

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

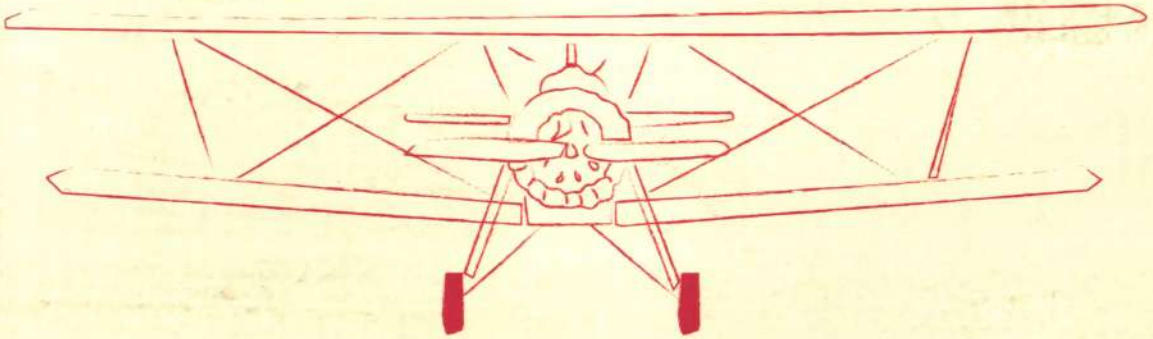
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TÜRKİYE’NİN YERLİ ÜRETİMİ VE POLİTİK EKONOMİSİ

Derleyen **Murad Tiryakioğlu**

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

TÜRKİYE’NİN YERLİ ÜRETİMİ VE POLİTİK EKONOMİSİ

DERLEYEN
MURAD TİRYAKİOĞLU

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

TÜRKİYE'NİN YERLİ ÜRETİMİ VE POLİTİK EKONOMİSİ

DERLEYEN MURAD TİRYAKİOĞLU

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 630

BİLGİ VE TOPLUM 13

ISBN: 978-605-399-561-6

KAPAK SELAHATTİN ALAN TARAFINDAN TASARLANAN ALAN-2 (Nu.D-36) EĞİTİM UÇAĞININ ÇİZİMİ.
(KAYNAK: İSMAİL YAVUZ ARŞİVİ, *MUSTAFA KEMAL'İN UÇAKLARI*, TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, S. 113.)

1. BASKI İSTANBUL, MART 2021

© İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ İŞLETMESİ

YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, NO: 6 KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL

TELEFON: 0212 311 64 63 - 311 61 34 / FAKS: 0212 216 24 15 • SERTİFİKA NO: 35680

www.bilgiyay.com

E-POSTA yayin@bilgiyay.com

DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN CEM TÜZÜN

TASARIM MEHMET ULUSEL

DİZGİ VE UYGULAMA PUNTO AJANS • www.puntoajans.com

DİZİN ERVA AKÇA

BASKI VE CİLT MEGA BASIM YAYIN SAN. VE TİC. A.Ş. CİHANGİR MAH. GÜVERCİN CAD. NO:3/1 BAHA İŞ MERKEZİ,
A BLOK KAT 2 AVCILAR İSTANBUL TELEFON: 0212 412 17 00 / FAKS: 0212 422 11 51 • SERTİFİKA NO: 44452

Istanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data

Istanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloqlama Bölümü Tarafından Kataloqlanmıştır.

Names: Tiryakioğlu, Murad, compiler.

Title: Türkiye'nin yerli üretimi ve politik ekonomisi / derleyen Murad Tiryakioğlu.

Description: Istanbul : Istanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020. I Includes bibliographical references and index.

Series: Istanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları; 630. Bilgi ve Toplum; 13.

Identifiers: ISBN: 9786053995616 (paperback)

Subjects: LCSH: Economic policy. I Economic policy --Turkey. I Economics --Political aspects. I Economic crisis. I Economic development --Turkey. I Turkey --Economic conditions. I Finance --Turkey. I Financial economy --Turkey.

Classification: LCC: HC492. T9 T87 2021

DERLEYEN
MURAD TİRYAKİOĞLU

TÜRKİYE’NİN YERLİ ÜRETİMİ VE POLİTİK EKONOMİSİ

*Kültürel ve yerel değerlerle şekillendirilmiş bir gelecek
adına karşı durmayı, karşı koymayı, bir karşı duruş sergilemeyi
büyük bir incelik ve zarafetle aşılayan babam*

*Nurettin Tiryakioğlu'nun
aziz hatırasına hasret, rahmet ve hürmetle...*

*Her geçen gün bulanıklaşan zihni ve
yitirdiği melekeleri ile hayata
tutunmaya çalışan annem*

*Şenel Tiryakioğlu'na
şükran ve minnetle...*

İçindekiler

- xiii Derleyen ve Yazarlar
- xvii Sunuş Niyetine: Sanayileşemiyorsak Sebebi Var!
Murad Tiryakioğlu
- xxiii Önsöz (ya da Ön Soru):
Tasarruf Açığımız Aslında Bir Teknoloji Açığı Olabilir mi?
Serdar Sayan
- xxvii Serdar Sayan ile Söyleşi
-
- 1 BİRİNCİ KISIM Yerleşmenin Önündeki Sorunlar
- 3 1 Yerli Üretimde Teknoloji İçeriği ve Katma Değer Niçin Artmıyor?
ŞEVKET PAMUK
- 11 2 Beceriler, Zanaatlar ve Yeni Nesil Üretim Ekonomisi
SUMRU ALTUĞ
- 19 3 Türkiye’de Kalkınma Sorununun Politik-Ekonomisi: 2000’li Yıllar
BİLİN NEYAPTI
- 25 4 Mevcut Üretim Yapısı ve Beceri Uyumsuzluğu
ÜMİT ÖZLALE
- 31 5 İstikrar İçinde Kalkınma ve Büyüme
MUSTAFA İSMİHAN
- 35 6 Dış Sermaye Girişlerine Bağımlı Büyüme
ÖZGÜR ORHANGAZI
- 45 7 Ulusal Patent Sistemi Kurmak Mümkün mü?
UMMUHAN GÖKOVALI
- 55 8 Kayıt Dışı Ekonomi: Yerli Üretim için Engel mi Fırsat mı?
CEYHUN ELGİN
- 61 9 Türkiye’de Tasarruflar, Yatırımlar ve Yüksek Gelir Grubuna Yakınsama: Bir İmkânsız Üçleme
ERDAL ÖZMEN

- 69 İKİNCİ KISIM Küreselleşme, Sanayisizleşme ve Politikasızlık
- 71 10 Türkiye İmalat Sanayi ve Erken Sanayisizleşme
FATMA DOĞRUEL
- 83 11 Türkiye İçin Emek-Yoğun Sanayi Seçeneği Açmazı
A. SUUT DOĞRUEL
- 91 12 Sanayisizleşme Çağında Teknoloji ve Uluslararası Rekabet:
Türk İmalat Sanayiinin Kısa Değerlendirmesi
SELCEN ÖZTÜRK
- 97 13 Hizmetleşen Yerli Üretim ve Dış Ticaret
AYÇA TEKİN-KORU
- 107 14 Hizmetler Sektörünün Yerli Üretimdeki Rolü
N. NERGİZ DİNÇER
- 115 15 Yerli Üretim için Akıllı Sanayi Politikaları
NURULLAH GÜR
- 121 16 Yerli Üretimin Desteklenmesinde Sanayi ve Rekabet Politikalarının Rolü
UĞUR EMEK
- 131 17 Türkiye Ekonomisinde İthal İkamesinin Yükselmeyişinin Nedenleri ve
Teknolojik Değişme Süreçlerine Etkisi Üzerine Düşünceler
M. TEOMAN PAMUKÇU
- 151 18 Ara Malları Üretiminin Yerlileştirilmesinin Önemi
SIDIKA BAŞÇI
- 157 19 Yabancı Sermaye, Ticaret ve Yerli Üretim
BÜLENT EŞLYOK
- 165 20 Türkiye’de Dış Ticaret Politikaları ve Politika Alanı
EMİNE TAHSİN
- 177 ÜÇÜNCÜ KISIM Yerlileşme Sürecinin Dinamikleri
- 179 21 Nasıl Büyüdük?
ÖNER GÜNÇAVDI
- 191 22 Yerli ve Milli: Yaratıcı bir “Ekonomi Politik” Hayali Mümkün mü?
ERKAN ERDİL
- 195 23 Yerli ve Milli Üretimin Ekonomi Politigi
ÜMIT İZMEN
- 205 24 Türkiye Özelinde Sosyal Adaletin Ekonomi Politigine İlişkin Gözlemler
FİKRET ADAMAN
- 211 25 Yerli Üretimin Ekonomi Politigi Üzerine İki Sınav Sorusu ve Değıniler
KORAY R. YILMAZ

- 217 26 Sanayide “Yerli ve Milli Üretim”in Ekonomi Politikası Üzerine Kısa Notlar
UĞUR ESER
- 223 27 Yerli Üretim ve İnovasyon: ‘Sihirli Değnek’ ve ‘Yolda Düzülen Kervan’
H. EMRAH KARAOĞUZ
- 229 28 Optimal Yerli Üretim
HAKAN YETKİNER
- 233 29 Türkiye’de Teknolojik İlerleme, Beşerî Sermaye ve Yerli Üretim:
Yenilikçiliğimiz, Taklitçiliğimiz, Geleceğimiz
M. AYKUT ATTAR
- 241 30 İsviçre Peyniri ve Türkiye’de Yerli Üretim
MUSTAFA ERAY YÜCEL
- 245 DÖRDÜNCÜ KISIM Yerlileşmeyi Anlamak ve Başarmak
- 247 31 Yerli Üretimi Nasıl Anlamalı?
ÖZGE ERDÖLEK KOZAL
- 263 32 Ey Yüksek Teknoloji! Geldiysen, Masaya İki Kere Vur!
AYKUT LENER
- 271 33 Söylemden Eyleme: Bilim ve Teknolojiden Değer Yaratmak
SELİN ARSLANHAN
- 281 34 Orta-Teknoloji Tuzakında Devletin Rolü
İBRAHİM SEMİH AKÇOMAK
- 289 35 İktisadi Kalkınma ve Yerli Üretim Teşvikinde Kamu Kurumlarının Önemi
MUSTAFA YAĞCI
- 297 36 Teknogirişim Bahçevanlığı: Türkiye Örneği için Öneriler
ELİF KALAYCI
- 301 37 Yapısal Sorunların Çözümünde Yerli Üretimin Rolü
ERHAN ASLANOĞLU
- 307 38 Gelecek Gelmeden Türkiye’nin Yapması Gerekenler
M. MUSTAFA ERDOĞDU
- 319 39 Yerli Üretim Hangi Şartlarda Geliştirilebilir?
H. MAHİR FISUNOĞLU
- 327 40 Yerli Üretim için Gerekli Olan Araştırma-Geliştirme ve İnovasyon Politikaları:
Geç mi Kaldık?
SERDAL TEMEL
- 333 41 Yaratıcı Yıkımın Yaratıcı Özgürlükleriyle Yerli Üretim
SABÂ YAĞCI

- 347** BEŞİNCİ KISIM Yerlileşme Sürecinde Örnekler
- 349** **42** Japonya’da Yerli Üretimin Politik Ekonomisi
K. ALİ AKKEMİK
- 357** **43** Yeni Kurumsal Ekonomi Kavramları Işığında Çin İktisadi
Gelişmesinden Alınacak Dersler
SELAHATTİN DİBOOĞLU
- 365** ALTINCI KISIM Tarihsel Süreçte Sektörel Dönüşüm
- 367** **44** Cumhuriyet Döneminde İnşa Edilen İlk “Milli” ve “Yerli” Gemi: Gölçük
Tankeri
MURAT KORALTÜRK
- 377** **45** “Milli Otomobil” Projesine Başka Bir Açıdan Bakmak
MURAT ÇOKGEZEN
- 385** **46** Bilgi Ekonomisi ve Yüksek Teknolojili Endüstriler: Türkiye için Bir Yol Haritası
BURCU TÜRKCAN
- 393** **47** Sivil ve Savunma Sanayi Etkileşimleri
E. SERDAR GÖKPINAR
- 403** **48** Türkiye İmalat Sanayi ve Yüksek Katma Değerli Üretime Geçiş Süreci:
Zorluklar ve Politika Önerileri
FATMA MUAZZEZ UTKU-İSMİHAN
- 407** **49** Türkiye’de Kimya Sektörü’nün Geleceği:
Kaybedilmiş Bir Savaş mı Yoksa Hâlâ Bir Şansımız var mı?
MUHSİN DOĞAN
- 415** **50** Türkiye’nin Yerli İletişim Hamlesi: Teletaş Örneği
ULAŞ EMİROĞLU
- 421** **51** Blumenthal Biraderler Kimin İçin Üretti? Taş Plaklarda Yerli Üretimin Kokusu
Ü. BARIŞ URHAN
- 425** YEDİNCİ KISIM Endüstriyel Dönüşüm Sürecinde Yerli Üretim
- 427** **52** Türkiye’nin Küresel Rekabet Gücünün Arttırılmasında Eğitim 4.0 Önemi
R. FUNDA BARBAROS
- 437** **53** Beşerî Sermayemiz Rekabetçi ve Sürdürülebilir Yerli Üretime Hazır mı?
AYTEN AYŞEN KAYA

- 447 **54** Bileşenleriyle Sanayi 4.0
SINAN ALÇIN
- 457 **55** Türkiye'nin Küresel Rekabet Perspektifinde Yerli Üretimi
TUĞÇE UYGURTÜRK GAZEL
- 465 **SEKİZİNCİ KISIM** Yeşil Üretimin Yerli Ekonomisi
- 467 **56** Türkiye'de Tarımsal Üretimin Sorunları ve Gelişme Dinamikleri
H. ALPER GÜZEL
- 475 **57** Sürdürülebilir Tarım Türkiye'de Bir Alternatif Olabilir mi?
FERİDE DOĞANER GÖNEL
- 481 **58** İnsana ve Doğaya Saygılı Yerli Üretim / Yerel Üretim
NİL DEMET GÜNGÖR
- 493 **59** Türkiye'de Üretim Kaynaklı Sera Gazı Salımları: Sektörel Bir Değerlendirme
ONUR YENİ
- 501 **DOKUZUNCU KISIM** Yerli Üretim Sürecinde Üzerine Konuşulmayanlar
- 503 **60** Yerli Üretimde Kadın Girişimciliği
MELTEM İNCE YENİLMEZ
- 507 **61** Sosyal Güvenliğin Tasarruf Sütununun Özelleştirilmesi Mikro ve Makro Beklentileri Karşılar mı?
ÇAĞAÇAN DEĞER
- 513 **62** Küresel Üretim Zincirleri Kimin Zincirleri?
SEDAT ACAR
- 523 **63** Küresel Değer Zincirinde Türkiye
ELİF TUNALI ÇALIŞKAN
- 531 **64** Bana Marka Değerini Söyle, Sana Ekonomik Büyümeni Söyleyeyim
NEBİLE KORUCU GÜMÜŞOĞLU
- 541 **65** Sporda Yerli Üretimin Yol Haritası
ONUR BURAK ÇELİK
- 549 **İndeks**

DERLEYEN

MURAD TIRYAKIOĞLU

Afyon Kocatepe Üniversitesi

YAZARLAR

A. SUUT DOĞRUEL

Marmara Üniversitesi

AYÇA TEKİN-KORU

TED Üniversitesi

AYKUT LENER

Ege Üniversitesi

AYTEN AYŞEN KAYA

Ege Üniversitesi

BİLİN NEYAPTI

Bilkent Üniversitesi

BURCU TÜRKCAN

Ege Üniversitesi

BÜLENT EŞİYOK

Başkent Üniversitesi

CEYHUN ELGİN

Boğaziçi Üniversitesi

ÇAĞAÇAN DEĞER

Ege Üniversitesi

E. SERDAR GÖKPINAR

Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı

ELİF KALAYCI

Blink Energy, Inc., ABD

ELİF TUNALI ÇALIŞKAN

Ege Üniversitesi

EMİNE TAHSİN

İstanbul Üniversitesi

ERDAL ÖZMEN

Orta Doğu Teknik Üniversitesi

ERHAN ASLANOĞLU

Piri Reis Üniversitesi

ERKAN ERDİL

Orta Doğu Teknik Üniversitesi

FATMA DOĞRUEL

Marmara Üniversitesi

FATMA MUAZZEZ UTKU-İSMİHAN

Tarım ve Orman Bakanlığı ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi

FERİDE DOĞANER GÖNEL

Yıldız Teknik Üniversitesi

FİKRET ADAMAN

Boğaziçi Üniversitesi

H. ALPER GÜZEL

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

H. EMRAH KARAOĞUZ

Kadir Has Üniversitesi

H. MAHİR FİSUNOĞLU

Çağ Üniversitesi

HAKAN YETKİNER

İzmir Ekonomi Üniversitesi

İBRAHİM SEMİH AKÇOMAK

Orta Doğu Teknik Üniversitesi

K. ALİ AKKEMİK

Yamaguchi Üniversitesi, Japonya

KORAY R. YILMAZ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

M. AYKUT ATTAR

Hacettepe Üniversitesi

M. MUSTAFA ERDOĞDU

Marmara Üniversitesi

M. TEOMAN PAMUKÇU

Orta Doğu Teknik Üniversitesi

MELTEM İNCE YENİLMEZ

Yaşar Üniversitesi

MUHSİN DOĞAN

Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı

MURAT ÇOKGEZEN
Marmara Üniversitesi

MURAT KORALTÜRK
Marmara Üniversitesi

MUSTAFA ERAY YÜCEL
Bilkent Üniversitesi

MUSTAFA İSMİHAN
Doğu Akdeniz Üniversitesi, KKTC

MUSTAFA YAĞCI
İstinye Üniversitesi

N. NERGİZ DİNÇER
TED Üniversitesi

NEBİLE KORUCU GÜMÜŞOĞLU
İstanbul Kültür Üniversitesi

NİL DEMET GÜNGÖR
Atılım Üniversitesi

NURULLAH GÜR
İstanbul Medipol Üniversitesi

ONUR BURAK ÇELİK
University of Hartford, ABD

ONUR YENİ
Hacettepe Üniversitesi

ÖNER GÜNÇAVDI
İstanbul Teknik Üniversitesi

ÖZGE ERDÖLEK KOZAL
Ege Üniversitesi

ÖZGÜR ORHANGAZI
Kadir Has Üniversitesi

R. FUNDA BARBAROS
Ege Üniversitesi

SABÂ YAĞCI
Marmara Üniversitesi

SEDAT ACAR
Munzur Üniversitesi

SELAHATTİN DİBOOĞLU

University of Sharjah, Birleşik Arap Emirlikleri

SELCEN ÖZTÜRK

Hacettepe Üniversitesi

SELİN ARSLANHAN

ReDis Innovation

SERDAR SAYAN

TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi

SERDAL TEMEL

Ege Üniversitesi

SIDIKA BAŞCI

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

SİNAN ALÇIN

İstanbul Kültür Üniversitesi

SUMRU ALTUĞ

American University of Beirut, Lübnan & Centre for Economic Policy Research, İngiltere

ŞEVKET PAMUK

Boğaziçi Üniversitesi

TUĞÇE UYGURTÜRK GAZEL

Yaşar Üniversitesi

UĞUR EMEK

Başkent Üniversitesi

UĞUR ESER

Abant İzzet Baysal Üniversitesi

ULAŞ EMİROĞLU

Orta Doğu Teknik Üniversitesi

UMMUHAN GÖKOVALI

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Ü. BARIŞ URHAN

İktisadiyat.com

ÜMİT İZMEN

Namık Kemal Üniversitesi

ÜMİT ÖZLALE

Özyeğin Üniversitesi

Sunuş Niyetine: Sanayileşemiyorsak Sebebi Var

Murad Tiryakioğlu

Duş alan herkesin bir fikri vardır.
Fakat duştan çıktıktan sonra fikriyle harekete geçenler fark yaratır.

NOLAN BUSHNELL
ATARI’NİN KURUCU ORTAĞI

Evet, gerçekten durum bu, bir gün duştan çıktığımda aklımda tam da bu kitaba ilişkin bir fikir vardı ama Bushnell’in ifade ettiğinin ötesinde amacım fark yaratmak değil sadece bir iz bırakmaktı. Türkiye’nin, üzerine konuşulması, kafa yorulması gereken çok ama çok önemli konuları, soruları ve sorunları varken hızla değişen gündemimizin içinde kaybolmaktan odaklanmaya imkân bulamadığımızı, en net bir biçimde 2017 yılının Bahar yarısında (ilk kez) verdiğim Türkiye ve Dünya Ekonomisi dersiyle anlamaya başlamışım lakin idrak etmem zaman aldı. Genç arkadaşların -ve dahi bizlerin de- gittikçe azalan dikkat süreleri, gerçek hayatta karşılığı sınırlı olan müfredat ve dahası gençlerin gittikçe kaybolan heyecanı dersi dinamik ve yenilikçi bir içerikle tasarlayabilmem için motive edici oldu. Bir dönemde hem Türkiye hem de dünya ekonomisi nasıl anlatılabilirdi ve daha önemlisi dikkatleri kolayca dağılan, canları çabucak sıkılan bir kitleye böylesi önemli konular nasıl dikkatlerini çekecek biçimde sunulabilirdi?!... Bir yanda oldukça yüklü bir içerik, diğer yanda ilgilerini çekmek zorunda olduğum ve umudumu her daim diri tutan, kendilerine güvendiklerinde harika işlere imza atabilen gençler. Bunların hepsi bir araya gelince (Topluma Hizmet Uygulamaları dersini istisna kabul etmek kaydıyla) meslek hayatımın belki de en keyifli, en öğretici dersi çıktı ortaya. Umarım dersi alan arkadaşlar da *-eğer hatırlıyorlarsa tabii-* aynı duyguları paylaşıyorlardır. Çok şanslıyım ki hâlâ bir kısmı ile görüşmeye, çalışmaya, paylaşmaya devam ediyorum.

Türkiye ve Dünya Ekonomisi dersinin tasarımında güncel konuları esas alan bir tasarım söz konusuydu: Orta Gelir (ve Teknoloji) Tuzağı, Erken Sanayisizleşme, Yerli Üretim Ekonomisi, Göç ve Çevre Ekonomisi. Bu temel sorunlar hem Türkiye’nin hem de dünyanın gündeminde üst sıralarda idi ya da olması gerekiyordu. Bu süreçte iç savaşlar, rejim değişikliği ve baskısı, ekonomik zorluklar, kuraklık ve benzeri sebeplerle yerinden edilmiş ve düzensiz bir göçün so-

nucu olarak ülkemize sığınmış milyonlarca insanın ortaya koyduğu iktisadi ve toplumsal etki ile birlikte toplumsal önyargı da dersin temel tartışmalarını oluşturdu. İçimizdeki ırkçı, ayrımcı, ötekileştirici acımasız tarafla bir kez daha yüzleşmiş olduk. Ancak, esasen, bu ders vesilesiyle Cumhuriyet'in ilk yıllarına, hatta Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar giden bir üretim bilgi ve tecrübesi olduğunu, pek çok stratejik ürünün geliştirilmesini ve üretimini sağladığımızı, geriden gelen nesillere aktarmamız gerektiğini, bir kez daha ve çok net olarak idrak ettim. Başarılı ya da başarısız pek çok örnek, pek çok tecrübe, teknolojik öğrenmenin ve beşerî sermaye birikiminin olduğu ancak yeterince bilinmediği, farkında dahi olunmadığı dolayısıyla anlatılamadığı ve hatta bir kısmının doğru dürüst kayıt altına dahi alınmadığı gerçeği bu merakı daha da derinleştirdi. Türkiye'nin yerli üretim kapasite ve yeteneklerine ilişkin bu merak, dersi vermeye başlamadan önce, 2016 yılında, *Ege Akademik Bakış Dergisi*'nde "Türkiye Ekonomisinde Geç Kalkınmanın ve Yerli Üretimin Ekonomi Politikası" başlığı ile yayımlanmıştı. Ancak ne bu makalenin içeriği ne de tek başına yazılı (akademik) bir metin, anlatmak, aktarmak için yeterliydi. Misal, birikimin, tecrübelerin, çabaların ve sonunda elde edilen başarıların (ve dahi başarısızlıkların) yeterince bilinmediği, araştırılmadığı, öğrenilmediği, öğretilmediği, hikayelerinin anlatılmadığı bir durum vardı ki, bu zihnimi en başından beri çok meşgul eden bir soruya dönüştü: Neden?

Meselâ, neden Türkiye (yeniden) kendi otomobilini yapamıyor(du) [*gerçi şu sıralar gündemde iki modeli tanıtılan bir yerli otomobil girişimi var, var olmasına karşın gerçekten bu araçların ticarileşmesi mümkün olabilecek mi, diye kendi kendime sormadan edemiyorum*], neden Türkiye vakti zamanında yaptıklarını sürdüremedi, neden Türkiye'nin üretim ve teknolojik öğrenme konusundaki birikimleri değerlendiril(e)medi, değerlendiril(e)miyor? Başına 'neden' sözcüğü ekleyerek yüzlerce soru sormak mümkün.

Öte yandan geçmişteki üretim tecrübelerimize bakıldığında, umutlu olmamız ve daha iyisini yapabilmek adına çok daha fazla çalışmamız için birçok sebebimiz var. Zira bu topraklarda bilgisayar da (Boncuk ve Uslu-1980'li yılların ikinci yarısı) ürettik, cep telefonu da (Aselsan 1919-1920 Modelleri-1990'lı yılların ikinci yarısı). Ve hatta cep telefonlarımız dünyanın en özgün tasarımları arasına girdi ve pek çok uluslararası iş birliği teklifi aldı. Ezcümle, geçmişte pek çok rekabetçi ürün ve yenilikçi üretime imza attık. Günümüzde yine çok sıra dışı, çok yenilikçi, katma değeri çok yüksek ve rakipsiz üretim örneklerine şahit oluyoruz ve gelecekte çok daha iyilerinin yapılabileceğine dair umudum artıyor.

Orhan Pamuk'tan esinlenerek, *bir ders verdim hayatım değişti*. Ortaya, itiraf etmek gerekirse hayâlini dahi kurmadığım harika bir platform ve bu platformdan da sosyal bir kooperatif çıktı: Yerli Yeşil Yeni

Türkiye'nin geçmişte elde ettiği yerli ve yenilikçi üretim tecrübelerine, günümüzde edinmekte olduğu yerli, yeşil ve yenilikçi üretim tecrübelerine ayna olacak ve gelecek nesillere, 'geçmişte harika işler yaptık, bugün muhteşem işlere imza atıyoruz ve gelecekte çok daha iyilerini yapabiliriz' demek için yola çıktık. Bize ilk inanan ve tecrübeleriyle yönlendiren Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı Genel Sekreteri sevgili A. Mete Çakmakçı ve çok değerli danışmanı sevgili Yücel

Telçeken ve vesileleriyle tanıştığım sevgili *Yasin Semiz* ile yollarımız kesişmeseydi, belki de kâr amacı gütmeyen, bilimsel araştırma ve geliştirmeyi odağına alarak sosyal kalkınma konusunda farkındalık oluşturmayı amaç edinen *Yerli Yeşil Yeni Sosyal Kalkınma Kooperatifi* kurulmayacaktı. Bittabi o günlerde ne Mete Hoca ve Yücel Bey ne de biz bu türlü bir yolun bizi beklediğini, ne çekimlerimizi yapan yönetmenimiz *Yasin (Semiz)*, platformun İstanbul koordinatörümüz *Sabâ (Yağcı)*, Ankara koordinatörümüz *Gizem (Öğütçü)*, yenilikçi işler konusunda en girişimci eskimeyen dostlarım, *Serdar (Gülbahar)*, *Ziya (Yabuz)*, *Yiğit Ali (Mercan)* ve *Murat (Arısoy)* ile kooperatifin kurucu ortakları olacağımızı biliyorduk. Biz sadece Türkiye’nin üretimdeki sıra dışı örneklerinden sadece 21 tanesinin hikayesini anlatacaktık ve tarihe not düşecektik ve bitecekti. Ancak yol öyle uzun ve keyifli imiş ki, anlatılacak o kadar çok ve o kadar güzel hikâye varmış ki, bugün bir proje ile başladığımız yolculuk, mesleki ve teknik eğitimin toplumsal farkındalığı, yine mesleki ve teknik eğitimin iklim krizinin etkilerini azaltmadaki önemi ve rolüne ilişkin çalışmalarla devam ediyor.

Yerli Yeşil Yeni Platformu, TTGV’nin başlangıç desteğı ile doğdu ve sonrasında STM, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Bilkent Cyberpark, Ford-Otosan, İzmir Kalkınma Ajansı, ITC Türkiye, Erpa Pay ve Gerede Ticaret ve Sanayi Odası’nın destekleriyle video röportajların önemli bir kısmı çekildi. Çekimleri tamamlanan ve yakında yayınlanacak olan video röportajları da sahiplenebilecek firma ve kurumların olacağına dair inancımız çok yüksek. Platformun çıkış noktası olan yerli, yeşil ve yenilikçi üretime dair yapılan bu video röportajlara ilişkin bilgileri ve ulaşabileceğiniz kare kodları ara kapaklarda bulabileceksiniz. Daha fazlası için web sitemizi ziyaret edebilir ve sosyal medya hesaplarımızı takibe alabilirsiniz.

* * *

Yerli Yeşil Yeni Platformu için, yine Ankara’da yoğun çaba sarf ettiğim günlerden birinin sabahında, duştan çıktığımda aklımda tam da bu kitaba ilişkin bir fikir vardı. Tam da bu yerli yeşil yeni üretime adanmış örneklere ilişkin araştırma ve çalışmaları sürdürmekte, hikâye anlatıcılığı yapmayı öğrenmeye çalışırken akademik merakım yeniden ve çok daha güçlü bir biçimde kendini gösterdi.

Akademik boyutu ile de neredeyse hiç ele alınmayan ya da tatminkâr çalışmalar üretilmeyen bu konu ile ilgili de bir şeyler yapılmalıydı. Ve ‘*bi şey yapmalı, bi şey yapmalı*’ nakaratı zihnimde yankılanırken, çok yönlü ve farklı bakış açılarıyla yerli üretim konusunu ele alarak ortaya bir başvuru kaynağı olarak da ifade edilebilecek bir kitabın çıkabileceğini hayal etmiştim ancak gerçekten bu denli olumlu geri dönüş alabileceğimi öngörememişim. Bir anlamda ‘*delice*’ bir işe kalkışmış olduğum için daha da heyecanlandım ki bu satırları yazarken o anki heyecanımı, hiç kaybetmeden yaşamaya devam ettiğimi hissediyorum. Zor ama güzel oldu, katkı veren değerli hocalarım, meslektaşlarım sayesinde.

Türkiye’nin iktisatçıları yerli üretim, yeşil üretim ve yenilikçi üretim konusunda neler düşünüyor, neleri doğru, neleri yanlış buluyorlardı, orta gelir tuzağından ve erken sanayisizleşme sürecinden kurtulabilmemiz için neleri salık veriyorlardı, bunları bir araya getirmek için öncelikle

tanıdığım meslektaşlarımla ve hocalarımla yazışma, konuşmaya, ziyaret etmeye başladım. Kapısını öncelikle çaldığım isimler, Fikret Şenses, Fikret Adaman, Ziya Öniş, Serdar Sayan, Nurhan Yentürk, K. Ali Akkemik ve A. Erinç Yeldan oldu. Hepsi ile istişare ettim ve çok değerli fikirler verdiler, üzerine konuştuk ve her zamanki gibi hepsinden de çok ciddi fikri destek görerek yola çıkmış oldum. İlk teşekkürümü sürece dahil olmam için beni yönlendiren, güçlendiren ve destekleyen bu hocalarıma sunmalıyım. Fikret Adaman, Serdar Sayan ve Ali Akkemik hocalarım süreçte birer yazı ile de katkı sağladılar.

Müteşekkirim.

Çok değerli yazarlar tarafından kaleme alınan yazılardan müteşekkil bu derleme kitap, sunuş faslının ardından, *Serdar Sayan*’ın önsözü ya da ön sorusu ile başlıyor: ‘Tasarruf Açığımız Aslında Bir Teknoloji Açığı Olabilir mi?’ Cevap için bakınız: Önsöz.

Önsöz’ün hemen ardında, sürprizli bir söyleşi yer alıyor. Yerli Yeşil Yeni Üretime Adanmış Sıra dışı Örneklerle ilişkin video-röportaj serisini tamamlayacak, kısa bir kitap kaleme alma niyetim vardı. Bu kitapta yer almasını tasarlayarak Serdar Hocamla Türkiye’nin insan emeği ile çalışan ilk bisküvi otomati üzerinden pek çok ilginç ilk bilgiyle dolu, keyifli bir söyleşi yapmıştık. İçinde bulunduğumuz küresel salgın ve ekonomik durgunluk dönemi kitabın geleceğini belirsiz kılınca ‘Türkiye’nin Yerli Üretimi ve Politik Ekonomisi’ başlıklı bu derlemenin de ruhuna çok uygun olduğu gerekçesiyle söyleşiyi burada paylaşıyoruz.

Kitapta (önsöz ve söyleşi hariç) 65 yazar tarafından Türkiye’nin yerli üretimine ve politik ekonomisine ilişkin öne sürülen sorular, sürdürülen tartışmalar, sunulan öneriler ve getirilen eleştiriler dokuz başlık altında sınıflandırılarak sunulmakta.

Tam da burada öncelikle ve özellikle not etmek gerekir ki, bu kitabın fikrî olarak ortaya çıkışından ve yazarlarımıza davet gönderilmesine; yazıların toplanmasından editöryal süreçlerin tamamlanarak kitabın nihai halini almasına kadar iki yılı aşkın, hatta neredeyse üç yılı yakın bir süre geride kaldı. Dolayısıyla anlayışınıza sığınarak, metinlerin kaleme alındığı dönemde döviz kurunun ve altının fiyatının şimdiki seviyelerin çok çok altında olduğunu, Türkiye’nin Yerli Otomobili Girişimi’nin yerli araba modellerine ilişkin lansmanını henüz yapmadığını, Covid19, pandemi, bulaş riski gibi kavramların hayatımızda yer almadığını, yerli solunum cihazı üretimine ilişkin çalışmaların bu denli gündemde olmadığı, üretiminin tüm dünyada durdurulabileceği ya da yavaşlatılabileceğine ilişkin bir öngörümüzün olmadığı, dünyanın ve Türkiye’nin daha yeşil, daha temiz ve daha yaşanabilir olduğunu göz önünde bulundurarak okumanızı rica etmek zorundayım.

Birinci kısım yerleşmenin önündeki sorunlara odaklanan dokuz çalışmadan oluşuyor. İkinci kısım erken sanayisizleşme sürecinde ve politikasızlık sonucunda yerli üretimin nasıl bir gelişme izleyebileceği sorusuna odaklanan on bir çalışmadan oluşuyor. Kitabın üçüncü kısmı yerleşme sürecinin dinamiklerine odaklanmış bir bölüm olarak tasarlandı ve on çalışmadan müteşekkil olacak şekilde sınıflandırıldı. Dördüncü kısım, yerleşmeyi başarmak için öncelikle yerleşmenin gerçekten ne anlama geldiğinin anlaşılması gerektiğine ilişkin bir vurgu ile tasar-

landı. Hemen akabinde beşinci kısım kalkınmacı devlet kavramının ilham kaynağı olan Japonya ile piyasanın yaramaz çocuğı olan Çin'in tecrübelerini bütüncül olarak ele alıyor. Altıncı kısım bir anlamda Türkiye'nin '*hızlandırılmış*' yerli üretim tarihi olarak da okunabilir. Yedinci kısım endüstriyel dönüşüm sürecine ya da namı diğerk dördüncü sanayi devrimine odaklanıyor. Sekizinci kısım yeşil üretimin yerli ekonomisine odaklanıyor. Nihayet son kısımda, yerli üretim sürecinde üzerine konuşulmayanlar üzerine konuşulmasını sağlayacak bölümleri bir araya getirmiş olduk.

Bu derleme vesilesiyle çok sayıda yazar bir araya geldi. Ve derleyen olarak yazarlarımızın bir kısmı ile çok uzun zamandır tanışıyor ve bir kısmı ile çalışıyor olmama karşın bir kısmı ile de bu çalışma vesilesiyle tanışmış olduk. Bölüm vermeyi kabul ederek büyük bir teveccüh gösterdiler. Her birine ayrı ayrı (ve alfabetik olarak) **müteşekkirim**: A. Ayşen Kaya, A. Suut Doğruel, Ayça Tekin-Koru, Aykut Lenger, Bilin Neyaptı, Burcu Türkcın, Bülent Eşiyok, Ceyhun Elgin, Çağaçan Değerk, E. Serdar Gökpınar, Elif Kalaycı, Elif Tunalı Çalışkan, Emine Tahsin, Erdal Özmen, Erhan Aslanoğılu, Erkan Erdil, Fatma Doğruel, Fatma Muazzez Utku İsmihan, Feride Doğaner Gönel, Fikret Adaman, H. Alper Güzel, H. Emrah Karaoğıuz, H. Mahir Fisunoğılu, Hakan Yetkiner, İ. Semih Akçomak, K. Ali Akkemik, Koray R. Yılmaz, M. Aykut Attar, M. Eray Yücel, M. Mustafa Erdoğıdu, M. Teoman Pamukçu, Meltem İnce Yenilmez, Muhsin Doğan, Murat Çokgezen, Murat Koraltürk, Mustafa İsmihan, Mustafa Yağıcı, N. Nergiz Dinçerk, Nebile Korucu Gümüşoğılu, Nil Demet Güngör, Nurullah Gür, Onur Burak Çelik, Onur Yeni, Öner Günçavdı, Özge Erdölek Kozal, Özgür Orhangazi, R. Funda Barbaros, Sabâ Yağıcı, Sedat Acar, Selahattin Dibooğılu, Selcen Öztürk, Selin Arslanhan, Serdal Temel, Serdar Sayan, Sıdık Başçı, Sinan Alçın, Sumru Altuğ, şevket Pamuk, Tuğçe Uygurtürk Gazel, Uğur Emek, Uğur Eser, Ulaş Emiroğılu, Ummuhan Gökovalı, Ü. Barış Urhan, Ümit İzmen, Ümit Özlale.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında başta katkı veren çok değerkli yazarlar olmak üzere pek çok kişinin çok değerkli desteğı, emeğı var. Kitabın vücut bulmuş haline ulaşıncaya kadar geçmek zorunda olduğumuz yol, bilhassa kişisel sorunlar sebebiyle oldukça zahmetli ve yorucu oldu. Yazarlarımızın bilâistisna hepsi büyük bir sabırla benim bölümleri bir araya getirmemi, düzenlememi ve geri dönüş sağlayarak nihai hale getirmemi beklediler.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi tarafından kitabın yayımlanması sürecindeki en değerkli destek sevgili editörümüz Cem Tüzün'den ve ekibinden geldi. Bu kadar kapsamlı, çok yazarlı bir kitabı ancak sevgili Cem ve ekibi göğüslerdi, öyle de oldu.

Nihayet, bu sunuş yazısını yazarken dahi benim işimin bitmesini bekleyen Duru ve sanırım artık aşına olduğı için uzaktan, sessizce izleyen Bilge uzun ve meşakkatli derleme sürecinin en yakın şahitleri, müteşekkirim.

Haziran-2020
Afyonkarahisar

Önsöz (ya da Ön Soru): Tasarruf Açığımız Aslında Bir Teknoloji Açığı Olabilir mi?

Serdar Sayan

Murad Tiryakioğlu'nun bu şahane seçkiyi yayına hazırlamakta olduğundan, neredeyse hazırlama fikrinin ortaya çıkışından beri haberdarım. Murad ile her karşılaşmamızda söz bir biçimde bu kitaba geldiğinden, sürecin ilerleyişini epeyce yakından izledim. “Bir biçimde” dediğime bakılmasın; sohbetin her seferinde bu kitaba yönelmesinin nedeni hep aynıydı: Murad ısrarla benim de bir bölüm yazarak katkıda bulunmamı istedi; ben de her seferinde “çok isterim ama vakit yaratmam imkânsız görünüyor” diye cevap verdim. Kronik zaman eksikliği problemim sürekli bu cevabı vermeyi zorunlu kılrsa da, aklım da bir yandan kitapta kaldı hep açıkçası. Hatta birkaç kez (orta ve üst) teknoloji ürünlerin “yerlilik” kriterlerinin nasıl saptanabileceğini tartışacak bir bölüm yazmaya meylettim. Notlar aldım, ek süreler istedim falan ama her seferinde araya giren terslikler, dört başı mamur bir bölümü tamamlamama fırsat vermedi. Ancak Murad “kitap baskıya hazır artık, hiç değilse bir Önsöz ile katkıda bulunsanız” deyip de kitabın içeriğini gösterince hayır deme gücüm kalmadı. Önsözü yazmayı kabul ettim ama bu satırları yazarken, bir yandan da adımı bu çok seçkin bölüm yazarları listesine ekleyemediğim için hayıflanıyorum. Liste hakikaten etkileyici ve birkaçı hariç bütün yazarları yakinen tanıyan biri olarak, bu isimlerin tümünü böyle bir proje için bir araya getirebilmenin ne kadar büyük başarı olduğunun en iyi bilenlerden biriyim.

Bu seçkin yazarların elinizde tuttuğunuz ciltte ele aldığınız konular, Türkiye gibi “orta teknoloji ürün ihracatçısı” statüsüne takılıp kalarak “orta gelir tuzağında” debelenen bir ekonomi için özellikle önemli kuşkusuz. Hatta ekonominin son dönemde tuzaktan “kızağa” geçiş yapıp orta gelir seviyesinin dahi altına doğru kaydığına yönelik kaygıların arttığı düşünülürse, bu konuların öneminin, kitabı hazırlama fikrinin oluşumundan, baskıya hazır hale gelmesine kadar geçen süreç boyunca bile gözle görülür ölçüde arttığını söyleyebilirim.

Ben kendi payıma, bu ülkeden ihraç ettiğimiz ürünlerin katma değerini artırmanın ne kadar önemli olduğunun farkındayım. Hatta bu konuya, Türkiye ekonomisinin en önemli yapısal problemlerinden birinin –en görünür haliyle cari açık/GSYİH oranlarında tezahür eden– “tasarruf açığı” olduğu konusunda uzlaşan meslektaş çoğunluğundan daha büyük bir önem atfettiğimi

düşünüyorum. Esasen tasarruf açığının en önemli problemlerden biri olduğu konusunda memleketteki iktisatçıların ezici çoğunluğu ile hemfikirim kuşkusuz. Ancak bu sorunun çözümünün, genellikle sanılan aksine, mevduat veya tüketici kredi faizi oranları, kur vb. makroekonomik değişkenlerden çok, ihraç ürünlerinin bileşimini değiştirmekte olduğu kanısındayım. Bu böyle, çünkü işin sırrı faiz, kur vs. yoluyla tüketimi azaltarak ithalatı kısmakta değil, ihracat gelirini artırmakta bence. Bu da ancak uluslararası pazar paylarının sadece fiyat rekabeti yoluyla artırılabilirdiği, talep elastikiyeti yüksek, harcıalem ürünlerin ihracat sepetimiz içindeki payını ciddi biçimde azaltıp; talep elastikiyeti düşük, rakipsiz ya da zor bulunan, yüksek katma değerli ürünlerin payını artırmakla mümkün.

Bu çerçevede doğru bakış açısı, herkesin iPhone'un en son modelini kullanıyor olmasını kınayarak, cari açığı azaltmak için iPhone vs. ürünleri satın alınabilir olmaktan çıkartmak değil asla. Aksine, doğru bakış açısı, herkesi iPhone vs.'nin en son modelini rahatlıkla satın alabilecek gelir düzeyine kavuşturmayı öngören bir bakış açısına ihtiyaç var. Bunu yapmanın yolu da toplam faktör verimliliğini, ihraç ürünlerinin teknolojik düzeyini ve katma değer oranını yükseltmekten geçiyor. Hiç kuşkusuz bu, faizle, kurla oynayarak günü kurtarmaktan; ahlaken gri alanlarda dolaşan manipülasyonlarla emlak rantı zenginleri yaratmaktan çok ama çok daha zor bir iş. Zor ama ekonomiyi sürdürülebilir olmayan büyüme patikalarına sürükleyip, insanlara, direkler üstünden giden lunapark treni gibi inişli çıkışlı rotalarda heba edilen ömürler yaşatmaktan kaçınmanın yolu da bu.

Ben ürünlerin/teknolojilerin yerliliği tartışmalarını da bu çerçeveye oturtmakta fayda görüyorum. Daha önce de çeşitli mecralarda yazıp söylediğim gibi, kullandığımız ürünlerden hangisini yerli (ve/veya milli) olarak tanımlamamız gerektiğine dair, kimsenin itiraz edemeyeceği tanımlar üzerinde uzlaşma sağlamanın imkânsız olduğu bir çağda yaşıyoruz. Bursa'daki fabrikalarında İtalyan lisansı ile otomobil üretecek olan anonim şirketin adında "Türk" kelimesini kullanmasına (6/10997 sayılı) bir kararname ile izin verildiği 1968 yılından bu yana yarım asırdan fazla geçti. Düşünüyorum da adında Türk kelimesini kullanmasına izin verilen bu şirketin üreteceği, İtalyanlarca tasarlanmış, İtalya'dan gelen parçalar kullanılarak üretilen otomobillere Türk otomobili denebilir mi sorusunu cevaplamak o zaman bile çok kolay değilmiş. Aynı şirketin adına kararname ile "Türk" ibaresi konmasından birkaç yıl sonra yapacağı ek yatırıma izin vermek için alınan 7/12552 sayılı kararda, 28 Mart 1977 tarihinden itibaren "üretimde kullanılan yerli muhteva en az % 85 oranında olacaktır" ibaresinin eklenmiş olması da o otomobili yerlileştirmiş (ve tabii millileştirmiş) olur mu sorusu da hâlâ cevap bekler bana kalırsa. İyi haber, yukarıda çizdiğim çerçevede neye "Türk malı" diyeceğimiz tartışmasının belki de o kadar önemli olmaması. Bazılarımızın yeterince odaklanmadığını düşündüğüm ama aslında toplumsal refah açısından kritik olan konu, ihraç edilen ürünlerin katma değer skalasındaki yerinin ne kadar yüksek olduğu ve bu katma değer ne kadarının Türkiye'den "katıldığı". Eğer ürünlere kattığınız değer, herkesin iPhone'un son modeli vs. ürünleri satın alma gücüne kavuşmasını sağlayacak geliri yaratıyorsa, o ürüne Türk malı denip denemeyeceği ikincil önemde olur sanırım.

Yeri yurdu belli tesislerde üretilen basit ürünlerin menşeiini belirlemek gibi bir sorunun mevcut olmadığı çağlar çok geride kaldı. Ancak kararname ile, hükümet telkini ile “Türk otomobili” üretirme girişimleri hâlâ gündemde. Sonunda böyle bir otomobil üretilirse, izleyen dönemde buna Türk otomobili denebilir mi, denemez mi tartışması sürecektir ama asıl önemli olan soru yine unutulacak muhtemelen. Bu otomobilin üretim sürecinde katılan “yerli” değer bu ülkede yaşayan insanların satın alma gücünü, meşhur tasarruf açığını büyütme-sizin artırabilecek mi? Bu sorunun cevabını düşünürken Türkiye’nin dünyanın önde gelen otomobil ihracatçılarından biri olmasına rağmen, otomobilin Türkiye’nin önde gelen net ihracat kalemi olmadığını hatırlamakta fayda görüyorum. Bu böyle çünkü Türkiye’yi dünyada üst sıralara yerleştiren otomobil ihracatı, ancak çok ciddi miktarda ithal girdi kullanmak suretiyle mümkün oluyor.

Üzerinde düşünmemiz gereken başka ilginç soruları ortaya koyan ve bunlara verilebilecek cevapları irdeleyen çok zengin bir tartışma izleyen sayfalardaki bölümlerde yer alıyor. Hepsini hararetle tavsiye ediyorum. Okuyuculara tek önerim, izleyen bölümleri okurken lider net ihracatçı sektörünün “örme giyim eşyası ve aksesuarı” olduğu bir ülkede yaşadıklarını hatırlamaları. Net ihracat lideri olan sektör örme giyim eşyası iken, uzak ara en fazla teşvik edilen ekonomik faaliyetin de (uluslararası ticarete konu olmayan, dolayısıyla döviz getirmeyen) inşaat olduğu bir ülke burası. Murad Tiryakioğlu’nun derlediği bu güzel cilde benzer okumalara çok ama çok ihtiyaç duyulması gereken bir ülke yani. Bu tartışmalar daha çok su kaldırır ama bu derleme bu konular üzerinde sistematik düşünmek ya da yeniden düşünmek isteyenler için çok iyi bir fırsat sunuyor.

Herkese iyi okumalar.

Serdar Sayan ile Söyleşi

Serdar Sayan ile İlk Bisküvi Otomatı, Türkiye Yerlileşme Çabaları ve Küresel Salgının İktisadi ve Toplumsal Yansımaları Üzerine Bir Sohbet*

Serdar (Sayan) Hocam ile tanışıklığımız, [bir zamanlar var olan] Dış Ticaret Müsteşarlığı'nın süreli akademik yayın çabası esnasında, kaleme aldığım bir çalışmayı yayımlatmak üzere göndermemle başladı. Serdar Hoca derginin baş editörüydü ve çalışmamla ilgili çok ayrıntılı ve ufuk açıcı bir değerlendirme yazmıştı. Ancak her güzel şeyin ömrünün gittikçe azaldığına ilişkin ön kabulümüzü pekiştiren süreç, bu dergi için de çok daha kısa sürede gerçek oldu ve derginin yayın hayatına, çiçeği burnunda iken son verildi. Ve tabii makalenin nitelikli bir hakem sürecinden geçmiş ama basılmamış olması gibi süreçler makalenin başka bir dergide görece çok daha hızlı ve düzeltme almaksızın basılmasını sağladı¹ ve işin ilginç tarafı, bu makalenin fikri temelleri, sevgili Fikret Şenses ve Erol Taymaz hocalarımla yaptığımız sohbetlerle gelişecek, derinleşecek ve doktora tez konuma kaynaklık edecekti, farkında değilmişim. Teknoloji transferinin teknolojik yetenek edinimi için stratejik bir kaynak olduğunu ve bu kaynağın Türkiye için nasıl kullanılabileceğini araştırarak üç aşamalı bir politika seti önerdiğim bu tez, 2016 yılında *Teknolojik Yetenek Transferi-Türkiye için Alternatif Bir Politika Arayışı* (Orion-2015) başlığıyla yayımlandı.

Nereden nereye...

Sunuş kısmında da andığım gibi, Yerli Yeşil Yeni Platformu'nun doğuşuna zemin olan Yerli Yeşil Yeni Üretime Adanmış Sıra dışı Örnekler projesi için bir kitap kaleme alma niyetim vardı ve bu kitapta yayımlamak amacıyla Serdar Hocamla Türkiye'nin insan emeği ile çalışan ilk bisküvi otomatını, nispi faktör fiyatlarındaki değişimi, faktörlerin zaman içindeki ikamesini, erken sanayisizleşmeyi, yerli üretimi ve ilgili daha pek çok konuyu konuşmuştuk. Ortaya da il-

* Bu röportajı 26 Şubat 2020 günü, Serdar Sayan Hocamın TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi'ndeki ofisinde gerçekleştirdik. Röportajı takip eden günlerde Türkiye'de görülmeye başlanan Covid-19 vakaları ve hemen ardından alınan önlemler tüm dünyayla birlikte Türkiye'deki yaşamı da aksattı. Örgün eğitimin tamamen uzaktan yürütüldüğü, alışveriş merkezlerinin, restoranların, kuaförlerin kapalı olduğu bu günlerde (Nisan-2020) üretim ve istihdam esas olmak üzere iktisadi faaliyetler büyük bir kırılma yaşıyor. Bu sebeple, mevcut röportajı koruyarak sorulara yenilerini ekledik ve Serdar Sayan Hocam ile sohbeti genişlettik. Çok keyifli bu sohbeti defşire eden Ayşe Gönen ve Zeynep Bozkurt'a teşekkürlerimle.

1 "Teknoloji Transferi, Teknoloji Yoksulluğu mu?", Ankara Üniversitesi, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 66(2): 169-199.

ging, ilk bilgilerle dolu bir söyleşi çıkmıştı. Ancak Türkiye'nin içinde bulunduğu küresel salgın ve ekonomik durgunluk dönemi, planlanan bu kitabın geleceğini belirsiz kıldı. O yüzden, çok ilginç bilgilerle dolu olan bu söyleşiyi değerlendirmek adına ve 'Türkiye'nin Yerli Üretimi ve Politik Ekonomisi' başlıklı bu derlemenin ruhuna çok uygun olduğu gerekçesiyle Serdar Hocamın kaleme aldığı önsözü müteakiben burada paylaşıyoruz. Keyifli okumalar...

* * *

Murad Tiryakioğlu: Hocam, öncelikle zaman ayırdığınız ve bu ilginç ilk bilgileri bu kitap aracılığıyla okuyucularla da paylaşma imkânı verdiğiniz için teşekkür ederim. Hikâye aslında Türkiye'de, 1980'li yılların ikinci yarısında, Ülker tarafından kullanılmaya bisküvi otomatı ile başladı sanırım.

Serdar Sayan: Ülker bisküvi otomatı örneği, çeşitli sunumlarda anlattığım ve çok olumlu tepkiler alan bir örnek. Bu örneği 4. Sanayi Devrimi'nin istihdam piyasalarına etkisi konulu sunumlarımda anlatıyorum ve sunumun bağlamı otomasyon ve dijitalleşme olunca, bu örnek tam da yerine oturuyor. Çünkü ben bir iktisatçı olarak otomasyon ve dijitalleşmenin hızını, büyük ölçüde bir nispi faktör fiyatı problemi olarak görüyorum. Sürecin, yani otomasyonun, dijitalleşmenin, makine kullanımının bu dönemde hızlanmasının en önemli nedeni bunların maliyetinin işgücü maliyetine kıyasla düşmesi. Dolayısıyla makine kullanımının maliyeti emek kullanımına kıyasla düştükçe beklenen oluyor ve dijitalleşme ve otomasyonun ivmeli bir şekilde ilerlemesine tanık oluyoruz. Hatta bu biraz kontrolsüzce bir ilerleme oluyor.

Nispi maliyetler değiştiğinde insanların yerini makinelerin almasını bizzat gözlediğim bir örneğe, Ülker Bisküvi Otomatı'nın Türkiye'ye girişine atıfla anlatabilirim –ki bu gerçekten çarpıcı bir örnektir. Amerika'ya, doktora eğitimi için gittiğim 1986 yılında, Türkiye dışı açılma sürecini henüz yaşıyordu ve dünyayı geriden takip etmekten yeni yeni kurtuluyordu. Dolayısıyla ben ve benim gibi pek çok arkadaşım pek çok şey ile ilk kez Amerika'da tanıştık: Kredi kartı, tuşlu telefon, para çekme otomatları, devasa otoparkları olan, 24 saat açık marketler gibi pek çok şeyi ilk kez Amerika'da gördüm. İlk kez gördüğüm şeylerden biri de bisküvi otomatları idi. Benim bölümümün binası da dahil olmak üzere okulun çeşitli binalarında hatta cadde üzerinde bu otomatlar yer alıyordu. Türk öğrencilerin sürekli “bunlar Türkiye'de olsa camını kırıp, içindekileri alırlar” diye konuştuklarını da hatırlıyorum. 1988 yazında, sadece bu otomatlara (ve bunların kamuya açık alanlarda uygar biçimde kullanılmasına) değil; ilk kez karşılaştığımdan bahsettiğim diğer ürün, hizmet ve teknolojilere de hayranlık duyarak, ilk tatilim için Türkiye'ye geldim. O tatilde bir gün, İstanbul'da, Bakırköy vapur iskelesinin bekleme salonuna girdiğimde tam karşımda bir bisküvi otomatı gördüm ve tabii çok şaşırdım. O otomatı orada görmek hoşuma da gitti. “Türkiye de benim uzak kaldığım iki yıl içinde, bu tür otomatların kamuya açık yerlere konabileceği refah seviyesine ulaşmış demek” diye düşündüm ve otomatı denemeye karar verdim. Üzerinde Ülker yazan makineye yaklaşıncı, hemen yanında iyi giyimli, takım elbiseli, 45-50 yaşlarında bir adam olduğunu fark ettim. İlk başta yolcu olduğunu düşündüğüm bu adama aldirmeden cep-

lerimi karıştırarak bozuk para aramaya başlamıştım (o yıllar yüksek enflasyon sebebiyle bozuk para bulmanın neredeyse imkânsız olduğu, para üstü olarak kibrit ve çiklet kullandığı yıllardı) ki makinenin üzerindeki “jeton ile çalışır” yazısını gördüm. “Jetonu nerden bulacağız acaba” diye düşünürken otomatın yanındaki adam, *‘buyurun yardımcı olayım’* dedi. Biraz şaşırarak *‘ben bisküvi almak istiyordum ama nasıl yapacağım?’* diye sorduğumda, *‘Siz bana parayı verin, jetonlar bende’* dedi. Jeton satın almak için cebimden çıkarttığım kâğıt banknotu adama uzattım ama adam bana jetonu vermek yerine hangi bisküviden istediğimi sordu. Ben “kaymaklı” deyince, adam jetonu attı, istediğim bisküvinin numaralarına bastı ve makinenin teslimat haznesine düşen paketi de kendisi çıkartarak bana verdi. Ben dumura uğramış vaziyette, *‘neydi şimdi bu?’* diye düşünürken de paramın üstünü verdi.

Teşekkür edip acaba şaka mı yapıyor diye şüphe ile adama baktığımda, ciddi ve profesyonelce davrandığını gördüm. O adam görevini yerine getiren, maaşlı bir çalışandı. Aslında bu işlemin bu şekilde yapılmasıyla, bu adamın vapurlarda satış yapan herhangi bir işportacı gibi önüne bir koli bisküvi koyarak; makineye de jetona da ihtiyaç duymaksızın aynı satışı, aynı sürede, aynı iş gücü sarfiyatı ile gerçekleştirmesi mümkündü. O yüzden de ben bu sahneyi epeyce sürreal bulmuş; hatta bütün olayın bir kamera şakası olabileceğini düşünmüş ama adamın ciddiyeti karşısında ben de ciddiyetimi bozmamıştım.

Özellikle üniversite öğrencilerine sunum yaparken bu hikâyeyi anlattığımda keyifle dinliyor ve çok gülüyorlar. Çünkü bugün, bu durumu hayal edemiyorlar. Bu durumu neden gülünç bulduklarını sorduğumda sebebine ilişkin net bir cevapları olmuyor çoğunlukla ama anlattığım olayın tuhaflığının da farkında oluyorlar. Aslında sebep çok açık. O dönemde, yani 1980’lerde o makine çok pahalı işgücü ise çok ucuzdu. Dolayısıyla günde iki vardiya mı olur üç vardiya mı ama orada, makinenin başında mesai yapacak eleman bulundurmak o kadar da maliyetli değildi. Makine aslında belki bir tür reklam panosu olmak dışında hiçbir fonksiyonu yerine getirmiyordu ama işgücü ucuz olduğu için o pahalı makineye kimse zarar vermesin düşüncesiyle başında sürekli bir eleman bulunduruluyordu. Yani Amerika’daki Türk arkadaşlarımın konuştuğu senaryo da gerçekleşmesin diye düşünülmüş olsa gerek. Günümüzde böyle bir manzarayı hayal edemiyoruz çünkü aradan geçen yıllarda makinelerin maliyeti işgücüne kıyasla çok daha ucuz hale geldi. Yahut da tersten söylersek, işgücü makineye kıyasla daha pahalı artık. Teknik ifadeyle nispi faktör fiyatı işgücü lehine, fiziki sermaye aleyhine değişti.

MT: Buna benzer başka örnekler var mı hocam, gözlediğiniz?

SS: Türkiye örneği gibi bir de Mısır’dan verdiğim bir örnek var. Mısır’da hâlâ, pek çok kavşakta trafik polisi kullanılıyor. Özellikle İskenderiye’de, büyük kavşaklarda trafik lambaları yok ve trafiği sadece polisler yönetiyor. Polislerin zaman zaman sigara içmek için, gölgede dinlenmek için çekildikleri oluyor ki o zaman tam bir kaos ortamı oluşuyor. Bu sebeple çok yakın mesafeleri çok uzun zamanda aştığınız oluyor. Benzer bir durumu, yakınlarda Endonezya’ya gittiğimde de gözledim. Orada da trafiği, belli noktalarda hâlâ, polisler yönetiyor. Otomatik sinyalizasyon yok yani.

MT: Peki sizce, bu durum bilinçli bir tercih mi, teknolojinin bu kadar hızlı yayıldığı ve çok daha ulaşılabilir olduğu bir dünyada?

SS: Mesele teknoloji meselesi değil, sinyalizasyon ve trafik lambaları artık son derece harcı alem bir teknoloji. Çok pahalı da değil. Ama Mısır gibi, Endonezya gibi ülkelerde işgücü arzı çok fazla ve dolayısıyla işgücü çok ucuz. Hatta aşırı ucuz. O yüzden sinyalizasyon çok da maliyetli olmadığı halde, ilk yatırımdan kaçınıyor olabilir hükümetler. Ama burada işgücü arzındaki fazlalığının istihdamını sağlamak gibi sosyal bir amaç da var muhtemelen. İstihdam yaratmanın yollarından biri trafik lambası koymak yerine trafik polisleri istihdam etmek. Avrupa Birliği'ne üye ülkelerde, bir ülkeden diğer ülkeye geçerken neredeyse hiçbir görevli ile temas etmeden, makinelerle kimlik ya da pasaport okutarak ülkeler arasında seyahat edebiliyorsunuz. Bu türde bir makine, artık İstanbul'da, yeni havalimanında da var. Bu teknoloji de giderek ucuzluyor. Buna karşın Kahire havalimanında, pasaportunuzu dört ayrı kişi kontrol ediyor hâlâ. İlk gişedeki kişi pasaportunuzu alıyor, sayfaları açıyor, bakıyor, özetle hiçbir şey yapmıyor. Pasaportunuzu yanında, bilgisayarın başında oturan kişiye uzatıyor. Buradaki memur giriş işleminizle ilgili kontrolleri ve işlemi yapıyor. Pasaportunuzu alıp çıkmak üzereyken bir kişi daha var orada pasaportunuzu görebilir miyim diyerek sayfaları çevirip kontrol edermiş gibi yapıyor. Tam bitti derken terminalin kapısında sandalyede oturan, yerinden bile kalkmayan bir adam daha pasaportunuzu alıp şöyle bir bakıyor. Bu kişilerin hepsi üniformalı, resmî görevliler. Bir pasaporta dört kişi bakıyor ama sadece bilgisayarın başında oturan kişi anlamlı bir iş yapıyor. Gerisi sadece maaş alabilsinler diye orada. Sosyal politika gereği istihdam yaratmak gerekiyor. Bu örnekleri de sosyal politikanın gerekleriyle ve mevcut teknolojileri benimsemenin, otomasyon uygulamalarına geçmenin dengelenme gereğine işaret etmek üzere anlatıyorum.

MT: Bu noktada nerede, nasıl bir denge sağlamak gerekiyor sizce?

SS: Teknolojik ilerlemeye karşı olmak anlamsız ama bu ilerlemenin istenmeyen sonuçları da olabiliyor. O yüzden, teknolojinin ilerlemesinin değilse bile bu istenmeyen sonuçları üretme hızını kontrol etmemiz lazım. Otomasyon, dijitalleşme, robotlaşma dediğimiz süreçler kendi başına bırakıldığı ve bu teknolojik ilerleme eğilimi sürdüğü takdirde, fiziki sermayenin, yani makinaların, bilgisayarların, ekipmanların vs. ucuzlama hızı, istihdam kayıplarının arzu edilenden daha hızlı olmasına yol açabilecek. Yani bu hız kontrol altında tutul(a)mazsa çok kısa zamanda büyük istihdam kayıplarına yol açacak. Çok kısa sürede gerçekleşen istihdam kayıpları toplumsal olarak katlanılabilir olanın üzerinde bir maliyet anlamına gelebilir. Ben kişisel olarak otomasyon ve dijitalleşmenin toplam istihdam üzerinde uzun dönemde yaratacağı net etki konusunda kötümser değilim. Yaratılan iş sayısı kaybedilen işten fazla olabilir uzun dönemde. Muhtemelen de öyle olacak. Yani bu süreçte, otomasyonun, dijitalleşmenin net etkisi toplam istihdamı azaltmak yerine artırmak da olabilir uzun dönemde ama geçiş döneminde çok sayıda insan işini kaybedecek

kuşkusuz. Bir başka deyişle sancılı bir geçiş dönemi olacak. Belki onar yıllık aralarla toplam istihdama baktığımızda çok büyük azalma görmeyeceğiz ama arada ateş düştüğü yeri yakacak. Dolayısıyla bu işin kontrollü bir şekilde yapılmasında fayda var. Kontrollü yapılmasının yegâne yolu da nispi faktör fiyatlarını kontrol etmek. Bir piyasa ekonomisinde bunu yapmanın yani nispi faktör fiyatlarını kontrol etmenin en kolay yolu da fiziki sermaye, makine ve ekipman kullanımını vergilendirmekten geçiyor. Bill Gates'in robotlardan vergi alalım önerisi de bu fikre dayalı. Böyle bir verginin AB'de yasalaşması için en az bir yasa teklifi tartışıldı. Oylamada reddedildi gerçi ama sonunda gidilmesi gereken yer orası. Özellikle Amerika'da otomasyon ve dijitalleşme süreci çok kontrolsüz bir şekilde ilerliyor.

MT: *Amerika'da bu dönüşüm işten çıkarmaları da beraberinde getiriyor. Özellikle emek yoğun sektörlerde...*

SS: Doğru. Özellikle hızlı yeme-içme (fast-food) sektöründe kitlesel işten çıkartmalar oldu bir sürü eyaletteki asgari ücretin arttırılması taleplerinin ardından. Özellikle asgari ücreti arttıran eyaletlerde mesela New York'ta ve galiba Massachusetts'te de fast-food çalışanları kitlesel olarak işten çıkartıldı. Sebebi tam da bu nispi faktör fiyatları hikayesi. Artık, (bizim havaalanlarında da uçuş kartı veren versiyonlarını gördüğümüz) sipariş alma veya bilgi verme işlevini yerine getiren makineler (*kiosk*) Amerika'da birçok yerde tezgâh arkasında yiyecek ve içecek siparişi alan asgari ücretli satış elemanlarının yerini aldı. Dokunmatik ekranlar aracılığıyla ya da sesli komutla sipariş vermek mümkün hale geldi. Benzin istasyonlarından pompacılar kalkalı yıllar olmuştu zaten. Fast-food'da da müşteri ile doğrudan karşı karşıya gelen çalışanlara olan ihtiyaç çok büyük ölçüde ortadan kalktı. Birkaç yıl önce fast-food zinciri Wendy's üst yönetiminden biriyle yapılan bir röportajı okumuştum: "...Satış elemanlarının işini yapabilecek nitelikteki elektronik kiosklar çok ucuzladı. Artık bu sisteme geçmemek mümkün değil. Amerika'daki restoranlarımızda kullanmaya başladık. Kullanım alanlarını genişletmeye devam edeceğiz. Bu makineler hem ucuz hem de müşteri ile de işverenle de ilişkileri standart. Müşteri ile kavgaya etmiyorlar, izin istemiyorlar, hastalanmıyorlar; firmanın imajı açısından sorun ve davaya konu olabilecek durumlara meydan vermiyorlar. Nereden bakarsanız bakın şirket açısından doğru bir tercih. Makineleşmek bir sürü sektörde, özellikle de fast-food sektöründe çok anlamlı..." diyordu.

MT: *Bu istihdam sağlama ya da makineleşerek istihdamı azaltma tercihleri en başta ve en yoğun olarak hizmetler sektöründe etkili oluyor. Özellikle de az gelişmiş ülkelerde. Benzer örnekler var mı, verebileceğiniz?*

SS: Doğru. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler nüfusun fazla hızlı arttığı ülkeler oldukları için, tipik olarak emek arzı fazlalığı ile karşı karşıyalar. Bu ülkelerde işsiz insan bolluğunun yanı sıra, istihdamda olan insanların önemli bölümü de düşük eğitilmiş ve az bulunur mesleki becerilerden

yoksun insanlar. Eğitime ayırabilecek kaynağı zaten kısıtlı olan bu ülkelerde, aileler de o kadar çok çocuk yapınca bunlara doğru dürüst eğitim vermek, beceri kazandırmak mümkün olmuyor haliyle. Bu yüzden zaten vahim boyutlarda işsizlik sorunu yaşayan bu ülkelerdeki istihdamın önemli bölümü karmaşık beceriler gerektirmeyen, rutin işler yapan kişilerden oluşuyor. Sırf teknik açıdan bakıldığında modern makinelerin bu tür işleri devralması son derece kolay aslında. Türkiye’deki durum da bu şablona bire bir uyuyor aslında ama nüfusu Türkiye’den daha hızlı arttığı için daha vahim durumda olan çok ülke var. İşgücü arzı fazlası had safhada olan bu tür ülkelerde istihdamı korumak bazen özel yaratıcılık gerektiriyor. Mısır’da ülkeye giriş yapanların pasaportlarını dört ayrı polise ‘kontrol ettirmek’ gibi. Mısır demişken, benim, yine orada yaşadığım eğlenceli bir kişisel deneyimim bile var bu konuda. Üyesi olduğum bir kuruluşun düzenli olarak tekrarlanan toplantıları için Kahire’ye gidip geldiğimiz zamanlarda hep aynı otelde kalıyoruz. Şık bir otel. Toplantı çıkışı otelin lobisinde oturup bir şeyler içiyoruz falan. Tuvalete gitme ihtiyacınız olduğunda da doğal olarak otelin lobisinde ki tuvaleti kullanıyorsunuz. O tuvaletin üniformalı bir görevlisi var. Sevimli de bir adam. Tuvalete her gidenin, arkasından seğırtirdi. Tuvaletteki kişi işini görürken gülümseyerek arkada bekler ve iş bitip lavaboya geçtiği anda, hemen yan taraftaki sepette yer alan Mısır dokumalı havlulardan bir tane alır ve musluğu kapatır kapatmaz uzatarak bahşişini alırdı. Sürekli izlenmek rahatsız edici bir duygu. O yüzden her sabah 20-30 dinar bahşişimi peşin peşin verip, ben tuvalete gittiğimde beni rahat bırak, havlumu kendim alırım diyesim geliyordu. Onu incitmemek, bir “iş gördüğü” hissine engel olmamak için bunu hiçbir zaman demedim tabii ama havlunun uzatılmasından da rahatsız oldum hep. Yaklaşık 5 sene önce, daha önceden bu hikâyemi dinlemiş bir arkadaşım Mısır’dan yeni döndüğü bir sıra, ‘*artık rahatlayabilirsin, bu adamlara ihtiyaç kalmayacak,*’ dedi: “*Artık Mısır’da da otel tuvaletlerinde sensörlü kâğıt havlu makineleri var.*” Açıkçası teknoloji bu rahatsız edici izlenme hissiyatımızı ortadan kaldırdı çok şükür diye sevindim. Ama çok geçmeden, ben de Kahire’ye gittim yine. Aynı otelde, aynı tuvalette, aynı adamla ve gülümsemesiyle karşılaştım. Üstelik hiçbir şeyin de değişmediğini fark ettim. Her zamanki gibi, ben ellerimi yıkadıktan sonra benden önce davranıp makinenin sensörünün önünde elini salladı ve çıkan kâğıt havluyu kopartıp bana verdi. Bu örnek aslında olayın teknolojinin insanların işini elinden alma yetisine sahip hale gelmesiyle, hatta bazen makinelerin maliyetinin işgücüne kıyasla düşmesiyle bile bitmeyeceğini gösteriyor. Muhtemelen hiçbir eğitimi ve becerisi olmasa da o adamın bir işe, daha doğrusu para kazanmaya ihtiyacı var. Asgari ücretle, hatta belki de ücret bile almadan, sadece bahşişle çalışan bu adamın para kazanmaya devam etmesini sağlamak bir sosyal politika meselesi.

MT: *Belki de teknolojinin sağladığı faydayı sorgulamak gerekmiyor mu?*

SS: Elbette, zira teknoloji sadece bir şeyleri yapabilme becerisi değil. Mühendis arkadaşların bazılarına bunu anlatmakta zorluk çekiyorum. İşgücünden tasarruf edecek cihaz vs. tasarlamak, geliştirmek ve üretmek, yani makineleşmek iyi hoş da, bu iş –kelimenin tam anlamıyla– “karın

doymuyor”. Teknolojik ilerlemenin sosyal maliyetini de iktisadi maliyetini de düşünmek lazım. İktisadi maliyeti de var bu işin. Birisi dünyada halen istihdamda olan bütün insanların işlerini bir gecede devralabilecek robotlar çıkartsaydı piyasaya sorun sadece işsizlik ve bunun yarattığı sosyal baskıdan ibaret olmazdı. Robotların üreteceği ürünleri satın alma gücüne sahip insanın kalmaması da acilen çözülmesi gereken vahim bir *ekonomik* sorun olurdu. Önceki örneklerde de belirttiğim gibi, sorun bazen teknolojinin mevcut olmaması değil. Hatta erişilebilir olmaması da değil. İskenderiye trafiği için sinyalizasyon sistemi kurmak Mısır hükümetinin altından kalkamayacağı kadar maliyetli bir iş değil ancak o sinyalizasyon sistemini kurduğunuzda yüzlerce kişinin istihdamdan çekilmesine ve dolayısıyla, binlerce kişinin refah kaybına sebep olmuş oluyorsunuz. Tabii bunu yapacağız diye teknolojiye de ne kadar süre karşı koyabilirsiniz, bunu da iyi hesap etmek lazım, zira sosyoekonomik dengeler toplumdan topluma değişiyor. Toplumdaki iş gücü arz fazlasının (toplam nüfus kıyasla) büyüklüğü Mısır’daki istihdamı koruma ihtiyacını Türkiye’den daha yoğun hale getiriyor. Türkiye’deki ihtiyaç da Amerika’dan daha yoğun.

MT: Tam bu noktada içinde bulunduğumuz küresel salgının görülmeye başlanan ve derinleştiğini düşündüğümüz etkilerine ilişkin fikrinizi sormak isterim. Özellikle bugünlerde (Nisan-2020) Amerika ve Avrupa başta olmak üzere küresel salgın ile ağır bir mücadele içinde. İstihdam odaklı olarak sormak istesem hem Amerika için hem Avrupa için yol nereye gidiyor? Zira tahminler 1929 Dünya Ekonomik Buhranının etkilerini üçe-dörde katlayacak bir geleceğe işaret ediyor.

SS: Durum her yerde kötü ama Avrupa’nın kimi yerlerinde (İtalya, İspanya) ve ABD’de kötünün de ötesinde. Korkunç. Bu yıl 14 Mart-21 Mart arasındaki işsizlik sigortası başvurularının sayısı 3,31 milyon ile tarihi bir seviyeye ulaştı derken, bir sonraki hafta ikiye katlanarak 6,65 milyonu gördü. 28 Mart ile biten hafta kaydedilen bu sayı, işsizlik yardımına ilk başvuruların sayısı itibarıyla 1930’lardaki Büyük Bunalım dahil Amerikan tarihinde görülmemiş bir seviyeyi temsil ediyordu. İzleyen haftalarda gelen işsizlik başvuruları haftalık 7 milyonu da görerek sürekli rekor tazeledi. Şu ana kadar yapılan işsizlik sigortası başvuruları 30 milyonu geçmiş durumda. Nitekim ABD’de işsizlik oranının yüzde 30’ları geçebileceği gayet ciddi ağızlarca telaffuz edildi. Sanıyorum bu salgın önümüzdeki on yıllar boyunca yaşanacak krizlerde istihdam kayıplarının büyüklüğünü ölçmeye yarayacak asli ‘benchmark’ olarak Büyük Bunalım’ın yerini alacak. Nasıl ki biz aradan 90 yıl geçtiği halde şimdi yaşanan işsizliğin boyutlarını Büyük Bunalım’a kıyasla anlatmaya çalışıyoruz. Bundan 80-90 yıl sonraki süreçte yaşanan kitlesel işsizlik vakaları da “istihdam kayıpları neredeyse 2020 Covid Pandemisindeki seviyenin yarısını buldu; Pandeminin seviyesine yaklaşıyor” vb. cümlelerle anılacak (tabii o zamanki işsizlik muhtemelen haftada 10-15 saat çalışan insanların yaşadığı işsizlik olacak; orası ayrı).

MT: *Genç nüfusumuz fazla, üniversite sayımız da fazla. Şunu da sormak isterim, bu kadar üniversitenin varlığı ve özellik vakıf üniversitelerinin sayısının ve görece kolay erişebilir hale gelmesi olması işsizliği ertelemek için -görünmeyen- bir sosyal politika aracı olarak kullanılmasını sağlıyor mu?*

SS: Bu bir sosyal politika aracı denebilir mi bilmiyorum ama zaman zaman işsizliği erteleme amacına hizmet ettiği kesin. Mezunlarının iş bulma performansı çok kötü olan birçok üniversite var sadece genç işsizliği açısından bakıldığında. Bunların mezunlarının işgücü piyasasına liseden hemen sonra girmek yerine üniversite sonrasına ertelemeleri işteki kazanç beklentilerini çok da fazla arttırmıyor aslında. Lise yerine üniversite mezunu olmak iş bulmayı bir miktar kolaylaştırıyor ama sonuçta birçoğu lise mezunlarının da yaptığı, yapabildiği işlerde istihdam ediliyor. Pozitif seçim şansını artırmanın yanı sıra üniversiteye gitme tercihini etkileyen iktisadi deyimle iki tane bozucu unsur (*disturbing factor*) da var: Birincisi, erkekler için askerliği yedek subay olarak yapma isteği –ki süreç içinde bir sürü mevzuat değişikliği de yapıldı ve bu konudaki tercihler de değişmeye başladı. Bir de “evlenme piyasası”na üniversite mezunu olarak çıkma isteği var. Aslında benzer bir erteleme davranışını üniversite mezunlarının bir kısmında da görüyoruz. Nasılsa iş bulamayacağız diye düşünen ve işgücü piyasasına girişlerini geciktirmek için yüksek lisans yapanlar var. Gerçi bu tür bir erteleme gelecekte iş bulma şansını artırıyor mu, o maliyete değiyor mu, tartışmalı. Yine de Türkiye’de oldukça yaygın bu.

MT: *Küresel salgının etkilerinden biri olarak lisansüstü programlara, belki de çevrimiçi, uzaktan yapılan programlara olan ilgi daha da artar mı, sizce?*

SS: Üniversite mezunları arasında az önce söz ettiğim erteleme davranışını kriz dönemlerinde daha çok görüyoruz. Lisansüstü programlara başvurular çok artıyor. Türkiye de hiç krizsiz kalmıyor evvel Allah ve bu kriz dönemlerinde iş bulma şansının daha da düştüğünü olduğunu fark eden yeni mezunlar, bu süreci değerlendirmek için yüksek lisans veya doktora yapma eğilimi gösteriyorlar. Ekonominin iyi olduğu bir dönemde yüksek lisans yapmayı düşünmeyecek öğrenciler, özellikle MBA programlarına yüksek ilgi gösteriyor. Salgın da çok ciddi bir istihdam krizi yarattı. Üniversiteler dersleri çevrimiçi formata çevirerek halk sağlığı sorununu aştı. Dolayısıyla önümüzdeki Eylül’den itibaren lisansüstü programlara başvurularda rekor kırılmasını bekliyorum ben.

MT: *Orta gelir tuzağı ve erken sanayisizleşme konusuna geri dönecek olursak ne yapmalıyız ya da salgınla birlikte ortaya çıkan yeni dönemi düşünerek ne yapmalıydık?*

SS: Sadece genç işsizliği değil, işsizlik konusunda da, orta gelir tuzağından kurtulmak, erken sanayisizleşmeyi aşmak için de yapılması gereken en önemli şey bu inşaat sevdasından vazgeçmek –ki çok geç kalındı. Bu imar rantı oyunları ve ‘betonperestlik’ diyebileceğim işlerle az sayıda seçilmiş

insanı zengin etmek mümkün ama kalıcı, sürdürülebilir büyüme sağlanması imkansızdı. Önceden söylemek, uyarmak fayda etmedi. Yaşayarak görüyoruz, daha da göreceğiz. Çevrenin canına okunması bir yana, inşaat bir kere uluslararası ticarete konu olan, döviz kazandıran bir faaliyet değil. İnşaatla sürdürülebilir büyüme hiçbir ekonomi için mümkün değil; Türkiye gibi sürekli cari açık veren bir ülkede hiç mi hiç mümkün değil. Kaybedilen yılların üstüne bir gün daha kaybetmeden acilen uluslararası ticarete konu olan, birim başına katma değeri yüksek malların üretimine odaklanmak gerekiyor. Sanayileşme stratejisi açısından da büyüme stratejisi açısından bu konuda çok geç kalmış durumdayız. Bu beton yığınının hasarını temizlemek uzun sürecek çünkü artık orta gelir tuzağında bile değiliz. Hızla orta gelir kızağından aşağı doğru kayıyoruz. Orta gelir tuzağından çıkmanın bilinen tek yolu ürünlerimizin sofitikasyonunu arttırmak, daha yüksek katma değerli ürünler ihraç edebilir hale gelmek.

MT: Tam bu noktada sormak istediğim bir konu var. Hükümet 18 Mart 2020’de Covid-19 salgının ekonomik etkilerini azaltmak için 100 milyar liralık bir destek paketi açıkladı. Bu pakette hiç beklenmeyen, şaşırtıcı bir destek de var: Konut alımlarında peşinatın düşürülmesi. İnşaat sektöründen hızla vazgeçmemizi gereken bir dönemi bile çoktan geride bıraktığımız, salgın ekonomisinde bu önlem ne anlama geliyor?

Evet, iyimser bir iktisatçı olmama rağmen küresel salgın öncesinde bile çok sıkıntılı bir dönemin bizi beklediğini zaten görüyor; izlenmekte olan büyüme ve sanayileşme stratejilerinin bizi getirdiği noktada baş başa bırakıldığımız sorunların artık saklanamayacak hale geldiğini söylüyordum her yerde. Şimdi küresel salgın ile bu sorunların misliyle büyüyeceği yepyeni bir döneme girdik... Artık herkesin etkilerini fazlasıyla hissettiği felakete karşı *çok acilen* yaralara merhem olmak üzere alınacak, gerçek ve gerçekçi önlemler üretmeye ihtiyaç var. Müteahhitlere körü körüne sağlanan her zamanki destekleri salgın destek paketleri içine saklayarak oyalanmanın zamanı hiç değil. Az önce de söyledim, bu mertebede inşaat kayırmacılığı memleket açısından hayırlı değil diye. Ama kitlemize konut sattırılım denmesine de kerhen de olsa müsamaha gösterilebilecek bir zaman var. Öyle bir zaman var da bu zaman o zaman değil. Şimdi ciddiyet zamanı. İşini, işyerini, gelirini kaybeden, önemli bir kısmının bu günler kullanılabilecek tasarruflarının bile olmadığı insanların karnını doyurma, faturalarını demesini sağlama zamanı ama 18 Mart paketi hükümette böyle bir farkındalık olduğu izlenimi vermiyor. Covid-19 salgınına bağlı olarak talep daralması yaşayan pek çok sektörde bu daralma ekonomik nedenlerle değil, insanların evine kapanması –dolayısıyla alışveriş yapamaz hale gelmeleri– yüzünden yaşandı. Bu yüzden de talep artırıcı fiyat indirimlerine zemin hazırlayacak, maliyet düşürücü destekler ve vergi indirimleri gibi geçmişte yaşanan bazı ekonomik durgunluk ve kriz dönemlerinde işe yarayan geleneksel önlemlerin bu kez işe yaramayacağı çok açık. Mesela, Türkiye’de 18 Mart’ta açıklanan önlem paketindeki havayolu ve konaklama sektörlerine sağlanan vergi indirimlerinin talepte ciddi bir canlanma yaratmasını ve dolayısıyla istihdamı koruyucu herhangi bir etki yapmasını beklemek hayalcilik olur. Bu sektör-

lerin hedef kitlesinin önemli bir bölümü bırakınız fiyat indirimini, üste para verseniz bile talebini artırmayacak. (Esasen talebin artmaması, halk sağlığı açısından da tercih edilir olan durum şimdilik zaten.)

MT: *Üretim ve dayanışmadan bahis açmışken, meslek liselerinin üretim kapasite ve yeteneklerine ilişkin savunuculuk yaptığımı(ız) için özellikle, salgın sürecinde meslek liselerinden aldığımız siperlik, maske, tulum ve dezenfektan üretimi ile ilgili güzel haberler bu okulların kaybedilen itibarının yeniden kazandırılmasına da vesile olabilir mi?*

Meslek liseleri orta gelir tuzağından çıkmakta önemli bir rol oynayabilir aslında. Türkiye’de bitmeyen bir ara eleman sıkıntısı söylemi var. Eleman sıkıntısından şikâyet eden KOBİ’ler de Türkiye’nin her yerinde mevcut. Bu sıkıntının bir kısmı meslek lisesi mezunu arzındaki eksikliklerden ziyade, bu KOBİ’lerin kendi ücret politikasından kaynaklanıyor ama meslek lisesi mezunu arzında da sıkıntılar yok değil. Özellikle bazı branşlarda ciddi meslek lisesi mezunu eleman eksikliği de var. Bu liselerin mezunu olmayı, ücret ve başka açılardan cazip hale getiremediğimiz sürece bu sorun devam edecek. Bu sorun Türkiye’ye özgü de değil zaten. Meslek lisesi mezunu olmak dünyanın başka birçok ülkesinde de prestijli bir şey olarak algılanmıyor. Gençlerde sanayide çalışmaya yönelik, ağır işlerde çalışmaya yönelik bir isteksizlik de var. Bu nesil, zora gelemeyen bir nesil zaten. Bu isteksizliği aşmalarını sağlayacak ücret ve saygınlık sağlanmadan bu durumun değişmesi de imkânsız. Bu salgın sırasında bazı meslek liselerinden gelen dezenfektan ya da maske, tulum vb koruyucu giysi ve aksesuarlar imalatına dair haberler meslek liselerinin toplumdaki algısında bir miktar yükselmeye yol açtı sanırım. Medyada çıkan övgü dolu haberler bu üretim süreçlerine katılan meslek liseliler açısından da motive edici olmuştur. Bunların ücret ve çalışma koşullarına dair sorunlara değilse de düşük prestij algısı sorununun çözümüne katkıda bulunması mümkün ama üstüne bir şey yapılmazsa toplumsal hafızadan kolayca silinebilir şeyler bunlar. Keşke MEB, salgınla mücadelede destek olan meslek liselerinde profesyonelce çekilmiş filmlerin yapımcılığını üstlense ve bunları kamu spotu olarak sık sık yayınlatsa bu aralar.

MT: *Belki sanayicinin meslek lisesi öğrenci ya da meslek lisesinden mezun olmuşlara fiyat (ya da ücret) farklılaştırması yapması da lazım. Gidip alışveriş merkezinde 2.500 lira kazanan birinin sanayide 2.000 liraya razı olmasını beklemek biraz da haksızlık oluyor galiba.*

SS: Razı olacak insanı da bulamıyorsanız sonuçta. Biz SPM olarak öyle bir çalışma yapmıştık. İmalat sanayide ve hizmet sektörlerindeki ortalama ücretler bazında ciddi bir fark yok. Yani imalat sanayiinde daha zor işleri ve zorlu çalışma koşullarını tercih etmelerini sağlayacak bir fark yok. Kaynakçılık gibi birtakım işlerde belki giriş seviyelerinde nispeten düşük ücretlere razı olurlarsa, ilerde çok daha iyi kaynakçı olduklarında çok para kazanabiliyorlar ama gençlerden o sabrı beklemek doğru ya da mümkün mü bilemiyorum. Bu kuşaklar dediğim gibi daha sabırsız.

MT: Güneş Aşık ile birlikte bugünlerde (Nisan-2020), Korona günlerinde istihdamı ve kırılgan kesimleri korumak üzerine yayımladığınız bir politika notu var. Bu not özelinde konuşacak olursak, Türkiye için işsizlik riski altındaki istihdamın oranını %34 ilâ %64 arasında hesaplıyorsunuz. Halihazırda 4,5 milyon kişinin işsiz 10 milyona yakın kişinin da kayıt dışı olarak istihdam edildiği bir yapıda nasıl bir tablo ile karşı karşıyayız?

TÜİK'in rakamlarına göre 2019 sonu itibariyle Türkiye'de 28 milyon çalışan nüfus, 4,5 milyon da işsiz var. Toplamda 10 milyona yakın insan kayıt dışı olarak istihdam ediliyor ve buna kayıt dışı çalışan Suriyeliler dahil değil. Tarım dışı sektörlerde kayıt dışılık ortalaması yüzde 21 gibi ama tarımdaki oran yüzde seksenlerde olduğu için, tarımı da kapsayan genel ortalama yüzde 31'e çıkıyor. Tarımda ücretsiz aile işçiliği yaygın olduğu için, kayıt dışılık da yaygın ama aile destekleri mevcut. Salgının ekonomik etkilerinden korunma nispeten daha kolay. Yine de tarım dışı sektörlerde çalışan nereden baksak 4-5 milyon kentli kayıt dışı çalışan var. Bunlar toplumun en yoksul ve kırılgan kesimleri arasında ama açıklanan destek paketi bu insanların mevcudiyetinin hiç farkında olmayan kişilerce hazırlanmış gibi adeta. Kayıtlı çalışanlara sağlanan destekler de son derece yetersiz ama kayıt dışı çalıştıkları işlerini kaybedenlere neredeyse hiçbir şey yok. Çok vahim ama aynı zamanda tuhaf bir durum. Hükümet mesela zaten hiçbir yatırım önceliği olmayan Osmangazi köprüsü gibi bir projeyi yaptırmak için verdiği akıl almaz geçiş garantilerini erteleme, azaltma vs. yoluna gitmedi. Sinek avlayan köprüden kimseler geçmediği halde yüz milyonlarca dolar garanti bedeli çatır çatır ödeniyor müteahhitlere ama 4-5 milyon kayıt dışı çalışandan işini, aşını kaybedenlere hiçbir şey verilmiyor. Bu durumu tarif edecek söz bulamıyorum.

MT: Türkiye'de yaklaşık 3,5 milyonu Suriye'den olmak üzere gayriresmî rakamlara göre tahminen 7 milyon civarında sığınmacının bulunduğu gerçeğinden hareketle iktisadi ve toplumsal kırılganlığı nasıl yorumlayabilirsiniz?

Suriyeliler meselesi de ayrı bir kanayan yara. Zaten kötü durumda olan bu insanlar şimdi bir de salgının etkileriyle boğuşmak durumunda kaldı. Bitmeyen çileleri varmış. Bugünlerde Türkiye'de zaten çok düşük ücret ödeyen kayıt dışı çalıştığı işini salgın yüzünden kaybeden bir Türk vatandaşı olmaktan bile daha kötü bir durum varsa, o da kayıt dışı çalıştığı işini salgın yüzünden kaybeden bir Suriyeli olmaktır herhalde. Zaten derin sorunlar vardı; Covid salgını bunların üzerine bir de kuş kondurdu. Salt ekonomik açıdan baktığımızda biz Suriyelilere Uluslararası Koruma altındaki, Geçici Koruma altındaki insanlar falan gibi afili isimler bulsak da bunların geçiciliği bizim 1960'larda Almanya'ya giden işçilere "konuk işçi" denmesi gibi. Nasıl ki o sözüm ona konuk işçiler hiçbir zaman dönmediler; Türkiye'ye sığınmış olan Suriyelilerin ezici çoğunluğu da hiçbir zaman dönmeyecekler. Bu gerçeikle yüzleşmemiz lazım. Kalıcı etki olarak anılması gereken nokta Suriyelilerin ortalama eğitim seviyesinin Türk iş gücü ortalama eğitim seviyesinin de altında olması. Ben bir yazımda Suriyelilerin gelişinden önceki döneme baz aldığımızda, Türkiye'nin

orta gelir tuzağından çıkması için, her ne kadar zaman gerekecekse, Suriyelilerin gelişi bu süreyi en az on yıl öteleyecek. O yazıyı, genç bir meslektaşım “*sonsuz artı* on yıl demek istiyorsunuz hocam” diye eğlenceli ama biraz da dramatik bir şekilde yorumlamıştı. Elinizdekinden daha düşük eğitilmiş, düşük becerili milyonlarca sığınmacı gelirse, işgücünüzün ortalama eğitim ve beceri düzeyi daha da düşmüş demektir. Bir başka deyişle bu daha düşük eğitim ve beceri seviyesine sahip işgücünün nispeten bollaşması anlamına gelir. Bu da bu tür işgücünü istihdam ederek üretebileceğiniz daha düşük sofistikasyona sahip, daha düşük katma değerli ürünlerdeki rekabet avantajınızın güçlenmesi sonucunu doğurur. İki kere iki dört. Biz 2010’ların başında ihraç ürünlerinin sofistikasyonunu, katma değer seviyesini arttırmak lazım diye yırtınırken, 2020’lere o günleri aratacak bir portreyle girdik maalesef. Bu böyle tabii ama bunun memleketteki Suriyelilerin kabahati olmadığını söylememe gerek yok sanırım. Kaldı ki sorun sadece şu ana kadar Türkiye’ye giriş yapmış bulunan Suriyelilerle sınırlı değil. Bu insanların doğurganlığının yerli nüfusun doğurganlık hızına inmesi uzun yıllar alacak. Artık Suriyeli sığınmacıların (burada doğan çocukları ile) daha da hızlı artmasına katkıda bulunduğu yarının işgücüne kaliteli eğitim vermek, yüksek katma değerli ürünler üretebilecek beceri seviyelerine getirmek eskisinden çok daha zor. Görünürdeki on yıllar boyunca, Türkiye’nin orta gelir tuzağından çıkışını ertelemiş durumdayız. Çünkü, söylediğim gibi, beceri seviyesi daha düşük toplumlarda daha düşük becerili insanların yapabileceği ürünlerin arzı artıyor. Zaten biz T.C. nüfusunun beceri seviyesinden şikâyetçiydik. Bu süreç de tuzu biberi oldu. Kişi başına düşen gelirin 8 bin dolara inmesi rastlantı değil. İnşaata olan düşkünlükle birlikte düşük nitelikteki işgücü arzının artışı, 10.000 dolara ulaşan kişi başına düşen geliri nasıl arttıracığımızı konuştuğumuz dönemi aratır oldu. Benim endişem çok uzun olmayan bir gelecekte 8 binler seviyesini de özler hale gelebiliriz. Dolayısıyla iyimser şeyler söylemek istiyorum ama iyimser şeyler söyleyebilecek iyi şeyler bulmakta zorlanıyorum. Türkiye *düşük* orta gelir tuzağına doğru sürükleniyor. Uluslararası sınıflandırmada *üst* orta gelir grubundaydık bir süredir ama bu gruptan bir alt gelir seviyesine düşmemiz yakın diye endişeleniyorum.

MT: *Son olarak Yerli Yeşil Yeni olarak Türkiye’nin yerli, yeşil ve yenilikçi geleceğine dair umudumuzu güçlendiren, heyecanımızı arttıran sıra dışı örneklerini gelecek nesillerle birlikte belki de ilgili olabilecek tüm taraflara tanıtmayı misyon edindik. Siz belli ölçüde yaptıklarınızda, yapmaya çalıştıklarınızdan haberdarsınız. Yerli Yeşil Yeni’nin savunuculuk çabaları ve ülkenin potansiyeli hakkında düşüncelerinizi rica edebilir miyim?*

SS: Girişiminizi çok takdir ediyorum. Üçü de çok önemli. Hakikaten çok kritik bir konu yerli ama yenilikçi yerli üretim konusu. Tabii “ne pahasına olursa olsun yerli üretim, milli üretim olsun” diye yeşili yok etmemek; sırf “işte biz de bunu yaptık” diyebilmek için yeşilin üzerine beton dökmek de çok kritik öneme sahip. Çevre ve doğal kaynaklara dost yenilikçi yerliliğin önemine vurgu yapan, farkındalığı artırmaya çalışan bir girişim olarak görüyor ve takdirle izliyorum. Türkiye her şartta ama en önemlisi yeşili koruyarak yenilikçi üretim yapmalı, yapmak

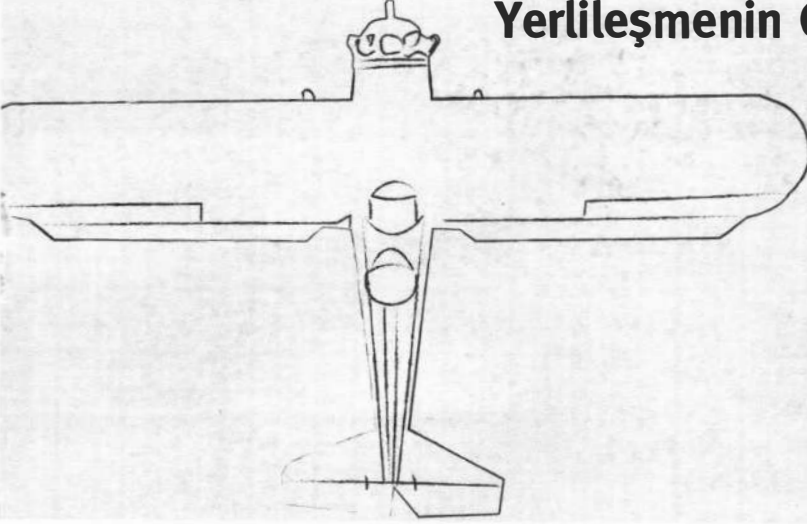
zorunda. İmalat sanayinde, sofistikasyonu nispeten düşük ürünlere bile razıyım, bu körü körüne betonperestliğe devam edilmesindense. Her türlü yerli üretime istihdam yaratma anlamında da ihracat yaratma anlamında da çok ihtiyacımız var. Tabii ki katma değeri ve teknolojisi ne kadar yüksekse ne kadar yenilikçi ve rekabetçi ise o kadar iyi. Yeşil de Türkiye'nin hiçbir döneminde bu kadar önemli olmamıştı.

MT: İlginç zamanlarda, iki parçalı ama oldukça doyurucu, bilgilendirici bir röportaj oldu. Zaman ayırdığınız, misafir ettiğiniz ve değerli desteğiniz için teşekkür ederim.

SS: Ben teşekkür ederim.

BİRİNCİ KISIM

Yerleşmenin Önündeki Sorunlar

Yerli Üretimde Teknoloji İçeriği ve Katma Değer Niçin Artmıyor?

ŞEVKET PAMUK

Uzun dönemli bakıldığında veya sadece AKP dönemine bakıldığında, Türkiye’de kişi başına gelir ve iktisadi büyüme eğiliminin dünya ortalamalarının biraz üzerinde ama dünya ortalamalarına yakın seyrettiği görülüyor. Bir başka deyişle, Türkiye’de kişi başına üretim ya da katma değer dünya ortalamalarının çok üzerine çıkamamıştır. Türkiye’nin teknolojik içeriği ve katma değeri yüksek mallarda uzmanlaşmadığı, üretimin ve ihracatın büyük çoğunluğunun standart teknoloji ve katma değeri düşük ya da orta düzeyde mallar olduğu da bilinmektedir. Türkiye’nin teknoloji içeriği ve katma değeri daha yüksek malların üretimine geçmekte zorlanmasının pek çok nedeni vardır. Örneğin, pek çok kez değinildiği gibi, eğitim düzeninin zayıf kalması, üretimin araştırma ve beceri içeriğinin de zayıf kalmasına yol açmaktadır. Ancak Türkiye’de kişi başına üretim ve katma değer dünya ortalamalarının üzerine çıkamamasının toplumsal, siyasal ve iktisadi yapıların özelliklerinden kaynaklanan başka nedenleri de vardır. Bu kısa yazıda son 30 yılda bir hayli gelişme gösteren kurumsal iktisat literatürünü kullanarak Türkiye’de sanayi ve hizmetler sektörlerinde kişi başına üretim ve katma değer dünya ortalamalarının üzerine çıkamamasının kurumsal nedenlerine dikkat çekmeye çalışacağım.

TÜRKİYE’NİN KARŞILAŞTIRMALI BÜYÜME SİCİLİ

Türkiye ekonomisinin uzun dönemli gelişme ve büyüme trendi zaman içinde süreklilik göstermektedir. Türkiye ekonomisinin uzun dönemli gelişme ve büyüme eğilimleri son 200 yılın hemen her alt döneminde dünya ortalamalarının yakın seyretmiştir. Türkiye’de kişi başına gelir 19. yüzyılda ve 1980’e kadar gelişen ülkeler ortalamasından biraz daha hızlı arttı. Türkiye’nin 20. yüzyıldaki iktisadi büyüme sicilinin gelişen ülkeler içinde daha başarısız kalan Güney Amerika, Afrika ve Orta Doğu bölgelerine kıyasla daha olumlu olduğu söylenebilir. Ancak son 30 yılda Doğu ve Güneydoğu Asya’nın, özellikle de iki en büyük nüfuslu ülke, önce Çin ve daha sonra da Hindistan’ın hızlı bir iktisadi büyüme süreci içine girmeleriyle, bu iki ülkenin nüfus ağırlıklarını

da dikkate alarak yapılan hesaplarda, gelişen ülkelerin ortalama büyüme hızının Türkiye'ninkinin üzerine çıktığı görülüyor.

Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı sonrasında "iktisadi mucize" yaratan İtalya ve İspanya gibi Güney Avrupa ülkeleriyle ya da Japonya ve Güney Kore ile karşılaştırıldığında, Türkiye'nin benzeri büyüme hızlarını yakalayamadığı açıkça görülmekte. Son yarım yüzyılda "iktisadi mucize" yaratan ve yüksek gelirli ülkelerle aralarındaki farkı önemli ölçüde kapatabilen ülkelerde, kişi başına gelirin artış hızı en az 20-30 yıllık sürelerle % 5'in üzerinde kalmıştır. Buna karşılık Türkiye'de kişi başına gelirlerin artış hızı son 200 yılın hiçbir alt-döneminde ortalama yılda % 5'i yakalayamadı (Pamuk, 2014: 15-30).

Son 100 yılda Türkiye'de kişi başına ve toplam üretimde sağlanan artışların en büyük bölümü yeni yatırımlar ve toplam girdilerin artırılması yoluyla gerçekleşti (Altuğ vd., 2017). Verimliliği ve üretimi artırmanın bir başka yolu da varolan fiziki sermaye ve becerileri daha verimli kullanmaktır. Ancak varolan birim sermaye ve emek başına verimlilikteki artışlar, diğer gelişen ekonomilerin pek çoğunda olduğu gibi Türkiye'de de sınırlı kaldı. Üretim artışları daha yüksek teknoloji ile verimliliği arttırmaktan çok, girdilerin miktarını arttırma yoluyla, bir başka deyişle ekstansif büyüme yoluyla sağlandı.

EĞİTİMDE UZUN DÖNEMLİ VE KARŞILAŞTIRMALI EĞİLİMLER

Türkiye'de verimlilik ve katma değer artışlarının, üretimin araştırma ve teknoloji içeriğinin sınırlı kalmasının bir nedeni işgücünün eğitim ve beceri düzeyinin düşük kalmasıdır. Sadece okur yazarlık oranları, okul süreleri değil, eğitimin içeriği, kalitesi ve edinilen beceriler açısından bakıldığında, Türkiye'de eğitim sisteminin önemli sorunları ve yetersizlikleri var. Bu sorunlar ileri teknoloji kullanabilen ve geliştirebilen bir ekonomiye geçişte ciddi sıkıntılar oluşturdu ve oluşturmaya devam ediyor. Bu nedenle de Türkiye 1980 sonrasındaki küreselleşme döneminde düşük ücretlerin önemli bir maliyet avantajı sağladığı emek yoğun dallara yöneldi, daha yüksek teknoloji üretim dallarına geçiş yavaş ve zayıf oldu.

19. yüzyılda Osmanlı devleti tarafından başlatılan reform çabalarına karşın, okullaşma büyük ölçüde kentlerle sınırlı kaldı. Nüfusun büyük bölümünün yaşadığı kırsal alanlara yayılamadı. Okur yazarlık oranı yüzyıl boyunca yavaş ve sınırlı artış gösterdi. Birinci Dünya Savaşı öncesinde okuryazarlık oranının Müslüman nüfus arasında % 10'un altında, gayrimüslim nüfus arasında ise % 10'un bir hayli üzerinde olduğunu tahmin ediyoruz. Cumhuriyet döneminde okuryazarlık oranı daha hızlı artış gösterdi. Cumhuriyet'in erken yıllarından itibaren kamu kesiminin eğitim harcamalarının artması, toplumsal hareketliliği artıran önemli bir etken oldu. Okuryazarlık oranı 1950'de % 33'e, 1980 yılında % 68'e ve 2010 yılında % 94'e yükseldi. Ancak okuryazarlık oranı erkek ve kadınlar arasında çok eşitsiz seyretti. Türkiye kadınlara seçme ve seçilme hakkını 1934 yılında, pek çok gelişmiş ülkeden daha önce verdiği halde, özellikle kırsal alanlarda kadınların çok büyük bölümü okuma yazma öğrenemedi. 1950 yılında 15 yaş üzeri kadınlar arasında sadece % 19 olan okuryazarlık oranı, 1980 yılında % 55 ve 2010 yılında % 89'a yükselebildi.

Kişi başına gelirden ve sağlıkta olduğu gibi, dünya ülkelerinin büyük bölümü son 200 ve özellikle de son 100 yılda eğitimde de önemli ilerlemeler gösterdiler. Bu nedenle Türkiye'nin deneyimini nicel göstergelerle değerlendirirken diğer ülkelerle karşılaştırmalar da yapmak gerekir. Okur yazarlık oranıyla ilgili tarihi verilerin tüm ülkeler için bulunmaması nedeniyle, eğitimde uluslararası karşılaştırmalar için temel gösterge olarak yetişkin (15 yaş üstü) nüfusun ortalama okul süresi kullanılmaktadır. Türkiye'de 15 yaş üzeri nüfusun ortalama eğitim süresi, Birleşmiş Milletler'in de kullandığı verilere göre, 1913'te 1 yıldan daha azdı, bu ortalama süre 1950'de 1,5 yıla, 1980'de 4,2 yıla ve 2010'de ise 7 yıla yükselebildi. Bu ortak gösterge açısından bakıldığında 19. yüzyıldan günümüze kadar Türkiye'de eğitim miktarının sadece Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki gelişmiş ülkelerin değil, Doğu Avrupa, Çin de dahil olmak üzere Doğu Asya, Güney Amerika ve dünya ortalamalarının gerisinde kaldığı, buna karşılık Hindistan, Güneydoğu Asya ve Afrika' ortalamalarının üzerinde seyrettiği görülüyor. Son 200 yılda Türkiye'de yetişkin nüfusun ortalama eğitim süresinin Türkiye ile aynı gelir grubundaki diğer gelişen ülkelerin de gerisinde kaldığı anlaşıyor. Ayrıca Türkiye'nin eğitimin içeriğinde ve kazandırdığı becerilerde de başarılı olamadığı, son yıllarda düzenli olarak açıklanan uluslararası PISA testlerinin sonuçlarından da anlaşıyor (Pamuk, 2014: 30-36).

KURUMLAR VE İKTİSADİ GELİŞME

Ancak üretimin teknoloji ve beceri içeriği ve kişi başına katma değer, sadece eğitimin düzeyi ve içeriğiyle ilgili değildir. Son yıllardaki araştırmalar, fiziki ve beşerî sermaye birikiminin kurumların güçlü olduğu ülkelerde daha hızlı arttığına ve varolan fiziki sermaye, bilgi ve beceri birikiminin de yine kurumları güçlü olan ülkelerde daha verimli kullanıldığına işaret ediyor. Ayrıca en ileri teknolojilerin yine kurumları güçlü ve elverişli olan ülkelerde kullanıldığı, yeni teknolojilerin de aynı ülkelerde geliştirildiği biliniyor. Bu durumda Türkiye'nin son 200 yılda niçin dünya ve gelişen ülkeler ortalamalarına yakın kaldığını, iktisadi gelişmenin niçin daha hızlı olmadığını anlayabilmek için, kurumları da incelemek gerekiyor.

İktisat kuramı içinde kurumların önemini vurgulayan yaklaşımların kökenleri 20. yüzyılın başlarına, hatta daha öncelere kadar gidiyor. Uzun vadeli iktisadi gelişme ve büyüme sürecinde kurumların önemini öne çıkaran yaklaşımlar son dönemde güç kazandı. İktisatçılar önceleri daha fazla miktarda toprak, emek, fiziki ve beşerî sermaye gibi girdileri ve bu girdilerin daha verimli bir biçimde kullanılmasını sağlayan teknolojik ilerlemeleri iktisadi büyümenin temel nedenleri olarak kabul ediyorlardı. Ancak bu yaklaşım artık yetersiz görülüyor. Son yıllarda hızla gelişen ve yaygın olarak kabul gören yeni görüş, iktisadi büyümenin nedenlerini açıklarken yakın nedenlerle temel ya da nihai nedenler arasında önemli bir ayırım yapmakta. Bu ayırıma göre, iktisadi büyümenin yakın nedenleri olarak girdilerin miktarı ve verimliliğindeki artışlara işaret ediliyor. İktisadi büyümenin nihai nedenleri olarak ise iktisadi büyümenin içinde yer aldığı toplumsal ve siyasal ortam gösteriliyor, kurumların önemi de bu işte bu noktada ortaya çıkıyor. (North, 1990; Acemoğlu ve Robinson, 2013)

Yine son yıllarda yapılan çalışmalar, bugün ülkeler arasındaki kişi başına verimlilik ve gelir düzeyleri arasındaki farklılıkları açıklamaya çalışırken, dikkate alınması gereken en önemli değişkenin bir ülkedeki kurumların niteliği ve kalitesi olduğunu, buna karşılık iktisadi büyümeyi açıklarken son zamanlara kadar en çok kullanılan coğrafya, uluslararası ticaret, ekonominin dışa açıklık derecesi gibi diğer değişkenlerin gücünün yüksek olmadığını gösteriyor (Rodrik vd., 2004). Başka araştırmalar ise kurumların güçlü olduğu ülkelerde fiziki ve beşerî sermaye birikiminin daha hızlı arttığına ve varolan fiziki sermaye, bilgi ve beceri birikiminin de daha verimli kullanıldığına işaret ediyor. Bir başka deyişle, kurumların güçlü ve kaliteli olduğu ülkeler fiziki ve beşerî sermayelerini daha hızlı artırebildikleri gibi, varolan fiziki ve beşerî sermayelerini de daha verimli kullanabiliyor, aynı miktarda fiziki ve beşerî sermaye ile daha fazla üretim gerçekleştirebiliyorlar. Ayrıca en ileri teknolojilerin kurumları güçlü ve elverişli olan ülkelerde kullanıldığı, yeni teknolojilerin de aynı ülkelerde geliştirildiği biliniyor (Hall ve Jones, 1999; Helpman, 2004).

Kurumlar, toplum içinde kişiler veya farklı gruplar ya da kesimler arasındaki ilişkileri biçimlendiren ve yönlendiren yazılı ve yazılı olmayan kurallar, örgütlenmeler ve bunların uygulanması olarak tanımlanıyor. Bu tanıma göre örneğin somut uygulanış biçimiyle hukuk ve piyasa akla ilk gelen kurumlar arasında. Ancak bir kuralın ya da örgütün kâğıda geçirilmesinin yeterli olmadığını, yazılı kuralların ya da örgütlerin uygulanabildikleri ölçüde önem kazandıklarının, uygulanamayan kuralların ya da örneğin yargı düzeni tarafından geçerliliği desteklenmeyen yasaların kurum olarak kabul edilemeyeceğinin altını çizelim.

Ayrıca, kurumları sadece formel ya da yazılı kurallar ve örgütlenmeler olarak görmemek gerekir. Enformel ya da yazılı kurallara bağlı olmadan işleyen kurumlar da özellikle yazılı kurallara bağlı kurumların iyi çalışmadığı ya da yetersiz kaldığı ortamlarda önemli işlevleri olabilir. Enformel kurumlar üyeleri arasında bilgi akışını artırarak ve karşılıklı güveni güçlendirerek önemli hizmetler sunuyorlar, iktisadi faaliyetleri destekliyorlar ve bu nedenle de yaygınlık kazanabiliyorlar. Ancak ekonomi geliştikçe ve karmaşıklaştıkça, akrabalık ilişkilerine, etnik ya da dinî bağlara dayalı ağların sınırları öne çıkmaya, diğer kesimleri dışlayıcı, iktisadi faaliyetlerin daha fazla gelişmesini engelleyici özellikleri ağır basmaya başlıyor.

Kurumlar içinde en önemlisi devlet. Kurumların oluşumu, güçlenmesi ve değişmesi sürecinde devletin çok önemli yeri var. Yasaların kâğıda dökülmesi ve uygulanması, yatırımların desteklenmesi, mülkiyet haklarının korunması devlet sayesinde mümkün oluyor. Bu nedenle sosyal bilimler ve iktisat tarihi literatüründe iktisadi gelişme için nasıl bir devlete ihtiyaç olduğu, devletin güçlü mü zayıf mı olması gerektiği soruları sık sık soruluyor.

Daha çok bugünün gelişmiş ülkelerinde destek bulan bir görüşe göre, iktisadi gelişme için en uygun devlet, küçük ve fazla vergi toplamayan devlet. Oysa iç ve dış güvenliği, yasaların ve diğer kurumların işleyişini sağlayamayan, mülkiyet haklarını korumayan zayıf bir devletin iktisadi gelişme sürecini destekleyebilmesi mümkün değil. Ayrıca, yasalar güçlendirilmeden ve uygulanmadan, piyasa ekonomisinin de kendi başına işlemesi mümkün değil. Bir başka deyişle, ekonominin işleyişi için devletin destekleyici müdahalesi gerekiyor. Devletin iktisadi gelişme

sürecine sağladığı desteğin içeriğinin ve niteliğinin de zaman içinde değişmesi şart. Örneğin iktisadi gelişmenin ilerleyen aşamalarında devletin altyapı yatırımlarına yönelmesi, toplumun geniş kesimlerinin yetenek ve becerilerini geliştirebilmeleri için eğitimi yaygınlaştırması ve teknolojinin gelişmesini, ileri teknolojilerin kullanımını özendirmesi gerekiyor.

Sanayileşmeye İngiltere’den sonra başlayan Almanya, ABD ve Japonya gibi ülkelerde de devletin rolü, iç ve dış güvenliği sağlamak, kurumları güçlendirmek ve mülkiyet haklarını korumakla sınırlı kalmadı. Bu ülkelerde de devletler ithal mallarının rekabetine karşı yerli sanayii güçlendirmek için uzun süre korumacı politikalar izlediler. Alexander Gerschenkron 19. yüzyılda, İngiltere’nin sanayileşme yolunda bir hayli mesafe aldığı bir aşamada, Kıta Avrupası’nda sanayileşmeye çalışan ülkelerin çabalarını incelerken, sermaye ile devlet arasındaki ilişkilere ve bu ilişkileri yönlendiren kurumlara odaklanıyor. Her ülkenin kendi koşullarına ve sanayileşme sürecinde ne kadar geri kaldığına bağlı olarak farklı kurumlar oluşturduğunun altını çiziyor (Gerschenkron, 1962). Bugün gelişen ülkelere korumacılıktan vazgeçmelerini tavsiye eden ABD devleti de 19. yüzyılın büyük bir bölümünde, sanayileşme sürecinde İngiltere ile arasındaki farkı kapatana kadar, korumacı politikalar izledi.

1930’lu yıllarda dünya bunalımının derinleşmesiyle birlikte, tarımda uzmanlaşmaya dayalı modelin tıkanıldığını gören bugünün gelişen ülkelerinde de devlet bir yandan korumacılık öte yandan da çeşitli teşvik uygulamalarıyla sanayileşmeye destek oldu. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra gelişen ülkelerin büyük çoğunluğunun benimsediği ve daha sonra ithal ikamesi sanayileşme olarak adlandırılacak bu stratejiyi, Gerschenkron’un yaklaşımıyla geç sanayileşen ülkelerde devletin desteklediği kurumsal yenilikler ve dönüşümler sürecinin bir parçası olarak görmek doğru olur. Yine İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Doğu Asya’da Japonya, Tayvan, Güney Kore gibi ülkelerde yaşanan hızlı sanayileşme sürecinde, verimliliği artıran ileri teknolojilerin benimsenmesinde, devletin müdahaleci konumu, sektör seçerek, hatta kimi durumlarda firma seçerek oynadığı önemli roller biliniyor. Sanayileşmede başarılı olan Doğu Asya örneklerinde, devletin hem toplumla iç içe hem de şu veya bu kesimin kısa vadeli çıkarlarına karşı belirli ölçüde özerkliği olduğu görülüyor (Wade, 1990; Öniş, 1991; Evans, 1995; Sönmez, 2001). Ancak bu örneklerin varlığı, devlet müdahaleciliğinin her zaman iktisadi gelişme ve sanayileşme doğrultusunda olumlu sonuç vereceği anlamına gelmiyor. Devlet müdahaleciliğinin uzun vadede olumlu sonuçlar verebilmesi için, müdahalenin amaçları ile devletin gücü ya da kapasitesinin yanı sıra diğer kurumların gücü ve kalitesi de büyük önem taşıyor.

TÜRKİYE’DE DEVLET MÜDAHALECİLİĞİ VE KURUMLARI

Türkiye’de Cumhuriyet’in erken yıllarından itibaren devletin özel sektöre destek olmasına dayalı strateji ve ilgili kurumlar, Türkiye’nin iktisadi gelişmesinde önemli rol oynadı, kısa ve orta vadede iktisadi hareketlilik ve büyüme yarattı. Devletçilik döneminde olduğu gibi, özel sektör önderliğinde ithal ikamesi yoluyla sanayileşme stratejisi altında da devletin küçük ya da büyük alımları, yaptırdığı inşaatlar, bu amaçlarla açılan ihaleler, kamu ve özel sektör bankalarının kul-

landırdıkları krediler ve diğer yöntemler özel sektörü güçlendirmenin, özellikle de hükümete yakın kesimler arasından bir burjuvazi yaratmanın yöntemleri olarak kullanıldı. Ancak bu yöntem ve kurumları dar kesimlerin çıkarlarına hizmet ederek varolan eşitsizlikleri yeniden üretti, ortaya yeni eşitsizlikler de çıkardı. Daha yüksek teknoloji ve beceriler kullanan ve daha karmaşık ürünler üreten bir sanayileşme süreci yerine, ortaya daha düşük teknolojiler kullanan, yeni ve karmaşık teknolojileri geliştiremeyen ve onları ithal eden bir sanayileşme süreci çıktı.

İktidarının ilk döneminde AKP özel sektörün tümüyle iyi ilişkiler içindeydi. 1990'lardaki uzun istikrarsızlık ve iniş çıkış döneminden sonra ekonominin toparlanmaya başlaması ve AKP'nin ekonomik istikrardan yana ve özel sektörünün tümünü destekleyen politikaları tüm özel sektörde olumlu karşılanmıştı. Ancak AKP iktidarı güçlendikçe, özel sektörü genel olarak destekleyen iktisat politikaları yerlerini daha ayırımçı uygulamalara terk etti. Muhafazakâr ve AKP'ye yakın sermaye grupları yerel yönetimlerin ve merkezi devletin ihalelerinde kamu ve özel bankaların kredi dağıtma sürecinde ayrıcalıklı konuma kavuştular. İktidara yakın sermaye grupları giderek güçlenir ve yeni holdingler öne çıkarken, diğerleri dışlanmaya başladılar. AKP iktidarının çok daha uzun süreli olması, iktidarla yeni sermaye grupları arasındaki ilişkilerin daha kapsamlı ve derinlemesine gelişmesine yol açtı. Zaman içinde yeni zenginler yaratılması siyasi iktidarı pekiştirmenin aracı ve iktisat politikalarının en önemli amacı haline geldi (Pamuk, 2014: 310-313).

Kişi başına gelir ve katma değerın dünya ortalamalarına yakın kalması da Türkiye'de devlet müdahaleciliği uygulamasının çok başarılı olmadığının işaret ediyor. Türkiye'de toplumsal kesimler arasındaki ayrılıklar ve sık tekrarlanan siyasal istikrarsızlık dönemleri de devlet müdahaleciliğinin uzun dönemli ve verimli biçimde işlemlerini engelledi. Siyasal istikrarsızlık dönemleri makroekonomik dengeleri bozmakla kalmayıp, siyasal iktidarların politika ve uygulamalarında daha kısa vadeli ve daha partizan davranışları öne çıkarmakta. Ayrıca Türkiye'de devlet müdahaleciliğinin sınırları ve sorunları sadece politikaların içeriğinden değil, bu politikaları uygulayan kesimlerin davranış biçimlerinden de kaynaklanıyor. Devlet müdahaleciliğinin sorunları ve başarısızlıkları, hem bu politikaların uygulanmasında temel rol oynayan iki kesimin, bürokrasi ile özel sektörün zayıflıklarıyla, hem de bu iki kesimin birbirleriyle verimli biçimde iş birliği yapamamalarıyla ilişkili. Hiç şüphesiz bürokrasi ile özel sektörün zayıflıkları ve birbirleriyle iş birliği yapamamaları, Türkiye'nin toplumsal ayrılıkları ve siyasal istikrarsızlıklarla da yakından ilişkili.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan günümüze kadar Türkiye'de bir yandan yetkin ve istikrarlı bir bürokrasinin olmayışı, öte yandan da özel sektörün parçalanmış, zayıf ve devlete ve siyasetçilere bağımlı olması, devlet müdahaleciliğinin uygulanmasında büyük sorunlar yarattı. Osmanlı dönemindeki sözde güçlü devlet geleneğine karşın, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Türkiye'de hem siyasi iktidardan hem de özel sektörden bir ölçüde özerk, iktisat politikalarını kişiler temelinde değil ve kurallar temelinde uygulayabilecek bir bürokrasi oluşturulamadı. Siyasi istikrarsızlıkların da etkisiyle, ekonomi bürokrasisinde yüksek kapasite ve süreklilik sağlanamadı.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan günümüze kadar Türkiye'de özel sektör de parçalanmış ve zayıf bir görüntü vermiştir. Özel sektörün, küçük ile büyük, sanayici ile tüccar, büyük kentli

ile taşra arasındaki parçalanmışlıkları her zaman sorun yarattı. Son on yıllarda bunlara laik ve dindar kesimlerin arasındaki sorunlar ve ayrılıklar da eklendi. Parçalanmışlıkları ve zayıflıkları nedeniyle de siyasetçiler ve kamu kesimi önünde bağımlı konumlarını aşamadılar. Böylece özel sektördeki kişi ve firmalar toplu çıkarlar yerine hep kendi özel veya küçük grup çıkarlarının peşinde oldular. Büyük hedefler için birlikte hareket etmek yerine, tekil ve küçük çıkarlar kovalandı.

Kişiler ve firmalar daha yüksek teknoloji içerikli üretim, daha yüksek katma değerli üretim için gerekli sabır, yatırım ve uzun vadeli davranışlar yerine, kaynaklarını iktidara yakın durmaya ve iktidardaki siyasetçilerden düşük faizli banka kredileri, arsa tahsisleri ve ihaleler gibi özel kolaylıklar sağlamak harcamayı tercih ettiler. Sadece iktisat politikalarındaki sorunlar değil, bürokrasinin ve özel sektörün birlikte hareket edemeyişi, devlet müdahaleciliğinin sanayileşmeyi destekleyici, katma değeri arttırıcı yönde ve kurallara bağlı ve istikrarlı biçimde uygulanmasını da engelledi.

İşte bu nedenlerle, devlet müdahaleciliği Türkiye’de sanayileşme ve iktisadi gelişme yönünde katkı sağlamış olsa da bu katkı sınırlı kalmıştır. Bugün olduğu gibi pek çok dönemde de devlet müdahaleciliği, daha yüksek teknoloji içerikli ve daha yüksek katma değerli üretimi teşvik etmek yerine tam tersi etkiler yaratmıştır. Oysa İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki on yıllarda Japonya, Güney Kore, Tayvan gibi kurumları, bürokrasilerinin ve özel sektörlerinin yapısı Türkiye’den bir hayli farklı olan Doğu Asya ülkelerinde devlet müdahaleciliği, sanayileşme ve daha yüksek katma değerli, daha yüksek teknoloji içerikli üretim yolunda başarı ile uygulanabildi.

Özellikle de sanayileşmenin ilerleyen aşamalarında devletin araştırma, teknoloji ve diğer konularda, uzun vadeli ve istikrarlı biçimde yol gösterici ve destekleyici davranışları gerekiyor. Oysa bugün Türkiye’de devlet müdahaleciliği hâlâ uzun dönemli kurallarla değil, kısa vadeli olarak ve kişiler üzerinden yapılıyor. Müdahaleciliğin önemli bir bölümü gelişme potansiyeli olduğu düşünülen sektörlerle destek sağlamak yerine, iktidara yakın olanların kayrılması, her iktidarın kendi zenginlerini yaratması için kullanılıyor. Kurallar ve uygulamalar sık sık değişiyor, uzun vadeli bir sanayileşme stratejisi oluşturulamıyor. Bu durumda ekonomide başarı için daha fazla eğitim, beceri ve teknoloji ile daha verimli ve daha rekabetçi çalışan yapılar yerine devletten özel destekler, ayrıcalıklar alabilmek daha önemli oluyor. Böyle bir ortamda kişiler ve firmalar fizik sermayeye, eğitime, becerilere ve teknolojiye yatırım yapmak yerine kolay karlar ve birikim için devlete yakın durmaya çalışıyorlar, kaynaklarını bu amaçla kullanıyorlar. Böyle bir ekonomide kısa ve orta vadede bir miktar büyüme sağlanabilir ama bu tür büyüme sınırlı ve dünya ortalamalarına yakın kalacaktır.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D. ve Robinson, J. (2013). *Ulusların Düşüşü*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Altuğ, S., Filiztekin, A. ve Pamuk, Ş. (2008). Sources of Long-Term Economic Growth for Turkey, 1880-2005. *European Review of Economic History*, 12(3): 393-430.
- Evans, P. (1995). *Embedded Autonomy, States and Industrial Transformation*, Princeton: Princeton University Press.
- Gerschenkron, A. (1962). *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Belknap, Cambridge, Massachusetts.
- Hall, R.E. ve Charles I. J. (1999). Why Do Some Countries Produce So Much More Output Per Worker Than Others?. *Quarterly Journal of Economics*, 114: 83-116.
- Helpman, E. (2004). *The Mystery of Economic Growth*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- North, D.C. (1990). *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Öniş, Z. (1991). The Logic of the Developmental State. *Comparative Politics*, 24(1): 109-126.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, Büyüme, Bölüşüm ve Kurumlar*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rodrik, D.; Subramanian, A. ve Trebbi, F. (2004). Institutions Rule: The Primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development. *Journal of Economic Growth*, 9: 131-165.
- Sönmez, A. (2001). *Doğu Asya Mucizesi ve Bunalımı, Türkiye için Dersler*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Wade, R. (1990). *Governing the Market, Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

2

Beceriler, Zanaatlar ve Yeni Nesil Üretim Ekonomisi

SUMRU ALTUĞ

Üretim ve yerli üretim denilince akla hep İngiliz Sanayi Devrimi'nden bu yana sanayileşmiş üretim tarzı gelir. Bu üretim tarzı, insanları girdi olarak ele alıp makineleşme ve teknolojik buluşlarla girdi maliyetlerini en aza indirmek, en hızlı ve en ucuz şekilde seri üretimin gerçekleşmesini sağlamak üzere kurgulanmıştır. Oysa yüzyıllar boyu yüksek refah ve hayat standardı yakalayan Doğu ve İslami toplumlar bunu beceri, yenilik ve özgün ürünler üreterek, küçük ve orta büyüklükteki işletmelerde, zanaatkar sitelerinde, Arapların *souk*, bizim ise kapalıçarşı adını verdiğimiz organik ve canlı üretim kümelerinde gerçekleştirmişlerdir.

Üretim şekillerine Batı'dan aldığımız bakış açısına bağlı olarak Ekonomi kuramındaki kalkınma ve gelişme yazını da genellikle İngiliz Sanayi Devrimi'ni örnek alarak gelişen ülkeler için sabit ve o ülkelerin özel şartlarını göze almayan öneriler getirmiştir. Bunların arasında en ünlülerinden birisi, şüphesiz Rostow'un (1960) "kalkınmanın beş aşaması" gibi teoriler yatmaktadır. Rostow'a göre, kalkınmanın sıçrayışa geçmesi teknolojik gelişme ile ilgilidir (bkz. Rostow, 1960). Bu teoriye göre, ilk aşama geleneksel tarım toplumunun varlığı, ikinci aşama ise bu sektörün daha mekanikleşmesi ve ani kalkış için ön şartlarının oluşması, kalkış aşaması olan üçüncü aşamada imalat sektörü önemini arttırması ve tasarruf ve yatırımların artışı da beraberinde getirmesi olarak tanımlanabilir. Dördüncü aşama ise, endüstriyel yapının çeşitlendirilmesi ve teknolojik gelişmenin sermaye ve işgücü artışlarının yerine büyümenin esas kaynağı haline gelmesi, beşinci aşama ise tüketim toplumunun yerleşmesi ile bir olgunluk devri olarak tanımlanabilir. Son yıllarda Rostow'un teorilerindeki öncü sektör ve büyümenin bir eşik atlayarak ani kalkış göstermesi kuramları Crafts (1985), Crafts ve Harley (1992) gibi yazarlar tarafından sorgulanıp Toplam Faktör Verimliliği ölçümlerinin bilinenden daha düşük, İngiltere'deki büyümenin 1750'lerden itibaren daha kademeli gerçekleştiği gösterilmiştir. Ancak bu tür eleştirilere rağmen mevcut literatürü karakterize eden bakış açısı, İngiliz Sanayi Devrimi'nin kalkınma için bir evrensel model olduğu ve büyümenin bir teknolojik eşik atlayarak gerçekleşeceği.

Biz bu yazımızda farklı bir bakış açısı getirerek kalkınma için tek bir model olmadığı, geleneksel ve durağan olarak betimlenen Doğu toplumlarının aslında çok karmaşık, evrilen ve canlı üretim süreçlerine sahip olduğunu göstermeye çalışacağız. Bu konuyu anlamak için de bakış açımızı Doğu'ya çevirmek istiyoruz. Rostow dahil birçok Batılı kaynakta ele alındığının tersine Doğu toplumlarını karakterize eden ekonomileri olağanüstü canlı, yeni ürünler ve yöntemler geliştiren ve becerilerin kuşaktan kuşağa aktarılacak maddi ve manevi refah yaratan ekonomiler olarak tanımlamak istiyoruz. Bu toplumlardaki ekonomik faaliyetin işlemlerinden ise günümüzde beceriler ve zanaatlar üzerinden yeni nesil bir “üretim ekonomisi” tanımını yeniden yapmak istiyoruz.

Artık çok iyi bilindiği üzere Doğu toplumları 1800'lerin başına kadar milli ya da yurtiçi hasıla gibi sayısal bir ölçüm açısından dahi geri olmadıkları, hatta sadece Çin ve Hindistan ekonomilerinin 1820 tarihine kadar dünya ekonomisinin % 50'ini teşkil ettiği çok iyi bilinmektedir. Bkz. Maddison (2001, 2003). Ancak bu tür sayısal kavramlar Doğu toplumlarındaki ekonomik faaliyetin niteliği ve gelişimi hakkında yeterince açıklayıcı değildir. Bunu anlamak için bu toplumlardaki gelişmenin tarihçesini daha iyi irdelemek gerekmektedir. Örneğin Milattan sonra 960-1279 yılları arasında varlığını sürdüren Çin'deki Song Hanedanı sırasında çok gelişmiş bir tarım ekonomisi, yoğun şehirleşme, devletin de yardımıyla gerçekleştirilen altyapı hizmetleri, limanlar, ambarlar, bölgesel ticarete olanak veren geniş bir kanal ve su yollarını içeren altyapılarının var olduğu birçok yazar tarafından kanıtlanmıştır (Bu konuları geniş bir tarih bakış açısı ile ele alan bir eser için, bkz. Findlay ve O'Rourke, 2007). Bu dönem, ticaretin olağanüstü bir şekilde geliştiği, kâğıt paranın tedavüle girdiği, eğitim ve sanatın yeşerdiği bir dönem olarak bilinmektedir. Edwards (2013) Çin'de yaşanan bu dönemi ayrıntılı olarak inceleyip Song Hanedanı döneminde bir endüstri devriminin başlangıcının yaşandığını, ayrıca bu hanedanlık sırasında Çin'in bilim ve teknoloji açısından çok ileri bir toplum olduğunu iddia eder. İngiliz Sanayi Devrimi ile yaptığı karşılaştırmalı analizde ise, Edwards (2013) iki tür büyüme kuramı ileri sürmektedir. Bunlardan birincisi, Kuznets tarafından ortaya atılan ve İngiliz Sanayi Devrimi ile özdeşleşen “bilimsel buluşlar eşliğinde gerçekleşen Sanayi Devrimi”, diğeri ise “bilimsel buluşlar eşliğinde gerçekleşmeyen Sanayi Devrimi” olarak tanımlanabilir. Edwards'a (2013) göre, Song Hanedanı döneminde Çin'de gerçekleşen iktisadi büyüme ve şehirleşme, ticarileşme gibi toplumsal değişimler “bilimsel buluşlar eşliğinde gerçekleşmeyen Sanayi Devrimi” olarak nitelenebilir. Ülkeler arasındaki zenginlik farklarını Toplam Faktör Verimliliği açısından inceleyen ve uzun tarihi dönemleri ele alan Parente ve Prescott (2000) Çin'de iktisadi büyüme olgusuna dikkat çekmişlerse de Edwards (2013) dışında kalan Batılı yazarlar Çin'deki bu göz alıcı dönemi büyüme ve kalkınma açısından çalışmamışlardır.

Her ne kadar Çin İmparatorluğu Song Hanedanı sırasında yaşadığı ön Sanayi Devrimi'ni tam bir Sanayi Devrimi'ne çevirememişse de Song Hanedanı da dahil olmak üzere Çin mallarındaki bu yüksek derecedeki beceri, özgünlük ve sanatsal unsurlar Çin ipeklerinin, porselenlerinin, cilalı ev eşyalarının, çeşitli aroma ve tad ile üretilen Çin çaylarının 16'ncı ile 19'uncu yüzyılın

sonlarına kadar Avrupa ve Kuzey Amerika'ya yönelik çok büyük bir ihracat pazarı ve ticareti yarattığı bilinmektedir. Örneğin Song Hanedanı sırasında üretilen ünlü Çin seladon porselenlerinin, siyah ve kahverengi sırlı malların, çeşitli Çin eyaletlerinden elde edilen çömleklerin biçimlerinin güzelliği ve renklerinin saflığı o dönemdeki Çinli ustaların hünerlerini belgelemektedir. 1700'lü yıllarda İngiltere'nin Çin'den gelen ipek, porselen ve çay gibi mallara talebi görece çok büyük, Çin'in ise İngiliz mallarına talebi görece olarak daha küçük olduğu için bu dönemde İngiltere Çin mallarını almak için gümüş para ile ödeme yapmak zorunda idi. 1810'dan önce Batı ülkeleri Çin'den aldıkları porselen, pamuk, ipekler, brokerlar ve değişik kalitedeki çayları satın almak için 850 milyon *Carolus* adı verilen İspanyol gümüşü harcıyorlardı. Bu meblağlar Çin'de üretilen malların kalitesine ve dünya pazarlarında yarattıkları talebi anlamak açısından aydınlatıcıdır. Ticaretlerindeki bu dengesizliği düzeltmek amacıyla İngiltere Hindistan'da ürettiği afyonu 1830'lu yıllardan itibaren Çin'e satmaya başlayınca Çin imparatorluk mercilerinin dışarıya altın ve gümüş ihracatını yasaklamasına rağmen Çin'in dışarıya kaybettiği gümüş miktarı 4,5 milyon gümüşü bulmuştur.¹ O dönemde dış dünya ile ticaretin tek yapıldığı Guandong eyaletinin başkenti şehri Guangzhou bugün yine ticaretin ve iktisadi faaliyetin merkezlerinden olup Pekin ve Şanghay'dan sonra Çin'in üçüncü büyüklükteki şehridir. Batı karşısında yüzyıllık gerilemesinden sonra ise Çin ekonomisinin 2016 yılında gerçekleştirdiği 2 trilyon dolar üzerindeki ihracat ile dünyanın en büyük ihracatçısı konumuna gelmesinde acaba bu eşsiz becerileri, özgün ve yüksek kaliteli ürün yaratmadaki hünerleri, ticaret anlayışı ve toplumsal örgütlenme yeteneği mi yatmaktadır?

Çin kadar eski bir toplum olan Hindistan'daki üretim süreçlerine bakmaya gelince Gekas (2006) teknolojik gelişmenin bizim tezimize uygun olarak İngiliz Sanayi Devrimi ile özdeşleştiğini, Hindistan'daki üretim yapıları konusunda daha çok çalışmanın yapılması gerekliliğine işaret etmiştir. Ayrıca bu yazara göre, birçok iktisat tarihçisinin bilgi ya da beceriyi ("knowledge") bilim ve teknoloji açısından ele almasından doğan anlayıştan ötürü Hindistan'daki üretim şekilleri geleneksel olarak tanımlanıp incelenmeye uygun görülmemiştir. Oysa Gekas (2006) Hindistan'daki dokumacılık tarihini ele alıp Milattan sonra 2'inci yüzyılda başlayıp 17'inci yüzyılın sonlarına kadar devam eden buluşların tarihçesini verir. Bu buluşlar arasında dokuma tezgahlarının kullanımı, boya tekniklerinin geliştirilmesi, su enerjisi ile çalıştırılan çıkırganın benimsenmesi gibi birçok yeniliği ve beceriyi anlatır. Ele aldığı konular arasında dokumacılık yapan toplulukların bilgi ve beceri depoları olduğu, örneğin yüksek değerli ipliğin üretiminde bu toplulukların bu bilgileri nesilden nesile nasıl aktardığını anlatır ve bunun geri bir sistem değil, son derece etkin ve iyi çalışan sistem olduğuna savunur. Ayrıca dokumacılık yapan köylerin varlığına, bu köylerde toplanan halkın tüccarlara karşı bir güç yarattıklarına, birbirlerine yardımlaşma ve iktisadi ve sosyal güvenlik sağladıklarına işaret eder. İngilizlerin Hindistan'a girmesiyle dokumacılık sanayiindeki gerilemenin yerli dokumacıların kar ve ucuz maliyet hesabı yapamadıklarından değil, bu tür bilgi ve beceri aktarım mekanizmalarının zayıfladığına bağlar.

1 Tarihte bu olaylar 1939-1842 ve 1856-1860 yıllarında gerçekleşen Birinci ve İkinci Afyon Savaşları olarak anılagelmıştır ve Batılı ülkeler tarafından gerçekleştirilen ticaretin savaşlar eşliğinde başarıya ulaştığını göstermesi açısından ibret vericidir.

Riello ve Roy'un (2009) editörlüğünü yaptığı *How India Clothed the World* adı derlenmiş eser ise, Hintli pamuk dokumacılık endüstrisinin gelişmişliğini ele alır. Bu endüstrinin Hint Okyanusu'na komşu ülkelere tüccarlar ve kültürel etkileşimlerle yayıldığını ve deniz ve kara yoluyla doğuda Endonezya, Japonya, batıda ise Suudi Arabistan, Etiyopya, Mısır ve Batı Afrika'yı kapsadığını anlatır. 1500-1800 yılları arasında gerçekleşen Hintli pamuk ticaretinin bugün yaşadığımız küreselleşme çağının tarihi bir habercisi olduğuna işaret eder. Bu eserde Hint pamuğunun o çağlarda ticaretin çarklarını yağlayan en önemli unsurlardan birisi olduğu ve Asya, Afrika ve Avrupa arasında iktisadi, sosyal ve kültürel bağların gelişmesinde son derece güçlü bir rol oynadığı anlatılır. Buradan da çıkaracağımız ders, günümüzde gerçekleştirdiğimiz ticaretin ve iktisadi faaliyetin Batı'nın geleneksel olarak tanımlayıp gözardı ettiği toplumlar tarafından ne denli canlı bir biçimde gerçekleştirildiği üzerinedir. Yüzyıllar boyunca dünya ticareti ve ekonomisinin omurgasını oluşturan Çin ve Hindistan gibi medeniyetlerin tek başlarına bu başarıları imza attıklarını düşünmek de yanlış olur. Osmanlı İmparatorluğu tarihi boyunca deniz ve kara İpek Yoluyla Çin, Hindistan, İran, Endonezya, Arap Yarımadası ve Afrika ile çok geniş ticari alışverişine, insan ve fikir dolaşımına katılmış, ortak İslami hukuk ve gelenekleri çerçevesinde uluslararası mal ve insan dolaşım rejiminin vazgeçilmez bir parçası olmuştur. (Bkz. Findlay ve O'Rourke [2007, 4. Bölüm].)

Bu örneklerden yola çıkarak günümüz için tasarlanacak üretim politikaları hakkında ne diyebiliriz? Birincisi, bu tür politikalarda salt sanayileşmiş bir üretim tarzı değil, yüksek becerilere, özgün yöntemlere ve hatta sanatsal bakış açısı ürünlere odaklanmak gerekliliğidir. Günümüzde büyüme teorilerinde “beşerî sermaye” ya da “bilgi sermayesi” (bkz. Romer, 1990a, b) denilen kavramın belki burada sözünü ettiğimiz beceri ve hüneler de kapsadığını düşünmemiz gerekir. Bu tür bir bilgi ve beceri sermayesi aynı zamanda nesilden nesile aktarılan ince ve özgün yöntemlerin kullanılmasının hem işlevsel hem de sanatsal ürünlerin yaratılmasında çok önemli bir rol oynayacağı açıktır. Çin ve Hindistan örneklerinden verdiğimiz üzere Doğu toplumlarının deneyimi Batılı iktisat kuramına bire bir uymayıp kendi içinde karmaşık ve bugüne kadar yeterince çalışılmamış unsurlar barındırmaktadır. İngiliz Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesinde beşerî sermayenin gitgide önemine işaret eden makaleler ortaya çıkmaktadır. Bunlardan bazıları, Galor ve Moav (2004) ve Kelly, Mokyr ve O' Grada (2014) olarak sıralanabilir. Ancak burada “beşerî sermaye” dediğimiz kavramın okulda öğrenilen okuryazarlık, matematiksel beceri ve benzer özellikler mi olduğu, yoksa iş hayatında öğrenilen beceri ve çalışma kültürü olduğu konusunda tartışma yaşanmaktadır. Toplumdaki sağlık ve beslenme alışkanlıklarının düzelmesi ya da bilişsel yetiler de beşerî sermayenin bir parçası olarak düşünülebilir. Ya da beşerî sermaye belki tüm bu özelliklerin toplamından meydana gelmektedir. O' Grada (2016) İngiliz Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesinde bilim ve teknolojinin ile hünelerli zanaatkarların bilgi ve becerilerinin ekonomi tarihi yazınında görece önemine yer veren tartışmaları ele almıştır. Bu tartışmaların odağında Sanayi Devrimi'nin bilime ve Aydınlanma kültürüne açık girişimcilerin çabaları sonucunda ortaya mı çıktığı, yoksa iş başında hünelerini öğrenen ve doğaçlama buluşlar yapan ustaların mı neden

olduğu üzerine yoğunlaşmaktadır. O' Grada (2016) bu tartışmalarda İngiliz Sanayi Devrimi'nin bilimsel derneklerde örgütlenen iş adamları ve girişimcilerin o günkü bilimin James Watt'ın buhar makinesi gibi yeni buluşlara yol açtığını kabul etmekle birlikte zanaatkarların okur-yazarlık durumlarının iyileştirilmesi, çıraklık ilişkilerinin etkin kullanılması ve İngiliz Sanayi Devrimi'ne konu olacak birçok buluşun mevcut yöntemlerin kurcalanması ve ustalık bilgilerinin geliştirilmesi sonucu ortaya çıktığını da vurgulamaktadır. Ancak bu tartışmalar ne yazık ki İngiliz Sanayi Devrimi'nin nedenleri ile sınırlı kalıp Çin, Hindistan ve İslami coğrafyalarda yaratılan süreçleri ve ürünleri göz ardı etmiştir.

Biz ise bu konuların günümüzde üretim ekonomisinin canlandırılması açısından özellikle bu tür geleneklerin halen güçlü olduğu gelişmekte olan ülkelerde tartışılmasından yanayız. Yukarıda anlattığımız üzere, Doğu toplumlarında yüzyıllar içerisinde geliştirilen beceriler ve toplumsal örgütlenme şekilleri vardır. Kanımızca üretim ilişkileri ve ticaret ağlarına ev sahipliği yapmış Doğu toplumlarının yeniden gelişmeleri ve istihdam yaratmalarının bir yolu, bu tür geleneksel üretim tekniklerinin modern ekonomik hayata uyarlanmasıdır. Türkiye toplumu içinde çok değerli beceriler ve özgün ürünler yatmaktadır. Köşe başındaki esnaf lokantasından mahalle terzisi, evlerde kadınların yaptıkları örgüler, nakışlar, el işleri, dokumacılık, yorgancılık, bakırcılık, canlı semt pazarları, zanaatkarlar siteleri hep yeni üretim ekonomisinin kaynağını ve bel kemiğini oluşturacak olgulardır. Zaten seri üretime dayanan tüketim ekonomisi bu tür ekonomilerin en büyüğü olan ABD'de bile gerilemektedir. 10 Nisan 2017 *The Atlantic* dergisinde çıkan bir makale² ABD'deki ekonomik toparlanmaya rağmen birçok tanınan perakende zincirin ve mağazanın kapandığı, bazı tanınmış giyim markalarının hisselerinin yıllar içinde en düşük seviyelerine ulaştığı ve hatta bu tür şirketlerde iflaslar ve tasfiye süreçleri başladığı anlatılır. Modern toplumlar kişisel ihtiyaçlarına cevap veren özgün ürünler aramakta, istihdam ve sosyal paylaşım yaratacak iş örgütlenmelerine yeltenmekte ve 19^üncü yüzyıldan kalma seri ve ucuz mal ve üretim şekillerinden uzaklaşmaktadır. Artık günümüzde iş yaratma ve örgütlenme şekli fabrikalarda istihdam edilen işçiler ve halkın gerçek taleplerine cevap vermeyen zincir mağazalarından geçmektedir. Keza ABD'den yine örnek verirsek kapanan alışveriş merkezlerini kurtarmak ve istihdam ve gelir yaratmak amacıyla New York eyaletindeki küçük bir şehirdeki halk el işleri, zanaat ürünleri, ev yemekleri satan dükkanlar açarak hayatlarını idame ettirme yoluna girişmişlerdir.³

Türkiye'de üretim ekonomisini yaratacak unsurlar ve olgular nerede bulunmaktadır? Kanımızca bunlar, Türkiye'nin canlı semt pazarlarında, kapalı çarşılarında, kadim medeniyetlerin izlerini taşıyan Mardin, Maraş, gibi eşsiz şehirlerinde, tarihi ticaret yollarında yüzyıllar boyu aktarım noktaları oluşturmuş Trabzon ve Erzurum gibi geniş Avrasya coğrafyasına açılan merkezlerinde yer almaktadır. Altuğ (2010) bu tür ticaret yollarının önemine bölgesel kalkınma açısından işaret etmiştir. Ancak bu tür ticaret yollarının Çin'in öncülük ettiği Yeni İpek Yolu girişimi çerçevesin-

2 <https://www.theatlantic.com/business/archive/2017/04/retail-meltdown-of-2017/522384/> Erişim Tarihi: 14.06.2018

3 <https://www.nytimes.com/2017/12/24/business/mall-retail.html/> Erişim Tarihi: 17.06.2018

de yeni üretim ekonomisinin omurgasını oluşturması da olanaklıdır. Yeni üretim ekonomisinin hizmetleri de kapsadığını göz ardı etmemek gerekir. Her biri birbirinden ayrı lezzetler ve beceriler sunan yöresel mutfaklarında, Kastamonu evlerinde, halkın su ihtiyacını karşılayan işlevsel ve her biri bir sanat eseri olan Osmanlı çeşmelerinde, yüzyıllar boyu Doğu'nun kadim uygarlıkları ile yaptığı ve karşılıklı olarak geliştirdiği ürünler ve yaşam biçimlerinde yeni bir hizmet anlayışı da yatmaktadır. Osmanlı'nın icadı olan halk çeşmelerinin ne derece işlevsel ve çağdaş olduğunu Londra'daki bir gelişmeden anlayabiliriz. Bu gelişmeye göre Londra'nın Pakistan asıllı Belediye Başkanı Khan Londra'daki plastik pet şişelerinin yarattığı atıkları ve çevresel zararı gidermek amacıyla halka açık çeşmeleri geri getirmeyi amaçlamaktadır.⁴

1980 ile 2000 yılları arasında doğmuş “Y kuşağı” ya da *millenials* dediğimiz kuşağın tüketim tercihleri de geleneksel ya da yerel kaygılarla üretilmiş mal ve hizmetlere geçmiş kuşaklara göre daha açıktır. Sayıları İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra doğan kuşağı da geçecek olan bu kuşak, çevresel duyarlılıklarla üretilen mallara ilgi göstermekte, tüketim tercihleri açısından ebeveynlerinin aksine yerel ve özgün ürünlere yönelmekte ve beraberinde tüketim dünyasının yapısını da derinden etkilemektedir. Asya ya da Doğu toplumlarının canlı pazarlarının, yüzyıllar içerisinde geliştirilmiş hünelerleri ile bezenmiş el işi mallarının bu kuşağa mevcut tek düze ürünlerden daha cazip geleceğini ve bu mallar için dinamik bir pazar yaratacağını söylemek gerçekleşmeyecek bir öngörü olmayacaktır.

Geleceğe dönük daha ilginç bir öneri, World Economic Forum tarafından 2018 yılında basılmış *Digital Arab World* adlı bir derlenmiş yazı dizisinde ortaya atılmıştır. Burada Orta Doğu ülkelerinin ve Arap dünyasının dijital ekonomiye geçişini Habib Haddad “*How to Navigate the Fourth Industrial Revolution like an Arab Souk*” adlı yazısında bir Arap *souk* ya da çarşısının ortaya çıkışı ile çağrıştırmıştır. Haddid'e göre, Arap *souk*'u kendiliğinden ortaya çıkan ve birbirleriyle ilintili çeşitli oyunculardan meydana gelen yaşayan bir organizmadır. Böyle bir örgütlenme herhangi bir merkezi planlama olmadan gerçekleşmiş ve yüzyıllar boyunca toplumun çeşitli ihtiyaçlarını başarılı bir şekilde sürdürmüş karmaşık, dayanıklı ve şartlarla birlikte değişebilen bir yapılanmadır. Haddad (2018) yazısında bu tür bir yapılanmanın, Arap dünyasında girişimcilik ve yeni teknolojilere bağlı olarak iş yapan firmaların ve kümelerin gelişmesine nasıl ışık tutabileceğini anlatmaktadır. Özellikle Bilgi Devrimi diyebileceğimiz Dördüncü Sanayi Derimi gibi kavramlar açısından tepeden örgütlenme değil, Arap çarşısındaki gibi aşağıdan gelen, gerçek ihtiyaçları karşılayabilecek bir örgütlenmenin gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Bir yandan Dördüncü Sanayi Devrimi ile geçmişteki iktisadi örgütlenme şekilleri arasında bağ kurarken günümüzde yeni girişimlerin yaratılması için kullanılan fonlanma şekillerinin de nasıl değiştiği üzerinde de durmakta fayda vardır. Günümüz dünyasına bu gelenekleri ve ürünleri zengin beceri geleneğimize bağlı olarak geliştirmek ise sanıldığından kolaydır. Dilimizde “imece”

⁴ <https://www.theguardian.com/environment/2017/dec/04/sadiq-khan-plans-network-of-london-water-fountains-to-reduce-plastic-waste/> Erişim Tarihi: 21.06.2018

olarak geçen sözcüğün, genellikle kırsal yerleşim yerlerinde, birçok kişinin toplanıp elbirliğiyle bir kişinin tarlasını sürmek, ekini biçmek, harmanını kaldırmak, mısırını, fındığını toplamak vb. gibi bir işini görmesi ve böylece herkesin bu türden işlerinin sırayla bitirilmesi anlamını taşıdığı bilinmektedir. Günümüzde birçok yeni girişim ya da iş yapısı finansal alanda imece geleneğini sürdüren kitlesel fonlama (*crowdfunding*) gibi bireylerin kişisel ve ortak gayretleri ile oluşan örgütlenme şekillerinden geçmektedir. Finansal alanda kitlesel fonlama (*crowdfunding*) internet üzerinden yaratılan platformlarda bir proje bazında örgütlenen herkesin belli bir getiri karşılığında başkalarından fon talep etmeleri olarak tanımlanabilir. Bu da geliştirebilecek projeler açısından toplumdaki dinamiklerin hayata geçirilmesi ve tepeden değil aşağıdan gelen tercihler ve çabalar sayesinde gerçekleşen yeni bir finansman modelinin ortaya çıkmasıdır.⁵

İlginçtir ki dev Amazon satış platformu “Amazon Mechanical Turk” ya da MTurk adını verdiği aplikasyonu sayesinde haftanın 7 günü, günün 24 saat çalışan bir işgücü ağı sayesinde şirketlere insan zekasının üretebileceği bir online pazar yaratmıştır.⁶ Daha doğrusu, Mturk insan zekasının özelliklerini kullanarak alışageldiğimiz pazar kavramını günümüz Bilgi Ekonomisine “Türk” adı dahi vererek internet üzerinden nasıl uyarlandığından çok canlı bir örneğidir. Bu örneklerden yola çıkarak, Doğu toplumların semt pazarı ya da *souk* gibi oluşumlarının modern Bilgi Ekonomisi çerçevesinde nasıl canlandırılıp yeni hizmet ve yüksek oranda bilgi içeren ürünlere devşirilebildiğini söyleyebiliriz.

Bırakalım Birinci Sanayi Devrimi’nin neden bazı ülkelerde gerçekleşmediğini tartışmak, günümüz dünyasında Asya toplumlarının geliştirdiği halkın içinden gelen dinamik, değişken ve esnek yapıların nasıl yeni amaçlara uyarlandığına tanık olmaktayız. Bu yapılar tüketim ve perakende, finans, işgücü ve hizmet gibi alanlarda kendini göstermekte ve Dördüncü Sanayi Devrimi’nin yol almasına olanak sağlamaktadır. Gelişmekte olan ülkeler bir yandan bilimsel ve teknolojik gelişmelere ayak uydurmaya çalışırken diğer yandan kendi içlerinden çıkan son derece canlı, işlevsel ve esnek yapıları da yeni ürün ve süreçlere uygulamayı öğrenmelidir. Bu tür yeni gelişen finansal ve kurumsal yapılarla yeni üretim ve hizmet ekonomisini tasarlamak ise gerek iktisatçılarımızın gerekse politika yapıcılarımızın görevleri arasındadır.

5 Bu konuda Altuğ (2014) Egeli iş çevrelerinin özgün şartlarından yola çıkarak gelişmiş tarım, eğitilmiş nüfus, dış açık ekonomi ve ticaret, turizm ve yaşam açısından son derece elverişli şartlarını daha yüksek hasıla yaratan bir yerel ekonomiye dönüştürmenin kitlesel fonlama (*crowdfunding*) gibi yöntemlerin daha yaratıcı bir şekilde kullanılmasından geçtiğini anlatmaktadır.

6 Amazon Mechanical Turk’un tanımı İngilizce şöyledir: “Amazon Mechanical Turk (MTurk) operates a marketplace for work that requires human intelligence. The MTurk web service enables companies to programmatically access this marketplace and a diverse, on-demand workforce. Developers can leverage this service to build human intelligence directly into their applications. Bkz. <https://www.mturk.com/> Erişim Tarihi 02.07.2018.

KAYNAKÇA

- Altuğ, S. (2010). Tarihteki Ticaret Yolları: Bölgesel Kalkınma Buradan mı Geçiyor? EAF Politika Notu 10-09.
- Altuğ, S. (2014). Sıcak Para Ekonomisi Nereye Kadar? *ESİAD Yaşam Dergisi*, Kasım, s. 55-57.
- Crafts, N.F.R. (1985). *British Economic Growth during the Industrial Revolution*. New York: Oxford University Press.
- Crafts, N.F.R. ve Harley, C.K. (1992). Output Growth and The British Industrial Revolution: A Re-Statement of the Crafts-Harley View. *Economic History Review* 44: 703-730.
- Edwards, R. (2013). "Redefining Industrial Revolution: Song Dynasty and England". Conference Paper presented at Society for Economic Dynamics Meetings, Seul, Güney Kore.
- Findlay, R. ve O'Rourke, K. (2007). *Power and Plenty: Trade, War and the World Economy in the Second Millennium*. Princeton University Press.
- Gekas, S. (2006). "The History of Indian Textile Technology before and after the European Arrival". Conference Paper, GEHN Conference, Les Treilles, 20-25 Mart.
- Galar, O. ve Moav, O. (2004). From Physical to Human Capital Accumulation: Inequality and the Process of Development. *Review of Economic Studies* 71(4): 1001-1026.
- Haddad, H. (2018). How to navigate the Fourth Industrial Revolution like an Arab souk. *The Digital Arab World: Understanding and Embracing Regional Changes in the Fourth Industrial Revolution* içinde, World Economic Forum, Ocak.
- Kelly, M., Mokyr, J. ve O'Grada, C. (2014). Precocious Albion: A New Interpretation of the British Industrial Revolution. *Annual Review of Economics* 6: 363-389.
- Maddison, A. (2001). *The World Economy: A Millennial Perspective*, Paris ve Washington, D.C.: Organization for Economic Co-operation and Development.
- Maddison, A. (2003). *The World Economy, Historical Statistics*, Paris ve Washington, D.C.: Organization for Economic Co-operation and Development.
- O'Grada, C. (2016). Did Science Cause the Industrial Revolution? *Journal of Economic Literature*, 54(1): 224-239.
- Parente, S. ve Prescott, E. (2000). *Barriers to Riches*. Cambridge: MIT Press.
- Riello, G. ve Roy, T. (2009). *How India Clothed the World*, Brill: Leiden ve Boston.
- Romer, P. (1990a). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy* 98(5): 71-102.
- Romer, P. (1990b). Human Capital and Growth: Theory and Evidence. *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, Vol 31(1) 251-286.
- Rostow, W.W. (1960). *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press.

Türkiye’de Kalkınma Sorununun Politik-Ekonomisi: 2000’li Yıllar

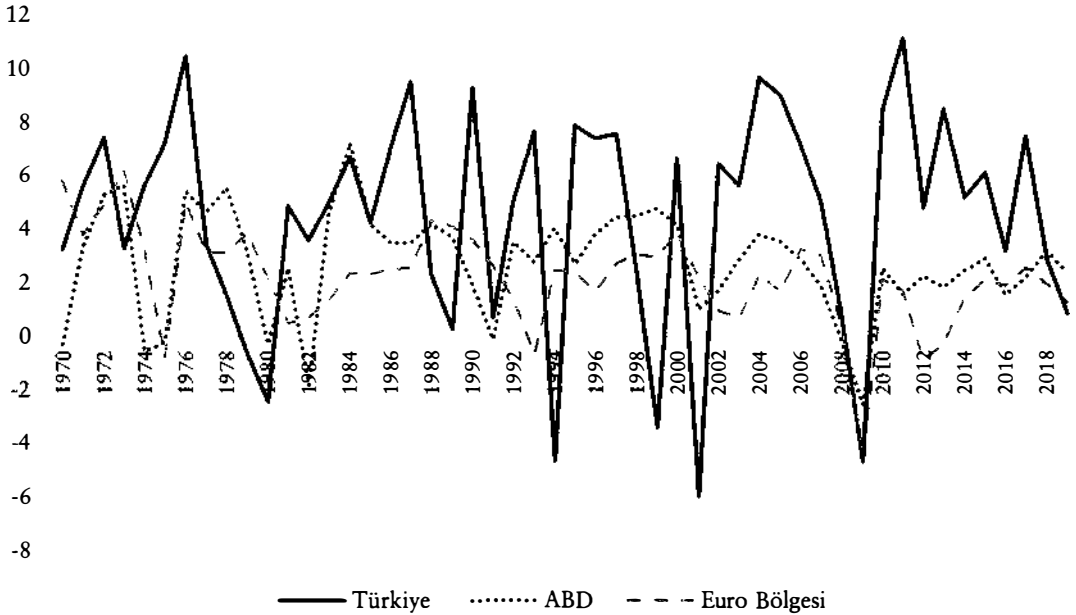
BİLİN NEYAPTI

Dünyanın en büyük 20 ülkesi içinde yer alan Türkiye, neden gelişmiş ülkelere yakınsayamadı ve kişi başına gelirden hâlâ 70’inci sıralarda?

Türkiye ekonomisi, 1970’lerden milenyum’a dek süren kronik yüksek enflasyon ve istikrarsız büyüme nedeniyle, kalkınmasını tamamlayıp sanayileşmenin bir üst aşaması olan inovasyon ve katma değer artışına tam olarak geçememişti. Bu durum, 2000’li yılların başında, on-yılların birikmiş mali ve finansal yükü sonucu patlak veren banka krizi sonrası yapılan reformların imkân verdiği istikrar ortamında bile süregeldi. 2002 sonrasında Türkiye’nin siyasi görünümü, tek parti hükümetleri nedeniyle, önceki dönemlerden ayrıştırılabilir; bu dönemde, aynı parti çatısı altında oluşmuş hükümetlerin tek bir sosyoekonomik vizyon ile yol aldığı tespitini yapmak yanlış olmaz. Ne var ki, politik-ekonomi literatürünün öngörülerine ve iktidar partisinin de iddialarına karşın, bu dönem ne istikrar ve ne de büyüme açısından önceki dönemlere göre üstün bir performans sergileme potansiyeline erişemedi ve gelişmiş ülke ekonomilerine yakınsayamadı; aşağıdaki grafik bu durumu açıklıkla göstermektedir (bu karşılaştırma, önceki dönemlerde de gerçekleşmiş olan global krizler göz önüne alındığında anlamlıdır).

2000’li yıllarda, siyasi istikrar addedilebilecek tek parti iktidarlariyle pekişebilecek olmasına rağmen, IMF ile anlaşma çerçevesinde yapılan reformlarla gerçekleşen ekonomik istikrarın neden yerli katma değer üretimini ve kalkınma beklentilerini karşılayamamış olduğunu irdelemek önemlidir. Öncelikle, 2001 krizi sonrası yapılan reformların (BDDK, icra-iflas, vd. kanunlar yoluyla) özellikle mali istikrarı ve finans sektöründe denetim ve gözetim kalitesini artırarak, yatırım, üretim ve rekabet koşullarını belirgin biçimde iyileştirme potansiyeli yarattığını belirtmek gerekli. Nitekim, sağlamlaştırılmış finans sektörü, 2008 Büyük Resesyona (BR) karşın sağlıklı kalabilmişti. Buna rağmen Türkiye’nin BR sonrası dünyada en fazla ikinci reel gelir düşüşüne (Dünya Bankası verilerine göre % 4,7) sahne oluşu, reel sektörün dış şoklara son derece dayanıksız oluşunun sinyallerini verdi. Ancak siyasi iktidar bunu ‘kriz bizi teğet geçti’ söylemleriyle

GRAFİK 3.1
GSYİH Yıllık Büyüme Performansının ABD ve Euro Bölgesi ile Karşılaştırılması

Kaynak: World Development Indicators

göz ardı etti ve bu algıyla uyumlu olarak, dışa bağımlılık ve diğer iktisadi zafiyetlere dair gerekli önlemleri almadı. Bugün gelinen noktada, 18 yıllık siyasi iktidarın Türkiye'nin sosyokültürel yapısını radikal biçimde dönüştürme hedefine yönelik uygulayageldiği *yeniden dağıtım politikaları*, kronik enflasyon döneminin oluşturduğu yüklere benzer yükler sergilemektedir. Bu yükün finansal açıdan en somut görünümü, başarısız bir enflasyon hedeflemesi deneyimi ve gelecek yıllarda Türkiye'nin sosyoekonomik kalkınmasına engel oluşturacak sürdürülemez borçluluk oranlarıdır (2020 itibarıyla dış borcun GSYİH'ye oranı % 58 olurken, iç ve dış borç toplamı ise GSYİH'nin % 100'ünü aşmış bulunmaktadır).

TEK PARTİ DÖNEMİ NEDEN İKTİSADEN BAŞARILI OLAMADI?

2002 sonrası, sosyopolitik sistem değişimi hedefine odaklandığı zaman içinde ortaya açıkça konan iktidar partisinin, tedricen ama yoğun bir şekilde değiştirdiği bürokratik ve kurumsal kadroların liyakat kriterlerine uygun olmayışı, ekonomi alanında da rasyonel ve rekabete dayalı politikaların gitgide terkedilmesi, kurumlara güveni de sarsarak devlet aygıtının yıpranmasına yol açtı. Kaynak dağıtımının siyasi odaklı ve verimsiz hale getirilmesi, yatırımların kolaylıkla teşvik edilebileceği, KOBİ'lerin nihayet krediye erişiminin sağlandığı fiyat istikrarı ortamında bile potansiyel büyümenin çok gerisinde kalınmasına yol açtı (bkz. Neyaptı, 2012).

Sendikalaşmanın 2000’den bu yana % 40 dan fazla azalıp 2016 itibarıyla % 7’ye inmesi¹ ve artan savunma ve güvenlik harcamaları da iktidarın muhalif seslere tahammülsüzlüğünün belirgin göstergeleri olarak ortaya çıktı. Çalışan hakları ve iş güvenliği konularında büyüyen zafiyetlerin giderilmeyişi; kadının işgücüne katılımının OECD ortalamasının yaklaşık yarısı oluşu; sert ve ayrıştırıcı siyasi söylemlerin vatandaşların birlikte iş yapabilme kültüründen uzaklaştırması ve tüm bunların iktisadi aktiviteye olumsuz etkileri de yadsınamaz. Ek olarak, eğitimin kalitesizleşmesi, cemaat yurtlarına ve sınavlara dair skandallar da döneme damga vurarak toplumda gelecek kaygılarını pekiştirdi. 2020 itibarıyla medyanın da büyük ölçüde tekelleşmiş oluşu, politik ve iktisadi gidişata dair algı yönetimi yoluyla devletin sürdürülemez yanlış politikalarının devamına, büyük bir halk tepkisine yol açmadan olanak sağlamış oldu.

Türkiye’de gelir dağılımının önceki dönemlere göre düşük olan enflasyon oranlarına rağmen hızla bozulması (ki enflasyonun gelir dağılımına olumsuz etkileri nedeniyle bunun tersi beklenirdi), kaynak aktarım mekanizmalarının gözetim ve denetimden uzaklaştırılıp, özellikle 200’e yakın kez değiştirilen ihale kanunlarıyla iktidara yakın kişi ve firmaları, verimlilik kriterine bakılmaksızın, kayırmasından kaynaklandığını belirtmek yanlış olmaz (bkz. örneğin, Çeviker-Gürakar, 2018 ve Toker, 2019). Diğer taraftan, yıllardır dillendirildiği halde çözülmeyen, yem ve aracı maliyetleri gibi temel problemlerin yanı sıra, tarım arazilerinin imara açılıp yok edilişi, tarım ve hayvancılığın gitgide küçülmesine yol açarken, Türkiye bu sektörlerde de dışa bağımlı hale getirildi. Ülke sağlığı için stratejik sayılan tarım ve hayvancılık sektörleri muhalefetin ve vatandaşın tüm eleştirilere rağmen ihmal edilirken, bununla birlikte gözlenen şehirleşme oranındaki artış (2002’den bu yana yaklaşık % 10 artışla, 2017 itibarıyla % 75 civarına erişmiştir), şehirlerde yabancılaşma ve sosyokültürel yapıda da yozlaşmalara sebep olmuştur. İktidar himayesinde hızla zenginleşen bir kesim karşısında, geliri 18 yıldır reel olarak artış göstermeyen çoğunluğun artan borçluluğu sonucu, 2018 sonrası itibarıyla ekonomideki kırılganlık gizlenemez hale gelmiştir. Özet olarak, geline nokta üretim, istihdam ve kaynak dağıtımındaki problemler, sürdürülemez bir sosyoekonomik yapıya işaret etmektedir.

TÜRKİYE’DE SOSYO-EKONOMİK KALKINMANIN POLİTİK-EKONOMİ TEMELLERİ

Yatay ve dikey sektörel bağlantıları yoğun, yüksek katma değer üreten endüstrileri gelişmemiş ülkeler, düşük ticaret haddi, cari açık ve borçlanma, dolayısıyla da dışa bağımlılık ve kalkınma problemiyle karşılaşır. Özellikle global ekonomi öncülerinin Endüstri 4.0 paradigmasına geçiş yapmış olduğu günümüzde, yerli ekonomide teşvikle yerli araba yaptırma vizyonundan öteye geçememiş bir ekonomi politikası Türkiye’nin geleceği için çok kaygı vericidir. Orta gelir tuzağı ve sanayisizleşme riski, ancak katma değer üretimi için gerekli yapısal şartların oluşması ile önlenir. Bu şartlar, öncelikle fiziksel sermaye üretimi ve mevcut kaynakların etkin kullanımının

¹ OECD ortalaması ise % 32’dir.

olmazsa olmazı olan beşerî sermayenin gelişimi ile; beşerî sermayenin gelişimi ise bilinçli bir kalkınma planlaması çerçevesinde, yüksek kaliteli, çağdaş bilimsel eğitimi önceleyen bir eğitim politikası ve bu tür eğitime erişimin tüm ülkeyi kapsayıcı olmasıyla mümkündür. Devlet okullarına öğretmen atama problemleri, taşınmalı eğitimin yönelttiği cemaat yurtları aracılığıyla beslenen çağ dışı ideolojik sapmalar ve imam-hatip liselerine orantısız kaynak aktarımı gibi politikalarla kalitesizleştirilen eğitim yapısı nedeniyle, özel okul ve bunlara devam eden öğrenci sayısındaki hızlı artış, Türkiye gibi sosyokültürel ve iktisadi açıdan farklılıklar gösteren bir ülkede yurttaşlık ortak paydasında buluşmayı gitgide zorlaştırma tehlikesi yaratmaktadır. Bilimsel kriterleri sağlamayan üniversite sayısındaki artış ve mezun kalitesinin düşmesi de ülke gelişimi için büyük tehlike arz etmektedir.

Eğitimde fırsat eşitsizliği ve ayrışmanın getireceği sonuç, beşerî ve fiziksel sermayenin yansısı, bu kaynakların üretimde verimli olabilmesi için çok büyük önemi haiz bir diğer girdi: birlikte hareket edebilme, organizasyon kapasitesi ve sorun çözümü konularındaki zafiyettir. Bu durumun topluma yansısı doğal olarak sadece üretim açısından değil, toplumsal birlik, siyasi bütünlük ve sosyal huzur açısından da çok önemlidir, ki bunlar ekonomik istikrar ve kalkınma için temel gereksinimdir. Toplum hayatı ve iktisadi faaliyetlerde cinsiyet eşitliği de kalkınmanın olmazsa olmazlarından. Türkiye'nin büyük orandaki genç nüfusunu toplumsal ve iktisadi kalkınma hedefine kanalize edebilmenin ilk adımı yaygın ve kaliteli eğitimden geçmektedir.

Piyasa mekanizmasının tüm iktisadi problemleri çözmediği gerçeğinden yola çıkarak, kurumların ve bir bütün olarak devlet aygıtının, dinî ideolojiden arınıp çağdaş, özgür ve ilerici bireyler hedefleyen *kamu hizmetlerini* (özellikle ücretsiz yaygın eğitim) tekrar üstlenmesi, özellikle bu bağlamda ülke kalkınması için bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır (kamu eğitiminde OECD ortalaması yüzde 90'ın üstü iken bu oran Türkiye'de yüzde 75'e inmiştir). Eğitimin düşünen bireyler yetiştirmeye uygun bir yapıya kavuşturulmasının yansısı, bilimsel teşvik mekanizmalarına devlet katkısının artırılması da uzun süre orta gelir tuzağında kalan bir ülkede katma değer üretimini artırmak için bir gerekliliktir. Çağdaş eğitim ve kültürel aktiviteler toplumu birleştiren en temel öğelerdir. Üniversitelerin özerkliğinin ve saygınlığının tekrar kazandırılması da artan beyin göçünü engellemek ve geri döndürmek için şarttır.

Piyasaların verimli ve adil işleyişinin ancak diğer iktisadi ve sosyal kurumların doğru tasarlanması ile birlikte düşünülmesi gereği krizlerle sabittir. *Kurumlar*, beklentileri etkilemek yoluyla iktisadi bireylerin geleceğe dair benzer öngörüler geliştirebilmelerini, bu yolla da sağlıklı iktisadi kararların ve uzun dönemli yatırım kararlarının alınabilmesini sağlarlar. Bu hedefe ulaşılması, kurum kavramının şeffaf ve hesap verilebilir olma özelliklerine dayanmasından kaynaklanır. Nitekim, 2002-2006 yılları arasında Merkez Bankası bağımsızlığı ve enflasyon hedeflemesine geçiş dönemi Türkiye'nin kronik enflasyon problemini çözme yolunda büyük bir adımdı. Özellikle 2000'lerin başındaki global kaynak bolluğu ve fiyat istikrarını sağlamaya yönelik doğru adımlar, Türkiye'nin kalkınması için çok büyük bir fırsat penceresi sunmuştu. Ne yazık ki takip eden yıllarda, bu kazanımlar da bilgi ve birikim yoksunu yanlış siyasi söylemlerle ciddi bir şekilde kayba

uğrattıldı. Makroiktisadi kararların, kurallı ve denetlenebilir kurumsal çerçevede oluşturulması yerine, ihtiyari, kuralsız ve kaynakların gerçek sahibi olan halka hesap vermeden alınması ise öngörülemez ve bu nedenle de yatırım yapılamaz bir iktisadi iklim yarattı. Merkez bankasının, yetkin ve etkin bir yapıya kavuşturulması, uzun dönemli yatırımların gerçekleştirilmesinin ve kalkınmanın vazgeçilmezlerindendir. Bunun yanı sıra, kaynakların etkin toplanmasının ve toplanan kaynakların halk için, halkın tercihlerini ve gelecek nesilleri de gözetir şekilde kullanılmasının mali-kurumsal çerçevesinin oluşturulması da kalkınma için temel önemi haizdir.

Devlet aygıtının kendisinin etkin bir kurum olarak çalışabilmesi, ancak tüm devlet ve piyasa kurumlarının bilimsel temellere dayalı ve dinamik bir etkileşim içinde olması ile mümkünken, bu karmaşık yapı içinde eğitim, bilim üretimi, sağlık, tarım ve hayvancılık gibi sadece piyasaya bırakılamayacak stratejik sektörler kaynağı aktarımı, şeffaf ve topluma hesap verebilir şekilde organize edilmelidir.

Yukarıda anlatılan kurumsal çerçeve yerli üretimin gelişimi, istikrarlı büyümesi ve adil bölüşümü, yani kalkınma için bir yol haritasıdır. Türkiye oldukça hızlı adapte olabilen bir toplumdur ve genç nüfusunun yaratabileceği sosyoekonomik dinamizm, ancak eşitlikçi ve demokratik bir siyasi çerçevede ülke kalkınması için bir şans addedilebilir.

KAYNAKÇA

- Çeviker Gürakar, E. (2018). *Kayıрма Ekonomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Neyaptı, B. (2013). Turkey's Experience with Disinflation: Where did All the Welfare Gains Go?. *Applied Economics Letters*, 20(7): 664-668.
- OECD, Trade Union Density Veritabanı.
- Toker, Ç. (2019). *Kamu İhalelerinde Olağan İşler*, Tekin Yayınevi, Ankara.

4

Mevcut Üretim Yapısı ve Beceri Uyumsuzluğu

ÜMIT ÖZLALE

GİRİŞ

Bir hedefe ulaşmak için o hedefin öneminin giderek daha fazla vurgulanmasının yeterli olacağını düşünenlerin kritik kararları verdiği bir ülke burası. Oysa neredeyse hiçbir şey yapmayıp bu hedefleri daha fazla dile getirince sorunlar derinleştiği gibi hedeflerin de içi boşaltılmış oluyor. Sıkça dillendirilen “iş dünyasının ihtiyaçlarıyla uyumlu nitelikli işgücü” konusuna da bu açıdan bakmakta fayda var. Bu yazıda bir yandan bu hedefin ne kadar uzağında olduğumuzu anlatmaya çalışırken diğer yandan da ana problemin yüksek öğrenim görmüş nitelikli çalışan sayısında olmadığını, mevcut üretim yapısının ve anlayışının eğitim seviyesi yüksek nitelikli işgücünü istihdam edip katma değerini arttırmaktan uzak olduğunu anlatmaya çalışacağım.

Adına ister otomasyon çağı isterseniz de Sanayi 4.0 deyin, gerekli politikaları tasarlayıp hayata geçiremezseniz önümüzdeki dönemin emek piyasasında dolayısıyla da ekonominin tamamında yıkıcı bir etki yaratması kesin gibi. Dünya Ekonomik Forumu’nun 2016 yılında yayımladığı “*Future of Jobs*” raporu, 2020 yılında ön plana çıkacak yeteneklerin üçte birinin bugün şirketler tarafından aranmadığını belirtiyor. Bu açıdan “beceri uyumsuzluğu” probleminin önümüzdeki dönemin küresel ölçekte en öncelikli konularından biri olacağı kesin.

Türkiye bu “beceri uyumsuzluğu” problemine diğer gelişmekte olan ülkelerden daha da hazırlıksız yakalanıyor. Manpower Group (2018) *Global Talent Shortage* raporuna göre, 2012 yılında Türkiye’deki işverenlerin % 41’i aradıkları nitelikte çalışanları bulup işe almada sorun yaşadığını belirtirken bu oran 2016 yılında % 66 seviyesine yükselmiş. Bu oran sanayileşmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin ortalamasının oldukça üzerinde. Bu tespitlere bakıp ilk etapta üniversitelerimizin –diğer birçok eksiklikleri dışında– nitelikli işgücünü de yetiştiremediğini düşünebiliriz. Mevcut üniversitelerin önemli bir kısmının öğrencilerine mesleğini tanıtmaya ya da kariyer planı çizme konusunda bir çaba göstermediğini de görüyoruz. Cevher’e (2015) göre, Türkiye’de kamu üniversitelerinin % 75’i “mesleğini tanıma”, % 87’si de “kariyerde ilerleme” konusunda öğrencilere herhangi bir hizmet sunmuyor. Bu oranlar vakıf üniversitelerinde de çok farklı değil: sırasıyla % 78 ve % 70.

MEVCUT ÜRETİM YAPISI YÜKSEK ÖĞRENİM GÖRMÜŞ NİTELİKLİ İŞGÜCÜNÜ TALEP EDİYOR MU?

Üniversitelerin öğrencilerine sunmakta yetersiz kaldığı hizmetleri ve bunun nedenlerini uzunca yazabiliriz kuşkusuz. Zaten dünyadaki beceri uyumsuzluğu yazınına baktığınızda da çalışmaların önemli bir kısmının eğitim kurumlarının nasıl daha nitelikli ve yeni dönemin gereklilikleriyle uyumlu bir işgücünü yetiştirebileceği konusuna odaklandığını görüyorsunuz. Peki Türkiye’de mevcut üretim yapısı bu yüksek öğrenimli ve nitelikli işgücünü talep ediyor mu? Bu yazıda üzerinde durmak istediğim nokta tam da bu: Neredeyse bütün strateji belgelerinde “*yüksek katma değerli ve ileri teknolojiye üretim yapısı*” hedefini görürken, iş dünyası gerçekten bu hedefle uyumlu bir şekilde üniversite mezunlarını istihdam etmek istiyor mu? Bu konuya beceri uyumsuzluğunu ikiye ayırıp “dikey” ve “yatay” ekseninde bakarak bazı cevaplar arayabiliriz.

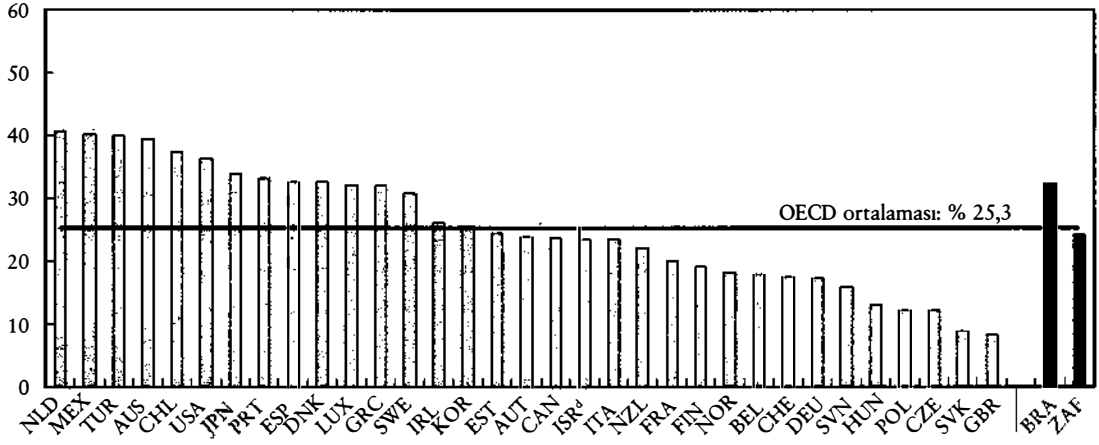
DİKEY BECERİ UYUŞMAZLIĞI

Emek piyasasına katılan bireylerin beceri seviyesi ile iş dünyasının ihtiyaç duyduğu beceri seviyesinin farklı olmasını *dikey beceri uyumsuzluğu* olarak tanımlayabiliriz. Bu uyumsuzluğun en sık karşılaşılan sebebi emek piyasasına katılan bireylerin işverenlerin ihtiyaç duyduğu eğitim ve beceri seviyesini karşılayamaması olsa da Türkiye’de farklı bir durum söz konusu. Bizdeki beceri uyumsuzluğu daha çok eğitim sistemimizin ihtiyaç duyulandan daha yüksek nitelikte bir eğitim vermesi sonucu ortaya çıkıyor. Bu savı destekleyen iki önemli çalışma mevcut. *OECD Employment Outlook 2011* raporuna göre OECD ülkeleri çalışanlarının ortalama olarak % 25,3’ü iş dünyasının ihtiyaç duyduğundan daha yüksek bir beceri seviyesine sahipken Türkiye % 40 ile bu alanda en yüksek orana sahip üçüncü ülke. Bizim hemen önümüzde de Meksika ve Hollanda var. Daha ilginç, aynı raporda OECD ülkelerinde çalışanların % 22,2’si ihtiyaç duyulandan daha düşük bir beceri seviyesine sahipken Türkiye % 3 ile en düşük değere sahip ülke konumunda. Yani, iş dünyamız ekonomide dönüşümü gerçekleştirmek isteyip de yüksek öğrenim görmüş nitelikli işgücü sayısının yetersizliğinden dolayı bunu gerçekleştiremiyor değil. Tam tersi bir durum söz konusu.

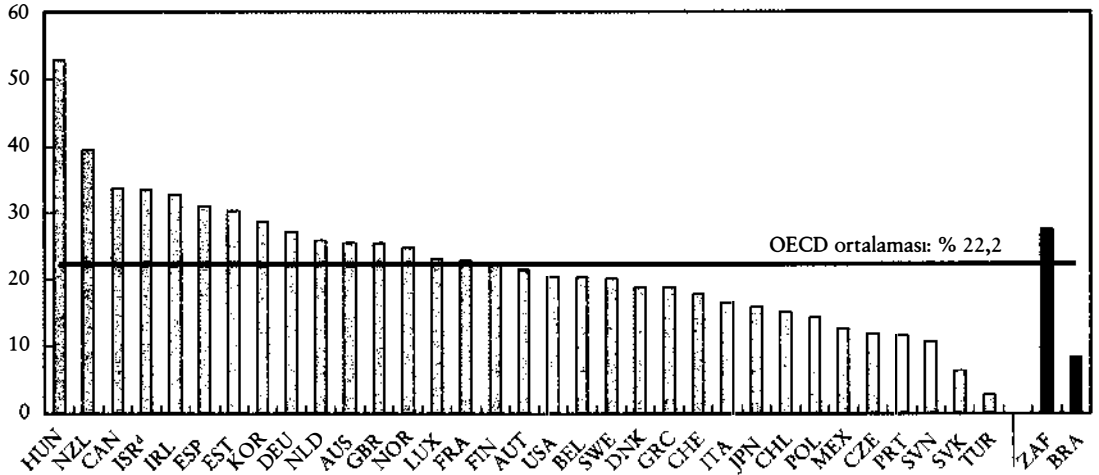
Verimlilik Genel Müdürlüğü (2018) tarafından imalat sanayinde yaklaşık 10000 işletmeye sorularak düzenlenen anket çalışmasında ise Türkiye’de işletmelerin en çok ihtiyaç duyduğu çalışan profili yüksek eğitimli nitelikli çalışan değil, mesleki eğitime sahip işçi ve vasıfsız işçi olarak öne çıkıyor. Bu bulgular da Türkiye’de beceri uyumsuzluğu ile ilgili temel problemin, sanayileşmiş ülke örneklerinin tersine, mevcut üretim yapısının eğitim seviyesi yüksek işgücünü istihdam edecek durumda/anlayışta olmadığını gösteriyor. Bir başka deyişle, yerli üretimin ihtiyaç duyduğu dönüşümü gerçekleştirememesinde sorunu yüksek öğrenime ve eğitimli işgücüne bağlamak doğru bir yaklaşım gibi gözüküyor. Zaten Dünya Bankası’nın 2014 verilerine göre, yılda kişi başı sadece 1.800 ABD Doları katma değer üretebilen bir ekonomide yüksek öğrenim görmüş nitelikli işgücüne olan talebin kısıtlı olması da sürpriz sayılmasa gerek.¹

1 OECD ülkeleri arasında yüksek öğrenim görmüş işgücüne olan zayıf talep açısından Türkiye ile benzerlik gösteren bir başka

TABLO 4.1
İhtiyaç Duyulandan Daha Yüksek Beceri Seviyesine Sahip İşgücü Oranı, OECD

TABLO 4.2
İhtiyaç Duyulandan Daha Düşük Beceri Seviyesine Sahip İşgücü Oranı, OECD

Kaynak: OECD, 2011.

YATAY BECERİ UYUŞMAZLIĞI

Bireylerin sahip olduğu beceri seviyesinin emek piyasalarında ihtiyaç duyulan beceri seviyesiyle aynı olmasına rağmen yaşanabilecek uyumsuzlukları ise *yatay beceri uyumsuzluğu* olarak tanımlayabiliriz. Bunu en somut biçimde mesleki ya da yüksek öğrenim kurumlarında eğitim gören bireylerin işgücü piyasasında eksikliği hissedilmeyen bölümlerden mezun olmasıyla örnekleyebiliriz. İŞKUR (2017), Türkiye'nin yatay beceri uyumsuzluğu konusunda da oldukça önemli sıkıntıları olduğunu gösteriyor.

Tablo 4.3, yüksek öğrenim sistemi ile işgücü piyasası arasındaki uyumsuzlukları net bir şekilde ortaya koymaktadır. Yüksekokul veya üniversiteden mezun olan bireyler arasındaki işsizlik oranı % 12 ile Türkiye'nin genel işsizlik oranından yüksek iken, mezunlar arasındaki işsizlik oranları arasında önemli farklılıklar gözükmemektedir. Hukuk, sağlık, eğitim gibi bölümlerden mezun olanlarda işsizlik oranları % 6 seviyelerine kadar düşerken, sosyal hizmetler, iş sağlığı, imalat ve işleme, sanat, gazetecilik ve enformasyon gibi bölümlerden mezun olanlarda bu oran % 20 seviyelerindedir. İşsizlik oranı yüksek olan alanların toplumsal ve beşerî sermaye birikimi açısından önemi düşünüldüğünde, Türkiye'deki mevcut üretim sisteminin yapısal sorunları daha net olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, beceri uyumsuzluğu problemini dikey ve yatay ekseninde incelediğimizde, mevcut üretim yapısından kaynaklanan sorunlar giderilmedikçe yüksek öğrenim kurumlarından her sene daha fazla sayıda mezun çıkmasına rağmen bu nitelikli işgücünün yüksek katma değerli ve ileri teknoloji bir üretim yapısına dönüşmede rolünün çok kısıtlı olacağı öngörülebilir. Avrupa Mesleki Eğitim Geliştirme Merkezi'nin (CEDEFOP) 2017 raporunda Türkiye'de işgücüne katılmaya hazırlanan yeni mezunların iş bulma şansının, işsizliğin hali hazırda zaten yüksek olduğu Avrupa ülkelerinin sadece % 78'i kadar olması bu açıdan sürpriz sayılmamakla beraber düşündürücüdür.²

SONUÇ

Önümüzdeki dönemde üretim süreçlerinden yaşanması beklenen dönüşümün emek piyasalarında bir süredir gözlediğimiz problemleri daha da arttırması kaçınılmaz gibi duruyor. Başta Avrupa ülkeleri olmak üzere sanayileşmiş ve gelişmekte olan ülkeler önümüzdeki dönemin de en önemli problemlerinden biri olarak öne çıkması beklenen “beceri uyumsuzluğu” konusunda etkili çözüm önerilerini hayata geçiriyorlar. Bu çözüm önerileri daha çok iş dünyasının önümüzdeki dönemde ortaya çıkacak ihtiyaçlarını etkin bir geri bildirim mekanizması ile anlayıp eğitim sistemini revize etmeye ya da emek piyasalarındaki bilgi asimetrisini azaltacak platformları kurmaya yönelik.

ülke olan Meksika'nın kişi başına düşen katma değer açısından da Türkiye ile benzerlik göstermesi bu çalışmadaki savı güçlendirmektedir.

2 Aynı rapor, Türkiye'deki problemin çıkış noktalarından birinin eğitim politikasında verilen merkezi kararların sahadan herhangi bir geri bildirim alınmadan uygulanması olduğunu belirtmektedir.

TABLO 4.3
Mezun Olunan Alanlara Göre İşgücüne Katılım

Mezun Olunan Alan	İşgücü (bin)	İşsiz (bin)	İstihdam (bin)	İşsizlik Oranı	İstihdam Oranı	İşgücüne Katılma Oranı
Refah (Sosyal Hizmetler)	50	12	38	24,0	51,4	67,6
İş sağlığı ve ulaştırma hizmetleri	17	4	13	23,5	54,2	70,8
Sanat	203	43	160	21,2	62,3	79,0
Gazetecilik ve Enformasyon	26	5	21	19,2	60,0	74,3
İmalat ve İşleme	147	27	120	18,4	63,8	78,2
Bilişim ve İletişim Teknolojileri	112	19	93	17,0	67,4	81,2
Kişisel Hizmetler	168	28	140	16,7	65,7	78,9
Matematik ve İstatistik	92	13	79	14,1	66,9	78,0
Biyoloji, Çevre ve İlgili Birimler	85	12	73	14,1	72,3	84,2
İş ve Yönetim	1.967	271	1.696	13,8	69,5	80,6
Diller	138	19	119	13,8	60,1	69,7
Sosyal Bilimler ve Davranış Bilimleri	563	76	487	13,5	65,4	75,6
Tarım, Ormancılık ve Bahkçılık	142	18	124	12,7	71,3	81,6
Mimarlık ve İnşaat	261	33	228	12,6	71,3	81,6
Fiziki Bilimler	166	20	146	12,0	71,2	81,0
Beşerî Bilimler	209	22	187	10,5	69,0	71,1
Mühendislik ve Mühendislik İşleri	775	73	702	9,4	79,3	87,6
Eğitim	995	86	909	8,6	68,8	75,3
Veterinerlik	55	4	51	7,3	82,3	88,7
Sağlık	426	27	399	6,3	77,8	83,0
Hukuk	167	10	157	6,0	76,6	81,5
Güvenlik Hizmetleri	129	6	123	4,7	75,9	79,6

Kaynak: İŞKUR, 2017

Türkiye’de beceri uyumsuzluğu problemi incelendiğinde farklı bir durumun da söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye’deki mevcut üretim yapısı her geçen gün sayısı daha da fazla artan yüksek öğrenimli ve nitelikli işgücünü istihdam edecek bir yapıya sahip değil. *The Observatory of Economic Complexity* tarafından hazırlanan *Economic Complexity Endeksi* de

Türkiye'nin bu konuda yıllar içinde ilerleme sağlayamadığını net olarak ortaya koyuyor. OECD tarafından yapılan karşılaştırmalı analizler de Türkiye'de yüksek öğrenim görmüş çalışanların şirketlerin ihtiyaç duyduğundan daha yüksek bir eğitim seviyesine ve kalifikasyona sahip olduğunu açık bir şekilde belirtiyor. Detaylı anket sonuçları da iş dünyasının bulmakta en zorlandığı çalışan profilinin mesleki eğitime sahip ya da vasıfsız işçi olduğunu gösteriyor.

Sonuç olarak, neredeyse bütün strateji belgelerinde vurgulanan yüksek katma değerli ve ileri teknolojiyi yerli üretim hedefine ulaşamamanın nedenleri arasında yüksek öğrenimli ve nitelikli işgücünün yetersizliğini saymak doğru bir yaklaşım gibi durmamaktadır. Tam tersine sorun, sayısı her geçen gün artan bu yüksek eğitimli işgücünü istihdam edip yapısal dönüşümü gerçekleştirecek bir üretim yapısının ve anlayışının olmaması gibi durmaktadır.

KAYNAKÇA

- CEDEFOP (2017). Statistical Overviews on VET, Turkey 2017. Erişim Adresi: <http://www.cedefop.europa.eu/en/publications-and-resources/country-reports/statistical-overviews-vet-turkey-2017> Erişim Tarihi: 20 Aralık 2017.
- Cevher, E. (2015). Üniversitelerde Kariyer Planlama Faaliyetleri Ekseninde Kariyer Merkezlerine Yönelik Bir Araştırma. Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(2): 164-177.
- İŞKUR (2017). Mezun Olunan Bölümlere Göre İşsizlik Oranları. İŞKUR Kariyer Haberleri, 19 Nisan 2017. Erişim Adresi: <http://www.iskur.gov.tr/TabId/763/ArtMID/1707/ArticleID/750/Mezun-Olunan-B2461252>
- Manpower Group (2018). Global Talent Shortage Survey-2018. <https://go.manpowergroup.com/talent-shortage-2018>.
- Observatory of Economic Complexity (2018). Economic Complexity Rankings. MIT Media Lab. <https://atlas.media.mit.edu/en/rankings/country/eci/>
- OECD (2011). *OECD Employment Outlook, 2011*. OECD Publishing.
- Verimlilik Genel Müdürlüğü (2018). Türkiye Bölgesel ve Sektörel Verimlilik Gelişim Haritalarının Oluşturulması Projesi Saha Çalışması Analizi. T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Verimlilik Genel Müdürlüğü Raporu.

İstikrar İçinde Kalkınma ve Büyüme

MUSTAFA İSMİHAN

Hızlı ve sürdürülebilir kalkınma için devlete önemli görevler düşmektedir. Gelişmiş ülkelerin tecrübelerini dikkate aldığımız zaman, eğitimin teşvik edilmesi, fiziki altyapıya yatırım, çevresel bozulmanın önlenmesi, teknolojik gelişmenin teşviki, finans sektörüne destek ve eşitsizliklerin azaltılması bu görevlere örnek olarak verilebilir. Dahası, çeşitli çalışmalarla belgelendiği üzere, birçok hızlı gelişen Doğu Asya ülkesinde hükümetlerin rolü uzun soluklu büyüme açısından çok önemli ve belirleyici olmuştur. Ayrıca bu bölgedeki (ve gelişmiş) birçok başarılı ülke örneğinde olduğu gibi, yerli üretim stratejik bir devlet iş birliği ile desteklenmiştir. Ancak, unutulmaması gereken önemli bir husus ise başarılı ülkelerin ekonomik istikrardan taviz vermeyen makul makro-ekonomik politikalar uyguladığı gerçeğidir.

Diğer yandan, gelişmekte olan bazı ülkeler, genellikle süreklilikten yoksun olan farklı ve oynak büyüme performansları sergilemiştir. Latin Amerika'daki birçok ülkede politika yapıcılar, uzun süreler boyunca kısa görüşlü (miyop) ve popülist makroekonomik politikalar uygulayarak mali açıdan sorumsuz davrandılar ve bunların sonucunda bu ülkelerin ekonomileri yüksek bütçe açıkları, aşırı borç birikimi ve yüksek ve değişken enflasyon oranları sergiledi. Geçmişe bakıldığında, kronik makroekonomik istikrarsızlık süreçleri, sıklıkla görülen krizler ve oynak ekonomik büyüme oranları bu ekonomilerin endemik bir özelliği haline gelmiştir.

Benzer şekilde, kronik istikrarsızlık süreçleri, krizler ve hayal kırıklığı yaratan verimlilik ve büyüme oranları Türkiye'nin çok partili demokrasiye geçişinden bu yana egemen makroekonomik temalar olmuştur. Bu dönemde görev yapan Türk hükümetlerinin çoğu –Latin Amerika'dakiler gibi– bölüşüm baskılarını hafifletmek ve dolayısıyla seçmen desteğini kaybetmemek (veya artırmak) için uzun süreler boyunca kısa görüşlü ve popülist makroekonomik politikalar uygulayarak mali açıdan sorumsuz davrandılar. Sonuç olarak, ortaya çıkan mali dengesizlikler ve yüksek enflasyon, ciddi ekonomik ve/ya siyasi krizlerle sonuçlanmıştır. Ekonomide istikrarı sağlamak için -genellikle krizlerden sonra- çeşitli istikrar programları uygulanmış, ancak çoğunlukla politik nedenlerden dolayı, hükümetler ekonomide geçici bir rahatlama görüldükten sonra genel

olarak istikrar politikalarını (ve gerekli olan yapısal dönüşümleri) geciktirmiş veya tamamen terk etmiştir. Dahası, bu hükümetler ve onların halefleri, genellikle popüler ve miyop ekonomi politikalarını benzer amaçlarla sürdürmeyi tercih ettiler. Sonuç olarak, sağlıksız ve sürdürülemez politikalar üzerindeki uzun süreli ısrar, kronik istikrarsızlığa ve dolayısıyla hayal kırıklığı yaratan bir ekonomik performansa yol açmıştır.

Bilindiği üzere, sermaye birikimi ve kesintisiz verimlilik artışları sağlıklı ekonomik büyüme ve gelişmenin temel unsurlarıdır. Günümüzde birçok iktisatçı, makroekonomik istikrarsızlığın sermaye birikimi, verimlilik ve ekonomik büyüme için zararlı olduğu görüşünü paylaşmaktadır. Yani, makroekonomik istikrarsızlık seviyesinin yükselmesi, geleceğe ve mevcut makroekonomik ortama ilişkin belirsizlik yaratarak, yatırım kararlarını ve toplam faktör verimliliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Ancak bu araştırma alanındaki teorik argümanlar, genellikle makroekonomik istikrarsızlığın özel kesim yatırımları üzerindeki olumsuz etkilerine odaklanmıştır. Diğer yandan, makroekonomik istikrarsızlık aynı zamanda kamu yatırımları ve diğer kamu harcamaları üzerinde –fakat farklı kanallardan– olumsuz etki yaratabilmektedir. Makroekonomik belirsizlikteki bir artış özel sektör yatırımlarının azaltılmasının temel sebebi olsa da, kamu yatırımlarındaki azalmanın ana nedeni mali ve siyasi “kabiliyetin” zayıflamasıdır. Yani, makroekonomik istikrarsızlık düzeyindeki bir artış, hükümetin bütçe kısıtı ile karşı karşıya kalmasına bağlı olarak mali sıkılığa yol açmakta ya da kaynak yaratma kabiliyetini kötüleştirmektedir. Başka bir deyişle, yüksek enflasyon oranı ve/ya aşırı borç birikimi, kamu harcamaları için gerekli olan kamu kaynaklarını azaltmaktadır. Örneğin, enflasyon oranındaki bir artış, bir yandan dolarlaşmanın (dolarizasyonun) derecesini artırmakta ve yerel para birimine olan talebi azaltarak, senyoraj geliri kaybına yol açmaktadır diğer yandan da Olivera-Tanzi etkisine bağlı olarak normal vergilerden elde edilen geliri düşürmektedir. Öte yandan, aşırı borçlanma yüksek borç yüküne yol açarak kamu yatırımları dahil olmak üzere (faiz dışı) kamu harcamalarına aktarılabilecek kamu kaynaklarının azalmasına sebep olmaktadır.

Dolayısıyla gerek enflasyon artışından gerekse aşırı borçlanmadan kaynaklanan makroekonomik istikrarsızlık seviyesindeki bir artış –ya da kronik istikrarsızlığın varlığı– kamu kaynaklarının yukarıda bahsi geçen kanallar aracılığıyla azaltılmasını sağlar. Buna ilaveten, hükümetler mali sıkılıkla karşı karşıya kaldığında cari harcamalardan ziyade yatırım harcamalarını düşürür, çünkü böyle bir karar almak siyasi açıdan daha kolaydır. Bu görüş birçok iktisatçı tarafından yaygın olarak paylaşıyor ve bunu destekleyen ampirik kanıtlar var. Dahası, politik açıdan istikrarsız ve kutuplaşmış bir ortam söz konusu olduğunda (örneğin çok partili zayıf koalisyonların görev yaptığı durumlarda), görevdeki hükümetin cari harcamalardan ziyade kamu yatırımlarını azaltması siyasi açıdan çok daha caziptir. Netice itibarıyla, makroekonomik istikrarsızlık seviyesinin yükselmesi, mali sıkılık yaratarak, kamu yatırımlarını azaltmakta ve dolayısıyla büyümeyi olumsuz etkilemektedir.

Özetleyecek olursak, makroekonomik istikrarsızlık, farklı kanallardan da olsa hem özel hem de kamu kesimi yatırımları üzerinde olumsuz etkilere sahiptir. Bunlara ek olarak, kronik

makroekonomik istikrarsızlık uzun vadede kamu ve özel sektör yatırımları arasındaki ilişkinin doğasını da (örneğin tamamlayıcılık ilişkisini) olumsuz bir şekilde etkileyebilir. Türkiye'nin deneyimleri bunu desteklemektedir.

Ayrıca, Türkiye'nin 1990'lı yıllardaki tecrübeleri gösterdi ki, hükümetler aşırı iç borç finansmanı nedeniyle bankacılık sektöründe “tembellik” ve kayırmacılık yaratabilmekte; bu da finansal gelişme ve ekonomik büyümeye zarar vermektedir. Başka bir deyişle, böyle bir ortamda bankacılık sektörü, devlet tahvilleri üzerindeki yüksek reel faiz oranlarının varlığı ve sektörün yüksek oranda siyasileştirilmesi (örneğin o dönemde yeni banka kuruluşu için izinler ve bankaların satın alınması politize edilmişti) nedeniyle özel sektöre (mesela yeni yatırım projeleri için) borç vermek yerine kamu sektörünü finanse etmeyi tercih etmiştir. Buradan çıkarılması gereken temel ders ise makroekonomik istikrarın sadece ekonomik büyüme için değil, aynı zamanda finansal gelişme için de bir ön şart olduğudur.

Türkiye 1990'larda kamu kesimi borçlanması dayalı geleneksel makroekonomik popülizm uygulamıştı. Ancak, 2001 krizi sonrası dönemde uygulanan istikrar programı ve ilgili yapısal reformların yarattığı iyimser ortam ve diğer etkenlerin de etkisi ile, özellikle 2002 sonrası yıllarda görev yapan hükümetler, hane halklarının ve firmaların yüksek oranlarda borçlanmasını teşvik eden popüler politikaları benimsediler. Bu da cari açık problemini kronikleştirmiş ve dolayısıyla kısa vadeli sermaye girişlerine bağımlı olan Türkiye ekonomisinin dışsal şoklara karşı savunmasızlığını artırmıştır. Bu kırılgan yapı çerçevesinde döviz kurlarında yaşanan oynaklık ve diğer sorunlar, Türkiye ekonomisi için önemli bir belirsizlik yaratmakta ve makroekonomik istikrarı tehdit eden bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Burada belirtmek gerekir ki, Türk ekonomisinin dinamik yapısını, yüksek işsizlik oranını, kronikleşen cari açık sorununu ve dünyadaki yeni gelişmeleri (örneğin ivmelenen korumacılık eğilimlerini ve küresel gündeme oturan sanayideki dördüncü dönemi – Sanayi 4.0) dikkate aldığımız zaman, Türkiye'nin istihdam ve büyüme odaklı kalkınma hedefleri ve bunlarla uyumlu makroekonomik yapı ve dış ticaret politikalarını ivedilikle oluşturması gerekmektedir. Bu bağlamda, yerli üretimin teşvik edilmesi kritik bir öneme sahiptir. Özellikle, yapısal işsizlik ve cari açık sorunlarıyla mücadelede yerli mal ve girdi kullanımının özendirilmesi ve dolayısıyla ithalata bağımlılığın azaltılması ve mal ve hizmet ihracatının ivmesinin artırılması gerekmektedir.

Son olarak vurgulamak gerekir ki, iktisatçılar, iş adamları ve siyasiler makroekonomik istikrarsızlığın verimlilik, yatırımlar ve büyümeyi olumsuz yönde etkilediği görüşünü yaygın olarak kabul etmekte ve Türkiye ve diğer ülkeler üzerine yapılan çalışmalardan elde edilen ampirik bulgular bu görüşü desteklemektedir. Dahası, kronik istikrarsızlık süreçleri hükümetlerin uzun vadeli büyüme ve gelişme için çok önemli olan temel altyapı, eğitim ve sağlık harcamaları gibi pozitif dışsallık sağlayan kamu harcamalarını yeterli ölçüde gerçekleştirmelerini kısıtlamış veya engellemiştir. Sonuç olarak, geçmişe baktığımız zaman, kronik makroekonomik istikrarsızlık süreçleri ve yaşanan krizler, Türkiye ekonomisi ve siyaseti için çok maliyetli olmuştur. Başka bir deyişle hem özel hem de kamu sektörü gerçek ekonomik potansiyelini gerçekleştirememiştir. Türkiye ve

benzeri ülke deneyimlerinden çıkarılması gereken temel ders kesintisiz bir ekonomik gelişmenin sağlanması için makroekonomik istikrarın sürekli olması gerekliliğidir.

KAYNAKÇA

- Amsden, A.H. (1997). Editorial: Bringing Production Back in-Understanding Government's Economic Role in Late Industrialization. *World Development*, 25(4): 469-480.
- İsmihan, M., Dinçergök, B. ve Cilasun, S.M. (2017). Revisiting the Finance–Growth nexus: the Turkish Case, 1980-2010. *Applied Economics*, 49(18): 1737-1750.
- İsmihan, M. (2012). “The Political Economy of Productivity Collapses and Accelerations: The Turkish Experience, 1950-2010”. Presented in the International Conference on Economics III, Organized by Turkish Economic Association (TEA), İzmir-Çeşme, Türkiye, 1-3 Kasım, 2012.
- İsmihan, M. (2009). *The Role of Politics and Instability in Macroeconomic Performance: Theory and Lessons from Turkish Experience*, Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller.
- Stiglitz, J.E. (1997). The Role of Government in Economic Development Keynote Address and Floor Discussions. M. Bruno and B. Pleskovic (Ed.), *Annual World Bank Conference on Development Economics 1996*, World Bank: Washington D.C.
- World Bank (1993). *The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy*, A World Bank Policy Research Report, New York, N.Y.: Oxford University Press for the World Bank.

Dış Sermaye Girişlerine Bağımlı Büyüme

ÖZGÜR ORHANGAZI

Türkiye’de yerli üretimin politik ekonomisini ele almak, birbiriyle doğrudan ilintili birçok alanı kapsamlı bir tartışmaya açmayı gerektiriyor. Bunların başında da küresel kapitalist sistem içerisinde Türkiye’nin yeri, Türkiye’deki işletmelerin küresel değer zincirlerindeki konumu, mevcut üretim potansiyeli ve kapasitesi, uygulanan ekonomi ve dış ticaret politikaları ve bu bağlamda erken sanayisizleşme sorunları geliyor. Elinizdeki kitapta bu ve benzeri alanlarda birçok katkı bulunmakta. Bu makalede ise Türkiye ekonomisinin dış sermaye hareketlerine bağımlı yapısı ve bunun sonuçları üzerine kısa bir değerlendirme sunmak istiyorum. Bu yapı anlaşılmadan yerli üretimin politik ekonomisi üzerine yapılan tartışmalar eksik ve yetersiz kalacaktır. Burada bağımlılıktan kastım, Türkiye ekonomisinin makroekonomik dinamiklerini belirleyen ana unsurun dış sermaye hareketleri olmasıdır. Ekonomik büyüme hızı, faizler ve döviz kurları, kredi hacmi, cari açığın boyutları, ihracatın ithalatı karşılama oranı gibi göstergelerin ana belirleyeni dış sermaye hareketleridir. 1989’da sermaye hareketlerinin tamamen serbestleştirilmesiyle birlikte Türkiye ekonomisi, dış sermaye girişleri olduğunda büyüyen, bu girişler durduğunda yavaşlayan ve tersine döndüğünde de küçülen bir görünüm sergilemiştir. Tabii ki bu, içerideki üretimin yapısı ve miktarı ile yürürlükteki ekonomi politikaları önemsizdir anlamına gelmemektedir. Yurtiçi etkenler de makroekonomik dinamiklerin belirlenmesinde dış sermaye hareketleriyle birlikte rol oynamaktadırlar. Ancak, dış sermaye hareketlerinin öncelikli belirleyeni küresel kapitalist sistemdeki finansal sermayenin boyutları ve kâr iştahı ile risk algısı; ikincil belirleyeni ise yurtiçi etkenlerin bunlarla uyumlu olup olmamasıdır.

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı’nın ve kuruluşundan bu yana Türkiye’nin en önemli ekonomik sorunlarının başında sermaye birikiminin ve sanayileşmenin ileri kapitalist ülkelere göre oldukça geride kalmış olması ve bununla ilintili olarak da mütemediyen yaşadığı dış denge sorunu geldi. Cumhuriyet’in Osmanlı’dan miras aldığı ekonomik yapı, uzun süren savaş yıllarında oldukça yıpranmış, Boratav’ın (2013) tabiriyle, yarı sömürgeleşmiş bir ekonomik yapıydı. Sanayinin oldukça sınırlı ve küçük ölçekte olduğu ve ağırlıkla hammadde ihraç edip sinai ürünler ithal eden,

yüksek dış borçlara sahip ve sermaye birikiminin düşük bir seviyede olduğu bu yapı dolayısıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren yerli üretimin arttırılması gündemde oldu. Bu, ya serbest ticaret ve serbest piyasa politikalarını takip ederek ya da devletçi politikalarla sanayileşme, sermaye birikiminin arttırılması ve 'yerli ve milli' sermayedarlar yaratılması girişimlerinin arka planını oluşturdu. Özellikle 1930'lu yıllarda Büyük Buhran'ın etkisiyle dünya ticaret hacminin daralması, devletçi yaklaşımın bu dönemde hâkim hale gelmesine katkı sunarken, 1960'lı yıllardan itibaren ise kalkınma planları çerçevesinde bir ithal ikameci sanayileşme politikası devreye sokularak Türkiye ekonomisinin üretim kapasitesinin önemli oranda arttırılması sağlandı (Boratav, 2013).

Ne var ki bu hızlı sanayileşme dönemi, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren ağır bir krize girdi ve bu krizin odağında da dış denge sorunu yatmaktaydı. Yurtiçi üretimdeki artışa rağmen ülkenin yaptığı toplam ihracat, bu üretimin ihtiyacı olan makine, teçhizat ve ara mallar ile petrol ithalatının yarattığı döviz talebini karşılayamıyordu. 1974'te petrol fiyatlarının artması ile birlikte artan döviz ihtiyacını Türkiye birkaç yıl dış borçlanma ile temin etse de 1977'den itibaren kriz ortaya çıktı; döviz kıtlığı ve petrol fiyatlarının yüksekliği ile birlikte ithal girdilerin sağlanmasında ciddi zorluklar baş gösterdi. Bu dönem aynı zamanda solun yükseldiği ve emeğin pazarlık gücünün ve gelirdeki payının artmaya başladığı bir dönemdi. Bu iki gelişme, sermayenin kârlılığının düşmesine yol açıyordu.

1980 Askerî Darbesi aracılığıyla bir yandan solun ve genel olarak emeğin gücünü kırarak sermayenin kârlılığını yeniden tesis etmeye girişildi; bir yandan da dış denge sorununu aşmak için ekonomi politikalarında kökten bir değişikliğe gidilerek ithal ikameci planlı sanayileşme politikaları terk edildi ve ihracat odaklı serbest piyasa politikalarına çok hızlı bir biçimde geçildi. Çeşitli vergi muafiyetleri ve teşviklerle ihracatın arttırılması ve bu yolla döviz girişinin sağlanması ve dış dengeye ulaşılması hedeflenirken solun ve emeğin bastırılmasıyla emek maliyetlerinin düşürülmesi, ihracat piyasalarında rekabet gücünün arttırılmasının bir parçası olarak görüldü (Boratav, 2013).

1980'lerde uygulanan politikalarla ihracat arttırılsa da serbest ticaret politikalarına geçiş ithalatın da artmasıyla sonuçlandı. Buna ek olarak sermaye üzerindeki vergilerin düşürülmesinin bir sonucu olarak kamu bütçesinin verdiği açıklar, 1980'lerin sonuna gelindiğinde ciddi bir kamu finansmanı sorunu ortaya çıkarmaktaydı. Hem döviz ihtiyacını karşılama hem de kamu borçlanmasını kolaylaştırma güdülerıyla 1989'da Türkiye'nin finansal hesabı tamamen serbestleştirilerek sermaye giriş ve çıkışlarının önündeki tüm engeller kaldırıldı. Dış denge sorununun böylelikle kökünden çözüleceği düşüncesine rağmen 1989'dan itibaren dış sermaye hareketleri Türkiye ekonomisinin yapısının ve performansının ana belirleyeni haline geldi. Ortaya çıkan ekonomik yapı, dış sermaye girişleri başladığında büyüyen, durduğunda yavaşlayan, dış sermaye ülkeden çıktığında ise küçülen ve krize giren bir görünüm sergiledi. Böylece 1989'dan itibaren 1994, 1998 ve 2001'de dış denge ve bankacılık sorunlarından kaynaklanan üç kriz yaşandı (Orhangazi, 2002).

2001 krizi sonrasında devreye sokulan politikalar ise 'güçlü ekonomiye geçiş' adıyla ve IMF'nin doğrudan denetimi altında ekonominin büyük yerli sermaye kesimi ile uluslararası ser-

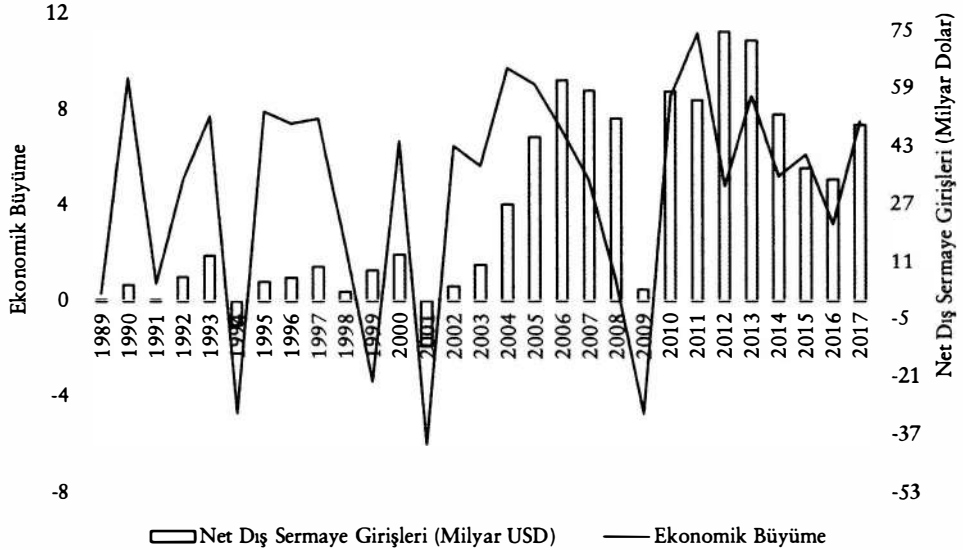
maye çevrelerinin ihtiyaç ve istekleri doğrultusunda yeniden düzenlenmesine, tarım başta olmak üzere ekonominin çok büyük bir kısmının tamamen serbest piyasalara devredilmesine, kamu varlıklarının çoğunun özelleştirilmesine, kamu harcamaları üzerine konan sınırlamalar ve faiz dışı fazla politikası ile kamu bütçesinin dış borç ödemelerini sekteye uğratmayacak şekilde düzenlenmesine ve merkez bankası bağımsızlığı ile de faiz politikalarının finansal sermayenin ihtiyaçlarına göre belirlenmesine dayanmaktaydı. Hem yerli büyük sermayenin hem de uluslararası sermayenin (özellikle de uluslararası finansal sermayenin) desteklediği bu politikalara göre yeniden düzenlenen ekonominin dış sermaye girişleri yoluyla yeniden büyümesi hedefleniyordu (Dufour ve Orhangazi, 2009).

2000’li yılların küresel likidite bolluğuyla bir araya gelen bu düzenlemeler, Türkiye ekonomisine giderek artan miktarda dış sermaye girişine yol açtı. Bu girişlerin bir kısmı, aşağıda görüleceği üzere, doğrudan yatırımlar olarak gerçekleşti. Ancak bu doğrudan yatırımlar esasen özelleştirmeler ve kriz sonrası zor durumda olan ve krizden dolayı dış sermaye için ucuz hale gelen şirketlerin satın alınması yoluyla gerçekleşen yatırımlardı. 2008’de ABD’de başlayan ve 2009’da tüm dünyaya yayılan finansal kriz, uluslararası sermaye hareketlerinin geçici bir süre durmasına yol açtı. Dış sermaye girişlerinin durması ve aynı zamanda Türkiye’nin ana ihracat pazarı olan Avrupa Birliği’nin de krize girmesi, Türkiye’yi 2009’da derin bir ekonomik küçülmeye sürüklesse de büyük çaplı bir sermaye çıkışı yaşanmadığı, yalnızca sermaye girişlerinde bir duruş yaşandığı için geniş çaplı bir finansal krize yol açmadı. 2009’dan itibaren başta ABD merkez bankası Federal Reserve’in, daha sonra ise Avrupa ve Japon merkez bankalarının devreye soktukları “miktarsal genişleme” politikaları, tüm dünyada yeni bir likidite bolluğuna yol açtı. Bu likiditenin bir kısmı, bu ülkelerde finansal yatırımlara yönelerek başta hisse senetleri olmak üzere varlık fiyatlarında hızlı bir yükselişe yol açarken bir kısmı da Türkiye gibi “yükselen piyasalar” a yöneldi (Akyüz, 2012 ve 2015). Bu dönemde Türkiye ve benzeri ülkeler, merkez ülkelerdeki sifıra yakın faiz oranlarıyla kıyaslandığında oldukça yüksek getiriler sunmaktaydı. Dolayısıyla bu ülkelere yönelik sermaye girişlerinde önemli bir artış yaşandı. Türkiye’ye giren sermaye ise ağırlıklı olarak portföy yatırımları ve borç akımları şeklini aldı. Küresel likidite bolluğundan ve uluslararası faizlerin düşüklüğünden faydalanmak için Türkiye bu dönemde bir politika tercihi olarak şirketlerin dövizle borçlanmalarının önündeki engel ve düzenlemeleri kaldırdı. Bol ve ucuz dış sermaye girişi, Türkiye ekonomisinin yüksek bir büyüme temposu yakalaması ile sonuçlandı.

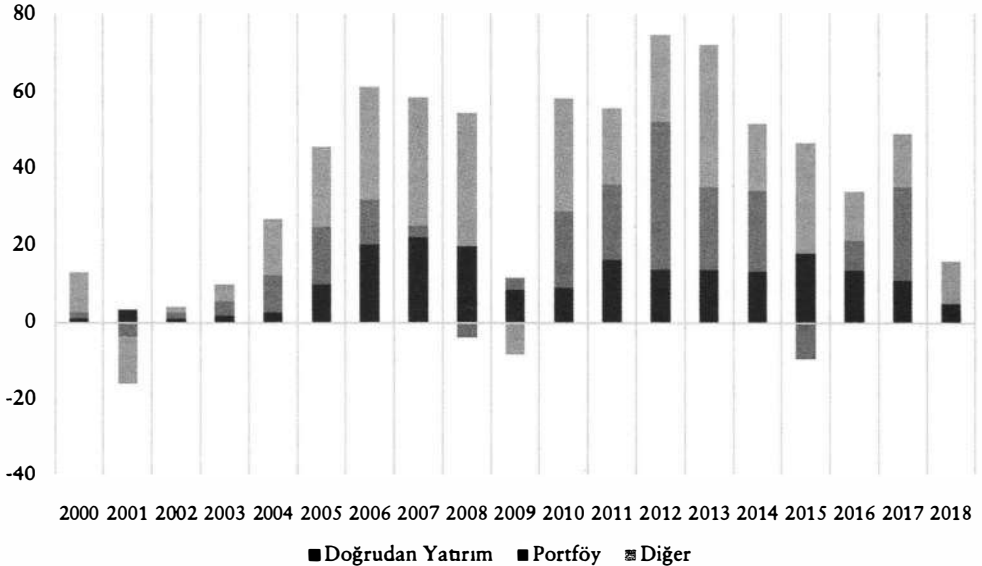
Bu bağlamda **Grafik 6.1**, Türkiye ekonomisi ile istigal edenler için oldukça tanıdık bir tablo sunuyor. 1989 sonrası dönemde Türkiye ekonomisinin büyüme oranları ile net dış sermaye girişlerini gösteren bu grafik, Türkiye ekonomisinin dış sermaye girişleri olduğunda büyüyen, sermaye hareketleri tersine döndüğünde küçülen bir görünüm sergilediğini gösteriyor. Ancak son yıllarda dış sermaye girişlerinin yarattığı büyüme oranları da düşme eğilimi gösteriyor.

Grafik 6.2 ise 2000’li yıllarda dış sermaye hareketlerini gösteriyor. Bu hareketler üzerine şu gözlemleri yapabiliriz: Öncelikle, Türkiye’ye giren dış sermaye, ağırlıklı olarak kısa vadeli portföy yatırımları ve borç akımlarından oluşurken doğrudan yatırımlar toplam sermaye girişlerinin

GRAFİK 6.1
Dış Sermaye Hareketleri ve Büyüme

GRAFİK 6.2
2000'li Yıllarda Sermaye Hareketleri (Milyar Dolar)

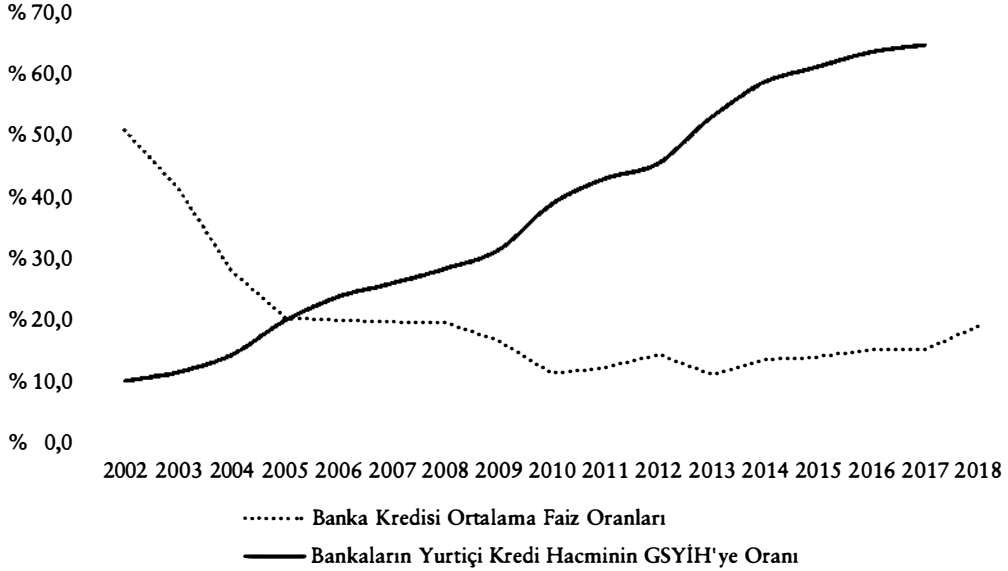
küçük bir kısmını oluşturuyor. 2003 sonrasında doğrudan yatırımlardaki artış, yukarıda bahsedildiği gibi, ağırlıklı olarak özelleştirmeler ve şirket satın almalar yoluyla el değiştiren sermayeden kaynaklanıyor. 2009'dan itibaren 'yükselen piyasalara' yönelen kısa vadeli sermaye akımlarının Türkiye'de özellikle portföy yatırımlarını hızlı bir biçimde arttırdığı, yine aynı dönemde bu artışa dış borçlanmadaki artışın eşlik ettiğini gözlemliyoruz.

Böylelikle dış sermaye girişleri, ekonominin çevrimlerini belirler hale geldiler. 1989 öncesinde, yani sermaye hareketleri henüz serbest bırakılmamışken, ekonominin büyüme temposu iç dinamikler ve politikalar tarafından belirlenmekteydi. Örneğin, kamu harcamalarının arttırılması veya para politikasının gevşetilmesi gibi bir politika müdahalesi ekonomide toplam talebi arttıracak, artan toplam talep ve harcamalardan dolayı artan ithalat ise dış dengenin değişmesine yol açacaktı. 1989 sonrasında ise toplam talepteki artış dış sermaye girişleri tarafından tetiklenmekte. Dış sermaye girişleri yatırım ve tüketim üzerindeki etkileriyle hem ekonominin büyüme dinamiklerini hem de dış dengenin nasıl şekilleneceğini belirlemekte.

Biraz daha somutlaştırmak için 2000'lerdeki gelişmelere bakalım: Bu dönemde dış sermaye hareketlerinin doğrudan etkilerinden birisi yurtiçi faiz oranları ve kredi hacmi üzerinde görüldü. Burada dört dinamikten söz edebiliriz. Birincisi, 2000'li yıllarda dünya faiz oranlarının düşük olması ve özellikle 2009'dan itibaren merkez ülkelerde uygulanan sıfır faiz politikaları Türkiye'de de reel faizlerin % 0 civarına inmesine ve kredi hacminin artmasına katkıda bulunmuştur. **Grafik 6.3**, 2000'li yıllarda Türkiye'de faizlerin seyrini ve kredi hacminin gelişimini göstermektedir. İkincisi, dış sermaye girişleri varlık fiyatlarını arttırmış, varlık fiyatlarının artması ise teminat miktarlarını ve borçlanma kapasitesini arttırıcı bir etki yaratmıştır. Üçüncüsü, dış sermaye girişlerinin bir kısmı bankaların doğrudan dışarıdan borçlanması ve bunu içeride krediye dönüştürmesi şeklini almıştır. Dördüncüsü, dış sermaye girişlerinin bir kısmı da işletmelerin doğrudan yurtdışından borçlanması halinde görülmüştür. **Grafik 6.4**, reel sektörün döviz borcundaki artış göstermektedir. Bu artışın bir kısmı doğrudan yurtdışından alınan kredilerden bir kısmı ise yurtiçi bankalardan alınan döviz cinsi kredilerden oluşmaktadır.

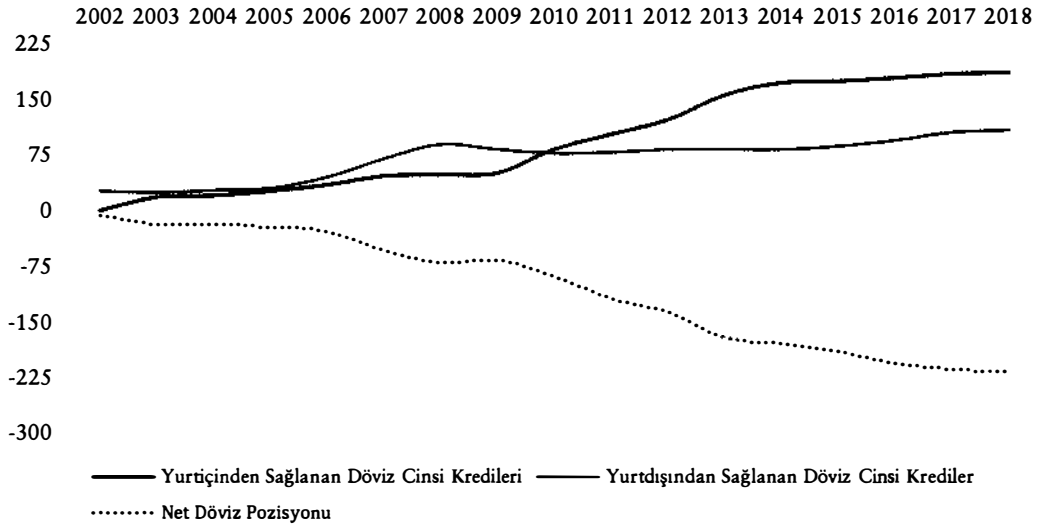
Dış sermaye hareketlerinin ekonominin dinamiklerini belirlediği diğer kanal ise üretim ve tüketim harcamaları üzerindeki etkileridir. Burada iki ana etkiden söz edilebilir. Birincisi, dış sermaye girişlerinin TL'nin değerini arttırması bir yandan ithal mal tüketimini yükseltmekte bir yandan da üretimde ithal girdi kullanımının çoğalmasına yol açmaktadır. Aynı zamanda dış sermaye hareketlerinin varlık fiyatları ve kredi genişlemesi aracılığıyla toplam talep üzerindeki genişletici etkileri de ithalattaki artışta pay sahibidir. İkincisi, dış sermaye hareketleri döviz kurlarını belirleyip yurtiçi üreticilerin uluslararası üreticiler karşısındaki rekabet gücünü doğrudan etkileyerek yurtiçi üretimin yapısını ve kompozisyonunu belirlemektedir. Burada şunu vurgulamakta fayda var ki TL'nin değerlenmesi basit bir ithal veya yerli ürün tercihinin ötesine geçmektedir. TL'nin uzun süre değerli kalması, dış fiyatlarla rekabet edemeyen üreticilerin üretimden çekilmesi ve üretim kapasitesinin ve potansiyelinin dönüşmesi sonucunu verecektir. Tüm bu etkileri üç grafik aracılığıyla özetleyebiliriz. **Grafik 6.5**, 2000'lerde reel döviz kurunun seyrini göstermektedir.

GRAFİK 6.3
Kredi Hacmi ve Faizler

Kaynak: TCMB EVDS

GRAFİK 6.4
Reel Sektörün Döviz Borcu (Milyar USD)

Kaynak: TCMB EVDS

GRAFİK 6.5
Reel Döviz Kuru (2002=100)

Kaynak: TCMB EVDS Not: 2018 verileri yılın ilk altı ayını içermektedir.

Buna göre 2003'ten itibaren reel döviz kuru yüksek seviyelerde seyretmiş ve 2015'le birlikte inişe geçmiştir. TL'nin reel olarak bu kadar uzun süre değerli kalması hem ihracat ve ithalat hem de yurtiçi üretim üzerinde doğrudan etkilere sahiptir.

Grafik 6.6 ise 1989'dan bu yana ihracatın ithalatı karşılama oranını göstermektedir. Tüm bir dönem boyunca % 100'ün altında seyreden bu oran, büyüme dönemlerinde düşmekte, ekonomi krize girdiğinde veya yavaşladığında yükselmektedir. Türkiye ekonomisi kronik olarak dış açık vermekte, bu açık dış sermaye girişlerinin hızlandırdığı büyüme dönemlerinde artmaktadır. **Grafik 6.7**'de 1996'dan bu yana yatırım malları, ara mallar ve tüketim mallarının toplam ithalat içerisindeki payları gösterilmektedir. Tüketim malları, toplam ithalatın ortalama olarak yaklaşık % 12'sini oluştururken ithalatın geri kalan kısmının yatırım malları ve ara mallardan oluştuğu görülmektedir. Kronik dış açıkla birlikte düşünüldüğünde bu grafik de yurtiçi üretimin yurtdışı girdilere ne kadar bağımlı olduğunu ve dış açığın kriz ve duraklama dönemlerinde neden azaldığını gözler önüne sermektedir.

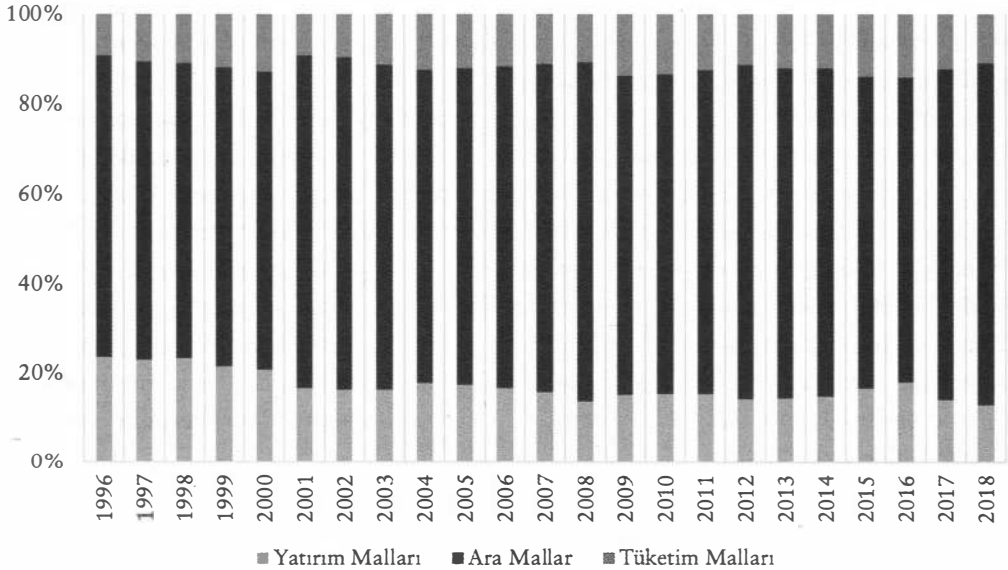
Tüm bu verileri bir araya koyduğumuzda altını çizmemiz gereken önemli bir nokta da şudur: Türkiye ekonomisinin dış denge sorununa dair yanlış algılardan birisi, cari açığın (ve dış sermaye girişlerinin) yurtiçi tasarruf oranlarının düşük olması ile açıklanmasıdır. Bu yaklaşıma

GRAFİK 6.6
İhracatın İthalatı Karşılama Oranı

Kaynak: TCMB EVDS Not: 2018 verileri yılın ilk altı ayını içermektedir.

GRAFİK 6.7
Ana İthalat Kalemleri (Toplam İthalatın Yüzdesi Olarak)

Kaynak: TCMB EVDS Not: 2018 verileri yılın ilk altı ayını içermektedir.

göre yurtiçi tasarruf oranlarının düşüklüğü dış sermaye girişlerine olan ihtiyacı ortaya çıkarmakta ve cari açık sermaye girişleriyle “finanse edilmektedir.” Ancak bu yaklaşım, dış sermaye girişlerinin serbest olmadığı 1989 öncesi dönem için geçerli olabilir. 1989 sonrası dönemde dış sermaye hareketleri cari açığın sonucu olarak değil cari açığın belirleyenlerinden birisi olarak ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar Türkiye kronik olarak cari açık veren bir ekonomi olsa da cari açığın 2000’lerde rekor seviyelere ulaşması, dış sermaye hareketlerinin yukarıda özetlediğimiz etkileri sonucu gerçekleşmiştir.

Son olarak, dış sermaye hareketlerinin ekonominin temel dinamiklerini belirler hale gelmesi, aynı zamanda ekonominin dış sermaye hareketleri karşısında neredeyse tamamen korumasız ve kırılgan hale gelmesi anlamına geliyor (Özgür ve Orhangazi 2015). Bunu 1994, 1998 ve 2001’deki krizlerle yaşayan Türkiye, 2018’in yaz aylarında yeni bir krize sürüklendi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi dış sermaye hareketlerinin ana belirleyeni dünyadaki finansal sermayenin durumu, hacmi, kâr ve risk iştahıdır. 2015’ten itibaren ABD merkez bankası FED’in miktarsal genişleme programına son vermesi ve 2017’de üç kez faiz artışına gitmesiyle bu koşullar da değişmeye başladı. 2018’de dış sermaye girişlerinin yavaşlaması ve portföy yatırımlarda çıkışların başlamasıyla birlikte 2000’li yıllarda biriken kırılganlıklar bir anda görünür hale geldi ve 2018’in ilk yarısından itibaren ekonomi bir kur ve borç krizine sürüklenmeye başladı (Orhangazi, 2020).

Buraya kadar tartışıklarımızı şöyle özetleyebiliriz. Türkiye ekonomisinin, özellikle 2000 sonrasında, dış sermaye girişlerine bağımlı yapısı kendisini üç alanda göstermektedir. Birincisi, dış sermaye girişleri faiz, kredi miktarı ve varlık fiyatları üzerindeki etkileri aracılığıyla ekonomideki toplam talebi ve dolayısıyla da büyüme hızını doğrudan etkilemektedir. İkincisi, dış sermaye girişleri döviz kuru üzerindeki etkileri aracılığıyla yerli üretimin uluslararası üretime göre rekabet gücünü doğrudan belirleyerek hem yurtiçi üretimin yapısını ve kompozisyonunu hem de ihracat ve ithalatın miktarını ve kompozisyonunu belirlemektedir. Üçüncüsü, 2018 ile birlikte açık bir biçimde görünür hale geldiği gibi dış sermaye hareketleri ekonominin kırılganlık seviyesini ve kriz ve resesyon dinamiklerini de doğrudan şekillendirmektedir. Tabii ki bir ekonominin ana dinamiklerinin dış sermaye hareketleri tarafından belirlendiğini öne sürmek, yurtiçi etkenlerin rolünün hiç olmadığı anlamına gelmemektedir. Makroekonomik dinamikler dış sermaye hareketleri tarafından belirlenirken, içerideki politika tercihleri, özellikle de ekonomi yönetiminin yatırımları üretken sektörlere yönlendirmekten imtina etmesi ve daha ziyade inşaat yatırımlarını doğrudan ve dolaylı olarak teşvik etmesi, ortaya dış sermaye girişlerine bağımlı, borç artışına dayanan, inşaat odaklı bir büyüme modelinin ortaya çıkmasına ve son dönemde dış sermaye girişlerindeki düşüşle birlikte bu modelin tıkanmasına yol açmıştır (Orhangazi, 2020). Yerli üretimin politik ekonomisini tartışırken Türkiye ekonomisinin günümüz dünya kapitalist sistemi içerisindeki konumunu, dış sermaye hareketlerinin yurtiçi dinamikler üzerindeki etkilerini açık ve detaylı bir biçimde incelemeyen yapılacak tüm çalışmalar eksik ve yetersiz kalacaktır. Burada çok kısaca değinilen bağımlılıkların ayrıntılı bir biçimde incelenmesi acil bir ihtiyaç olarak önümüzde durmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Y. (2012). *The Financial Crisis and the Global South: A Development Perspective*, Londra: Pluto Press.
- Akyüz, Y. (2015). *Internationalization of Finance and Changing Vulnerabilities in Emerging and Developing Economies*, South Center Research Papers 2015/60.
- Boratav, K. (2013). *Türkiye İktisat Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Dufour, M. ve Orhangazi, Ö. (2009). The 2000-2001 Financial Crisis in Turkey: A Crisis for Whom?. *Review of Political Economy*, 21(1): 101-122.
- Orhangazi, Ö. (2002). Turkey: bankruptcy of neoliberal policies and the possibility of alternatives. *Review of Radical Political Economics*, 34: 335-341.
- Orhangazi, Ö. (2020). *Türkiye Ekonomisinin Yapısı: Sorunlar, Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Orhangazi, Ö. ve Özgür, G. (2015). "Capital Flows, Finance-Led Growth and Fragility in the Age of Global Liquidity and Quantitative Easing: The Case of Turkey". Political Economy Research Institute Working Paper 397.

Ulusal Patent Sistemi Kurlmak Mümkin mü?

UMMUHAN GÖKOVALI

PATENT VE YENİLİK İLİŞKİSİ SANILDIĞI KADAR GÜÇLÜ MÜ?

Buluşları/yenilikleri koruma yöntemlerinden biri olan patentlerin, geçmişı 1474 yılı Venedik Cumhuriyeti'ne kadar gitse de dünya çapında geçerli minimum standartların sağlanması (en az 20 yıl) ve daha önce bazı ülkelerde korunmayan sektörleri (ilaç vb.) de içerecek şekilde kapsamının genişletilerek korunması, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) kuruluş anlaşmasına ekli Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması (Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights-TRIPS-1995) ile mümkün olmuştur.¹ Patent ile sağlanan tekel hakkı dolayısıyla uluslararası alanda özellikle TRIPS'den sonra hızla artan patentleme faaliyetleri, koruma sağlanan ülkede ticaret ve üretim alanında sahibine her türlü yaptırım gücü vererek, benzer ya da aynı yeniliğe karşı taklitleri önleme hakkı da vermektedir. Tekel hakkı ile birlikte patent sahibi, ticaret ve üretim karları veya lisans ödemeleri şeklinde getiriler elde etmektedir. Ancak son yıllarda, özellikle akademik yazında patentin gerekliliği üzerine tartışmalar yükselmekte, patent korumasının kapsamının ve yaygınlığının artmasının beklenildiği gibi yenilikleri arttırmadığı, teknoloji transferine yol açmadığı aksine, yüksek tekceli karlara yol açarak rekabeti engellediğine dair bulgular artmaktadır.²

Patent koruması gerekçelerini ve buna karşı geliştirilen argümanları TRIPS anlaşmasının amaçları çerçevesinde incelemek yerinde olacaktır. TRIPS'in amaçlarının yer aldığı 7. maddesine göre, fikri ve sınai mülkiyet haklarının (FSMH) korunması ve uygulanmasının a) teknolojik yeniliğin gelişimine yol açacağı; b) teknoloji transferi ve yayılımına yol açacağı ve böylelikle c) sosyal ve ekonomik refahı arttıracacağı beklentileri vardır.³ Bu bölüm, bu amaçlar ve bu amaçlara son çeyrek yüzyılda ne kadar erişilebildiğini, ayrıca TRIPS anlaşmasını imzalamış olan Türkiye açısından yerel teknolojik gelişimin sağlanması adına ne tür politika alanları kaldığını tartışmaktadır.

¹ TRIPS anlaşmasına kadar patentler ile ilgili olarak dünya çapında birçok anlaşma ve düzenleme mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz. Gökovalı (2016).

² Bu konudaki daha kapsamlı tartışma için bkz. Gökovalı (2016).

³ Orijinal metne https://www.wto.org/English/Docs_E/Legal_E/27-trips_03_e.htm sitesinden ulaşılabilir. Erişim Tarihi 07.07.2018

FSMH TEKNOLOJİK YENİLİĞİN GELİŞİMİNE YOL AÇMAKTA MIDIR?

FSMH'den biri olan patentin teknolojik yeniliğin gelişimine yol açacağı görüşü, patent haklarının Ar-Ge faaliyetleri yapan kişileri özendirerek motivasyon sağlaması ve bu haklar sayesinde yeniliği ortaya çıkaranların yatırımlarının ve harcadıkları zamanın ve emeğin karşılığını almaları ile ilgilidir. Patent haklarının buluşları teşvik ettiği görüşüne karşı geliştirilen temel olarak iki görüş vardır. İlk olarak patentler bir yandan buluşları/yenilikleri teşvik ederken diğer taraftan sahibine belli bir süre piyasa gücü ve/veya tekel gücü verir. Böylelikle patent sahibi, daha yüksek fiyat ve daha düşük üretim yaparak dara kaybı (deadweight loss) denilen bir kayba ve dolayısıyla sosyal maliyete neden olur. Güçlü bir patent koruması ayrıca teknik ilerlemenin yavaşlamasına neden olur çünkü yeni girişimler bu haklar ile engellenmektedir (Boldrin ve Levine, 2010; Gould ve Gruben, 1996).

Patentlerin buluşları teşvik etmede oynadığı role karşı geliştirilen ikinci karşıt görüş ise patent korumasının etkinliğinin birçok sektör için zaten kısıtlı olması ve bu sektörlerin gizlilik⁴, piyasaya ilk girme avantajı⁵, tamamlayıcı satış ve hizmetler ve tamamlayıcı imalat olanakları (Arundel, 1995; Bosworth vd., 1996; Cohen vd., 2000) gibi başka koruma yöntemleri kullanmalarındadır. Dolayısıyla patent koruması ile yaratılan tekel hakları, iddia edildiği gibi birkaç sektör hariç yeniliğin motivasyonu için çok fazla yarar sağlamamakta, aksine tekel fiyatlaması ve refah kaybı yaratmaktadır.

FSMH'nin, dolayısıyla patent korumasının kapsamının ve yaygınlığının arttırılarak yenilik yapanlara motivasyon sağlayacağı görüşü gelişmiş ülke (GÜ) bireyleri/firmaları için geçerli olsa da gelişmekte olan ülkeler (GOÜ) ve az gelişmiş ülkelerdeki (AGÜ) teknolojik gelişme düzeyi ve beşerî sermaye dikkate alındığında, bu ülkelerdeki bireyler/firmalar için çok da geçerli olmayacaktır. Bu tür ülkelerde yenilik ve yaratıcı çaba yapa(bile)nlarin sayısının az olduğu, hatta patente konu olacak yenilik faaliyetinin bile olmayabileceği göz önüne alındığında, patent korumasının GOÜ ve AGÜ'lerden ziyade GÜ'lerde bu faaliyetler ile uğraşanlara bir motivasyon sağlayacağı söylenebilir.

Patentlerin teknolojik yeniliği arttıracığı görüşü aynı zamanda patentlerin yenilikleri ticarileştirme rolüne de vurgu yapmaktadır. Patentin yenilikleri ticarileştireceği görüşü, patent haklarının buluşun genellikle daha ilk aşamalarında alınması ve bu zaman zarfında yenilik ticarileşene kadar her türlü kopya ve taklide karşı koruma sağlamasına dayanmaktadır. Bu görüşe karşı geliştirilen argüman ise bazı yeniliklerin patent koruması olmadan da ticarileştirilmesidir. Boldrin ve Levine'in (2010) tarihsel açıdan önemli yenilikleri inceledikleri çalışmalarında birçok yeniliğin patent alınmadan ticarileştirildiği, bu yeniliklerden önemli gelirler elde edildiği ve elde edilmeye de devam edileceği belirtilmektedir. 1977-2004 yılları arasında patentlenen ve patentlenmeyen

4 Firmalar patent aldıklarında patente konu olan yenilik ile ilgili ayrıntılı bilgiyi vermek zorundadır. Ancak firmalar yenilikle ilgili bilgilerini taklit veya kopyalanma endişesi ile açığa çıkarmak istemeyebilirler. Bunun yerine yeniliği gizli tutmak isterler.

5 Eğer bilginin taklit edilmesi zor veya maliyetli ise firmalar patent almak yerine piyasaya ilk girme avantajından faydalanırlar.

yeniliklerin karşılaştırıldığı bir başka çalışmada da göreceli olarak az sayıda önemli yeniliklerin patentlendiği, bazı sektörlerde yeniliklerin korunmasında patentin en iyi koruma yöntemi olmadığı ve patent yerine başka yöntemlerin kullanıldığı tespit edilmiştir (Fontana vd., 2013). Bu durumda ilk başta zaten patent korumasına dolayısıyla patent sistemine gerek yoktur.

PATENTLER TEKNOLOJİ TRANSFERİ VE YAYILMASINA YOL AÇMAKTA MIDIR?

Patent başvurularında, buluş sahipleri buluşun ayrıntılı bir özetini (gerekirse grafikler ve resimlerle birlikte) patent dosyasında vermek zorundadır. Böylece, alanında uzman bir kişi, patent belgesindeki yenilikleri inceleyebilir ve buna dayanarak yeni fikir ve buluşlar yaratabilir. Patent belgesine konu olan buluş böylece bilgi stokuna katkı yaparak sadece birikimin yapıldığı sektörde değil, aynı zamanda ilişkili olduğu diğer sektörleri de etkileyerek başka yeni buluşlara ya da iyileştirmelere yol açarak bilgi ve teknoloji yayılımına yol açabilir.⁶ Patent belgesi böylelikle diğer firmalar için ve GOÜ'ler için bir teknoloji transfer mekanizması işlevi görebilmektedir.

Patentlerin buluşları yayma görüşüne karşı iki argüman geliştirilmiştir. İlki patentin yeniliği korumada tek yöntem olmadığıdır. Yapılan uygulamalı çalışmalar patentin yeniliği koruma açısından tek yöntem olmadığını, gizlilik, piyasaya ilk girme gibi diğer yöntemlerin de yoğun olarak kullanıldığını göstermektedir. Yeniliğin özellikle süreç yeniliği olduğu durumlarda gizlilik en önemli koruma yöntemidir. Bu durumda ise zaten patent belgesi ile bilginin yayılması söz konusu olmayacak ve patent sistemine de ihtiyaç duyulmayacaktır. İkinci karşıt görüş ise yeniliğin patent ile korunması durumunda bile, patentin koruma kapsamının genişliğine bağlı olarak yeniliğin kullanımının belli bir süreliğine bizzat patent kanunları ile kısıtlanacak olmasına ve yenilikleri takip eden ürün ve süreç yeniliklerinin yapılmasının engelleneceğine dayanmaktadır (Mazzoleni ve Nelson, 1998). Yani patentin kapsamı geniş ise patentin yeniliği koruması çok güçlü olacak ve bu nedenle o teknolojik alanda ve istemlerin ilişkili olduğu diğer teknolojik alanlarda takip eden yenilikler engellenerek (Gangopadhyay ve Mondel, 2012) taklit olasılığının ve rekabetçi sektörlerin azalmasına ve büyüme oranının düşmesine (Hori ve Iwaisako, 2007) yol açabilecektir. Bu durumda patentin tekelci güç vermesinden dolayı ortaya çıkan sosyal maliyeti sosyal yararından daha büyük olur ve patent iddia edildiği gibi teknolojik ilerlemeyi sağlamaz, aksine teknolojik ilerlemeyi engeller.

Patent korumasının ülkelerarası teknoloji transferini sağlayacağı görüşü GÜ ve GOÜ'lerin teknolojik gelişmişlik düzeyleri arasındaki fark dikkate alındığında pek mümkün gözükmemektedir. Teknoloji transferinin ve yayılımının geçerli olabilmesi için teknoloji transferi yapılacak ülkenin teknolojik ve beşerî kapasitesinin yeterli düzeyde olması gerekmektedir. Eğer yeterli değilse (ki bu çoğu zaman GOÜ ve AGÜ için böyledir) ya teknoloji transferi gerçekleşmez ya da

⁶ Genel olarak bilgi yayılımı, firma ve sanayilerin teknolojilerini dışsal yollardan edindiği tüm mekanizmalara denir. Bilgi yayılımı içerilmiş ve içerilmemiş şekilde olabilir. İçerilmiş bilgi yayılımı başka sektörlerden/ülkelerden/yenilik yapanlardan sermaye veya ara malı kullanımı ile elde edilen bilgi transferidir. İçerilmemiş bilgi yayılımı ise iş gücü hareketi, plan/taslakların kopyalanması, tersine mühendislik ve patent haklarının satın alımı ve lisanslama ile gerçekleşir.

gerçekleşen teknoloji transferi daha düşük teknolojik içerikli olur. Çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ) faaliyetlerine bakıldığında, AGÜ ve GOÜ'lere, GÜ lere olduğu gibi teknoloji transferi yapmadıkları, ÇUŞ'ların teknolojik faaliyetlerini genellikle kendi ülkelerinde yaptıklarını, kendi ülkeleri dışında teknolojik faaliyet gerçekleştirdiklerinde bunu genelde GÜ'lerde yaptıkları görülmektedir (Patel ve Pavitt, 1991, 1995; Xu, 2000).

PATENTLER SOSYAL VE EKONOMİK REFAHI ARTTIRMAKTA MIDIR?

TRIPS'e göre bir buluşa patent verilebilmesi için yeni olması, buluş basamağı taşıması ve sanayiye uygulanabilir olması gerekmektedir. Bu üç koşulu aynı anda sağlayan bir buluş yapılabilmesi için ise teknolojik altyapının, Ar-Ge yapısının ve beşerî sermaye stokunun yeterli olması gerekir. GÜ ise bu altyapıya GOÜ'lere göre daha fazla sahip olduğundan, TRIPS anlaşmasının küresel çapta ve daha kapsamlı koruma ile ilgili getirdiği yükümlülükler, patentlenebilir yenilikler yaratma açısından en fazla GÜ'lere fayda sağlayacaktır. Küresel çapta patent başvuru ve tescillerinin dağılımına bakıldığında yüksek gelirli ülkelerin paylarının en yüksek, düşük gelirli ülkelerin ise en az olduğu görülmektedir (Gökovalı, 2004; 2008). Dahası TRIPS anlaşmasından önce GÜ'lerin zaten patentler ile ilgili olarak yüksek standartlara erişmiş olması, TRIPS'in bu standartları GOÜ ve AGÜ'lere yayması amacını taşıdığı izlenimini vermektedir. McCalman'ın (2001) TRIPS Anlaşmasının uluslararası patent uyumlaştırılması açısından etkilerini incelediği çalışmasında bu anlaşmanın GÜ'lerde uygulanan standartları veya bunlardan daha ileri standartlar getirdiği belirtilmektedir. TRIPS ile aslında daha çok GOÜ'lere uygulanmış olan bu kurallar, GÜ'lerin gelişme aşamalarında uygulanmamış (hatta FSMH kuralları yoğun bir şekilde ihlal edilmiş) ve TRIPS'in asli savunucuları olan GÜ'ler, bu kuralları GOÜ'lere dayatmasından dolayı "merdiveni çekmek" ile suçlanmıştır (Chang, 2001).

McCalman'ın (2001) TRIPS anlaşmasının ülkeler arasındaki gelir transferine etkilerini tahmin ettiği modelin sonuçlarına göre, TRIPS anlaşmasından en fazla fayda sağlayan ülke, ABD olarak bulunmuştur. GOÜ'ler ve GÜ'lerden Kanada, İngiltere ve Japonya bu transfere en fazla katkı yapan ülkelerdir. Gökovalı (2004), yüksek gelirli ülkelerin düşük ve orta gelirli ülkelere göre yüksek telif ve lisans ödemeleri yapmalarına rağmen, daha yüksek telif ve lisans kazançları elde ettiklerini ve net kazancın sadece yüksek gelir grubu için pozitif olduğunu, ayrıca bu kazançların yıllar içerisinde artış göstererek, yüksek gelir grubuna diğer ülkelerden net gelir transferi sağlandığını belirtmektedir.

Patent sisteminin sosyal ve ekonomik refahı arttıracığı görüşü buluşların patent belgesi ile yasal olarak yayınlanmasının, araştırmaların kontrolünü sağlayacağı varsayımına da dayanmaktadır. Buna göre patent belgesi ile açığa çıkan bilgi, benzer Ar-Ge faaliyetlerine başka firmalar tarafından da kaynak aktarılmasını engelleyerek ülke ve/veya dünya kaynaklarının daha etkin bir biçimde kullanılmasını sağlar. Ancak firmalar⁷ Ar-Ge yatırımları için rekabet ettiklerinde bu

7 Firmaların patent hakları elde etmesinin nedenlerine bakıldığında benzer ve/veya aynı alanda başka firmaların patent almasını

patent yarışlarına da neden olabilir. Patent yarışları ise patentler ile sağlanan tekel haklarını arttırabilir ve sosyal maliyet daha da artabilir. Özellikle ilaç sektöründe firmaların tamamlayıcı veya yeni bir ilaç geliştirmek yerine var olan ilaçlarda değiştirmeye/iyileştirmeye yönelik yeni patentler aldıkları ve ilaç patentlerinin firmaların kendilerini rakiplerine karşı savunmak adına alındığı gözlenmektedir.⁸

ULUSAL PATENT SİSTEMİ KURMAK NE KADAR MÜMKÜN?

Yapılan çalışmalar patentin yenilikleri motive etmek açısından çok gerekli bir yöntem olmadığını, patent olmadan da yeniliklerin yapıldığını, ayrıca özellikle AGÜ’lerde patentin böyle bir motivasyon sağlayamayacağını çünkü zaten buralarda patent verme kriterlerini sağlayacak buluşların nadiren yapıldığını, patentlerin yenilikleri tek koruma yöntemi olmadığını, patentin belli birkaç sektörde yoğun olarak kullanıldığını ama diğer sektörlerde aynı yoğunlukla kullanılmadığını, patentler olmadan da yeniliklerin ticarileştirildiğini, patentin iddia edildiği gibi teknoloji transferi ve yayılımını sağlamadığını, aksine firmaların, patentleri rakiplerinin o endüstriye girmesini önleyerek yeni buluşların yapılmasını engellemek için alındığını ve araştırmaların kontrolünü sağlamak yerine benzer araştırmaların yapılmasına yol açtığını ve patent yarışlarına neden olduğunu göstermektedir.

Dolayısıyla bütün bu bulgular, patentin bir tekel hakkı olduğu ve dünya nüfusunun büyük bir çoğunluğunu oluşturan tüketiciler açısından daha yüksek fiyat, düşük üretim ve etkin olmayan kaynak dağılımı ile sonuçlandığı gerçeği ile birlikte değerlendirildiğinde, ilk başta bir patent sistemine ihtiyaç olup olmadığı, var ise bunun nasıl olması gerektiğinin sadece akademik ortamda değil, uluslararası kuruluşlar nezdinde de sorgulanması yapılmalıdır. Ancak akademik ortamdaki bu sorgulama ve tartışmaların ne yazık ki dünya patent sistemini yöneten Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO) ve DTÖ gibi uluslararası kuruluşların ve ABD gibi ülkelerin ajandalarına bile girdiği söylenemez. Aksine, bu kuruluş ve ülkeler ve patente sahip olan firmalar (daha güçlü koruma için lobi faaliyetinde bulunarak) patent sisteminin⁹ yaygınlaştırılması ve uygulamasının

engellemek ve böylelikle diğer firmalarla tamamlayıcı veya ikame patentler açısından pazarlık gücü (Mansfield, 1986, Cohen vd., 2000) ve lisans geliri elde etmek ve lisans anlaşmalarının gerekli olduğu yabancı piyasalara giriş sağlamaktır (Levin vd., 1987). Firmaların patent alma gerekçeleri sektörler arasında farklılık göstermektedir. Örneğin Amerikan kimya firmaları rakip firmaların patent almasını engellemek için patent alırken, elektronik firmaları sektörde ana firma olmak için patent almaktadırlar (Cohen vd., 2000). Avrupa firmalarının en önemli patentleme nedenleri arasında rakiplerine karşı pazarlık güçlerini artırmak için taklidi engellemek, özellikle bilgisayar ve telekom teçhizatlarında ihlal davalarından kaçınmak yer almaktadır (Arundel, 1995). Eczacılık ürün yeniliklerinde ve düşük maliyetli toptan üretimin söz konusu olduğu ürünlerdeki üretim yöntemi yeniliklerinde ise lisanslama ve lisans geliri elde etmek patentleme nedenleri arasındadır.

⁸ Kapsamlı kaynak taraması için bkz. Gökovalı, 2009.

⁹ Son yıllarda “açık yenilik sistemleri” ve “ticari olmayan patent havuzları” gibi patent sisteminin ruhuna aykırı ilginç gelişmeler yaşanmaktadır. Açık yenilik sisteminde firmalar patentlerini bedelsiz olarak paylaşmakta ve FSM portföylerini dışarı lisanslama, karşılıklı lisanslama ve patentlerin satılması biçiminde kullanmaktadırlar (Ziegler, vd., 2013). Ticari olmayan patent havuzlarında ise patent sahibi patentini herhangi bir bedel istemeden patent havuzunu yöneten organizasyona lisanslamakta ve bunun karşılığında havuzdaki tüm patentlere erişim hakkı kazanmaktadır (Ziegler vd., 2013).

standartlaştırılması için yoğun çabalarına devam etmektedirler. Dolayısıyla patent sisteminin bazı akademisyenlerin önerdiği gibi tamamen ortadan kaldırılması (Boldrin ve Levine, 2013) veya fikirlerin kullanılması ile ilgili sosyal normlar ve kamu düzenlemeleri olmak kaydıyla özel FSM-H'den tamamen uzaklaşarak ve patent yerine, buluşu yapana toplu bir ödeme yapılması (Chang, 2001) gibi önerilerin günümüz şartlarında kabul görmeyeceği çok açıktır. Ancak geçerli olan dünya patent sisteminde dahi GOÜ'lerin gelişme düzeyine ve sosyo-ekonomik ihtiyaçlarına uygun olacak şekilde birtakım politikalar uygulamak mümkündür.

İlk olarak önerilebilecek ancak uygulama alanı olarak uluslararası kuruluşlar nezdinde lobi faaliyetinde bulunulması gereken alan, patent koruma sürelerinin kısaltılması üzerinedir. Koruma süresinin kısaltılması koruma ile sağlanan tekel haklarının neden olduğu zararların daha aza indirilmesi anlamına gelmektedir. Zaten yapılan çalışmalar yeniliklerin yıpranma oranının fiziksel sermayeden daha hızlı olduğunu (Lanjouw vd., 1998), Avrupa'da (Griliches, 1990) ve yaklaşık 100 patent ofisinde yapılan çalışmada (Pakes ve Simpson, 1989) patentlerin sadece % 10'unun koruma süresi sonuna kadar korunduğunu göstermektedir. Ayrıca 22.700 Avrupa patentinin incelendiği çalışmada patentlerin % 50'sinin 13. yıllarında terk edildiği sadece % 25'inin 17 yılın üzerine çıkabildiği (Hikkerova vd., 2014) bulunmuştur. Bulgular birlikte değerlendirildiğinde, ortalama patent koruma süresinin TRIPS anlaşması ile standartlaşan süreden (20 yıl) az olduğuna, dolayısıyla patent ile verilen tekel haklarının kısaltılabileceğine işaret etmektedir.

Patentler ile ilgili ulusal politikalar tasarlanırken dikkat edilmesi gereken ilk konu, birçok GOÜ gibi Türkiye'nin de yenilikler açısından özellikle de ileri teknoloji içerikli sektörler düşünüldüğünde, dışa bağımlı olması (Gökovalı ve Medettin, 2013) ve yerli firmaların genellikle patentlenebilecek yeni buluşlar yerine var olan (ithal) teknolojileri kullanırken bir takım ürün ya da süreç yenilikleri/iyileştirmeleri yaptıklarıdır. Bu tür iyileştirmeler ülkemizde patentler ile ilgili 551 sayılı KHK'nın yerini alan 6769 sayılı ve 2017 tarihli Sınai Mülkiye Kanunu'nda (SMK) da düzenlendiği gibi 10 yıllık koruma sağlayan Faydalı Model (FM) ile korunabilirler ve böylelikle geliştir(ebil)dikleri bu yenilikler konusunda söz sahibi olabilirler. Ayrıca Correa (2008) GOÜ'ler için patent tescil kriterlerinin katı kurallara bağlı olması durumunda yeni patentlere dolayısıyla da tekel haklarına yol açmayacağını belirtmektedirler. Correa (2008) Hindistan'ın 2005 yılında patent kanununda yaptığı bir reform ile ilaç patentleri için "buluş basamağı" aşamasında katı kurallar koyarak böyle bir uygulamaya gittiğini belirtmektedir. Dolayısıyla GOÜ bir yandan FM ile yenilik/iyileştirmelerini korurken, diğer taraftan patentleme kriterlerini daha güçlü yaparak patent ile birlikte doğan tekel haklarının getirmiş olduğu zararların bir kısmını bertaraf edebilirler.

SMK'nda KHK'da bulunmayan veya kapsamında değişiklikler yapılan birtakım düzenlemeler mevcuttur. Bunlardan biri yükseköğretim kurumlarında çalışanların buluşlarının artık çalışana değil o kuruma ait olacağı ile ilgili olan düzenlemedir. Bu düzenlemeyle üniversitelere patent hakkının verilmesinin patentleme faaliyetlerine ve ekonomiye ne gibi olumlu ya da olumsuz etkileri olacağı zaman içinde ortaya çıkacaktır. Ancak Boldrin ve Levine'in (2013) ABD'de kamu kaynakları ile yapılan araştırmaların patentlenmemesi ve herkese açık hale getirilmesi önerileri

dikkate alınırsa üniversitelere verilen patent haklarının kullanımında esneklik sağlandığı takdirde (yükseköğretim kurumu patent hakkını elinde bulundurur ancak bunun kullanımını kamu yararını gözeterek serbest bırakabilir), bilginin ve teknolojinin yayılımına ve ülkenin teknolojik ilerlemesine katkı sağlayabilir.

Diğer bir düzenleme zorunlu lisans uygulamaları ile ilgilidir. Kamu sağlığı ve milli güvenlik nedeniyle ayrıca başka ülkelerdeki kamu sağlığı sorunları sebebiyle eczacılık ürünlerinin ihracatının söz konusu olması; ıslahçının, önceki bir patente tecavüz etmeden yeni bir bitki çeşidi geliştirememesi ve patent sahibinin, patent kullanılırken rekabeti engelleyici, bozucu veya kısıtlayıcı faaliyetlerde bulunması durumlarında zorunlu lisans söz konusu olabilir. Bu konuların hepsi başlı başına ayrı bir çalışmanın konusu olsalar da SMK'ın bu konudaki düzenlemeleri ekonomik etkileri açısından çok önemlidir. Özellikle, başka ülkelerdeki kamu sağlığı sorunları sebebiyle eczacılık ürünlerinin ihracatının söz konusu olması, Türkiye'de faaliyet gösteren ilaç firmalarının bu ürünleri üreterek AGÜ'lere ihracatının önünün açılmış olması (TRIPS'in kurallarına da aykırı değildir) Türk ilaç sektörünün gelişimi ve yerel ekonomiye katkıları (istihdam, üretim, rekabet avantajı, ihracat, yaparak öğrenme yoluyla yüksek teknoloji içerikli bu sektörde bilgi birikiminin oluşturulması) açısından önemli bir adımdır. Ayrıca patent sahibinin, patent kullanılırken rekabeti engelleyici, bozucu veya kısıtlayıcı faaliyetlerde bulunması durumlarında zorunlu lisans getirilmesi özellikle ilaç sektöründe bu tür faaliyetlerde bulunabilecek firmaları caydırıcı nitelikte olacaktır.

Kanunda daha önceki KHK'da yer alıp kapsamında değişiklik yapılan bir konu ise, Kamu İktisadi Teşebbüsleri'ne (KİT) verilen yetkilerle ilgilidir. KİT niteliğinde bir tekel durumu sözkonusu ise KİT'lerin faaliyet alanına giren konularla ilgili bir buluş için patent verildiğinde, tekel sahibi iştigal ettiği sanayi alanında büyük ölçüde ekonomik yarar ve önemli bir teknik ilerleme sağlayabilecek buluşları, kullanım hakkını elde ederek uygulamakla yükümlü kılınmıştır. KİT'ler patent verildikten sonra kurulmuş olsa bile bu madde geçerli olacaktır. Yani bu düzenleme, aslında önemli bir teknolojik yenilik Türkiye'de patent ile korunduğunda ve yurt içinde o konuda faaliyet gösteren bir teşebbüs yok ise devletin KİT aracılığı ile söz konusu yeniliği üretebilecek yasal dayanağa sahip olacağı anlamına gelmektedir. Böylelikle, kritik sektörlerde, KİT'ler bu ürünler/yöntemleri üreterek teknoloji transferi sağlayabilirler.

SMK'daki diğer bir yeni düzenleme buluşun "genetik kaynağa veya genetik kaynakla bağlantılı geleneksel bilgiye dayanıyorsa bu kaynağın nereden alındığına ilişkin açıklamaya, patent başvurusunda yer verilir" ifadesiyle geleneksel bilgiye dayalı patentin önünün açılıyor olmasıdır. Bu şu haliyle "tehlikeli" bir düzenleme gibi durmaktadır. Bu konu uluslararası alanda da çok tartışmalı bir konudur ve özellikle AGÜ ve GOÜ'lerin genetik kaynaklarına dayalı ve binlerce yıllık geçmişli olan geleneksel bilgilerinin GÜ'lerin firmalarınca patentlenerek ticari amaçlarla kullanılması çok eleştirilen bir konudur. Türk coğrafyasının ve kültürünün genetik kaynaklarının ve buna dayalı geleneksel bilgileri düşünüldüğünde, bunların patentlenmesinin önünün açılıyor olması yakın bir gelecekte en çok tartışılan konulardan birisi olacağının işareti gibidir.

KAYNAKÇA

- Arundel, A. (1995). *Innovation Strategies of Europe's Largest Industrial Firms: Results of the Survey for Information Sources, Public Research, Protection of Innovations and Government Programmes*, Maastricht: MERIT.
- Boldrin, M. ve Levine, D.K. (2010). *Entelektüel Tekele Karşı*, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Boldrin, M. ve Levine, D.K. (2013). The Case Against Patents. *Journal of Economic Perspectives*, 27(1): 3-22.
- Bosworth, D., Stoneman, P. ve Sinha, U. (1996). *Technology Transfer, Information Flows and Collaboration: An Analysis of the C.I.S*, European Innovation Monitoring System, Publication No. 36.
- Chang, H-J. (2001). Intellectual Property Rights and Economic Development: Historical Lessons and Emerging Issues. *Journal of Human Development*, 2(2): 287-309.
- Cohen, W., Nelson, R. ve Walsh, J. (2000). *Protecting Their Intellectual Assets: Appropriability Conditions and Why US Manufacturing Firms Patent (or not)*, NBER Working Paper, No. 7552.
- Correa, C. (2008). Designing Patent Policies Suited to Developing Countries Needs. *Economica*, 10(2): 82-105.
- Fontana, R., Nuvolari, A., Shimizu H. ve Vezzulli A. (2013). Reassessing Patent Propensity: Evidence from a Data Set of R&D Awards, 1977-2004. *Research Policy*, 42(10): 1780-1792.
- Gangopadhyay, K. ve Mondal, D. (2012). Does Stronger Protection of Intellectual Property Stimulate Innovation?. *Economics Letters*, 116(1): 80-82.
- Gould D.M. ve Gruben W.C. (1996). "The Role of Intellectual Property Rights in Economic Growth. *Journal of Development Economics*, 48: 323-350.
- Gökovalı, U. (2004). Trends in Patenting Activities: Worldwide Evidence and Turkish Case. *Ekonomik Yaklaşım*, 15(50): 13-29.
- Gökovalı, U. (2008). TRIPS Anlaşmasının Azgelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Önemi. *Finans, Politik & Ekonomik Yorumlar*, 45(515): 45-56.
- Gökovalı, U. (2009). Trips Anlaşması ve Türkiye İlaç Sanayi Üzerine Etkisi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 46(534): 67-76
- Gökovalı, U. (2016). Yenilik ve Fikri ve Sinai Mülkiyet Hakları. *Bilim, Teknoloji ve Yenilik: Kavramlar, Kuramlar ve Politika* içinde, Akçomak, İ. S., Erdil, E., Pamukçu, M.T, Tiryakioğlu, M. (der.), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: s. 61-79.
- Gökovalı, U. ve Medettin B. (2013). RCA vs RTA and Sectoral Import vs RTA: First Empirical Evidence for Turkey. *Industrial Dynamics* içinde, Yetkiner, H., Erdil E. ve Pamukçu M.T. (der.), Innovation Policy and Economic Growth through Technological Advancement, IGI Global: 217-236.
- Griliches, Z. (1990). Patent Statistics as Economic Indicators: A survey. *Journal of Economic Literature*, XXVIII: 1661-1707.
- Hikkerova, L.; Kammoun, N. ve Lantz, J.-S. (2014). Patent Life Cycle: New Evidence. *Technological Forecasting and Social Change*, 88: 313-324.
- Horii, R. ve Iwaisako T. (2007). Economic Growth with Imperfect Protection of Intellectual Property Rights. *Journal of Economics*, 90(1): 45-85.
- Lanjouw, J., Pakes, A. ve Putnam, J. (1998). How to Count Patents and Value Intellectual Property: The Uses of Patent Renewal and Application Data. *The Journal of Industrial Economics*, XLVI(4): 405-432.
- Levin, R., Klevorick, A., Nelson, R. ve Winter, S. (1987). Appropriating the Returns from Industrial Research and Development. *Brooking Papers on Economic Activity*, 3: 783-832.
- Mansfield, E. (1986). Patents and Innovation: An Empirical Study. *Management Science*, 32(2): 173-181.
- Mazzoleni, R. ve Nelson, R.R. (1998). The Benefits and Costs of Strong Patent Protection: A Contribution to the Current Debate. *Research Policy*, 27: 273-284.
- McCalman, P. (2001). Reaping What You Sow: An Empirical Analysis of International Patent Harmonization. *Journal of International Economics*, 55: 161-186.
- Pakes, A. ve Simpson, M. (1989). Patent Renewal Data. *Brookings Papers: Microeconomics*, 331-410.
- Patel, P. ve Pavitt, K. (1991). Large Firms in the Production of the World's Technology: An Important Case of Non-Globalization. *Journal of International Business Studies*, 22: 1-21.
- Patel, P. ve Pavitt, K. (1995). Divergence in Technological Development among Countries and Firms. *Technical Change and the World Economy* içinde, Hogedoor, J. (der.), İngiltere: Edward Elgar: 147-182.

- Ziegler, N., Gassmann, O. ve Friesike S. (2013). Why do Firms Give Away Their Patents for free?. <http://dx.doi.org/10.1016/j.wpi.2013.12.002>.
- Xu, B. (2000). Multinational Enterprises, Technology Diffusion, and Host Country Productivity Growth. *Journal of Development Economics*, 62: 477-493.
- WTO (2018) https://www.wto.org/English/Docs_E/Legal_E/27-trips_03_e.htm

- Schumpeter, J.A. (1934). *The Theory of Economic Development*, Cambridge: Harvard University Press.
- Yılmaz, G. (2011). Resurgence of Selective Industrial Policy: What Turkey Needs, Turkish Economic Association Discussion Paper, 2011/3, Erişim Adresi: <https://ideas.repec.org/p/tek/wpaper/2011-3.html>, Erişim Tarihi: 11.05.2018.
- Viscusi, W.K., Joseph E. Harrington, J.E. ve Sappington, D.E.M. (2005). *Economics of Regulation and Antitrust*, Fifth Edition, Cambridge, MA, Londra: The MIT Press.

iktisadi faaliyetlerin küreselleşmesine verilecek iyi tepkilerden birisi de yurtiçinde rekabetin korunması ve geliştirilmesidir. Rekabetçi piyasa ekonomisinin etkili biçimde işleyebilmesi için ticari faaliyetlerin işlem maliyetlerinin düşürülmesi, yeni yatırımlara ilişkin risklerin azaltılması ve pazara giriş engellerinin kaldırılması gerekmektedir. SP'ye benzer biçimde, rekabet politikalarının hedefi de ekonomide verimliliğin artırılması ve büyümenin hızlandırılmasıdır. Bu çerçevede, mülkiyet haklarını ve rekabeti koruyan düzenlemeler yapılmakta, hukukun üstünlüğü sağlanmakta ve kamu müdahalelerinde öngörülebilirlik artırılmaktadır.

Son yıllarda, SP hem gelişen hem de gelişmiş ülkelerde rekabetçi piyasa ekonomisi ilkeleleriyle uyumlu biçimde tekrar öne çıkmaya başladı. Stratejik IP yaklaşımı çerçevesinde, mevcut firmaların iş yapmalarını ve pazara girişlerini engelleyen ve iş yapma riskini artıran yasal düzenlemelerin ve idari işlemlerin belirlenmesi ve yürürlükten kaldırılması öngörülmektedir. Ayrıca, kamu, özel sektör ve sivil toplum temsilcilerinin kurumsal bir platformda düzenli ve etkili biçimde sürdürdükleri diyalog çerçevesinde, objektif fayda-maliyet analizlerine göre seçilen yenilikçi yatırımların, saydamlık ve hesap verebilirlik ilkesi çerçevesinde kamu kaynaklarıyla desteklenmesi öngörülmektedir. Politikaların geliştirilmesinde güçlü ve katılımcı bir kurumsal yapı oluşturulduğu, devlet yardımları eşitlikçi bir mekanizmayla tahsis edildiği ve sağlanan destekler şeffaf ve hesap verebilir biçimde izlenip değerlendirildiği süreç; geleneksel versiyonunun aksine, stratejik SP de rekabet politikalarıyla eş anlı biçimde ekonomide verimliliğin artırılmasına ve iktisadi büyümenin hızlandırılmasına katkı sağlayabilecektir.

KAYNAKÇA

- BSTB (Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı) (2015). Türkiye Sanayi Stratejisi Belgesi 2015-2018, Erişim Adresi: <https://www.sanayi.gov.tr/handlers/DokumanGetHandler.ashx?dokumanId=e9f6e3f2-f8a-b-4fd1-9d65-22d553867dc1>, Erişim Tarihi: 11.05.2018.
- DCED (Donor Committee for Enterprise Development) (2013). Strategic Industrial Policy and Business Environment Reform, Erişim Adresi: http://www.businessenvironment.org/dyn/be/docs/256/Strategic_Industrial_Policy, Erişim Tarihi: 11.05.2018.
- Gelir, U. (2017). Türk İmalat Sanayiinde Yatırım Ortamı Sorunlarının Sektör, Firma Büyüklüğü ve Bölge Bazında Değerlendirilmesi, Kalkınma Bakanlığı Uzmanlık Tezi, Yayın, 2970, Ankara.
- Hausmann, R. Rodrik, D. ve Sabel, C. (2007). Reconfiguring Industrial Policy: A Framework with an Application to South Africa, CID Working Paper 168, Centre for International Development, Harvard, Erişim Adresi: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1245702, Erişim Tarihi: 11.05.2018.
- Miert, K.V. (1997). Europe 2000, the Challenge of Market and Competition Policy, Conference of Young Entrepreneurs of Italian Industry, Erişim Adresi: http://ec.europa.eu/competition/speeches/text/sp1997_052_en.html, Erişim Tarihi: 11.05.2018.
- Minasians, C. (2017). Where are Apple Products Made? Erişim Adresi: <https://www.macworld.co.uk/feature/apple/where-are-apple-products-made-3633832/>, Erişim Tarihi: 15.06.2018.
- Peres, W. ve Primi, C. (2009). The Theory and Practice of Industrial Policy: Evidence From Latin American Experience, CEPAL Desarrollo Productivo Serie 187, CEPAL, Erişim Adresi: <https://www.cepal.org/en/publications/4582-theory-and-practice-industrial-policy-evidence-latin-american-experience>, Erişim Tarihi: 11.05.2018.

yapacak çalışmaların finansmanı için kaynak tahsis edilmektedir.

- Bütün yeni yatırımlara vergi indirimleri uygulanabilmektedir. Yeni bir ürüne özel bir vergi indirimi uygulanacaksa, ilgili ürünün toplam milli üretiminin değeri (ilgili firmanın üretimi değil) belirli bir eşik değeri aşınca indirim son verilmektedir.
- Yeni yatırımların finansmanı için kamu risk sermayesi şirket(ler)i kurulmaktadır.

UYGULAMA

Stratejik SP'nin geliştirilmesi ve uygulanması için kamu görevlilerinden oluşan bir ekip oluşturulmalıdır. Bu kapsamda, ilgili bakanlıkta küçük bir veri toplama birimi kurulmalı ve veri toplama ekipleri güçlendirilmelidir. Oluşturulacak ekip, dünyadaki ilgili eğilimleri açıklayacak ve güncelleyecek ve yatırım önceliklerinin değerlendirilmesinde kullanılan teknikleri uygulayacak kapasiteye sahip olmalıdır. Ayrıca bu ekip, kamu kaynaklarıyla destelenecek özel sektör yatırımlarının ekonomik etkilerinin değerlendirilmesi konusunda yapılacak fayda-maliyet analizleri konusunda yeterli bilgiyle donatılmalıdır.

SP uygulamalarında kamu kaynakları kullanıldığında, hesap verebilirlik özel bir önem kazanmaktadır. Hesap verebilirliğin en önemli araçları, izleme, değerlendirme ve raporlamadır. Bu çerçevede, saydamlık adına özel sektöre sağlanan devlet yardımları gerekçeleriyle birlikte kamuoyuna açıklanmalıdır. Bu süreçte bir raporlama sistemi geliştirilmeli ve bu raporlarda hükümetin sağladığı devlet yardımlarına, özel sektör firmalarının önceden belirlenen hedeflere ulaşma derecelerine ve hedeflere ulaşamaması durumunda uygulanan önlemlere/yaptırımlara ayrıntılı biçimde yer verilmelidir.

GENEL DEĞERLENDİRME

Geleneksel SP, ithal ikameci politikalar çerçevesinde özellikle imalat sanayinin seçilmiş alt sektörlerinde seçili faaliyetlerin ve firmaların çeşitli devlet yardımlarıyla desteklenmesini ve gerektiğinde kamu işletmelerinin iktisadi faaliyetlere doğrudan katılmasını öngörmektedir. Bu politikalar çerçevesinde desteklenen bebek endüstrilerin ve ulusal şampiyonların uluslararası piyasalarda rekabet güçlerinin artması beklenmektedir. Böylece ekonomide verimlilik artacak ve iktisadi büyümeye hızlanacaktır. 1980'lerden itibaren özellikle de gelişen ülkelerde ortaya çıkan borç ve döviz krizlerinin kamu finansmanına getirdiği ağır yük nedeniyle, ithal ikameci politikalar daha fazla sürdürülemedi. Serbestleşme politikaları çerçevesinde, finansal piyasalarda ve dış ticarette serbestleşmeye gidildi, kamu işletmeleri özelleştirildi, kamu açıklarını azaltmak için yeni vergiler getirildi ve kamu harcamaları kısıldı ve döviz kazandırıcı faaliyetler desteklendi.

SP'nin olumsuz bir yan etkisi de piyasalarda ulusal ve uluslararası rekabeti kısıtlamasıdır. Oysa Avrupa Birliği rekabet eski komisyoneri Karel Van Miert'in (1997) de yıllar öncesinden belirttiği gibi (Miert, 1997), yerli firmaların uluslararası alanda rekabet edebilmeleri için öncelikle yurt içinde rekabet etmeyi öğrenmeleri gerekmektedir. Yurtiçinde rekabet sadece tüketiciye değil, piyasadaki bütün firmalara fayda sağlamaktadır. Rekabet, firmaların mali ve kurumsal yapılarını güçlendirecek ve uluslararası rekabete hazır hale gelmelerine katkı sağlayacaktır. Bu çerçevede,

daha karmaşık hale gelmektedir. Bir ekonomide, yeni teknolojilerin ve ürünlerin kamu fonlarıyla desteklenmesi gündeme geldiğinde, söz konusu projeden kaynaklanacak faydaların ve maliyetlerin sayısal olarak karşılaştırılması gerekmektedir. Ancak, ilgili faaliyet yenilikçi olduğu ölçüde, gelecekte ortaya çıkması beklenen faydaların öngörülmesi ve sayısallaştırılması da zorlaşacaktır. Bu nedenle, kamu risk sermaye şirketleri ve kalkınma bankaları aracılığıyla finansman sağlanan projelerde; bu kurumlar borçluların faaliyetlerini izleyebilmeli, ortaya çıkabilecek darboğazların aşılmasına yardımcı olabilmeli ve yatırımlar ilerlemiyorsa, önceden belirlenen yaptırımları uygulayarak yardımdan vazgeçebilmelidir.

Piyasalarda rekabetin geliştirilmesiyle uyumlu diğer stratejik SP önlemleri şunları da içermektedir:

- Dış ticarete konu ürünlerin yerel fiyatları ve uluslararası fiyatları arasındaki farkın açılmasını önleyecek derecede serbest bir dış ticaret politikası benimsenmelidir.
- Dikey kamu müdahaleleri göreceli olarak kısa bir sürede uygulanmalıdır.
- Adil rekabet koşulları çerçevesinde,⁶ devlet yardımlarından yararlanacak bütün firmalara eşit muamele edilmelidir.

Nisan 2018 tarihinde kamuoyuna açıklanan ve yetkililerin “ısmarlama, terzi usulü dikilmiş elbise” gibi teşvik sistemi diyerek nitelendirdikleri “proje bazlı teşvik sistemi” (PBTS) kapsamında 135 milyar TL yatırım değeri olan yüksek ve orta katma değerli 23 projeye kapsamlı devlet yardımları sağlandı. Bu yatırımların 34 bin doğrudan, 134 bin de dolaylı istihdam sağlaması ve cari açığı da 19 milyar ABD doları düşürmesi beklenmektedir.⁷ Detayları hakkında kamuoyuna ayrıntılı bilgi verilmeyen PBTS, stratejik IP’nin yenilikçi faaliyetlerin desteklenmesi yaklaşımına benzemektedir. Ancak, proje seçiminde rekabet ve eşitliğe nasıl ve ne derecede önem verileceği hususunda kamuoyuyla paylaşılan bir bilgi bulunmamaktadır.

POLİTİKA GİRİŞİMLERİ

Çoğu ülke rekabetçi piyasa ekonominin ilkeleriyle uyumlu devlet yardımı uygulamaktadır. Bu kapsamda;

- Yeni yatırımları destekleyecek kamu hizmetlerini (ulaştırma gibi fiziki ve Ar-Ge ve mesleki eğitim gibi sosyal altyapıyı) finanse edecek bütçeler oluşturulmaktadır.
- Özel sektör tarafından teklif edilen projelerin maliyetlerinin ve getirilerinin analizini

⁶ 2015-2018 yılları arasında Türkiye’nin sanayi stratejisini belirleyen belgesinde (BSTB, 2015) felsefi olarak “piyasa rekabeti” yaklaşımı gözetilmemektedir. Metinde 88 defa kullanılan rekabet kavramı, piyasa rekabeti (competition) yerine rekabet gücü/edilebilirlik (competitiveness) yaklaşımını yansıtmaktadır.

⁷ <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ismarlama-tesvik-40799926>, Erişim Tarihi: 15.05.2018.

maktadır. Ayrıca, mali teşvikler ve cazip iş ortamı aracılığıyla seçili sektörlerde ve teknolojilerde yabancı doğrudan yatırımlar da desteklenmelidir. Ancak, bu politikaların başarısı etkili bir kamu bürokrasisinin ve SP'nin önerdiği fırsatlara cevap verebilecek yetenekte dinamik bir özel sektörün varlığını gerektirmektedir.

KURALLAR VE KURUMLAR

Stratejik yaklaşımda SP'nin geliştirilmesi ve uygulanması konusunda standart bir kural seti bulunmamaktadır. Hükümetler, özel sektörün sürece katılımı, değişimin yönüne müdahale derecesi ve uygulanacak politika araçlarının niteliklerinin ve niceliklerinin belirlenmesi konularında değişik alternatiflere sahiptir. Bu alternatifler arasındaki seçim biçimi, tercih edilen alana göre değişmektedir ve geçmiş tecrübelerle, mevcut kurumlara ve bunların kapasitelerine ve sosyal uzlaşmaya göre belirlenmektedir. İzleyen alt bölümlerde, Hausmann vd. (2007) ve DCED (2013) önerileri çerçevesinde, stratejik SP'nin geliştirilmesinde ve uygulanmasında etkililiğin artırılması için gerekli olan kurumsal çerçeve, yönetim biçimi, politika girişimleri ve uygulama süreçleri tartışılacaktır.

Kurumsal Yapı

Geleneksel yaklaşımda, SP yukarıdan aşağıya bir süreçte hükümetler tarafından geliştirilmekte ve uygulanmaktadır. Oysa buluş ve yeniliğe büyük önem verilen stratejik SP'de bu hedefe ulaşmak için hükümet ile özel sektör arasındaki düzenli ve yapıcı diyaloga öncelik tanınmaktadır. Bu çerçevede, diyalogdan beklenen faydanın çoğaltılması için, uygun kurumsal yapının oluşturulması gerekmektedir. Bu yapıda, üst düzey siyasi temsil sağlanmalı ve üst düzey kamu görevlilerinin, kıdemli özel sektör temsilcilerinin, sivil toplum örgütlerinin ve işçi ve işveren sendikalarının temsilcilerinin katılımına imkân sağlanmalıdır. Bu kurumsal yapı, SP'yle ilgili stratejik öncelikleri kapsamlı biçimde belirleyebilmelidir. Kurumun, özel sektör tarafından talep edilen kamu hizmetlerinin finansmanı ve yeni girişimlerin desteklenmesi için özel bir bütçesi bulunmalıdır. Ayrıca, gerekli yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesini zorlayacak derecede güçlü kapasiteye sahip olması gerekmektedir.

Türkiye'de 2001 yılından beri faaliyet gösteren Yatırım Ortamını İyileştirme Koordinasyon Kurulu (YOİKK) Platformu, işçi sendikaları hariç, çeşitli kurumların üst düzey temsili nedeniyle bu tür bir kuruma benzemektedir. Ancak, YOİKK esas olarak mevcut faaliyetlerin önünde sorun olan yasal düzenlemeleri ve idari işlemleri rasyonel hale getirmekle sorumludur. Yenilikçi faaliyetlerin belirlenmesi ve desteklenmesi konusunda görev ve sorumluluğu bulunmamaktadır.

Dikey Müdahalelerin Seçim Mekanizmaları ve Koruyucu Önlemlerin Alınması

Piyasa dostu yatay kamu müdahalelerine ve hükümet ile özel sektör arasındaki diyalogdan ortaya çıkan yeniliklerin desteklenmesine öncelik veren stratejik SP, genel olarak rekabet politikalarının çerçevesi ve hedefleriyle de uyumludur. Ancak, dikey müdahaleler söz konusu olduğunda sorun

Mevcut kapasite ve beceriler çerçevesinde üretim imkânlarını artırmak gerekli olmakla beraber, sürdürülebilir iktisadi büyüme için elzem olan yapısal değişimin gerçekleştirilmesinde yetersiz kalabilecektir. Sürdürülebilir kalkınma için, üretim kapasitesinin tarımdan tekstile, tekstilden elektroniğe, elektronikten biyoteknolojiye dönüştürülmesi gerekmektedir. Ancak, yeni firmaların ve ürünlerin desteklenmesi ve geliştirilmesi amacıyla uygulanacak politikalarda, dar anlamdaki SP yaklaşımı çerçevesinde kullanılan yöntemler ve araçlar başarısız olabilecektir.

Geniş anlamdaki “stratejik SP” çerçevesinde, Hausmann vd. (2007) sürdürülebilir iktisadi büyümenin sürükleyicisinin “yenilikçilik” olduğunu belirtmektedir. Bu çerçevede, SP’nin rolü statik biçimde piyasa başarısızlıklarının üstesinden gelmenin ötesinde, uzun dönemli sürdürülebilir verimlilik artışını tetikleyecek yenilikçiliği desteklemektedir. Yazarların bu önermesi, Schumpeter’in (1934) teknolojik yenilik, yapısal değişim (structural change) ve kalkınma arasındaki kurduğu ilişkinin üzerine inşa edilmektedir. Schumpeter’in yaklaşımına göre “imalat sanayinde” yeni üretim fonksiyonlarının geliştirilmesi şeklinde ortaya çıkan yeni teknolojiler, ekonomideki sıçramaların taşıyıcılarıdır. Ancak, Hausmann vd. (2007), yeniliği geleneksel SP’ye meşruiyet sağlayan Schumpeter’in “teknolojik değişim” kavramından daha geniş anlamda kullanmakta ve SP’yi ekonomideki kaynakları “herhangi bir sektördeki” dinamik faaliyetlere yönlendirecek kamu müdahalesi şeklinde yorumlamaktadır. Diğer bir deyişle, yazarlar imalat sanayi dışındaki sektörlerdeki bütün dinamik faaliyetlerin desteklenmesini önermektedir. Bu kapsamda, yazarların odağı imalat sanayindeki teknolojik değişim yerine “herhangi bir sektördeki”, “yeni” ve “dinamik” faaliyetlerdir.

Stratejik SP’nin odağı desteklenecek alt sektörler ve faaliyetler (elektronik, biyoteknoloji, turizm, ihracat vb.) veya kullanılacak politika araçlarından (nakdi yardımlar, vergi indirimleri, kredi tahsisatları, ithalat koruması vb.) daha çok politika geliştirme uygulama, izleme ve değerlendirme süreçleridir. Çünkü bu yaklaşımda, verimlilik artışı büyümeye destek ve engel olacak alanlar, geleneksel yaklaşımdan farklı olarak, hükümet ve ilgili özel sektör paydaşları arasındaki diyalog çerçevesinde belirlenmektedir. Stratejik SP’nin, geleneksel yaklaşımdan bir diğer farkı, serbest dış ticareti benimsemesi ve uygulanan politikalar içerisinde ithalat korumacılığına belirgin biçimde yer vermemesidir. Öğrenmek ve yenilik için, kısa süreli desteklere izin verilmekte; ancak, mikroekonomik teori çerçevesinde, ithalat korumacılığı etkin bir destek yöntemi olarak görülmemektedir. Bu bağlamda stratejik yaklaşım, hükümetin destekleyeceği yenilikçi faaliyetlerin, kamu kalkınma bankaları ve/veya risk sermaye şirketleri tarafından belirlenmesi öngörmektedir. Yenilikçi fikirleri olan girişimciler teklifte bulunacak, bu kamu kuruluşları da bu teklifler arasından yüksek getirisi olan faaliyetleri objektif yöntemlerle seçecektir (Hausmann vd., 2007).

Sonuç olarak, stratejik SP yaklaşımında, hükümet ve özel sektör arasında sürdürülen düzenli ve etkili diyalog; rekabetin geliştirilmesinde, işlem maliyetlerinin azaltılmasında ve özel sektörün yenilikçiliğinin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu yaklaşımda, hükümet alt yapı yatırımlarını gerçekleştirmekte ve girişimcilerin kamu kalkınma bankaları ve risk sermayesi şirketlerinden kredi ve sermaye desteği almak için rekabetçi ve stratejik teklifler vermesini sağla-

İkinci tür SP ise “stratejik yaklaşımdır”. Hausmann vd. (2007), piyasalarda rekabetin işlemlerini engelleyen standart piyasa başarısızlıkları argümanından hareketle yeni bir yaklaşım geliştirmektedir. Dışsalılıkların, eksik bilginin ve pazar gücünün (doğal tekeller) ortaya çıktığı alanlarda ve zamanlarda piyasalar tam rekabet koşullarını karşılamak konusunda başarısız kalmaktadırlar. Piyasalarda rekabetin eksik veya kayıp olduğu durumlarda, kamu müdahalesine ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü piyasa aksaklıkları, ekonomideki dönüşümün ve iktisadi büyümenin yavaşlamasına neden olmaktadır. Yazarlar, kamu müdahalesini gerektiren piyasa başarısızlıklarını üç grupta toplamaktadır. Birincisi, girişimciler yeni ürünlerin geliştirilmesi, yeni fırsatların yaratılması ve yeni pazarlara girilmesi konusunda belirsizlikle karşı karşıyadır. Firmalar, sürekli değişen sosyal ihtiyaçlardan ve yeni işbirliği yöntemlerinden kaynaklanan fırsatları belirlemeye çalışmakta ve buna göre yeni ürünler tasarlamaktadır. Araştırma faaliyetlerinin masraflı ve üretimin getirisinin belirsiz olduğu durumlarda, firmaların yeni faaliyet ve ürün geliştirme özendirimleri olumsuz etkilenmektedir. Ya da yenilik geliştiren firmalar, örneğin patent uygulaması şeklinde rekabetten korunmak istemektedir. İkincisi, yeni ekonomik faaliyetler genellikle alt ve üst pazarları kapsayacak yatırımları gerektirmektedir. Tek bir firmanın bu yatırımları yapmasının mümkün olmadığı durumlarda, bu piyasalarda çok sayıda firma faaliyet gösterecektir. Merkezi olmayan piyasalar, genellikle çok sayıda firma arasında ihtiyaç duyulan koordinasyonu gerçekleştirememektedir. Firmalar ekonomide etkinliği artıran işbirliklerine gönüllü girişmekte, ancak bu işbirliği sözleşmelerini kendi kendilerine icra edememektedir. Bu durumda, meşru zor kullanım/yaptırım uygulama gücüne sahip olan devletler, bu işbirliği sözleşmelerinin icra ettirilmesi konusunda daha aktif bir rol oynamalıdır. Son olarak, özel sektörün iktisadi faaliyetleri genel olarak belirli kamu hizmetlerinin (altyapı yatırımı, kanun, standart belirleme, akreditasyon, rekabetin ve mülkiyet haklarının korunması, Ar-Ge vb.) sağlanmasını gerektirmektedir. Hükümetlerin sağlayacağı bu hizmetler, araştırma masraflarının düşmesine ve sözleşmelerin daha kolay icra edilmesine yardımcı olmaktadır.

Hausmann vd. (2007) SP’yi “dar” ve “geniş” kapsamlı olarak ikiye ayırmaktadır. Dar kapsamlı SP, “mevcut” iktisadi faaliyetler üzerine yoğunlaşmakta ve bu faaliyetlerin karşılaştığı engelleri belirlemek ve ortadan kaldırmak amacıyla çeşitli mekanizmalar geliştirmektedir. Böyle bir strateji, mevcut faaliyetlerin verimliliğini ve ürünlerin kalitesini artırmak amacıyla, kamu hizmetlerinin kalitesinin iyileştirilmesini hedeflemektedir. Buradaki kritik sorun, söz konusu hizmetlerin niteliğinin ve niceliğinin belirlenmesidir. Piyasa aktörleri ve kamu görevlileri arasındaki asimetrik bilgi nedeniyle; kamu kurumları, iktisadi faaliyetlerin ihtiyaç duydukları kamu hizmetlerini doğru biçimde ve zamanda belirleyebilmek konusunda başarısız olabileceklerdir. Bu hizmetlerin kapsamının belirlenmesinde başlıca bilgi kaynağı, piyasalarda faaliyet gösteren girişimcilerdir. Bu nedenle, bu girişimcilerin görüş ve önerileri SP’nin geliştirilme sürecine rehberlik etmelidir. Özel sektör kuruluşlarıyla saydam ve eşitlikçi bir temelde geliştirilen kurumsal diyalog, sanayi politikalarının tasarımı, uygulanmasına ve izlenmesine önemli katkı sağlayacaktır.

TABLO 16.1
Kamu Müdahalelerinin Sınışandırılması

	Yatay	Dikey
Kamu Hizmetleri	• Genel anlamda mesleki eğitim • Altyapı yatırımı ve düzenleyici reform • Standart belirleyen kurumlar	• Sektör spesifik mesleki eğitim • Hedeflenmiş altyapı yatırımı • Seçici sektörler için ticari planlar • Seçici ticaret hizmetleri
Piyasa Temelli Araçlar	• Kurumlar vergisi reformu • Genel istihdam destekleri • İhracat desteği-kredi desteği, vergi iadeleri, vergi indirimleri • Serbest bölgeler • Genel risk sermayesi yatırımı • KOBİ'ler için kredi garantisi • KOBİ'lere devlet destekli krediler • Ar-Ge harcamaları için vergi teşvikleri	• Özel vergi destekleri • Sektöre özel istihdam destekleri • Sektöre özel ihracat destekleri • Seçici ithalat koruması • Sektöre özel risk sermayesi fonlaması • Seçici kredi garantileri • Doğrudan kredi • Seçici Ar-Ge destekleri • Asgari fiyat destekleri

Kaynak: DCED (2013)

1980'li yıllardan itibaren kaynak tahsisatında piyasa mekanizmasının işlevi öne çıkartılma da akademik çalışmalarda SP'nin önemi ve işlevi sürekli tartışılmıştır. Bunun yanı sıra, iktisadi faaliyetlerin giderek küreselleştiği bir dünyada, karar alıcılar ülkelerinin rekabet güçlerini artırmak kaygısıyla SP'yi sürekli biçimde gündemlerinde tutmuştur. ⁵

SP literatürü genel olarak iki başlık altında toplanabilir. Birincisi, “geleneksel yaklaşımdır”. Bu yaklaşımda, SP belirli iktisadi faaliyetlerin ve/veya belirli iktisadi aktörlerin desteklenmesi için teşvikler, kamu düzenlemeleri ve kamu işletmeciliği gibi araçlar setini içermektedir. 14 ve 15'inci yüzyıllarda İngiltere ve 19'uncu yüzyılda ABD ve Almanya yerli sanayilerini desteklemek amacıyla bu politikaları uygulamıştır. 20'nci yüzyılda, sanayileşmiş ülkeler ile aradaki gelişmişlik farkını kapatmak amacıyla Türkiye dahil çoğu gelişen ülke (özellikle Aysa ve Latin Amerika ekonomileri) kalkınma süreçlerinde ithal ikameci politikaları izlemiştir. Bu çerçevede, SP, bebek endüstrilerin ve sektörlerin desteklenmesini ve geliştirilmesini, stratejik sektörlerin ve becerilerin yaratılmasını ve desteklenmesini ve endüstrilerin, sektörlerin ve becerilerin uluslararası rekabettten korunmasını amaçlayan farklı araçların bileşiminden oluşmaktadır. Öncelikli sektörler ve kullanılan araçlar seti farklı da olsa da bütün ülkelerde uygulanan sanayi politikaları, kalkınma sürecinde stratejik sektör olarak kabul edilen imalat sanayindeki verimliliği artırmayı amaçlayan devlet yardımlarını içermektedir. Bunların yanı sıra, dış ticaret politikaları çerçevesinde, imalat sanayindeki alt sektörler ithalata karşı korunmakta ve bu sektörlerdeki ihracata devlet yardımı sağlanmaktadır.

⁵ SP konusunda kuramsal ve pratik gelişmelerin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Hausmann vd. (2007), Peres ve Primi (2009) ve DCED (2013).

yardımları, kalkınmanın bir aracı olarak bir taraftan sanayileşmiş diğer taraftan da sanayileşen ülkelerde uygulanmıştır (Peres ve Primi, 2009).

Öte yandan, iktisadi karar mekanizmasının piyasa dinamiklerine bırakıldığı ekonomilerde, hükümetlerden rekabeti artırmayı ve iş yapma maliyetlerini/risklerini düşürmeyi özendiren iş ortamı reformlarını gerçekleştirmeleri beklenmektedir (DCED, 2013).⁴ İş ortamı reformları, piyasaların gelişimini ve rekabeti kısıtlayan kamu müdahalelerini azaltmayı ve hukukun üstünlüğünü artırmayı amaçlamaktadır. Ancak, belirli koşullar altında SP araçları piyasalarda rekabet engellerine neden olabilmektedir. Örneğin, kamu alımlarında yerli isteklileri desteklemeyi amaçlayan fiyat avantajları, ulusal şampiyonları yabancı firma rekabetinden koruyan ticaret düzenlemeleri, belirli firmalara sağlanan devlet yardımları ve verilen imtiyazlar aynı zamanda piyasalarda rekabet kısıtlarına neden olmaktadır. Oysa, SP'ye benzer biçimde etkili rekabet koşullarından da beklenen, kaynak tahsisatında ve üretimde etkinliği ve yeniliği artırarak iktisadi büyümenin desteklenmesidir. Öte yandan, piyasalar kendi haline bırakıldıklarında eksik bilgi, dışsallıklar ve pazar gücü gibi nedenlerle aksamaktadır. Bu nedenle de rekabetin artırılması amacıyla hükümetin piyasalara tekrar müdahale etmesi gerekmektedir (Viscusi vd., 2005).

Hükümetler, SP'yi iktisadi büyümenin hızlandırılması, yoksulluğun azaltılması, istihdamın artırılması ve çevrenin korunması gibi geniş hedefler çerçevesinde belirleyebilmektedir. Bu bölümde, üretimde etkinliğin artırılması ve iktisadi büyümenin hızlandırılması amacıyla uygulanacak ve benzer amaçlara sahip olan rekabet politikasıyla da uyumlu bir SP'nin çerçevesi tartışılacaktır. SP'nin değerlendirilmesinde öncelikli sektörlerin ve firmaların özellikleri, vergi indirimlerinin ve devlet yardımlarının türü ve miktarı ve bu yardımların finansman kaynakları gibi konular ihmal edilecektir. Bunun yerine, kamu ve özel sektör arasındaki iletişimi güçlendirilecek kurumlar ve öncelikli sektörlerin seçim yöntemleri ve politikaların güncellenme kapasitesi gibi konular ele alınacaktır. İzleyen bölümde, SP'nin çerçevesi gözden geçirilecektir. Üçüncü bölümde SP'nin geliştirilmesinde ve uygulanmasında kuralların ve kurumların önemine değinilecektir. Çalışma genel bir değerlendirme ile sonuçlandırılacaktır.

SANAYİ POLİTİKASININ ÇERÇEVESİ

Bu alt bölümde, SP'nin geleneksel uygulamasına ve yeni versiyonuna ilişkin literatür gözden geçirilecektir. SP'nin potansiyel kapsamını belirlemek amacıyla, **Tablo 16.1**'de sık kullanılan bazı kavramlara açıklık getirilmektedir. Kamu müdahaleleri, altyapı yatırımı ve düzenleyici kurumlar ve kurallar gibi “kamu hizmetleri” aracılığıyla ve/veya teşvikler, vergi indirimleri, nakdi destekler ve ithalat koruması gibi “piyasa temelli araçlar” aracılığıyla da gerçekleştirilebilir. Benzer biçimde, bu politikalar alt sektörlerine bakılmaksızın, önceden belirlenen ölçütlere uyan bütün iktisadi aktörlere “yatay” biçimde veya sadece belirli sektörlerle veya firmalara özel “dikey” biçimde uygulanabilir.

⁴ Türk imalat sanayiinde yatırım ortamı sorunları konusunda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Gelir (2017).

Yerli Üretimin Desteklenmesinde Sanayi ve Rekabet Politikalarının Rolü

UĞUR EMEK

GİRİŞ

Bu bölümde, ulusal bir ekonominin rekabet gücünün artırılması amacıyla uygulanan sanayi politikasının (SP)¹ ve ekonomide etkinliği artırması beklenen rekabet politikasının rolleri ve etkileşimleri tartışılacaktır.² SP, yapılan çalışmaların zamanlarına ve amaçlarına göre farklı anlamlar içerebilmektedir. 1960'lı yıllardan itibaren, Türkiye dahil gelişmekte olan ülkelerde özel sektör işletmelerinin ticaret ve yatırım kararlarını etkilemek ve yönlendirmek amacıyla devletler ekonomik hayata doğrudan müdahalelerde bulunmuşlardır.³ Sanayileşme sürecinde devletler tarafından formel veya enformel olarak uygulanan SP, bebek endüstrilerin ve sektörlerin gelişmesini ve stratejik sektörler ve beceriler yaratılmasını desteklemek amacıyla çeşitli kurallar ve araçlar içermektedir. Diğerlerinin yanı sıra, devletler kamu işletmeleri aracılığıyla piyasalarda doğrudan faaliyetlerde bulunmuşlar, tarım başta olmak üzere seçili sektörlerde düşük faizli kredi, vergi avantajı ve doğrudan gelir desteği gibi teşvikler sağlamışlar ve ulusal şampiyonları yabancı firmaların rekabetine karşı korumuşlardır. Tanımından, kapsamından ve araçlarından bağımsız olarak, SP geleneksel olarak stratejik kalkınmanın bir aracı olarak "imalat sanayinin" alt sektörlerinde yatırımları ve verimliliği artırmayı hedefleyen devlet yardımlarını içermektedir. Devlet

-
- 1 Son dönemlerde, seçili sektörleri ve firmaları hedefleyen politikalar; SP yerine, rekabet gücünün/edebilirliğin artırılması politikaları şeklinde de isimlendirilmektedir. Örneğin, 2015-2018 yılları arasında Türkiye'nin sanayi stratejisini belirleyen belgede (BSTB, 2015) ikinci kavramın kullanılması tercih edilmiştir.
 - 2 Yerli üretim olarak, vatandaşlarına bakılmaksızın Türkiye'de yerleşik üretim faktörleri sahiplerinin gerçekleştirdikleri üretim esas alınacaktır. Piyasa değeri bir milyar doları aşarak dünya rekoru kıran akıllı telefon ve tablet ürünleri gibi elektronik üreticisi olan ABD firması APPLE, üretimini ABD dahil dokuz farklı ülkede yapmaktadır. Ancak, Apple ürünlerinin satışlarının % 40'ı üretim masraflarına ve kalan % 60'ı'nda ABD'de yerleşik Apple firmasına gitmektedir (Minasians, 2017). Katma değeri bu denli önemli olan küresel bir firmanın üretim faaliyet sürecinde rol alan üretim faktörlerinin milliyetinin ihmal edilmesi hem ana firmanın yerleşik olduğu hem de üretim faktörlerinin yerleşik olduğu ülkeler açısından daha doğru olacaktır.
 - 3 Türkiye'de uygulanan SP'yi gözden geçiren bir çalışma için bkz. Yılmaz (2011) ve Türkiye'nin 2015-2018 sanayi stratejisi de için bkz. BSTB, (2015).

SONUÇ YERİNE

İçinde bulunduğumuz dönem ticaret savaşları ve artan jeopolitik riskler yoluyla ekonomik istikrar için ciddi tehditler oluştursa da küresel ekonomide yaşanan gelişmeler ve teknolojik dönüşüm bir taraftan da yerli üretimi daha fazla destekleyip yüksek teknoloji ürünlerine yönelerek ekonomik kompleksiteyi (economic complexity) arttırmak için Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere önemli bir fırsat penceresi sunmaktadır. Tehditleri bertaraf edip fırsatları değerlendirebilmenin yolu akıllı sanayi politikalarından geçmektedir. Türkiye savunma sanayinden otomobile, tıbbi cihazlardan yenilenebilir enerji ekipmanları yüksek teknoloji ürün gruplarında yerli üretimi desteklemeye yönelik olarak son yıllarda ciddi adımlar atmaktadır. Verilen desteklerden daha fazla verim alabilmek için sanayi politikalarında bazı ayarlamaların ve güncellemelerin yapılması gerekmektedir.

Teşvik verilecek sektörlerin belirlenmesinde daha titiz davranılmalı; teşviklerin dağıtımında firma ve sektör bazında seçici olunması gerekmektedir. Teşvikleri performans kriterleri ile ilişkilendirilerek firmalara ve sektörler performans takibi yapılmalıdır. Performans kriterlerini tutturamayanlar için piyasa sınırları içerisinde disipline edici tedbirler uygulanmalıdır. Devlet yerli üretime desteği sadece üretim teşvikleri ile sınırlandırmamalı iç pazarda talebe destek vermesi açısından kamu alımlarını bir politika aracı olarak kullanmalı ve desteğe tabi olan yerli ürünlerin yurtdışına pazarlanabilmesi ile ilgili daha aktif roller almalıdır.

Sorunları tespit edip politika önerilerinde bulunmak gerekli politikaları kurgulayıp hayata geçirmekten her zaman daha kolaydır. İşin zor kısmı olan politika yapımı için öncelikle ciddi bir siyasi irade gerekmektedir. Yüksek teknoloji ürünlerde ihracatçı konuma yükselebilmek için sabırlı olunmalıdır. Bu doğrultuda politikalar uzun vadeli bir perspektifle tasarlanmalıdır. Bununla birlikte sanayi politikalarına bütüncül bir anlayışla yaklaşılmalı; sanayi politikalarına doğrudan veya dolaylı olarak etki eden bakanlıklar ve devlet kurumları son derece koordineli bir şekilde çalışmalıdırlar. Son yıllarda artan yerli üretim çalışmalarına önyargılı yaklaşan bazı kesimlere inat, hayalleri gerçeğe dönüştürmek için vatandaşların da bu girişimlere destek olması başarıya ulaşmak için anahtar öneme sahiptir.

KAYNAKÇA

- Chang, H.J. ve Grabel, I. (2004). Reclaiming Development. *An Alternative Economic Policy Manual*. Londra/ New York.
- Gür, N. (2014). *Yeni Ekonomi İçin Anahtar: Ar-Ge ve İnovasyon Finansmanı*. İstanbul: SETA.
- Gür, N., Ünay, S. ve Dilek, Ş. (2017). *Sanayiye Yeniden Düşünmek. Küresel Teknolojik Dönüşümün Dünya ve Türkiye Ekonomisine Yansımaları*. İstanbul: SETA Kitapları.
- Gür, N., Tatlıyer, M. ve Dilek, Ş. (2018) *Yeni Sistemde Yeni Ekonomi: Detaylı Bir Yol Haritası Önerisi*. İstanbul: SETA.
- Rodrik, D. (2009) Industrial policy: Don't Ask Why, Ask How. *Middle East Development Journal*, 1(1): 1-29.
- Rodrik, D. (2016) Premature Deindustrialization. *Journal of Economic Growth*, 21(1): 1-33.
- Studwell, J. (2013) *How Asia Works: Success and Failure in the World's Most Dynamic Region*. Grove/Atlantic, Inc.
- Tiryakioğlu, M. ve Yülek, M.A. (2015) Development-based Public Procurement Policies: A Selective Survey of Literature, Cross-Country Policy Experience and the Turkish Experience. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 28(3): 344-359.

kilde kurgulamak gerektiği gibi, ihale şartnamelerindeki yerli ürünleri önceleyen maddelere devlet kurumları tarafından riayet edilip edilmediğinin kontrolü için de sıkı denetimler yapılmalıdır.

Kamunun ayrıca yerli ürünlerin uluslararası pazarlarda kendine yer edinebilmelerine yardımcı olmak ve ihracat pazarlarını çeşitlendirmek için etkin bir ticaret diplomasisi uygulanması gerekmektedir. Bu bağlamda gelecek vaat eden Asya, Afrika ve Latin Amerika pazarlarında daha fazla yer edinebilmek için bölge uzmanlarının yetiştirilmesine yönelik girişimler hızlandırılmalıdır (Gür vd., 2018). Ticaret diplomasisinde kilit bir rol oynama potansiyeline sahip Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu'nun etkinliğinin artırılması için buraya hem beşerî hem de mali açıdan daha fazla kaynak aktarılmalıdır. Bununla birlikte ticaret ataşelikleri ve müşavirliklerinin daha aktif hale getirilmesi gerekmektedir.

Sanayideki yerlilik oranını arttırmak için kamunun sunabileceği bir diğer önemli destek alanı Ar-Ge harcamalarıdır. Ar-Ge'nin uzun vadeli bir yatırım türü olması ve yüksek finansman ihtiyacı gibi nedenlerden ötürü özel sektör Ar-Ge yatırımlarına optimal seviyede kaynak ayırmakta gönülsüz davranmaktadır. Dolayısıyla kamuya Ar-Ge yatırımlarını teşvik etme konusunda önemli görevler düşmektedir. Türkiye'de Ar-Ge yatırımlarına verilen teşviklerde son yıllarda önemli bir artış yaşanmıştır; ancak bu teşviklerin etkinliğinin artırılmasına yönelik çalışmalar yapılarak sistem buna göre revize edilmelidir. Bu bağlamda kamunun sağladığı Ar-Ge teşviklerinin ne derece patent ve faydalı model gibi çıktılara dönüştüğü hem kamu hem de özel sektör tarafından dikkatle takip edilmelidir. Ar-Ge yatırımlarına teşvik verildiği gibi, bu yatırımların yenilikçi çıktılarının da ödüllendirilmesi yüksek teknoloji sanayi ürünlerinde yerlilik oranlarının artırılması için etkili olabilir (Gür vd., 2018).

Kamunun TÜBİTAK ve KOSGEB gibi kurumlar aracılığıyla Ar-Ge faaliyetlerine destek vermesinin yanı sıra finans sistemi kanalıyla da bu yatırımlara dış finansman imkanları sunmalıdır. Yüksek başlangıç maliyetleri ve belirsizlikler, teminat sorunları ve yatırımların geri dönüş süresinin uzun oluşu gibi Ar-Ge ve inovasyon faaliyetlerinin çeşitli doğal özelliklerinden dolayı özel bankalar, bu tip yatırımlara dış finansman sağlama konusunda gönülsüz davranmaktadırlar (Gür, 2014). Türkiye'yi uzun vadeli yüksek ekonomik büyüme patikasına sokabilecek yeniliklere temel oluşturan Ar-Ge yatırımlarının finanse edilmesi için kamu bankalarının, devlet destekli risk/girişim sermayelerinin ve Kredi Garanti Fonu'nun devreye girmesi kilit öneme sahiptir. Kalkınma ve Yatırım Bankası'nın bu ihtiyaca cevap verebilecek şekilde yapılandırılması bu yönde atılabilecek somut adımların başında gelmektedir.

Türkiye'de geçmiş dönemlerde ortaya konan sanayi politikaları genel olarak eğitim politikalarından bağımsız olarak kurgulanmıştır. Mevcut eğitim sistemimizden çıkan mezunlar reel sektörün mevcut ihtiyaçlarına ve teknolojiye yaşanan küresel dönüşüme cevap verebilmekten uzaktadırlar. Bu durumun bir yansıması olarak Türkiye'de genç işsizlik oranı yüksek seyretmektedir. Sanayinin daha güçlü bir sektör haline getirilmesinde eğitim ve teknoloji gibi alanların bir bütün olarak kurgulanması gerekmektedir. Bu bağlamda Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın hedefleri ve politikaları ile Millî Eğitim Bakanlığı ve Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın hedefleri ve politikalarının birbirleriyle tam uyumlu olması kritik öneme sahiptir.

yıllarda savunma sanayindeki yerli üretime yönelik verilen destekler devletin sanayi politikaları ile ilgili mantalitesinin değiştiğine yönelik diğer önemli örneklerdir.

Sanayi politikasındaki bu değişim rüzgarının hız kesmeden devam etmesi gerekmektedir. Türkiye yeni dönemde yüksek teknolojiye yerli üretimde başarı elde etmek için teşviklerde daha seçici davranmalı ve verilen teşvikler kapsamında sektörlere ve şirketlere performans hedefleri koymalıdır (Gür vd., 2018). Teşvik verilecek alanlar belirlenirken diğer sektörleri geriye ve ileriye yönelik olarak besleyerek üretkenliği arttıran sektörlere, yüksek teknolojiye ara malı ithalatını azaltacak ürün gruplarına ve insanların değişen tüketim alışkanlıklarına cevap verebilen ürünlere öncelik verilmelidir. Her şirkete ve sektöre kısıtlı miktarda teşvik vermektense kaynakların etkin kullanılması açısından gelecek vaat eden sektörlere ve şirketlere ağırlık verilmesi sürdürülebilir yüksek ekonomik büyümeyi yakalamak açısından daha etkilidir. Doğu Asya ülkeleri örnekleri temel alınarak geliştirilecek bir sanayi teşvik sistemi yerli üretim ve ihracat hedeflerinin gerçekleşmesine ciddi ölçüde katkı sağlayacaktır.

Teşvik verilecek alanların belirlenmesi kadar önemli olan bir diğer husus performans hedefleridir (Studwell, 2013). Nihai ürünün bileşenlerindeki yerlilik oranı, ihracat miktarı, ihracat yapılan ülke sayısı, patent sayısı ve benzeri performans hedeflerinin konulması ve bunların yakından takip edilmesi verilen teşviklerin etkinliğini arttırması açısından kritik öneme sahiptir. Bu performans hedefleri kısa (1 yıl), orta (3-5 yıl) ve uzun dönemli (5-10 yıl) olacak şekilde devlet ve özel sektör tarafından birlikte belirlenmelidir. Performans hedeflerinin şeffaf bir şekilde takip edilmesi ve teşviklerin etki analizinin yapılabilmesi için skor kartları oluşturulmalı; bu veriler düzenli olarak bakanlık tarafından kamuoyu ile paylaşılmalıdır (Gür vd., 2018).

Akıllı sanayi politikalarının bir boyutu da performans kriterlerini tutturamayan şirketlere ve sektörler piyasa sisteminin sınırları içerisinde uygulanacak yaptırımlardır (Rodrik, 2009). Belirlenen hedeflerin geçerli bir mazeret olmadan tutturulamaması durumunda şirketin kamu ihalelerine belirli bir süre alınmaması ve kamu tarafından verilen teşvikin faizi ile birlikte geri ödenmesi gibi yaptırımların uygulanması gerekmektedir (Chang ve Grabel, 2004). Bu yaptırımların teşvikler verilmeden önce muğlaklığa fırsat vermeyecek şekilde açıkça belirlenmesi ve uygulanabilir olması kritik öneme sahiptir.

İleri teknoloji içeren ürün gruplarında yerli üretimi gerçekleştirmek tek başına yeterli değildir. Yerli üretimde sürdürülebilirliği sağlayıp yurtdışına bu ürünleri pazarlayabilmek için öncelikli olarak iç pazarda belli bir ölçeği tutturmak gerekmektedir. Türkiye’de canlı bir iç pazar olmasına rağmen, talebi oluşturan tüketicilerin, şirketlerin ve devlet kurumlarının gözündeki yerli üretime yönelik negatif algıyı kırmadan bu canlı iç pazardan tam anlamıyla faydalanarak ölçek ekonomisini yakalayabilmek mümkün değildir. Bu gerçeği göz önünde bulundurarak kamu alımlarına bir sanayi politikası aracı olarak gereken önemin verilmesi gerekmektedir (Tiryakioğlu ve Yülek, 2015). Kamunun yerli ürünleri tercih etmediği bir ortamda bu ürünleri önce iç pazara daha sonra da ihracat pazarlarına taşıyabilmek kolay değildir. Türkiye’de kamu sektörü ekonominin talep ayağında önemli bir piyasa oyuncusudur. Kamunun bu rolünü en etkin bir şekilde kullanarak yerli ürünlerin iç pazarda tutunmasına katkı sağlanmalıdır. Kamu alımlarını yerli üretime öncelik tanıyacak şe-

piyasa oyuncusu olabildiği dönemlerdir. Bu durumun farkında olan Türkiye beşli bir konsorsiyum kurarak on yıllardır hayalini kurduğu yerli otomobili üretmek için kolları sıvamıştır.

Sonuç olarak gerek zorunluluklar gerekse küresel eğilimler Türkiye'nin yüksek teknoloji ürünlerde yerli üretime geçişi için ciddi bir motivasyon oluşturmaktadır. Soğuk Savaş'ın en sıcak yaşandığı 1950-1980 yılları arasında gelişmekte olan ülkeler için ithal ikameci sanayileşme stratejisi ile kalkınma için bir fırsat oluşmasına benzer bir şekilde, yeni tarz korumacılığın ve ticaret savaşlarının yaşandığı günümüzde de bizim gibi ülkeler için yüksek teknoloji yerli üretim ile kalkınma merdiveninin basamaklarını daha hızlı tırmanmak için yeni bir fırsat penceresi açılmıştır. Bu yeni dönemin korumacı önlemlerin ve ticaret savaşlarının küresel ekonomiyi yavaşlatma, ihracat pazarlarını daraltma ve küresel risk iştahını azaltma gibi riskleri içinde barındırdığı unutulmamalıdır. Ancak tehditlerin yanında yerli üretimi destekleyici politikaların daha fazla uygulanabileceği, DTÖ'nün kısıtlayıcı kurallarının etrafından daha rahat dolaşılacağı ve ülkeler arasındaki ticari anlaşmaların daha adil bir düzlemde revize edilebileceği gibi önemli fırsatların da mevcut olduğu dikkate alınmalıdır.

Geçmişte yaşanan siyasi istikrarsızlıklar, düşük bürokratik kapasite, verilen desteklerin etkinsiz dağılımı ve politikalarda sürekliliğini yakalanamaması gibi nedenler Türkiye'nin Soğuk Savaş döneminde Güney Kore gibi Doğu Asya ülkelerin yakaladığı başarıya ulaşamamasına neden olmuştur. Türkiye'nin bu yeni dönemde tehditleri bertaraf edip fırsatlardan yararlanabilmesi için akıllı sanayi politikaları uygulaması gerekmektedir. Bu makale, Türkiye'de otomobil ve savunma sanayi ürünleri başta olmak üzere imalat sanayinin teknoloji yoğun alanlarında yerli üretimi desteklemek için uygulanabilecek akıllı sanayi politikalarını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu makalede devletin Türkiye'de yerli üretimi arttırmak için Ar-Ge'den üretime, finansmandan pazarlamaya kadar farklı kritik alanlarda hangi teşvik ve destekleri uygulayabileceğine dair politika önerilerinin sunulması hedeflenmektedir.

AKILLI SANAYİ POLİTİKALARI

Türkiye, 2002'den sonra yakalanan siyasi istikrar ile birlikte yerli üretime yönelik olarak özel sektöre arsa tahsis, hibeler, uzun dönemli ve düşük faizli krediler, vergi indirimleri ve fuar katılım destekleri gibi çok çeşitli teşvikler sunmaktadır. Miktar ve çeşitlilik açısından 2002'den sonra verilen teşvikler Cumhuriyet'in geçmiş dönemlerine kıyasla pozitif olarak ayrışmakla birlikte, teşviklerin şirket veya sektör gözetmeden genele sunulması teşviklerin etkisini sınırlandırmıştır (Gür vd., 2018).

Türkiye geçmiş uygulamalardan elde ettiği tecrübeler ışığında son dönemde teşvik sistemini daha etkin hale getirmek için çeşitli adımlar atmaya başladı. Cari açığa 19 milyar dolarlık azalma sağlaması öngörülen "Proje Bazlı Teşvik Sistemi" bu adımlara güzel bir örnektir. Bu teşvik paketi kapsamında cari açığı azaltmaya yönelik olarak yerli üretimi destekleyecek 23 proje için 19 şirkete çeşitli teşvikler verilmektedir. Yerli otomobil markasını ortaya çıkarmak için özel sektörden beşli bir konsorsiyum kurularak devletin bu projeyi ciddi ölçüde desteklemesi ve son

önem verir hale gelmiştir. Örneğin, başkanlığı süresinde yerli üretime dair politikalarla ilgili gözle görülür değişikliklere imza atmaya çalışan dönemin ABD Başkanı Barack Obama, 2011 yılında İleri İmalat Ortaklığı'nın açılışında gerçekleştirdiği konuşmasında ekonomide değişen bakış açısını net bir şekilde ortaya koyan şu satırlara yer vermiştir:

“Bugün burada Amerikan sanayiinde rönesansın fitilini ateşleme ve sanayicilerimizin dünyadaki herkes ile rekabet edebilmeleri için ihtiyaçları olan en ileri teknolojik araçları geliştirmelerine yardım etmek için özel sektörü, üniversiteleri ve hükümeti bir araya gelmeye çağırıyorum... Bu yatırımlarla birlikte ABD'nin “Burada icat edilir ve burada üretilir” temelli bir ülke olarak kalmasını ve Amerikalı işçilere yüksek kaliteli ve iyi maaş veren işler yaratmayı garantiye alacağız.”¹

2016 ABD başkanlık seçimlerinde yerli üretime dair söylemleri daha da ağırlaştıran Donald Trump, “Amerika'yı yeniden azametli” yapmanın yolunun Çin ve Meksika gibi ülkelere kaptırılan fabrikaları yeniden ABD'ye taşımaktan geçtiğini sıkça vurgulayarak bunu başarmaya yönelik politikalar uygulayacağını vaat etmiştir. Kimileri seçim döneminde verilen bu vaatlerin gerçekleştirilemeyeceğini iddia etseler de Başkan Trump küresel ekonomik düzeni derinden sarsan politikalarıyla sözünün arkasında olacağını göstermektedir. Birleşik Krallık'ın Brexit referandumu ile AB'den ayrılma kararı alması sonrasında başbakanlık koltuğunu devralan Theresa May, küreselleşme ile birlikte zayıflayan İngiliz sanayisinin yeniden güçlendirilmesine yönelik yapısal reformları hayata geçirmeye çalışmıştır. Küresel finans krizini görece daha az yarar alarak atlatan Almanya ise “Endüstri 4.0” adıyla kavramsallaştırdığı sanayi stratejisi ile yeni nesil akıllı teknolojileri sanayinin merkezine alarak sanayideki rekabetçi gücünü değişen küresel ortamda arttırmayı hedeflemektedir (Gür vd., 2017).

Sadece doğrudan yabancı yatırımların sunduğu teknoloji ile ekonomik gelişme hedeflerine ulaşamayacağını farkında olan Çin, Hindistan ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler yeni dönemde yerli üretime eskisinden daha fazla destek ve teşvik vermeye başladılar. Küresel ekonominin merkezinin her geçen yıl Doğu'ya kaydığını gören ABD bu gerçeğin vermiş olduğu endişe ile uluslararası ticarete korumacı önlemlere başvurmaktadır.

Türkiye son yıllarda bölgesel ve küresel koşullarda yaşanan değişimlerin bir yansıması olarak yüksek teknoloji yerli üretime daha fazla yoğunlaşmaya başladı. Irak ve Suriye'de yaşanan iç savaşın Türkiye sınırını tehdit etmesinin ve Batılı ülkeler ile gerilen ilişkilerden dolayı silah ithalatında yaşanan tıkanıklıkların da etkisiyle Türkiye son yıllarda tanktan helikoptere insansız hava aracından obüse kadar çeşitli savunma araçlarının üretiminde yerlilik oranını arttırmaktadır.

İçten yanmalı motorların yerini elektrikli motorların almaya başladığı otomotiv sektöründe küresel ölçekte ciddi bir dönüşüm yaşanmaktadır. Böyle dönemler üreticiler ve ülkeler için yarışın yeniden başladığı, doğru stratejiyi ve politikayı uygulayanların geriden gelerek güçlü bir

1 Konuşma metninin tamamına ulaşmak için bkz. “President Obama Launches Advanced Manufacturing Partnership”, The White House, Office of the Press Secretary, 24 Haziran 2011, Erişim Adresi: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/06/24/president-obama-launches-advanced-manufacturing-partnership>. Erişim Tarihi: 04.08.2018.

Yerli Üretim için Akıllı Sanayi Politikaları

NURULLAH GÜR

GİRİŞ

1980’lerde yükselişe geçen küreselleşme dalgası ile birlikte unutulmaya yüz tutmuş bazı kavramlar küresel finans krizinden sonra yeniden dünyanın gündemine girdi. Bu kavramların en önemlilerinden biri de yerli üretimdir. Küreselleşme ile birlikte Batılı gelişmiş ülkelerdeki üretim tesislerin önemli bir bölümü yüksek işgücü maliyetleri ve vergiler, pazara yakınlık ve görece katı çevresel düzenlemeler gibi çeşitli nedenlerden dolayı gelişmekte olan ülkelere kaymıştır. Birçok çokuluslu şirket Ar-Ge ve ürün geliştirme gibi aşamaları kendi merkez ülkelerinde yapmaya devam etse de karlılığı ön planda tutarak üretimi gelişmekte olan ülkelerde yapmayı tercih etti. Çokuluslu şirketlerin yerel ve küresel siyaseti etkileme güçlerinin artmasının bir yansıması olarak Batılı ülkelerdeki hükümetler üretimin yurtdışına kaymasına çok fazla ses çıkar(a)mamışlardır. Gelişmekte olan ülkeler ise kendilerine ihracat, istihdam ve üretkenlik gibi alanlarda katkı sağlayacağı beklentisi ile bu tip doğrudan yabancı yatırımları kendilerine çekmek için birbirleriyle çetin bir yarışın içine girmişlerdir. Doğrudan yabancı yatırımlar uygun kurumsal ve teknolojik altyapıya sahip olmayan gelişmekte olan ülkelerde yerli şirketlerin gelişimine beklendiği ölçüde katkı sağlayamamıştır; hatta bazı durumlarda bu ülkelerde “erken sanayisizleşme” (pre-mature deindustrialization) problemi baş göstermiştir (Rodrik, 2016).

Küresel finans krizi ile birlikte yukarıda çizdiğimiz tablo ciddi bir değişim göstermeye başladı. Artan işsizlik oranları ve gelir dağılımı eşitsizliği ve uzunca bir süredir yavaşlama eğilimi gösteren üretkenlik rakamları Batılı gelişmiş ülkelerin imalat sanayine yerli üretime karşı göstermiş oldukları tavrı değiştirdi (Gür vd., 2017). Yüksek işsizlik oranları ve bozulan gelir dağılımı kriz sonrası dönemde hem sokak hareketleri yoluyla sosyal tansiyonun yükselmesinin hem de seçmenlerin popülist söylemlere daha fazla prim vermesinin önünü açmıştır. Bu siyasi faturasının altında kalmak istemeyen veya buradan kendine bir hareket alanı açmak isteyen Batılı siyasetçilerin söylem ve eylemlerinde kırılmalar yaşanmıştır. Siyaset kurumu, bir taraftan üretkenlik artışı yoluyla ekonomik büyümeyi canlandırma potansiyeli olan diğer taraftan da sadece beyaz yakalıları değil mavi yakalıları da ciddi iş imkanları sunabilen imalat sanayinin yeniden gelişimine daha fazla

Yerli üretimin sürdürülebilir olarak artması ancak verimlilikle mümkündür. Göz önüne alınması gereken sadece imalat sanayinin değil, girdi olarak kullanılan hizmet sektörünün verimliliğidir. 2003-2015 döneminde imalat sanayinin verimliliği artış kaydederken, hizmetler sektörünün verimliliğinde belirgin bir düşüş gözlenmektedir. Dahası ölçekle birlikte hizmetler sektöründe verimliliğin arttığı görülmektedir.

Türkiye ekonomisinde sürdürülebilir büyüme sağlanması için imalat sanayinin yanı sıra, girdi olarak önemli oranlarda kullanılan hizmetler sektörünün verimliliğinin artırılması için politikalar tasarlanması gerekmektedir. Ölçek büyüdükçe verimliliğin artması ise, odak grubun KO-Bİ'ler değil büyük ölçekli firmalar olması gerektiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

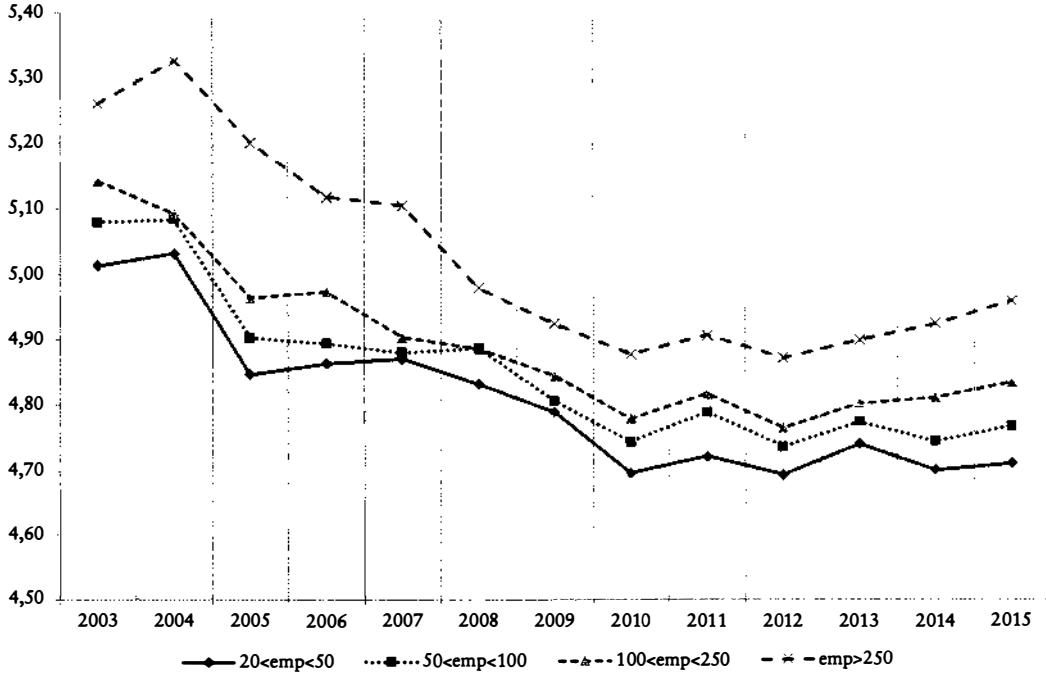
- Akerberg, D.A., Caves, K. ve Frazer, G. (2015). Identification Properties of Recent Production Function Estimators. *Econometrica*, 83(6): 2411-2451.
- Diñçer N.N. ve Tekin-Koru, A. (2018a). Türkiye’de Sanayi ve Hizmetler Sektörleri. *İktisat ve Toplum Dergisi*, Şubat.
- Diñçer N.N. ve Tekin-Koru, A. (2018b). *The Evolution of Firm-Level Productivity in Turkey in 2000s*. Mimeo.
- Levinsohn, J., ve Petrin, A. (2003). Estimating Production Functions Using Inputs to Control for Unobservables. *The Review of Economic Studies*, 70(2): 317-341.
- Miroudot, S. ve Cadestin, C. (2017) “Services in Global Value Chains: From Inputs to Value-Creating Activities”, OECD Trade Policy Paper no 197, Paris: OECD Publishing, <http://dx.doi.org/10.1787/18166873>.
- National Board of Trade (2013) *Just Add Services. A Case Study on Servicification and the Agri-Food Sector*, National Board of Trade, İsveç.
- National Board of Trade (2010) *At Your Service – The Importance of Services for Manufacturing Companies and Possible Trade Policy Implications*, National Board of Trade, İsveç.

TABLO 14.2
Hizmetler Sektörleri Gruplarında Verimlilik Büyümesi ve Katma-Değer Payları (Yüzde)

Hizmet Sınıfı	Verimlilik Büyümesi	Katma-Değer Payı	
	2003-2015	2003	2015
İşletmecilik Hizmetleri	-4,30	7,74	16,59
İnşaat	-1,82	10,26	13,93
Telekom	3,99	14,57	6,53
Dağıtım	-2,29	44,25	30,87
Eğitim	-0,20	1,21	3,69
Sağlık	2,23	2,19	4,44
Diğer	-1,75	0,33	0,21
Sanat/Eğlence	-0,44	0,74	0,71
Ulaştırma	-4,83	13,37	15,18
Turizm	-1,15	5,34	7,86

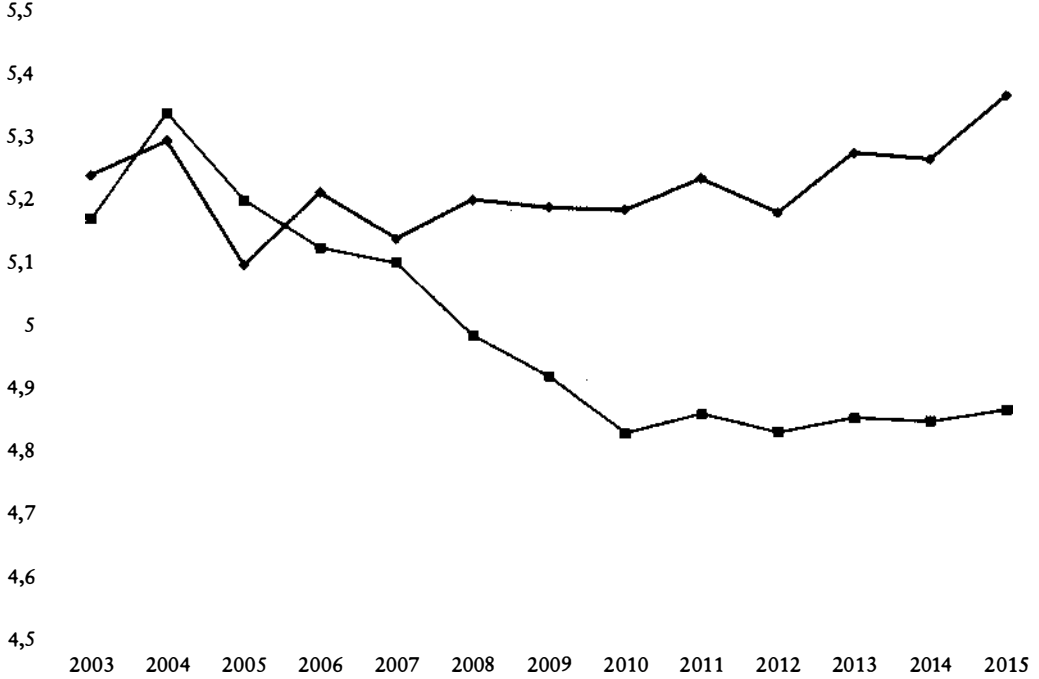
Kaynak: Dinçer ve Tekin-Koru (2018b).

GRAFİK 14.3
Hizmetler Sektöründe İşgücü Verimliliği: İstihdam Grupları

Kaynak: Dinçer ve Tekin-Koru (2018b)

GRAFİK 14.2
İmalat Sanayi ve Hizmetler Sektöründe İşgücü Verimliliği (Ağırlıklı)

Not: Siyah seri imalat sanayini, gri seri hizmetler sektörünü temsil etmektedir. Sektörlerin işgücü verimliliği Şırna düzeyinde verimlilik rakamlarının Şırnanın sektör içindeki katma-değer payı ile ağırlıklandırılarak oluşturulmuştur.

Kaynak: Dinçer ve Tekin-Koru (2018b)

veya durağanlık, imalat sanayinin verimliliğine de ket vuracaktır. Hizmet sektörleri itibarıyla verimlilik incelendiğinde de verimliliğin neredeyse bütün sektörler için azaldığı görülmektedir (Tablo 14.2).

Grafik 14.3 hizmetler sektöründe işgücü verimliliğini istihdam grupları için sunmaktadır. Bütün istihdam gruplarına göre verimlilik dönem boyunca birlikte hareket etmektedir. Hizmetler sektöründe verimliliğin ölçekle birlikte arttığı görülmektedir.

SONUÇ

Yerli üretim sadece imalat sanayinden değil hizmet sektöründen de etkilenmektedir. Bunun en büyük sebebi, imalat sanayinin hizmetleşmesi ve hizmetler sektörünün imalat sanayinde girdi olarak kullanılmasıdır.

TABLO 14.1
Hizmetler Sektörü Katma Değerinin İmalat Sanayinde Kullanılma Oranı (2016)

Hizmet Sektörleri	Oran (Yüzde)
Toptan ve Perakende	29,35
Taşımacılık	16,96
Kara	19,95
Deniz	21,32
Hava	4,97
Lojistik	7,55
Bilgisayar Programcılığı	7,89
Telekom	5,31
Finans	17,38
Sigortacılık	17,20
Ar-Ge	68,11
Yönetim ve Destek	15,08

Kaynak: Yazarın WIOD ile kendi hesaplamaları.

Dincer ve Tekin-Koru (2018b) firma-seviyesinde gerçekleştirdikleri çalışmalarında, 2003-2015 dönemi için üretilen katma değer çalışan sayısına oranı olarak hesaplanan İşgücü verimliliğini ve Levinsohn-Petrin (2003) ve Akerberg vd. (2015) yöntemleri ile iki farklı *toplam faktör verimliliğini* (TFV) hesaplamışlardır.

TFV tahminlerinde kullanılan en önemli değişkenlerden biri sermaye stokudur. Ancak Türkiye için firmaların sermayesinin hesaplanmaması nedeniyle TFV yöntemi ile hesaplanan verimliliğe ilişkin tutarlılık sorunları yaşanabilmektedir. Bu çerçevede, verimlilik tartışması bu çalışmada işgücü verimliliği üzerinden sürdürülecektir.

Dincer ve Tekin-Koru'nun (2018b) hesapladığı imalat sanayi ve hizmetler sektöründe verimlilik incelendiğinde 2003-2007 döneminde her iki sektörün benzer şekilde hareket ettiği, ancak hizmetler sektörü verimliliğinin 2011 yılına kadar belirgin şekilde düştüğü görülmektedir (Grafik 14.2). Sonrası dönemde ise, hizmetler sektörü verimliliği değerini korurken, imalat sanayinin verimliliğinin artış sergilediği anlaşılmaktadır.

İmalat sanayinin hizmetleşmesi çerçevesinde verimliliğin bu iki sektördeki gelişiminin önemli çıkarımları vardır. Türkiye'de yerli üretim deyince akla imalat sanayi gelmektedir. Yerli üretimi artırmak için odaklanılan sektör de yine imalat sanayi olmaktadır. Bu politikaların kısmen işe yaradığı da artan imalat sanayi verimliliği şeklinde kendini göstermektedir. Ancak, bu resimde eksik kalan hizmetler sektörüdür.

İmalat sanayinin hizmetleşmesi çerçevesinde hizmetler sektörü yerli üretimde artan oranlarda girdi olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla hizmetler sektörünün verimliliğindeki azalma

Mirodout ve Cadestin (2017) çalışması hizmetlerin imalat sanayinde girdi olarak kullanılması konusunu Dünya Girdi Çıktı tablolarını (WIOD) kullanarak etraflıca incelemiş ve Türkiye'nin de bulunduğu 43 ülke verisi ile hizmetler sektörünün imalat sanayinde % 30 civarında girdi olarak kullanıldığını hesaplamıştır. Dahası, hizmetler girdisinin çok azı ithal edilmektedir. Dolayısıyla ülke içinde üretilen hizmetlerin yerli üretim için önemi oldukça yüksektir.

İmalat sanayinde bir malın üretilmesinde çeşitli hizmetler girdi olarak kullanılmaktadır. National Board of Trade (2010) çalışmasına göre, imalat sanayinde imalat araçları üreten bir firmada yapılan vaka analizi, arz zincirlerinin işlemesi için yaklaşık 40 çeşit hizmet kullanıldığını ortaya koymaktadır. National Board of Trade (2013) çalışmasında yer alan tarımsal gıda firmasının vaka analizi çalışması ise bu sektörün en az hizmetleştğini ancak yine de 50 çeşit hizmetin girdi olarak kullanıldığını göstermektedir.

İmalat sanayinde girdi olarak kullanılan hizmetlerin çoğunun firma tarafından gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Hizmet çeşidinin 50'yi bulabildiği düşünüldüğünde her birinin farklı bir altyapı beceri ve tecrübe gerektireceği ve bu nedenle imalat sanayi firması tarafından gerçekleştirilmesinin etkinsiz ve maliyetli olacağı anlaşılmaktadır, ampirik çalışmalar da bu nedenselliği desteklemektedir (National Board of Trade, 2010 ve 2013). Hizmet ithalatının hem dünyada hem de Türkiye'de sınırlı olduğu göz önüne alındığında bu hizmetlerin yüklenicilerinin yerel hizmet firmaları olduğu anlaşılmaktadır.

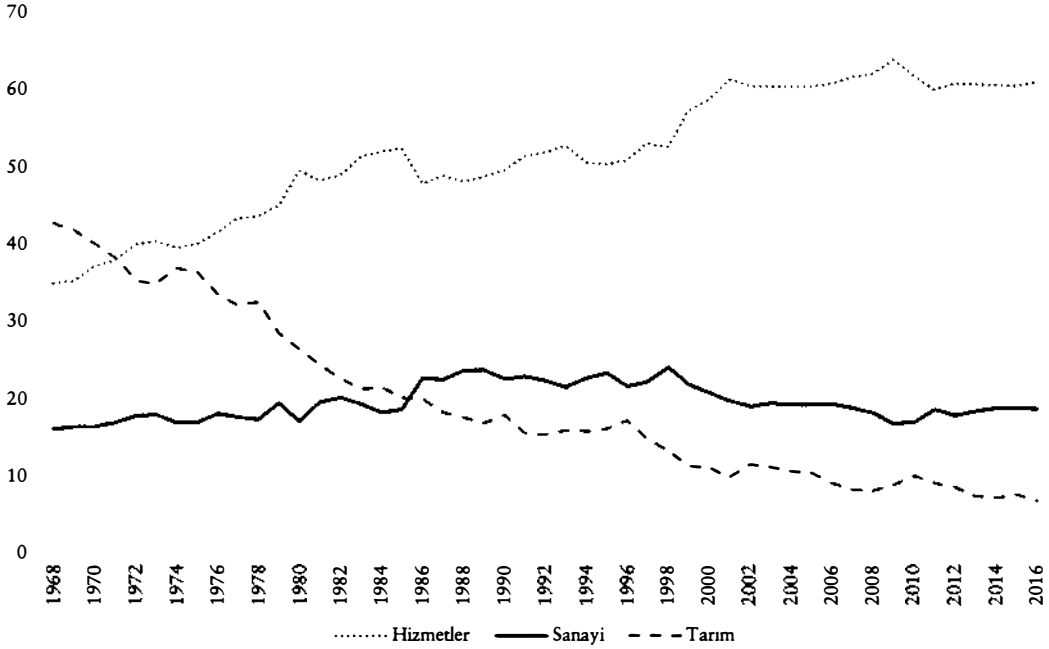
Türkiye'de imalat sanayinde hizmet sektörünün girdi olarak kullanılması konusu incelendiğinde, WIOD kullanılarak yaptığım bir analiz, 2014 yılında hizmetler sektörünün yarattığı katma değer % 26'sının imalat sanayinde girdi olarak kullanıldığını göstermektedir. Hizmetler sektörünün alt sektörler itibarıyla katma değerinin imalat sanayinde kullanılma oranı **Tablo 14.1**'de sunulmaktadır. Bu tabloya göre toptan ve perakende hizmet katma değerinin % 30'una yakını imalat sanayinde girdi olarak kullanılmaktadır. Ar-Ge hizmetlerinin ise % 68'i yerli üretimin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır. Deniz yolu taşımacılığının % 21'i, kara yolları taşımacılığının ise % 19'u imalat sanayine girdi sağlamaktadır. Dahası finans ve sigortacılık hizmetlerinin de imalat sanayinde katkı oranı % 17 civarındadır. Bir başka deyişle birçok hizmet sektörü imalat sanayine girdi sağlamaktadır. Toparlamak gerekirse, hizmetler sektöründeki üretim yerli üretimi direk etkileyecektir.

TÜRKİYE'DE SEKTÖREL VERİMLİLİK

Çalışmanın bu bölümünde hizmetler sektörünün imalat sanayine etkisi, bu sektörlerdeki verimlilik çerçevesinde tartışılacaktır.

Üretim fonksiyonunun temel bileşenleri sermaye, emek ve teknolojidir. Ekonomik büyümenin artması ancak bu bileşenlerden birinin artması ile gerçekleşir. Üretim fonksiyonuna doğrudan eklenmeyen ancak üretim artışı olarak hesaplanabilen verimlilik, üretim bileşenleri dışında büyümeyi artırabilen en önemli faktördür.

GRAFİK 14.1
Türkiye'de Ana Sektörlerin GSYİH içindeki Payı (1968-2016)

Kaynak: Dinçer ve Tekin-Koru, (2018a)

ve literatürde bu durum imalat sanayinin hizmetleşmesi (servisification of manufacturing) olarak adlandırılmaktadır (Mirodout ve Cadestin, 2017). İmalat sanayinin hizmetleşmesi kavramı, üretimin 3 şekilde daha çok hizmete gerek duyması olarak açıklanabilir: (i) imalat sanayi üretimde hizmetleri giderek daha fazla girdi olarak kullanmakta, böylece hizmetler sektörünün katma değerinin daha da artmasına neden olabilmektedir, (ii) imalat sanayi firmaları içerisinde hizmet faaliyetleri gerçekleştirilmektedir. Ar-Ge, tasarım, lojistik ve pazarlama gibi destek hizmetler bunlardan bazılarıdır. Öyle ki günümüzde imalat sanayi firmalarında destek hizmetlere ayrılan kaynaklar, üretime ayrılan kaynaklardan çok daha fazla olabilmektedir, (iii) imalat sanayi firmaları ürettikleri ürünün değerini artırabilmek için ürünlerini hizmetler ile birlikte paket olarak satmaktadır. Kurulum, satış sonrası bakım ve uzun süreli garanti hizmetleri bunlardan bazılarıdır.

İmalat sanayinin hizmetleşmesi kavramı küresel değer zincirleri ile doğrudan ilişkilidir, hatta hizmetlerin üretim biçimlerini yeniden tanımlamasına yol açmaktadır.

Bu çalışmada hizmetler sektörünün yerli üretime etkisinin incelenmesi hedeflendiğinden imalat sanayinin hizmetleşmesi kavramının ilk bölümü yani, hizmetlerin üretimde girdi olarak kullanılması konusu ele alınacaktır.

Hizmetler Sektörünün Yerli Üretimdeki Rolü

N. NERGİZ DİNÇER

Bu çalışmada, Türkiye Ekonomisi'ndeki payı oldukça yüksek olan hizmetler sektörünün, yerli üretime katkısı ve bu sektörün oldukça düşük seyreden verimliliğinin imalat sanayinin verimliliğini de aşağı çekebileceği konusu tartışılacaktır. Çalışmanın ilk bölümünde Türkiye'de hizmetler sektörünün genel görünümüne yer verilecektir. Çalışmanın ikinci bölümünde imalat sanayinin hizmetleşmesi kavramı tanıtılacak ve Türkiye için tartışılacaktır. Üçüncü bölümde ise büyümenin temel taşı olan sektörel verimlilik incelenecek ve hizmetler sektörü verimliliğinin Türkiye ekonomisindeki önemine dem vurulacaktır. Son bölümde ise politika çıkarımlarına yer verilecektir.

TÜRKİYE'DE HİZMETLER SEKTÖRÜNÜN GENEL GÖRÜNÜMÜ

Türkiye ekonomisinin son 50 yıllık verileri incelendiğinde, gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYİH) sektörel kompozisyonunda önemli değişiklikler gerçekleştiği görülmektedir (Dinçer ve Tekin-Koru, 2018a). Hizmetler sektörünün payı yaklaşık 30 puan artarken tarım sektörünün payı azalmakta, imalat sanayinin payında ise önemli bir değişiklik gözlenmemektedir (**Grafik 14.1**).

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan firma düzeyindeki verileri temel alan Dinçer ve Tekin-Koru (2018b) çalışması 2015 yılı itibarı ile Türkiye'de faaliyet gösteren işletmelerin (tarım sektörü hariç) % 88'inin hizmet sektöründe yer aldığını ortaya koymaktadır. Öte yandan, aynı çalışmada hizmet firmalarının üretimdeki payı % 52, istihdamdaki payı ise % 73 olarak sunulmaktadır.

Türkiye ekonomisindeki payı bu denli yüksek olan hizmetler sektörünü etraflıca ele almak ve yerli üretimde bu sektörün katkısını tartışmak, sürdürülebilir büyüme ve kalkınma hedeflerine ulaşmak açısından da önem arz etmektedir.

İMALAT SANAYİNİN HİZMETLEŞMESİ

Hizmetler sektörünü değerlendirirken, bu sektörün ekonomideki rolünü geniş bir perspektifte ele almak gerekmektedir. Hizmetler sektörünün çıktısının bir kısmı doğrudan tüketilebilmektedir. Öte yandan, hizmetler sektörü ve imalat sanayi giderek daha bütünleşik bir yapıya bürünmekte

betli” politika üreten etkin bir mekanizma haline gelmesi gereği ortada. Düzenleyicilerin daimî olarak kendilerini güncelledikleri, çok hızlı bir tempoda ilerledikleri ve neyi düzenlediklerini çok iyi anladıkları bir sistemin oluşması gerekiyor. Böyle bir sistemin oluşması için gereken kapasite artırımına ilişkin çok boyutlu yatırımların hangi hızla yapılacağı ve hangi kalitede sonuç üreteceği konusunda siyasi otoritenin duruş ve kararlılığının belirleyici olacağını düşünüyorum.

KAYNAKÇA

- Ariu, A. (2016). Services Versus Goods Trade: A Firm-Level Comparison. *Review of World Economics*. 152(1): 19-41.
- Dinçer, N.N. ve Tekin-Koru, A. (2016). A League of Their Own: Services Exporters—A Developing Country Perspective. *The Journal of International Trade & Economic Development*. 25(5): 615-635.
- Miroudot, S. ve Cadestin, C. (2017). Services in Global Value Chains: From Inputs to Value-Creating Activities. *OECD Trade Policy Papers*, No. 197, OECD Publishing, Paris.
- Nordås, H.K. (2010). Trade in Goods and Services: Two Sides of the Same Coin?. *Economic Modelling*. 27(2): 496-506.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2013). *Interconnected Economies: Benefiting from Global Value Chains* (Preliminary Version). OECD Publishing.
- Vandermerwe, S. ve Rada, J. (1988). Servitization of Business: Adding Value by Adding Services. *European Management Journal*. 6(4): 314-324.

Yine burada Türkiye’de yerli üretim için önem taşıyan unsur, bu veri düzenlemelerinin nasıl yapılacağı konusu. Dijitalleşmeye ilişkin ulusal düzenlemeler, kişi hak ve hürriyetleri ile ulusal güvenliği sağlama amacını gerçekleştirebileceği gibi, bu amaç dışına çıkarak ticareti engelleyici tedbirler olarak da kullanılabilir.

Ticaretin ötesinde, eğitim politikaları da değer atölyeleri açısından önem arz ediyor. Hizmetleşme kapsamında düşündüğümüzde, yeteneklerin gelişimini destekleyen politikalar, hem yetenekli kişiler ve şirketler arasındaki bağlantıları hem de beceriler ve şirketlerin ihtiyaçlar arasındaki uyumu geliştirerek KDZ katılımını artırabilir. Ticaret politikasının bu alandaki katkısı, mesleki eğitim ve öğretim hizmetlerinde ticaretin kolaylaştırılması ve bilginin paylaşılmasıyla yerel kapasitenin geliştirilmesine katkıda bulunan uzmanların ve profesyonellerin geçici hareketinin önündeki engellerin kaldırılması/azaltılması olabilir.

SONUÇ YERİNE

İmalat sanayinin hizmetleşmesi, bu sektörün hizmetlere giderek daha fazla bağımlı hale gelmesi demek. Bu yazıda, bu konuda uluslararası ticaret yazının geldiği son noktayı esas alarak, hizmetlerin, imalat şirketlerinin değer üretme biçimlerini yeniden tanımladığı gibi, ötesine de geçtiğini anlatmaya çalıştım.

Küresel değer zincirlerinde hizmetlerin oynadığı baskın rol, önemli politika çıkarımlarını da beraberinde getirmekte. Şöyle ki, uluslararası ticaret, mallar ve hizmetler arasındaki hatlar bulanıklaştıkça, özellikle müşterilerle daha fazla etkileşim ve dijital teknolojilerin daha yoğun kullanımı anlamına gelen yeni iş modellerine geçiş yapan şirketler için geçmişte olduğundan daha zor bir hale gelebilir. Bunda yeni iş modellerine uluslararası platformlarda adaptasyonun önem arz ettiğini söylemek mümkün.

Bu durumda, geçtiğimiz 50 yıl içerisinde tarifelerin azaltılması ve tarife dışı önlemlerin kaldırılması konusundaki çabaların, veri akışları, kişilerin uluslararası hareketi ve müşterilerine hizmet sunmak için çeşitli ağlar ve atölyeleri kullanan ihracatçıların ihtiyaçlarını karşılamak konusunda yetersiz kalacağı açık.

Daha geniş bir perspektiften bakacak olursak, devletin karar alma ve politika yapmasına ilişkin mevcut sistemlerin İkinci Sanayi Devrimi sırasında geliştiğini biliyoruz. Bu sistemler, karar-alıcının bir sorunu enine boyuna inceleyip, titizlikle düşünülmüş bir düzenleyici mekanizma ortaya koymasına imkân verecek kadar zamana sahip olduğu varsayımı altında çalışıyor. Oldukça doğrusal ve mekanik olan bu süreç, bugünün koşullarında uygulanabilir olmaktan çıkmış durumda. Dördüncü Sanayi Devrimi’nin hızlı adımlarla ilerleyen ve geniş etkileri olan süreç ve araçları, kanun-yapıcıları ve politika-yapıcıları ciddi anlamda zorlamakta ve zaman zaman da çaresiz bırakmakta.

Sonuç olarak, Türkiye’de yerli üretim çerçevesinden baktığımda gördüğüm manzara, ileri teknolojilerin artçısı olarak ortaya çıkan yeni üretim modellerinin Türkiye için de artan oranda küresel hizmetleşmeyi beraberlerinde getireceği. Bu durumda, Türkiye devletinin “atik ve isa-

Değer Ağları: Değer ağları, girdi olarak çoğunlukla malzemeye dayanmıyor. Dolayısıyla tarife, kota veya ürün standartları gibi geleneksel ticaret engellerinden daha az etkileniyorlar. Bunların uluslararası tedarikinin önündeki başlıca engeller, sınır ötesi kullanıcı ağının oluşturulmasına izin vermeyen ve yabancı şirketlerin mevcut ağlara erişimlerini engelleyen bankacılık veya sigorta düzenlemeleri gibi sektöre özgü düzenlemeler.

Bazı değer ağları, ticari mevcudiyet gerekliliği ana engel olduğundan, hizmetlerde Mod 1 ticaretini kullanıyor. Ancak, tam bu noktada, son zamanlarda, veri akışlarını etkileyen yeni engellerin ortaya çıkmasını da not etmek gerekiyor. Bazı endüstriler hâlâ fiziksel bir ağa sahip olsa da değer ağları çoğu zaman bir sanal ağa dayanıyor ve firmalar aslında kullanıcılarının veri tabanını yönetme işini yapıyor. Bu sebeple, verileri yerelleştirmeyle ilgili kurallar, tüketicileri korumak için tasarlanmış olsalar bile ticaret engelleri haline gelebiliyor. Şöyle ki, finansal hizmetlerde olduğu gibi, değer ağlarını etkileyen ihtiyati düzenlemeler var. Ticaret engeli haline gelmeyecek düzenlemeleri oluşturmak oldukça zor. Dolayısıyla politika yapıcının sadece hizmetler için yaptığı birtakım düzenlemelerin etkisi, imalat sanayinin hizmetleşmesi de göz önüne alındığında, hedeflenenden çok daha geniş bir etkiye sahip olabilmekte.

Değer ağları yapısında sıklıkla karşılaşılan ikinci tip engel ise rekabetin önündeki engeller. Rekabet yasaları genellikle Mod 3 söz konusu olduğunda daha fazla önem taşıyor. Bu yasalar çoğunlukla ayrımcı değil ama yabancı şirketler, özellikle ülkeye yeni giriş yapmış olanlar, yerli şirketlere de uygulanan bu kurallardan daha fazla etkileniyorlar.

Türkiye’de yerli üretimin, değer ağları yapısının baskın olduğu alanlarda bir genişleme yaşaması kaçınılmaz gibi görünüyor. Dolayısıyla, yukarıda sözünü ettiğim sıra dışı ticaret engelleri konusunda Türkiye’nin de ev ödevini çok iyi yapması gerekecek. Bir devletin en önemli görevi, zannımca, vatandaşının refahını/mutluluğunu en üst düzeye çıkarmak. Bir yandan tüketiciyi korurken diğer yandan veri akımlarının bu derece önem kazandığı bir dünyada veri ticareti akımlarını sakatlayacak kadar sert düzenlemeler yapmamak gerekiyor.

Değer Atölyeleri: Değer atölyeleri modelinde, kişilerin uluslararası hareketini engelleyen düzenlemeler öne çıkmakta. Burada en önemli faktörlerden birisi bir taraftan problem çözümü için gereken becerilere erişebilirken diğer taraftan müşterilere erişebilmek. Bu tip birçok hizmet, günümüzde, Mod 4 yolu ile gerçekleştiriliyor.

Değer atölyeleri, müşterilere çözüm sağlamak sebebiyle var olduğundan dolayı, ticaretin önündeki engellerin temel etkisi, firmaların karşılaştıkları sorunları çözmeleri için fırsatları azaltması.

Tüketici tarafında, çözümün müşterinin özel ihtiyaçlarına göre uyarlanması süreci, yoğun bir veri kullanımı ve kişisel bilgilere erişim ihtiyacını doğurabiliyor ve bu da veriye ilişkin düzenlemeleri beraberinde getiriyor. İşte tam burada, değer atölyelerinin değer ağlarından farkı, değer atölyesinin çok sayıda ağ kullanıcısı hakkında bilgiye ihtiyaç duymaması, bunun yerine hizmet verdiği belirli müşterilere ilişkin daha fazla miktarda veri bul(undur)ması. Bu da farklı politika önerileri anlamına gelmekte.

Türkiye, bugüne kadar genellikle mal üreticileri için uygun görülen değer zincirleri modelinin şemsiyesi altında üretimini organize etmiş. Hâlbuki değişen teknoloji ile birlikte ortaya çıkan müşteri taleplerinde gözlenen çeşitlilik hem üretim yöntemlerinin hem de dış ticaret politikası araçlarının yeniden gözden geçirilmesi gereğini sadece gelişmiş ülkeler için değil Türkiye için de doğurmaktadır.

Dolayısıyla, yazının bundan sonrasında, Türk dış ticaret politikasının yukarıda aktarılan çözümlemeler ışığında ne yönde değişmesi gerektiğine dair bir tartışma sunmaya çalışacağım.

Bu tartışma öncesinde, Dünya Ticaret Örgütü'nün kullandığı hizmet ticareti tanımlarını paylaşmakta fayda buluyorum:

- Mod 1 – Sınır ötesi: A ülkesindeki bir kullanıcının, telekomünikasyon veya posta altyapısı yoluyla yurt dışından hizmet alması.
- Mod 2 – Yurtdışında tüketim: A ülkesi vatandaşları, turistleri, öğrencileri veya hastalarının ilgili hizmetleri tüketmek için yurt dışına çıkması.
- Mod 3 – Ticari mevcudiyet: Hizmetin, A ülkesinde, yerel olarak kurulmuş bir bağlı şirket, yan kuruluş veya söz konusu şirkete ait olan ve kontrol edilen bir şirketin (banka, otel grubu, inşaat şirketi vb.) temsilciliği tarafından sağlanması.
- Mod 4 – Gerçek kişilerin varlığı: Yabancı bir ülke vatandaşının, A ülkesinde bağımsız bir tedarikçi (danışman, sağlık çalışanı) veya bir hizmet tedarikçisinin çalışanı (danışmanlık şirketi, hastane, inşaat şirketi) olarak hizmet vermesi.

Değer Zincirleri: Bir değer zincirinde faaliyet gösteren firmaların ticaretlerini artırabilmeleri için önem arz eden birkaç tip ticaret politikası reformu var.

Mod 1 yoluyla gerçekleşen hizmet ticareti çoğunlukla ara girdilerin nihai ürüne dönüşümü ile ilgili. Bu durumu ilgilendiren temel ticaret engelleri içerisinde ara malı ithalatını etkileyen tarife ve tarife dışı önlemler, ara malların sınır ötesine geçmesi için gereken süreyi artıran özel prosedürler ve idari gereklilikler ile etkin altyapı ve altyapı hizmetlerinin eksikliği olarak sayılabilir. Özellikle, değer zincirinde kademeli bir etki yaratan ve brüt değer üzerinden alınan tarife ve benzeri ticaret politikası araçları, hizmetler üretimi üzerinde de bir etkiye sahip.

Mal ve hizmetin bir arada satıldığı durumlarda ise tüm hizmet ticareti modları önemli hale gelmekte. Mod 2 nispeten daha az ilgili görünse de genellikle bu tedarik tarzına daha az engel var. Çok ağırlıklı olarak kullanılan Mod 3'e yönelik engellere odaklanmak politika yapımcılar açısından iyi bir adım, ancak, yabancı ülkede mevcudiyetin çok maliyetli olduğu durumlarda firmalar tarafından firma için hayati önem arz eden hizmetlerin Mod 1 veya Mod 4 kapsamında sağlanması daha muhtemel.

Yukarıda sözü geçen başlıca değer zinciri engellerinin Türkiye'de kabul görmüş pratikler ve ülkenin çıkarlarını gözetmek koşuluyla gevşetilmesinin yerli üretimin etkinleşmesi ve ticaretin artmasında faydalı olacağını düşünüyorum.

Bu çerçeveden baktığımızda, hizmetlerin değer yaratma mekanizmalarını üç başlık altında toplamak mümkün.

Değer Zincirleri: Değer zincirleri, sıralı bir biçimde, hammaddenin işlenmiş ürünlere ve en sonunda da nihai ürüne dönüştürüldüğü sektörlerle uygun bir yapı olarak ortaya çıkmakta. Lojistik, operasyonlar, pazarlama ve satış ile satış sonrası hizmetler olarak tanımlanan başlıca faaliyetler, bu sürecin ayrılmaz parçaları. İnşaat sektörü gibi bazı hizmet sektörleri bu modele uysa da pek çok hizmet sektörü için değer zinciri mekanizması anlamlı değil aslında.

Değer Ağları: Müşterilerin birbirine bağlanması yolu ile değer yaratıldığı yapılara değer ağı adı veriliyor. Örneğin, sigorta hizmetleri söz konusu olduğunda, değer, bir riski paylaşan büyük bir sigortalı grubun, ortaya çıkan az sayıda zararı ödeyecek olması gerçeğinden kaynaklanmakta. Öte taraftan, bankacılık hizmetleri borç alan ve borç verenleri birbirine bağlayan bir ağa dayanmakta. Bunlardan başka, telekomünikasyon ve ulaşım gibi fiziksel bir ağa dayanan ve değer in altyapı yolu ile ortaya çıktığı birçok ağ hizmeti de var. Kısacası, bir değer ağında, temel iş fonksiyonları gelenekselden oldukça farklı ve ağ tanıtım ve sözleşme yönetimi, hizmet sunumu ve altyapı çalışması gibi bileşenlerden söz edilmekte.

Değer ağı denen yapı, internet üzerinden veya mobil uygulamalar aracılığıyla sağlanan yeni hizmetlerin çoğunun da arkasında. Örneğin Uber, bir ulaştırma hizmeti şirketi olarak görülebilir; ancak gelenekselden farklı olarak, Uber'in iş modelindeki değer in kaynağı, kullanıcıları ve sürücüler i buluşturmak ve nakliye hizmeti ve ödemesini müşteri için en kolay şekilde organize etmek için sunduğu platform. Sonuç olarak, internet ile ağ altyapısı operasyonun neredeyse maliyetsiz olması sebebiyle küçük şirketler bile ağ tanıtımına, sözleşme yönetimine ve hizmet tedarikine odaklanabiliyor.

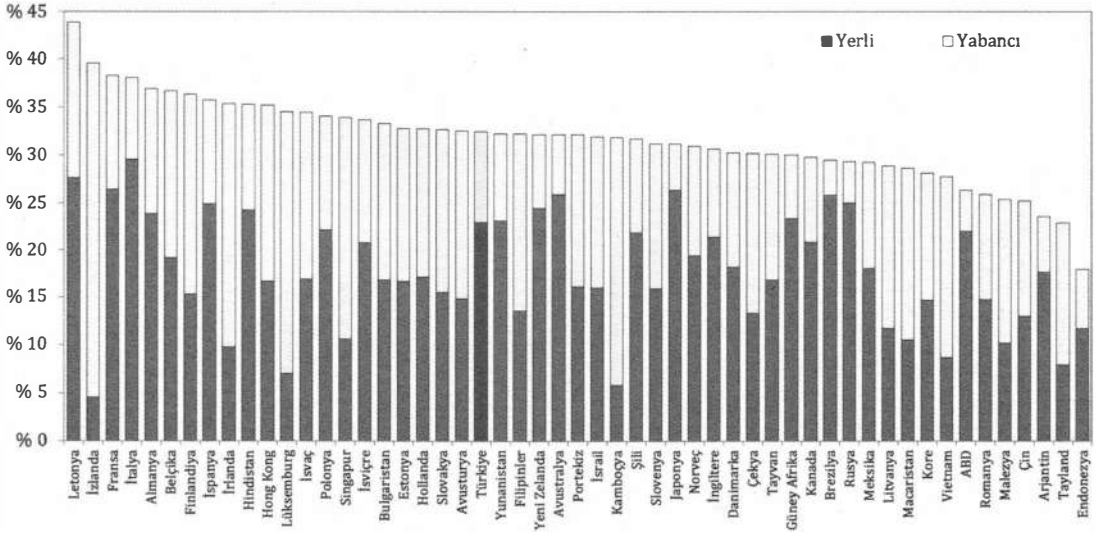
Değer Atölyeleri: Belirli hizmet sektörlerinde değer yaratmayı tanımlamak için kullanılan model ise değer atölyesi. Bu modelde değer, müşteri problemlerinin çözülmesi yoluyla yaratılıyor. Değer atölyeleri, profesyonellerden oluşuyor ve problem bulma, problem çözme, seçim, yürütme ile kontrol ve değerlendirme gibi işlevleri yerine getiriyor. Karşılaştırmak gerekirse, değer zincirleri standart süreçler ile faaliyet gösterirken, özelleştirilmiş çözümler değer atölyeleri tarafından sağlanmakta.

Profesyonel hizmetler, danışmanlık hizmetleri, mühendislik hizmetleri, Ar-Ge hizmetleri değer atölyelerinde ortaya çıkan işlere örnekler. Değer atölyeleri küçük şirketler olarak algılanabilir, ancak problem çözmede ölçek ekonomilerinin varlığını da yadsıyamayız. Küresel ölçekte hizmet veren inşaat proje ve müşavirlik firmalarının mevcudiyeti bu konuda örnek olarak gösterilebilir.

TİCARET POLİTİKASI ÖNERİLERİ

Gerçekleşen ve potansiyel ticaretin yerli üretim modellerinin güncellenmesinde önemli rol oynadığı, uluslararası ticaret yazınınca uzun yıllardır işlenmiş bir konu. Yukarıda kısaca özetlediğim değer yaratma modellerinin Türkiye için de hem yerli üretim hem de uluslararası ticaret açısından önemi oldukça büyük görünmekte.

GRAFİK 13.2
İmalat Sanayi İhracatı içinde Hizmetlerin Katma Değer Oranı, 2009

Kaynak: OECD (2013) verisi kullanarak hazırlanmıştır.

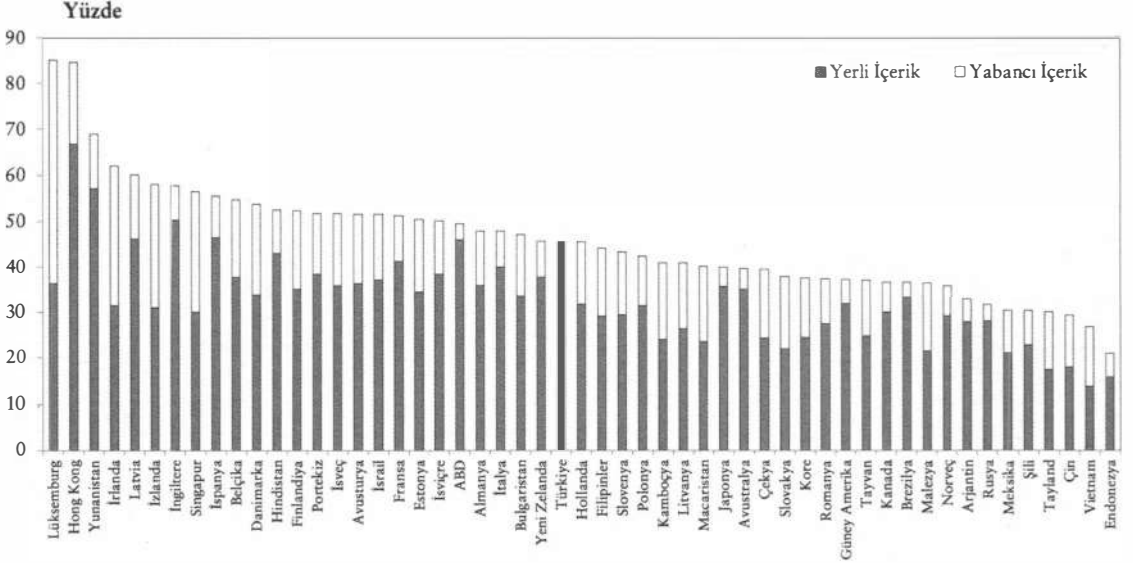
lojistik, pazarlama, satış, satış sonrası hizmetler, bilgi teknolojileri (BT) ve yönetim faaliyetlerine ayrılan kaynaklardaki artış; (iii) Daha fazla değer yaratmak amacıyla imalat firmalarının mal ve hizmetleri paket olarak satışlarındaki artış.

Bunlardan birincisi, değer zincirinde hizmetlerin oynadığı rol ile doğrudan ilişkili. Coğrafi olarak bölünmüş üretim süreçlerini yönetmek için şirketlerin taşımacılık, iletişim, lojistik, finans, vb. gibi hizmetlere ihtiyacı var ve bu servis bağlantıları olmadan küresel değer zincirlerinin (KDZ) mevcudiyetini düşünmek mümkün değil.

İkincisi, dışarıdan temin edilse hizmet olarak kabul edilecek faaliyetlerin firma içinde sağlanma oranındaki artışı temsil etmekte. Örneğin, firmalar genellikle Ar-Ge faaliyetlerini veya BT kapasitelerini geliştirirken, verimi ve ihracatı artırmak için çeşitli destek hizmetlerini geliştiriyor. Sektörel veri üretirek ve kullanarak imalat firmalarındaki bu hizmetlerin değerlendirilmesi ve ölçülmesi hayli zor.

Son olarak, firmalar, (i) ürünün satışını ve kullanımını kolaylaştırmak (finansman, garanti/sigorta, tamir/bakım, teknik destek ve kullanım eğitimi), (ii) ürünün işlevselliğini artırmak ve yeni kullanım alanları geliştirmek (kullanıcıya özel işlevler yaratmak, yeni kullanım alanları için eğitim, diğer mal veya hizmetlerle bütünleşme) veya (iii) ürün yerine geçen hizmetler sunmak (merkezi işlemci satmak yerine veri işleme hizmeti vermek, bir ürün olarak yazılım satmak yerine yazılım hizmeti sunmak, faks makineleri yerine Zapmail (Fedex) hizmeti vermek gibi) amacıyla mal ve hizmetleri bir arada nihai tüketiciye sunuyor.

GRAFİK 13.1
Toplam İhracat içinde Hizmetlerin Katma Değer Oranı, 2009

Kaynak: OECD (2013) verisi kullanarak hazırlanmıştır.

Grafik 13.2, ülke bazında 2009 yılı için imalat sanayi ihracatı içinde yurt içi ve yurt dışı hizmet bileşenlerinin katma değerini yansıtmakta. Buradan anlaşılan hem OECD hem de OECD dışı ülkelerde imalat sanayinde hizmetlerin öneminin azımsanamayacak derecede olduğu. Bu ülkelerde, imalat sanayi ihracatında, ortalamada, yurt içi hizmet katma değeri % 18, yurt dışı hizmet katma değeri % 14 ve toplam hizmet katma değeri % 32 olarak ortaya çıkmakta. **Grafik 13.2**'de küçük ekonomilerin imalat sanayi üretiminde dışarıdan daha fazla hizmet temin ettiklerine dikkatinizi çekmek isterim.

Türkiye'ye baktığımızda ise bu oranların sırasıyla % 23, % 10 ve % 33 olarak gerçekleştiğini görüyoruz. Türkiye'de imalat sanayi ihraç ürünlerinde hizmetler katma değeri diğer ülkelerin ortalaması ile neredeyse eşitken, hizmet katma değerinin yurt içi ve yurt dışı kompozisyonu diğer ülkeler ortalamasından farklı.

HİZMETLER KÜRESEL TİCARET AKIMLARI İÇİNDE NASIL DEĞER YARATIR?

Son zamanlarda büyük ilgiyle okuduğum çalışmalardan biri Miroudot ve Cadestin (2017). Yazarlar, hizmetleşmenin üç temel bileşeninden söz etmekte: (i) Ulusal/uluslararası girdi-çıkı ya da arz-kullanım tablolarında ölçülen hizmet girdilerinin kullanımındaki artış; (ii) İmalat firmalarında, temel imalat ve montaj faaliyetlerine ayrılan kaynaklarda düşüş ve Ar-Ge, tasarım, dağıtım,

Kısacası, tanıklık ettiğimiz *hizmetleşme* olgusu –mallar ve hizmetler arasındaki hatların giderek bulanıklaşması– ile birlikte sektör seviyesindeki istatistiklerin mal ve hizmet ticaretini birbirinden ayırması güçleşiyor. TiVA veri tabanı, katma değer yaklaşımıyla hizmetlerin dünya ihracatının yaklaşık % 50 gibi bir oranının temsil ettiğini gösteriyor³. Bir başka deyişle, mal ihracatının içinde gömülü hizmetlerin esasında hiç de azımsanamayacak bir oranda olduğunu söylemek mümkün.

Bu yazıda amacım, hizmetleşme olgusunun küresel değer yaratma mekanizmaları üzerinden bir okuması ile Türkiye’de yerli üretime ve ticaret politikasına olası etkileri üzerine bir tartışma sunmak diyebilirim.

İHRACATIN HİZMET İÇERİĞİ

OECD (2013) raporundaki veriyi kullanılarak hazırladığım **Grafik 13.1** toplam 53 ülke için ihracat içinde hizmetlerin katma değer oranını gösteriyor. Ticareti katma değer bakış açısıyla bu şekilde sunmak, uluslararası boyutu pek de olmayan yurt içi sektörlerin ihracata ne ölçüde katkı verdiğini anlamak açısından önemli. Hizmetler, çoğu gelişmiş ekonomide GSYİH’nın yaklaşık üçte ikisini oluşturmakta; ancak, brüt ticaret istatistikleri toplam küresel ticaretin dörtte birinden daha azının hizmette olduğunu gösteriyor. Bu durum, elbette, hizmetlerin bir kısmının ticarete konu olmadığı gerçeğinden kaynaklanmakta. Fakat **Grafik 13.1** aynı zamanda hizmetler sektörünün mal üreticileri ve dolayısıyla ihracatçıları için önemli ara girdiler sağladığı gerçeğini de yansıtıyor.

Hizmet sektörünün mal üretimindeki katma değerini göz önüne aldığımızda, toplam brüt ihracatın hizmet içeriğinin, OECD ekonomilerinin çoğunda % 50’nin üzerinde olduğunu ve İngiltere’de % 60’a yaklaştığını görebiliyoruz. Genellikle düşük hizmet içeriğine sahip olan doğal kaynak ihracatı yüksek Kanada’nın bile ihracatında hizmetin payı % 40’a yakın. **Grafik 13.1**’e göre, gelişmekte olan ekonomilerde ve Avustralya, Şili ve Norveç gibi doğal kaynak ihracatçıları arasında hizmetin payı en düşük seviyelerde seyretmekte.

Grafik 13.1, ayrıca, ihracat içerisinde hem yurt içi hem de yurt dışı hizmet içeriğini göstermekte. Buna göre, Türkiye’nin brüt ihracatı içinde yurt içinden temin edilen hizmetlerin katma değeri % 38 iken yurt dışından temin edilen hizmetlerin katma değeri 2009 yılında % 8 olarak gerçekleşmiş. Bu oranlardan birincisinin OECD ortalamasının üstünde ikincisinin ise OECD ortalamasının altında seyretmesinde Türkiye’nin üretim olanakları çerçevesinde ihraç ürün yelpazesinin, bu ürünlerin üretim-satış biçimlerinin ve ticaret politikasının etkisi oldukça yüksek. İleriki bölümlerde bu konuya daha detaylı olarak değineceğim.

Son dönemdeki ampirik kanıtlar, imalat sanayinin giderek büyüyen hizmetleşmesini göstermekte. İmalat firmaları, ürünlerinde girdi olarak hizmetleri giderek daha fazla kullanmakta ve aynı zamanda daha fazla hizmet üretmekte (Nordås, 2010; Ariu, 2016; Dinçer ve Tekin-Koru, 2016). Bir başka deyişle, üretim, artık sadece mal üretimini değil üretim zincirinde hem yukarı hem de aşağı yönde hizmetle ilgili faaliyetleri de içermekte.

3 Bkz. OECD (2013).

Hizmetleşen Yerli Üretim ve Dış Ticaret

AYÇA TEKİN-KORU

“Hizmet sektörü diye bir şey yoktur.
Hizmet bileşenleri diğer sektörlerden
daha fazla veya daha az olan sektörler vardır.
Herkes hizmet işindedir.”

-THEODORE LEVITT

Dünya ekonomilerinin neredeyse tamamı yirminci yüzyılın son çeyreğinde ve sonrasında hizmetler sektöründe önemli büyümeler kaydetti. Buna rağmen, günümüzde tüm ekonomik faaliyetlerin üçte ikisini oluşturan hizmetler sektörünün dünya ticareti içindeki payı % 20-25 civarında seyretmekte. Bu uyumsuzluğun açıklanmasında en çok dile getirilen faktör hizmetlerin ticarete konu olmadığı görüşü.

Fakat artık biliyoruz ki; bilişim teknolojisindeki gelişmeler, bir yandan önceden ticareti yapılamaz olarak nitelenen hizmetler sektörü ürünlerini ticarete konu hale getirirken, diğer yandan halihazırda ticarete konu olanların ticaretini artırıyor. Dolayısıyla, hizmet üretimi ve ticareti arasındaki önemli farkı açıklamada ortaya atılan görüşler de farklılaşmakta. Bunlardan ilki, imalatçı firmalar bünyesinde sağlanan hizmet etkinliklerinin ticaret istatistiklerine yansımaması. İkincisi, hizmetler, sadece hizmet firmaları tarafından değil, imalatçı firmalar tarafından da ihraç edilmekte.¹ Üçüncüsü, imalatçı firmaların, Ar-Ge hizmetlerini özellikle de bağlı kuruluşlarına diğer merkezi hizmetlerle birlikte ihraç ettiği bilinen bir gerçek. Dördüncüsü, bu firmaların, son yıllarda, daha fazla değer yaratmak ve mevcut ürüne yaşam döngüsü boyunca eşlik etmek amacıyla, mallarla birlikte verilen hizmetleri de (örneğin, kurulum, bakım ve onarım hizmetleri) ihraç etmeye başlaması.²

¹ Bkz. Dinçer ve Tekin-Koru (2016).

² Bkz. Vandermerwe ve Rada (1988).

ürünler arasında birinci sırada % 17,11 ile makine teçhizat bulunmaktadır. TÜİK verilerine göre yüksek teknolojlili ürünlerin imalat sanayi içindeki payı 2018 yılı itibariyle % 12,8 düzeyinde öte yandan imalat sanayi ürünlerinin ithalat içindeki toplam payı % 82,2 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin her açıdan Dördüncü Sanayi Devrimi'nin uzağında olduğu açıktır. Öte yandan gelişmiş ülkelerin tamamlamış oldukları sanayi devrimleri ve teknolojik dönüşümler sonucunda yaşamakta olduğu sanayisizleşme sürecini Türkiye henüz bu olgunluğa erişmeden "erken" bir şekilde yaşamaktadır. Tarım sektöründe yaşanan çözülmenin sanayi sektörüne değil hizmet sektörüne aktarılması Türkiye'nin büyüme ve istihdam politikalarına olumsuz etki etmektedir. Hâlihazırda teknoloji ithal eden bir ülke olarak bu teknolojinin sanayi sektöründe kullanılarak üretime ve büyümeye yansıtılması ve böylelikle sanayileşme sürecinin tamamlanması gerekmektedir. Öte yandan gelişmiş ülkelerle yakınsama çabasının odağını büyümeden kalkınmaya çevirmemiz uzun vadede sürdürülebilir bir ekonomik yapı için elzem görünmektedir. Dördüncü Sanayi Devrimi ile hız kazanacak olan teknolojik yenilik kabiliyeti, Türkiye gibi "takipçi" veya "güney" olarak nitelendirilen ülkelerin maalesef kaybeden statüsünde kalmasını garanti edecektir.

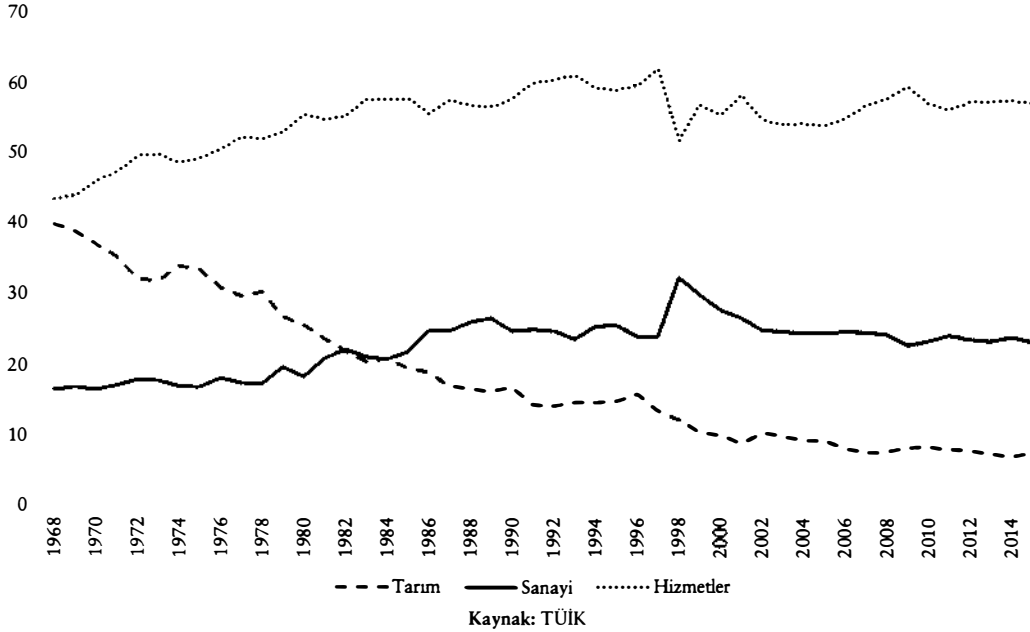
KAYNAKÇA

- Rodrik, D. (2016). Premature Deindustrialization. *Journal of Economic Growth*, 21(1): 1-33.
- Rowthorn, R. ve Ramaswamy, R. (1999). Growth, Trade, and Deindustrialization. *IMF Staff Papers*, 46(1): 18-41.
- Schwab, K. (2017). *The Fourth Industrial Revolution*. Crown Business.
- Taymaz, E. ve Voyvoda, E. (2012). Marching to the Beat of a Late Drummer: Turkey's Experience of Neoliberal Industrialization since 1980. *New Perspectives on Turkey*, 47: 83-113.

VERİ KAYNAKLARI

- Atlas of Economic Complexity. <http://atlas.cid.harvard.edu/>
- TÜİK. www.tuik.gov.tr
- UN Data. <http://data.un.org/>
- World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/>

GRAFİK 12.3
GSYİH Sektörel Payların Değişimi 1968-2015

Taymaz ve Voyvoda'nın (2012) işaret ettiği üzere Türkiye, 1980 sonra neoliberal sanayileşme sürecini başarılı bir "takipçi" olarak sürdürmüştür ve pek çok gelişmekte olan ülke gibi sanayileşmeyi yakınsama için bir araç olarak görmüştür. Bu durumda Türkiye'nin gelişmiş ekonomileri takip ederek –henüz altyapısal gereklilikleri tamamlamadan– bir sanayisizleşme sürecinin başlangıcında yer almasını da erken sanayisizleşme olarak değerlendirmek mümkündür. Bu durumun üretimin yapısı, büyüme, istihdam, ticaret hadleri gibi konularda önemli olumsuz etkileri olacağı açıktır. Krugman (1979) kuzey-güney dengesizliğinin işleyişinden bahsederken kuzeyin sürekli olarak yenilik yapma zorunluluğundan bahsetmektedir. Bu sürekli yenilik faaliyeti kuzeyin yalnız büyümesi için değil, mevcut büyüme hızını koruması için de bir zorunluluktur. Öte yandan kuzeyin sürekli yenilik faaliyeti güney için iki zıt etki yaratmaktadır. Birincisi güneye ticaret yoluyla teknolojinin aktarılması ve böylece mevcut teknoloji seviyesinin gelişimi, ikincisi ise özellikle niteliksiz işgücünün istihdam olanaklarının azalmasıdır.

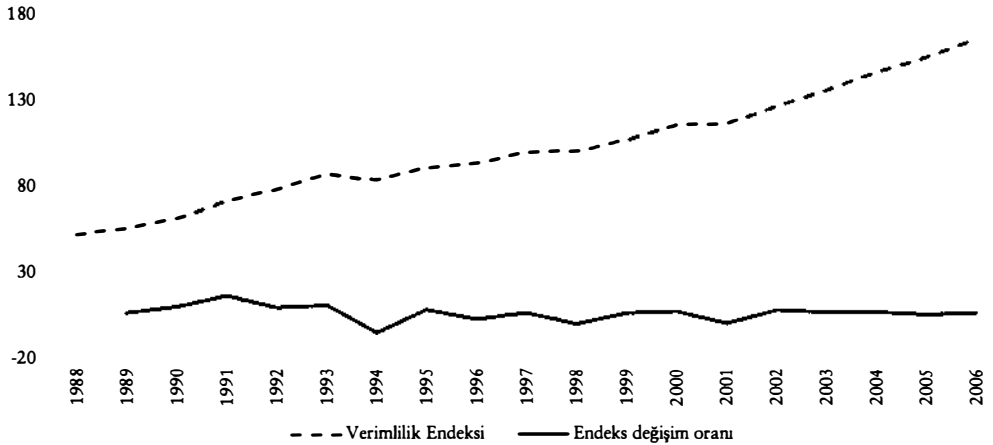
Harvard Üniversitesi Uluslararası Kalkınma Merkezi tarafından hazırlanan "Atlas of Economic Complexity" verilerine göre Türkiye 1995-2016 yılları arasında tekstil ürünleri ihraç etmiş ve endüstriyel ürünler ithal etmiştir. 2016 yılı verilerine daha detaylı bakıldığında Türkiye'nin ihraç ettiği ürünler arasında tekstil ve mobilya % 20,56 ile birinci sırada yer alırken, ithal ettiği

GRAFİK 12.1
Sektörel İstihdam Payları

Kaynak: TÜİK

GRAFİK 12.2
İmalat Sanayiinde Verimlilik

Kaynak: TÜİK

Rodrik (2016), sanayileşme sürecini henüz tamamlayamamış birçok gelişmekte olan ülke için de sanayisizleşme sürecinin yaşanmaya başladığını bizlere göstermiş ve söz konusu kavramın gelişmiş ülkelere içsel olmadığını vurgulamıştır. Gelişmiş ülkelerin yeni bir çağa geçiş yapmasının ardından (sanayi-sonrası/post-industrial) gözlemlenen sanayisizleşme sürecinin gelişmekte olan ülkelerde de yaşanmaya başlamasını Rodrik “erken sanayisizleşme” (pre-mature deindustrialization) olarak adlandırmaktadır.

Sanayi üretimi ve sanayi sektörünün büyüme üzerinde belirleyici ve önemli etkisi yıllar boyunca az gelişmiş ülkelerin yakınsama çabalarını şekillendirmiş ve sanayileşme büyüme üzerinde birincil öneme sahip olmuştur. Rodrik (2016), sanayi sektörünün teknolojik yapısının, niteliksiz işgücünü absorbe etme başarısının ve ticaret temelli yapısının büyümenin motoru olarak görülmesini mümkün kıldığını vurgulamaktadır. Bu üç özelliğe ek olarak imalat sanayi özelinde üretimin somut (tangible) yapısının da etkili olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin erken sanayisizleşme olgusu çerçevesinde bu güçlü yönlerini kaybetmesi, büyüme ve yakınsama çabalarını sekteye uğratabilecek gibi görünmektedir. Ayrıca gelişmiş ülkelerin teknoloji ve yenilik kapasiteleri dikkate alındığında erken sanayisizleşme sürecinin mevcut kuzey-güney dengersizliklerini derinleştirmesi ve bunun sonucunda ticaret hadlerinin ve göreceli fiyatların gelişmekte olan ülkeler aleyhine bozulması da olasıdır.

Sanayisizleşme sürecinin en önemli göstergeleri istihdam ve verimlilik oranları artışlarıdır. ABD, İngiltere ve birçok gelişmiş ülkede 20. yüzyıl ortalarından bu yana sanayi sektörü istihdam paylarındaki düşüş, öte yandan verimlilik oranlarındaki ciddi artış neticesinde sektörün katma değerinin GSYİH içindeki payının oturmuş seyrettiği gözlemlenmektedir. **Grafikler 12.1-12.3** Türkiye için TÜİK’ten elde edilen verilerle sanayisizleşme ipuçlarını takip etmek amacıyla oluşturulmuştur. **Grafik 12.1**, Türkiye’de 1991-2017 yılları için tarım sanayi ve hizmetler sektörlerinin istihdam paylarının değişimini göstermektedir. Veriler tarım sektörünün istihdam payındaki sürekli düşüşe karşın özellikle 1999 sonrasında hizmetler sektöründe ciddi ve sürekli bir artış seyri göstermektedir. Öte yandan sanayi sektörü istihdam payı 2005 yılı sonrasında % 26 bandına oturmuş görünmektedir.

Grafik 12.2 ise imalat sanayi için üretimde çalışılan saat başına kısmi verimlilik endeksini (1997=100) ve söz konusu endeksin zaman içindeki değişim oranını göstermektedir. Buna göre reel verimlilik endeksi incelenen zaman dilimi içinde, kriz dönemleri hariç genel bir artış seyrine sahiptir ve 2002 sonrasında endeks değişim oranı % 6-8 bandına oturmuş durumdadır.

Grafik 12.3 ise tarım sanayi ve hizmetler sektörlerinin 1968-2015 dönemi için GSYİH içindeki paylarını göstermektedir. Burada tarım sektörünün GSYİH içindeki payında sürekli bir azalma göze çarpmaktadır. Sanayi sektörünün payında ise özellikle 1999 krizi sonrasında keskin bir düşüşün ardından devam eden bir azalma seyri göze çarpmaktadır. Hizmetler sektöründeki artış seyri de kriz dönemleri hariç sürekli. Ancak hizmetler sektörünün GSYİH içindeki payındaki artış özellikle 1979-2001 arası dönemde oldukça ivmelidir. Türkiye’de yaşanan ve özellikle bankacılık sektörünü etkileyen 2001 krizi sonrasında hizmetler sektörünün reel büyüme oranı düşmüş ve son yıllarda % 4 bandına oturmuştur.

**Sanayisizleşme Çağında Teknoloji ve
Uluslararası Rekabet:
Türk İmalat Sanayiinin Kısa Değerlendirmesi
SELCEN ÖZTÜRK**

Sanayisizleşme olgusu ve terimi gelişmiş ülkeler için ciddi tartışma konuları oluşturmuş ve oluşturmaktadır. Birçok araştırmacı sanayisizleşme sürecinin gelişmiş ülkelere içsel olduğunu savunmaktadır (bkz. Rowthorn ve Ramaswamy, 1999). Sanayisizleşme süreci temelde talep ve arz faktörlerinde sanayiden hizmet sektörüne kayışı ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu kayışlara özellikle sanayi sektöründe gözlenen yüksek verimlilik, düşük istihdam büyümesi eşlik etmektedir. Çelişkili bir biçimde söz konusu sanayisizleşme süreci ise hızla gelişen modern dünyanın geçirdiği sanayi devrimlerinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bilindiği gibi Birinci Sanayi Devrimi 18. yüzyıl sonlarında buharlı motorun keşfiyle, İkinci Sanayi Devrimi ise 19. yüzyıl sonlarında kitle üretimini mümkün kılan gelişmelerle eşleştirilmektedir. Üçüncü Sanayi Devrimi terimi ise 20. yüzyıl ortalarında bilgisayarlı üretim ve internet çağının başlamasına atfedilmektedir. 2011 yılında ortaya atılan ve hızla en sık tartışılan konulardan biri haline gelen “Sanayi 4.0” veya Dördüncü Sanayi Devrimi kavramı ise “akıllı fabrikalar” ve “büyük veri” (big data) tartışmaları çevresinde şekillenmektedir. Öte yandan dünya genelinde birçok ülke henüz ikinci ve/veya üçüncü Sanayi Devrimi’ni dahi tam anlamıyla tamamlayamamıştır (Schwab, 2017). Dünya Bankası verilerine göre dünya nüfusunun yaklaşık % 13’ünün 2016 yılı itibarıyla halen elektriğe erişimi bulunmamaktadır. Yine 2016 yılı itibarıyla Birleşmiş Milletler’in açıkladığı verilere göre dünya nüfusunun % 45,9’unun internete erişimi bulunmamaktadır.

Bu rakamlar birçok iktisatçının sanayisizleşme sürecini neden yalnızca gelişmiş ülkelerle sınırladığını açıklamaktadır. Birçok gelişmekte olan ve az gelişmiş ülke henüz sanayileşme süreçlerini tamamlayamamışken gelişmiş ülkeler için Dördüncü Sanayi Devrimi’nden ve sanayisizleşme olgusundan, istihdamdan hızlı artan verimlilik oranlarından bahsedilmektedir. Ancak tarihsel sürece bakıldığında her sanayi devriminin beraberinde bir “kazananlar-kaybedenler” veya daha yumuşak bir deyimle bir “kuzey-güney” ayrışması yarattığı açıkça gözlenmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin temel hedefi sanayileşme olarak karşımıza çıkmakta ve bu durum gelişmiş ülkelere yakınsama çabasıyla örtüşmektedir.

KAYNAKÇA

- Haraguchi, N. ve Rezonja, G. (2015). Structural Change in the BRICS's Manufacturing Industries. W. Naudé, A. Szirmai ve N. Haraguchi (der.), *Structural Change and Industrial Development in the BRICS* içinde, Oxford: Oxford University Press, 29-65.
- Lewis, W.A. (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *Manchester School of Economic and Social Studies*, 22(2): 139-191.
- Pischke, J.-S. (2011). "Money and Happiness: Evidence from the Industry Wage Structure". NBER Working Paper No. 17056.
- Romer, P.M. (1986). Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy*, 94(5): 1002-1037.
- Romer, P.M. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98(5): 71-102.

TABLO 11.3
Karşılaştırmalı Göstergeler

A				
Saat ücreti; Düşük=1				
	2013	2014	2015	Ortalama
Düşük Teknoloji	1,00	1,00	1,00	1,00
Orta -Alt Teknoloji	1,35	1,36	1,37	1,36
Orta-Üst Teknoloji	1,67	1,66	1,66	1,66
Yüksek Teknoloji	2,77	2,48	2,42	2,56

B				
Ortalama Verimlilik; Düşük=1				
	2013	2014	2015	Ortalama
Düşük Teknoloji	1,00	1,00	1,00	1,00
Orta -Alt Teknoloji	1,42	1,41	1,55	1,46
Orta-Üst Teknoloji	2,25	2,09	2,21	2,18
Yüksek Teknoloji	6,18	6,13	7,09	6,47

C				
Ücret/verimlilik				
	2013	2014	2015	Ortalama
Düşük Teknoloji	0,45	0,49	0,52	0,49
Orta -Alt Teknoloji	0,43	0,48	0,46	0,46
Orta-Üst Teknoloji	0,34	0,39	0,39	0,37
Yüksek Teknoloji	0,20	0,20	0,18	0,19

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hazırlandı.

artma eğilimi olduğu bir küresel ortamda, uluslararası piyasalarda rekabet gücünün kaynağının düşük işgücü maliyetinden teknolojik üstünlüğe kaydığı görülüyor. Bu süreçte Türkiye'nin öncelikle çözmesi gereken sorun gelişen teknolojiye uyum sağlayabilecek ve kullanabilecek nitelikte bir beşerî sermayeye sahip olmasıdır. Bu noktada eğitim politikaları öne çıkan alanlardan biridir. Türkiye'de olduğu gibi, işgücü piyasalarında arz fazlası olsa bile emek-yoğun sanayi kalıcı bir çözüm olamaz. Teknoloji yoğun endüstrilere yönelerek yüksek katma değer yarattığı gelir artışı hizmetler sektöründe talep yaratabilir ve işsizlik sorunu dolaylı olarak çözülebilir.

TABLO 11.2
Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerde Orta ve Yüksek Teknoloji Grubu Faaliyetlerin Payı

	Orta ve Yüksek Teknoloji Sektörleri (İmalat katma değeri içinde % pay)		Orta ve Yüksek Teknoloji İhracatı (İmalat sektörü ihracatı içinde % pay)	
	Ortalama		Ortalama	
	2005-2007	2013-2015	2005-2007	2013-2015
Türkiye	31,17	30,79	42,29	40,97
Arjantin	26,00	26,00	33,93	48,31
Brezilya	34,42	35,50	46,76	39,72
Meksika	39,37	39,69	76,20	79,17
Hindistan	36,91	38,01	23,25	30,93
Vietnam	25,20	37,71	22,87	47,70

Kaynak: Dünya Bankası, WDI kullanılarak hazırlandı.

TÜRKİYE İÇİN ÇÖZÜM NE OLABİLİR?

Bir ülkenin kalkınma sürecinde imalat sanayinin teknolojik olarak zaman içinde düşük teknoloji sektörlerden yüksek teknoloji sektörlerine doğru bir değişim geçirdiğini görüyoruz. Bir örnek vermek gerekirse BRICS ülkelerine yönelik gerçekleştirilen bir ampirik çalışma 1990'lı yılların ortalarından başlayarak bu ülkelerin çoğunda düşük teknoloji sanayilerden uzaklaşıldığı görülmüştür: Brezilya, Rusya Federasyonu ve Hindistan'da orta teknoloji düzeyinde bir artış ortaya çıkarken Çin yüksek teknoloji sanayilerde en fazla artışı gerçekleştiren ülke olmuştur (Haraguchi ve Rezonja, 2015: 34). Ancak, bu süreç düz bir trend üzerinde hareket etmiyor. Ülke doğal kaynaklarının zenginliği ya da fakirliği, iç pazarın büyüklüğü, kurumsal yapısının geçmişi ve var olan durumu, izlenen iktisat politikaları ile ülkenin dünya pazarlarına nasıl bir coğrafik konumda entegre olduğu farklı düzeylerde bu değişimi etkileyebilmektedir. Böyle bir süreçte, sanayileşmenin ilk aşamasında gıda ve giyim gibi düşük teknoloji üretim ekonomik büyümeye önemli katkılar yapabilir. Ekonominin olgunlaşması ile bu yapının sürdürülmeye çalışılması ekonomik büyüme üzerinde engelleyici bir ortam yaratması kaçınılmazdır. Göstergeler Türkiye'nin daha yüksek teknoloji grubuna giren mallara yönelmede geciktiğini gösteriyor.

1980'lerin ortalarından itibaren Romer (1986) ve (1990) ile büyüme literatüründe sermaye ve işgücüne ek olarak teknoloji de temel büyüme kaynaklarından biri olarak gösterilmeye başlandı ve bu görüşü desteleyecek güçlü ampirik çalışmalar ortaya çıktı. Özellikle korumacılığın

Emek yoğun sanayi yaklaşımının doğal bir sonucu ortalama teknoloji düzeyinin aşağıya çekilmesidir. Sermaye yoğunluğunun düşüklüğü, sermaye malları aracılığı ile kullanılabilen teknolojiden daha az yararlanılması anlamına gelmektedir. Ortalama teknoloji yoğunluğu ürün kompozisyonunu da belirler. **Tablo 11.2**'de orta ve yüksek teknoloji grubuna giren üretim faaliyetlerinin imalat sektörü katma değeri ve ihracatı içindeki payları yer almaktadır. Bu tabloda özellikle 2008 Krizi sonrası 2013-2015 dönemine ilişkin iki temel gözlem öne çıkmaktadır: Birincisi, ihracat ve katma değer payı olarak Türkiye orta ve yüksek teknoloji grubuna giren üretim faaliyetlerinde hem orta-üst gelir grubunda yer alan Arjantin, Brezilya ve Meksika'nın hem de düşük işgücü maliyeti avantajından yararlanan Hindistan ve Vietnam'ın gerisinde kalmaktadır. Bu genel değerlendirmenin iki istisnası katma değer bakımından Arjantin ve ihracat payı bakımından Hindistan'dır. İhracat payı bakımından Brezilya 2013-2015 döneminde Türkiye'nin bir puan gerisine düşmüştür. İkinci gözlem ise, tabloda yer alan diğer ülkelerin tersine, Türkiye'nin 2008 Krizi sonrası döneme hem üretim hem de ihracat bakımından düşük teknoloji grubuna giren mallara yönelmesidir. Bu genel gözlemin tek istisnası orta ve üst teknoloji grubu ihracat payı azalan Brezilya'dır.

Türkiye imalat sektörü teknoloji gruplarına göre değerlendirildiğinde de ilginç ve o oranda düşündürücü sonuçlara ulaşılmaktadır. **Tablo 11.3**'te düşük, orta-alt, orta-üst ve yüksek teknoloji grupları için ücret ve verimlilik göstergeleri yer almaktadır. Ücret verileri ortalama çalışan saat başına, verimlilik ise ortalama çalışan başına yıllık katma değer olarak hesaplandı. Ancak, tabloda hesaplanan bu değerler yerine düşük teknoloji grubu 1 olacak biçimde diğer teknoloji grupları için göreceli değerler yer almaktadır. Bekleneceği gibi teknoloji düzeyi yükseldikçe saat ücreti yükselmektedir. 2013-2015 dönemi ortalaması yüksek teknoloji grubunda ücretler düşük teknoloji grubuna oranla yaklaşık 2,5 kat yüksektir. Düşük teknoloji grubunun payının yüksekliği dikkate alınırsa (**Tablo 11.2**) bu teknolojik düzey dağılımının Türkiye'de ortalama ücretleri aşağıya çektiği sonucuna varılabilir. Teknoloji grupları verimlilik bakımından daha büyük oranlarda farklılaşmaktadır. Yüksek teknoloji grubunda çalışan başına katma değer düşük teknoloji grubunun yedi katına çıkmaktadır. Verimlilik göstergesi teknoloji yoğunluğu arttıkça yükselmektedir. Diğer bir deyişle, üretim kompozisyonunu daha teknoloji yoğun faaliyetlere kaydıran politikalar imalat sektöründe daha az sayıda işçi ile daha fazla katma değer yaratılmasına olanak vermektedir.

Tablo 11.3'ün C bölümü A ve B bölümlerinin hazırlanmasında kullanılan ücret ve verimlilik değerlerinin oranını göstermektedir. Bu değerler bir birim katma değer için ödenen işgücü maliyetinin teknoloji grupları arasında nasıl farklılaştığını gösterir. Emek yoğun sanayileşmeyi destekleyen yaklaşımın en temel dayanaklarından biri bu göstergeler ile uyumlu değildir: İlk bakışta düşük ücret uluslararası pazarlarda bir avantaj gibi gözükse de ödenen birim ücret karşılığı yaratılan değer düşük teknoloji grubu faaliyetlerde diğerlerine oranla oldukça aşağıda kalmaktadır. Dolayısı ile ülke yüksek teknoloji grubu mallara yöneldiği oranda işgücü maliyeti sorun olmaktan çıkmaktadır.

TABLO 11.1
Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerde Kişi Başına GSYİH ve İç Fiyatlar Düzeyi

Ülke adı	Ülke kodu	Kişi başına GSYİH (cari Dolar)	PPP dönüştürme katsayısı	Sıra
		2014-2016 ortalaması		
Hindistan	IND	1.633	0.2670	145
Vietnam	VNM	2.083	0.3522	139
Çin	CHN	7.957	0.5509	77
Türkiye	TUR	11.325	0.4590	61
ABD	USA	56.243	1.0000	9

Kaynak: Dünya Bankası, WDI kullanılarak hazırlandı.

2014-2016 yılları ortalama kişi başına gelir bakımından 61. sırada olan Türkiye’de iç fiyatlar 77. sırada yer alan Çin’e göre biraz daha aşağıdadır (Tablo 11.1). Her iki ülkede de ücretler ABD’ye oranla nominal olarak yarı düzeyde olsa bile reel ücretler kabaca eş düzeydedir. Hindistan ve Vietnam’da ise iç fiyatlar Türkiye’nin yaklaşık yarısı düzeyindedir. Dolayısı ile, bu iki ülkede nominal ücret Türkiye’deki nominal ücretin yarısı olması durumunda reel ücretler birbirine yakın olacaktır. Reel ücreti bir anlamda mutluluk göstergesi olarak alırsak, Hindistan ve Vietnam’da Türkiye’deki ücretin yarısı eş düzeyde mutluluğa karşılık gelecektir.¹ Uluslararası piyasalarda fiyat rekabeti gücünü artırmak için Türkiye’de ücretleri bu oranın altına çekmeye çalışmak ise Hindistan ve Vietnam’a oranla çalışanların daha az mutlu, dolayısı ile huzursuz ve verimsiz olmalarına yol açacaktır.

Türkiye’de iç fiyatların düşüklüğü sonucu bir oranda düşük ücret avantajından yararlanma potansiyeli bulunmaktadır ve avantaj bir ölçüde kullanılmaktadır. Ancak bu avantaj benzer politikaları uygulayan ülkelere oranla oldukça sınırlıdır ve sadece düşük ücrete dayalı maliyet avantajı ile elde edilebilecek rekabet gücü zayıf kalacaktır.

TEKNOLOJİ YOĞUNLUĞU

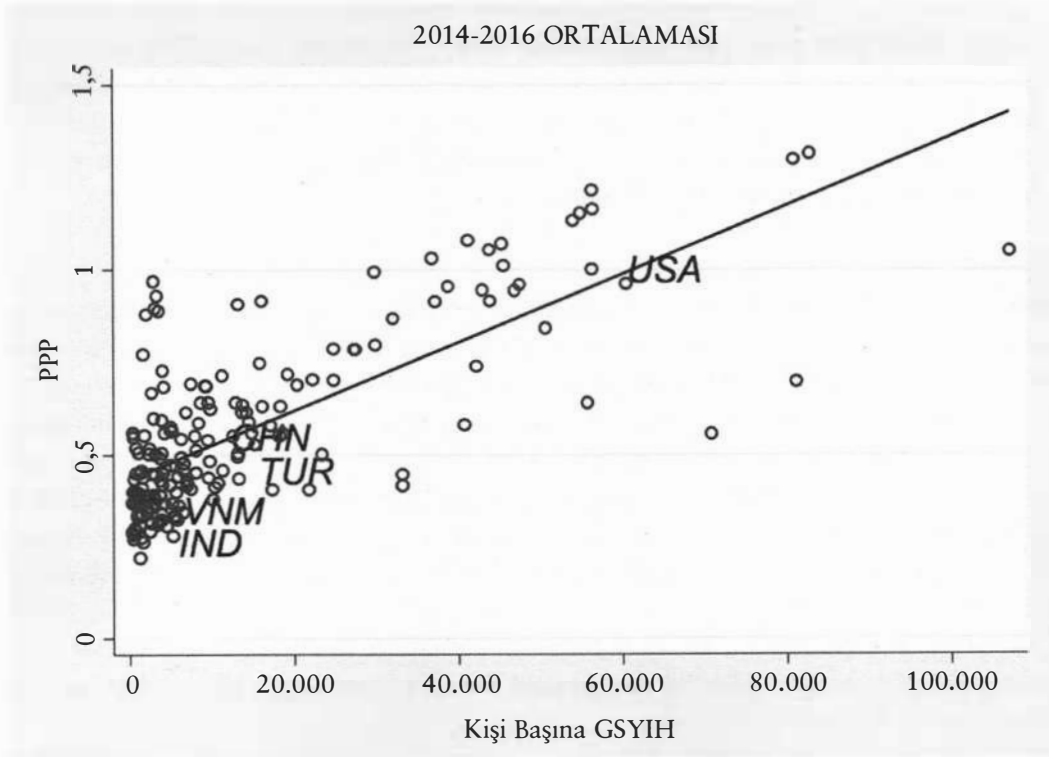
İç fiyat düzeyinin göreceli düşüklüğü bir ülkeye düşük ücretler aracılığı ile bir avantaj sağlayabilir. Ancak, Grafik 11.1’de görüldüğü gibi, ülke geliştikçe iç fiyatlar düzeyi de yükselmektedir. Diğer bir deyişle büyüme sürecindeki bir ülkenin düşük ücret yaklaşımını uzun dönemde sürdürülmesi olanaklı değildir. Ayrıca bu politikanın uzun dönemli etkisinin de tartışılmasında yarar vardır.

¹ Pischke (2011), yaşam memnuniyeti verileri üzerine iktisatçıların son yirmi yılda artan bir ilgisi olduğunu ve bu literatürün önemli bir bölümünün gelirin mutluluk üzerindeki etkisine baktığını belirtiyor.

tanımlanabilir. Bu değerin büyümesi ülke içi fiyatların ABD fiyatlarına yaklaştığını gösterir. Grafik, kısa dönemli dalgalanmaların etkisini azaltmak amacıyla 2014-2018 dönemi yıllık değerlerin ortalaması kullanılarak hazırlandı.

Beklenebileceği gibi, ülkenin gelir düzeyi yükseldikçe ülke içi fiyatlar ABD fiyatlarına yaklaşmaktadır. Bu ilişki için elde edilen trend doğrusu pozitif eğimlidir. Grafikte, ülkelerin iç fiyatlarının karşılaştırıldığı ABD'ye ek olarak, düşük işgücü maliyeti avantajından faydalanan ülkeler arasında son dönemlerde yüksek oranlı büyüme başarısı gösteren Çin, Hindistan ve Vietnam ile Türkiye ülke kodları ile gösterildi. Bu ülkelere ilişkin grafikte kullanılan değerler ayrıca **Tablo 11.1**'de yer almaktadır. Çin, ele alına iki değişken arasındaki ilişkiyi gösteren doğrunun biraz üstünde, Hindistan, Vietnam ve Türkiye ise altında yer almaktadır. Bu, kendi gelir düzeyindeki ülkelere oranla Çin'de iç fiyatların daha yüksek, diğer üç ülkede ise daha düşük olduğuna işaret eder.

GRAFİK 11.1
Kişi Başına GSYİH ile Satın Alma Paritesi Arasındaki İlişki

Kaynak: Dünya Bankası, WDI kullanılarak hazırlandı.

Türkiye İçin Emek-Yoğun Sanayi Seçeneği Açmazı

A. SUUT DOĞRUEL

Emek yoğun sanayi önermesi geliştirmekte olan ülkelerde işgücünün bol ancak ortalama nitelik düzeyin düşük olduğu gözlemine dayanır. 1954 yılında yayınladığı makalede tarımdan sanayiye geçiş dinamiğini tartışan Arthur Lewis tarafından dile getirilen “sınırsız işgücü” kavramı bu önermenin arkasındaki temel yaklaşımı tanımlar (Lewis, 1954). Bol ve düşük nitelikli işçi aynı zamanda düşük ücrete karşılık gelir. Bu tercihin bir diğer sonucu da kullanılan işgücünün niteliğine bağlı olarak teknoloji yoğunluğunun daha az olduğu üretim alanlarında yoğunlaşılmasıdır. Bu yazıda emek yoğun sanayi tercihinin sonucu olarak doğrudan gözlenebilen düşük ücret ve düşük teknoloji yoğunluğu üzerinde odaklanılacaktır.

DÜŞÜK ÜCRET

İşgücü bolluğuna bağlı olarak önerilen emek yoğun sanayileşme yaklaşımının en güçlü savunusu ücretlerin düşüklüğü oranında üretim maliyetleri de düşeceği için ülkenin uluslararası piyasalarda fiyat avantajı yakalaması beklentisidir. Bu tercihin doğal sonucu ülkede ortalama ücretlerin de döviz cinsinden düşük olmasıdır. Döviz cinsinden ortalama ücretler ne kadar düşük olursa ülkenin de o oranda fiyat avantajı yakalama şansı yükselecektir. Ücret düzeyi uluslararası piyasalarda rekabet gücü ile ilişkilendirildiği için bu bölümde Türkiye düşük işgücü maliyeti ile öne çıkan son dönemlerin başarılı ülkeleri olarak gösterilen birkaç ülke ile karşılaştırılarak değerlendirilecektir.

Ücretlerin döviz cinsinden düşük olmasının işçilerin satın alma gücüne ne oranda yansıyacağı ise yerel para cinsinden ülke içi fiyatların ne oranda düşük olduğuna bağlıdır. Ülke içi fiyatlar dünya ortalamasına göre ne kadar düşük olursa düşük ücretin o oranda işçilerin satın alma gücünü zayıflatmayacağını, diğer bir deyişle yerel para cinsinden reel ücretlerin daha az düşük olacağını söyleyebiliriz.

Grafik 11.1'de verisi bulunan 187 ülke için satın alma paritesi ile kişi başına GSYİH arasındaki ilişki gösterilmektedir. Satın alma paritesi ülke içi fiyatların ABD fiyatlarına oranı olarak

- Rowthorn, R. ve Ramaswamy, R. (1999). Growth, Trade, and Deindustrialization. *IMF Staff Papers*, 46(1): 18-41.
- Rodrik, D. (2016). Premature deindustrialization. *The Journal of Economic Growth*, 21: 1-33.
- Saeger, S.S. (1997). Globalization and Deindustrialization: Myth and Reality in the OECD. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 133(4): 579-608.
- TÜİK. İstatistik Göstergeler, 1923-2013. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.
- UNIDO (2015). *Industrial Development Report 2016. The Role of Technology and Innovation in Inclusive and Sustainable Industrial Development*. Viyana: United Nations Industrial Development Organization.
- UNIDO (2017). *Industrial Development Report 2018. Demand for Manufacturing: Driving Inclusive and Sustainable Industrial Development*, Viyana: United Nations Industrial Development Organization.
- World Development Indicators (2018) Washington, D.C.: The World Bank.

gelişmiş ihracat pazarlarında söz sahibi olmak zorlaşacaktır. Küresel imalat sanayi katma değeri içinde Türkiye gelişmiş ülkeler içinde önemli yere sahip olmakla birlikte payı azalmaktadır. Bu durum, rekabet etme kapasitesinde bir azalmayı işaret ediyor.

Ancak, sanayi politikaları bu yeni durumda öngörülebilirliği artırabilir ve zayıflıkları azaltabilir. Bütün zayıflıklarına rağmen Türkiye’de bir imalat sanayi birikimi ve geleneği vardır. Buna ek olarak büyük bir iç pazara sahip olması ve ticaret yaptığı ülkelerin çeşitliliği Türkiye’nin güçlü yanlarıdır. Teknoloji içeriğindeki düşüklük ve burada çok söz edilmeyen işgücü kalitesinin düşüklüğü, sanayi ve bunu bütünleyecek eğitim ile araştırma ve geliştirme politikalarının uygulanması ile çözülebilir. Bu yazıda dile getirilmeyen bir diğer sorun da üretimin ithalata bağımlılığıdır. Bu sorun da sanayi politikaları ile müdahale edilebilecek bir alandır.

Bu yapılan tartışmalarda en önemli risk makro dengelerdeki bozulmaların imalat sanayinin yapısı üzerinde uzun dönemli zayıflama etkisi yaratmasıdır. Üretimden vazgeçme/sanayisizleşme sarmalının güçlenmesi, korumacılıkla beslenen dış konjonktürün de etkisiyle, Türkiye imalat sanayine geri dönülmez biçimde zarar verebilir. Çok yavaş ve belli bir birikimle gelişen üretim gücünün yavaş ve içi boşalarak zayıflaması, yeniden kurmayı gerektirecek kadar büyük bir zarar yaratabilir.

KAYNAKÇA

- Cornwall, J. (1980). Modern Capitalism and the Trend toward Deindustrialization. *Journal of Economic Issues*, 14(2): 275-289.
- Dasgupta, S. ve Singh, A. (2006). “Manufacturing, Services and Premature Deindustrialization in Developing Countries: A Kaldorian Analysis”. UNU-WIDER, United Nations University Research Paper, No. 2006/49.
- Doğruel, A.S. ve Doğruel, F. (2017). Türkiye’de Sanayileşme ve Kriz. M. Koyuncu, H. Mihçı ve A. E. Yeldan (der.), *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi: Fikret Şenses’e Armağan*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 45-73.
- Doğruel, F. ve Doğruel, A.S. (2018a). *Bıçak Sırtında Büyüme: Küreselleşmenin Yükselişi ve Düşüşü*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Doğruel, A.S. ve Doğruel, F. (2018b). Türkiye’de Yapısal ve Teknolojik ve Değişme. N. Engin, E. Aslanoglu, O. Erdoğan, B. C. Karahasan ve K. Tata (der.), *Türkiye Ekonomisinde Kalkınma Dönüşüm*, İstanbul: İmge Yayınları.
- International Labour Organization (ILO) International Labour Organization Database (ILOSTAT) - Employment by Sex and Economic Activity. International Labour Organization (ILO).
- Jorgenson, D.W. ve Timmer, M.P. (2011). Structural Change in Advanced Nations: A New Set of Stylised Facts. *The Scandinavian Journal of Economics*, 113(1): 1-29.
- Kuznets, S. (1966). *Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread*. New Haven ve Londra: Yale University Press.
- McMillan, M. ve Rodrik, D. (2011). Globalization, Structural Change and Productivity Growth. M. Bacchetta ve M. Jansen (der.), *Making Globalization Socially Sustainable*, Cenevre: International Labour Organization and World Trade Organization, 49-84.
- Palma, J. G. (2005). Four Sources of De-Industrialization and a New Concept of the Dutch Disease. J. A. Ocampo (der.), *Beyond Reforms. Structural Dynamics and Macroeconomic Vulnerability*. Washington, DC: World Bank ve Stanford University Press, 71-116.
- Rowthorn, R. ve Ramaswamy, R. (1997). Deindustrialization-Its Causes and Implications. *Economic Issues*, International Monetary Fund. No: 10.

Türkiye imalat sanayisinin sanayisizleşme sürecinden nasıl etkilendiğini kısaca değerlendirmek istersek, özellikle 2008 Küresel Krizi sonrasında gözlenen küçük bir yukarı çıkışla (**Grafik 10.3** ve **Grafik 10.4**) imalat sanayinin payındaki düşmenin durduğunu söyleyebiliriz. Ancak, Türkiye, ancak 1980’li yılların ortalarından başlayan ve 2000’li yılların hemen öncesinde sona eren dönemde imalat sanayi katma değerini % 20’lerin üzerinde tutabilmiş ve daha sonra bu oran düşme trendine girmiştir (**Grafik 10.3**). İmalat sanayinin istihdam payı ise 1970 öncesinde % 10’un altındadır. 1980’de % 12’ye yükselmiş, sırası ile 1990’da 14 ve 2000’de 17’ye yükselmiştir.¹¹ İmalat sanayinin istihdam payı 2008 Küresel Krizi öncesinde ve 2008’de % 20’ye ulaşmış, izleyen on yılda ise % 18 dolayında kalmıştır.¹² Bu değerlendirmeler Türkiye’de imalat sanayi için bazı sorunları işaret etmektedir. Bütünüyle bir erken sanayisizleşme sorunundan söz etmek zor olmakla birlikte varolan trendleri teknoloji içeriğinin düşüklüğü ile birlikte düşündüğümüzde bir sorunun varlığını işaret etmektedir. Türkiye’nin imalat sanayinin geleceği için neler söyleyebileceğimiz bu kaygılar ve yapı ile ilişkilidir.

SANAYİSİZLEŞME KAYGILARI VE TÜRKİYE’DE İMALAT SANAYİNİN GELECEĞİ

Cumhuriyet’in kuruluşunu izleyen yıllardan başlayarak sanayileşme Türkiye’nin önemli bir hedefi oldu ve 1930’lı yıllardan başlayarak aktif sanayileşme politikaları izlendi. Devlet, girişimci eksikliğini gidermekten iç pazarın bütünleştirilmesini sağlamak gibi geniş bir aralığı kapsayan hedefleri gerçekleştirmeye; yanı sıra ilk yıllardaki gıda ve diğer tüketim mallarındaki yoklukların yarattığı sorunları olağanüstü bir çaba ile çözmeye çalıştı (Doğruel ve Doğruel, 2017). 1960’lı yıllardaki planlı yılları da kapsayan ve 1980’e kadar süren dönemde devlet önemli bir aktördü. Sanayileşme bütün bu yıllar boyunca önemli bir hedefti. 24 Ocak 1980 Kararları ile başlayan dönemle birlikte bu aktif sanayileşme politikaları terkedildi. Bu programla birlikte Türkiye, küresel entegrasyonun gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynayan dışı açılma politikalarını uygulamaya başladı. Bu politikaların imalat sanayi üzerinde sonuçları, Türkiye’nin yapısal sorunları ve birikimleri ile birlikte şekillendi. Gelineen noktada bir sanayisizleşme tehdidinin varlığından söz edilebilir.

Sanayisizleşme tehdidini bertaraf etmek, sektörün zayıflıklarını güçlendirmek, risklerini azaltmak ve belirsizlikler karşısında stratejiler geliştirmekle mümkün olacaktır. Yazıya başlarken Türkiye’de imalat sanayinin geleceğinin iki temel eksen üzerinde şekillenebileceği belirtilmişti. Bunlarda ilki küresel ve Türkiye’nin kontrol etmesi zor değişkenlerin varlığıdır. Korumacılık gelişmiş ülkelerden başlayarak güçlü bir politika haline gelme eğilimi taşımaktadır. ABD Başkanı Donald Trump’ın iktidara gelir gelmez bölgesel ortaklığı olan Meksika ile ticari bağlarını sınırlandırmak istemesi, İngiltere’nin Brexit ile Avrupa Birliği ile bağlarını koparmak istemesi, bu tür politikaların ilk göze çarpan girişimleridir. Bu tür bir ortamda düşük teknoloji içerikli ürünlerle

¹¹ TÜİK. İstatistik Göstergeler, 1923-2013 (Tablo 8.4) ve International Labour Organization (ILO). International Labour Organization Database (ILOSTAT).

¹² International Labour Organization (ILO). International Labour Organization Database (ILOSTAT).

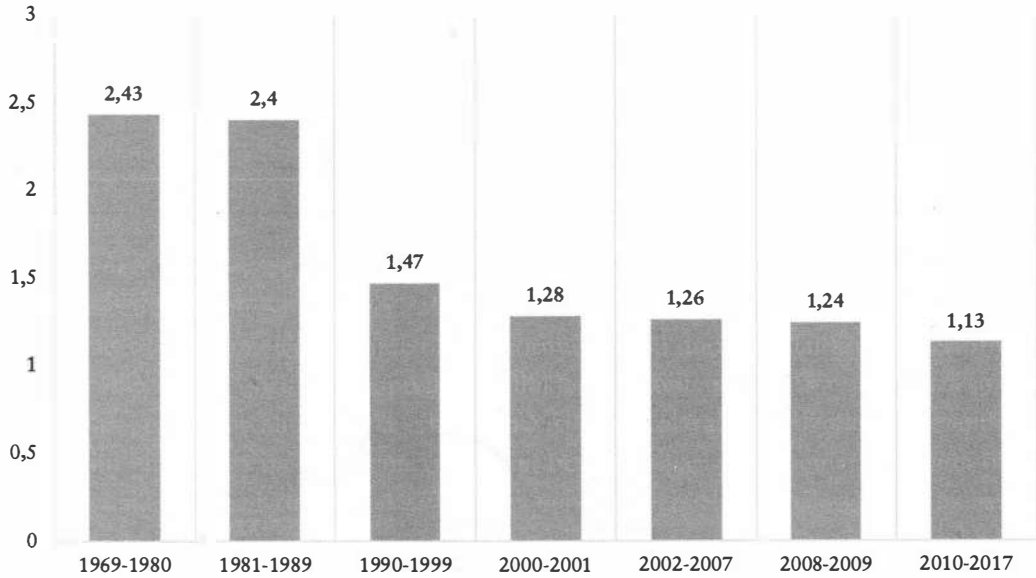
TABLO 10.3
İmalat Sanayi Katma Değerinin Teknoloji Yoğunluk Kompozisyonu (Yüzde)

	2005			2015		
	Düşük	Orta-Düşük	Orta-Yüksek ve Yüksek	Düşük	Orta-Düşük	Orta-Yüksek ve Yüksek
Türkiye	41,2	27,2	31,6	38,2	26,9	35,0
Yüksek	29,0	25,6	45,4	26,4	24,2	49,3
Orta-Üst	34,7	31,3	34,0	30,8	30,1	39,1
Orta-Alt	38,4	29,6	32,0	39,1	27,1	33,8
Düşük	63,2	24,9	11,8	73,8	19,5	6,7

Kaynak: UNIDO (2017) Tablo 7.6, s. 166.

GRAFİK 10.5

Türkiye’de Dönemlere Göre İmalat Sanayi Katma Değeri Büyüme Ortalamasının GSYİH Büyüme Ortalamasına Oranı

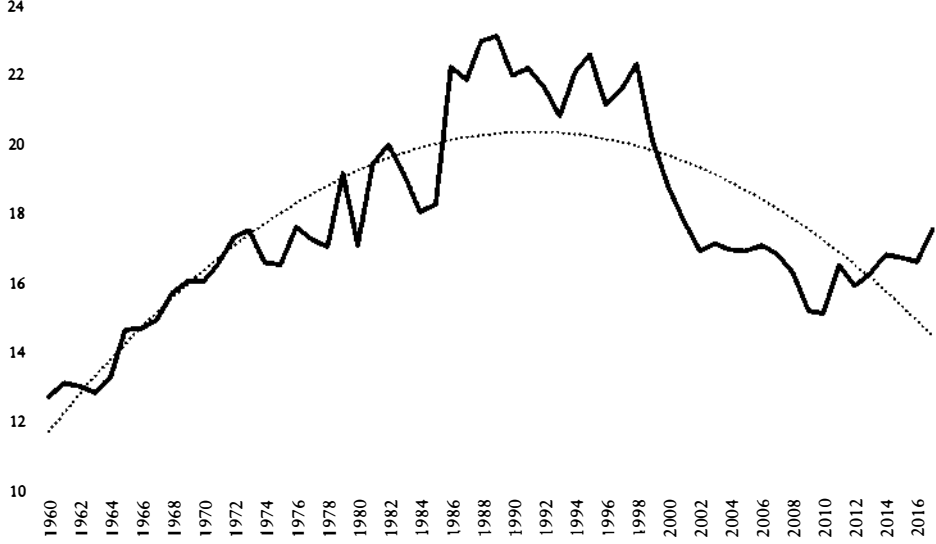

Kaynak: World Development Indicators kullanılarak hazırlanmıştır.

oldukça düşük bir işgücü verimliliği artışı gözleniyor (Doğruel ve Doğruel, 2018b: 272). Bu artış da önemli ölçüde 2008 Küresel Krizi sonrasında 2010-2015 dönemindeki verimlilik artışı ile gerçekleşmiştir.¹⁰

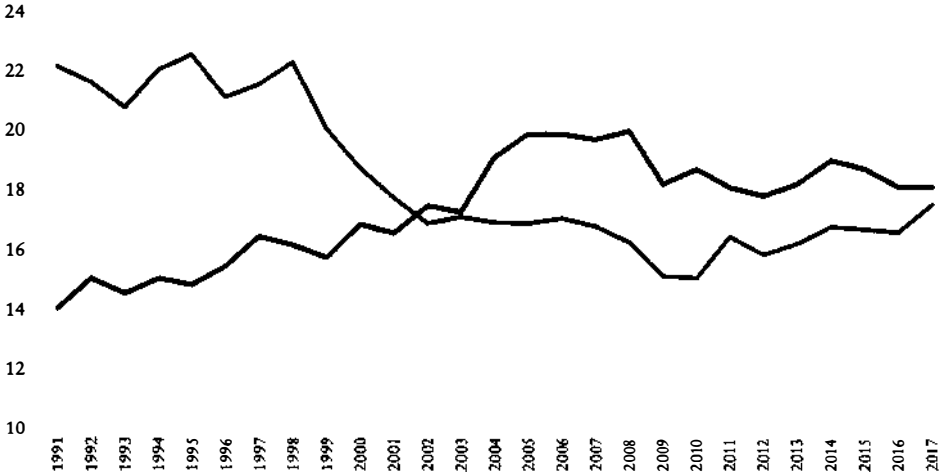
¹⁰ Bu değerlendirmeler Doğruel ve Doğruel’de (2018b) yer alan Shift-Share hesaplamalarına dayanmaktadır.

GRAFİK 10.3
İmalat Sanayinin GSYİH İçindeki Payı (1960- 2017) (Yüzde)

Kaynak: World Development Indicators

GRAFİK 10.4
İmalat İstihdamının Toplam İstihdam ve Katma Değerinin GSYİH İçindeki Payları (1991-2017) (Yüzde)

— İmalat Sanayi İstihdamının Toplam İstihdam İçindeki Payı — İmalat Katma Değerinin GSYİH İçindeki Payı

Kaynak: World Development Indicators ve International Labour Organization (ILO) Database (ILOSTAT)

rinden aldığı payın gerilemesi belli bir zayıflamayı da işaret etmektedir. Bu zayıflama Kuznets'in söz ettiği beklenen bir yapısal değişim mi yoksa beklenenden önce bir imalat sanayi kaybı mı yaşanıyor sorusu üzerinde düşünmek gerekiyor. Bu nedenle Türkiye imalat sanayinin 1990 sonrası süreçte nasıl bir performans gösterdiğini izlememiz gerekiyor.

TÜRKİYE İMALAT SANAYİ VE SANAYİSİZLEŞME

Türkiye imalat sanayinin GSYİH içindeki payı 1960-2017 dönemi dikkate alındığında ters U şeklindedir (**Grafik 10.3**). Bu grafik, son 60 yıllık sürede imalat sanayinin payında 1960'lı yıllarda başlayan artışın 1980'li yıllarda da devam ettiğini, buna karşın 2000'li yıllarda 2008 Küresel Krizi'ne kadar süren dönemde bir azalma eğilimine girdiğini göstermektedir. Bu yapı 2008 Küresel Krizi sonrasında hafif bir değişme göstermiş ve imalat sanayinin payı tekrar % 15'lerden % 17 dolayına yükselmiştir (**Grafik 10.3**). **Grafik 10.4** ise, bu yazıda odaklanılan 1990 sonrası dönem için imalat sanayi katma değerinin GSYİH ve istihdamının toplam istihdam içindeki paylardaki değişmeyi sergilemektedir. Bu grafik, imalat sanayinin payının azalmaya başladığı 2000'li yıllarda istihdam payının arttığını en azından imalat sanayi katma değerinin GSYİH içindeki payının üzerinde seyrettiğini göstermektedir. Bu sonuç iki nedenle ortaya çıkabilir. Birincisi işgücü verimliliğindeki düşüş ile ilişkili olabilir.⁹ İkincisi ise, imalat sektöründe düşük teknoloji üretimin yaygınlığı ile açıklanabilir. Türkiye'de imalat sanayi katma değerinin içinde düşük teknoloji üretimin payı yüksektir. Türkiye orta-üst gelir grubunda yer alan bir ülke olmasına rağmen düşük teknoloji katma değer payı 2005 yılında orta-alt grupta yer alan ülkelerin ortalamasından yüksek, 2015'te ise çok az üzerinde gerçekleşmiştir (**Tablo 10.3**). Aynı zayıflık orta-alt ile orta-üst ve yüksek teknoloji üretimin katma değer payında da görülmektedir (**Tablo 10.3**). Türkiye, orta gelirli ülkelerin imalat sanayindeki ortalama performanslarına göre zayıf bir yapı sergilemektedir.

İmalat sanayinin genel başarı performansını anlayabilmek ve özellikle küreselleşmenin hızlandığı 1990 sonrası nasıl bir yapısal değişim gösterdiğini izleyebilmek için **Grafik 10.5**'te yer alan grafik hazırlanmıştır. Bu grafik, veri kısıtlamalarının izin verebildiği kadar geriye giderek ve dönemsel olarak, imalat sanayi katma değeri büyüme hızının GSYİH büyüme hızına oranının nasıl değiştiğini göstermektedir. Oranın büyüklüğü görece olarak imalat sanayinin daha başarılı olduğu anlamına gelmektedir. **Grafik 10.5**'te dikkat çeken özellik, iktisat politikalarında önemli bir değişime gidilen 1980 öncesi ve sonrası on yılda imalat sanayi performansının 2,4 dolayında bir oran ile çok fazla farklılık göstermemesidir. 1990'lı yıllardan başlayarak bu oran, içinde 2000-2001 krizinin de yer aldığı dönem dahil, hep azalma eğiliminde olmuştur. Çok kaba bir değerlendirme ile bu durumu küreselleşme ile ilişkilendirebiliriz. Diğer taraftan, sadece 2000 sonrasına odaklandığımızda, 2003-2015 döneminde işgücü verimliliği bakımından başarılı bir performans gözlenmiyor. İmalat sektörünün bütününde ve alt teknoloji gruplarında 2003-2015 döneminde

9 İmalat sektöründe 2000 sonrası dönemde önceki döneme göre çalışan başına katma değer, bir başka deyişle işgücü verimliliğinin düştüğü gözlenmiştir (Doğruel ve Doğruel, 2008b: 262).

TABLO 10.1
Ülke Gruplarının Gelir Düzeylerine Göre İmalat Sanayi Katma Değerlerindeki Değişme (Yüzde)

Gelir Düzeyi	1990	2000	2016 (Tahmin)
Yüksek	79,4	74,4	56,6
Orta Üst	15,1	20,1	34,8
Orta Alt	4,8	5,1	8,0
Düşük	0,9	0,6	1,2

Kaynak: UNIDO (2017: Tablo 7.1)

TABLO 10.2
Gelişmekte Olan Ülkeler Grubunun Toplam En Büyük Beş Ülkesinin Katma Değer Payları (Yüzde)

	1990	2000	2014
Çin	15,8	32,1	51,3
Brezilya	12,2	8,5	4,4
Meksika	10,9	10,2	5,0
Hindistan	5,7	6,2	6,4
Türkiye	5,2	4,8	3,6
Diğer Gelişmekte Olan Ülkeler	50,1	38,2	29,2

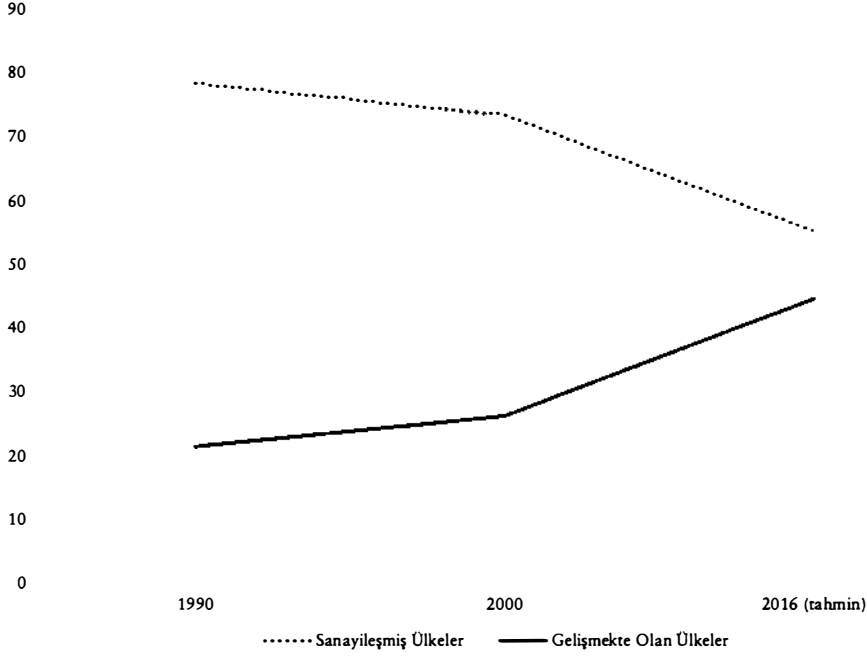
Kaynak: UNIDO (2015) Şekil 7.6 verileri ile hazırlanmıştır.

Çin ile sınırlı değildir. 2016 yılı dikkate alındığında imalat sanayi üretiminde en büyük 15 ülke arasında ilk sırada Çin yer alırken Hindistan, Güney Kore ve Endonezya da gelişmiş ülkelerle birlikte bu listede yer almaktadırlar (UNIDO, 2017: Şekil 7.2). Bu 15 ülke arasına Latin Amerika ülkelerinden Brezilya ve Meksika da girmektedir. Ancak, 1990 sonrası dönemde imalat sanayi katma değerinin coğrafi dağılımında Asya ve Pasifik bölgesi gelişen, Latin Amerika ülkeleri ise gerileyen bölgeler oldular. Toplam dünya imalat sanayi katma değeri içinde Asya ve Pasifik bölgesinin payı 1990'da % 28'den 2016'da % 41'e yükseldi. Latin Amerika'nın toplam imalat sanayi katma değeri içindeki payı ise % 8'den % 6'ya geriledi. Kuzey Amerika ve Avrupa aynı dönemde bir gerileme gözlenirken Afrika'nın payı fazla bir değişme olmadan % 2'de kaldı.⁸

İmalat sanayi katma değeri sıralamasına göre Türkiye 2016 yılında ilk 15 ülke arasına giremedi. Oysa 2014 yılında dünya imalat sanayi katma değerine göre sıralamada 15. ülke olarak listeye girmişti (UNIDO, 2015: Şekil 7.2). Türkiye, 1990-2014 arasında gelişmekte olan ülkeler içinde en fazla imalat sanayi katma değerine sahip beş ülke içinde kalmakla birlikte dönem içinde payı azalma göstermiştir (Tablo 10.2). Türkiye'nin payındaki azalma Brezilya ve Meksika'nın paylarındaki azalma kadar hızlı olmadı (Tablo 10.2). Ancak, dünya imalat sanayi katma değe-

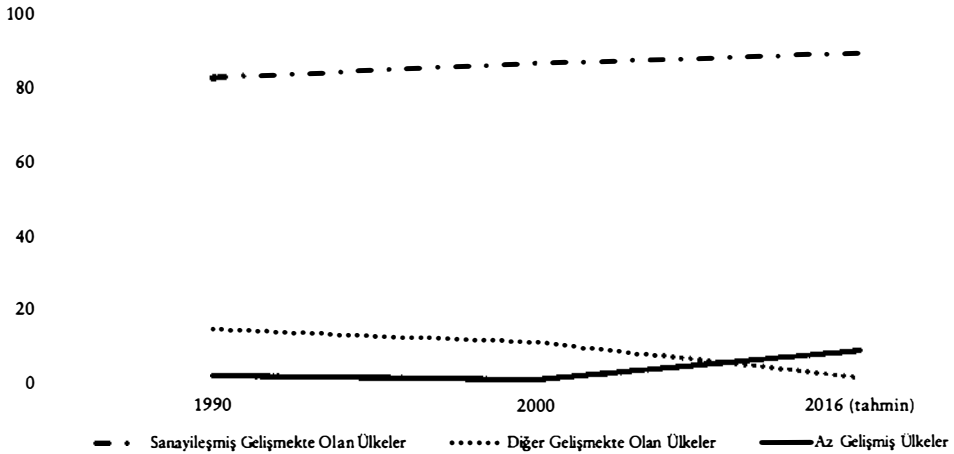
⁸ Veriler UNIDO'ya (2017: Şekil 7.7) dayanmaktadır.

GRAFİK 10.1
Sanayileşmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde İmalat Sanayi Katma Değeri Payının Dağılımı (Yüzde)

Kaynak: UNIDO (2017) Tablo 7.1 verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

GRAFİK 10.2
İmalat Sanayi Katma Değeri Payının Gelişmekte Olan Ülkeler Toplamı İçinde Dağılımı (Yüzde)

Kaynak: UNIDO (2017) Tablo 7.1 verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

gelişmiş ülkelerdeki yatırımları özellikle başta Çin olmak üzere ağırlıklı olarak Asya ülkelerine yöneltirken bu gelişmeden zarar gören gelişmekte olan ülkelerin bir bölümü erken sanayisizleşmeyi (premature deindustrialization) yaşadılar.⁵ Erken sanayisizleşme halen literatürde canlı olarak tartışılan bir kavramdır. Ampirik çalışmalar erken sanayisizleşmenin hangi gelir düzeyinde ortaya çıkabileceği konusunda farklı veriler sunmaktadırlar. (Palma, 2005: 107) imalat sanayi istihdamının azalmaya başladığı eşiği, kişi başına gelir düzeyi 1980’de 21 bin ABD doları ve 1990 yılında bu 10 bin ABD doları olarak vermektedir.⁶ Literatür erken sanayisizleşme konusunda farklı faktörleri dikkate alan tartışmaları içermekle birlikte, genel bir değerlendirme yapabilmek için bu değerleri erken sanayisizleşme için bir dönüş noktası olarak alabiliriz.

Dünya ekonomisini derinden etkileyen bu gelişmelerin sonuçlarını anlayabilmek için 1990 sonrası dönemde imalat sanayi küresel dağılımının nasıl değiştiğine bakmamız gerekiyor.

İMALAT SANAYİNİN KÜRESEL DAĞILIMINDAKİ DEĞİŞME

Dünya imalat sanayi üretiminin dağılımı 1990 sonrasında önemli bir değişim gösterdi. **Grafik 10.1**’den izlenebileceği gibi, gelişmiş ülkeler 1990 yılında imalat sanayi katma değerinin neredeyse % 80’lik bir bölümünü alırken bu pay 2000’de % 74’e ve 2016’da % 55’e düşmüştür. Gelişmekte olan ülkelerin payı 2016’da dünya imalat sanayi katma değerinin yarısına yaklaşmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin kendi içindeki dağılımında ise sanayileşmiş gelişmekte olan ülkeler 2016’da % 90’lık bir paya sahiptir (**Grafik 10.2**).⁷ Dolayısıyla dağılıma gelişmiş ülkelere doğru olmuş ve az gelişmiş ülkeler ve diğer gelişmekte olan ülkeler bu değişimde önemli bir yer alamamıştır. Ülkeleri gelir gruplarına göre ayırarak imalat sanayi katma değerindeki değişmeye bakıldığında ise 1990 ve 2016 arasında değişimin ağırlıklı olarak gelişmiş ülkeler ile orta-üst gelir grubu ülkeler arasında olduğu görülmektedir (**Tablo 10.1**).

Diğer önemli bir gelişme ise imalat sanayi katma değerinin büyümesi ile ilgilidir. İmalat sanayi katma değerinin payı gelişmiş ülkelere 2000 sonrasında daha hızlı düşerken gelişmekte olan ülkelere artmıştır (UNIDO, 2017: 157). Çin gelişmekte olan ülkeler (sanayileşmiş, az gelişmiş ve diğer gelişmekte olan ülkelerin bütünü) içinde en büyük imalat sanayi üreticisidir. Gelişmekte olan ülkeler içinde Çin imalat sanayi katma değerinin payı 1990 yılında % 15’ten 2016 yılında % 55’e yükselmiştir (UNIDO, 2017: Şekil 7.4). Bu gelişmelere dayanarak Çin’in dünyanın “dev bir fabrikası” olduğu metaforunu yapabiliriz. Ancak, Asya’da yer alan ülkelerin başarısı sadece

⁵ Bu konuda kapsamlı değerlendirmeler için Palma (2005), Dasgupta vd. (2006) ve Rodrik (2016) çalışmalarına bakılabilir.

⁶ Her iki eşik de 1985 uluslararası ABD doları ile ölçülmüştür (Palma, 2005: 107).

⁷ Sanayileşmiş gelişmekte olan ülkeler sınıflaması UNIDO tarafından yapılan bir sınıflamadır ve ağırlıklı olarak başta Çin olmak üzere Asya, Latin Amerika, Orta ve Doğu Avrupa’da yer alan ülkelerdir. Düzeltilmiş kişi başına imalat sanayi katma değeri 2.500 dolar ve üzeri ya da kişi başına satın alma GSYİH 20.000 dolar ülkeler sanayileşmiş ekonomiler olarak tanımlanmıştır. Sanayileşmiş gelişmekte olan ülkelere kişi başına imalat sanayi katma değeri 1.000 ila 2.500 arasında değişen ya da dünya katma değer payı % 0,5’ten yüksek olan ülkeler yer almaktadır. En az gelişmiş ülkelerin listesi Birleşmiş Milletler Genel Kurulu kararlarına dayanmaktadır. Geriye kalan tüm ekonomiler “diğer gelişmekte olan ekonomiler” grubuna dahil edilmiştir (UNIDO, 2017). Değerler 2017 yılı UNIDO istatistiklerine (International Yearbook of Industrial Statistics) dayanmaktadır.

Şüphesiz, 1990'lı yılların ortalarından itibaren hızlanan küreselleşme bütün ülkeleri aynı düzeyde etkilemedi. Bu sürecin kazananları ve kaybedenleri oldu. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki imalat sanayi üretimindeki değişimleri ve bu değişimlerin sonuçları ile ilgili sanayisizleşme olgusunu anlamak bu sürecin nasıl işlediğini bize gösterebilir.

SANAYISİZLEŞME ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER

Sanayisizleşme sözlük anlamı ile bir ülkenin ya da bölgenin sanayi kapasitesinin azalması ya da yıkımı olarak tanımlanıyor (Merriam-Webster, 2018). Ancak, iktisatçılar analizlerinde en basit biçimiyle sanayisizleşmeyi imalat sanayi istihdamının toplam istihdam ya da imalat sanayi katma değerinin toplam çıktı içindeki payının azalması olarak tanımlıyorlar. Saeger (1997: 582), sanayisizleşmeyi sadece imalat sanayi istihdamının toplam istihdam içindeki payı ile açıklıyor. Ancak, imalat sanayi katma değeri de sanayisizleşmenin ya da sanayileşme düzeyinin anlaşılmasında önemli bir gösterge olarak kullanılabilir.³ Nitekim, bu yazıda kullanılan UNIDO verileri küresel düzeyde sanayi üretiminin dağılımını imalat sanayi katma değerinin nasıl dağıldığı ile inceliyor.

İmalat sanayinin payının ülke ekonomisi içinde azalmasına yol açan faktörler geniş bir literatürü kapsar. Temel düzeyde bakılırsa gelişmiş ülkelerdeki sanayisizleşme bu ekonomilerin özelliklerine bağlı (içsel) olarak kabul ediliyor (Rowthorn ve Ramaswamy, 1999). Bu yaklaşıma göre imalat ve hizmet sektörleri arasındaki verimlilik farkları imalat sanayi istihdamının azalmasını açıklıyor: imalat sektöründeki hızlı verimlilik artışı bu sektörde istihdam kaybına neden olurken hizmet sektörü daha düşük verimliliğe sahip olduğu için bu istihdamı emiyor (Rowthorn ve Ramaswamy, 1999). Ancak, bu değerlendirmeler 1970'li yıllardan başlayan ve 1990'lı yılların ortasına kadar uzanan bir döneme ilişkin ampirik bulgulara dayanıyordu. 1990 sonrası küreselleşmenin hızlanması ile gelişmiş ülkelerdeki imalat sektöründeki istihdam kaybı küreselleşmenin bir sonucu olarak da değerlendirilmeye başlandı. Üstelik 1990 sonrası imalat sektörlerinde gözlenen istihdam kaybı (sanayisizleşme) sadece gelişmiş ekonomileri değil gelişmekte olanları da etkileyen bir olguydu. Gelişmekte olan ülkelerin makroekonomik dengesizlik sorunların çözmeye yönelik ve Washington Uzlaşması'nı temel alan politikalar geliştirmekte olan ülkelerin kalkınma süreçlerini derinden etkilerken 21. Yüzyılın ilk on yılında patlayan kriz gelişmiş ülkelerin kendi politikalarını da gözden geçirme ihtiyacı doğurdu ve iktisatçıların gündeminden çıkmış olan sanayileşme politikaları yeniden korumacılık arayışlarının eşliğinde önemli hale geldi.⁴

Sanayisizleşme bazen belli bir gelir düzeyine gelmeden ve ülkenin imalat sanayi yeterli bir olgunluğa erişmeden de ortaya çıkabilmektedir. Dünya üretiminin küresel olarak entegrasyonu

3 Cornwall (1980), işgücü paterninin sanayisizleşme için kullanılabileceğini, ancak bunu zorlayan bir neden olmadığını ve toplam çıktı içinde servis sektörü ile sanayi ya da imalat sektörü katma değerlerinin paylarına da bakılabileceğini belirtiyor.

4 Dışa açılma politikaları ve bir kalkınma stratejisi olarak Washington Uzlaşması'nın geliştirmekte olan ülkelerdeki rolü, küreselleşmenin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından sonuçları ve yeniden korumacılık arayışları Doğruel ve Doğruel (2018a) Bölüm 2'de tartışılmaktadır.

Türkiye İmalat Sanayi ve Erken Sanayisizleşme

FATMA DOĞRUEL

Ülkelerin sanayileşme süreci kalkınma iktisadı literatürünün en önemli konularından birisidir. Sanayileşme, dar anlamda imalat sanayinin gelişmesi, bir ülke açısından can alıcı bir öneme sahiptir.¹ Ancak, bazen kalkınma sürecinde sanayi istenen düzeyde gelişmemekte ya da bir geriye dönüş yaşanmakta ve sanayinin ekonomi içindeki payı düşmektedir. Bu yazının hedefi, 1990 sonrası hızlı küreselleşme sürecinde Türkiye'nin imalat sanayine sanayisizleşme perspektifinden bakmak ve bu süreçten nasıl etkilendiğini anlamaya çalışmaktır. Türkiye'de imalat sanayinin geleceği iki temel eksen üzerinde şekillenebilir. Birincisi, dünya ekonomisinde küreselleşme sonrası korumacılığa yönelen yaklaşımlar ile bir önceki dönemin serbest ticaret yaklaşımları arasındaki mücadelenin nasıl sonuçlanacağına ilişkin belirsizliktir. Bu durum, Türkiye'nin kontrol etmesi zor olan değişkenleri barındırmaktadır. İkincisi ise, Türkiye'nin imalat sanayi sorunlarını hangi sanayi politikaları ile çözeceğidir. Bu eksen de hareket alanı görece daha geniştir. İmalat sanayinin güçlü olduğu yönleri teşvik eden, zayıf olduğu noktalarda destekleyen ve sektörün gelişmesine ilişkin riskleri azaltan politikalar, küresel değişimlerden doğabilecek negatif etkileri de azaltabilir.

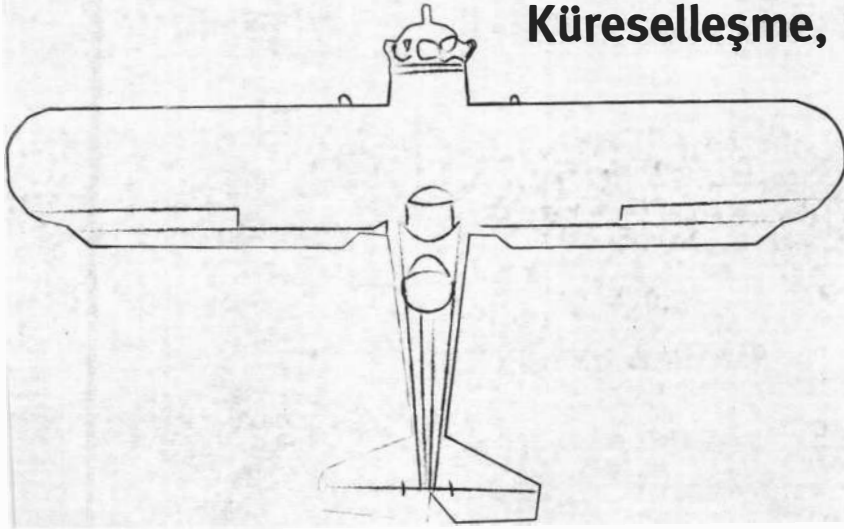
20. yüzyılın ilk yarısında kalkınma iktisatçıları bir ülkenin kalkınma düzeyini ülkenin sektörel kompozisyonundaki değişimle açıklıyorlardı. Sektörel kaymalarda tarımın payının sanayi lehine küçülmesi bekleniyordu. Kalkınmanın son aşamasında ise sanayinin payı azalarak hizmetler sektörünün payı artıyordu. “Yapısal dönüşüm” olarak adlandırılan bu süreç literatüre Kuznets (1966) tarafından kazandırılmıştı. Ancak, son on yılda kalkınma literatüründe “yapısal değişim” kavramının sektörel değişimleri daha derinlemesine kavrayan bir yaklaşımla tekrar gündeme geldiğini görüyoruz.² Yapısal değişimin tekrar gündeme gelmesi baş döndüren küreselleşme sürecinde hem gelişmiş hem de -ağırlıklı olarak- orta üst gelir grubunda yer alan gelişmekte olan ülkelerin önemli bir bölümünde, imalat sanayinin ülke ekonomisi içindeki payının küçülmesi ile de yakından ilişkilidir.

¹ Bu yazıda sanayi dar anlamında imalat sanayi için ve sanayileşme ise imalat sanayinin gelişmesi anlamında kullanılmaktadır.

² Bu konuda hemen hatırlanacak çalışmalar Jorgenson ve Timmer (2011) ve Mc Millan ve Rodrik (2011) olarak gösterilebilir. Yapısal değişim konusunda yeni birçok katkı günümüzde de devam etmektedir.

İKİNCİ KISIM

Küreselleşme, Sanayisizleşme ve Politikasızlık

- Cavallo, E., Eichengreen, B. ve Panizza, U. (2018). Can Countries Rely on Foreign Saving for Investment and Economic Development?. *Review of World Economy*. 154: 277-306.
- Eichengreen, B., Park, D. ve K. Shin (2018). The Landscape of Economic Growth: Do Middle Income Countries Differ?. *Emerging Markets Finance and Trade*. 54(4): 836-858.
- Erdem, F.P. ve Özmen, E. (2015). Exchange Rate Regimes and Business Cycles: An Empirical Investigation. *Open Economies Review*. 26: 1041-1058.
- Gonzalez-Rozada, M. ve Levy-Yeyati, E. (2008). Global Factors and Emerging Market Spreads. *The Economic Journal*. 118: 1917-1936.
- Gülşen, E. ve Özmen, E. (2017). "Monetary Policy Trilemma, Inflation Targeting and Global Financial Crisis". METU-ERC Working Paper No: 17-09.
- IMF (2018). Turkey IMF Country Report No. 18/110, IMF.
- Kara, H. (2012). Küresel kriz sonrası para politikası. *İktisat İşletme ve Finans*. 27(315): 9-36.
- Karadam, D.Y. ve Özmen, E. (2015). Teknolojik Yetkinlik ve Türkiye Dış Ticareti. *İktisat; İşletme ve Finans*. 30(357): 9-34.
- Köse, A., Otrok, C. ve Prasad, E.S. (2012). Global Business Cycles: Convergence or Decoupling?. *International Economic Review*. 87: 178-190.
- Özatay, F. (2011). Merkez Bankası'nın Yeni Para Politikası: İki Hedef-Üç Ara Hedef-Üç Araç. *İktisat İşletme ve Finans*. 26(302): 27-43.
- Özatay, F., Özmen, E. ve Şahinbeyoğlu, G. (2009). Emerging Market Sovereign Spreads, Global Financial Conditions and U.S. Macroeconomic News. *Economic Modelling*. 26: 526-531.
- Özmen, E. (2015). Türkiye'de Cari Açıklar, Dış Ticaret ve Finansal Kırılganlıklar. *İktisat; İşletme ve Finans*. 30(351): 35-72.
- Özmen, E. ve Yaşar, Ö.D. (2016). Emerging Markets Sovereign Bond Spreads, Credit Ratings and Global Financial Crisis. *Economic Modelling*. 59: 93-101.
- Rey, H. (2016). International Channels of Transmission of Monetary Policy and the Mundellian Trilemma. *IMF Economic Review*. 64(1): 6-35.
- Rodrik, D. (2016). Premature Deindustrialization. *Journal of Economic Growth*. 21(1): 1-33.
- Taymaz, E., Voyvoda, E. ve Yılmaz, K. (2011). *Uluslararası Üretim Zincirlerinde Dönüşüm ve Türkiye'nin Konumu*, İstanbul, TUSIAD-Koç Üniversitesi Ekonomik Araştırma Forumu.

sarmalını derinleştirmiştir. Türkiye'nin düşük yatırım ve tasarruf oranları, mevcut durumun sürdürülebilmesi durumunda bile, daha yüksek gelir grubuna yakınsamanın aksine, daha alt bir gelir grubunda konumlanması (ıraksama) potansiyelini göstermektedir.

Türkiye'de son dönemdeki yüksek CA, olumlu küresel likidite koşullarının da mümkün kılmasıyla, dış borçlanma ve borç dolarizasyonundaki olağanüstü ve sürdürülemez gelişmeler sonucunda gerçekleşebilmiştir. Bu süreçte, net uluslararası yükümlülükler ve reel sektör borç dolarizasyonu gibi kırılganlıklar sürdürülemeyecek düzeylere ulaşmıştır. Bankacılık sistemi, çok kısa vadeli yurtdışı borçlanma ve yurtiçi mevduat yapısıyla, konut ve inşaat başta olmak üzere, temelde uluslararası ticarete konu olmayan ve üretkenliği düşük sektörleri uzun vadeli krediler ile finanse etmektedir. D. Asya ve sonrasındaki birçok finansal krizin nedeni olan, ahlaki risk (moral hazard) kaynaklı bu yapı, sermaye girişlerinde bir ani duruş veya tersine dönüş karşısında, Türkiye ekonomisindeki mevcut (Haziran, 2018) sürmekte olan döviz kuru krizinin çok derin bir finansal krize dönüşmesinde tetikleyici olabilecektir.

Türkiye ekonomisi, son dönemde, küresel katma değer/üretim zincirlerine daha yüksek oranda eklemlenirken, bu eklemlenme sürecinde, üretimde ve ihracatta yurtiçi katma değer oranları belirgin bir ölçüde düşmüştür. Yurtdışı finansman ile büyümenin beklenen sonuçlarından olan bu süreç sonunda eklemlenmenin net kazancı negatif olarak gerçekleşmiş ve bu durum Türkiye'nin üretim ve ihracatta yüksek gelir grubundan ıraksaması tehlikesinin önemli göstergelerinden biri olarak değerlendirilmiştir.

Yazar, 2015 yılında yayımlanan bir çalışmasını (Özmen, 2015), Türkiye ekonomisinin yakın dönemde derin bir finansal kriz riski taşıdığı değerlendirmesiyle sonuçlandırmaktadır. 2018 yılında döviz kuru krizi derinleşmekte ve bunun reel sektör firmaları, bankacılık sistemi ve en sonunda da kamu sektörünü etkileyecek çok derin bir finansal kriz beklentisinin gerçekleşmesini engelleyebilecek ekonomik ve kurumsal politikalar henüz gözlemlenmemektedir. Bu durumda, Türkiye ekonomisinin, yatırım, tasarruf ve bunların finansmanı dinamikleri, yüksek gelir grubuna yakınsamanın aksine, mevcut gelir grubundan ıraksaması potansiyelini taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Akkaya, Y. ve Gürkaynak, R.S. (2012). Cari Açık, Bütçe Dengesi, Finansal İstikrar ve Para Politikası: Heyecanlı bir Dönemin İzi. *İktisat İşletme ve Finans*. 27(315): 93-119.
- Akyüz, Y. (2015). Internationalization of Finance and Changing Vulnerabilities in Emerging and Developing Economies. UNCTAD Discussion Paper, No. 217.
- Bakır, E., Özgelik, E., Özmen, E. ve Taşiran, A.C. (2017). Türkiye'de Erken Sanayisizleşme. Koyuncu, M., Mihçı, H. ve E. Yeldan (ed.), *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi* içinde, s. 157-192. Ankara: İletişim Yayınları.
- Baldwin, R. ve Lopez-Gonzalez, J. (2014). Supply-Chain Trade: A Portrait of Global Patterns and Several Testable Hypotheses. *The World Economy*. 1-40.
- Calderón, C. ve Fuentes, J.R. (2014). Have Business Cycles Changed Over the Last Two Decades? An Empirical Investigation. *Journal of Development Economics*. 109: 98-123.

dolayısıyla getirileri daha kısa vadede gözlemlenebilecek hizmet sektörleri ve özellikle konut gibi daha riskli ama daha yüksek getirili alanların tercih edilmesine yol açtığını ve bu durumun erken sanayisizleşmenin temel belirleyicilerinden olduğunu önermektedir.

Son dönemlerde, nihai mal üretiminin farklı süreçlere bölündüğü ve bu süreçlerin farklı ülkelere dağıldığı gözlemlenmektedir. Bu süreçte, küresel katma-değer zincirlerine (KDZ'ye) eklenmede ikili bir iş bölümü yapısı (Baldwin ve Gonzales, 2014) ortaya çıkmaktadır: “Yönetim merkezi ekonomileri” ve “fabrika ekonomileri”. “Yönetim merkezi ekonomileri”, üretim ve dış ticaret ağlarını düzenlerken işgücü-yoğun veya daha az yetenek/teknoloji gerektiren sanayi sektörlerindeki üretimi, bu süreçlere eklenmeye başlayan “fabrika ekonomilerine” aktarmaktadır. Bunun sonucunda, küresel üretim ağlarına eklenen “fabrika ekonomilerinin” sanayileşme dinamikleri büyük ölçüde “yönetim merkezi ülkeler” tarafından belirlenmektedir. Bu “iş bölümü” derinleştikçe, uzun dönemde, bu ikili küresel yapı içinde “yakınsama” yerine “ıraksama” gözlemlenebilecektir.¹⁰

Yurtdışı tasarruflara bağlı büyüme sürecinde, KDZ'ne “fabrika ekonomileri” iş bölümü çerçevesinde bağlanmak, reel döviz kuru artışı ve sermaye girişlerinin kısa vadeli ve “bonanza” niteliği nedeniyle, ithalata bağlı sektörleri teşvik edici olabilir. Bu önerme ile tutarlı olarak, Türkiye’de son dönemde, ihracatta yurtiçi katma değer oranı tüm imalat sanayi sektörlerinde çok önemli ölçüde düşmüştür¹¹ (Bakır vd., 2017). Ülkeler KDZ'ye, diğerlerinin ihracatına girdi sağlayarak (ileri eklenme) veya üretimde ve ihracatta kullanmak üzere ara malı ithal ederek (geri eklenme) eklenilebilirler. OECD TIVA verilerine göre, Türkiye’nin son dönemde imalat sanayi sektörlerinde ileri eklenme oranı ancak mütevazı oranlarda artarken, geri eklenme oranı çok yüksek ve sıçramalı biçimde artmıştır. Eklenmenin net kazancının negatif olması, Türkiye’nin üretim ve ihracatta yüksek gelir grubundan ıraksaması tehlikesinin önemli göstergelerinden biridir (Bakır, vd., 2017).

SONUÇ NOTLARI

Türkiye’de, son dönemdeki dış tasarruflara giderek artan bağımlılık sürecinde, üretim ve ihracatın ithalat bağımlılığı hızla artmıştır. Bu durum, üretim-dış kaynak bağımlılığı-sanayisizleşme

¹⁰ Ana-akım yazındaki bu saptamaların, geçmişte daha yaygın olarak kullanılan terminolojiyle, “merkez” ve “çevre” ülkeleri arasında, çevre ülkelerin ‘ekonomik bağımlılık’ ilişkilerini çağrıştırdığı açıktır. Bu bakımdan, ana-akım yazının, Marksist yaklaşımın meramını günümüzde farklı bir terminoloji ile de olsa yeniden yorumlayarak yinelemeye başladığını saptayabiliriz.

¹¹ OECD TIVA verilerine göre, Türkiye’de imalat sanayi ihracatında yurtiçi katma değer oranı 1995’teki % 80’lik düzeyinden, 2011’de % 65’e düşmüştür. Karadam ve Özmen (2015), Türkiye’nin düşük teknoloji ürünlerinde dış ticaret fazlası verdiğini, orta-düşük teknoloji ürünlerinde ithalat ve ihracatın birbirlerine yakın olduğunu ve dış ticaret açığının esasen yüksek ve orta-yüksek teknoloji ürünlerindeki yüksek ithalattan kaynaklandığını bulgulamışlardır. Bu sonuçlar ile tutarlı olarak, Taymaz vd. (2011) çalışmasına göre, Türkiye, son dönemde, makina ve kara taşıtları gibi orta teknoloji sektörlerin daha standart ve büyüme hızı daha düşük ürünlerinde ve aşamalarında uzmanlaşmıştır. Türkiye’de erken sanayisizleşmenin yanı sıra, küresel iş bölümü eklenmesinde, ihracat ve üretimde yüksek teknoloji ürünlerinin çok düşük payı da potansiyel “ıraksama” nedenlerindendir. Türkiye’de imalat sanayi ihracatında yüksek teknoloji ürünlerinin payı, 2017 yılında, ancak % 2 düzeyindedir (WB WDI). Bu oran ile Türkiye dünyanın en gerideki ülkeler arasındadır.

nüşlere ve TL'nin hızla değer kaybetmesine karşı çok yüksek oranda kırılganlığına neden olmaktadır. Bu durum, bu yazının yazıldığı tarihte (Haziran 2018), beklenen (Özmen, 2015) ama artık yaşanmakta olan döviz krizinin önümüzdeki yakın dönemde daha da derinleşerek finansal krize dönüşme riskinin yüksekliğini göstermektedir.⁸ Özellikle gelirleri temelde TL cinsinden olan reel sektörün döviz borçlarını ödeyemeyecek duruma gelmeleri öncelikle borçlu oldukları bankacılık sistemi için bir risktir. D. Asya (1997-1998), Türkiye (2001) ve birçok finansal krizin gösterdiği gibi, krizlerin faturası kamuya ödetilmektedir. Dolayısı ile, bugünün özel sektör açıkları, aslında, yarının kamu açıklarıdır.

TASARRUFLAR, YATIRIMLAR VE ERKEN SANAYİSİZLEŞME

Sanayileşme, yüksek ve kalıcı ekonomik büyüme için temel bir öneme sahiptir ve imalat sanayi, ekonomik büyümenin “lokomotifi” veya “asansörü” (Rodrik, 2016) niteliğindedir. Ekonomik gelişme sürecinde, İS'nin GSYİH içindeki payı ile kişi başına reel gelir arasındaki ilişkinin genellikle “ters-U” biçiminde olduğu vurgulanmaktadır. Rodrik (2016) vd. son dönem çalışmaları, gelişmekte olan ülkeler (GOÜ) ve YPE'de, belirgin bir sanayileşme düzeyine ulaşmadan, gelişmiş ülkelerden çok daha düşük gelir seviyelerinde, imalat sanayi katma değeri (ve istihdamının) düşmeye başladığını göstermektedir. “Erken sanayisizleşme” olarak tanımlanan bu olgu, GOÜ ve YPE açısından önümüzdeki dönemlerde “yakınsama” (*convergence*) yerine “ıraksama” (*divergence*) sürecinin gözlemleneceğini işaret etmektedir.

Türkiye ekonomisinde 1960-1999 döneminde, imalat sanayi (İS) katma değerinin GSYİH içindeki payı (%) yaklaşık % 14'ten % 23'e sistematik olarak artmıştır. Ancak Türkiye'nin sanayileşmedeki bu görece başarısı son dönemde (2002-2017) sonlanmıştır. 2002 sonrasında, İS katma değer oranı düzenli biçimde azalarak 2017 yılında % 17 civarına gerilemiştir.⁹ Küresel likidite bolluğu dönemlerinde, sermaye girişleri, reel kur değerlenmesinin yanı sıra, daha az etkin ve uluslararası ticarete konu olmayan sektörlerin finansmanının tercih edilmesine ve tüketimin artmasına (tasarrufun daha da azalmasına) neden olmaktadır (Cavallo vd., 2018). Cavallo vd., (2018), dış tasarruflara, dolayısı ile cari açıklara, bağlı büyüme süreçlerinin, makina ve teçhizat ithalatının azalmasına da neden olduğunu göstermektedir. Bakır vd., (2017), Türkiye'de daha yüksek uluslararası finansal bütünleşmenin, sermaye girişlerinin ağırlıkla kısa vadeli olması ve

8 Türkiye ekonomisinin yüksek döviz kuru kırılganlıkları arasında çok düşük TCMB rezervleri de bulunmaktadır. TCMB'nin brüt rezervleri yaklaşık 110 Milyar dolar iken, net rezervleri ancak 30 milyar dolardır. Brüt rezervlerle net rezervler arasındaki fark, TCMB'nin ROM uygulaması ve YP mevduatları karşılığında bankaların TCMB'de emanet olarak tuttuğu zorunlu karşılıklardan oluşmaktadır. Bu fark TCMB'nin yükümlülükleridir ve standart rezerve tanımlarına dahil değildir. Bu yazıda sunulan YP borçlanma oranları dikkate alındığında, brüt rezervlerin bile çok yetersiz olduğu açıktır. IMF (2018) Türkiye raporuna göre, Türkiye, brüt rezervlerin kısa vadeli dış borçların yarısını bile karşılamadığı en kötü durumdaki ülkeler arasındadır. Uluslararası karşılaştırmalarda temel olan net rezervler dikkate alındığında ise, Türkiye'nin net rezervleri kısa vadeli dış borçların ancak yüzde yirmisini karşılayabilmektedir.

9 Bu bağlamda, 2002 sonrasında büyümenin kaynaklarının değişmiştir. Türkiye'de erken sanayisizleşme olgusu, ekonominin giderek daha fazla tüketime dayalı, hizmetler sektörü ağırlıklı ve finansal sermaye girişlerine bağımlı hâle gelmesine koşuttur. Bu durum “istihdamı artırmayan büyüme” olgusunun nedenleri arasındadır.

CA ve yatırımlar konusunda önemli bir belirleyici yurtiçi tasarruflardır. 2002-2017 ortalama tasarruf oranları, Türkiye’de % 23 (eski seri % 14!) iken orta-yüksek (orta) gelir grubunda bu oran % 35 (% 33) olarak gerçekleşmiştir. Mevcut gelir grubunun ortalama yatırım oranı % 30 iken, Türkiye’nin mevcut gelir grubunda kalabilmesi için, ortalama en az % 7 CA oranını sürdürebilmesi gerekmektedir. Bu durumda bile, orta-yüksek gelir grubu ülkeleri, CA vermeseler bile, Türkiye’den çok daha önde gelir sıralamasında yer alma potansiyeli taşımaktadır.⁶ Türkiye verileri, yüksek cari açık veren yükselen piyasa ekonomileri (YPE) veya gelişmekte olan ülkelere (GOÜ), bu açıkların yüksek yatırım oranlarından değil düşük tasarruf oranlarından kaynaklandığı Cavallo vd., (2018) bulgularını desteklemektedir.

Türkiye’de yüksek CA, düşük yurtiçi tasarruflar sonucunda, dış borçlanma ve borç dolarizasyonundaki olağanüstü ve sürdürülemez gelişmeler sonucunda gerçekleşebilmiştir. Uluslararası yatırım pozisyonu verilerine göre, Türkiye’nin 2002 yılında 85 milyar dolar olan uluslararası *net* yükümlülükleri, 2017 yılında 460 milyar dolara (GSYİH’nın % 54’ü) ulaşmıştır (Kaynak: TCMB).

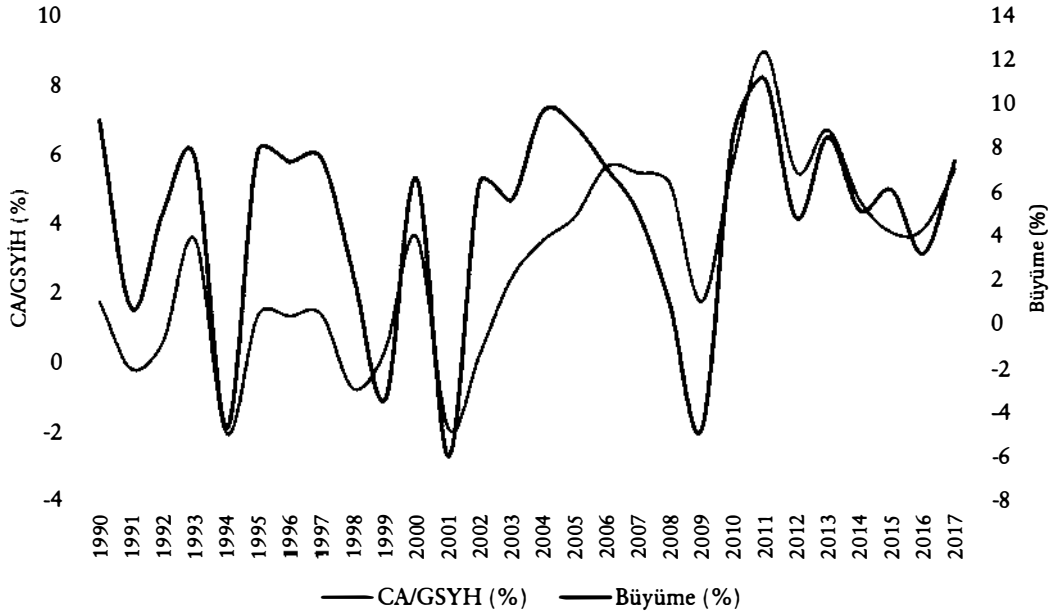
Türkiye’de bankacılık sistemi başta döviz kuru ve vade uyumsuzluğu olmak üzere, tüm temel bankacılık risklerini çok yüksek bir oranda barındırmaktadır. Bankacılık sisteminde, toplam mevduatların yaklaşık yarısı (% 45), kredilerin ise üçte biri (% 35) yabancı para (YP) cinsindendir (Mart, 2018). Mevduatların % 96’sı kısa (1 yıldan az) vadelidir. Mevduatların % 88’inin vadesi 3 ay veya daha kısadır (BDDK). Kredilerin ise, % 75’i ise uzun vadelidir. Çok kısa vadeli fonlarla uzun vadeli kredilerin finanse edildiğini gösteren bu durum olağanüstü yüksek bir vade riskinin göstergesidir. Uzun vadeli kredilerin % 11’ini ferdi konut ve % 9’unu inşaat sektörü (toplam % 20) kredileri oluşturmaktadır. Bu oran tüm imalat sanayi sektörleri toplamından (% 15) bile çok yüksektir. 1997-98 D. Asya krizinin kısa vadeli fonlar ile, içeride temelde konut ve inşaat gibi üretken olmayan sektörlerin finanse edilmesinden kaynaklandığı, 2001 Türkiye ve 2008-2009 küresel finansal krizleri dinamikleri hatırlandığında, bu vade ve kredi risklerinin olası sonuçları daha net değerlendirilebilecektir.

Türkiye’de reel sektör firmalarının *net* döviz yükümlülükleri 2008 yılındaki 70 milyar dolardan, 2018 yılında (Mayıs), yaklaşık üç kat artarak, 221 milyar dolara yükselmiştir (TCMB). Bu net yükümlülüklerin yaklaşık yarısı, firmaların yurtdışından doğrudan sağladığı kredilerden oluşmaktadır.⁷ Türkiye’nin çok yüksek uluslararası net döviz yükümlülükleri ve reel sektör firmaları borç dolarizasyonu, Türkiye ekonomisini sermaye girişlerindeki ani duruş veya tersine dö-

6 Orta veya orta-yüksek gelir grubu ortalama yatırım oranlarının (% 30) gerçekleştirilmesi durumunda, son dönem (2002-2017) ortalama tasarruf oranları dikkate alındığında, örneğin, orta gelir grubu ülkeleri (% 3), orta-yüksek gelir grubu ülkeleri (% 5), Şili mevcut durumunu koruyarak, Çek. C. (% 2), Tayland (% 2), G. Kore (% 4), Malezya (% 9), D. Asya gelişen ülkeleri % 14 oranlarında cari fazla verebilse bile gelir gruplarında kalabilme ya da üst gelir grubuna yakınsama potansiyeli taşımaktadır.

7 Bu durum, merkez bankaları faiz artışlarının finansal olarak açık ülkelere özellikle büyük ölçekli firmalar için etkin olmaya bileceği bir üst sınır (yurtdışı borçlanma oranı) olabileceğini de göstermektedir.

GRAFİK 9.1
Cari Açıklar ve Büyüme (1990-2017)

Kaynak: TCMB

CA finansmanında (ve sürdürülebilirliğinde) temel bir öge, CA finansmanının 2002-2008 döneminde ağırlıklı olarak uzun vadeli sermaye girişleri, 2008-2009 küresel finansal kriz sonrasında ise kısa vadeli sermaye girişleri ile finanse edilebilmiş olmalarıdır (Kara, 2012; Özmen, 2015). Dolayısı ile, son dönemde, Türkiye ekonomisinin CA kırılganlığının, sermaye girişlerindeki ani duruş veya tersine dönüş karşısında, çok daha fazla arttığı söylenebilir.

Türkiye'nin üst gelir grubuna yakınsayabilmesi için, yatırım oranlarının mevcut gelir grubu ortalamasına göre sistematik olarak yüksek olması gerekir.⁴ Orta-gelir ve orta-üst gelir grubu ülkelerinin, 2002-2017 ortalama yatırım oranları yaklaşık % 30'dur. Türkiye'nin bu dönemdeki ortalama yatırım oranı ise, TÜİK'in yeniden "düzenlediği"⁵ seriler ile bile ancak % 26,5 düzeyindedir. Bu durum, yüksek gelir grubuna yakınsamayı değil, mevcut grupta bile daha gerilerde konumlanma potansiyeline ve dolayısı ile ıraksama riskini göstermektedir.

⁴ Eichengreen vd. (2018), orta gelir tuzağından çıkış için, imalat sanayinin yanısıra toplam faktör verimlilik oranlarını artırıcı yatırımların önemini vurgulamaktadır.

⁵ TÜİK 2016 yılındaki yeni milli gelir düzenlemelerine göre tasarruflar ve yatırımlar yaklaşık 10 puan arttırılmıştır. Bu verilerin yeniden düzenlenmiş biçiminde, yatırım pozisyonu ile uluslararası kuruluşlar tarafından da kayıt edilen cari açık oranının değişmemesi sağlanmıştır. Bu değiştirme ile, yatırım ve tasarruf oranları açısından tarihsel olarak L. Amerika (LA) ülkelerine benzerlik gösteren Türkiye ekonomisi, bir anda farklılaştırılmıştır. Ama bu farklılaştırma, CA açısından, Türkiye'nin LA benzerliğini değiştirememiştir.

YATIRIMLAR, TASARRUFLAR, CARİ AÇIKLAR VE BÜYÜME

Sürdürülebilir yüksek büyüme oranları için yüksek katma değerli alanlarda yüksek yatırım oranları gerekmektedir. Finansal olarak kapalı bir ekonomide, yurtiçi yatırımların (I) etkin kısıtı yurtiçi tasarruflardır (S). Uluslararası finansal açıklık, ülkelerin yatırımlarını yurtdışı tasarruflar ile de finanse edebilmelerinin yanı sıra yurtiçi tasarrufların diğer ülkelerin yatırımlarını finanse edebilmelerini, dolayısı ile cari işlemler açığının ($CA = I - S$)¹ sıfırdan farklı olmasını sağlamaktadır. Cari açıkların sürdürülebildiklerinin temel belirleyicileri arasında kaynakları, finansman biçimi, kullanıldığı alanlar ve küresel likidite koşulları bulunmaktadır (Özmen, 2015). Cavallo vd. (2018), dış tasarruflara, dolayısı ile cari açıklara, bağlı büyüme stratejilerinin riskli olduğunu ve çoğunlukla ekonomik daralma ve kriz gibi “beklenenin tersi” sonuçlara neden olduğunu göstermektedir.

Son dönem çalışmaları, uluslararası finansal bütünleşme sürecinde, yükselen piyasa ekonomileri (YPE) büyümeleri (Köse vd., 2012), işçevrimleri (Calderón ve Fuentes, 2014; Erdem ve Özmen, 2015), uluslararası piyasalardan borçlanma koşulları (Gonzalez-Rozada ve Levy-Yeyati, 2008 ve Özatay vd., 2015) ve kredi derecelerinin (Özmen ve Yaşar, 2016) dışsal küresel finansman koşullarına da bağlı olduğunu göstermektedir. Rey (2016) ve Gülşen ve Özmen (2017), uluslararası sermaye hareketleri serbestliği altında, dalgalı kur rejimleri ve enflasyon hedeflemesi uygulamasında bile, bağımsız para politikalarının etkin olmayacağını önermektedir.

Türkiye 2001 krizi sonrasında, karşılaştırılabilir ülkeler arasında, sistematik olarak en yüksek oranda cari açık veren ülkelerden biridir. **Grafik 9.1**, 1990-2017 dönemi cari açıklar (CA, GSYİH'ya % oran) ve büyüme oranlarını sunmaktadır. Grafiğe göre, Türkiye’de büyüme ve CA birlikte hareket etmektedir ve büyüme ancak CA verilebilmesi koşullarına bağlıdır.² 1994, 2001 ve 2009 kriz yılları, CA’nın en düşük olduğu yıllardır. Türkiye, görece olarak yüksek büyüme oranlarına, 2002-2008 küresel likidite bolluğu ve 2010-2013 ABD ve gelişmiş ülkelerdeki sıfır faiz sınırı ve genişlemeci para politikaları dönemlerinde ulaşabilmiştir.³

1 Bu çalışmada, CA, I ve S, aksi belirtilmedikçe, GSYİH'ya oranlar olarak tanımlanmaktadır. Bu veriler için World Bank-World Development Indicators veri tabanı kaynak olarak kullanılmıştır.

2 2002-2017 dönemi yıllık verileri için, FM-OLS kullanılarak $Büyüme = -1.3CİD - 0.23vix + 0.24REER$ sonuçları bulunmuştur ($R^2 = 0.47$, tüm katsayılar 0.01 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır). Burada REER reel kur endeksini (artış değerlenmesi anlamındadır, kaynak BIS), vix (Chicago borsası oynaklık endeksinin (VIX) birincil log. farkı, Kaynak CBOE) küresel likidite koşullarını (Rey, 2016) ve CİD ise cari işlemler dengesini (GSYİH'ya oran) göstermektedir. VIX'teki artışlar küresel likidite istahında azalış anlamındadır. Bu sonuca göre, Türkiye’de büyüme, uzun dönemde, küresel likidite koşulları iyileşmesi, cari açıkların artması ve TL’nin değerlenmesi durumlarında artmaktadır. FM-OLS yöntemi potansiyel eşanlılık ve katsayı değişkenliği durumlarını da dikkate almaktadır.

3 Küresel finansal kriz sonrasında, gelişmiş ülkelerdeki bu sıra dışı genişlemeci para politikaları, merkezde oldukça gecikmeli etki yaratabilirken, Türkiye dahil yükselen piyasa ekonomilerine yüksek kısa vadeli sermaye girişlerini, dolayısı ile yüksek büyüme oranlarının gerçekleşmesine, neden olmuştur (Akyüz, 2015). Sermaye girişlerinin temelde kısa vadeli oluşu, dolayısı ile finansal krize gebe potansiyeli taşıması nedeniyle, Brezilya, Şili, Kolombiya dahil olmak üzere birçok ülkede temelde sermaye hareketleri kontrolü olmak üzere makro ihtiyati tedbirler alınmıştır. Türkiye’de ise, kendisine küresel kriz sonrasında, ek bir araç verilmeden ek hedef (finansal istikrar) görevi verilen ve zaten kredi vb. gelişmelere karşı uhdesinde olması gereken temel araçları BDDK’da olan, TCMB kredi genişlemesine yönelik önlemler almaya çalışmıştır (Özatay, 2011, Kara, 2012; Akkaya ve Gürkaynak, 2012). Son birkaç yılda ise, TCMB’nin temel hedefi olan fiyat istikrarına bile yönelik sistematik politikalar uygulamaktan imtina etmek durumunda bırakıldığı gözlemlenmektedir.

Türkiye’de Tasarruflar, Yatırımlar ve Yüksek Gelir Grubuna Yakınsama: Bir İmkânsız Üçleme

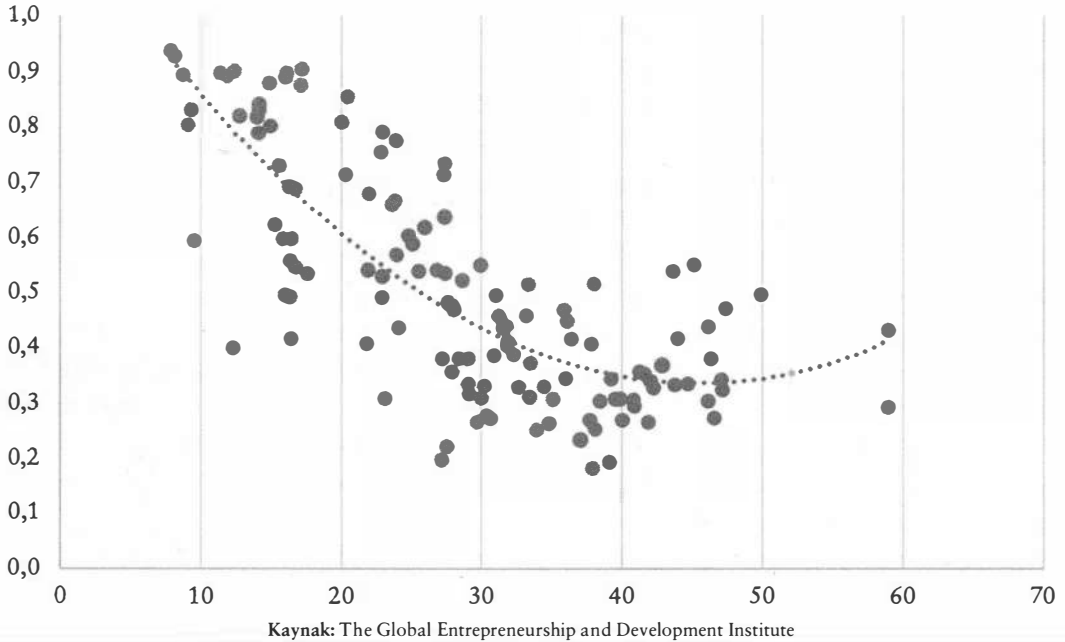
ERDAL ÖZMEN

GİRİŞ

Bu çalışmada sürdürülebilir yüksek büyüme ve yüksek gelir grubuna yakınsama hedefleri çerçevesinde, Türkiye ekonomisinin yatırım-tasarruf (cari açık) dengesizlikleri, bunların finansmanı ve sonucundaki döviz kuru kırılganlığı incelenmektedir. Türkiye ekonomisinin yüksek gelir grubuna dahil olması için, 2023 hedefleri, GSYİH’nın 2 trilyon dolar ve kişi başı GSYİH’nın 25.000 dolar olarak açıklanmıştır. 2017 sonu verileri ile, basit bir şimdiki değer (present value) hesaplaması, bu hedeflere ulaşabilmek için 2018-2023 ortalama büyüme oranının yaklaşık % 17 olmasını gerektirmektedir. Türkiye ekonomisinin 2002-2008 ve 2009-2017 ortalama büyüme oranları (6,2 ve 5,5) dikkate alındığında bu hedeflerin hesapsızlığı söylenebilir. 2002-2017 ortalama büyüme oranının (5,8) sürdürülebilmesi durumunda, bu hedeflere ulaşmak için en az 16 yıl gerekmektedir.

Bu çalışma, Türkiye ekonomisi son dönem dinamiklerinin ve ekonomi politikalarının sürdürülmesi durumunda, yüksek gelir grubuna yakınsama ya da mevcut durumunu koruma yerine, daha da ıraksama eğilimi gösterdiğini, tasarruflar, yatırımlar ve finansal kırılganlıklar çerçevesinde tartışmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde yatırım-tasarruf dengesizliğinin (cari açıklar) kaynakları ve finansman biçimi, yüksek gelir grubuna yakınsama çerçevesinde tartışılmaktadır. Bu bölümde, ayrıca, küresel likidite koşullarının belirleyici olduğu son dönem Türkiye ekonomisi dinamiklerinde, yaşanmakta olan döviz kuru krizini (Haziran, 2018), derin bir finansal krize dönüştürme potansiyeli taşıyan uluslararası net yatırım pozisyonu, reel sektör borç dolarizasyonu ve bankacılık sistemi vade ve kredi riskleri kısaca incelenmektedir. Bölüm 3, 2002 sonrası küresel finansal koşullar ve dış finansmana bağlı büyüme sürecinde gerçekleşen erken sanayisizleşme olgusunu ve uluslararası katma-değer/üretim zincirlerine, koşulların merkez ülkeler tarafından belirlendiği çevre ülkeler eklemlenme sürecinin ekonomiye etkileri “yakınsama” çerçevesinde irdelenmektedir. Bölüm 4, genel bir değerlendirmeyi sunmaktadır.

GRAFİK 8.1
Girişimcilik Endeksi ve Kayıt Dışı Ekonomi

gelişmekte olan ülke ekonomilerinin, küçümsenemeyecek bir gerçeğidir. Bu nedenle kayıt dışılık kavramı ile bu yazı boyunca çok kısaca da olsa cevap aradığımız sorular hem Türkiye özelinde hem de dünya genelinde gelecek yılların popüler araştırma konuları olma potansiyelini taşımaktadırlar. Yerli üretimi teşvik edici politikalar dizayn edecek politika yapımcıların kayıt dışı ekonomi boyutunu çok yönlü olarak değerlendirmesinde oldukça büyük bir yarar olduğu kanımca açıktır.

KAYNAKÇA

- Antunes, A., Cavalcanti, T. ve Villamil, A. (2008). The Effect of Financial Repression & Enforcement on Entrepreneurship and Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 55(2): 278-297.
- Birinci, S. ve Elgin, C. (2016). Growth and Informality: A Comprehensive Panel Data Analysis. *Journal of Applied Economics*, 19(2): 271-292.
- Buehn, A. ve Schneider, F. (2012). Shadow Economies around the World: Novel Insights, Accepted Knowledge, and New Estimates. *International Tax and Public Finance* 19(1): 139-171.
- Demirci, O. (2016). "International Trade and Informality". Bogazici University Department of Economics Master's Thesis.
- Elgin, C. ve Öztunalı, O. (2012). "Shadow Economies around the World: Model Based Estimates", Working Papers 2012/05, Bogazici University Department of Economics.
- Elgin, C. ve Sezgin, M.B. (2017). Sectoral Estimates of Informality: A New Method and Application for the Turkish Economy. *The Developing Economies*, 55(4): 261-289.
- Ihrig, J. ve Moe, K., (2004). Lurking in the Shadows: The Informal Sector and Government Policy. *Journal of Development Economics*, 73: 541-557.

Kayıt dışılığın aslında bir canavar olmayabileceğine yönelik son bir örneği ise girişimcilik-kalkınma-kayıt dışılık üçgenine bakarak verebiliriz. Bir ülkenin kalkınmasında ve yerli üretimin gelişerek katma değer üretiminin artması ve zenginleşmesinde girişimciliğin önemli bir rolü olduğunu iktisat üzerine bir miktar okuma yapmış herkes söyleyebilir. Peki kayıt dışılığın bu rolde bir etkisi var mıdır diye sorduğumuzda önemli bir sonuca ulaşıyor oluruz. Bu doğrultuda teorik bir çalışma yapmış olan Antunes vd. (2008) mesleki tercih yapılabilen bir model ekonomisinde aktörlerin rassal bir dağılımla belirlenen yeteneklerine göre ya işçi ya da girişimci olabileceklerini ve ayrıca kayıtlı ya da kayıt dışı ekonomide varlık gösterebileceklerini varsayımlardır. Böyle bir ekonomide eğer devlet sert ekonomik ya da hukuki tedbirlerle kayıt dışı ekonomiyi küçültmeye kalkarsa, kayıt dışı ekonomide girişimci olması muhtemel bazı aktörleri, kayıtlı ekonomide işçi olmaya zorlamış oluruz. Oysa bu aktörler kayıt dışı ekonomide girişimcilik tecrübesi kazansa uzun vadede ekonominin gelişmesinde ve yerel katma değer artması ve çeşitlenmesinde ülke ekonomisi için çok daha faydalı olabilirler. Bu modele bir de işsizlik de eklersek, yine kayıt dışı ekonomiyi sert önlemlerle küçültmek kayıtlı ekonomide iş bulmaları zaten mümkün olmayacak aktörleri işsiz olmaya itmek anlamına gelebilir. Tüm bu nedenlerle, bu varsayımlar altında devletin, kayıt dışılığa bir miktar da olsa tahammül etmesi ülke ekonomisinin uzun vadeli geleceği için daha optimal bir davranış olabilir.

Yukarıda oldukça kısa da olsa sözel bir şekilde açıklamaya çalıştığım teorik modeli, eldeki verilerle bir miktar da olsa görselleştirebilmek amacıyla aşağıdaki grafiği inceleyebiliriz. Girişimcilik ve kayıt dışı ekonomi büyüklüğü arasında doğrusal ve negatif yönlü olmayan bir ilişkinin varlığı aşağıdaki grafikte sunulmuştur. Doğaldır ki, böyle bir ilişkinin varlığını tam olarak ortaya koyabilmek için kapsamlı bir ekonometrik analiz gerekiyor olsa da en azından girişimcilik ve kayıt dışılık arasındaki basit korelasyonun bile aslında çok da basit olmadığını zannediyorum bu grafik gösterecektir. Grafikte y ekseninde 131 ülke için 2018 yılı Küresel Girişimcilik Endeksi (www.thegeedi.org) x-ekseninde ise kayıt dışı ekonominin GSYİH'ye oranı (Elgin ve Öztunalı, 2012) yer almaktadır. Söz konusu yatay kesit verisini ikinci derece bir polinom ile tahminlemeye kalktığımızda elde edilen doğrusal olmayan U şeklindeki trend fonksiyonu da grafikte yer almaktadır. Her ne kadar sadece bir grafiğe bakarak nedensellik ilişkisi kuramayacak olsak da en azından belirli bir kayıt dışılık seviyesinin üzerindeki ülkelerde kayıt dışı ekonomi büyüklüğü ile girişimcilik endeksi değerinin negatif değil pozitif korelasyona sahip olduğunu söyleyebiliriz. Tabii ki, bu grafiğin herhangi bir argümanı ispat değeri taşımadığını sadece bir görsel örnek teşkil etmesi için bu çalışmaya eklendiğini vurgulamak yanlış olmayacaktır.

SONUÇ NİYETİNE

Her ne kadar, iktisat bilimi ve iktisatçılar, ne yazık ki ezici bir çoğunlukla, gelişmiş ülke problemlerini araştırmaya eğilimli olsalar da kayıt dışı ekonomi sadece ekonomik değil sosyolojik, siyasi, kültürel ve hatta psikolojik nedenleri ve sonuçları araştırmaya değer, oldukça karmaşık bir ekonomik kavramdır. Türkiye'nin de içinde bulunduğu az gelişmiş ya da daha kibar bir deyişle

dışı ekonomi bir şekilde zorla sıfırlandığında, zaten oldukça küçük ölçekte üretim yapan (Elgin ve Sezgin, 2017) kayıt dışı firmaların çok büyük bir kısmı üretimi durdurmak zorunda kalacak, kayıt dışı çalışan işçilerin de önemli bir kısmı işsiz kalacaktır. Zira kayıtlı ekonominin bu üretimi, kayıtlı ekonomi şartlarında emecek durumu yoktur, eğer olsaydı, zaten devletin kayıt dışı ekonomiye yönelik bu sert müdahalesine gerek kalmadan da edebilirdi. Diğer bir deyişle, 2013 yılı için Türkiye’de GSYİH’nin % 30’u civarında olduğunu tahmin ettiğimiz kayıt dışı ekonomiyi sert önlemlerle tamamen sıfırlayabilsek, bu sıfırlama, kayıtlı ekonomiye % 30’luk bir artış getirmeyecektir. Bu konuda, bir kredi kartı şirketi için 2013 yılı verileri kullanarak yaptığımız bir çalışmada, % 30’u sıfırlamanın kayıtlı ekonomiye getirisinin % 1,4 gibi düşük bir artış oranı olduğunu göstermiştik¹. Dolayısıyla kayıt dışılık ile, ona neden olan faktörleri hesaba katmadan mücadele etmeye kalkmanın bir ülke ekonomisi için çok anlamlı olmayacağını söylemek yanlış olmaz.

Benzer şekilde, kayıt dışı ekonominin ekonomik büyümeye katkısı ile de ilgili farklı ampirik çalışmalar, net bir sonuç ortaya koymaktan uzak durumdalar. Belli koşullarda bir miktar kayıt dışılığın, ekonomik büyüme için olumlu olabileceği; ancak belli bir seviyenin üstünde olmasının ekonomiye zarar vereceği bu konudaki çalışmaların ortak paydasını oluşturuyor. Bu korelasyonu daha detaylı incelediğimizde, GSYİH büyümesi ile kayıt dışı ekonomi büyüklüğü arasındaki ilişkinin çok daha komplike olduğu ortaya çıkacaktır. Birinci ve Elgin’deki (2016) bulgulara göre, kayıt dışı ekonomi büyüklüğü (GSYİH yüzdesi cinsinden) ile ekonomi büyüme arasındaki ilişki doğrusal değildir. Özellikle kurumsal kalitenin yüksek olduğu, denetimlerin çok daha düzgün yapıldığı ülkelerde bu ilişki negatif yönlü iken (yani kayıt dışı ekonomi büyüdükçe ekonomik büyüme oranı düşerken), diğer grup ülkeler için bu ilişki pozitif yönlüdür; yani kayıt dışılık ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki mevcuttur.

Dolayısıyla kayıt dışı ekonomi en azından belli ülkeler için, belki de o kadar büyük bir canavar değildir, ya da bir ölçüde tahammül edilmesi gereken bir canavardır da denebilir. Tabii, ne kadarlık bir kayıt dışılığın tahammül edilebilir olduğu ve hangi orandan sonra ekonomiye zarar vereceği de ayrıntılı olarak araştırılması ve hesaplanması gereken bir olgu olduğunu vurgulamamız gerekir.

Bir başka örneği ise, 2016 yılında yüksek lisans tezini danışmanlığım altında yazmış olan Özge Demirci’nin (Demirci, 2016), bulduğu önemli bir sonuçtan bahsederek verebiliriz. Söz konusu tezde 161 ülke için yıllık bazda 1960-2009 yıllarını kapsayan panel veri tabanı ile yapılan ve uluslararası ticaret tahminlemelerinde temel bir denklem olan çekim denklemini (gravity equation) tahminleyen ekonometrik bir analizin sonunda, ceteris paribus herhangi bir X ülkesinin Y ülkesine göre göreceli olarak daha büyük bir kayıt dışı ekonomiye (GSYİH yüzdesi cinsinden) sahip olmasının X ülkesinin Y ülkesi ile olan ticaretinde daha yüksek bir net ihracat seviyesine sahip olması sonucunu yarattığı tespit edilmiştir. Söz konusu ampirik sonuç kayıt dışı ekonominin de yer aldığı bir Melitz tipi uluslararası ticaret modeli ile de desteklenmiştir.

1 <http://www.carettailetisim.com/images/Bulten/Dosya/mastercardcostofcash30561573.pdf> Erişim Tarihi: 01.06.2018.

KAYIT DIŞI EKONOMİ MÜCADELE EDİLMESİ GEREKEN BİR CANAVAR MIDIR?

Kayıt dışı ekonomiyi tanımladıktan sonra bu çalışmada cevabı aranan soru kayıt dışı ekonominin varlığının bir ekonomiyi, yerli üretim teşviki perspektifinden nasıl etkilediği olacaktır. Diğer bir deyişle, “kayıt dışı ekonominin varlığı yerli üretime zarar verir mi?” sorusuna cevap arayacağız.

Bu sorulara cevap verebilmek için öncelikle iyinin ya da kötünün, faydanın ya da zararın ekonomik anlamda ne olduğunu tanımlamamız gerekmektedir. Sonuçta kayıt dışılığı bir canavar olarak görecekseniz, ekonomide belli göstergelere zarar verdiğini göstermemiz gerekir. Her ne kadar son yıllarda özellikle de ekolojik iktisatçılarca oldukça sert ve kabul edilebilir eleştirilere konu olsa da günümüzde birçok ekonomi için başarı göstergesi olarak kişi ya da işçi başı toplam katma değer üretimi (GSYİH) ya da bu üretimin yıllık büyüme oranı kabul edilmektedir. Kaldı ki, GSYİH, tanımı gereği bir ülke sınırları içerisinde belirli bir zaman diliminde üretilen tüm katma değerlerin toplamı olduğu için en azından yerli üretimin bir göstergesi olarak da yorumlanır. Dolayısıyla biz de kayıt dışılığın varlığının (kişi başı) GSYİH büyüklüğüne ya da büyümesine ve dolaylı olarak sosyal refaha etkisine bakarak, kayıt dışılığın bir canavar olup olmadığını değerlendirebiliriz. Bu konuda basit bir ampirik analiz yaparsak, çok sayıda ülkenin herhangi bir yıldaki verisini alarak x-eksenine kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün (GSYİH yüzdesi cinsinden), y-eksenine ise kişi başı GSYİH’nin konulduğu bir grafik doğrudan eksi eğimli olarak gözükecektir. Daha basit bir deyişle söyleyecek olursak, kayıt dışı ekonomini göreceli olarak daha küçük olduğu ülkelerin daha zengin olduğunu söyleyebiliriz.

Kayıt dışılık yazınının vergi kaçırma yazınıyla ve analizleriyle başladığını düşünecek olursak, kayıt dışı ekonominin olumsuz etkisini gösterdiği en göze batan alanlardan biri kamu maliyesidir demek abartı olmayacaktır. İlgili yazında kayıt dışılık ile vergi kaçırma kimi zaman eş anlamlı olarak dahi tanımlanmaktadır. Bu ilintiden de anlaşılacağı üzere, kayıt dışı ekonominin, özellikle de vergi boyutu, devletin kamu maliyesi üzerinde oldukça olumsuz etkide bulunmakta ve devletin vergi toplama gücünü sınırlamaktadır. Düşük vergi geliri, yetersiz ve kalitesiz bir kamu yönetimi, verimsiz bir bürokrasi ve haliyle düşük ekonomik büyüme ve başarısız bir yerli üretim seviyesi olarak ekonomiye geri döndüğü için kayıt dışılığın, kamu maliyesine etkisi yoluyla ekonomi için bir canavar olduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır. Yerli ekonominin gelişimi için sağlam bir kamu maliyesi ve kamu gelirleriyle finanse edilen düzgün dizayn edilmiş ve verimli işleyen bir teşvik sisteminin şart olduğunu düşündüğümüzde kayıt dışılığın bu sisteme ket vuracağını görmek için iktisatçı olmaya gerek dahi olmadığını söyleyebiliriz.

Peki kayıt dışılığın kayıtlı ekonomiye etkisi ile ilgili söyleyeceklerimiz sadece bu kadarla mı sınırlı kalacak? Kayıt dışılığın hiç mi olumlu bir tarafı bulunmamaktadır? Devlet, kayıt dışılıkla mücadele için çok sert tedbirler alsa, örneğin abartırsak, kayıt dışı üretimi ve istihdamı idam cezası ile cezalandırmaya kalksa, bir şekilde kayıt dışı ekonominin büyüklüğünü tamamen sıfırlayabilse, sonuç ne olur? Kayıt dışı üretim yapan firmalar bu yaptıkları üretimi tamamen kayıtlı ekonomiye taşıyabilir mi? Ya da kayıt dışı çalışmak zorunda kalan işçiler, devletin bu sert tedbirleri sonucu, hızlıca kayıtlı ekonomide iş bulabilirler mi? Belki bazıları için evet ancak kayıt

KAYIT DIŞI EKONOMİ NEDİR?

“Kayıt dışı ekonomi nedir” sorusuna Türkiye gibi bir ülke ekonomisinde yanıt aramak belki de pek de zor değil. Türkiye’nin de aralarına dahil olduğu gelişmekte olan ülkeler (veya daha popüler deyişle yükselen piyasalar) grubunda, ekonominin oldukça kanıksanan ve sıklıkla amiyane tabirle “ekonominin kanayan yarası” olarak nitelendirilebilecek bir olgusudur kayıt dışı ekonomi. Değil politikacılara ya da iktisatçılara, iktisatla alakası olmayan sokaktaki herhangi birine bile sorsanız, mutlaka kayıt dışılık hakkında bir fikir sahibi olunduğunu görürsünüz. Oysa, tecrübeyle sabittir ki, gelişmiş ülke ekonomilerinde, örneğin ABD’de kayıt dışı ekonomi üzerine bir şeyler söylemek istediğinizde, örneğin bir konferansta ya da seminer serisinde konuyla ilgili bilimsel bir makale sunduğunuzda, genelde sizi dinleyenler önce bir şaşırır ve sizden kayıt dışı ekonominin ne olduğunu tanımlamanızı isterler. Peki, nedir kayıt dışılığın tanımı? Hangi ekonomik aktivite kayıt dışılık içinde kabul edilir, hangisi edilmez?

Kayıt dışılığı farklı şekillerde tanımlayan farklı akademik çalışmalar bulunabilir. Örneğin, Ihrig ve Moe (2004), kayıt dışı ekonomiyi yasal mallar üreten ama kamusal gözetim dışında, yasa ve kurallara uymadan üretim yapan bir sektör olarak tanımlamaktadırlar. Kayıt dışı ekonomi yazınının adeta gurusu olarak kabul edilebilecek olan Avusturyalı iktisatçı Friedrich Georg Schneider’in ortak yazarlarından biri olduğu Buehn ve Schneider (2012) ise kayıt dışı ekonomiyi, benzer şekilde, devletten gizlenen, kayda geçirilmeyen/geçirilemeyen ve bu sebeple denetlenemeyen faaliyetler olarak tanımlayarak başlamaktadır. Burada önemli bir ayrıntı, tanım gereği, illegal ekonomik aktivitelerin kayıt dışı ekonomi içerisinde sayılmadığıdır. Tabii ki, illegal ekonomik aktiviteler (yasa dışı uyuşturucu mal üretimi/satışı, bazı ülkeler için fuhuş vs.) bir ülke ekonomisinde ciddi bir yere sahip olabilir; ancak iktisat yazınının kayıt dışı ekonomiden kastı bu aktiviteler değildir. Bu doğrultuda kayıt dışı ekonomi, üzerine gelişen iktisat yazınında enformel, gayriresmî, siyah, gizli, gölge ekonomi ya da yeraltı ekonomisi diye de adlandırılabilir. Örneğin, sigortasız ya da çalıştığı ücretten daha düşük ücret üzerinden sigortalandırılan işçi kayıt dışı sayılabilir. Ya da vergi ödememek veya belli kurallardan (örneğin çevre, iş güvenliği vs.) kaçınmak için devletin ilgili kurumuna rapor edilmeyen üretim kayıt dışı üretimdir. Sokakta işporta tezgâhı açan, zabıta’yı görünce yere serdiği tezgâhı hızlıca toplayıp kaçmak zorunda kalan satıcı da kayıt dışıdır, yasal minimum çalışma yaşının (Türkiye’de 15 yaş) altında olup da çalışan ve katma değer üreten çocuk işçi de. Belki biraz daha şaşırtıcı bir örnek vermek gerekirse, üst düzey bir bankada, danışmanlık şirketinde ya da holdingde çalışıp, sektörde süregeldiği üzere mesai saatleri yasal limitlerin çok üzerinde olan, gece yarısına kadar çalışan, ancak buna rağmen bu ek çalışmalarının karşılığında herhangi bir fazla mesai ücreti almayan beyaz yakalı çalışanın da bu ek çalıştığı sürede yaptığı hizmet üretimi kayıt dışıdır. Tanım ve örneklerden de anlaşılacağı gibi kayıt dışılık, özellikle ülkemizde günlük hayatta, gazete-televizyon haberlerinde sıklıkla karşımıza çıkan bir olgudur.

Kayıt Dışı Ekonomi: Yerli Üretim için Engel mi Fırsat mı?

CEYHUN ELGİN

Gazetelerin ekonomi haberlerine ayrılan sayfalarında en çok yer alan konulardan biridir kayıt dışılık. “Kayıt dışı ekonomi ile mücadelede yeni kararlar alındı”, “Kayıt dışılığa savaş açtık”, “Kayıt dışısını yeniyoruz”, “Kayıt dışısını kayıt altına alıyoruz” hepimizin aşına olduğu ekonomi sayfası haber başlıklarından bazıları olarak gösterilebilir. Bu haberlerin altında ise genelde kayıt dışılığın ekonomi için ne kadar kötü bir şey olduğu, ekonomiye yüzlerce milyar TL’ye mal olduğu çarpıcı istatistikler sunularak anlatılmaya çalışılır. Hemen her ülkede hükümetlerin de oldukça şikayetçi olduğu bir şeydir kayıt dışılık. Genelde maliye, ekonomi veya türevi konulardan sorumlu bakanlar, hatta bazen başbakanlar, cumhurbaşkanları “Kayıt dışılıkla mücadele edeceğiz!” şeklinde demeçler verirler.

Peki, kamu otoritesinden gizlenen, yasal mallar üreten ama kamusal gözetim dışında, yasa ve kurallara uymadan üretim yapan, bundan dolayı kayda geçirilmeyen/geçirilemeyen ve bu sebeple denetlenemeyen ekonomik faaliyetler olarak tanımlayabileceğimiz, enformel, gayriresmî, gizli, gölge ekonomi ya da yeraltı ekonomisi diye de adlandırılmakta olan kayıt dışı ekonomi gazete haber başlıklarının bilinçaltımıza kazıdığı gibi gerçekten de mücadele edilmesi gereken kötü bir canavar mıdır?

Bu kısa bölümde bu sorunun cevabını yerli üretim perspektifiyle, özellikle kayıt dışılık-girişimcilik arasındaki ilişki üzerinden, cevaplamaya çalışacağım. Bu doğrultuda kayıt dışı ekonominin varlığının gelişmekte olan bir ülke ekonomisinde yerli üretim için engel mi fırsat mı olduğunu sorgulayacağım. Bu sorunun cevabının sadece az gelişmiş ülkeler için değil 2017 yılı itibarıyla gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYİH) % 27,4’ü civarı bir kayıt dışı ekonomiye sahip (Elgin ve Öztunalı, 2012’deki yöntem kullanılarak yazarca güncel verilerle hesaplanmıştır) gelişmekte olan bir ekonomiye sahip olan ülkemiz için de oldukça önemli olduğunu sanıyorum söylemeye gerek yok.

ülkelerle iş birliği yapılması hedeflenmişti. Ekonomik kalkınmanın hızlanması sanayileşmeden geçecekti. Sanayileşme için tercih edilen yol ise List'in 1841 tarihli *Das Nationale System der Politischen Ökonomie* (Ekonomi Politikin Milli Sistemi) başlıklı eserinde ortaya koyduğu ekonomik milliyetçilikti. Geri kalmışlıktan çıkış için Almanya ve Japonya'nın 1870-1990 arasında takip ettiği sanayileşme politikalarının benimsenmesi gerektiğini düşünen Erbakan 1976-77 yıllarında "Ağır Sanayi Hamlesini" başlatmıştı (Erbakan, 1991)⁵. Müslüman ülkelerle kurulacak olan ortak pazarda 1,5 milyarlık İslam aleminin ihtiyaçlarını Türkiye karşılayacaktı. *Adil Ekonomik Düzen* faize karşı olmasına rağmen, kâra karşı değildi (Demir, 2017).

Milli Görüş'ün maneviyata, sanayileşmeye açık ama Batı taklitçiliğine israf ve faiz karışıklığına dayalı kalkınma yaklaşımı bu gelenek içinden gelen Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, Refah Partisi ve sonra da Adalet ve Kalkınma Partisi tarafından benimsenmiştir.

Türkiye'de 2015 sonrasında yükselişe geçen yerli-milli ekonomi kavramı, Milli Görüş'ün Batı hegemonyası karışıklığını, sanayileşme vurgusunu ve İslam ülkeleri ile iş birliği yaklaşımını içermekle birlikte, finansal küreselleşme dönemi öncesine ait olan Adil Ekonomik Düzen yaklaşımının günün koşullarına uyarlanmasını da içerir.

Bu uyarlamanın önemli bir boyutunu, Türkiye'de çeviri eserlerle gelişen İslamcılığın yerleştirilmesi tartışmaları oluşturur. 2015 sonrasında yükselişe geçen yerli-milli ekonomi yaklaşımı, İslamcı düşüncenin yerleştirilmesi süreci içine oturur.

Net yapılmış bir tanımın yokluğunda, yerli-milli ekonomi yaklaşımının özelliklerini yetkililerin konuşmalarından ve yazılarından yola çıkarak belirlemek mümkündür. Bunlar arasında, akademik yazıma yakınlık açısından en dikkate değer olanı Cumhurbaşkanı Ekonomi Başdanışmanı Cemil Ertem'in yazılarıdır. Kendisiyle yapılan görüşmede de Ertem'in yerli ve milli ekonomi yaklaşımı hakkında verdiği bilgi, yazıları ile örtüşmektedir (2018, 29 Haziran).

Ertem'e göre Türkiye için öngörülen büyüme modeli, dışa tam açık, piyasa giriş ve çıkışlarının serbest olduğu, en küçüğünden en büyüğüne kadar dış pazarlarda rekabet eden, buna bağlı olarak, uygun ölçeğe ve teknolojiye sahip şirketleri barındıran bir modeldir (2018, 2 Şubat). Açık ekonomiyi önceleyen ve piyasa dostu anti-tekel düzenlemelerle devam eden bu yeni büyüme modeli yalnız Türkiye'yi değil, Orta Doğu ve Ön Asya coğrafyalarını da yukarı çekebilecektir (2018, 26 Haziran). Ertem'e göre bu sistemin bir özelliği de emperyalist ülkeler olarak isimlendirilen ABD ve Avrupa'nın tahakkümünden kurtulmaktır. Bugün, İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan yeni-sömürgeci sistemin, siyasi ve bölgesel hegemonyaları sarsılmaktadır. Ertem bu sistemin temeli olan para sisteminin de sendelediğini ve yerini başka bir sisteme bırakması gerektiğini ileri sürmektedir (2018, 23 Ocak).

Bu sistemde teknoloji başat bir üretim faktörü olarak ele alınmaktadır (2018, 22 Şubat). Türkiye, esnek, parça başı ve ölçek ekonomisini aşan, emek verimliliği yerine teknoloji verimliliğini hatta rantını esas alan kapsam ekonomilerinden yararlanacaktır (2018, 26 Mart).

5 Ağır Sanayi Hamlesinde 200 adet, milyarlık büyük tesisin kurulması hedef alınmış ve bu hedef dahilinde 70 tesis kurulmuştur (Demir, 2017).

Avrupa ve Amerika'daki popülist hareketlerle bu senkronizasyona rağmen, Türkiye'de yükselişe geçen yerli ve milli söyleminde, Batı'daki hareketlere oranla bazı farklılıkları da tespit etmek mümkündür. Türkiye'de de küreselleşme sürecinden Batı ülkelerinde olduğu gibi zengin sınıflar daha avantajlı çıkmıştır. Suriye iç savaşı nedeniyle ciddi bir göç sorunu yaşamaktadır. Ayrıca, ayrılıkçı terör eylemleri de güvenlik endişelerini artırmaktadır. Bütün bu olumsuzluklar karşısında gelişen tepkinin, aynen Batı'da olduğu gibi bir milliyetçilik boyutu olmuştur. Fakat, Batı'dan farklı olarak bir de dinî boyut söz konusudur.

Neoliberal politikaların yol açtığı yoksullaşmaya tepki Orta Doğu'da dünyanın başka yerlerindekiyle aynı olmamıştır. Orta Doğu ülkelerinde Asef Bayat'ın (2016) siyasal yoksullar olarak adlandırdığı yoksul kent tabanının siyasal mobilizasyonu Latin Amerika gibi diğer gelişmekte olan ülkelere farklıdır. Orta Doğu ülkelerinde devasa kayıtdışı sektörün yoksulları mağduriyetlerini ve taleplerini kurumsal mekanizmaların dışında ifade ederler (Bayat, 2016: 85). Türkiye'deki kent yoksullarının siyasal tepkileri, Bayat'ın bu tespitleri ile uyumludur.

Orta Doğu'da gözlemlenen siyasal mobilizasyonun Batı'dan farklı olması, popülist tepkinin yerel boyut taşımasına yol açar. Orta Doğu ülkelerinde, beceri, eğitim, gelir, örgütlenme vb. açılardan yetersiz olan marjinal grupların yasal zeminde meşru görülemeyecek ekonomik kazanımlarının küresel/ulusal hareketlerden çok atomize bireylerin seferberliği ile elde ediliyor olması, yerel hareketleri anlamlı kılar (Bayat, 2016: 92). "...yoksulların gözünde, yerel olan, küresel/milli olandan daha ayrıcalıklıdır" (Bayat, 2016: 92).

YERLİ VE MİLLÎ VE MİLLÎ GÖRÜŞ ZİHNİYETİ

Yerli ve milli kavramı Eylül 2015'ten beri yaygın bir kullanıma kavuşmuş olsa da kavramın geçmişte oldukça eskiye dayanmaktadır. 1929 yılında, Büyük Bunalmın etkisinin görüldüğü ve dünyada içe kapanmacı eğilimlerin hâkim olduğu bir dönemde, İnönü'nün bir konuşmasında yerli malı kullanılması teşvik edilmiştir. Yerli malı haftası ise 1946'dan beri kutlanmaktadır. Yerli sözcüğü, milliyetçilikle mesafelenme arayışındaki Kemalist ve sol söylemde, millinin yerine tercih edilegelmiştir. Ancak, bugünkü yerli ve milli ekonomi kavramı bu gelenekten farklıdır. Bugünkü yerli ve milli ekonomi kavramının tarihsel kökleri, Alparslan Türkeş'in 1965'te yayınlanan Dokuz Işık risalesinde ve 1960'ların sonlarından itibaren Necmettin Erbakan'ın *Millî Görüş* zihniyetinde aranmalıdır (Bora, 2018).

Türkiye'de Millî Görüş zihniyetinin ekonomideki uygulamaları Erbakan'a aittir. Erbakan'ın siyasi, ekonomik, toplumsal tasavvurlarının özünü, emperyalizm ve siyonizmin pençesi altındaki Batı ülkelerine ve Batı taklitçiliğine karşı çıkılması oluşturur (Erbakan, 1991). Millî Görüş Hareketi, maddi kalkınmanın, manevi yönü ihmal edilmeden milli ekonomik modelle sağlanabileceğini savunur (Tuncel ve Yılmaz, 2017).

Millî Görüş zihniyetinin maddi ve manevi kalkınma hamlesinin hedefi *Adil Ekonomik Düzenin* kurulmasıdır. İnancı kadrolar ile başarılabilecek olan bu hamlede faiz ortadan kaldırılarak adil bankacılık düzeni içinde ekonomik kalkınmanın hızlandırılması ve AT yerine Müslüman

sağ ne de sol yönetimler küreselleşmenin nimetlerinin ve külfetlerinin toplum içinde adaletli biçimde dağıtılmasını öncelik haline getirmemiştir (Rodrik, 2017).

Ekonomide bu sıkıntılar yaşanırken, göç hareketleri kültürel ve toplumsal çatışmayı tetiklemiştir (Inglehart 2018). Dünya ekonomisinde üretim batıdan doğuya doğru göç ederken, insanlar ise, askerî müdahaleler, iç savaşlar ve yoksulluk nedeniyle doğudan batıya göç etmiştir (Smith, 2015). 1950’lerde ve 60’larda Avrupa’ya doğru olan muazzam işçi göçünü 1990’larda Avrupa bütünleşmesi çerçevesinde yeni üye ülkelerden kaynaklanan göç ve ardından da Afganistan, Kuzey Afrika ve Orta Doğu’da Batı’nın askerî müdahalelerinin beslediği göç takip etmiştir.

Teknolojideki gelişmeler ve üretimde mekanizasyonda görülen hızlanma, kalifiye olmayan işgücü için ciddi bir tehdit oluşturmuş ve küreselleşmenin yarattığı olumsuz etkilerin katlanmasına yol açmıştır.⁴ Kalifiye olmayan çalışan kesimlerin refah kayıpları yaşamasına neden olan bu yapısal faktörlerin üzerine eklenen 2008 krizinin yol açtığı işsizlikte patlama ve çalışan sınıfların gelirlerinde ortaya çıkan şiddetli düşüş, İkinci Dünya Savaşı’ndan beri birçok ülkede neredeyse değişmeyen iktidar yapısına bir tepki doğurmuştur. Kendisini güvende hissetmeyen Avrupalı seçmen popülist partilere yönelmiştir (Guiso vd., 2017).

Finansal küreselleşmenin yönetim yapısı neredeyse tüm ülkelerde ekonomik politikanın aynışmasına neden olurken, bu durum Avrupa’da çok daha sert yaşanmıştır. Faktör hareketliliği, kemer sıkma politikaları ve tüm AB ülkeleri için tek elden üretilen politikalar enterkonnekte bir sistem oluşturmuştur (Andersen, 2017).

Çalışan sınıfların koşullarındaki gerileme karşısında AB’ye hâkim olan “oligarşik yapı” nedeniyle sol partiler anlamlı bir tepki geliştiremezken cevap sağdan gelmiş ve zenofobik, otoriter, popülist hareketlerin güç kazandığı bir ortam oluşmuştur. AB’deki statükoya karşı alternatif arayan tepkisel kitle için Avrupa’da kültürel ve geleneksel değerlerin korunması, milli kimliğe sahip çıkılması ve göçmen karşıtı politikalar benimsemesi talepleri etrafında örgütlenen sağ popülist partiler yükselişe geçmiştir (Anderson, 2017). Bu hareketler arasında ekonomik liberalizmi savunan popülist hareketler sadece Almanya ve Hollanda ile sınırlıdır (Mounk, 2014).

Popülist, otoriter hareketlerdeki yükseliş Avrupa ile sınırlı değildir. İslamafobya, milliyetçilik, küreselleşme karşıtlığı ve ekonomik milliyetçilik Trump’tan Le Pen’e, UKİP’ten Alternative für Deutschland’da, Çin’den Rusya’ya hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde yaygın bir söylem haline gelmiştir. Avrupa’da 1980’de popülist partilerin % 5’in altında olan oy oranı 2011-2015’te % 20’nin üzerine çıkarken Latin Amerika’da sol popülist partilerin oyları % 15-30 arasında olmuştur (Rodrik, 2017).

Liberal ekonomik ve siyasi sistemin sorunları ve popülist hareketlerle ilgili bu kısa özet, Türkiye’de milli ve yerli kavramının siyasi diskurda hızla egemenlik sağlamış olmasıyla eş anlamlı olarak, tüm dünyada genel olarak popülist hareketlerde bir yükseliş olduğunu ortaya koyar.

⁴ Acemoğlu ve Restrepo’ya (2017) göre ABD’de 1990-2007 döneminde endüstride kullanıma alınan her bir robot karşılığında 6 işten birisi ortadan kalkmıştır.

tisat yazını çerçevesinde düşünüldüğünde, çok Türkiye'ye has gibi gözükebilir. Kavramın Türkçe dışında bir dile çevrilmesinde yaşanan zorluk da bu yargıyı kuvvetlendirir. Buna rağmen, tüm dünyada son 10 yılda popülizmde görülen yükseliş eğilimi dikkate alındığında, yerli ve milli ekonomi kavramının çağrıştırdıkları bir yana, küresel eğilimlerle uyumlu olduğu görülür.

Dünyada popülist hareketlerdeki yükselişin arka planında yapısal problemlerin konjonktürel problemlerle ağırlaştırılması yatar. Finansal küreselleşmenin yol açtığı gelir kayıpları ve adaletsizlikler, 2008 küresel krizinin etkileri, bilgi ve iletişim teknolojileri bazlı otomasyon ve yapay zekâ uygulamalarının istihdam üzerinde yarattığı baskı ve göç dalgaları, siyaseten merkez partilerden uzaklaşan kitleleri sistem karşıtı söylemleri olan partilere yaklaştırmıştır.

Popülizm, liberal ekonomik ve siyasi sistemden uzaklaşmayı ifade eder. Popülist hareketlerin ortak özellikleri mevcut düzen karşıtlığı, elitleri değil halkı temsil etme iddiası, liberal ekonomik sisteme ve küreselleşmeye itiraz etmek ve çoğu kez de otoriter bir yönetim anlayışına meyilli olmaktır (Rodrik, 2017).

Batı'da 18. yy. sonundan itibaren sanayileşme ve kentleşme hem liberal bir ekonomik sistemin hem de bu sistemin gerektirdiği siyasi yapı olarak demokrasinin bir arada gelişmesini sağlamıştır. Ardından, bu yapı tüm dünyaya yayılmış ve 70 yıldan beri tüm dünyada egemen olmuştur (Deudney ve Ikenberry, 2018).

Popülist hareketlerdeki yükselmeyi analiz eden makalesinde Rodrik (2017) bu yükselmelerin başlıca belirleyicilerinden birisinin finansal küreselleşme olduğunun altını çizer. Sanayi Devrimi'nden bu yana Batı demokrasilerinde yaşayan herkesin yaşam koşulları bir önceki kuşağa göre artış göstermiş (Mounk, 2014) olmasına rağmen, finansal küreselleşme ile beraber bu durum değişmiş, Piketty'nin (2015) gösterdiği gibi medyan gelirler sabitlemiş ve gelir dağılımı bozulmuştur.

Küreselleşme adı verilen süreç, sadece ekonomik alanla sınırlı kalmamıştır. Ekonomik küreselleşmeye, kozmopolitanlık, dünya vatandaşlığı ve ulus aşırı bir yönetim modeli eşlik etmiş ve ülkeler arasında politika farklılıkları giderek ortadan kalkmıştır.²

Ekonomi yönetimi ülkeler arasında yeknesak hale gelirken üretim süreci zamanda ve mekânda farklılaşmış ve esnek üretim modelleri yaygınlaşmıştır. Üretimin küreselleşmesi ve outsourcing uygulamalarının yaygınlaşması ile gelişmiş ülkeler emek yoğun ve düşük teknoloji ürünlerin üretiminden çıkmaya başlamış ve bu ürünlerin temininde gelişmekte olan ülkelere yaptıkları ithalatın payı hızla artış göstermiştir. Faktör donanımı temelli dış ticaret teorilerinin söylediği gibi bu durum gelişmiş ülkelerdeki mavi yakalıların işlerini kaybetmelerine ve refah seviyelerinin düşmesine neden olmuştur.³ Küreselleşme mavi yakalıların refahlarında düşüşe yol açarken, sermaye kesimi ise bu süreçten çok kazançlı çıkmıştır. Ancak Avrupa'da ve ABD'de ne

² Bu yönetim modelinde, ulusaşırı sermaye sınıfının belirleyici rolü için bkz Robinson ve Harris, 2000.

³ Örneğin ABD'de 1990-2000 arasında, NAFTA anlaşmasından etkilenen mavi-yakalı işçilerin ücretleri etkilenmeyen işçilerin % 8 altında kalmıştır (Hakobyan ve McLaren, 2016).

yapının gerçekleşme imkanları ve bunun için gerekli olan politikaların kapsamlı bir değerlendirmesi bu yazının kapsamı dışında olduğu için sonuç bölümünde bazı tespitlere yer verilecek ve temel bulgular özetlenecektir.

YERLİ VE MİLLİ KAVRAMI

Kavramın kullanımı 2015 sonrasında hızla artmasına rağmen kavramla ilgili net tanımlar yapılmamıştır.

Onuncu Kalkınma Planı'nda yerli ve milli kavramına yer verilmezken, yaratılan toplam değer içerisinde yerli üretimin payının artırması vurgusu güçlüdür (Kalkınma Bakanlığı, 2013). Yerli ve milli kavramı, 65. Hükümet Programında da tanımlanmamıştır. Buna karşılık programda yerli teknoloji ve üretimi geliştirme ve böylece dış ticaret dengesini iyileştirme amaçlarına yer verilmiştir (Yıldırım, B. 2016).

Bir devlet yetkilisine atıfla yerli ve milli kavramının tanımı Nebil (2018) tarafından yapılmıştır: Buna göre *yerli*, Fikri sinai hakları yurt dışı menşeli bile olsa ülke sınırları içinde üretilen, *milli ise* fikri ve sinai hakları milletimize ait olan demektir.

Kavramın net bir tanımlamasının olmamasından hareketle, yerli ve milli kavramını biraz daha açmak gerekir.

Türk Dil Kurumuna göre yerli sözlüğünün birinci anlamı “taşınamayan, başka yere götürülemeyen” iken ikinci anlamı “Yurt içinde yapılan veya bir yurdun kendine özgü niteliklerini taşıyan” olarak belirtilmiştir. Milli sözcüğünün ise tek anlamı vardır: “Milletle ilgili, millete özgü, ulusal”. Türk Dil Kurumunun Güncel Türkçe Sözlüğünde millet kavramının tanımı “aynı dinden olanlar”ı içermese de diğer sözlüklerde, milli kelimesinin tanımında dinî de kapsayacak şekilde daha geniştir. Kubbe Altı Lügati'ne göre millet kelimesi, Arapça “din, şeriat, mezhep; topluluk” anlamına gelir (Ayverdi, 2018). Kutlu da (2015) M. Doğan sözlüğüne atıfla milli sözcüğünün bir anlamının da dinî olduğunu söyler ve “millî değerlerimiz”in başında “dinî” değerlerimizin geldiğini ileri sürer.¹ Tanıl Bora (2018) da Yerli ve Milli başlıklı yazısında kavramın İslamcılıkla ilişkisine dikkati çekmiştir. Yerli ve milli kavramının, milli kelimesinin dinî anlamını da içerecek şekilde yorumlanması, Millî Görüş Geleneği başlıklı bölümde gösterileceği üzere kavramın anlaşılması açısından önemlidir.

Yerli ve milli ekonomi kavramının daha iyi anlaşılması için aşağıda önce küresel çapta yükselmekte olan popülist hareketin temel özellikleri kısaca özetlenecek ve ardından milli görüş geleneği ile ilişkisi kurulacaktır.

KÜRESEL DÜZLEMDE YÜKSELİŞTE OLAN POPÜLİZM ÇERÇEVESİNDE YERLİ VE MİLLİ

Yerli ve milli ekonomi kavramı gerek yukarıda verilen tanımlamalar ışığında gerekse yerleşik ik-

1 İlk ortaya çıktığı dönemde “yerli ve milli” kavramını irdeleyen yazısında Kutlu (2015) kavramın tarihsel ve dinsel kökenlerine atıf yapar ve ilk sayısı Mart 1990'da çıkan *Dergâh* dergisinin, küçük önsözünde “yerli ve milli” olmayı öne çıkardığını yazar.

Yerli ve Milli Üretimin Ekonomi Politikliği

ÜMİT İZMEN

Bu yazıda, *Yerli ve Milli Üretim* yaklaşımı, Uluslararası Ekonomi Politik çerçevesinde, kavramsal olarak tartışılmaktadır. Küresel düzlemde bakıldığında, 2008 krizinin ardından Uluslararası Ekonomi Politik çerçevede önemli değişimler yaşanmaktadır. 1990'lı ve 2000'li yılların finansal küreselleşme momentumu çerçevesiyle açıkça uyumsuz olan *yerli ve milli üretim* yaklaşımı, popülist eğilimlerin dünyada giderek arttığı bir dönemde artık uyumsuz değildir. Dünyada artan korumacı eğilimler ve teknolojiadaki gelişmelerin üretim ve dağıtım süreçleri üzerinde yarattığı merkezkaç hareket altında *yerli ve milli üretim* yaklaşımının uygulanma imkânı genişlemiş görölse de yaklaşımın sınırlarının ne olacağı konusunda henüz bir netlik bulunmamaktadır. Bu yazıda, şimdiye kadar net bir tanımı yapılmamış olan *yerli ve milli üretim* yaklaşımı, tarihsel ve multi-disipliner bir perspektiften ele alınmış ve yerli ve milli üretimin özellikleri, yükselen popülizm, kavramın neşet ettiği siyasi gelenek ve kavramı ileri sürenlerin görüşleri açısından ortaya konmuştur.

Yerli ve milli üretim kavramı, gündelik dilde ekonomik milliyetçiliği, küreselleşme karşıtlığını ve içe kapalı ekonomiyi akla getirmektedir. Kavramın ekonomik amaçlarının ortaya konması için, *yazıda önce yerli ve milli ve popülizm kavramlarının tanımı yapılacaktır ve ardından dünyada yükselmekte olan popülist dalga ele alınacaktır. Bu tanımlardan hareketle yerli ve milli üretim yaklaşımının dünyada gözlemlenen tarihsel süreçle uyumlu olduğu gösterilecektir.* Ardından, kavramın Türkiye'de Millî Görüş hareketine dayanan tarihsel kökleri ele alınacak ve köşe yazılarından yararlanılarak yerli ve milli üretim kavramının temel özellikleri belirlenecektir. Kavramın tanımlar, popülizm ve Millî Görüş geleneği içinden yapılan irdelemesi, yerli ve milli üretim kavramının, küreselleşmeye bir itiraz olmayıp, Batı'nın hegemonyası karşısında Doğu'yla ve İslam ülkeleriyle entegrasyonu, girişimci sınıf dinamikleri açısından ise İstanbul merkezli büyük sermayenin tekeli nitelikleri karşısında Anadolu'daki KOBİ'lerin dönüşümü sayesinde dünyadaki teknolojik devrime ayak uydurmayı hedefler. Bu açıdan, yerli ve milli üretim kavramı, popülist hareketlerin mevcut düzen karşıtlığı, elitlere değil halka dönük olma ve liberal ekonomik sistemden sapma gibi ortak özelliklerini gösterir. Yerli ve milli ekonomi kavramı ile hedeflenen

yatırım yapılması gereken alanlarda daha tekelci piyasa yapılarını öne çıkaran kamu destekli bir çaba söz konusu olabilir. Öte yandan bu tip yapıların görece daha gelişkin olduğu ürün ve hizmetler içinse rekabetçi bir destek tasarımı ile rekabetçi piyasaların tarafında olan bir destek yapısı daha anlamlı olacaktır. Bu bağlamda ülkenin kendi özgünlükleri üzerinden ve patika bağımlı gelişimler göz önüne alınarak özgün politika tasarımları gereklidir. Diğer ekonomilerin birtakım tecrübelerinden faydalanmakla birlikte, böylesi bir tasavvur bizi kamusal yönetiminde de inovasyonu gerekli kılmaktadır. Mevcut kurumsal yapının kendini yenilemesinin ötesinde, yeni birtakım yapıların kurulması da (işbirlikçi inovasyon platformları, etki değerlendirme kurumu, bilgi yoğun iş hizmetleri kurumları vb.) gereklidir. Bu bağlamda sadece evrimsel bir süreçten değil, daha devrimsel ve radikal bir sürecin gerekliliğinden bahsedebiliriz. Mevcut kamu yönetimi ve yönetimi pratiklerinin daha katılımcı ve özgürlükçü bir yapıya kavuşturulması, sorunlu inovatif yerli üretimin artırılması ise kaçınılmaz görünmektedir.

Son olarak, her ne kadar bu aşamada ülke için fantastik görünse ve politika tasarımlarında yer almasa da sürdürülebilir ve kapsayıcı bir politika tasarımına ihtiyaç vardır. İnovasyonu sadece ürün, süreç ve hizmet inovasyonu olarak algılamak ve buna uygun çevresel, kurumsal, iktisadi sürdürülebilirlik kaygılarını göz ardı etmek, uzun vadede ülkenin başarıya ulaşmasını ve toplumsal refahı olumsuz etkileyecektir.

Özetle, yerli ve milli söylemin altı gerçekten doldurulmak isteniyor ve toplumsal refah etkileri önemseniyorsa, Türkiye'nin alması gereken oldukça uzun bir yol vardır. Mevcut ve mevcut iktidarların bu vizyona ne kadar sahip olduğu/olabileceği konusunda ciddi şüpheler vardır. Günümüze kadar süregelen pragmatik iş kotarma anlayışı, güç ilişkileri, bölüşüm ve yeniden bölüşüm ilişkileri değişmediği sürece umutlu olmak için bir neden görünmemektedir. Ancak bunların değişmeyeceğini kabul eden, kadenci ve pasif bir anlayış da kabul edilemez. Aksi takdirde var olmaktan kaynaklanan umut, gelecek nesillere aktarılamayacak ve ülke tarihsel olarak süregelen sarmallarının içinde debelenmeye devam edecektir.

KAYNAKÇA

World Economic Forum (2018). Readiness for the Future of Production Report-2018, Erişim Adresi: http://www3.weforum.org/docs/FOP_Readiness_Report_2018.pdf Erişim Tarihi: 04.08.2018.

ÖNERİLEN EK OKUMALAR

- Akçomak, İ.S. (2018). *Ahlaksız Büyüme*, Ankara: Efil Yayınevi.
- Akçomak, İ.S.; Erdil, E.; Pamukçu, M.T. ve Tiryakioğlu, M. (2016). *Bilim, Teknoloji ve Yenilik: Kavramlar, Kuramlar ve Politika*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Brynjolfsson, E. ve McAfee, A. (2016). *The Second Machine Age*. New York: W. W. Norton.
- Chang, H. (2015). *Sanayileşmenin Gizli Tarihi*, Ankara: Efil Yayınevi.
- Kepenek, Y. (2016). *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Mazucato, M. (2018). *The Value of Everything*, Londra: Allen Lane.
- Mazucato, M. (2016). *Rethinking Capitalism*, West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Mazucato, M. (2018). *Entrepreneurial State*, New Edition, Londra: Penguin.
- Rodrik, D. (2016). *İktisadi Anlamak*, Ankara: Efil Yayınevi.
- Senses, F. (2015). *Kalkınma İktisadi*, İstanbul: İletişim.
- Taymaz, E. ve Özcelik, E. (2015). *Türkiye Ekonomisinin Dünü Bugünü Yarını*, Ankara: İmge.
- Türkcan, E. (2010). *Türkiye'de Planlamanın Yükselişi ve Çöküşü*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

TABLO 22.1
Geleceğin Üretimi için Hazırlık Durumu Sıralaması: Türkiye, 2018

	Ağırlık	Sıra/100	Skor/10
Üretimin Tetikleyicileri			4,9
Teknoloji ve İnovasyon	% 20	54	4,2
Beşerî Sermaye	% 20	72	4,5
Küresel Ticaret ve Yatırım	% 20	57	5,1
Kurumsal Çerçeve	% 20	64	4,8
Sürdürülebilir Kaynaklar	% 5	51	6,3
Talep Ortamı	% 15	26	5,8
Üretimin Yapısı			5,9
Karmaşıklık	% 60	42	5,9
Ölçek	% 40	18	5,8

Kaynak: WEF, Readiness for the Future of Production Report, 2018.

yönelmesi de kaçınılmazdır. Son dönemde artan benzeri araçların sayısının önümüzdeki dönemde artması ve çeşitlendirilmesi gereklidir. Günümüz dünyasında özellikle yüksek teknoloji ve yüksek katma değerli, artan oranda karmaşıklaşan üretim pratiklerine uyum sağlamak ve son kerte küresel değer zincirlerine eklenilebilmek ve küresel kapitalizm ile bağlantıları güçlendirmek için yukarıda sözü edilen tasarımların etkisi önemli olacaktır. Yerli üretim politikaları gelir ve fiyat esnekliği ile teknoloji yaratma kapasitesini de bu anlamda göz ardı etmemiş olacaktır. Unutulmamalıdır ki kendi ülkenizde satamadığınız bir ürün veya hizmeti küresel pazarlara ulaştırmanız oldukça sorunludur.

Yerli üretim ve piyasa yapısı ilişkisi incelendiğinde, melez bir modelin benimsenmesi uygun olacaktır. Bilgi altyapısının henüz gelişmediği, pazarın cılız kaldığı ancak kritik olarak öncelikli

ŞEKİL 22.1
Geleceğin Üretimi için Hazırlık Durumu ve Türkiye, 2018

YÜKSEK POTANSİYEL	LİDER
GELİŞEN	MİRASYEDİ

Kaynak: WEF, Readiness for the Future of Production Report, 2018.

hareketleri, sorunu ve olası çözümleri daha da karmaşık hale getirmektedir. Mevcut siyasi ve ekonomik konjonktür göz önüne alındığında, öncelikle tüm özgürlüklerin güvence altına alınması gereklidir. Ekonomik özgürlüklerin var olduğu söylemi diğer özgürlük biçimleri güvence altına alınmadan anlamsızdır. Ülkenin toplumsal anlamda daha yaşanılabilir hale gelmesi ve buna eşlik edecek tersine beyin göçü politikaları, Türkiye’den ayrılan beşerî sermayeyi ülkeye çekmek yönünde katkı sağlayacaktır. Öte yandan son dönemde ülkenin aldığı dış göçün önemli bir kısmının kalıcı hale geleceği, sınır coğrafyalarındaki istikrarsızlıklar çözülse bile göçmenlerin ülkelerine geri dönmeyeceği yönünde görüşler ifade edilmektedir. Bu sorunun temel çözümü ise aktif işgücü politikaları ile emek piyasasına müdahale ederek, mevcut beşerî sermaye ile düşük nitelikli göçmenlere yeni yeteneklerin kazandırılması olacaktır. Ancak karmaşıklık günümüzdeki eğitim sisteminin sorunlarını çözmeden, bunun yapılabilmesinin çok da olası olmayacağını göstermektedir. Öte yandan dijital dönüşüm ve bunun üretime yansımaları konusundaki değişimler ve öngörüler ülkenin rekabetçi gücünü devam ettirebilmek için politika karışımı içeren bir stratejik yaklaşımı kaçınılmaz kılmaktadır.

2018 yılında Dünya Ekonomik forumu tarafından yayınlanan Geleceğin Üretimi için Hazırlık Değerlendirilmesi raporundan da görüleceği üzere Türkiye’nin durumu hiç de parlak görünmemektedir (WEF, 2018). Tablo 22.1’e göre üretimin tetikleyicileri açısından Türkiye incelendiğinde, özellikle yukarıda altı çizilen beşerî sermayenin durumunun ne kadar vahim olduğu gözlenebilir. Geleceğin üretim biçimlerine hazırlık açısından, Türkiye 100 ülke içinde beşerî sermaye kategorisinde 72. sıradadır. Nüfus büyüklüğü ve buna eşlik eden cari tüketim fazlalığı, talep ortamı göstergesinde ise Türkiye’yi 26. sıraya taşımaktadır. Bu durumda artan cari açığı açıklama yönünde de işaretler vermektedir. Bir başka deyişle Türkiye tüketmek isteyen, ancak geleceğin üretim biçimleri için yatırım yapmayan/yapamayan bir ülke durumundadır. Üretimin yapısı açısından bakıldığında ise, özellikle yüksek teknoloji ürünler için gerekli olan karmaşık üretim biçimleri açısından 42. sıradadır. Ölçek göstergesi itibarıyla yukarıda bahsedilen nüfus ve tüketim nedenlerinden dolayı 18. sıradadır.

Aynı raporda ülkeler yüksek potansiyelli, lider, gelişen ve mirasyedi (mevcut kapasite ve yeteneklerini çok fazla geliştiremeyen) olarak dört kategoriye ayrılmakta, Türkiye’de oldukça kritik bir bölgede yer almaktadır. Üretimin yapısı itibarıyla mirasyedi konumunda olan Türkiye’nin, üretimin tetikleyicileri açısından oldukça zor durumda olan gelişen ülkeler kategorisine düşmekte olduğu görülmektedir. Yüksek potansiyeli olan ve lider ülkeler kategorisine geçmesi ise mevcut politikalar ile zor görünmektedir. Bu kategorilere geçmek isteyen Türkiye’den bahsedeceksek, bunun yolunun emek yoğun sanayilerin geliştirilmesi olmadığı açıktır. Öte yandan yüksek teknoloji üretim yapma yeteneğini artıran bir Türkiye, politika karışımları eşliğinde yapısal reformlarını tamamladığı takdirde kısa vadede olmasa bile orta/uzun vadede yapısal işsizlik ve yüksek doğal işsizlik sorunları ile mücadele etme yeteneği kazanacaktır. Bu noktada Türkiye’nin daha üst kategorilere çıkması için gerekli olan finansman modelinin sadece parasal destekler olmadığı, bunun yanında yumuşak politika (soft policy) tasarımları türü kabiliyetleri geliştirici tasarımlara

Yerli ve Milli: Yaratıcı Bir “Ekonomi Politik” Hayali Mümkmn M?

ERKAN ERDİL

Türkiye’nin yakın tarihine baktığımızda “yerli ve milli” söylemi aslında farklı bağlamlarda çok kullanılan, ancak bir o kadar da beni endişelendiren bir kavram. Arkasındaki ideolojik yakınsamaları bir yana koyarsak, yine yakın tarihimizde aslında söylem olmaktan öteye geçememiş farklı sloganlarla tekrar tekrar kullanılan ve tüketilen bir yaklaşım. Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkelerin belki de ortak sorunlarından biri olan sanayisizleşmeye eşlik eden bu söylem, ülke ekonomisine dair endişelerimi daha da artırıyor. Günümüz gelişmiş ekonomilerinin tarihsel süreçlerine baktığımızda, oldukça uzun bir döneme yayılan yapısal bir dönüşüm geçirdiklerini görebiliriz. Ekonomilerinin çekim merkezi tarımdan imalat sanayine evrilirken, önce bir sanayileşme süreci tecrübe etmişler, daha sonrasında ise imalat sanayinden hizmet sektörüne doğru yönelen bir sanayisizleşme süreci yaşamışlardır. Günümüzde gelişmekte olan ülkeler de benzer bir yapısal dönüşüm süreci yaşıyorlar mı? Bu yazının amacı, aslında gelişmekte olan ülkelerde bu sürecin farklılıklar gösterdiğini, yerli üretimin politik ekonomisi bağlamında ve Türkiye örneği ile tartışmak olacaktır. Tabii ki bu tartışmayı yaparken küresel ekonomik gelişmelerin birtakım özelliklerini de kullanmak gerekecektir.

Yerli üretim için kurgulanacak politikaların ve uygulamaların özellikle kapsamlı bir öngörü ve haritalama çalışmaları sonrasında oluşturulması gerekli görünmektedir. Kıt kaynaklar göz önüne alındığında sadece prestij amaçlı uygulamaların, kaynak israfı ve ekonomik etkinsizliklere yol açacağını unutmamak gerekir. Bunun ötesinde artan başarısız girişimlerin motivasyonu kırıcı sosyal ve psikolojik etkileri de unutulmamalıdır. Ancak birtakım projelerin de örneğin ulusal güvenlik, afetleri önleme gibi nedenlerle etkinsiz de olsa yerleştirilmesi düşünülebilir. Bu tip projelerin uzun dönemli kabiliyetlerin artması ve bilgi tabanının oluşmasında da önemli etkileri olabilecektir. Son dönemde ülkemizin beşerî sermaye tabanında yaşanan sarsıcı ve olumsuz gelişmeler yetenek birikiminin önünde engel yaratabilmektedir. Eğitim sistemin her aşamasında dile getirilen sorunlar, Türkiye’ye doğru niteliksiz göç ve Türkiye’den yurt dışına doğru nitelikli göç

döndürebilmek zorlaşmıştır. Hükümetin yüksek büyüme arzusu ister istemez enflasyon ve döviz kurunda talep baskıları oluşturmuş ve her ikisinin de artmasına yol açmıştır. Ülke içinde artan siyasi risklerle birlikte ortaya çıkan jeopolitik riskler borçlanmanın maliyetini arttırırken, eskisi gibi krediye dayalı bir büyüme stratejisinin maliyetleri de artmıştır. Büyümeyi sürdürebilmek için hükümet faizleri baskılarken, ortaya çıkan enflasyona rağmen kamu ve özel kesim harcamalarıyla büyümeye çalışmaktadır. Zira siyasi manada iktidar, onu oluşturan toplumsal ittifakın sürdürülebilmesine ve ittifakın paydaşlarının taleplerinin karşılanabilmesine bağlıdır.

Uluslararası sistemin bugün evrildiği yöne bakılırsa, uluslararası mali piyasalarda 2002 sonrasının koşullarının gelecekte çok mümkün olmayacağı anlaşılmaktadır. Bu Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde büyümenin azalması, azalmıyorsa bile enflasyon cinsinden maliyetinin artması anlamına gelecektir. Böyle bir konjonktürün Türkiye'deki geniş kapsamlı iktidar ittifaklarının sürdürülebilmesini tehlikeye soktuğu açıktır. Kötüleşen ekonomik koşullarda eskiden olduğu gibi büyük bir toplumsal destekten mahrum kalacak olan siyasi karar alıcıların, ekonominin yeni koşullara uyumunu sağlayacak ekonomik reformları hayata geçirme istekliliği gösterebilmeleri pek mümkün görünmemektedir. Bu bakımdan bugün Türkiye ekonomisinin geleceği bakımından ciddi bir belirsizlik hüküm sürmektedir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Y. (1995). Financial Liberalization in Developing Countries: Keynes, Kalecki and the Rentier. G. Helleiner (ed.), *Poverty, Prosperity and the World Economy: Essays in Memory of Sidney Dell*, 149-166, New York: St. Martin's Press.
- Bernanke, B. (2013). *Federal Reserve and Financial Crisis*. Princeton University Press.
- Boratav, K. (1982). *Türkiye'de Devletçilik*, 2. Basım. Ankara: Savaş Yayınevi.
- Ekinci, N.K. (1998). Türkiye Ekonomisinde Kriz ve Büyüme Dinamikleri. *Toplum ve Bilim* 77, Yaz. İstanbul: Birikim Yayıncılık.
- Erçek, M. ve Üsdiken, B. (2010). İşletme İktisadı: Türkiye'de Bir Akademik Disiplin Oluşumu, Gelişimi ve Sönüşü. Ertuğrul Tokdemir, Öner Günçavdı ve Saime S. Kayam (der.), *Yakın Tarihimizin İktisadi Panoraması*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Günalp, H. (1987). *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*. 2. Basım. Türkiye Araştırmaları Dizisi: 5. Ankara: Yurt Yayınları.
- Günçavdı, Ö. (2009). *Düşten Gerçeğe: Türkiye Sanayisinde Elginkan Topluluğu*. İstanbul: Türk Tarih Vakfı.
- Günçavdı, Ö. (2018). *Nasıl Büyüdük?: 2001 Sonrası Büyümenin Analitik Bir İncelenmesi*. Basılmakta.
- Hirschman, A. (1968). Political Economy of Import Substituting Industrialization in Latin America. *Quarterly Journal of Economics*. 82 (1): 1-32.
- Kerwin, R.W. (1951). Private Enterprise in Turkish Industrial Development. *Middle East Journal* 5: 21-38.
- Keyder, Ç. (1990). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öniş, Z. (2010). Crises and Transformations in Turkish Political Economy. *Turkish Political Quarterly*. 9: 45-61.
- Pamuk, Ş. (1987). "İthal İkamesi, Döviz Darboğazları ve Türkiye: 1947-1979". K. Boratav, Ç. Keyder ve Ş. Pamuk (der.), *Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Tezel, Y. (2015). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- TİSK (1998) *Gelenek ve Gelecek*. 1. Cilt. MESS Yayınları No. 315. İstanbul: BZD Yayıncılık.

devam etmesi bu büyüme politikasının yol açtığı yüksek cari açıkların finansmanı için gerekli mali kaynakların kolay ve ucuza elde edilmesine olanak sağlamıştır.

Dünya mali piyasalarında 2011 sonrası görülen faizler II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan en düşük faiz seviyesidir. Dünyadaki bu ucuz likidite bolluğu Türkiye gibi birçok gelişmekte olan piyasa ekonomisindeki büyüme oranlarını körüklemiştir. Ancak bu ülkeler elde ettikleri bu mali kaynakları kullanma şeklindeki farklılıklara göre ayrılmışlardır. Türkiye bu kaynakları büyük ölçüde altyapı yatırımları ve tüketimin finansmanı amacıyla kullanmıştır. İzlenen düşük kur-düşük faiz politikası sebebiyle nisbi fiyatlarda meydana gelen bozulma sanayinin cazibesini yitirmesine yol açmış, onu yerine ticaret, inşaat gibi hizmet sektörlerinin cazibesi artmıştır. Yoğun sermaye girişlerine maruz kalan ekonomide TL, Merkez Bankasının izlediği para politikasının da etkisiyle değer kazanmış, bu da ekonomideki nisbi fiyat yapısını bozmuştur (Günçavdı, 2018). Bu dönemde artan oranda ithalata ve borçlanmaya dayanan büyüme politikası uygulayan Türkiye, uluslararası piyasalardaki olumlu koşul devam ettiği sürece bunda başarılı olmuştur. Türkiye'nin aşırı dış mali kaynak kullanımı sektör tercihlerinde dönüşüme neden olmuş, büyük altyapı projeleri ve kentsel dönüşüm amaçlı konut projeleriyle inşaat sektörü ülke ekonomisinin yeni motoru olmuştur.

AKP'nin 16 yılı aşkın bir süre iktidarda kalmasının önemli sebeplerinden birisi toplumun geniş kesimlerini kapsayacak bir iktidar ittifakı oluşturabilmiş olmasıdır. Sanayi faaliyetlerden bilinçli bir şekilde uzak duran bu iktidar, inşaat ve ticaret gibi ticarete-konu-olmayan iktisadi faaliyetleri teşvik ederek büyüme sağlamaya çalışmıştır.⁴ Böyle bir tercih ülke ekonomisinin giderek üretimden uzaklaşarak ithalata yönelmesinin de yolunu açmıştır. Uluslararası likiditenin ucuz ve bol olması, o günler için bu durumun ciddi bir problem olarak görülmesinin önüne geçmiştir. Çok daha önemlisi elde edilen büyümenin kapsayıcı etkisi sebebiyle iktidar ittifakının bu şekilde genişletilmesi mümkün olmuştur. Aynı anda iktidar hem düşük gelirliyle hem de orta gelir grubundaki kesimlere hitap edecek politikaları uygulamaya koymasını bilmiştir. Bir takım transfer politikalarıyla düşük gelirliyle hitap edebilirken, uygulanan düşük faiz ve kredi genişlemeleriyle orta gelirli grupların edinimlerinin artmasına da imkân yaratılmıştır. Özellikle 2002 öncesinde çok uzun yıllar ekonomik istikrarsızlıklar altında yaşamış, ülkedeki kaynaklara erişimi sınırlandırılmış, yapılmak istenilen harcamalarının ertelenmesine yol açılmış bu kesimlerin desteğini almak ve uyguladığı büyüme politikasıyla bu desteği sürekli kılmak AKP iktidarının en önemli başarımlarından biri olmuştur.

2013 yılından itibaren değişmeye başlayan uluslararası konjonktür uluslararası mali piyasalardan Türkiye'ye yönelik sermaye akımını yavaşlatmış ve büyüme açısından ciddi mali kısıtlarla karşı karşıya kalınmaya başlanmıştır. Yeni oluşan bu ortamda ülkenin yüksek borç stokunu

⁴ Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan 12 Aralık 2014 tarihinde TOBB üyelerine yapmış olduğu konuşmada "... inşaat sektörüne dur, sanayiye ilerle dersiniz çöküntü başlar..." diyerek AKP iktidarının ekonomideki sektörel tercihleri çok açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Güvenilir ve işini bilir bir ekonomi yönetimi ile birlikte, ülkenin demokratikleşmesi yönünde atılan adımlar büyümek için gerekli mali kaynakların yurtdışından çekebilmesini olanaklı hale getirmiştir. Yeni hükümet sahip oldukları yeni kaynaklarla reform programının toplumsal ve ekonomik maliyetlerini azaltıcı yönde birtakım tedbirler alarak, elde edilen büyümenin de kapsayıcılığını (inclusiveness) arttırmayı bilmiştir. Bu da onun siyasi manada popülaritesinin artmasına yol açmıştır.

Büyüme performansı bakımından 16 yıllık AKP dönemini bir bütün olarak ele alabilmek mümkün değildir. AKP'nin 2002-2007 yılları arasındaki ilk yılları büyüme performansı bakımından en parlak dönemidir. 2001 krizi sonrası bir reform dönemi olan bu dönemde, hızlı düşen enflasyon ve faiz gibi temel fiyatların yanında döviz kurunda sağlanan istikrar o günlerdeki uygulanan makroiktisat yönetiminin bir başarısıdır.

Ülke içinde yaşanan olumlu gelişmelerin yanında, dünya ekonomisinin içinde bulunduğu olumlu konjonktürün de 2002 sonrası elde edilen büyüme performansına önemli katkıda bulunduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Uluslararası finansal piyasalardaki liberalleşme dalgasının etkisiyle 1990 sonrası dönemde hızla düşmeye başlayan faizler Türkiye gibi gelişmekte olan piyasa ekonomilerinin büyümeyebilmeleri için önemli boyutlarda mali kaynağa erişim imkânı sunmuştur. Dünya faizleri düşerken, Türkiye'nin 2001 sonrası dönemde gerçekleştirdiği reformların maliyetini karşılayacak sosyal koruma ağı (social net) sisteminin oluşturulması ve finanse edilmesi, böyle bir ortamda kolaylaşmıştır. Böyle bir sistemin oluşturulması IMF destekli yeni nesil reform programlarının önemli bir unsur olmasının yanında, reformları uygulayan siyasilere maruz kalabilecekleri siyasi baskıların yumuşatılmasına da katkıda bulunmaktadır (Öniş, 2010). Türkiye'nin 2002-2007 döneminde elde ettiği büyümenin kapsayıcılığının ardında yatan sebeplerden biri de bu sosyal koruma ağının varlığıdır. Uluslararası likidite bolluğunun sağladığı bu imkanlar toplumun her kesimi için olumlu sonuçlar doğurmuş; böylece geniş kapsamlı bir toplumsal uzlaşmanın yolu açılmıştır.

Aralık 2007 tarihinde IMF ile yürütülen stand-by anlaşmasının sonuna gelinmiş ve anlaşmanın bu tarihten itibaren tekrar uzatılması o günkü siyasi yönetim tarafından uygun görülmemiştir. Ancak aynı dönemde ABD'de yaşanan birtakım gelişmeler dünya ekonomisinin uzun sürecek bir ekonomik krizin başlamakta olduğuna işaret etmektedir. Mali piyasalarda gözetim ve denetim eksikliğinin körüklediği bu kriz, 2008 yılından itibaren tüm dünyayı etkisi altına almıştır (Bernanke, 2013). Böylece 2008-2009 yılları arasındaki dönem Türkiye ekonomisinin bu krizin etkilerini en fazla hissettiği yıllar olarak kayıtlara geçmiştir. Sonuç olarak ekonomi % 4,8 oranında daralmıştır. Bu durum 2009 yılında yapılan mahalli seçimlerde iktidarın ciddi oranda oy kaybına neden olmuştur. Aslında bu kriz, önceki yıllarda oluşturulan geniş kapsamlı koalisyonun tüm unsurlarını aynı düzeyde etkilememiştir, ama azalan mali imkanlar ister istemez bazı kesimlerin feda edilmesine yol açmıştır.

Yerel seçimlerde % 38 civarında oy alan iktidar, bundan gerekli dersleri çıkarmasını bilmiştir. İzleyen iki yılda (2010 ve 2011) ekonomiyi % 9 civarında büyütecek politikaları uygulayarak ülke tarihinin en yüksek büyüme oranlarını yakalamıştır. Özellikle dolar faizlerin düşüşünün

yeterli vergi toplayamadığı 1990'lar Türkiye'sinde kamu maliyesi giderek daha çok borçlanmaya bağımlı hale gelmiştir.

Bu dönemin en kritik aşaması merkez partiler arasındaki geniş kapsamlı koalisyon denemesidir. Uygulanan makroiktisat politikalarının sürdürülebilirliğinin kalmaması ve kesimler arası *kaynak transferlerinin* sonuna gelinmiş olması, böyle bir koalisyon denemesini zaruri kılmıştı. Enflasyonun ulaştığı seviyeler böyle bir zaruretin iktisadi manada bir göstergesidir ve uygulanan politikalarda topyekûn bir değişimin gerektiğinin habercisidir. Ancak iktidar bloğunun kapsadığı kesimlerin geniş olması uygulanacak olan bir anti-enflasyon programının siyasi manada destek şansını arttırmaktaydı. Böylece de IMF'in de desteğiyle enflasyonu düşürmek için kur-çıpası yoluyla bir program uygulanmaya başlandı. Ancak zaman ilerledikçe iktidar bloğunu oluşturan kesimlerin iktisadi beklentilerinin yeterince karşılanamaması, koalisyonun bir parçası olan bir kesimden hükümetin uygulamalarına yönelik bir direncin oluşmasını kaçınılmış hale geldi. Neticede o dönem itibariyle Türkiye, tarihinin en büyük ekonomik kriziyle karşı karşıya kaldı. Ekonomik krizin ardından baş gösteren siyasi kriz, daha alınan ekonomik tedbirlerin semereleri alınmadan koalisyonun bozulmasına yol açtı.

Her zaman olduğu gibi yeni kriz de yapısal birtakım politikaların hayata geçirilmesine yol açtı. Krizin temel kaynağı büyük ölçüde kamunun verimsiz kaynak kullanımı olduğu için, kamu sektörü reformu da bu politikaların en önemli unsuru haline geldi. Bu reformlarla şeffaflık ve hesap verilebilirlik ilkeleri etrafında oluşturulan bir ekonomi yönetimi ile güçlü büyüme oranlarına kavuşmak mümkün oldu. Piyasa pratiklerini gözetip, denetleyecek çeşitli üst kurullar oluşturuldu ve bunların siyasetten bağımsız bir şekilde çalışması sağlandı.

2001 krizinin ardından uygulanan politikaların bir başka temel özelliği ise, ekonomiye mali kaynak sağlayan bankacılık sektörünün sağlam ve istikrarlı bir yapıya kavuşturulabilmesidir. Kamunun borçlanma gereksiniminin düşmesiyle, bankacılık sektörünün mali kaynaklarının daha verimli kullanımını sağlayabilmek için bankalara yönelik birtakım düzenlemeler yapılarak, bu düzenlemelerin sonuçlarını denetleyecek üst kurumlar kuruldu. Bu şekilde özel sektöre kaynak sağlayabilecek olan bankacılık sektörünün bu kaynaklarının daha verimli kullanılabilmesi temin edilmiş, ortaya çıkan verimlilik artışlarıyla daha istikrarlı ve yüksek büyüme oranlarına ulaşılmıştır.

GÜÇLÜ VE SÜRDÜRÜLEBİLİR BÜYÜME İÇİN YENİ KURUMSAL YAPI

Çok kapsamlı bir koalisyon desteğiyle yapılan bu reformların hayata geçirilmesinde sorun yaşanmazken, ortaya çıkan ekonomik ve toplumsal maliyetin faturası 2002 yılının kasım ayında yapılan seçimlerde iktidardaki partilere kesilmiştir. Bu seçimler, o günlerde kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) zaferiyle sonuçlanmıştır.

AKP bir bakıma toplumun her kesiminden unsurları içermesi sebebiyle bir parti içi koalisyon görünümündedir. Büyük krizin ardından meydana gelmiş olan kesimler arası ittifak imkanlarından yararlanarak, çok fazla toplumsal bir baskıya maruz kalmamıştır. Önceki hükümetlerin almış oldukları kararların arkasında dururken, uluslararası camiaya güven verebilmişlerdir.

kesimlere yönelik harcamalara 1990'lı yıllar boyunca hız verilmiş, kamu harcamalarında ve borçlanmadaki artışın önüne geçilememiştir. Kamu harcamaları bu dönemdeki büyümenin önemli unsurlarından bir haline gelmiştir. Yüksek faizin gelir etkisinden yararlanmak isteyen hane halklarının tasarruf oranlarında artış yaşanmıştır (Akyüz, 1995). Ancak aynı ortamda sanayinin mali kaynak kullanma imkânı kalmamış ve bu yüzden sanayi arzu edilen gelişmeyi gösterememiştir. Dahası sanayileşme gözle görülür bir şekilde hız kaybetmiştir.

Siyasi kesimde iktidar mücadelesi ise birbirine benzer temsil özelliği olan partiler arasında bir mücadeleye dönerek, ülkede yeni bir koalisyonlar dönemi başlatmıştır. Bu dönemde zayıflayan asker-bürokrat hegemonyası ve giderek güç kazanan, temelleri kırsal Türkiye'de güçlü hissedilen geleneksel muhafazakarlık siyasi İslam motiflerine bürünmüş bir şekilde iktidar ittifakları içinde yer almaya başlamıştır. Ancak bu kesimin hızlı yükselişine rağmen, iktisadi manada taleplerinin yeterince karşılanamaması siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklara kaynaklık etmiştir. Bir bakıma siyasilerin bu çaresizlikleri kamu sektörü reformlarının gecikmesine yol açmış, kamu harcamalarıyla iktidar için gerekli bu ittifakların oluşturulmasına çalışılmıştır. Bu da 1990'lı yıllar boyunca ülkeyi istikrarsız bir büyüme ve ekonomik krizlerle karşı karşıya bırakmıştır.

Kamu harcamaları bu dönemdeki büyümeye kaynaklık ederken, büyümenin maliyeti ise daha önce hiç görülmediği kadar yükselmiştir. Harcamaların finansmanı için gerekli kaynaklar, sermayeyi içeriden ve dışarıdan mobilize eden yüksek faiz politikası ile temin edilebilmiştir. Bu şekilde siyasiler 32 numaralı kararnamenin tüm imkanlarını sonuna kadar kullanmışlardır. Enflasyonun kronikleştiği ve son derecede yüksek seyrettiği bu dönemde, finansal kaynakların mobilizasyonu için yüksek reel faiz vermek zaruri hale gelmiştir. Hatta zaman zaman verilen bu faiz oranlarının reel büyüme oranlarının üzerinde gerçekleşmiş olması dikkat çekicidir. Devletin yeterli vergi toplayamadığı 1990'ların Türkiye'sinde, kamu maliyesi giderek daha çok borçlanmaya bağımlı hale gelmiştir. Faiz hane halkları için ciddi bir gelir etkisi yaratmış ve ülkede kamunun borçlanmasından gelir elde etmeyi adet edinmiş bir kesim ortaya çıkmıştır. İzlenen bu makro politikaların etkisiyle sanayideki sermaye stokunu arttıracak yatırımlar azalırken, mevcut stokunun verimliliği arttıracak yenileme yaptırımlarının da ertelenmesi kaçınılmaz bir hâl almıştır.

Bu dönemde büyümede istikrarsızlıklar baş gösterirken, 1994 yılında olduğu gibi, zaman zaman ekonomik krizlere maruz kalınmıştır. Dönemin büyük bölümünde iktidarda kalabilmek için uygulanan politikalar salt büyümeyi değil, daha çok iktidarı oluşturan kesimlere yönelik kaynak aktarımlarını amaç edinmiştir ve iktidarı oluşturan kesimler buna göre sıklıkla el değiştirmiştir.

Bu dönemin en kritik aşaması, 1990'ların sonuna gelindiğinde merkez partiler arasında geniş tabanlı bir koalisyon denemesinin yapılmasıdır. Uygulanan makroiktisat politikalarının sürdürülebilirliğinin kalmaması ve kesimler arası kapsamlı kaynak transferlerini gerçekleştirebilecek mali imkanların tükenmesi böyle bir zarureti doğurmuştur.

Yüksek kamu harcamalarının finansmanı için gerekli mali kaynakları dışarıdan ve içeriden mobilize edebilmek için yüksek faiz politikası izlenmek zorunda kalınmıştır. Etkinliği ve verimliliği yüksek olmayan bu kaynak kullanımı yeterli üretim artışlarına yol açmadığı gibi, ortaya çıkan yüksek enflasyon nedeniyle reel manada faizlerin artmasına neden olmuştur. Kamunun

bunların iç talepleri kısılarak üretim kapasiteleri dışarıya yönlendirilmiştir. Bu dönemde *ihracat* büyümenin en önemli motoru haline gelmiştir. Ayrıca mevcut sermayenin yeniden yapılandırılmasıyla elde edilen *verimlilik* artışları büyümenin bir başka kaynağını oluşturmuştur. Ülkenin ihracat kabiliyetini arttıracak *kurumsal* ve *fiziki* altyapı yatırımları da 1980'lerdeki büyümenin önemli kaynaklarını oluşturmuştur. Piyasa reformları görünürde ekonomide devletin etkinliğinin azalmasına yol açarken, siyasi ittifaklar içinde zamanla asker-bürokratik yapının da önemini azaltmayı amaçlamıştır.

Bu dönemin ilk yıllarında reformlarla birlikte ortaya çıkan yeni sistemin üretim ilişkilerinin toplumca benimsenmesinde yaşanan sıkıntılar ve gerilim zamanla siyasete yansımıştır. 1980'lerin sonunda askerî darbenin getirdiği siyasi yasakların kalkmasıyla politik rekabet artmış, mevcut politikalardan rahatsız olan tarımsal kesim temsilcileri, çalışanlar ve sanayi elitlerinin bir kısmı bu rekabeti körükleyecek muhalefetin yanında yer almışlardır. Ancak 1980'lerin sonuna gelindiğinde artan ekonomik güçlükler ve dış finansman bulmada yaşanan sıkıntılar ve nihayet 1988'de yaşanan küçük çaplı ekonomik kriz iktidar bloğunda yer alan kesimlerin beklentilerin karşılanmasını zorlaştırmıştır (bkz. Ekinci, 1998). Böylece yeni ittifak ve iktidar arayışları hızlanmıştır.

BÜYÜMEDE İSTİKRARSIZLIK VE KESİMSEL İTTİFAKLARIN ZAYIFLAMASI

1980'lerin başlarında gerçekleştirilen dış talep çekişli büyüme, 80'lerin sonuna doğru yavaşlarken, kamu destekli iç talep çekişli büyümeye geri dönmüştür. Özellikle 1988'deki mahalli yönetim seçimlerinde iktidar partisinin oy kaybetmesi, bu tarihten itibaren reel ücretlerin ve iç talebin baskı altında tutulma imkanının kalmadığını göstermiştir. Böylece iç talebin baskılanmasıyla içeride yaratılacak bir artığın dışarıya transferi ile elde edilecek kaynak döneminin sonuna gelinmiştir. Bu tarihte sanayinin rekabetçiliğini arttıracak düzenlemelerin yapılmasını bir tarafa bırakın, büyümede istikrar sağlayabilmek için mevcut mali kaynaklar artan oranda kamu kesiminin finansmanı için kullanılmaya başlanmıştır. Ancak ekonominin artan cari açık finansmanında yaşanan güçlükler her zaman olduğu gibi 1988'de ufak çaplı bir ödemeler dengesi krizine yol açmış ve bu kriz Türkiye ekonomisi tarihinin en önemli yapısal reformlarından birinin önünü açmıştır.

Türkiye'nin düşük tasarruf sorunu uluslararası sermayeye getirilen serbesti ile çözülmek istenmiş ve bu 32 numaralı kararname ile sağlanmıştır. TL'nin konvertibilitesinin de bir sonucu olan bu kararname ile, yerleşiklerin dışarıya borç verme ve/veya dışarıdan borç alabilme serbestisi sağlanmıştır. Bu şekilde Türkiye'deki mali piyasalar dünya piyasaları ile entegre edilerek, yurtdışı harcamalar için gerekli mali kaynaklar yurtdışından da sağlanabilir duruma gelmiştir. Ancak bu düzenlemeyle birlikte çok daha önem arz eden bir sorunun cevabı verilememiştir. O da elde edilen bu kaynakları kimin ve nasıl kullanacağı sorusudur.

Türkiye bu dönemde mali kaynak kullanımında kamunu önemli yer tutmasını engellemiştir gibi, bu amaçla yapılması gereken kamu sektörü reformlarını da bilinçli bir şekilde ertelemiştir. Daha fazla mali kaynağı giderek artan oranda faizle kullanmaya başlayan kamu bu şekilde özel sektörün de mali piyasalardan dışlanmasına yol açmıştır. İktidar bloğunu oluşturan

emek verimliliği arasındaki farklar ilki lehine bozulmuş ve bu durum sermaye kesimi açısından sürdürülebilir bir durum olarak görülmemiştir. Böyle bir durumda iktidarın güçlendirilmesi için kırsal, tarımsal kesimlerle ittifak geliştirilip, onların temsil ettiği *geleneksel muhafazakarlığın* önü açılmıştır. Siyasi manada o dönemde oluşturulan Milliyetçi Cephe Hükümetleri bunun siyasi yansımalarıdır. Fakat eski ekonomik gücüne sahip olmayan geleneksel kesimler siyasi iktidarda yer alıyor olsalar da ekonominin o günkü gelişmişlik düzeyiyle ihtiyaç duyulan uygulamaların önünü açmakta zorlanmış ve ortaya çıkan ekonomik güçlüklerle çözüm bulamamıştır. Sonuç olarak Türkiye uzun süren siyasi ve iktisadi istikrarsızlıklarla birlikte 1980'li yıllara kadar gelmiştir.

1970'li yıllar gelişmiş Batılı ekonomiler için de ciddi bir bunalım dönemidir ve bu bunalım piyasa güçlerinin ekonomideki ağırlığını arttıran birtakım reformların hayata geçirilmesiyle aşılmıştır. Toplumsal düzeyde kesimsel farklılıkları bulunana ve bu kesimlerin çıkar ilişkilerinin farklı geliştiği Türkiye gibi ülkeler, benzer reformları hayata geçirmekte zorlanmışlardır. Zira bu tarz reformların ortaya koyduğu kesimsel tercihler ve doğurduğu maliyetlerin tüm kesimler arasında hakkaniyet ölçülerine göre dağıtılamaması reformlara karşı toplumsal direncin de fazlasına yol açmaktadır.

DIŞA AÇILMA VE KURUMSAL YAPILANMA

Genellikle Türkiye'deki darbeler ekonomik krizlerin ardından siyasi yapının yeniden yapılanmasına yol açmış, buna göre yeni ekonomik ittifakların önünü açmıştır. 12 Eylül 1980 darbesi de siyasi etkisi bugünlere kadar uzanan, o günlerin koşullarına göre şekillenen bir iktidar bloğunun şekillenmesine yol açmıştır. Sanayi elitinin bir kısmı ile geleneksel muhafazakarlığın temsilcisi tarım kesimi o günlerde son derece güçlü olan asker-bürokrat elitele bir araya gelerek bir ittifak oluşturmuştur. Her krizde olduğu gibi mevcut iktisadi yapının dış alemle uyumunu sağlamak için yapısal bir dönüşümün yapılması amaçlanmış ve bunun için çeşitli yapısal reform uygulamaları hayata geçirilmiştir.

Öncelikle ekonomik krizden çıkmaya öncelik veren bu ittifakın oluşturduğu iktidar bu amaçla, tüm dünyada olduğu gibi, piyasanın rehberliğini kendine esas edinmiştir. Dış ticaret rejiminde ve finansal piyasalarda getirilen serbestleşmelerle dünya ekonomisine eklenmek amaç edilmiştir. O günlerin dış konjonktüründe, ülkenin mali kaynak ihtiyacının dış ticaretten ve içeride kısmen zorunlu olarak yapılacak tasarruflardan temin edilmesi düşünülmüştür. İçeride kamu ve özel kesim harcamaların kısılmasının yanında, nispi fiyatlarda yapılan düzenlemelerle ihracatın cazibesi artırılarak, vatandaşın iç tüketimden kaçması sağlanmıştır.

Uygulamaya konulan reformlarda ekonomik kaynakların kullanımında devletin yerini bir ölçüde piyasa güçleri almıştır. 1960'lardan itibaren benimsenen sanayileşme hız kesmiş; ancak yeniden yapılandırılmasına öncelik verilmiştir. Piyasanın yönlendirmesiyle daha önceki dönemlerde oluşturulan sabit sermaye stoku arasından, birtakım tercihler ortaya konulmuş, tercih dışı kalan sermaye stokunun ise tasfiyesi benimsenmiştir. Ülkenin acil çözüm bekleyen iktisadi sorunlarından biri döviz eksikliği olunca, ihracat önem kazanmış, ekonomideki sektörler ihracat kabiliyetlerine göre önceliklendirilmişlerdir. İhracat kabiliyeti olan sektörlerle özel teşvikler verilmiş,

ve Sayıştay gibi kurumlar kurularak ve/veya yeniden yapılandırılarak özel müteşebbisin gelişimi, daha da önemlisi piyasa merkezli bir örgütlenmenin yapı taşlarından hesap verilebilirliğin teminatı olan bir hukuk sistemi reformu yapılmıştır. Toplu iş sözleşmesi ve sendikalar kanunu gibi sanayi kesiminin gelişimi için gerekli işçi-işveren ilişkilerinde yapılan düzenlemeler ile işgücü piyasalarının kurumsal hale getiren reformlar da aynı döneme rastlamaktadır (TİSK, 1999).² Sanayinin ihtiyaç duyduğu yöneticilerin yetiştirilmesi amacıyla ortaya çıkan toplum örgütlenmelerinin yanında, özel kesim ile üniversitelerin iş birliğiyle birtakım eğitim programları geliştirilmiş³ ve bu programlar ile özel sektörde görev alan mühendis temelli yöneticilerin işletme eğitimi almaları temin edilmiştir. Bu dönemde ithal ikamesi bir sanayileşme politikası olarak benimsenmiş ve büyük ölçüde sanayi faaliyetleri bu dönemdeki büyümeye kaynaklık etmiştir. Müdahaleci devlet, iktidar için bu dönemdeki kesimler arası ittifakları oluştururken, ekonomik kaynakların kullanımında belirleyici rol üstlenmeye devam etmiştir. İlerleyen yıllarda bu kaynakların kullanımındaki öncelikleri her zaman ekonomik nedenler belirlenmemiş, çoğunlukla siyasi manada iktidarın sürekliliğini sağlayacak iktidar ittifaklarının öncelikleri de dikkate alınmıştır. Ekonomik olarak ülkenin büyümekte zorlandığı dönemlerde, genellikle iktidar ittifakını oluşturan kesimlerin ekonomik önceliklerinin öne çıktığı görülmektedir. 1970'lerin sonuna gelindiğinde bu durum çok çarpıcı bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Uluslararası sistemin kısıtları içinde sürdürülen bu dönemdeki büyüme politikaları dünyadaki diğer gelişmekte olan ülkelerin deneyimleri ile uyumlu bir şekilde devam etmiştir. Özellikle Latin Amerika ülkelerindeki gelişmeler Türkiye'nin deneyimlerine benzerdir (Günalp, 1987). Ancak siyasi iktidarların devamı için oluşturulan kesimsel ittifakların yeterince güçlenip, istikrara kavuşması, Türkiye gibi ülkelerin kendine özgün koşullarında son derecede hâkim konumda olan tarımsal kesime rağmen, mümkün olmamıştır. Sanayileşmenin zaman zaman maruz kaldığı krizler büyümenin önünü tıkarken, Türkiye ithal ikamesinin ileri safhalarına geçebilmekte başarısız kalmıştır (Hirschman, 1968 ve Pamuk, 1987). Ülke nüfusunu tarımdan sanayiye kanalizasyonu, kentlerde plansız, kontrol edilemeyen (veya edilmek istenmeyen) bir nüfus artışını beraberinde getirirken, sanayinin ihtiyaç duyduğu ucuz işgücü ihtiyacının karşılanmasına çalışılmıştır.

Ancak dış konjonktürde meydana gelen bozulmalar, özellikle doların 1971'den sonra serbest dalgalanmaya bırakılmasıyla ortaya çıkan belirsizlikler, tüm gelişmekte olan ülkelerde olduğu kadar Türkiye'de de hissedilmiş; ama bu değişen koşullara uyum sağlanmakta zorlanılmıştır. Özellikle kentsel nüfusun artmış olması ve yaşam koşullarındaki zorluklar sanayiye dayalı bir büyüme modeli için gerekli kesimler arasındaki ittifakın zayıflatıp, kriz içine girilmesine yol açmıştır. 1960 sonrası yapılan, işgücü piyasasında kurumsallaşmayı sağlayan düzenlemelere uyum sağlanamayınca işçi-işveren ilişkilerinde bozulmalar yaşanmıştır. 1970'lerde ücretlerle

2 1963 yılında hayata geçen Toplu sözleşme, Grev ve Lokavt hakkı, sanayileşmenin ağırlık kazandığı 1960'lı yıllardaki en önemli kurumsal düzenlemedir. Toplu pazarlık hakkı, bir ölçüde işçi sınıfı arasındaki menfaat birliği ve beraberinde bir sınıf bilinci getirecektir. Bu düşünce, sanayileşmeyle değişmeye başlayan toplumsal yapıda kaçınılmaz olarak ortaya çıkan sermaye kesimi ile işçi sınıfı arasında bir denge oluşturulmasına da hizmet edecektir (Günçavdı, 2009).

3 Sevk ve İdare Derneği ve İstanbul Üniversitesi İşletme İktisadi bu kurumlardan bazılarıdır (Üst diken ve Erçek, 2011).

üzerinde denetim ve kısıtlamalarının artmasıyla sonuçlanmıştır. Zamanla kaynak sıkıntısı daha şiddetle hissedilmeye başlandığında, dışarıdan doğrudan borçlanma imkanlarını kullanmaya çalışan hükümet, bu imkanların da ortadan kalkmasıyla birlikte, 1958 yılında ilk ödemeler dengesi kriziyle karşı karşıya kalmıştır.

Bu dönemdeki büyüme modeli ülkenin bayındırlığı için altyapı harcamalarına dayanmış, ortaya çıkan gelir artışı da ekonomide tüketimi körüklemiştir. O dönemde sanayileşmede geri kalmış bir ülke olan Türkiye’de bu talep artışı beraberinde sanayi mallarının talebinde artışların getirmiştir. Ülkenin sanayi üretiminin sınırlı olması sebebiyle, bu talebin karşılanabilmesi ancak ithalat yolu mümkün olmuştur (Günçavdı, 2009). Özellikle döviz kısıtlarının baş gösterdiği yıllarda kentsel orta sınıfın talep ettiği tüketim malları ile o günlerde güçlenmeye başlayan *ticaret* ve *sanayi burjuvazisinin* ithalat talebinin yapılamaması, siyasi manada Demokrat Parti’nin popülaritesini yitirmesine neden olmuştur. Ayrıca bu dönemde kentlere yönelen göç kentsel nüfus artışına neden olmuş ve beraberinde tüketim tercihlerinde değişime kaynaklık etmiştir. Bu süreçte tüketim mallarının talebi artarken, bu malların üretimini yapacak yerli sermayeye olan ihtiyaç artmıştır. Ancak çok daha önemlisi iktisadi örgütlenme biçimi ve kurumsal ihtiyaçlarda değişim ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Kentsel nüfusun ihtiyaçlarını karşılayacak bir kurum olarak piyasaya duyulan ihtiyaç giderek artmıştır.

Artan dışa bağımlılık ve döviz ihtiyacı ekonomide sanayi faaliyetlerinin desteklenmesini ve tarımdan sanayiye doğru bir yapısal dönüşümün önünün açılmasını gerekli kılmaya başlamıştır. Özellikle bu süreçte sermaye büyüklüğü açısından belli bir olgunluğa gelmiş özel sektörün teşvik edilmesi gerekmektedir. Ancak böyle bir değişim Demokrat Parti iktidarını sağlayan toplumsal ittifakların da beraberinde değişmesini ve yeni ittifakın içinde sanayiinin daha güçlü bir şekilde yer almasını gerekli kılmaktadır. Böyle bir ittifakı kurmakta zorlanan Demokrat Parti’nin *muhafazakâr* tutumu hem ekonomide hem de siyasette istikrarsızlıklara kaynaklık etmiş ve 1958 yılında Türkiye, çok partili dönemin ilk önemli ekonomik krizi ile karşı karşıya kalmıştır. Kriz bir yanda tarıma dayalı, kırsal kalkınma döneminin sonuna gelindiğine, diğer yandan da tarıma dayalı sınıfların iktidar için oluşturdukları ittifakının artık ülkenin büyüme sorununa çare olabilmelerinin mümkün olamayacağına işaret etmektedir.¹

SANAYİYE DÖNÜŞ VE KURUMSAL YAPILANMA

Siyasi etkilerinin yanında, 27 Mayıs 1960 Darbesi aynı zamanda ekonomik bir dönüşümün de kapılarını açmıştır. Ödemeler dengesinde karşılaşılan sorunların aşılması ve ekonominin ithalat bağımlılığını azaltmak için yeni bir sanayileşme politikası benimsenmiştir. Bu hedefe yönelik olarak ekonomide birtakım yapısal reformlar uygulamaya koyulmuş, yeni iktisadi kurumlar kurulmuştur. Örneğin beş yıllık planlamaların yapılmaya başlanması ve bu planların hazırlanıp, uygulamalarının takibi için Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur. Anayasa Mahkemesi, Danıştay

¹ Türkiye’de ekonomik siyasi ittifakların en önemli unsurlarından biri de asker-sivil bürokrasidir ve hemen hemen her dönemde ve her bir ittifak uygulamasında kendi içinden en uygun bileşenler ile bu ittifaklar içinde yer almışlardır (bkz. Keyder, 1990).

rekabet kısıtının etkilerini daha fazla hissederken daha yüksek büyüme oranlarına ulaşmak isteyen siyasi karar alıcıları yerel nitelikteki piyasalar üzerinden yapacakları harcamalarla büyümeye yön verebilmeyi amaçlamaktadırlar.

Bu kısa makalede ülkemizdeki farklı dönemlerde büyüme deneyiminin ana unsurları ile bu dönemlerdeki iktidarların oluşumu için büyüme politikalarının oynadığı rol üzerinde durulacaktır. Her bir dönemde ülkenin öne çıkan öncelikleri ile kurumsal gelişmişlik düzeyinin bu öncelikleri yerine getirmede ülkeyi karşı karşıya bıraktığı kısıtlar incelenecek ve bu kısıtların yol açtığı yeni kurumsal düzenlemelere dikkat çekilecektir. Özellikle Türkiye ekonomisinin gösterdiği büyüme performansını belirlemede, dönemler itibariyle sahip olunan kurumsal yapıların yol açtığı kısıtların önemi vurgulanacaktır.

KIRSAL KALKINMA VE BAYINDIRLIK DÖNEMİ

Türkiye’de kamu kesimi çok uzun yıllar büyüme yaratıcı harcamaların kaynağını oluştururken, özel sektör ancak 1980 sonrasında büyümede önemli bir rol oynamaya başlamıştır. 1946 öncesinde özel sektörün sınırlı mali gücü ve ekonomideki alt yapı eksikleri ister istemez kamu kesiminin yapacağı harcamaları ön plana çıkarmış ve o günlerde bu Türkiye’ye özgün bir devletçilik ilkesi ile kamuoyuna anlatılmıştır (Boratav, 1982). Bu dönemin çok daha ilginç yanı ise, yeterli düzeyde tasarruf edemeyen Türkiye’de gerekli finansman imkanlarının kamunun piyasa için ürettiği birtakım *tekel* konumundaki malların fiyatlandırmaları üzerinden sağlanmış olmasıdır (Kerwin, 1951).

Türkiye savaş sonrası dünyada oluşan kurumsal çevreye uyum göstermekte çok fazla gecikmeden, 1946 yılında çok partili rejime geçmiştir. Bu siyasi bir sistem değişikliğinden öte, iktisadi kararların toplumun en azından bir bölümüne açılması anlamına gelmektedir. Daha kontrollü bir iktisadi rejim yerine, o günkü koşullara göre daha piyasa dostu, liberal bir iktisadi sistem uygulamaya konulmuştur. Kırsal nüfusun iktisadi kararlarda rolünün artması da çok partili hayata geçilmesiyle mümkün olmuştur.

1946 sonrasına devletin ekonomideki rolünde bir miktar azalma olsa da ekonomide yapılan harcamaların ana kaynağını yine devlet teşkil etmektedir. Kırsal kalkınma için gerek görülen altyapı harcamalarının yapımı için büyük çaplı bir kalkınma hamlesi içine girilmiş, önceki dönemlerde yapılmış olan tasarruflar bu dönemde harcanmıştır. Özellikle Demokrat Parti’nin kırsal kalkınma dönemi olarak adlandırabileceğimiz birinci döneminde, tarım sektörünün ciddi manada yükselişi sağlanmıştır (Tezel, 2015). Özellikle 1950’lerin başında dünya ekonomisinde oluşan olumlu konjonktürün de etkisiyle, tarımsal malların fiyatlarındaki yükseliş dış ticaret hadlerinin Türkiye lehine seyretmesine yol açmış ve bu yolla ihtiyaç duyulan finansmanın büyük bölümü ihracat yoluyla temin edilebilmiştir.

1950’lerin ikinci yarısında ise, harcamaların yönü kentsel kalkınma harcamalarına yönelmeye ve büyümenin kaynağı kamunun bu şekilde yapacağı harcamalara yönelmiştir. Ancak dış konjonktürün ülke aleyhine döndüğü böyle bir konjonktürde, yapılan bu harcamalar ve büyümenin finansman imkanlarında meydana gelen daralma, hükümetin özel kesim harcamaları

Nasıl Büyüdük?

ÖNER GÜNÇAVDI

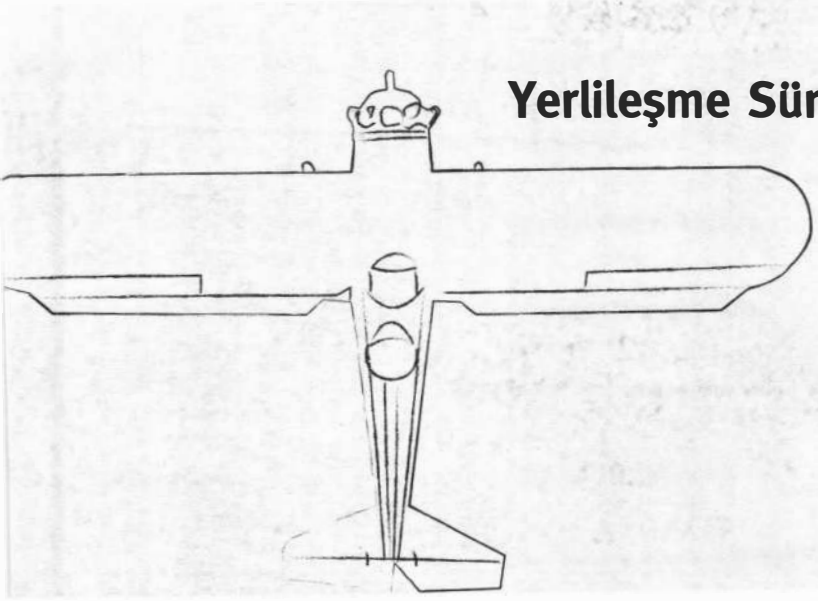
Türkiye uzun yıllardır büyük bir genç nüfusa sahip olmanın karşı karşıya bıraktığı ekonomik sorunları yüksek büyüme oranlarıyla aşmaya çalışmaktadır. Bu yolla toplumsal baskıların şiddeti azaltılıp, siyasi manada istikrar temin edilmek istenmektedir. Ülkemizdeki siyasi eliten her kesimi için büyüyen bir ekonomide iktisadi sorunların görünürlüğü azalmakta, hemen hemen her kesime büyümenin doğuracağı nimetlerden yararlanabilme fırsatı çıkmaktadır. Ancak büyümenin tehlikeye girdiği durumlarda, iktisadi sorunlar çok daha fazla görünür hale gelmekte, ülkedeki bölüşüm sorunu daha da sıkıntılı bir hal almaktadır. Böyle durumlarda, kısa dönemde iktisadi kesimlerin farkında olamayacağı şekilde nisbi fiyatlara müdahale ederek, belli kesimlere kaynak transferleri yapılmakta ve böylece siyasi yapının istikrarı temin edilmektedir. Bu bakımdan ekonomik büyüme Türkiye ekonomisi için son derecede önemli bir performans ölçüsüdür.

Çok partili siyasi hayata geçtiğimizden beri ülkemizdeki büyümenin iki önemli niteliği dikkat çekicidir. Bunlardan *birincisi* büyümenin finansmanı sorunu ve ülkemizdeki düşük tasarruf olgusudur. Türkiye gibi bir ülkede bu finansman genellikle dışarıdan sağlanmaktadır. Böyle bir durum, bekleneneği gibi ekonominin dış aleme karşı *yükümlülüklerinin artmasıyla* ve *dışa bağımlılıkla* sonuçlanmaktadır. Hatta zaman zaman izlenilen büyüme politikasının zamanlaması ve dış dünyadaki şartlara bağlı olarak, bu finansman imkanlarına ulaşmakta güçlükler çekilmekte ve ekonomisinin ödemeler dengesinde bozulmalar yaşanabilmektedir. Bu da büyümesi istenen ülke ekonomisinin zaman zaman ödemeler dengesi krizleriyle karşı karşıya kalmasına yol açmaktadır.

Türkiye'deki yüksek büyüme dönemlerinin *ikinci* özelliği ise, ekonomide büyüme sağlayıcı harcamaların niteliğidir. Elde edilen mali kaynakların ülkenin döviz kazanma kapasitesini arttıracak alanlara değil de daha çok döviz ihtiyacını arttıracak alanlara harcanması, ülkemizdeki ödemeler krizlerinin önemli nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Uluslararası rekabet kısıtı altında olan birtakım piyasalara çok fazla müdahale edebilme kabiliyeti olmayan siyasi karar alıcıları için bu tarz rekabet kısıtlarının olmadığı, daha çok yerel niteliğe haiz piyasaların cazibesi vardır. Öyle ki, böyle piyasalar üzerinden büyüme oluşturacak harcamaları kontrol edebilme serbestisine sahip olmaları, siyasi karar alıcılar nezdinde bu piyasaların cazibesini arttırmaktadır. Uluslararası

ÜÇÜNCÜ KISIM

Yerleşme Sürecinin Dinamikleri

- Dicaprio, A. ve Gallagher, K.P. (2006). “The WTO and the Shrinking of Development Space-How Big is the Bite” *Journal of World Investment & Trade*. 7: 781.
- Dünya Bankası (2014). AB-Türkiye Gümrük Birliği Değerlendirmesi Raporu, Erişim Adresi: <http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/turkey/tr-eu-customs-union-tr.pdf> Çevrimiçi Erişim Tarihi: 20.05.2016.
- Global Trade Alert Turkey (2018). Erişim Adresi: <https://www.globaltradealert.org/country/213> Erişim Tarihi: 20.07.2018.
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı (2018). <https://www.gtb.gov.tr> Erişim Tarihi: 01.07.2018.
- Mayer, J. (2009). Policy Space: What, for What, and Where?. *Development Policy Review*. 27(4): 373-395.
- Öniş, Z. ve Mutlu, K. (2008). “Ulusal, Bölgesel ve Küresel Dengelerin Kısacında bir Ülke: Avrupa Birliği Yolunda Türkiye ve Doha Kalkınma Müzakereleri”, Sait Akman ve Şahin Yaman, (ed.) Dünya Ticaret Örgütü: Doha Çok Taraflı Ticaret Müzakereleri ve Türkiye, Ankara: TEPAV Yayını. s. 102-133.
- Rodrik D (2004). Industrial Policy for the Twenty-First Century. CEPR Discussion Paper: 4767. Centre for Economic Policy Research. Londra.
- Shadlen, K.C. (2005). Exchanging Development for Market Access? Deep Integration and Industrial Policy Under Multilateral and Regional-bilateral Trade Agreements. *Review of International Political Economy*. 12(5): 750-775.
- UNCTAD (2014). Trade and Development Report 2014: Global Governance and Policy Space for Development. United Nations. Cenevre ve New York.
- UNCTAD (2016). Virtual Institute Teaching Material on Structural Transformation and Industrial Policy, Industrial Policy: A Theoretical and Practical Framework to Analyse and Apply Industrial Policy. Erişim Adresi: <https://vi.unctad.org/stind/front.pdf>. Erişim Tarihi: 10.03.2018.
- UNCTAD(2019). Key Statistics and Trends in Trade Policy 2018-Trade Tensions, Implications for Developing Countries. Erişim Adresi: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/ditctab2019d1_en.pdf. Erişim Tarihi: 19.09.2019.
- Ticaret Bakanlığı (2018). <https://www.economy.gov.tr> Çevrimiçi Erişim Tarihi: 20.07.2018.
- TÜİK (2018). TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri, Çevrimiçi Erişim Tarihi: 01.08.2018.
- Tok, E.Ö., Sevinç, O. ve Tümen, S. (2017). İthal Girdi Kullanımında Durum Tespiti ve Farklı Bakış Açıları. Erişim Adresi: <https://tcmbblog.org/tr/ithal-girdi-kullaniminda-durum-tespiti-farkli-bakis-acilari> Erişim Tarihi: 20.06.2018.
- Wade, R. H. (2003). What Strategies are Viable for Developing Countries Today? The World Trade Organization and the Shrinking of ‘Development Space’. *Review of International Political Economy*, 10(4): 621-644.
- Wade R (2015). The Role of Industrial Policy in Developing Countries. In: Rethinking Development Strategies after the Financial Crisis, Volume 2, Calcagno A, Dullien S, Márquez-Velázquez A, Maystre N, and Priewe J, (eds.) United Nations Conference on Trade and Development and Fachhochschule für Technik und Wirtschaft. Berlin.
- WTO (2016). Trade Policy Review: Turkey. Erişim Adresi: https://www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/s331_e.pdf Erişim Tarihi: 10.06.2018.
- WTO Tariff Profile Turkey (2018). Erişim Adresi: <http://stat.wto.org/TariffProfile/WSDBTariffPFView.aspx?Language=E&Country=TR> Erişim Tarihi: 15.07.2018.

veri alındığında, Türkiye'nin "yerlilik" olgusunu da dikkate alarak hareket ettiği ancak DTÖ düzenlemelerinin ötesinde, GB ile bağlantılı olarak daha kısıtlı bir alana sahip olduğu saptamasında bulunmaktadır. Bununla birlikte ticaret alanında uygulanan esnekliklerin "yerli üretim" hedeflerini kapsama ve etkileme derecesinin, söylemde artan "yerellik" hedefine rağmen, "sınırlı" kaldığını ileri sürmek mümkündür. Söz konusu politikaların etkinliğini analiz noktasında esas olarak sektör temelli politikaların içeriğine odaklanılması gerekliliği daha da önem kazanmaktadır.

Çalışmanın veri alındığı dönem içerisinde, dış ticarete hacim ve coğrafi çeşitliliği artırma noktasında somut ilerlemeler elde edildiği ancak ihracatın ithalatı karşılama oranı ile ithalat girdi katsayısı oranının azalmadığı görülmektedir (TÜİK, 2018, Tok vd., 2017). Özellikle hammadde girdi ithalatının toplam ithalat içindeki payının yüksekliği (2017 verilerine göre % 73, TÜİK, 2018) bu süre zarfında da geçerliliğini korumaktadır. Türkiye orta-düzy teknoloji ihracatçısı konumunu güçlendirmekle birlikte yüksek düzey teknoloji ihracatı içindeki pay düşük düzeylerde kalmaya devam etmektedir (TÜİK, 2018, 11. Kalkınma Planı Dış Ticaret Hazırlık Raporu, 2017). Temel imalatçı sektörlerde, hammadde (ara malı) ithalatı oranının yüksekliği, Türkiye ekonomisinde girdi maliyetleri ile üretim yapısı arasındaki ilişkinin dış olgulara bağlı olarak şekillenmeye devam ettiğini ortaya koymaktadır. Üretim hacmindeki artışa aynı zamanda girdi ithalatındaki artış eşlik etmeye devam etmektedir.

Sonuç olarak ticaret alanında uygulanan esnekliklerin etkinliği, politikaların sürekliliğine ve diğer makroekonomik koşullara bağlı olarak orta ve uzun vadede ölçülebilecektir. Bunun ötesinde, politika alanı oluşturma çabalarının etkinliğinin, dış ticaret stratejilerinin ötesinde daha geniş kapsamlı makro ekonomik politikalara; kur-faiz politikası, finansallaşma sürecine bağlı olarak şekillendiğini ihmal etmemek gerekmektedir.

Önümüzdeki süreçte dünya ekonomisinde, yeni-korumacılık ve DTÖ'nün işlevi ile ilgili tartışmalar ile ülkelerin seçici sanayi ve ticaret politikalarına yönelimlerinin daha da belirginlik kazanacağını ileri sürmek mümkündür. Bu koşullar altında gerek uluslararası gerekse ulusal düzeyde ticaret alanındaki esnekliklerin kapsamında farklılıklar oluşacağı öngörüsü güçlenmekte, önümüzdeki dönemde bu olguların daha belirleyici olması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Akman, S. (2016). Türkiye'nin Ticaret Politikası Dünya Ticaret Örgütü'nde İncelendi: Türkiye'nin Dış Ticaret Politikası Dışarıdan Nasıl Görünüyor? Erişim Adresi: http://www.tepav.org.tr/upload/files/1460100798-6.Turkiye_nin_Dis_Ticaret_Politikasi_Disaridan_Nasil_Gorunuyor.pdf. Erişim Tarihi: 25.07.2018.
- Bown, C.P. (2013). Trade Policy Flexibilities and Turkey: Tariffs, Antidumping, Safeguards, and WTO Dispute Settlement. Policy Research Working Paper; No. 6322. World Bank, Washington, DC. World Bank. Erişim Adresi: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/12161> Erişim Tarihi: 20.07.2016.
- Bown, C.P. (2015). "Temporary Trade Barriers Database: Update Through 2015." World Bank. Erişim Adresi: <http://econ.worldbank.org/ttbd/> Erişim Tarihi: 20.07.2018.

Ancak söz konusu politika başlığı, Türkiye ithalatının sadece % 2,2’si kapsarken bu oran 2008’de % 4,4’e yükselmiş, 2013 yılı için ise % 2 olarak hesaplanmıştır (Bown Database, 2015). Anti-damping uygulamaları ticareti savunma araçları içerisinde en fazla paya sahip olurken, Türkiye DTÖ bünyesinde anti-damping uygulamalara sıklıkla başvuran ülkeler arasında sınıflandırılmaktadır (WTO, 2016).

Anti-damping uygulamaları genellikle AB dışı ülkelere ve çoğunlukla Çin ve diğer Asya ülkeleri menşeiili ürünlere uygulanmaktadır. 2006-2011 arası dönemde Çin’den gelen ithalata yönelik önlemler ithalatın % 15-20’sini kapsarken Türkiye’nin tercihli ticaret antlaşmalarına dahil olmayan ülkelere karşı bu uygulamayı artırdığı saptanmaktadır (Bown, 2013: 14).

2015 yılı sonrasında Türkiye’nin kamu alımları (baskı sanayii ve yayıncılık, deri sektörlerinde) ve yerel içerik (metal, nükleer reaktörler ve kazanlar –AB ülkelerine yönelik) gereklerine yönelik başlıklarda da korunma önlemlerine daha sık başvurduğu görülmektedir (Global Trade Alert Turkey, 2018).

Gerek anti-damping gerekse diğer korunma önlemleri kapsamına giren sektörlerin, tekstil ve giyim, belli kimyasal ürünler, cam, temel metaller, demir-çelik, plastik ve kauçuk başlıklarında yoğunlaştığı görülmektedir. Türkiye ihracatını etkileyen korunma önlemleri ve soruşturmaları; alaşımlı sıcak haddelenmiş yassı çelik ürünleri, inşaat demiri ve filmaşın, alaşımsız çelikten yassı hadde ürünleri, soğuk haddelenmiş saç ve kaplanmış saç, seramik karoları, vida, çelik ürünleri (AB), kaplamalı ahşaptan oluşmaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2018).

Türkiye-AB ticaretinde ise ticaret politikası savunma araçlarının malların serbest dolaşımını engellediği ve sanayi mallarına yönelik nispeten açık olan OGT’lerini kısıtladığı saptamasında bulunmaktadır (Dünya Bankası, 2014: 40). Türkiye-AB ticaretinde başvuru alan anti-damping politikası 1995-2011 döneminde AB’den yapılan ithalatın sadece % 3’ünü kapsamaktadır. AB’nin 1995-2011 döneminde anti-damping araştırmaları kapsamında hedeflediği toplam ürün sayısının yaklaşık % 9’u Türkiye’yi hedeflemiştir. Her iki tarafın da anti-damping uyguladığı mal ve ülkelerde ise çakışmanın olmadığı saptanmaktadır (Dünya Bankası, 2014: 40).

Korunma önlemleri uygulandığında Türkiye, AB üye devletlerini uygulama dışı bırakmadığı için, AB’den yapılan ithalat olumsuz etkilenmemektedir. Uygulanan korunma önlemleri, AB’nin üçüncü ülkelere ithal edilen belirli bir ürün için uyguladığı efektif korunma düzeyleri ile Türkiye’nin aynı ürün için uyguladığı düzeylerin arasını açmaktadır. Bununla birlikte bazı durumlarda AB’li tedarikçilerin Türkiye pazar payını artırabildiği de saptanmaktadır. Korunma önlemlerine tabi olan ürünler, ticaretin %birinden azını etkilemektedir (Dünya Bankası, 2014: 43).

SONUÇ

Bu çalışmada Türkiye’nin dış ticaret rejiminin temel dayanakları ile uygulanan ticaret esnekliklerinin ne olduğu, politika alanı kavramı çerçevesinde betimlenmiştir. Türkiye’nin 2000’li yıllarda, geçmiş dönemlerden farklı olarak uluslararası yükümlülükleri veri alarak ticaret alanında politika alanı oluşturma kapasitesi ve olanaklarını artırdığı görülmektedir. Uygulanan ticaret esneklikleri

(WTO, 2016). Genel olarak, Türkiye'nin OGT kapsamı dışında kalan ürünler başlığında tarifeleri belirleme alanının daha esnek olduğu özellikle kömür ve çelik ürünlerinde tarifeleri belirleme noktasında esnekliklere daha sık başvurduğu görülmektedir. Tarife alanında uygulanan esnekliklerin imalat sanayinin sadece % 9'luk kısmını kapsadığı belirtilmektedir (Bown, 2013: 3). 2008 krizi sonrası dönemde Türkiye MFN tarifelerini artırma eğilimine girmiştir. Ancak son yıllardaki veriler, tarım ürünlerinin MFN tarifelerinde azalma, tarım dışı ürünlerin tarifelerinde ise artış eğilimini ortaya koymaktadır (WTO, 2018).

MFN tarifelerindeki artışın, AB OGT bünyesine dahil edilmeyen, yassı haddelenmiş çelik ile özellikle AB dışı ülkelere (Çin başta olmak üzere) yönelik olarak tekstil ve giyim alanında uyguladığı görülmektedir. DTÖ bünyesinde uygulanan tarifelerin bağlayıcı tarifeleri geçtiği sektörler; tekstil ve giyim, ferro alyajlar (demir çelik), glikozitler (tabii veya sentez yolu ile elde edilmiş) ve bunların, tuzları, eterleri, esterleri ve diğer türevleri, antibiyotikler, fotoğraf malzemeleri, organik kimyasal ürünler, magnezyum, rulman, monitör ve projektörler, tüp ve lambalar, karayolu taşıtları için motorla donatılmış şasiler, kombine haldeki optik mikroskoplar (foto mikrofrafı, sinefotomikrofrafı veya mikroprojeksiyon mikroskopları dahil) X, alfa, beta veya gama ışınli cihazlar, X ışınli tüpler ve jeneratörler ve muayene için kullanılan diğ er yardımcı cihazları kapsamaktadır. (WTO, 2016: 51-52)

Türkiye'de gümrük tarifesi kotası, otonom, STA'lara özgün ve de DTÖ bünyesinde olmayanlara karşı uygulanmakta; özellikle tarım ürünleri, organik kimya, kimyasal ürünler, plastik ürünler, nükleer reaktörler, makine ve araçlar ve mobilya alanını kapsamaktadır (WTO, 2016: 57)

TİCARETİ SAVUNMA ARAÇLARI

Tarife dışı engeller arasında yer alan ticareti savunma araçları, Türkiye'nin ticaret politikalarında ortaya koyduğu "resmi esneklikler" olarak da tanımlanmaktadır. Ticareti savunma araçlarına, DTÖ antlaşmaları ile ithalat rejimi veri alınarak, yerli üreticilerin ithalattan zarar görmesinin önüne geçmek amacı ile başvurulduğu ifade edilmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2018). Ticareti savunma araçları genel olarak korunma önlemleri, dampedinge karşı önlemler, sübvansiyona karşı önlemler ve telafi edici gümrük vergilerini kapsamaktadır.¹²

Türkiye'nin 2004 sonrası dönemde ve özellikle 2008-2009 krizi sürecinde ticaret politikasını savunma araçlarına daha sık başvurmaya başladığı görülmektedir. Bu politika tercihi Türkiye'ye özgün olmamakla birlikte özellikle 2008-2009 krizi ardından gelişmiş ve yükselen ekonomiler tarafından daha aktif bir şekilde kullanılmaktadır.

Türkiye, UNCTAD (2019: 23) verilerine göre özellikle son yıllarda ticarete savunma araçlarını aktif bir şekilde kullanan başlıca ülkeler arasında yer almaktadır. Dünya genelinde Çin, ABD ve AB ürünlerine karşı uygulanan ticareti savunma araçlarının Türkiye özelinde Çin menşeli ürünlerde yoğunlaştığı görülmektedir.

¹² Türkiye telafi edici gümrük vergileri, Hindistan Pet Film, Çin demir ve çelik ürünlerini kapsamaktadır. (Ticaret Bakanlığı, 2018)

Türkiye açısından tarifeler alanı, GB sürecinin de bir bileşeni olduğundan bu olgu, politika esnekliklerini kısıtlayabilmektedir. Bununla birlikte, Bown (2013: 7) özellikle 2008-2009 krizi sonrası dönemde Türkiye’nin enformel önlemler yolu ile MFN tarifelerinde GB tarifelerinin üzerinde çıkan önlemler alabildiğini, GB sürecinin bir zırh oluşturmadığını ileri sürmektedir.

DTÖ bünyesinde, AB tüm tarife satırları için bağlayıcı oranları belirlerken, Türkiye bağlayıcı oranları, tarife satırlarının ancak yarısı için belirlemiştir. Türkiye tarife satırlarının sadece % 50,5’ini bağlarken tarım dışı ürünler ise bu oran % 43’tür (WTO, 2018). Tarım ürünlerinde tarife satırlarının bağlayıcılığı % 100 olurken, sanayi ürünlerinin % 33,5’i DTÖ kapsamında bağlanmıştır. Bu durum, sanayi ürünlerinde DTÖ bünyesi dışına çıkılabileceği bir alanın göstergesi olurken (MFN tarifelerini belirleme noktasında), Türkiye’nin sanayi ürünlerinde OGT’ye bağlı yükümlülükleri nedeni ile OGT’den ne denli sapabileceği sorusunu da gündeme getirmektedir (Akman, 2016). UNCTAD (2019) verilerine göre bağlayıcı tarifeler ile uygulanan tarifeler arasındaki fark açısından Türkiye “oldukça kısıtlı” tarife alanına sahip ülkeler kapsamındadır.

Türkiye özelinde DTÖ’ye bağlanan tarifeler ile uygulanan tarifeler arasındaki temel farklılık, GB ile daha farklı bir yapıya kavuşmaktadır. GB nedeniyle sanayi ürünleri için fiilen uygulanan vergi oranları DTÖ’ye taahhüt edilen düzeyin altında gerçekleşmektedir. Sanayi ürünleri için DTÖ’ye taahhüt edilen oran (uygulanan MFN) % 5,8 olurken, bağlayıcı tarife oranı % 17,3 olarak belirlenmiştir (WTO, 2018). Ancak Türkiye’nin OGT kapsamında sanayi ürünlerine uygulanan tarife oranı % 4,5’tir. DTÖ bünyesinde bağlayıcı tarifeler ile MFN tarifeleri arasındaki farklılık, OGT bünyesinde sanayi ürünleri için belirlenen tarifelerin, DTÖ bünyesindeki MFN tarifelerinin de altında olması Türkiye’nin tarifelerini artırabilme olanağı sunmakla birlikte, OGT’den sapma durumunu da gündeme getirmektedir. Diğer yandan Türkiye’nin bağlayıcı tarifelerini görece düşük olduğu ve ileriki dönemlerde Türkiye’nin tarifeler düzeyini artırma düzeyinin daha düşük kalabileceği belirtilmektedir (Akman, 2006).

Tarımsal ürünler alanında ise Türkiye tüm ürünler için bağlayıcı tarifeleri belirlerken, DTÖ bünyesinde korumacılık tartışmaları bu başlıkta gündeme gelmektedir. DTÖ’ye göre Türkiye’nin tarımsal ürünlere yönelik bağlayıcı tarifelerin yüksekliği ile uygulanan tarifeler arasındaki açığı eleştiri konusu olmaktadır (WTO, 2016). Türkiye’nin ihracat sübvansiyonlarına yönelik politikalarını bu başlıklarda yoğunlaştırmakla (Global Trade Alert Turkey, 2018) birlikte işlenmiş tarım ürünleri ile birincil tarım ürünlerine yönelik farklı tarife uygulamaları sonucunda, Türkiye’de tarımsal piyasaların “korumacılık” ve “liberalleşme” ikilemi ile yüzleştiğini ileri sürmek mümkündür. Diğer yandan, Türkiye-AB ilişkilerinde de GB kapsamında yer alan endüstriyel tarım ürünleri (GB kapsamında yer alan) ve birincil tarım ürünleri (GB kapsamında yer almayan) arasında malların sınıflandırılması ile ilgili sorunlar yaşandığı saptanmakta (Dünya Bankası, 2014), bu da tarımsal piyasaların rekabet edilebilirlik koşullarını şekillendirmektedir.

Türkiye’nin tarife muafiyetleri uyguladığı alanların, ihracata dönük üretim rejimi altında¹¹, savunma amaçlı alanlarda ve de geçici ithalat uygulamaları başlığı altında gerçekleşmektedir.

11 Yeniden ihraç edilecek mallar için tasarlanan; hammadde, yardımcı malzemeler, yarı mamul ve mamul ürünler, ambalaj malzemeleri için gümrük ve KDV’nin askıya alınması. (WTO Trade Policy Review: Turkey, 2016: 58)

Türkiye'nin DTÖ yükümlülüklerinin ötesinde bağlayıcı kurallara sahip olması anlamına da gelmektedir. Nitekim Doha Müzakereleri'nde Türkiye'nin ele alınan konu başlıklarında sergilediği tutum değerlendirildiğinde, AB ile gelişmekte olan ülkeler arasında kalan bir pozisyonda kaldığı görülmektedir. GB düzenlemeleri ile AB'ye uyum sürecinin, Türkiye'yi, "AB'deki konuyla ilgili mevcut durumu hem de AB'nin pozisyonunu" dikkate almak durumunda bıraktığı belirtilmektedir (Öniş ve Mutlu, 2008: 125).

Türkiye'nin dış ticaretine konu olan malların yarısından fazlası GB sürecine bağlı yükümlülükler üzerinden belirlenmektedir. Türkiye'nin AB ile toplam ihracat içindeki payı % 47,1, ithalat payı ise % 36,4 (Gümrük Bakanlığı, 2018) olurken, ticaretin önemli bir yüzdesi GB kapsamında gerçekleşmektedir. DTÖ yükümlülükleri kapsamında gerçekleşen ithalatın oranı (MFN, MFN + Gümrük Vergisinden Muaf Tarife Düzeyi) % 40 olurken, STA kapsamında gerçekleşen ithalat % 5,5, tek taraflı tercihler (GTS, GTS+ EBA (Silah Hariç Her şey)) üzerinden yapılan ithalat ise % 8'lik bir payı oluşturmaktadır (WTO, 2016: 30).

GB'nin AB pazarına giriş ve rekabet edilebilirlik ve küresel değer zincirlerine erişim noktasında olumlu etkileri olduğu değerlendirmesi öne çıkmakla birlikte, OGT uygulamasına üçüncü ülkelerin dahil edilmesi ile STA'lar üzerinden ortaya çıkan asimetrijelerin, ticaret saptırıcı etkileri olduğu saptanmasında bulunmaktadır (Dünya Bankası, 2014). Bu doğrultuda, "İthalata Olan Bağımlılığın Azaltılması Programı" kapsamında dış ticaretin düzenlemesi başlığında, "AB'nin tek taraflı olarak yaptığı STA'ların ticareti saptırıcı, rekabeti bozucu etkilerinin azaltılması ve haksız rekabete yol açan ithalata karşı önlem alınması" hedefi tanımlanmaktadır.

Bu koşullar altında Türkiye'nin seçici sanayi ve ticaret politikaları uygulama noktasında ne tür politika araçları geliştirebildiği sorusunu yanıtlamak daha karmaşık hale gelebilmektedir. Resmî belgelerde dış ticaret politikasını oluşturma noktasında uluslararası yükümlülüklerle uyumlu olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'nin özellikle 2008-2009 krizi sonrasında tarifelere yönelik değişiklikler ile ticareti savunma araçları politikasına daha sık başvurduğu, GB yükümlülüklerinin yerel talepler doğrultusunda güncellenmesi¹⁰ gerekliliği ile korunma taleplerinin bu süreçte öne çıktığı görülmektedir.

TARİFELER ALANI

Politika alanı oluşturma başlığında, tarifelerin yeniden düzenlenmesi yerel sanayicilerin desteklenmesi noktasında önemli bir araç olarak tanımlanmaktadır (Shadlen, 2005). Tarifeler alanında, ülkelerin DTÖ yükümlülüklerinin dışına çıkabileceği "enformel" esneklikler söz konusu olabilmektedir. DTÖ yükümlülükleri altında, ülkeler tavan tarifeleri (bağlayıcı tarifeler), gelecekteki tarife artışlarını da dikkate alarak belirleme eğilimine gidebilmektedir. Buna göre ülkeler, bağlayıcı tarifeleri, uygulanan tarife düzeyinin üzerinde belirleyerek kendi yerel politikaları için belli politika alanı oluşturma öngörüsünde bulunabilmektedir.

¹⁰ Güncelleme ile ilgili başlıklar GB alanının genişletilmesi (tarım, hizmetler, yatırımlar), STA'lara Türkiye Maddesi'nin eklenmesi ilgili başlıklar kapsamaktadır (Dünya Bankası, 2014).

da indirimlere giderken aynı zamanda en çok kayırlan ülke ilkesine (MFN) bağlı olarak, tarifeleri yükseltebilecekleri tavan oranları (bağlayıcı tarifeler) DTÖ'ye taahhüt etmektedir. Uruguay Müzakereleri'nin ardından tarife düzeylerinde yüksek oranlarda indirimle gidilirken, Türkiye açısından bu süreç GB ile örtüşmüştür.

GB ile AB'den ithalatta sanayi ürünlerinde gümrük vergileri sıfırlanarak miktar kısıtlamaları kaldırılmış ve üçüncü ülkelerden ithalatta AB'nin Ortak Gümrük Tarifesi (OGT) hadlerine uyum sağlanmıştır (1/95 Sayılı Karar, Madde 13). OGT, Türkiye açısından MFN tarifeleri belirlenmesinde bir "çıpa" rolü üstlenmiştir. Türkiye'nin özellikle sanayi ürünlerinde uyguladığı tarife oranları, DTÖ bünyesinde bağladığı oranlardan daha düşük, OGT'ne uyarlanmış durumdadır. Diğer yandan, OGT uygulaması kapsamında Türkiye OGT'den daha düşük bir tarife uygulayamamaktadır (1/95 Sayılı Karar, Madde 14) (Dünya Bankası, 2014).

AB ile GB sürecinde OGT uygulaması sanayi ürünleri ve işlenmiş tarım ürünlerinin endüstriyel bileşenlerini kapsamaktadır. İlkel tarım ürünleri, hizmet, kamu alımları hijyen ve sanitasyon başlıkları GB Antlaşmaları kapsamında değildir. Bununla birlikte GB ile birlikte Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu Antlaşmalarını kapsamındaki ürünler OGT kapsamının dışında tutulmuştur. Türkiye'nin AB'nin tercihli ortakları ile olan tüm Tercihli Ticaret Anlaşmalarını (TTA) ve AB'nin Genel Tercihler Sistemini (GTS) kabul etmesi öngörülmüştür (Dünya Bankası, 2014).

GB süreci ile birlikte Türkiye'nin dış ticaret rejimini belirleyen en temel unsur üçüncü ülkeler ile olan ticarete yükümlülüklerin OGT kapsamında ele alınması ile ilgilidir. Bununla birlikte Türkiye'nin AB'nin imzaladığı STA'lar⁹ kapsamına dahil edilmesi, Türkiye açısından belli kısıtları beraberinde getirmektedir. Türkiye'nin AB'nin onayladığı STA'lar kapsamında belirlenen OGT düzeyine uyum sağlamak durumunda kalması sonucunda ticaret sapırtıcı etkiler ortaya çıkabilmektedir. Bu durum, Türkiye'nin AB'nin STA müzakere ettiği üçüncü ülkelerden ithal edilecek çoğu sanayi ürününe yönelik tarifelerinin giderek serbestleşmesine, tarımsal ürünlere yönelik tarifelerinin de seçici bir şekilde serbestleşmesine yol açmaktadır (Dünya Bankası, 2014).

GB aynı zamanda AB'nin ortak rekabet politikası, devlet yardımları sistemi, fikri ve sınai mülkiyet ve teknik engellerin kaldırılması gibi politikalarının da Türk hukuk sistemine malların serbest dolaşımını sağlayacak ölçüde yansıtılmasını öngörmekte Türkiye'nin kurumsal dönüşümünde de "çıpa" rolü üstlenmektedir. Türkiye özelinde ise GB, kapsamı dikkate alındığında

9 Türkiye'nin hali hazırda yürürlükte olan 21 STA'sı bulunmaktadır: EFTA, Makedonya, Bosna Hersek, Arnavutluk, İsrail, Filistin, Fas, Tunus, Mısır, Suriye (askıya alınmıştır), Gürcistan, Sırbistan, Karadağ, Şili, Ürdün, Güney Kore ve Morityus. Lübnan ve Kosova ile olan anlaşmalar iç onay prosedürlerinin tamamlanmasının ardından yürürlüğe girecektir. Türkiye ile Güney Kore arasındaki STA kapsamında 26 Şubat 2015 tarihinde imzalanan "Yatırım Anlaşması" ve "Hizmet Ticareti Anlaşması"nın iç onay süreçlerinin tamamlanmasından sonra yürürlüğe girmeleri öngörülmektedir. Ayrıca, mevcut STA'larından EFTA, Bosna-Hersek, Sırbistan ve Gürcistan STA'larının kapsamının genişletilmesine yönelik müzakereler yürütülmektedir. Türkiye'nin STA müzakereleri başlattığı 14 ülke/ülke bloğu bulunmaktadır: Peru, Ukrayna, Kolombiya, Ekvador, Malezya, Moldova, Kongo Dem. Cum., Gana, Kamerun, Seyşeller, Körfez İşbirliği Konseyi, Libya, MERCOSUR ve Faroe Adaları. Ayrıca, Türkiye 12 ülke/ülke bloğu ile müzakerelerin başlatılması için girişimler başlatmıştır: ABD, Kanada, Japonya, Tayland, Hindistan, Endonezya, Vietnam, Orta Amerika Ülkeleri, diğer ACP Ülkeleri, Cezayir, Meksika ve Güney Afrika. (Ticaret Bakanlığı, 2018)

GİTES Eylem Planı, 10. Kalkınma Planı'nın devamı olarak, "İthalata Olan Bağımlılığın Azaltılması Öncelikli Dönüşüm Programı" dikkate alınarak geliştirilmiş ve bu doğrultuda ithal ara mallarının yerli ikamelerinin yurt içinde rekabet edilebilirliğinin ve sonrasında bu ürünlerin ihracata yönlendirilmesinin sağlanması hedefi tanımlanmıştır. Buna göre demir-çelik ve demir dışı metaller, otomotiv, makine, kimya, tekstil ve deri, tarım sektörleri GİTES eylem planı çerçevesine dahil edilmiş, ilgili sektörlerde stratejik yatırımlar ile devlet yardımlarına başvurulması öngörülmüştür. Ulusal Bilim, Teknoloji ve Yenilik Stratejisi kapsamında ise ihracatta yenilik yaratılması ve yerli ara girdi ürünlerinin üretilmesi için Ar-Ge faaliyetlerinin teşvik edilmesi öncelikli hedefler arasında yer almıştır.

Son olarak 11. Kalkınma Planı'nın sanayi politikaları kapsamında belirlenen öncelikli sektörlerde (Kimya, ilaç ve tıbbi cihaz, elektronik, makine-elektrikli teçhizat, otomotiv ve raylı sistemler) yerli üretimin teşvik edilmesi hedefi özellikle vurgulanmakta, bu sektörler ek olarak savunma ve enerji alanında yerli üretimin teşvik edilmesine yönelik politikalar oluşturulması öngörülmektedir. Bununla birlikte kamu alımlarının yerli üretimin teşviki noktasında bir kaldıraç oluşturması temel alınmakta, yerel yenilikçi kapasitenin geliştirilmesi hedeflenmektedir.

Resmî belgelerde ifade edildiği şekli ile; girdi maliyetlerinde yaşanan belirsizlikler ihracatın önündeki önemli engellerden biri olarak görülmektedir. İhracatta, orta-yüksek ve yüksek teknolojili ürünlerin payının artırılması hedeflenirken ithalatta ise tam tersi bu oranın düşürülmesi hedeflenmektedir. Sonuç olarak dış ticaret açığının giderilmesi noktasında ithalat bağımlılığının azaltılması ve yerli üretim ile enerji alanında yerli kaynakların payının artırılması hedefi öne çıkmaktadır.

"Yerlilik" olgusunu kapsayan ticaret ve sanayi politikalarının yeniden geri çağrılmasının temel nedenleri, yine resmî belgeler üzerinden okunduğunda, girdi ithalatına bağımlılığının⁸ yüksekliği ile yerli üreticilerin yerel üretimi destekleme taleplerinin temel alındığı görülmektedir. Söz konusu stratejiler, Türkiye'nin son yıllarda seçici sanayi ve ticaret politikalarını veri almanın ötesinde uluslararası yükümlülüklerin dışına çıkan politikaları belirleme eğiliminde olduğunun işaretleri olarak da tanımlanmaktadır. Türkiye ve benzeri ülkelerin ticaret ve sanayileşme stratejisi geliştirme çabalarının, politika alanı tartışmaları ile eşanlı yürütüldüğü görülmektedir. Bununla birlikte Türkiye'nin dış ticaret rejiminin politika alanını şekillendiren olası kısıtlarının ne olduğu gündeme gelmektedir.

TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARET REJİMİNİN BELİRLEYİCİLERİ VE POLİTİKA ALANI

Türkiye'nin ticaret rejimi, DTÖ düzenlemeleri ile AB ile oluşturduğu Gümrük Birliği (1996) ile ilgili yükümlülükler tarafından belirlenmektedir. DTÖ üyeliği ile birlikte ülkeler tarife oranlarının

⁸ 2004 yılı verilerine göre hammadde (ara mal) ithalatı toplam ithalat içindeki payı % 69 olur iken bu oranın sonraki yıllarda % 70'in üzerine çıktığı görülmektedir. 2001 sonrası dönemde bu oranın en düşük değeri aldığı 2016 yılında % 67 olarak gerçekleştiği görülmektedir. 2017 yılında bu oran % 73,3 olurken, 2018 yılında ise % 76,2'ye yükselmiştir. (TÜİK, 2018)

RESMÎ BELGELERDE DİŞ TİCARET POLİTİKALARI VE YERLİ ÜRETİM HEDEFİ

Türkiye’nin dış ticaret politikaları, Orta Vadeli Program (2018-2020), 10. Kalkınma Planı (2014-2018), İhracata Dönük Üretim Stratejisi (2011) ile 2023 Türkiye İhracat Stratejisi ve Eylem Planı (2012), Girdi Tedarik Stratejisi Eylem Planı (GİTES, 2013-2015, 2017-2019) üzerinden ele alınmaktadır. Yine Türkiye Sanayi Stratejisi (2015-2018) belgesinde Türkiye’nin dış ticaret stratejisine dair belli bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır. Bununla birlikte 11. Kalkınma Planı Dış Ticaret Hazırlık Raporu (2017) ve son olarak 11. Kalkınma Planı (2019-2023) gelecekteki yönelimler hakkında belli ipuçlarını kapsamaktadır.⁴

Söz konusu resmî belgeler veri alındığında, Türkiye’nin 2000’li yıllar ile birlikte imalat sanayinde katma değeri yüksek ürün ihracı hedefini temel aldığı, sektörel temelli seçici sanayi ve ticaret⁵ politikalarına odaklandığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte ihracat ürünlerinde gerek ürün bazında gerekse coğrafya temelli olarak çeşitliliği artırma diğer yandan ihraç ürünlerinin orta ve ileri düzey teknoloji ürünleri payının artırılması hedefi öne çıkmaktadır. “Yerli üretim” başlığının resmî belgelere dahil edilmesi süresi dış ticaret ve sanayi politikalarının bir bileşeni olarak tanımlanması sürecinin esas olarak 2023 İhracat Stratejisi ve Eylem Planı ve GİTES ile önem kazandığı görülmektedir. Bunun öncesinde ise 2004 tarihinde ilk kez yürürlüğe giren “TURQUALITY®” programı ile “Türk Markalarına” yönelik devlet desteğini içeren bir dış ticaret stratejisi belirlenmiştir.⁶ 2023 Dış Ticaret Strateji ve Eylem Planında (2012) tanımlanan hedefler arasında ise ihracatın katma değer payını artırmanın bir bileşeni olarak “yerli” hammadde ve ara malı girdi tedarikinin geliştirilmesi öngörülmektedir. Bununla birlikte kamu alımlarının, yerli teknolojilerin geliştirilmesini destekler yapıya kavuşturulması, hizmet alımında genel olarak yerliliğe önem verilmesi hedefi belirlenmektedir.

10. Kalkınma Planı öncelikli dönüşüm programları kapsamında; “İthalata Olan Bağımlılığın Azaltılması”, “Kamu Alımları Yoluyla Teknoloji Geliştirme ve Yerli Üretim”, “Yerli Kaynaklara Dayalı Enerji Üretimi ve Sağlık Endüstrilerinde Yapısal Dönüşüm” başlıklarında yerli girdi oranının ve yerli üretimin artırılmasına yönelik politikaların genel çerçevesi çizilmiştir.⁷

⁴ Burada belirtilen resmî belgeler, Ticaret, Kalkınma ve Sanayi ve Teknoloji Bakanlıkları sayfalarından temin edilmiştir.

⁵ Firma veya sektörel düzeyde seçici olan, dikey bütünlüşmeleri dikkate alan, piyasadaki verili durumu takip etme yerine piyasalara liderlik edebilme kapasitesinin geliştirilmesi hedefini içermektedir (UNCTAD, 2016).

⁶ 2006 yılında yayınlanan tebliğde, “Türk markalarının pazara giriş ve tutunmalarına yönelik gerçekleştireceği her türlü faaliyet ve organizasyonlara ilişkin giderler ile olumlu Türk malı imajının oluşturulması ve yerleştirilmesi için yurt içinde ve yurt dışında gerçekleştireceği her türlü harcamaların uluslararası kurallara göre Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu’ndan karşılanması amaçlanmaktadır”, ifadelerine yer verilmektedir.

⁷ Yerli malı tebliğine göre bir mala “Yerli Malı Belgesi” düzenlenmesi için en az % 51 yerli katkı oranına sahip olma kriteri getirilmiştir. Tebliğ, kamu malı alım ihalelerinde yerli malı teklif eden istekli lehine % 15 oranına kadar fiyat avantajı sağlanması mekanizmasının daha etkin bir şekilde kullanılabilmesine imkân sağlayacaktır. (Yerli Malı Tebliği 13/09/2014 tarihli ve 29118 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir). 05.10.2018 tarihinde 30556 sayılı Resmî Gazete’de yayınlanan “Fiyat Etiketinde Yerli Üretim Logosu Kullanımına İlişkin Tebliğ” “Yerli Malı Belgesi” esaslarına dayandırılarak hazırlanmıştır.

samında ihracat sübvansiyonları, yerel içerik gereklerine yönelik düzenlemeler ve de ithalata yönelik miktar kısıtlamalarının sınırlandırılması ya da yasaklanması, seçici politikaların kapsamını daraltabilmektedir (Rodrik, 2004). Diğer yandan DTÖ süreci ile ortaya çıkan liberalleşme süreci çok katmanlı bir ticaret yapısı ortaya çıkarırken, bölgesel ya da ikili yatırım antlaşmalarının DTÖ-ötesi düzenlemeler içermesi ülkelerin sanayi, ticaret ve yatırım politikalarını kısıtlayıcı unsurları beraberinde getirmektedir. Wade (2015) ise özellikle orta gelir düzeyine sahip olan ülkelerin DTÖ kuralları ile uyumlu bir biçimde küresel değer zincirlerine yönelik aktiviteleri stratejik olarak çekebilme üzerine kurulu bir modelin veri alınabileceğini ileri sürmektedir. Buna göre, klasik kalkınmacı devlet modelinden farklı olarak, “Kalkınmacı Devlet II” modeli ile ülkeler, DTÖ kurallarındaki istisnalardan yararlanarak oluşturacakları sanayi stratejileri ile küresel değer zincirleri ile bilgi ve beceri yoğun aktiviteler alanında rekabet edebilmeyi hedeflemelidir.

Bununla birlikte DTÖ yükümlülüklerinin dışına çıkarak politika alanı oluşturulabilecek başlıkların mümkün olabileceği görüşü ileri sürülmektedir. DTÖ düzenlemeleri tarafından sağlanan “resmî esnekliklerin” derecesi ile pratikte uygulanan esnekliklerin (“etkin” esnekliklerin) derecesi arasında da farklılıklar olabileceğine dikkat çekilmektedir.² Ülkelerin DTÖ düzenlemeleri tarafından sağlanan esneklikleri etkin bir biçimde kullanma koşulları, DTÖ dışındaki uluslararası kuruluşların koşulluluk ilkesi ya da ABD ve AB’nin DTÖ esnekliklerini kullanmak noktasında üçüncü ülkelere fedakarlıkta bulunma talepleri nedeni ile de sınırlandırılabilir (Shadlen, 2005).

DTÖ yükümlülükleri karşısında ülkelerin kendi ulusal koşullarını dikkate alarak ne tür esneklikler ortaya koyabileceği dikkate alındığında, tarifeler alanında belli esnekliklerin uygulanabileceği³, yerel içerik gerekleri, ithalat kontrolleri, ihracat teşvikleri ve ihracat performans gereklilikleri gibi başlıklar üzerinden politika alanı oluşturulabileceği ileri sürülmektedir (Rodrik, 2004; Dicaprio ve Gallagher, 2006).

TRIMS kapsamında yabancı yatırımların belli sektör ve sanayilere giriş noktasında seçicilik, kamu alımlarında yerel içeriği belirlenmesi, savunma alanında “offset” yasası uygulamaları mümkün olabildiği belirtilmektedir. TRIPS alanında ise zorunlu lisanslama ve paralel ithalat uygulamaları, teknolojinin ithal edilmesi yolu ile kullanılmasına olanak verileceği vurgulanmaktadır. Anti-damping ve telafi edici önlemlerin ise yerel içerik gerekleri ve ihracat sübvansiyonları uygulanmasını kısıtlamakla birlikte, üretim sübvansiyonlarının uygulanabilirliği mümkün olabilmektedir.

2 Politika alanın kapsamı ve sınırları ile ilgili tartışmalar için UNCTAD (2004), UNCTAD (2016), Shadlen (2005) Rodrik (2004), Wade (2003).

3 MFN (En Çok Kayrılan Ülke İlkesi), ulusal muamele ilkesi, karşılıklılık ilkesi DTÖ bünyesinde uluslararası ticarete veri alınan temel ilkeler arasında yer almaktadır. “Özel ve farklı muamele” ilkesi dikkate alınarak bu başlıklarda geçici olarak belli istisnalar yaratabilme olanağı sunulmaktadır.

Türkiye’de Dış Ticaret Politikaları ve Politika Alanı

EMİNE TAHSİN

Türkiye’nin yerli üretim hedefi doğrultusunda nasıl bir politika alanına sahip olduğu ve bu doğrultuda ne tür politika araçları uyguladığı son yıllarda sıkça tartışılan başlıklar arasında yer alıyor. Bu tartışmanın bir alt başlığını ise Türkiye’nin, dış ticaret politikaları ile yerli üretim arasındaki bağlantılar oluştururken, DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü) kuralları ve genel olarak Türkiye’nin dış ticaret rejimi veri alındığında söz konusu bağlantıların içeriğinin nasıl şekillendiği merak konusu olmaktadır. Bu çalışma söz konusu tartışmaya ülkelerin kalkınma hedefine yönelik politika alanı oluşturabilme koşullarının var olup olmadığına yönelik ortaya atılan yaklaşımları dikkate alarak katkı sunmayı hedeflemektedir.

Politika alanı oluşturma tartışmaları, hükümetlerin kendi ulusal koşullarına uygun bir şekilde kalkınmayı sürdürülebilir kılacak olan en uygun iktisadi ve sosyal politikaları tanımlayabilme olanağı ve özgürlüğünün ne olabileceğini veri alırken söz konusu politikaların DTÖ kuralları ile kısıtlanıp kısıtlanmadığı sorusunu yanıtlamaya hedeflemektedir. Buna göre politika alanı, egemenliğin “de jure” olarak belirlenmesi (ulusal politika yapıcılarının resmî otoritesi) ile “de facto” olarak ulusal politikaları kontrol etme biçiminin (öncelikler, özel hedefleri ve de olası değiş tokuşları belirleyebilme biçimi) bir karışımı olarak tanımlanmaktadır (UNCTAD, 2014: 45; Mayer, 2009).

Uruguay Müzakereleri ticaretin küresel yönetim alanını genişletirken (Shadlen, 2005: 755), mal, hizmet ve yatırımlar alanına yönelik düzenlemeler¹, ülkelerin ulusal ekonomilerini yönetim biçimi daha sıkı uluslararası kurallara bağlanması sonucunu da beraberinde getirmiştir. DTÖ düzenlemelerinin sonucunda, ülkelerin sanayileşme politikaları ile genel olarak kalkınma politikaları oluşturmaları noktasında daha sınırlı bir alana sahip oldukları; yerel piyasaların korunması ve ihracatın desteklenmesini sınırlandırdığı veri alınmaktadır. DTÖ düzenlemeleri kap-

¹ GATT (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması), GATS (Hizmet Ticareti Genel Anlaşması), TRIMS (Ticarette Bağlantılı Yatırım Tedbirleri Anlaşması), TRIPS (Ticarette bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması) ASCM (Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Önlemler Anlaşması), DSM (Anlaşmazlıkların Hali Mekanizması) (UNCTAD, 2016).

- OECD (2017b). International trade, foreign direct investment and global value chains: Turkey Trade and Investment Statistical Note. Erişim Adresi: <http://www.oecd.org/investment/TURKEY-trade-investment-statistical-country-note.pdf> Erişim Tarihi: 26.07.2018.
- PISA (2015). Programme for International Student Assessment, Erişim Adresi: <https://www.oecd.org/pisa/pisa-2015-results-in-focus.pdf>, Erişim Tarihi: 26.08.2018.
- Raghupathi, V. ve Raghupathi W. (2017). Innovation at Country-Level: Association Between Economic Development and Patents. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*. 6(4). Erişim Adresi: <https://link.springer.com/article/10.1186/s13731-017-0065-0>. Erişim Tarihi: 15.07.2018.
- TCMB (2018). Ödemeler Dengesi İstatistikleri Erişim Adresi: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/609ef884-3b3c-4bc3-84fe-9254244c3490/odemelerdengesi.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-609ef884-3b3c-4bc3-84fe-9254244c3490-mnmUihO> Erişim Tarihi: 15.07.2018.
- TCMB (2018). TÜFE Bazlı Reel Efektif Döviz Kuru Erişim Adresi: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Doviz+Kurlari/Reel+Efektif+Doviz+Kuruu/Veri+%28Tablolar%29+-+Agustos+2018/> Erişim Tarihi: 10.09.2018.
- TCMB (2018). Uluslararası Yatırım Pozisyonu (UYP) Erişim Adresi: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/cb23c98d-d9a5-465f-8c9c-9f84b533aaf8/uyp.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-cb23c98d-d9a5-465f-8c9c-9f84b533aaf8-mnWXqo3> Erişim Tarihi: 15.07.2018.
- TUIK (2018). Dış Ticaret İstatistikleri. Erişim Adresi: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 Erişim Tarihi: 21.07.2018.
- UN Comtrade Database (2018). Trade Statistics Erişim Adresi: <https://comtrade.un.org/data> Erişim Tarihi: 23.07.2018.
- UNCTAD (2018). FDI Database, Erişim Adresi: http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx?sCS_ChosenLang=en Erişim Tarihi: 21.07.2018.
- Vural Y.İ. ve Zortuk M. (2011). Foreign Direct Investment as a Determining Factor in Turkey's Export Performance. *Eurasian Journal of Business and Economics*, 4(7): 13-23.
- WGI (2018). World Governance Indicators, World Bank Database, Erişim Adresi: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/#home>. Erişim Tarihi: 23.08.2018.

ihracatlarının % 71'ine tekabül etmektedir ve ikinci 500 firma için ise bu oran % 65'tir. Açık döviz pozisyonu ihracatlarına göre en yüksek olan sektörler gıda ürünlerinin imalatı ve elektrik, gaz buhar ve havalandırma sistemi üretimi ve dağıtımıdır. Dolayısıyla borçları döviz, gelirleri TL olan firmalar yüksek risk taşımaktadırlar. Katma değeri yüksek üretimden son yıllarda çok bahsedilirken bunu sağlamak için kaliteli bir eğitim sistemin önemi hakkettiği ilgiyi görmemektedir. 2003 yılında Türkiye'de 70 olan üniversite sayısı 2018 yılı için 206'dır. Bununla beraber yukarıda bahsedilen objektif kriterler itibarıyla ne orta öğretimde ne de üniversitede kaliteli bir eğitim sistemi maalesef mevcut değildir. Dolayısıyla rekabetçi bir ekonomiye uygun girdi olarak kazandırılacak beşerî sermaye sağlamadan yüksek katma değerli ürün üretmek mümkün olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- Blonigen, B.A. (2005). A Review of the Empirical Literature on FDI Determinants. *Atlantic Economic Journal*, 33(4): 383-403.
- Carstensen, K. ve Toubal, F. (2004). Foreign Direct Investment in Central and Eastern European Countries: A Dynamic Panel Analysis. *Journal of Comparative Economics*, 32(1): 3-22.
- Clausing, K. ve Dorobantu, C. (2005). Re-entering Europe: Does European Union Candidacy Boost Foreign Direct Investment? *Economics of Transition*, 13(1): 77-103
- Dunning, J.H. (1993). *The Globalization of Business*. Londra: Routledge.
- Eşiyok, B. (2016). Government Stability, Accession to EU and Foreign Direct Investment in Turkey: A GMM Application. *Economic Research Guardian*. 6(2): 57-66.
- Girdi Tedarik Stratejisi Eylem Planı (2012). Erişim Adresi: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/12/20121225-28-1.pdf> Erişim Tarihi: 20.07.2018.
- Girdi Tedarik Stratejisi Eylem Planı (2016). Erişim Adresi: https://ticaret.gov.tr/data/5b92345f-13b876136466595a/gites_raporu.pdf Erişim Tarihi: 30.07.2018.
- Halicioğlu, F. (2001). "An Econometric Analysis of Foreign Direct Investments Flows into Turkey from the Major Global Regions: 1975-1999". Paper Presented at International Conference in Economics V. Ankara: Economic Research Center, Middle East Technical University.
- IMD (2017). IMD World Competitiveness Rankings 2017. Erişim Adresi: https://www.imd.org/globalassets/wcc/docs/talentranking/talent_ranking_2017_web.pdf Erişim Tarihi: 31.08.2018.
- ISPA (2017). Why Invest in Turkish Chemical Industry? Erişim Adresi: <http://www.invest.gov.tr/en-US/sectors/Pages/Chemical.aspx>, Investment Support&Promotion Agency Erişim Tarihi: 15.08.2018.
- Kaufmann, D., Kraay, A. ve Pablo, Z. L. (1999). "Aggregating Governance Indicators". The World Bank Policy Research Working Paper Series, No. 2195.
- Khadaroo, J. ve Seetanah, B. (2009). The Role of Transport Infrastructure in FDI: Evidence from Africa using GMM Estimates. *Journal of Transport Economics and Policy*, 43(3): 365-84.
- Nedelkoska, L. ve Quintini G. (2018). Automation, Skills use and Training, OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No. 202, Paris: OECD Publishing <https://doi.org/10.1787/2e2f4eea-en>.
- OECD (2015). Trade in Value Added: Turkey. Erişim Adresi: https://www.oecd.org/sti/ind/tiva/CN_2015_Turkey.pdf Erişim Tarihi: 28.07.2018.
- OECD (2017a). International Trade, Foreign Direct Investment and Global Value Chains: Turkey Trade and Investment Statistical Note. Erişim Adresi: <http://www.oecd.org/investment/HUNGARY-trade-investment-statistical-country-note.pdf> Erişim Tarihi: 26.07.2018.

SONUÇ

Türkiye’de sıklıkla dile getirilen sorun ihracat edilen ürünlerdeki yüksek ithal girdi oranıdır. Kullanılan girdilerin giderek daha fazla karmaşıklaşması ve özellikle otomotiv sektöründe olduğu gibi teknoloji yoğun olması ara malı ithalatı faturasını gelecek yıllarda daha fazla kabartacaktır. Fakat asıl sorun yukarıda dile getirildiği üzere ithal girdilerle ülke içinde yaratılan katma değer GSYİH’ye oranının diğer OECD ülkelerine göre düşük olmasıdır. Türkiye’deki yabancı sermayeli firmaların yatırım getiri oranları (ödemeler dengesindeki doğrudan yatırım gideri) da bunu yansıtmaktadır. GSYİH’ye göre yaratılan katma değer yüksek olduğu Polonya ve Macaristan gibi ülkelerde yatırım gelirinin yatırım stokuna oranı sırasıyla yaklaşık olarak % 9 ve % 10 iken, Türkiye’de sadece % 2,4’tür. Son yıllarda Türkiye’nin ihraç ettiği katma değeri düşürebilecek gelişmeler yaşanmaktadır. Yapılan bir çalışmaya göre Türkiye’deki mesleklerin % 60’ının otomasyon riskiyle karşı karşıya olduğu gösterilmiştir (Nedelksko ve Quintini, 2018). Özellikle imalat sanayindeki mesleklerde otomasyona gidilmesi daha muhtemeldir. Dolayısıyla bu mesleklerin makineleşmesi Türkiye’nin üretim sürecine eklediği katma değeri düşürecektir.

Yabancı firmaların Türkiye’yi neden genellikle montaj için seçtiği genellikle Türkiye’nin coğrafi pozisyonuyla açıklanmaktadır. Türkiye’nin Afrika, Orta Doğu ve Asya ülkelerine açılan bir ihracat platformu olarak kullanıldığı sıklıkla dile getirilmektedir. Ürünlerin katma değeri yüksek olan bölümleri genellikle teknoloji seviyesinin yüksek olduğu ve eğitilmiş nüfus oranının yüksek olduğu yerlerde yapılmaktadır. Hatta araştırma ve geliştirme faaliyetleri de firmaların merkezinden üretim yapılan yerlere nakledilmektedir. Bir bakıma yabancı sermayeli firmaların katma değeri düşük üretim safhalarını Türkiye’de icra etmeleri bu alanda Türkiye’nin üretim faktörlerine olan talebin azlığı ile açıklanabilir. Bu üretim faktörlerinden en önemlisi eğitilmiş işgücüdür. Türkiye’de 25-34 yaş arası nüfus içinde üniversite eğitime sahip olanların oranı % 31,6 iken OECD ülkeleri ortalaması % 44,5’tir. Bununla beraber Almanya’da bu oran % 31,3’tür. Nicel göstergeler yerine nitel göstergelere baktığımızda ise PISA 2015 yılı sonuçlarına göre Türkiye 70 ülke arasında 52’nci sırada bulunurken Almanya 16’ncı sıradadır (PISA, 2015). Yetenek havuzunun bir alt kırılımı olarak IMD Dünya Rekabet Raporu’nda kullanılan okulda bilim kriterine göre Türkiye 63 ülke arasından 59. ve üniversite eğitiminin rekabetçi bir ekonominin ihtiyacını karşılama kriterine göre 57. sırada bulunmaktadır (IMD, 2017). Literatürde birçok çalışma ülke eğitim seviyesi ile inovasyon arasında bir ilişki olduğunu göstermektedir (Raghupathi ve Raghupathi, 2017). Dolayısıyla katma değeri yüksek ürünleri hem ulusal hem de yabancı şirketler tarafından yurtiçinde üretilmesi için kaliteli bir eğitimden geçmiş işgücüne ihtiyaç vardır.

Türkiye’de son bir yılda karşılaşılan döviz kısıtlığının ve dolayısıyla TL’nin hızlıca değer kaybetmesinin sorumlusu olarak yüksek seviyede ara malı ithalatı ve katma değeri yüksek ürünlerin Türkiye’de üretilmemesi siyasi ve akademik çevreler tarafından dile getirilmiştir. Halbuki döviz kısıtlığının en az ara malı ithalatı kadar önemli sebebi döviz üzerinden yüksek miktarda özel sektörün borçlanmasıdır. İstanbul Sanayi Odası’nın 1.000 büyük sanayi kuruluşunun kur farkı analizi raporuna göre 2016 yılı itibarıyla ilk 500 firmanın açık döviz pozisyonu

Üretim yapan yabancı sermayeli şirketlerin kendilerine özgü üretim yapısı ve tedarik ağı ara malların tümünün ülke içinde üretilmesini sınırlandıran diğer önemli bir unsurdur. Mesela 840820 Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonu (GTİP) kodlu kara taşıtları için dizel ve yarı dizel motorlarının 2017 yılı itibariyle dünya toplam ihracatının yaklaşık olarak % 7,8'ini elinde bulunduran Polonya toplam ihracatının yaklaşık olarak beşte birini Türkiye'ye yapmaktadır (UN Comtrade, 2018). Dünya toplam ihracat payı Polonya ile aynı olan Birleşik Krallık ise 2 milyar dolar civarında olan toplam ihracatının yaklaşık olarak % 44'ünü Türkiye'ye yapmaktadır ve Birleşik Krallık Türkiye'nin bu üründe birinci ithalat partneridir. Türkiye'nin ikinci GİTES (2016) eylem planına göre bu ürün toplam ara malı ithalatının % 1,9'una denk gelmektedir. Türkiye'nin bir yerli araç markası olmadığı düşünülürse bu ithalatı yapan firmalar yabancı sermayeli firmalardır. Yabancı sermayeli otomotiv firmaları üretimlerini belli bölgelerde ölçek ekonomisinden faydalanmak için yoğunlaştırmışlardır.

Ara mallarının ülke içinde üretimini sınırlandıran diğer bir sorun bazı ara mallarının petrol gibi doğal kaynaklara dayanması ve üretiminin yüksek teknoloji gerektirmesidir. Mesela plastik üretiminde kullanılan 3902 GTİP kodlu polimerlerin en fazla üretimi yapıldığı ülkeler 2017 itibariyle Belçika, Güney Kore, Suudi Arabistan, ABD ve Almanya gibi gelişmiş veya petrol rezervleri olan ülkelerdir. Bu beş ülke toplam polimerlerin % 65'ini üretmekte ve Türkiye bu üründe Çin'den sonra en büyük ikinci ithalatçı ülkedir.

Mevcut duruma bakıldığında Türkiye potansiyelin altında yabancı yatırım çekmektedir. Türkiye'nin GSYİH'si 2015 yılı itibariyle toplam OECD ülkelerinin GSYİH'sinin % 1,6 olmasına rağmen, toplam OECD ülkelerine giden yabancı yatırımların sadece % 0,8'ini çekmektedir. İkinci GİTES (2016) eylem planında istenen ara malı ürünlerinde yabancı yatırım çekilememesi ölçek dezavantajına ve sermaye ve teknoloji yetersizliğine bağlanmıştır. Bu sebepler önemli olmasına rağmen yeterince kapsayıcı değildir. Türkiye'de yabancı firmaların neden Türkiye'de üretim yapmak istememelerini anlamak önemlidir. Yabancı sermayeli firmalar için gittikleri ülkedeki hukukun üstünlüğü, siyasi istikrar ve rüşvet gibi yönetim göstergeleri önemlidir; çünkü üretim için seçilen ülkelerde istikrar aranmaktadır. Dünya bankasının Dünya Yönetişim Göstergelerine bakıldığında Türkiye son yıllarda kötü bir performans göstermiştir. Örnek olarak hukukun üstünlüğü alanında dünya sıralamasında 209 ülke arasında Çin'den hemen önce 115'inci sıradadır (WGI, 2018). Literatürde AB üyelik perspektifinin Türkiye'ye gelen yabancı yatırımları pozitif etkilediği görülmektedir (Eşiyok, 2016). AB üyelik sürecinin durma noktasına gelmesi yabancı yatırımları da negatif etkileyecektir. 2014-2017 yılları arasında dünya yabancı yatırım stoku % 24 artarken, Türkiye stoku % 1,3 azalmıştır (UNCTAD, 2018). Türkiye'den yurtdışına giden sermaye ise aynı yıllar arasında % 11 artmış ve tekstil ve giyim eşyaları imalatında Türkiye net sermaye ihracatçısı olmuştur.

Türkiye'de ara malı üretimini sınırlayan diğer bir unsur 2005-2010 yılları arasında global likidite bolluğu sebebiyle yurtdışından kaynak girişinin gerçekleşmesiyle Aralık 2007'de TÜFE bazlı (TCMB, 2018) reel efektif döviz kurunun 127 (2003=100) ile zirve yapması ve sonuç olarak yurtdışından ara malı ithalatının Türkiye'de ara malı üretmekten daha ucuza gelmesidir.

na göre gıda sektöründe faaliyet gösteren Unilever 2017 yılında yaklaşık 4,5 milyar TL üretimden satış bildirmiştir; bununla beraber ihracatı sadece yaklaşık olarak üretimden satışlarının % 4,8'i olan 219 milyon TL'dir. Diğer yandan otomotiv sektöründe faaliyet gösteren Ford için ihracatın üretimden satışlara oranı % 76'dır. Toplam olarak bakıldığında İSO'nun çalışmasına göre en büyük bin firma içerisinde bulunan yabancı sermayeli firmalar 2007 yılında toplam ihracatın % 24,6'sını yaparken 2017 yılında toplam ihracattaki payları % 18'e düşmüştür. 2017 yılında ilk 500 şirket içerisindeki yabancı sermayeli şirketlerin yaptığı ihracat 25,3 milyar dolarken ikinci 500 içerisindekiler sadece 1,1 milyar dolarlık ihracat yapmışlardır. Diğer taraftan 2000'li yıllarda Türkiye'ye gelen yabancı sermayeli firmaların bir bölümü (Real, IKEA ve Media Markt gibi) perakende sektörüne gelmiştir. Artan kişi başına düşen gelir tüketicileri ithal ürünlere yönelmiştir ve bu trend cari açığın yükselmesine katkıda bulunmuştur.

İhracatta büyük payı olan imalat sanayinin yabancı yatırım içindeki payı, hizmet sektörüne gelen yabancı yatırımın hızlı bir şekilde artmasıyla giderek düşmüştür. İmalat sanayinin payı 2000 yılında toplam yabancı yatırım stokunun yaklaşık olarak % 52'si iken, 2017 yılına gelindiğinde bu oran % 31,5 olmuştur. Gıda, içecek ve tütün ürünleri imalatı, ulaşım araçları imalatı, kimyasalların, kimyasal ürünlerin ve temel eczacılık ürünleri ile malzemelerinin imalatı, kok kömürü ve rafine edilmiş petrol ürünleri imalatı ve bilgisayarların ve elektrik-elektronik ve optik ürünlerin imalatı sektörlerindeki toplam yabancı yatırım stoku imalat sanayinin toplam yabancı sermaye stokunun % 77'sine eşittir. Bu sektörler içerisinde en fazla ihracat yapan sektörler sırasıyla ulaşım araçları ve kimyasal ürünler sektörleridir. Bununla beraber brüt katma değer hesaplama yöntemine göre bakıldığında motorlu araçların ihracatı içerisindeki yabancı katma değer payı 2011 yılında % 44,2 ve kimyasal maddelerde yaklaşık olarak % 30,8'dir. Aynı değerler 1995 yılı için yaklaşık olarak sadece % 16,2 ve % 12,8'dir (OECD, 2015). Diğer yandan toplam ihracat değeri içerisindeki yabancı katma değer payı 1995 yılında % 8,9'dan 2011 yılında % 25,7'ye yükselmiştir. OECD'nin katma değer ticaret ülke raporlarına göre 2011 yılı itibarıyla bu oran Macaristan, Slovakya ve Güney Kore gibi ülkelerde % 40 ile % 50 arasındadır. İhracattaki yabancı katma değer payı ülkelerin ne derece küresel değer zincirine entegre olduğunu göstermektedir. Diğer önemli bir gösterge ihracatın katma değer cinsinden gayri safi millî hasılaya oranıdır. Mesela Macaristan'ın ihracatı içerisindeki yabancı katma değer payı % 48,5 olmasına karşın, ihracatın katma değer cinsinden GSYİH'ye oranı % 48'dir (OECD, 2017a). Türkiye ise ihracatında daha düşük yabancı katma değer payına sahip olmasına rağmen, ihracatının katma değer cinsinden GSYİH'ye oranı sadece % 19'dur (OECD, 2017b). Bu farklılığın sebepleri Türkiye'nin Macaristan'a göre ekonomik büyüklüğe oranla daha az yabancı yatırım çekmesi, Türkiye'ye gelen yabancı sermayeli firmaların ihracat eğiliminin düşük ve Türkiye pazarı için üretim yapmaları ve Türkiye'nin küresel değer zincirindeki yerinin daha çok montaj aşamasında olması olabilir. OECD raporlarına göre Türkiye'nin katma değer cinsinden ihracatının (küresel değer zincirinde ileriye dönük katılım) 2011 yılı itibarıyla sadece % 15,4'ü diğer ülkeler tarafından ihraç etmek için kullanılmaktadır. Bu değer Macaristan için % 16,7 ve Polonya için % 23,5'tir.

Yabancı firmalar belli amaçlar güderken, yatırım çekmek isteyen ülkeler firmaların amaçlarına uygun olabilecek avantajlara sahip olabilirler. Mesela ucuz emek, büyük bir pazara sahip olma, hızlı ekonomik büyüme, bölgesel bir topluluğa üye olma (Avrupa Birliği (AB), Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi gibi) coğrafi konum, altyapı, vergilendirme ve mali teşviklerin yabancı yatırımcıyı cezberttiğini gösteren makaleler birçok kez literatürde belgelenmiştir (Carstensen ve Toubal 2004; Blonigen, 2005; Clausing ve Dorabantu, 2005; Khadaroo ve Seetanah, 2009). Bu değişkenlere ek olarak yönetim göstergeleri de yabancı yatırımcıyı cezbeden unsurlar olarak literatürde yer almaya başlamışlardır (Kaufmann vd., 1999). Siyasi istikrarsızlık, rüşvet ve bürokrasinin ülkelerin yabancı yatırımcıyı çekmede karşılaştıkları önemli sorunlar olarak görüldüğünü kanıtlayan çalışmalar mevcuttur.

Türkiye'ye ile ilgili yapılan çalışmalar, firmaların Türkiye'de yatırım yaparken birçok faktörden etkilendiklerini ortaya koymaktadır. Bu faktörler arasında öne çıkanlar pazara erişim, AB'ye üyelik perspektifi, TL'nin değer kaybetmesi ve siyasi istikrardır. Emek ücretiyle ilgili bulguların bazıları ucuz emek teorisini desteklerken (Halıcıoğlu, 2001) diğerleri (Esiyok, 2016) tam tersine emek ücretinin artmasını verimlilik göstergesi olarak yorumlayıp ucuz emek teorisinin Türkiye için artık geçerli olmadığını söylemektedir.

2020'li yıllarda birçok gelişmekte olan ülkenin dünya üretimine entegre olması ve Türkiye'yle benzer şekilde cari açık sorunları yabancı yatırıma olan talebi arttırmaktadır. Bunun sonucunda yabancı firmalar gelişmekte olan ülkelere yatırım gerçekleştirmek için daha fazla imtiyaz talep etmektedir. Türkiye'deki yabancı sermaye stoku 2000 yılında 18,8 milyar dolardan 2017 yılında 174,8 milyar dolara çıkarak 9 kattan fazla artış kaydetmiştir (UYP, TCMB). Yatırım stokunun GSYİH'ye oranına göre ise % 21 olup, aynı rakam Hırvatistan için % 61; Çekya için % 71; Macaristan için % 67 ve Polonya için % 45'tir (UNCTAD, 2018). Görüldüğü üzere Türkiye potansiyelinin altında yabancı yatırım çekmektedir.

AB ile Türkiye arasında 1996 yılında başlayan Gümrük Birliği, yabancı yatırım ve ticaret yönünden iki farklı etki doğurmaktadır. Gümrük Birliği sanayi ürünlerinin ve işlenmiş tarım ürünlerinin AB ülkelerinden Türkiye'ye tarife ödenmeden gelmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla bu ülkelere Türkiye'ye serbestçe ihracat yapılacağından Türkiye'de tarifeleri aşmak için AB ülkelerinin Türkiye'de pazar arama amacıyla yatırım yapmalarına gerek kalmamıştır. Diğer yandan Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne üye olması etkinliği artırma amacıyla yatırım yapan firmaları Türkiye'de üretim yapıp AB ülkelerindeki ve Türkiye'ye yakın ülkelere talebi Türkiye'den karşılamaya yöneltebilir. Kimya sektöründe yer alan Amerikan Dow ve 3M, Hollanda menşeli Unilever ve otomotiv sektöründe yer alan birçok yabancı şirketin Türkiye'yi bir ihracat merkezi olarak kullandığı bilinmektedir (ISPA, 2017). Literatürde yer alan çalışmalarda da Türkiye'ye gelen yabancı yatırımların ihracat performansını arttırdığı yönünde kanıtlar mevcuttur (Vural ve Zortuk, 2011).

Farklı amaçlarla gelen yabancı firmaların ticarete etkisi farklı olmaktadır ve sektörlerin ihracat eğilimleri farklıdır. Mesela İstanbul Sanayi Odası'nın (İSO) ilk 500 büyük firması çalışması-

Milli üretimle anlatılmak istenen döviz üzerinden ithalatı yapılan ara malların ülke içinde üretilmesi ile cari açığı düşürmektir. Ara malların büyük bir bölümünü oluşturan petrol ve doğal gazın ithalatını azaltmak için nükleer santral yapımı ve yenilenebilir enerji kaynakları hedeflenmiştir. Sanayi üretiminde ara malları sorununa cevap enerji sorununda olduğu gibi basit değildir. Ülkede tüketimi yapılan bütün ürünlerin üretiminin ülke içinde yapılmasını sınırlayan dört önemli etken vardır: (i) ülke içinde üretimde kullanılacak bütün kaynakların ve şartların mevcut olmaması (doğal kaynaklar, iklim); (ii) yurtiçi teknolojinin sınırlı olması, (iii) ölçek ekonomisi; (iv) ülkedeki yabancı sermayeli firmaların firma-içi ticaret yapısı.

GİTES ana hedeflere ulaşmada bulunulacak eylemlerden bazıları hayata geçirilmeye başlanmıştır. Bu eylemlerden birisi iklimsel olarak Türkiye’de üretilmeyen tarımsal ürünlerin arz güvenliğini sağlamak için yurtdışında yatırım yapmaktır. Bu planın bir parçası olarak Sudan’daki tarım alanları Türk girişimcilerine açılmıştır. Bununla beraber hedeflere ulaşılacak diğer eylemler arasında yer alan yabancı yatırımı çekme konusuna yeterince önem verilmemiştir. Halbuki, ülkede milli üretimi arttırmanın ve teknoloji transferi sağlamanın önemli bir aracı yabancı yatırımcıyı ülke içinde yatırım yapmaya teşvik etmektir. Doğrudan yabancı yatırımlar portföy yatırımlarıyla karşılaştırıldığında kısa sürede değişen makroekonomik faktörlere daha az duyarlı olduğundan daha istikrarlıdır ve bu yüzden cari açığı finanse etmede gelişmekte olan ülkeler tarafından daha fazla tercih edilir. Özellikle, yabancı yatırımla ithalatı yapılan ürünün üretimini ülke içine çekmek ithalatı azaltarak cari açığı azaltıcı yönde etki gösterecektir.

YABANCI SERMAYE VE TİCARET

Yabancı firmaların yatırım yaparken amaçları yabancı firmaların gittikleri ülkede cari hesaba katkıları konusunda bilgi verebilir. Dunning’in (1993) çalışmasına göre firmalar yabancı bir ülkede yatırım yaparken dört tane amaç güderler: (i) doğal kaynak arama, (ii) pazar arama (iii) etkinlik arttırma (iv) stratejik amaçlar. Doğal kaynak arama amacıyla giden yabancı firmalar gittikleri ülkede doğal kaynakları kullanarak üretim yapar ve geldikleri ülkeye veya üçüncü ülkelere ihracat yapar ya da doğal kaynakları geldikleri ülkeye işlenmek için gönderirler. Pazar arayan yatırımlar ise yatırımın gerçekleştiği ülkedeki tüketicilerin ürün talebini karşılamaya yöneliktir. Bu tür yatırımlar girdilerini geldikleri ülkelerden, gittikleri ülkelerden ve üçüncü ülkelere sağlayabilir. Bu amaçlar içerisinde belki de en fazla ülkeler arası ticaret yaratan etkinlik arttırma amacıdır. Bu tür yatırımlarda üretim bölümlere ayrılır ve her bölüm en ucuza üretileceği ülkeye taşınır ve bölümler arasında ticaret gerçekleşir. Bu tür yatırımlar ülkeler arası serbest ticaret varsa daha çok tercih edilir. Eski Doğu bloku ülkelerinin Avrupa Birliği’ne katılması sürecinde bu tür yatırımlar Slovakya, Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan’a gitmiştir ve otomotiv sektörü bu tür yatırımların en fazla görüldüğü sektördür. Son amaç ise daha çok bir firmanın rekabet edebilirliğini sürdürmek için yabancı firmaların varlıklarını satın almayı içerir ve firmaların yapısına veya yer aldığı sektöre göre uluslararası ticarete katkısı değişebilir.

Yabancı Sermaye, Ticaret ve Yerli Üretim

BÜLENT EŞİYOK

GİRİŞ

Türkiye'nin ödemeler dengesi bilançosunda, ülkenin döviz giderinin döviz gelirinden fazla olduğunu gösteren cari işlemler açığı 2011 yılında zirve yaparak 74,4 milyar dolara çıkmıştır (TCMB, Ödemeler Dengesi) ve bu açık Türkiye'nin 2011 gayri safi yurtiçi hasılasının (GSYİH) % 8,9'una tekabül etmektedir. Endişelendirici derecede yüksek cari açık hükümeti Girdi Tedarik Stratejisi Eylem Planı (GİTES) oluşturmasına teşvik etmiş ve 6 Eylül 2011'de Resmî Gazete'de yayımlanan başbakanlık genelgesiyle anılan planın uygulanmasına karar verilmiştir. Planda 6'sı ana hedef ve 31'i sektörel olmak üzere toplam 37 hedef belirlenmiştir. Ana hedefler arasında ithalat bağımlılığı yüksek olan ara mallarında yatırımların özendirilmesi dikkat çekicidir. Bu hedefe yönelik eylemler arasında teknolojik yetersizlik nedeniyle ihtiyaç duyulan ara mallarının üretiminde yabancı yatırımların çekilmesi de yer almaktadır.

Arka planda GİTES planlaması yapılırken, global likidite bolluğu ve Türkiye'deki enflasyonun ticaret ortaklarına göre yüksek olması Türk Lirası'nın (TL) değerlenmesine sebep olmuş ve ithalatı arttırmaya devam etmiştir. Yurtiçi tasarrufların az olması ve yurtdışı kaynak kullanmanın kısa dönemde yüksek yatırım ve tüketim kanalıyla ekonomik büyümeyi hızlandırması yurtdışı kaynak kullanımını cazip kılmıştır. 2017 yılı sonuna gelindiğinde alınan önlemlerin yeterli olmadığı ara malı ithalat rakamlarına bakılarak söylenebilir. Geniş ekonomik sınıflandırmaya (BEC) göre enerji harici ara malı ithalatında azalış görülmemiş, bilakis 2013-2017 arası 129 milyar dolardan 135,5 milyar dolara çıkmış ve toplam ithalat içindeki payını % 54,8'den % 57,9'a çıkarmıştır (TUIK, 2018).¹ Özellikle, 2018 yılının Mayıs ayında başlayarak Ağustos ayına kadar süregelen dönemde TL'nin önemli ölçüde değer kaybetmesi milli üretim vurgusunun hükümet tarafından daha fazla tekrarlanmasıyla sonuçlanmıştır.

1 Enerji harici ara malları BEC kapsamındaki 21, 22, 42, 53, 111 ve 121 sınıfları kullanılarak hesaplanmıştır.

- Teknoloji düzeyi
- Özel hedef gruplarının dikkate alınması

Destek verilecek olan ürünler kurum başkanlığı tarafından belirlenecektir. Cari açığı azaltacak ürünler seçilecektir. Program “Stratejik Ürün Destek Programı” olarak isimlendirilmiştir. Program kapsamında proje başvuruları dönemsel olarak alınacaktır ve proje süresi en çok 36 ay olabilecektir. Kurul onay verirse süre 6 aya kadar uzatılabilecektir.

Program çerçevesinde sağlanacak olan destekler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Makine-Teçhizat
- Yazılım giderleri
- Personel gideri
- Bilgi transferi
- Test-Analiz
- Kalibrasyon ve referans numune desteği
- Hizmet alımı destekleri

Küçük işletmeler tarafından Makine-Teçhizat ve yazılım giderlerinin yerli malı belgeleri ile sunulması durumunda ise geri ödemesiz destek oranına % 15 ilave edilecektir.

Bu program çerçevesinde küçük işletmeler ile büyük işletmeler arasındaki ilişkiler de kuvvetlenecektir. Birlikte hareket etmeye başlayacaklardır. Ayrıca program küçük işletmelerde nitelikli insan kaynağının oluşmasına ve istihdamın artmasına da katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak ara mallarında yerleşmeye gidilmesinin sadece küçük işletmeler için değil aynı zamanda büyük işletmeler açısından da çok önemli katkılarının olacağını söyleyebiliriz. Son dönemlerde dünya ekonomi politikaları çerçevesinde ciddi boyutlara ulaşmaya başlayan “ticaret savaşları” da dikkate alındığında aslında bu yerleşme politikası kaçınılmaz bir durum olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Ay, A. ve Karaçor, Z. (2006). “2001 Sonrası Dönemde Türkiye Ekonomisinde Krizden Büyümeye Geçiş Üzerine Bir Tartışma”, <https://www.researchgate.net/publication/26453736> Erişim Tarihi: 18.06.2018.
- İsmihan M. ve Özcan, K.M. (2006). Türkiye Ekonomisinde Büyümenin Kaynakları: 1960–2004. İktisat, İşletme ve Finans, 21(241): 75-76.
- KOSGEB (2018). “KOSGEB’den Yerli ve Milli Üretime Büyük Destek”. Erişim Adresi: <http://www.kosgeb.gov.tr/site/tr/genel/detay/6489/kosgebten-yerli-ve-milli-olana-buyuk-destek>. Erişim Tarihi: 18.06.2018.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2018). Veri Tabanı. Erişim Adresi: <http://www.tuik.gov.tr/Start.do> Erişim Tarihi: 16.06.2018.

TABLO 18.1
Çalışan Sayısı: 10-49

	Yenilik Faaliyeti Yürüten Girişimlerin Oranı	Ürün Yeniliği Yapanların Oranı	Süreç Yeniliği Yapanların Oranı
2004-2006	56,6	20,8	21,0
2006-2008	33,8	20,3	18,4
2008-2010	49,4	22,8	25,5
2010-2012	46,5	16,4	18,7
2012-2014	49,3	21,5	25,1
2014-2016	60,4	30,7	32,2

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu

TABLO 18.2
Çalışan Sayısı: 50-249

	Yenilik Faaliyeti Yürüten Girişimlerin Oranı	Ürün Yeniliği Yapanların Oranı	Süreç Yeniliği Yapanların Oranı
2004-2006	63,4	25,2	27,8
2006-2008	43,7	27,7	26,3
2008-2010	58,9	29,6	34,3
2010-2012	56,1	21,6	26,0
2012-2014	57,5	25,0	31,4
2014-2016	65,0	35,1	39,5

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu

TABLO 18.3
Çalışan Sayısı: 250+

	Yenilik Faaliyeti Yürüten Girişimlerin Oranı	Ürün Yeniliği Yapanların Oranı	Süreç Yeniliği Yapanların Oranı
2004-2006	68,4	30,5	35,0
2006-2008	54,4	34,2	36,9
2008-2010	69,7	42,6	47,5
2010-2012	66,1	32,5	37,3
2012-2014	65,0	36,5	42,9
2014-2016	70,4	41,8	47,1

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu

Örnek olarak son dönemde hız kazanan yerli araba üretimi konusunu ele alalım. Bir alternatif standart nitelikleri olan bir arabayı üretmektir. Diğer bir alternatif ise Toyota firmasının yakın zaman önce piyasaya sürdüğü gibi güneş panelli bir arabayı üretmektir. Bu araç güneş enerjisini kullanarak elektrik üretmektedir ve böylece benzin kullanımını azaltmaktadır. Çevre açısından da olumlu katkı sağlamaktadır.

Bu bağlamda yenilik girişimleri ile ilgili bazı verileri incelemek faydalı olacaktır. **Tablo 18.1-18.3**'te işletmelerde çalışan sayısına göre “yenilik faaliyetleri yürüten girişimlerin oranı”, “ürün yeniliği yapanların oranı” ve “süreç yeniliği yapanların oranı” bilgileri sunulmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu sınıflandırmasına göre işletmeler 10 ila 49, 50 ila 249 ve 250 ve üzeri çalışan sayısı olarak gruplandırılmaktadır.

Tablo 18.1-18.3'te çok da şaşırtıcı olmayan ama yine de dile getirilmesi gereken ilk nokta Ar-Ge oranlarının çalışan sayısı ile doğru orantılı olmasıdır. Neticede Ar-Ge faaliyetleri masraflıdır ve uzun yıllar hiçbir sonuç almama ihtimali çok yüksektir. Bu sebepten dolayı küçük işletmeler çoğu zaman bu masrafı üstlenmektense taklit etme eğilimindedirler. Çalışan sayısının 10 ile 49 üzeri olduğu grup küçük işletmeler olarak düşünülürse, oranların bu grup için düşük olması normaldir.

Diğer taraftan her çalışan sayısı grubu için oranların zaman içerisinde artıyor olması sevindiricidir. Ne var ki, tablolarda fark edilen bir durum 2004-2006 döneminden 2006-2008 dönemine geçerken her çalışan sayısı grubu için “Yenilik Faaliyeti Yürüten Girişimlerin Oranı”nda ciddi bir düşüşün gözlenmesidir. Bu durum bahsi geçen dönem içinde yaşanan ekonomik krizin etkisi olarak düşünülebilir. Bu tür krizlerde Ar-Ge faaliyetlerine ara verilmesi normal karşılanabilir. Oranların her çalışan sayısı grubu için son dönemde daha fazla artıyor olduğunu gözlemlemek de ayrıca sevindiricidir.

Olaya biraz da makro düzeyde bakacak olursak cari açıktan bahsetmek yerinde olacaktır. Ara malı ithalatı cari işlemler dengesi açısından bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Kullanılan ara malların yerli işletmeler tarafından üretilmesinin cari açık bakımından iki önemli katkısı vardır. Birinci olarak yaratılan katma değer ülke içinde kalacaktır. İkinci olarak da küçük işletmelerin rekabet güçleri artacaktır.

Bu bağlamda KOSGEB'in cari açık üzerinde olumlu etkilerinin olabileceği desteğinden bahsetmek yerinde olacaktır. Kurum yurt dışından ithal edilen ara malları ülkemizde üretecek küçük işletmelere destek vereceğini duyurmuştur. Bu destek 5 milyon liraya kadar olabilecektir. % 70'i geri ödemesiz olmak üzere % 100 destek sağlanacaktır. Üst limit aşağıdaki durumlarda iki katını geçmemek üzere artırılabilir:

- Kalkınma planları, hükümet programları ve yıllık programlarda belirlenen hedeflerle uyumluluk
- Stratejik dokümanlardaki öncelikler ile uyumluluk
- Bölgesel, sektörel ve ölçeksel kriterlerin dikkate alınması

Çalışmaya farazi bir örnekle devam edelim. Nihai bir ürünü üreten işletmeyi “büyük işletme” olarak adlandıralım. Varsayalım ki, bu büyük işletme üretmekte olduğu nihai ürün için gerekli olan ara mallardan sadece bir tanesini ithal etmektedir. Büyük işletmenin ithal edilen bu tek ara malın özelliklerine müdahale etmesi kısıtlı düzeyde olacaktır çünkü yabancı firma kendi ülke standartları ve ihtiyaçlarının dışında özellikleri olan bir ürünü üretmeye yeterli ihracat potansiyelinin olduğuna inanmadığı sürece istekli olmayacaktır. Dolayısıyla büyük işletme kendi nihai ürününün özelliklerini ithal edilmekte olan bu ara malın özelliklerine göre ayarlamak durumunda kalacaktır. Bu netice ise aslında büyük işletmenin arzu ettiği ürünü üretmiyor olduğu ve belki de kalitesi daha düşük olan bir ürünle yetindiği anlamına gelmektedir.

Oysa “küçük işletme” olarak adlandırabileceğimiz bir diğer yerli firma bu ara malı üretmeye başlasa büyük işletme ithalatına son verecek ve küçük işletme ile çalışmaya başlayacaktır. Bu durum büyük işletmeye tam olarak arzu ettiği ürünü üretebilme imkanını sağlayacaktır çünkü bu durumda büyük işletmenin küçük işletmeden tam olarak istediği özelliklere sahip olan ara malı sipariş edebilme imkânı doğacaktır. Büyük işletme tarafından üretilen nihai malın kalitesi yükselecektir. Büyük işletmenin ara mal için yapacağı masrafın düşme ihtimali de çok yüksektir. Nihai ürünün diğer parçaları zaten yerli üretildiği için bu parçanın da yerleştirilmesi neticesinde nihai ürün tam olarak yerli üretim kapsamına girecektir.

Bu yeni statü büyük işletme için ihracat imkânlarını arttıracaktır. Özellikle savunma sanayinde, bir ülkede üretilen ve çeşitli ara malların da ithal olarak kullanıldığı durumlarda, bu ara malları sağlayan yabancı firmaların ürünün ihracatını kısıtlayıcı etkileri olabilmektedir. Yabancı firmanın kendi ara malının kullanıldığı ürünlerin ihracatına izin vermeme gibi bir hakkı olabilmektedir. Yabancı firma dünya politikasının gidişatı çerçevesinde özellikle ambargo konulmuş olan ülkelere ihracat yapılmasına izin vermeyebilir. Tabii burada sektör sadece savunma sektörü ürünleri ile kısıtlı kalmayacaktır. Nihai ürünü tamamen yerleşen büyük işletme bu bağımlılıktan kurtulacak ve kendi ihracat kararlarını kendi verebilme özgürlüğüne kavuşacaktır.

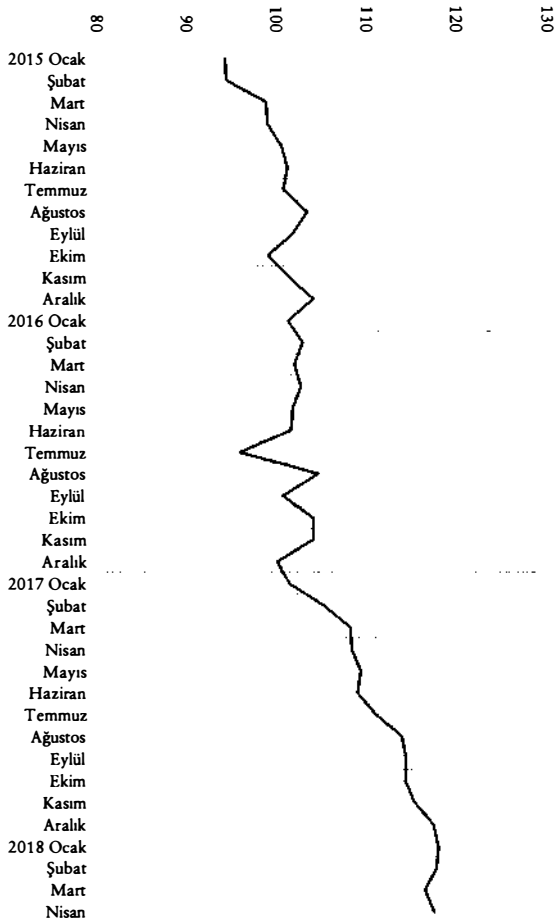
Diğer taraftan ara malının yurt içindeki üretimlerde kullanılıyor olması küçük işletme için de ihracat imkânlarını arttırıyor olacaktır çünkü pek çok ülke herhangi bir ara malı ithal ederken o malın ithal edilen ülke içinde de kullanılıp kullanılmadığını önemsemektedir. Eğer kullanılmıyorsa bu ara malı ithal etmekte isteksiz davranmaktadır.

Diğer taraftan büyük işletmenin taleplerini karşılamak amacıyla küçük işletme gerekli olan ekipman altyapısına yatırım yapacaktır. Küçük işletme için bu altyapının oluşturulması benzer başka ürünlerin üretilmesine de imkân sağlayacaktır. Bu da bu diğer malların üretilmesi neticesinde gerek iç gerek dış ticaret kapasitesini arttırmasına imkân sağlayacaktır. Ayrıca üretim miktarındaki bu artış istihdama da olumlu katkılarda bulunacaktır.

Gerek küçük işletme gerek büyük işletme açısından bu süreç Ar-Ge çalışmalarına hız verilmesi açısından da bir motivasyon olacaktır. Ar-Ge çalışmaları önemlidir çünkü yerleşmenin olumlu katkıları dünya üzerinde var olanı tekrarlamak yerine bir yenilik üreterek yerleşmek şeklinde olacak olursa çok daha fazla olacaktır.

GRAFIK 18.1

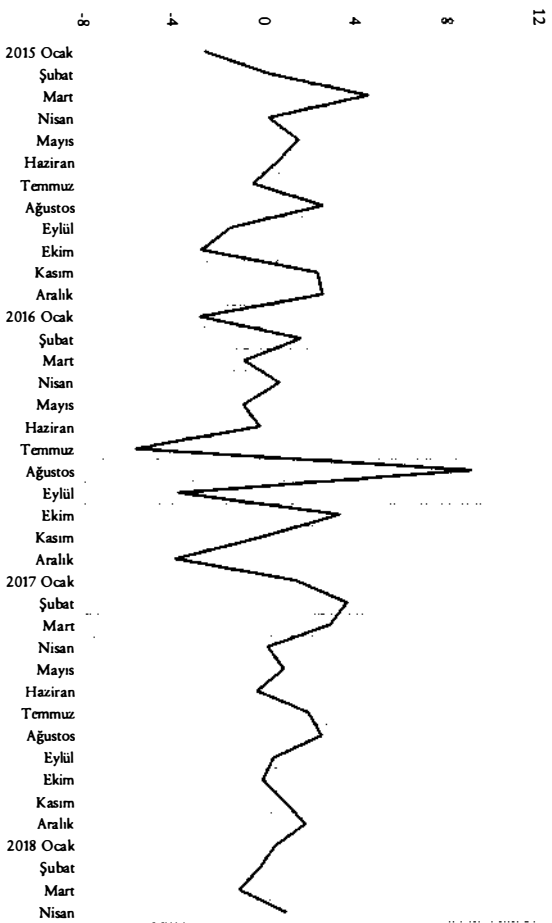
Mevsim ve Takvim Etkilerinden Arındırılmış Ara Mali Üretim Endeksi (2015-2018)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu

GRAFIK 18.2

Ara Mali Aylık Değişim Oranları (2015-2018)*

Not: * Mevsim ve takvim etkisinden arındırılmış endekslerden hesaplanmaktadır.

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu

Ara Malları Üretiminin Yerlileştirilmesinin Önemi

SIDIKA BAŞÇI

Genellikle nihai bir ürünün üretilmesi için gerekli olan ara malların üretimi faaliyet alanı olarak bir parça küçümsenir. Mesela büyük ideallerle üniversitelerden mezun olan gençler bu tür ürünleri üretmekte olan işletmeleri iş imkânları sıralamalarında en son sıralara yerleştirirler. Şık kıyafetler üreten bir işletme her zaman için düğme üreten bir işletmeden, ya da roket üreten bir işletme elektrik motoru üreten bir işletmeden üstün tutulur. Oysa bu ara malları üreten firmaların katkıları zannedildiğinden çok daha fazladır. Ülkemizde pek çok ara mal üreticisi bulunsa da hiç de az sayılmayacak miktarda ara mal hali hazırda yurt dışından ithal edilmektedir. Bu çalışma ithal edilmekte olan bu ara malların da yerlileştirilmesinin ne tür olumlu sonuçlarının olacağı üzerine odaklanmaktadır.

Tarihsel süreç içerisinde 1946 yılında çok partili siyasi sisteme geçilmesinin ardından 1960'lı yıllara kadar yerli hammaddeye dayalı tüketim mallarında ithalat yapılması yerine yerli üretim sürecine hız verilmiştir. 1962 yılından sonra ise kalkınma planları uygulamaya konmuştur. Bu planlar çerçevesinde 40 yıl boyunca ithalat ikamesine yer verilmiştir. Dolayısıyla bu dönemin dış rekabete kapalı bir dönem olduğu söylenebilir. (Ay ve Karaçor, 2006) 1970'li yılların ilk yarısı ise yerleştirme stratejisinin en yoğun yaşandığı dönem olarak nitelendirilebilir. Bu yıllarda yapılandırılan kamu yatırım programları ağır imalat sanayi ve sermaye mallarında yerli üretim kapasitesinin artırılmasına yöneliktir. (Ay ve Karaçor, 2006; İsmihan ve Özcan, 2006) Ne var ki, 1970'li yılların ortalarında yaşanan petrol krizi bu programları olumsuz yönde etkilemiştir. Yatırım malları ve ara malları ithalatında sorunlar yaşanmıştır. 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları'ndan sonra ise daha dışa açık ticaret politikaları izlenmeye başlanmıştır. Son üç yıl için ara malları üretimi ile ilgili durum ise **Grafik 18.1** ve **Grafik 18.2**'de görülebilir. **Grafik 18.1**'de "Mevsim ve Takvim Etkilerinden Arındırılmış Ara Malı Üretim Endeksi" ve **Grafik 18.2**'de de "Ara Malı Aylık Değişim Oranları" bulunmaktadır. **Grafik 18.1**'den fark edilecek bir durum endeksin 2017 yılı başından itibaren artış eğilimine geçmiş olmasıdır.

- Taymaz, E. ve Voyvoda, E. (2015). 2023'e Doğru Sanayi, Yapısal Dönüşüm ve Sanayi Politikaları. İktisat İşletme ve Finans, 30, 25-62.
- TC. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (BSTB) (2012). 2012 Yılı Ar-Ge Merkezleri Performans Değerlendirmesi Raporu, Ankara: BTSB.
- Teubal, M. (1996). R&D and Technology Policy in NICs as Learning Processes. *World Development*, 24, 449-460.
- TÜBİTAK (2018) TÜBİTAK'ın Özel Sektöre Yönelik; Ar-Ge, Yenilik ve Girişimcilik Destek Programlarına İlişkin İstatistik Veriler, Teknoloji ve Yenilik Destek Programları Başkanlığı TEYDEB, Mart, Ankara. Erişim Adresi: https://www.TUBITAK.gov.tr/sites/default/files/292/teydeb_istatistikler_2018_8mart.pdf Erişim Tarihi: 10.08.2018.
- TÜİK (2018) Merkezi Yönetim Bütçesinden Ar-Ge Faaliyetleri İçin Ayrılan Ödenekler ve Harcamalar, 2018, TÜİK Haber Bülteni No 27742, TÜİK, Ankara. Erişim Adresi: <http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27742> Erişim Tarihi: 11.08.2018.
- Uyur, E. (1998) Export Policies and Export Performance: The Case of Turkey. R. Safadi (ed.), *Opening Doors to the World: A New Trade Agenda for the Middle East*, The American University in Cairo Press and International Development Research Centre, 199-246.
- Vucic I. (2010). *Cooperation and Cluster Strategies within and between Technology-intensive Organizations: How to Enhance linkages Among Firms in Techno-parks?*, STPS Working paper Series, 10/02, Ankara, STPS.
- Wade, R. (1990). *Governing the Market: Economic Theory and the Role of the Government in East Asian Industrialization*, Princeton: Princeton University Press.

KAYNAKÇA

- Amsden, A.H. (1989). *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. New York: Oxford University Press.
- Amsden, A.H. (2001). Industrialization under new WTO law. *Trade and Development. Directions for the 21st Century*, J. Toye (ed.), Cheltenham: E. Elgar, 82-100.
- Bruton, J.B. (1998). A Reconsideration of Import Substitution. *Journal of Economic Literature*, 36, 903-979.
- Cansız, M. (2013). *Türkiye'nin Yenilikçi Girişimleri. Teknoloji Geliştirme Bölgeleri*, Yayın No 2850, Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı.
- Cansız, M. (2017). *2023'e Doğru Türkiye Teknoparkları*. Yayın No 2972, Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı.
- Chang, H.J. (2010). Industrial Policy: Can We Go Beyond an Unproductive Confrontation. *Annual World Bank Conference Development Economics 2010*, Washington D.C.: The World Bank, 83-109.
- Chenery, H., Robinson, S. ve Syrquin, M. (1986). *Industrialization and Growth. A Comparative Study*, A World Bank Research Publication. New York: Oxford University Press.
- Dünya Bankası (2009). *Turkey: National Innovation and Technology System. Recent Progress and Ongoing Challenges*. Washington DC: The World Bank.
- Erdil, E., Pamukçu M.T. ve Çiftçi, G. (2016). *RIO Country Report 2015 Turkey*. Lüksemburg: Publications Office of the European Union.
- Gertler, P.J., Martinez, S., Premand, P., Rawlings L.B. ve Vermeersch C.M.J. (2011). *Impact Evaluation in Practice*, Washington DC: The World Bank.
- Karaoğuz, H.E. (2017). The political Dynamics of R&D Policy in Turkey: Party Differences and Executive Interference During the AKP Period. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 1-17.
- Karaosmanoğlu, A. (2010) DPT'nin kuruluşu ve 21. Yüzyılda Planlama. *Atilla Sönmez'e Armağan. Türkiye'de Planlama'nın Yükselişi ve Çöküşü 1960-1980*, E. Türkcan (der.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 189-228.
- Katz, J.M. (1987). *Technology Generation in Latin American Manufacturing Industries: Theory and Case-Studies Concerning its Nature, Magnitude and Consequences*, Londra: Macmillan.
- Kepenek, Y. (2019). *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Krueger A.O. ve Tuncer, B (1982). An Empirical Test of the Infant Industry Argument. *American Economic Review*, 72, 1142-52
- Küçükkiremitçi, O. (2011). Türkiye Sanayi Stratejisi Belgesi Temelinde İmalat Sanayinin Yapısal Analizi. *Memleket Siyaset Yönetim*, 6, 53-94.
- Mandal, H. (2018). *Bilim, Teknoloji ve Yenilik Sisteminde Yeni TÜBİTAK*, 30 Mayıs 2018 tarihinde yapılan sunum, TÜBİTAK, Ankara.
- MARKA (Doğu Marmara Kalkınma Ajansı) (2016). *Doğu Marmara Özel Sektör Ar-Ge Genel Görünüm Raporu*, MARKA – Mart, Doğu Marmara Kalkınma Ajansı, Kocaeli.
- Özcelik, E. ve Taymaz, E. (2008). R&D support programs in developing countries: The Turkish experience. *Research Policy*, 37, 258-275.
- Pack, H. (1992) Learning and Productivity Change in Developing Countries. G.K. Helleiner (der.), *Trade Policy, Industrialization and Development*. Oxford: Clarendon Press, 21-45.
- Pamukçu M.T. ve de Boer, P. (1999). Technological Change and Industrialization: An Application of Structural Decomposition Analysis to the Turkish Economy (1968-1990). *Ekonomik Yaklaşım*, 32, 5-30.
- Pamukçu M.T. ve de Boer, P. (2000). Determinants of Imports of Turkey: An Application of Structural Decomposition Analysis (1968-1990). *Yapı Kredi Economic Review*, 11, 3-28.
- Pamukçu, M.T. ve Erdil E. (2016). Sermayenin Küreselleşmesi ve Araştırma-Geliştirme Faaliyetleri: Türkiye'deki Çokuluslu Şirketler üzerine bir Çalışma. *Bilim, Teknoloji ve Yenilik: Kavramlar, Kuramlar ve Politika*, İ.S. Akçomak, E. Erdil, M.T. Pamukçu ve M. Tiryakioğlu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 589-614.
- Pamukçu, M.T.; Szczygielski, K., Grabowski, W. ve Tandoğan, V.S. (2017). Does Government Support for Private Innovation Matter? Firm-level Evidence from Two Catching-up Countries. *Research Policy*, 46, 219-237.
- Rodrik, D. (2004). *Industrial Policy for the Twenty-First Century*, CEPR Discussion Paper, No 4767, Londra.
- Tandoğan, V.S. (2011). *Impact Analysis of Industrial R&D Subsidy Programs in Turkey: An Appraisal of Quantitative Approaches*, Doktora Tezi, *Bilim ve Teknoloji Politikası Çalışmaları EABD*, Ankara, ODTÜ.

sisteminin bileşeni haline getirmek bir politika önceliği olmalıdır. Türkiye’de farklı sektörlerde faaliyet gösteren otuz kadar yabancı şirketle yapılan bir çalışma böyle bir stratejinin eksikliğine işaret etmektedir (Pamukçu ve Erdil, 2016). Mülakat yapılan firmalar, devletin hangi sektör veya teknoloji alanlarını öncelikli saydığını ve bu alanlarda yapılan Ar-Ge yatırımlarına ne kadar destek vereceğini bilmediklerini belirtmişlerdir. Firmaların dile getirdiği diğer sorunlar yükseköğretim sistemi, vergi politikaları, ana-yan sanayi ilişkileri, uluslararası yatırım politikaları gibi sadece yabancı Ar-Ge ile sınırlı olmayan çok geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Dolayısıyla bu sorunların çözümüne yönelik politika önerileri de bu geniş yelpazede yer almalı ve tüm bu alanlarda faaliyet gösteren aktörlerin işbirliğiyle tasarlanıp uygulanmalıdır.²³ Ne yazık ki, bilgimiz dahilinde böyle bir politika demetinin tasarlanıp eşgüdüm içinde uygulanmasına yönelik herhangi bir strateji ya da eylem planı bulunmamaktadır.²⁴

Küreselleşmenin ivme kazandığı çağımızda Türkiye’de, sanayileşmeyi ve yerli üretimi teşvik etmeye ve dünya ekonomisine marjinalleşmeden eklemlenmeye yönelik bir yaratıcı fikirler demeti –vizyon (?)– geliştirmek gerekmektedir. Politika yapıcılardan, etkinliği kendinden menkul Ar-Ge destek programlarından yararlanan firma sayısını ve bu sayıdaki artışı değil –kapalı kapılar ardında yapılan etki analizi çalışmalarını hiç değil– bu programlara tasarımından uygulanmasına kadar katılan tüm aktörlerle birlikte destek programlarının düzenli olarak etkilerini değerlendirmeleri beklenmektedir.²⁵ Yerli üretimi teşvik etmenin, bir ürünün değer zincirindeki tüm faaliyetlerin ülke içinde gerçekleşmesi gerekmediğine, bunun zaten ne teknik olarak ne de ekonomik rasyonalite açısından mümkün olmadığını aynı politika yapıcılarının anlaması gerekmektedir. Ar-Ge ve yenilik politikasının da bileşeni olduğu *sanayi politikası* alanındaki tartışmaları takip ettikleri takdirde aynı politika yapıcılar, sanayileşmeye ivme kazandırmak için araçları meçhul ancak hedefleri belli sanayi belgeleri yayınlamanın pek de anlamı olmadığını idrak edeceklerdir (Rodrik, 2004; Chang, 2010). Türkiye’deki nitelikli işgücünün ülkeyi terk etmeye başladığı, 2000’li yıllarda ABD’den ve AB’den Türkiye’ye gelen işgücü hareketinin durduğu, üniversitelerin ve kamu sektörünün işlevsizleştirildiği bir ortamda bu tür beklentiler hayalperestlik kategorisine girebilir ancak ülkemizin tarihi sürprizlerle doludur.

²³ Pamukçu ve Erdil (2016), 2009 yılında görüştikleri Türkiye’de faaliyet gösteren otuza yakın yabancı firmanın küresel Ar-Ge harcamalarından % 10’u Türkiye’ye çekildiği takdirde, aynı yıl Türkiye’deki toplam Ar-Ge harcamalarının üç misline çıkacağına işaret etmektedirler.

²⁴ A. Karaosmanoğlu’nun yabancı sermaye konusundaki 2010 yılındaki şu görüşleri anılmaya değerdir: “... yabancı sermaye bizde iyi olmayan yerlere gidiyor, deniyor. Ben bundan çok rahatsız(ım) ... Rahatsızlığım yabancı sermayenin Türkiye’ye gelmesinden değil, fakat gelen yabancı sermaye yeni bir şey yapacağına, Türkiye’de olan bir şey alıyor, çoğu zaman. Bu şekilde gelen yabancı sermayenin bize uzun vadede yararı olacağını düşünmek pek kolay değil. Yabancı sermayeye karşı olmanın bir anlamı yok, bugünün dünyasında. Ama yabancı sermayenin geliş şartlarını ve gelişinde yapacağı şeyleri ... ve gelişinden sonra yaptığı değişiklikleri göz önünde bulundurmak lazım. Geldiği yerlerde, teknolojiyi iletildiği takdirde iyi şeylerin yapılabileceği bazı kuruluşlar vardır. Onları yeniden daha verimli ... kuruluşlar haline getirmek yerine, olmadık işler yapmaya gidiyorlar Yabancı sermaye için gelenlere ... “beyler geliyorsanız burada bir iş yapacaksınız gelin” diyebilecek bir anlayış da sağlayabilmek gerek ...”. Karaosmanoğlu (2010), s. 226.

²⁵ Birçok destek programı için böyle sistematik bir değerlendirmenin önünde teknik bir engel olmadığını daha önce not etmiştik. G. Kore’de 200’e yakın Ar-Ge ve yenilik destek programı düzenli olarak etki analizine tabi tutulmaktadır.

SONSÖZ

Bu yazıda Türkiye ekonomisinde 1960-80 ile 1980 sonrasında yerli üretimi teşvik eden mekanizmalar ve bu mekanizmaların etkinliği tartışıldı. İlk dönemde girişimciler için getirisi yüksek ancak toplumsal maliyeti muazzam olan, İİSS altında ortaya çıkan suni kısıtlara değindik. Bu kısıtların sebep olduğu firma düzeyindeki atipik teknoloji faaliyetlerini ve bunların GOÜ'lerde süregelen dışa bağımlılığı kıramamadaki rollerini tartıştık. 1980 sonrasında ise DTÖ sisteminde önemi bir yer tutan Ar-Ge ve yenilik desteklerinin seyri ve etkinliği mercek altına alındı.

Ülkemizde yerli üretimi doğrudan veya dolaylı şekilde etkileyen teknolojik araştırma faaliyetlerine verilen destek sayısının son yıllarda giderek arttığını, bu desteklerin dördüncü bölümde incelenenlerle sınırlı olmadığını burada belirtelim (Erdil vd., 2016; Mandal, 2018). Teknolojik gelişmeyi hedefleyen desteklerin yanı sıra çevre koruma ve bölgesel gelişme destekleri de DTÖ mevzuatında yer almaktadır ve yerli üretimi tetikleyebilirler. Ayrıca yatırımlara sağlanan teşvikler de bu yazıda incelenmedi.

1980 sonrası yerli üretimin teşviki ve seyrinin analizi söz konusu olunca, 2000'li yıllarda yayınlanan sanayileşme belgeleri de incelenmelidir. TC. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı tarafından 2010 yılında hazırlanan *Türkiye Sanayi Stratejisi Belgesi* (TSSB) 2011-2014 bu strateji belgelerinden biridir. Yerli üretimin teşvik edilmesi başlıca hedeflerinden biri olan bu strateji belgesine yoneltlen iki önemli eleştiri şunlardır (Küçükkiremitçi, 2011; Taymaz ve Voyvoda, 2015): TSSB'nin sanayileşmeye ivme kazandırmak için bir dizi hedef koyduğu ancak bu hedeflere ulaşılması için izlenecek politikalar ve politika araçları konusunda muğlak kaldığı, analizlerde birincil veri kaynaklarını kullanmadığı ve ekonomiyi bütüncül bir yaklaşımla ele almadığıdır. Taymaz ve Voyvoda (2015), 2000'li yıllarda yaşanan; imalat sanayii ihracatında düşük teknoloji sektörlerinden orta-teknoloji sektörlerine geçişin izlenen bilinçli bir stratejiden değil, Türk ekonomisinin bölgesel üretim zincirlerine eklenmesinden kaynaklandığını vurgulamaktadırlar. Bu alandaki stratejilerin eksikliği veya yetersizliğinin bir başka göstergesi, yüksek teknoloji içeren ürünlerin ihracatımız içindeki payının az ve 2000'lerin başına göre giderek azalıyor olduğudur.²² Sadece bu saptamalar bile TSSB 2011-2014 ve benzeri strateji belgelerinin tasarım ve/veya uygulama aşamasında ciddi sorunlar yaşadığına işaret etmektedir.

Ülkemizde kalkınma stratejisi oluşturulmasında yaşanan sorunlara ilişkin bir başka örnek doğrudan yabancı sermaye yatırımları (DYSY) alanından verilebilir. 1980 öncesinin aksine artık GOÜ'ler DYSY'yi ülkelere çekmek için çeşitli stratejiler oluşturmaktadırlar. Bu stratejiler; yatırım, istihdamı ve ihracatı artırmanın yanı sıra başka yollardan edinilmesi mümkün olmayan teknolojilerin ülkelere transferini de hedeflemektedir. Öte yandan 2000'li yıllarda yapılan çalışmalar, yabancı şirketlerin GOÜ'lerde sadece üretim yapma saikiyle değil, Ar-Ge faaliyetlerinde bulunma saikiyle de yatırım yaptıklarını göstermektedir. Dolayısıyla Ar-Ge harcamalarının GS-YİH'ye oranı bir türlü % 1'i geçmeyen Türkiye için yabancı Ar-Ge'yi çekmek ve ulusal inovasyon

²² Mandal (2018). 2000 yılında % 7,8 olan bu pay, 2017 yılına gelindiğinde % 3,8'e düşmüştür. G. Kore'de aynı oran 2017 yılında % 30'a yaklaşmıştı.

TÜBİTAK TEYDEB 1501 numaralı *Sanayi Ar-Ge Projeleri Destekleme Programı*'na yönelik iki etki değerlendirmesi çalışması yapılmıştır. İlk çalışma 1993-2001 dönemini kapsamaktadır ve fon sağlayıcı Dünya Bankası'nın talebi üzerine gerçekleştirilmiştir (Özçelik ve Taymaz, 2008). İkincisi ise bir doktora tezi çerçevesinde yapılmıştır ve 2003-2006 dönemini kapsamaktadır (Tandoğan, 2011). Her iki çalışma da hibe desteklerin firmaların Ar-Ge destekleri üzerinde olumlu etkisi olduğuna işaret etmektedir. **Grafik 17.1**'de görüldüğü üzere hibe destekler 2006 sonrasında artmaya devam etmiş ancak TÜBİTAK tarafından desteklerin etkinliğini değerlendirmeye yönelik herhangi bir çalışma yapılmamıştır. TEYDEB desteği alan firmaların destek verileriyle TÜİK veri tabanındaki performans göstergelerinin bir araya getirilerek, bu desteklerin düzenli nicel etki analizinin gerçekleştirmenin önünde teknik engel bulunmadığını hatırlatalım. Dolayısıyla bu tür etki çalışmalarının var olmamasını bu fonları sağlayan kamu kuruluşlarının isteksizliğine bağlayabiliriz. Bu isteksizliğin kaynağında; kamu kurumlarına sirayet eden “hata yapma korkusu”, her fırsatta reklamı yapılan ve övgüyle söz edilen destek programlarının etki analizi sonrası eleştirilme olasılığı ve etki analizi bulgularının siyasi otoritenin hoşuna gitmeme riski bulunmaktadır. **Tablo 17.1**'de sunulduğu üzere 1995-2017 yılları arasında sabit fiyatlarla 7,1 milyar TL'ye ulaşan TÜBİTAK TEYDEB Ar-Ge hibe desteklerinin etkisiyle ilgili 2006 sonrasını kapsayan bir çalışmasının olmamasını başka türlü açıklamak zordur.

Bir süredir TGB ve Ar-Ge merkezlerinde destek alan firmaların performanslarına yönelik veriler toplanmakta ve BSTB'nin internet sitesinde kamuoyuyla paylaşılmaktadır – Bkz. **Tablo 17.2** ve **Tablo 17.3**. İhracat, satış, istihdam vb. değişkenlere yönelik bu istatistikler ilgili desteklerin başarılı olduğunun göstergesi sayılmaktadır²⁰. Oysa verilen desteklerin etkisi bu şekilde belirlenemez! Sağlıklı bir değerlendirme; destek alan firmaların söz konusu Ar-Ge desteklerinden yararlanmadıkları varsayımsal durum için Ar-Ge harcama ve personelleri gibi girdi; satış, ihracat ve patent gibi çıktı göstergeleri hakkında tahminde bulunmayı gerektirir. Başka bir deyişle desteklerin en azından girdi ve çıktı artımsallığının belirlenmesini dolayısıyla *gerçek karşıtı* senaryolar üretmeyi gerektirir ki bu meşakkatli bir iştir ama mümkündür (Gertler vd., 2011).

Destek alan firmalardan –almadıkları alternatif senaryoya göre– başarılı olanlar elbette vardır. Destek veren kamu kurumlarının düzenli olarak yayınladığı “*başarı hikayeleri*” kitapçıklarında onlar da yer almaktadır. Ancak bu başarılı firmaların yanı sıra büyük olasılıkla sayıları onlardan daha fazla olan girdi ve/veya çıktı artımsallığını sağlayamayan firmalar²¹ vardır ki bu ilgili destek programının tasarımının ve/veya uygulamasının gözden geçirilmesini, yeniden tasarlanmasını ve hatta bazı durumlarda sonlandırılmasını gerektirebilir.

²⁰ Benzer performans göstergeleri TÜBİTAK TEYDEB hibe desteklerini alan firmalar için mevcut değildir zira destek süreci sona eren firmalar hakkında TÜBİTAK'ın elinde veri bulunmamaktadır. TÜBİTAK'ın bu firmalara anket aracılığıyla ulaşma girişimleri sonuçsuz kalmıştır.

²¹ Ar-Ge desteği almasa da aynı miktarda Ar-Ge harcamasını her halükârda yapacak olan firmalar bu kategoridedir.

Vergi mükelleflerinden meşakkatle toplanan kamu kaynaklarının etkinliğinin sorgulandığı bir konuşmanın ideolojik bir pozisyon göstergesi sayılması¹⁹ ya da teknokentlerdeki desteklerin etkinliğine ilişkin çalışmaların yapılması sonucunda bu kuruluşların kapatılacağına inanılması; söz konusu desteklerin endişe verecek boyutta “kazanılmış hak” (*vested interest*) haline geldiğini göstermektedir. Bu haliyle günümüzde Türkiye’de yürürlükte olan Ar-Ge destek sistemi, 1960-80 döneminde ülke ekonomisine ağır maliyeti olan ithal ikameci teşvik sistemini andırmaktadır.

Sanayileşmeye yönelik politikaların uyması gereken üç altın kuraldan sonuncusu, bu politikaların *değerlendirmeye, gözden geçirilmeye açık olmasıdır*. Daha önce de değindiğimiz üzere, hangi sektörlerin ya da teknolojilerin ne boyutta desteğe ihtiyaç duyduğu, bu desteğin ne şekilde sağlanması ve ne kadar sürmesi gerektiği bilgisine vakıf olmak başlangıçta mümkün değildir. Bu bilgiye erişmek için desteklerin etki analizi ya da değerlendirilmesi yapılmalı, hedeflere ne ölçüde ve yeterince hızlı şekilde ulaşıp ulaşılmadığını saptanmalı ve analiz sonuçlarına göre desteklerin seyri hakkında karar verilmelidir.

Türkiye ekonomisindeki Ar-Ge destek programlarının çok azının etki değerlendirilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. BSTB tarafından etki değerlendirilmesi yapılan destek programları şunlardır: Sanayi tezleri programı (SANTEZ), tekno-girişimcilik destek programı, 4691 ve 5746 sayılı yasalar uyarınca kurulan TGB’ler ve Ar-Ge merkezlerinde sağlanan destekler. Daha önce de değinildiği üzere TÜBİTAK TEYDEB 1501’in etki analize yönelik iki çalışma yürütülmüştür. Bu çalışmalarla ilgili aşağıdaki hususlar dikkat çekicidir.

TGB’ler ve Ar-Ge merkezlerine yönelik etki çalışmaları, 2015 yılından itibaren BSTB personeli tarafından yürütülmüş ancak yayınlanmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmalarda kullanılan metodoloji, veriler ve çalışmaların bulguları hakkında bilgiye sahip değiliz. Ayrıca kamuyla paylaşılmayan bir etki analizinin hedefine ne ölçüde ulaştığının tartışmaya açık olduğunu burada belirtelim! Etki analizinde kullanılan yöntemler üzerine BSTB personeline yurtdışından gelen yabancı bir akademisyen tarafından eğitim verilmiştir. BSTB, ülkemiz akademisyenlerinin teknolojik gelişme ve yenilik ekonomisinin önde gelen uluslararası bilimsel dergisi *Research Policy*’de, Ar-Ge desteklerinin nicel etki analizini konu alan makaleler yayınladıklarını gözden kaçırmış ve yerli hizmet alımını teşvik etmeye yönelik önemli bir fırsatı kaçırmıştır! (Özçelik ve Taymaz, 2008; Pamukçu vd., 2017).

BSTB, TÜBİTAK ve KOSGEB tarafından sağlanan tekno-girişimcilik desteklerinin etki analizi bakanlık bünyesinde yapılmamış, ihaleye çıkmıştır. Ancak söz konusu ihale, geniş bir coğrafi alana yayılan çok sayıda firmanın etki analizini en kısa sürede ve en düşük maliyetle yapmayı hedefleyen maliyetleri en aza indirmeye odaklanmış klasik bir kamu ihalesidir. Dolayısıyla BSTB’nin sonuçlarını yayınlamadığı böyle bir çalışmanın bulgularının ne ölçüde sağlıklı olduğu tartışmaya açıktır.

¹⁹ Etki analizinin önemine en çok değinen kuruluşlardan biri de Dünya Bankasıdır: Bkz. Gertler vd. (2011).

Temmuz 2018 itibariyle Ar-Ge merkezlerinin sektörel dağılımına bakıldığında; makine ve teçhizat (% 11), otomotiv yan sanayi (% 9), yazılım (% 9) ile bilişim, bilgi ve iletişim teknolojilerinin (% 8,5) ilk sıralarda yer aldığını göstermektedir. 5746 sayılı yasa uyarınca vergi teşvikleri sağlanan sektörlerin seçiminde, mesela yeni teknolojilerin geliştirildiği sektörlerle öncelik verecek şekilde bir yönlendirme yapılmamış sadece başvuru yapan firmaların koşullara uyup uymadığı destekler için esas alınmıştır.

4691 sayılı yasa çerçevesinde sağlanan TGB desteklerinin de sektör bazında seçicilikten uzak olduğunu söyleyebiliriz: Yazılım, bilgisayar ve iletişim sektörlerinde faaliyet gösteren firmalar 2018 yılında tüm TGB'lerdeki firmaların % 54'ünü oluşturmaktadır. Oysa yazılım sektörünün öncelikli sektörler arasında yer alıp almadığı tartışması bir yana, TGB yasa taslağı görüşülmek üzere 2001 yılında TBMM'ye yollandığında, bugün TGB'lerdeki firmaların % 37'sinin faaliyet gösterdiği yazılım sektörünün destek kapsamına alınması dahi öngörülmemiştir! (Karaoğuz, 2017)

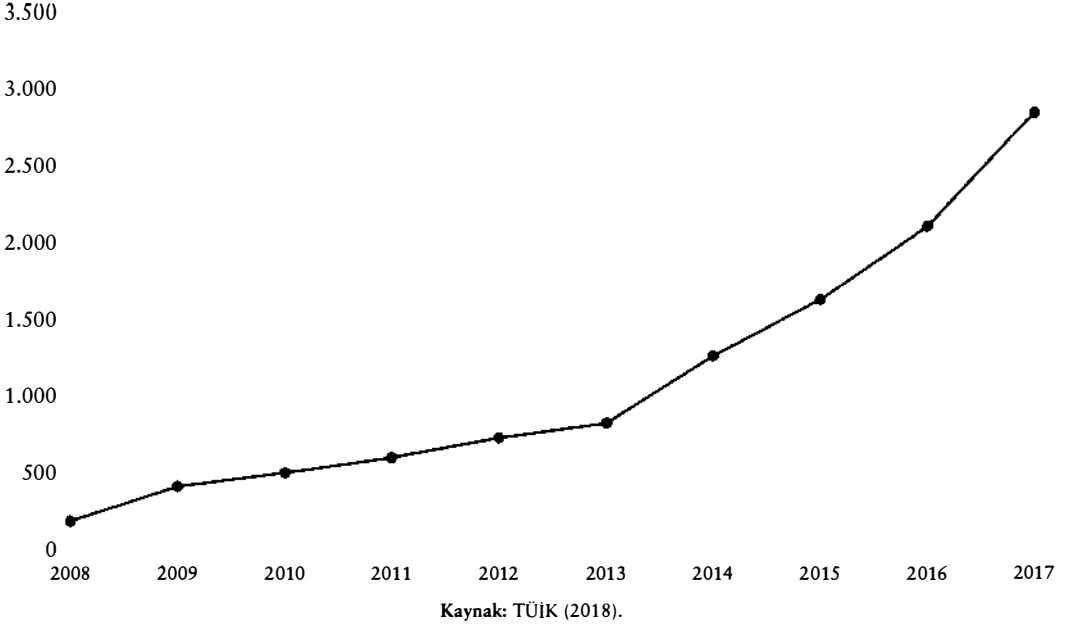
TEYDEB 1501 numaralı program çerçevesindeki doğrudan Ar-Ge destekleri 25 yıldır verilmektedir. Bu süre boyunca programa yaptıkları başvurular kabul edilen tüm firmaların Ar-Ge projelerine sektör ayrımı ve bütçe kısıtı olmaksızın destek verilmiştir. Ar-Ge kültürünün yayılmasını ve Ar-Ge projelerinin yürütülmesinin öğrenilmesini hedefleyen desteklerin İlk başlarda seçici yanı zayıf olsa da zaman içinde daha seçici hale gelmesi beklenmektedir (Teubal, 1996). TEYDEB 1501 Ar-Ge desteklerinde böyle bir gelişme olduğuna ilişkin herhangi bir gösterge bulunmamaktadır.

Türkiye ekonomisinde firmalara sağlanan dolaylı Ar-Ge desteklerinin *geçici* bir niteliği olduğunu düşünmek son derece zordur.

TGB'lerdeki destekler 2013 yılında hiçbir gerekçe gösterilmeden on yıl daha uzatılmıştır. Sayıları hızla artan Ar-Ge merkezlerinde sağlanan desteklerin ne zaman sona ereceğine dair bir tarih verilmemiştir. Bu durum, Türkiye'deki Ar-Ge desteklerinin 1960-80 dönemindeki ithal ikameci teşviklerde görüldüğü üzere, sorgusuz sualsiz bir şekilde kazanılmış bir hak haline dönüştüğüne işaret etmektedir. Özellikle Türkiye'de Ar-Ge merkezleri kapsamında verilen kapsamlı ve sonu belli olmayan desteklerin bir benzeri diğer GOÜ'lerde bulunmamaktadır.

Türkiye gibi kaynakları kıt ve vergi gelirlerinin yapısı adaletsiz ve çarpık olan bir ülkede, Ar-Ge desteklerinin iktisadi rasyonalitesini sorgulamaya kalkmak riskli bir iştir. Bu satırların yazarı; 2012 yılında Sabancı Üniversitesi'nde düzenlenen üniversite-sanayi işbirliği temalı bir konferansta bu riskten kendi payına düşeni almıştır: Bu konferansta, TGB'lerdeki dolaylı Ar-Ge teşviklerinin etkinliğinin de sorguladığı konuşması bittiğinde, İstanbul'daki bir teknokentte yönetici olduğunu söyleyen bir kişi dinleyiciler arasından koşarak yanıma gelmiş ve "hocam, OD-TÜ'lüsünüz anladık ancak bu kadar da komünist olunmaz ki" şeklinde sertçe sitemle azarlama karışımı bir protesto mesajı vermiştir! Aynı şekilde yazarın sohbet ettiği bir TGB yöneticisi, eğer TGB'lerdeki desteklere yönelik herhangi bir etki analizi çalışması yürütülürse TGB'lerin kapatılacağını, bu nedenle böyle bir çalışmanın yapılmaması gerektiğini savunmuştur.

GRAFİK 17.3
Türkiye Ekonomisinde Dolaylı Ar-Ge Destekleri- 2008-2017 (Milyon TL)

ÖZEL SEKTÖR AR-GE DESTEKLERİNİN ÜÇ ALTIN KURAL IŞIĞINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye ekonomisinde firmaların yararlandığı dolaylı ve hibe Ar-Ge desteklerinin *seçici* olduğunu söylemek oldukça zordur.

2008 yılında yürürlüğe giren 5746 sayılı yasa uyarınca kurulan Ar-Ge merkezlerinde en az 50 TZE Ar-Ge personeli istihdam edilmesi koşulu fiilen büyük firmalara kayırmaktaydı. Bu koşulun esnetilip, alt sınırın 15 TZE'ye kadar düşürülmesi Ar-Ge faaliyetinde bulunmak isteyen KOBİ'lerin lehinedir. Böyle bir değişiklik, Türkiye otomotiv sanayinde ana sanayi firmalarının tasarım faaliyetlerini yan sanayi firmalarına devretmeye yönelik stratejilerinin olduğu ancak tedarikçi firmaların Ar-Ge yetkinliklerinin yeterince gelişmediği düşünülürse olumlu bir karardır (Pamukçu ve Erdil, 2016). Savunma sanayii gibi ana-yan sanayi arasındaki iş bölümünün gelişmesinin hedeflendiği sektörler açısından da olumlu olabilir. Ancak TZE Ar-Ge personeli sayısı *tüm sektörler* için aşağıya çekilmiş ve bunun sonucunda Ar-Ge merkezi sayısında **Grafik 17.3**'te görülen patlama yaşanmıştır. Bu koşulun sektör ayrımı gözetilmeden aşağıya çekilmesine temel oluşturan bir çalışma yapılmış mıdır? Bu çalışmaların sonuçları bu karara temel olan bulgulara işaret etmekte midir?

TABLO 17.4
Ar-Ge Merkezlerindeki Ar-Ge Harcamalarının Türkiye’de Ticari Kesimin Toplam Ar-Ge Harcamalarına Oranı:
2008-2012 (Yüzde)

2008	13,1
2009	34,0
2010	38,0
2011	39,4
2012	40,7
2008-2012	34,9

Kaynak: BSTB (2012) ve TÜİK (2018)

döneminde Ar-Ge merkezlerinde yapılan toplam Ar-Ge harcamalarının % 23’ü vergi istisna ve indirimlerinden yararlanmıştır. Ulaşabildiğimiz veriler 2012 yılında sona erse de bu rakamlar 5746 sayılı yasa uyarınca kurulan Ar-Ge merkezlerinin Türkiye’nin Ar-Ge harcamalarındaki önemli yerine ışık tutmaktadır.

BSTB, Ar-Ge merkezlerinin performansını belirlemeye yönelik bir *Ar-Ge Merkezleri Performans Endeksi* oluşturmuştur. Bileşik bir endeks olan bu performans endeksi belli aralıklarla yayınlanmakta, sonuçlara göre Ar-Ge merkezleri genel ve sektör bazında sıralamaya tabii tutulmakta ve performansları düşük olan merkezlere performanslarını artırmaya yönelik tavsiyelerde bulunmaktadır. BSTB son yıllarda Ar-Ge merkezlerinin etki analizini yapmaya yönelik çalışmalar gerçekleştirmiştir ancak bu çalışmalar kamuya paylaşılmamıştır.

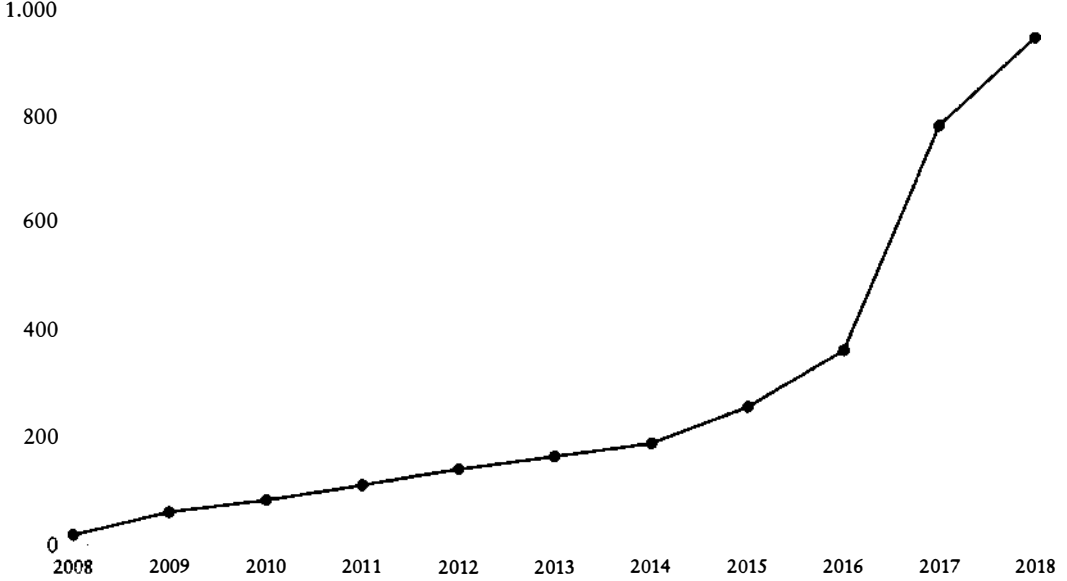
Türkiye ekonomisinde firmaların yararlandığı dolaylı desteklerle ilgili resmî veriler 4691 sayılı TGB yasasının yürürlüğe girmesinden on dört, 5746 sayılı yasanın yürürlüğe girmesinden yedi yıl sonra ilk kez 2015 yılında yayınlanmıştır.¹⁷ Bu rakamlar **Grafik 17.3**’te 2008-2017 dönemi için sunulmuştur. Söz konusu dolaylı desteklerin tamamına yakın bir bölümü TGB’lerde ve Ar-Ge merkezlerindeki faaliyet gösteren firmaların yararlandığı vergi teşviklerini kapsamaktadır.

Özel sektörün yararlandığı dolaylı Ar-Ge desteklerinin ticari kesim Ar-Ge harcamalarına oranı 2008 yılında % 6,5 iken, 2009 yılında % 13,3’e çıkmış, 2016 yılında % 15,9’a ulaşmıştır. TÜBİTAK TEYDEB’in başlıca beş hibe destek programı çerçevesinde sağlanan doğrudan destekler de dolaylı desteklere eklenirse¹⁸, 2016 yılında ticari kesime verilen toplam Ar-Ge destek oranı % 18,5’i bulmaktadır. Ayrıca aynı yılda dolaylı Ar-Ge desteklerinin toplam Ar-Ge desteğindeki payı % 86’dır.

¹⁷ Erdil vd. (2016). s. 49. TÜİK tarafından yayınlanan rakamlar; 193 sayılı Gelir Vergisi, 5520 sayılı Kurumlar Vergisi, 4691 sayılı TGB ve 5746 sayılı Ar-Ge Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkında Kanun çerçevesinde sağlanan vergi indirim ve istisnalarını içermektedir.

¹⁸ Söz konusu hibe destek programlarının sayı ve başlıkları şunlardır: 1501 (Sanayi Ar-Ge Projeleri Destekleme Programı), 1507 (KOBİ Ar-Ge Başlangıç Destek Programı), 1511 (Öncelikli Alanlar Araştırma Teknoloji Geliştirme ve Yenilik Projeleri Destekleme Programı), 1509 (Uluslararası Sanayi Ar-Ge Projeleri Destekleme Programı) ve 1512 (Girişimcilik Aşamalı Destek Programı). Bu beş program çerçevesinde verilen destekler 2016 yılındaki TÜBİTAK TEYDEB desteklerinin % 88’ini oluşturmaktadır.

GRAFİK 17.2
Belge Alan Ar-Ge Merkezleri Sayısı (2008-2018)

Kaynak: Ar-Ge merkezleriyle ilgili erişilen bir dizi veri seti. 2018 verisi Temmuz ayına ilişkindir.

TABLO 17.3
Ar-Ge Merkezleri Özet Bilgiler – (Kümülatif)

	Faal Ar-Ge Merkezi Sayısı	Toplam Personel Sayısı	Proje Sayısı (Tamamlanan ve Yürütülen)	Patent Sayısı (Tescil ve Başvuru)	Yabancı/ Yabancı Ortaklı Firma Sayısı
2008-2012	154	21.578	-	1.043	-
2014	168	22.652	-	2.703	32
2015	232	24.847	12.823	4.661	38
2018 (Temmuz)	942	49.200*	25.674	9.585	134

Not: * Bu sayının % 56'sı lisans, % 20'si yüksek lisans ve % 2'si doktora ve üssü mezunlardan oluşmaktadır.

Kaynak: 2008-2012 için bkz. BSTB (2012). 2014 ve 2015 için: bkz. MARKA (2016). 2018 yılı için bkz. BSTB web sitesi.

TABLO 17.2
Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Özet Bilgiler (Kümülatif)

	Faal TGB Sayısı	Firma Sayısı	İstihdam	Akademik Girişimci	Satışlar (Milyon TL)	İhracat (Milyon Dolar)	Tescilli Patent Sayısı
2001	2	60	240	7	50	3	3
2005	11	468	6.489	30	960	80	55
2010	28	1.515	13.397	279	9.200	520	275
2015	49	3.744	38.239	714	32.068	2.333	591
2018	56	4.916	47.525	1.019	57.800	3.400	997

Kaynak: Cansız (2017). 2018 rakamları Haziran 2018'e ilişkindir (<https://teknopark.sanayi.gov.tr>)

Dünya Bankası'nın 2009 tarihli bir raporunda, Türkiye'deki TGB sayısının ihtiyaçtan fazla olduğuna ve üniversite yönetimlerinin TGB'deki firmaları ödedikleri yüksek kiralardan dolayı önemli bir gelir kaynağı olarak gördüklerine işaret edilmektedir (Dünya Bankası, 2009). TGB'le-re verilen desteklerin etki analizi BSTB'de bünyesinde 2015 yılından itibaren yapılmış ancak bu çalışmalar yayınlanmamıştır.

Türkiye ekonomisinde firmaların Ar-Ge faaliyetlerine verilen dolaylı vergi destekleri, 2008 yılında 5476 sayılı *Ar-Ge Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkında Kanunu*'nun yürürlüğe girmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Bu yasa çerçevesinde kurulan Ar-Ge Merkezleri, şirketlerin üretim birimlerinden ayrı bir fiziksel lokasyonda faaliyet gösteren ve tüzel kişiliği olan kuruluşlardır. Ayrıca sağlanan vergi teşviklerinden yararlanmak için gerekli koşullar arasında Ar-Ge merkezinde tam zaman eşdeğer (TZE) en az 50 Ar-Ge personelinin istihdam edilmesi bulunmaktadır. **Tablo 17.3** Ar-Ge merkezleri hakkında ulaşabildiğimiz göstergeleri içermektedir.

2016 yılında yürürlüğe giren 6676 sayılı kanunla 5746 sayılı kanunda değişiklikler yapılmıştır. Ar-Ge Merkezi kurulması için gerekli en az 50 TZE Ar-Ge personeli çalıştırma koşulu aşağıya çekilmiş ve 15 TZE Ar-Ge personeline kadar indirilmiştir. Bunun sonucu olarak **Grafik 17.2**'de görüldüğü üzere Ar-Ge merkezi sayısı hızla artmış, 2016'ta 362 olan bu sayı 2017 yılında 779'a, 2018 yılı Temmuz ayında 942'ye ulaşmıştır. Yasada yapılan değişiklikle Ar-Ge merkezleri yanı sıra sayıları Mayıs 2018 sonu itibariyle 220'ye bulan tasarım merkezleri de kurulmuştur.

Bu merkezlerde yapılan Ar-Ge harcamalarına yönelik rakamlar kamuoyuyla paylaşılmaktadır. Ancak Eylül 2016 tarihinde BSTB'nin sayfasında yer alan bir sunumdan¹⁶ 2008-2012 yılları için **Tablo 17.4**'te verilen istatistiklere ulaşılmıştır. 5746 sayılı yasa uyarınca kurulan Ar-Ge merkezlerinde 2008 yılında gerçekleştirilen Ar-Ge harcamalarının aynı yılda Türkiye'de ticari kesimin toplam Ar-Ge harcamalarına oranı % 13 olmuştur. Bu oran düzenli şekilde artmış 2012 yılında % 40,7'ye erişmiş ve 2008-2012 döneminde ortalama % 35 olmuştur. Ayrıca 2008-2012

16 BSTB (2012). "2012 yılı Ar-Ge Merkezleri performans değerlendirmesi raporu" başlıklı bu sunum daha sonra BSTB'nin web sitesinden kaldırılmıştır.

TEYDEB 1501 numaralı programı kapsamında verilen Ar-Ge desteklerini değerlendiren iki etki analizi çalışması mevcuttur. İlk çalışma 1993-2001 dönemini kapsamaktadır ve fon sağlayıcı Dünya Bankası'nın talebi üzerine gerçekleştirilmiştir. İkincisi ise bir doktora tezi çerçevesinde yapılmıştır ve 2003-2006 dönemine ilişkindir (Özçelik ve Taymaz, 2008; Tandoğan, 2011). Her iki çalışma da desteklerin firmaların Ar-Ge harcamalarını artırdığına işaret etmektedir. Ayrıca Tandoğan'da (2011) desteklerin firma satışları ve ihracatı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığı bulgusuna erişilmekte ancak çalışmada firma çıktılarına yönelik pozitif bir etki bulmak için bu üç yıllık dönemin çok kısa olduğu belirtilmektedir. 2000'li yıllarda proje sayılarında ve verilen desteklerdeki gözlenen ciddi artışa karşın, TEYDEB 1501 destek programının etki analizinin yapıp programın hedeflerine ne ölçüde ulaştığını analiz eden bir başka çalışma bizim dahilinde yoktur.¹³ Oysa TEYDEB desteği alan firmaların destek verileriyle, aynı firmaların TÜİK veri tabanında yer alan performans göstergelerinin bir araya getirilerek düzenli şekilde bu desteklerin etki analizini gerçekleştirmenin önünde hiçbir teknik engel bulunmamaktadır.

Özel Sektöre Sağlanan Dolaylı Ar-Ge Desteklerinin Evrimi

2001 yılında yürürlüğe giren 4691 sayılı *Teknoloji Geliştirme Bölgeleri (TGB) Kanunu* uyarınca, üniversite kampüslerinde kurulan TGB'lerde bulunan firmaların teknoloji geliştirmeye yönelik faaliyetlerine vergi teşvikleri sağlanmaktadır. Bu teşvikler kurumlar ve gelir vergisiyle işverenin ödediği SGK primlerinden kısmi ya da tam muafiyet içermektedir (Cansız, 2013). TGB'lerde yer almanın firmaların teknoloji geliştirme ve yenilik faaliyetlerini olumlu yönde etkileyeceği beklentisinin iki sebebi vardır: İlk TGB'deki firmaların aralarında kurulacak olası etkileşimlerin bu yenilik sürecini kolaylaştıracağı, ikincisi ise üniversite kampüslerinde bulunmalarının onları akademisyenlerle işbirliği yapmaya iteçidir. Tablo 17.2'de TGB'lerle ilgili göstergeler verilmektedir.

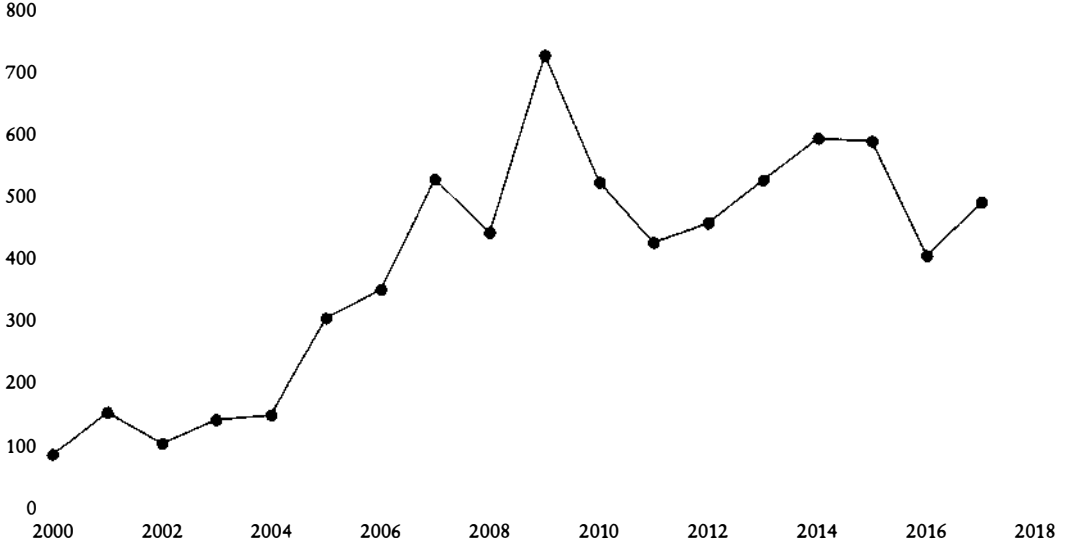
TGB'lerde sağlanan vergi teşviklerinin hedeflerine ne ölçüde ulaştığını inceleyen nicel ya da nitel çok az çalışma vardır.¹⁴ Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (BSTB) tarafından 2015 yılından itibaren yapılan etki analizi çalışmaları yayınlanmamıştır. Süresi 2013 yılında sona eren TGB yasası aynı yıl bir on yıl daha uzatılmıştır ve TGB'lerde sınırlı miktarda üretim yapılmasına da izin verilmiştir. 2001 yılında yürürlüğe giren TGB yasasından yararlanan şirketler hakkında 2012 yılına kadar sistematik şekilde hiçbir veri toplanmamıştır. BSTB'nin talebi üzerine 2012 yılında Ankara'daki üç büyük TGB'nin yönetici şirketleri akademisyenlerin de katkısıyla Türkiye'deki TGB'lerden veri toplamış, performans göstergeleri oluşturmuş ve analizini yapmaya çalışmıştır. Bu gelişmenin arkasında sadece TGB yasasının süresinin 2013 yılında sona erecek olması değil, aynı zamanda AB müktesebatına uyum sürecinde 2010 yılında yürürlüğe giren 6017 sayılı *Devlet Desteklerinin İzlenmesi ve Değerlendirmesi Hakkında Kanunu*'nun haksız rekabetle ilgili maddeleri de bulunmaktadır.¹⁵

¹³ Olası çalışmaların hedefi desteklerin girdi ve çıktı artımsallığını değerlendirmek olmalıdır: Tandoğan (2011).

¹⁴ Böyle bir çalışma için bkz. Vucic (2010).

¹⁵ Bu yasanın Ar-Ge destekleriyle ilgili maddeleri için bkz. <https://www.hazine.gov.tr/ab-kilavuz-ilkeleri> Erişim Tarihi: 10.08.2018.

GRAFİK 17.1
TÜBİTAK TEYDEB Hibe Destekleri: 2000-2017* (Milyon TL)

Not: * 2017 sabit fiyatlarıyla
 Kaynak: TÜBİTAK (2018)

TABLO 17.1
TÜBİTAK TEYDEB Hibe Destekleri Hakkında Özet Bilgiler (1995-2017)

Proje Başvurusu	34.874
Desteklenen Proje	18.872
Toplam Destek	7,1 milyar TL*
Ar-Ge Hacmi	12,7 milyar TL*

Not: * 2017 sabit fiyatlarıyla.
 Kaynak: DCED (2013)

TÜBİTAK TEYDEB'in hibe destek programıyla ilgili veriler Tablo 17.1 ve Grafik 17.1'de 1995/2000- 2017 dönemi için sunulmuştur. Bu veriler TEYDEB'in tüm hibe destek programlarını kapsamaktadır.¹² Ancak 1993 yılından itibaren verilen 1501 numaralı destek programı kapsamındaki hibe destekler tüm TEYDEB hibe desteklerinin 2002 yılında % 99'unu, 2017 yılında ise % 43'ünü oluşturmaktadır (Mandal, 2018).

¹² Bu destek programları için bkz. TÜBİTAK (2018).

meleri sağlanmıştır. Bu radikal dönüşümlerde Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) kurulmasına öncülük eden GATT benzeri çok taraflı anlaşmaların da payı vardır. Türkiye DTÖ üyesidir ve dolayısıyla 1980 öncesinde olduğu kadar kolay ve kapsamlı ithal ikameci politikalar uygulaması artık mümkün değildir. Diğer bir deyişle, mevcut uluslararası sistemde yerli üretimi teşvik amacıyla ithalatı sınırlayıcı önlemler almak ve GOÜ'lerde yatırım yapmak isteyen yabancı sermayeyi performans ölçütlerine uymaya zorlamak artık çok güçtür.

Böyle bir ortamda yerli üretimi teşvik hedefi hâlâ anlamlı olsa da bu hedefin kapsamı ve bu hedefe erişmek için izlenecek yollar 1980 öncesine göre farklıdır (Amsden, 2001). Haksız rekabete sebep olmadığı sürece, firmaların araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) ile yenilik faaliyetlerine verilen teşviklerin DTÖ düzenlemelerine uygun olduğu kabul edilmektedir. 1980 sonrası Türkiye'de teknolojik gelişimin hızını ve yönünü belirleyen etkinliklere yönelik destek süreçleri ile bu süreçlerin tasarlanması, uygulanması, etkinliğinin değerlendirilmesi ve yerli üretime katkısı bu alt bölümde incelenecektir. Analizin odağında firmalara sağlanan dolaylı ve hibe Ar-Ge ve yenilik destekleri yer alacaktır.

Özel Sektöre Sağlanan Hibe Ar-Ge Desteklerinin Evrimi

Türkiye'de özel sektörde faaliyet gösteren firmaların yararlandığı çok sayıda hibe Ar-Ge destek programı bulunmaktadır. Bunlardan başlıcaları şu kuruluşlar tarafından verilmektedir ya da geçmişte verilmiştir: TÜBİTAK Teknoloji ve Yenilik Destek Programları Başkanlığı (TEYDEB), TÜBİTAK Savunma ve Güvenlik Teknolojileri Araştırma Destek Grubu (SAVTAG), Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (BSTB) (SANTEZ ve teknogirişim sermaye desteği) ve KOSGEB (Ar-Ge, inovasyon ve endüstriyel uygulama Desteği).

Biz burada uzun zaman bu desteklerden en yüksek payı alan TÜBİTAK TEYDEB desteklerini, özellikle de TÜBİTAK TEYDEB'in 1501 numaralı programını irdedeceğiz. Türkiye'de özel firmalarının Ar-Ge faaliyetlerine hibe desteklerin verilmesine 1990'larda TÜBİTAK TEYDEB'in 1501 numaralı *Sanayi Ar-Ge Projeleri Destekleme Programı* çerçevesinde başlanmıştır.¹⁰ Bu program 1993 yılından bu yana sanayi kuruluşlarının Ar-Ge nitelikli projelerine¹¹ % 60'a varan oranlarda hibe şeklinde destek sağlamaktadır. Firmalar herhangi bir çağrıyı beklemeden ve bütçe kısıtı olmaksızın hazırladıkları araştırma projeleriyle TÜBİTAK'a başvurmakta ve projeleri kabul edildiği takdirde destek süreci başlamaktadır. Projeler belli aralıklarla hakem kontrolünden geçmekte ve destek süresi sonunda hedeflenen teknolojik geliştirme gerçekleştiğinde proje sona ermektedir. Geliştirilen teknolojinin ticari ürüne dönüşüp pazarda alıcı bulması projenin başarı ölçütleri arasında yer almamaktadır.

¹⁰ <https://www.tubitak.gov.tr/tr/destekler/sanayi/ulusal-destek-programlari/1501/icerik-destek-kapsami>. Erişim Tarihi: 12.08.2018.

¹¹ Ar-Ge nitelikli projeler şunları kapsamaktadır: Yeni bir ürün üretilmesi, mevcut bir ürünün geliştirilmesi, iyileştirilmesi, ürün kalitesi veya standardının yükseltilmesi veya maliyet düşürücü nitelikte yeni tekniklerin, yeni üretim teknolojilerinin geliştirilmesi konularında yürütülen projeler.

Bu yaklaşım önemli bir hususu gözden kaçırmaktadır. Bir ekonominin geçmişteki performansı değerlendirilirken, alternatif politikalar izlenmesi durumunda kaydedeceği performans da hesaba katılmalıdır. Bu saptama, İİSS'nin hayata geçirildiği 1960-1980 dönemine ilişkin Türkiye ekonomisi için büyük ölçüde içe kapalı olmayan, yaygın ithalat kısıtlamalarının iç pazardaki fiyatları dünya fiyatlarından büyük ölçüde ve kalıcı olarak koparmayan ve ihracat faaliyetinin yürürlükte olan düzenlemelerle neredeyse cezalandırılmadığı bir alternatif senaryoda ekonominin büyüme performansının tahmin edilmesini gerektirir. Diğer bir deyişle, 1960-80 döneminde izlenen politikaların büyüme açısından alternatif maliyeti de hesaba katılmalıdır. Bu alternatif maliyetin boyutu, 1960 yılında Türkiye'yle benzer gelişmişlik düzeyinde olan ve yukarıda ana hatları betimlenen politikaları izleyen G. Kore gibi bir ülkeyle kıyaslanarak tahmin edilebilir. Ayrıca 1980 sonrası hızla büyüyen imalat sanayi ihracatının ekonomik büyümeye katkısı, olağanüstü yüksek ihracat teşvikler ve yüksek devalüasyonlar sayesinde mümkün olmuştur. Sadece 1980-84 döneminde reel efektif döviz kuru % 53,2 oranında değer kaybetmiştir. İhracata yönelik teşvikler, 1983 yılında toplam ihracatın % 35'ine ulaşmış ve 1980-1994 yılları arasında % 19'un altına inmemiştir.⁸ Bu rakamların işaret ettiği destek boyutu, İİSS altında gelişip büyüyen imalat sanayi alt sektörlerinin dünya piyasalarına açılmaya iddia edildiği kadar hazır olmadığı gerçeğine işaret etmektedir!

1960-80 döneminde Türkiye ekonomisinde teknolojik yeteneklerin kazanılması açısından önemli gelişmeler yaşandığı bir gerçektir. Örneğin özel sektör firmalarının yüksek sabit sermaye yatırımı gereksinimlerinden dolayı giremedikleri ara mallar üreten sektörlerde devlet önemli yatırımlar yapmış, teknolojik yeteneklerin üretim ve yatırım aşamalarında başarılar kaydedilmiştir (Kepenek, 2019). Ancak öne çıkarılan benzer az sayıda başarı hikayesinin yanı sıra; dünya ekonomisinden soyutlanmış, suni kısıtlıkların yaygın ve kalıcı şekilde hüküm sürdüğü Türkiye ekonomisinde bu başarı hikayelerinin dışında kalan ve İİSS'nin olumsuz etkilerine maruz kalan firma ve sektörler de vardır ve bunlar çoğu zaman yapılan çalışmalarda kale alınmamışlardır.⁹ Oysa bu sektörlerin gösterdiği düşük performans, Türkiye ekonomisinin 1980 öncesi verimlilik ve etkinlik göstergelerinin evriminde belirleyici olmuştur (Krueger ve Tuncer, 1982).

1980 SONRASI TÜRKİYE'NİN DIŞA AÇILMAYLA İMTİHANI VE TEKNOLOJİK GELİŞME SÜRECİ

24 Ocak 1980 tarihinde alınan kararlarla başlayan süreç, ithal ikameci kalkınma stratejisinin sona ermesini beraberinde getirmiştir. Bu kararlarla önce malların dış ticareti, sonra da 1989 yılında yabancı sermaye hareketleri serbestleşmiştir. 2000'li yıllarda doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına getirilen kısıtlamalar kaldırılmış ve yerli sermayeyle aynı koşullarda faaliyet göster-

⁸ Bkz. Uygur (1998). GATT anlaşması uyarınca seksenli yılların sonunda ihracat teşviklerinin uygulanmasına son verilmesine rağmen, anılan çalışmadaki son yıl olan 1994'te bile ihracat teşviklerinin toplam ihracata oranı % 25 düzeyindedir.

⁹ Özellikle Latin Amerika kıtasında İİSS'ni uygulayan ülkelere yönelik benzer bir gözlem için bkz. Pack (1992).

bırakmıştır.⁵ Bu saptama Türkiye’de izlenen İİSS’nin görece başarısızlığının nedenleri hakkında bizlere ipuçları verebilir.

Türkiye’de devlet aygıtının görece özerkliğinin G. Kore’ye nazaran zayıf olması -Türkiye’nin aksine iç savaş sonrası Güney Kore’de toprak reformu yapılmıştır- ve uygulanan iktisat politikalarının siyasi müdahaleye açık olması, bu politikaların etkinliğini azaltmıştır.

Ayrıca izlenen politikalardaki “havuç-sopa” ikilisinin “sopa” ayağının zayıf kalması bu politikaların performansını olumsuz şekilde etkilemiştir. Burada “havuç” büyük ölçüde yerli üretime verilen teşvikleri, “sopa” ise teşviklerin hedeflerine ulaşması için devlet tarafından hayata geçirilen zorlayıcı önlemleri kapsamaktadır. “Sopa” ayağının eksik kalması; teşvik alan yerli firmaların dünya piyasalarında rekabet edebilecek maliyetle üretim yapamamalarına, bu sürece katkı yapacak teknolojik değişim faaliyetlerini hayata geçirememelerine ve en nihayet seçilen sektörlerde ithalatı yerli üretim ile ikame edememelerine sebep olmuştur.

Bunun yanı sıra uygulanan sabit döviz kuru sistemi, ihracatın milli gelire oranını aşırı oranda düşürmüştüğü⁶ ve döviz gelirlerini azaltmıştır. İhracatın düşük düzeyde kalmasının sonucunda yerli firmalar dünya piyasalarındaki rekabetten ve onun etkinlik üzerindeki olumlu etkilerinden mahrum kalmış, iç pazardaki rekabet uluslararası rekabetin yerini tutamamıştır. Bir diğer sonuç ise ülke içindeki fiyat yapısının dünya fiyatlarından gittikçe uzaklaşmış olmasıdır.

Öte yandan aynı dönemde imalat sanayi büyük ölçüde dayanıklı tüketim malları üretimine dayalı olmuş ancak bu malların üretimindeki ithal ikamesinin sağladığı döviz tasarrufu kısıtlı boyutta gerçekleşmiştir. Ayrıca ekonomide yaşanan yapısal değişim süreci ithalatı ve döviz talebini artırmıştır. GOÜ’lerde yaşanan yapısal dönüşüm sürecinin önemli bir unsuru, sektörlerin bir birimlik üretimleri için diğer sektörlerden alıp kullandığı aramalı miktarının artış eğilimidir. Türkiye ekonomisinde 1968-1979 dönemi için girdi-çıktı tablolarıyla yapılan bir yapısal ayrıştırma analizi, bu dönemde teknik katsayılardaki artışın toplam ithalatın % 80’ini oluşturan imalat sanayi ithalatını artırdığına ve ara mallarına yönelik ithal ikamesinin ithalatı azaltıcı etkisini büyük ölçüde ortadan kaldırdığına işaret etmektedir (Pamukçu ve de Boer, 2000).

İhracat ve ithalatın artış eğilimleri arasındaki fark kronik ödeme dengesi krizlerine sebep olmuş ve en nihayet ithal ikameci sanayileşme stratejisi 24 Ocak 1980’de alınan kararlarla son bulmuştur.

Türkiye ekonomisinde 1960-1980 arasında izlenen planlı İİSS’nin ekonomiye maliyetleri hakkında farklı görüşler mevcuttur. Yaygın olan bir görüş, 1980 sonrası ihracata yönelik büyümenin 1980 öncesinde kurulan ve gelişen imalat sanayi ürünleri ihracatı sayesinde olduğunu vurgulamaktadır. Bu yaygın görüşe göre, 1980 öncesi izlenen içe dönük büyüme politikaları sonucunda rekabet gücü kazanan imalat sanayi alt sektörleri, 1980 sonrasında esnek döviz kuru sistemine geçilmesi ve ithalat kısıtlamalarının kaldırılması sonucunda gerçek potansiyellerini göstermişler ve büyümenin motoru olmuşlardır.⁷

5 G. Kore’de kişi başına düşen GSYİH 1980’de Türkiye’ninkini geçmiştir.

6 İhracat ile kişi başına düşen milli gelir ilişkisi üzerine ülkeler arası karşılaştırmalı bir analiz için bkz. Chenery vd. (1986).

7 Türkiye ekonomisinde 1968-1992 döneminde ekonomik büyümenin kaynaklarının talep yönlü bir analizi için bkz. Pamukçu ve de Boer (1999).

Yukarıda kısaca betimlenen sanayi yapısının hedefi daha etkin üretim yapmak ya da piyasaya daha kaliteli ürün sunmak değil, eldeki pahalı ve kısıtlı miktardaki yerli girdilerle (kârlı) üretim yapmaktır. Bu durum, kalkınmanın motoru olan teknolojik gelişme süreçlerini çarpıtmış ve iktisat yazınında irdelenen teknolojik değişimin içerdiğinden çok farklı teknolojik faaliyetlere sebep olmuştur. Dolayısıyla hem teknolojik değişimin hızını yavaşlatmış hem de kalkınma üzerindeki etkisini bozmuştur. İİSS tarafından yaratılan suni kısıtlıklar ve firmaların düşük yenilikçilik eğilimleri, teknolojik gelişme süreci vasıtasıyla kalkınma süreci üzerinde olumsuz *dinamik* etkileri olmuştur. Bu olumsuz etkiler İİSS'nin toplumsal refah üzerinde dış ticaret kısıtlamalarının doğrudan etkilerinden kaynaklanan –GSYİH'nin ancak % 1-2'sini bulan– *statik* olumsuz etkilerinden çok daha fazladır (Bruton, 1998). İİSS üzerine yapılan çalışmalar; bu stratejinin başarılı olduğu G. Kore ve Tayvan gibi ülkelerde ekonominin dünya pazarlarıyla ilişkisinin koparılmadığını, firmalar açısından kârlı ve rasyonel ancak toplumsal alternatif maliyeti son derece yüksek atipik faaliyetlerin bu eklemlenme sayesinde sınırlandığını ve teknolojik gelişmenin kalkınma süreci üzerindeki olumlu etkisinin hayata geçirildiğini saptamışlardır.²

TÜRKİYE'NİN İÇE DÖNÜK VE DIŞA BAĞIMLI İTHAL İKAMESİYLE İMTİHANI

Yukarıda yazılanlar, aynı zamanda Türkiye ekonomisinde 1960-1980 döneminde uygulanan İİSS'nin hikayesidir.

20. Yüzyılın ikinci yarısında dünya ekonomisiyle bağlarını asgari düzeye indiren ve ihracatın GSYİH'deki ağırlığı ya da yabancı sermayenin ekonomideki rolü gibi bazı farklılıklar dışında benzer ithal ikameci siyasaları uygulayan GOÜ'ler, etkinlikten uzak ve dünya fiyatlarından kopuk bir sanayi yapısı, kronik dış ticaret açıkları, teknolojik gelişme sürecinin yavaşladığı ve hatta çarpıklaştığı, artan işsizlik oranları gibi sorunlarla karşılaşmışlardır.

İİSS'nin üç altın kuralı 1960-1980 döneminde Türkiye ekonomisinde büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Benzer kalkınma stratejisini uygulayan birçok diğer GOÜ'de gözlemlendiği üzere ülkemizde yerli üretimi teşvik etmeyi hedefleyen önlemler³ zaman içinde iktisadi rasyonelliğini yitirip başarısız olsa da uygulanmaya devam edilmiş⁴, önlemlerin etkinliğine bakılmaksızın uygulandığı ürün ve sektör sayısı yıllar içinde artmış ve bu önlemler nadiren bir etki değerlendirmesine tabii tutulmuştur.

Güney Kore'nin ekonomik gelişmişlik düzeyi 1960'larda Türkiye'nin gerisindeydi. Bu ülke de Türkiye gibi 1960'ların başından itibaren İİSS'ni izlemiş ve 1980'den itibaren Türkiye'yi geride

mayacak kadar çok ve yaygındır: Bkz Katz (1987) ve Pack (1992).

2 Bu konuda artık klasik hale gelmiş iki kaynak için bkz. Amsden (1989) ve Wade (1991).

3 Başlıca önlemler arasında gümrük vergileri, ithalat kotaları ve yasakları sayılabilir.

4 Türkiye'de planlamanın duayenlerinden Atilla Karaosmanoğlu'nun bu konudaki gözlemleri şunlardır: "Çok iyi bir planlama tekniği uygulamamıza rağmen, bazı şeyleri başlangıçta doğru yapmadık; bazılarında ise sonra, uzun dönemde, başarı sağlayacak karar ve önlemlerden kaçındık. Başlangıçta verimli olabilecek teşvikler zamanında sonuçlandırılmadığı için tiryakilik yarattı ve Türk ekonomisi üzerinde yük olmaya başladı. Teşvik dışarıda rekabet edebilecek güçlü bir milli ekonomi yaratma-
cağına karteller yaratmaya, rekabet gücü, enerjisi ve dinamizmi olmayan bazı sektörlerin ve kuruluşların ortaya çıkmasına sebep oldu". Karaosmanoğlu (2010, s.138).

belirlenmeli, “başarıda tekrar esastır” özdeyişinin işaret ettiği üzere ülkenin donanımlı olduğu alanlara öncelik verilebileceği gibi, gelecek vadeden yeni veya ‘yükselen’ iktisadi faaliyetler ve sektörler de ihmal edilmemelidir. Ancak bir ülkenin ithal ikamesi yapabileceği ürün ve iktisadi faaliyet sayısı doğal olarak sınırlıdır.

Hedefi bazı sektör ve ürünlerde yerli üretimi teşvik etmek olan İİSS tanımı gereği *geçici* olmalıdır. Bu teşviklerin çok uzun sürmesi, List’in vurguladığı “İİSS, bir ülkenin vatandaşlarına vergi koymasıştır” gerçeğinin, ithal ikamesi sürecini hem siyasi hem de iktisadi açıdan tahammül edilemez bir düzeye getireceğine işaret etmektedir. Teknolojik süreçlerin daha karmaşık olduğu ve dolayısıyla öğrenme süreçlerinin vakit aldığı alanlarda ikame süreci ve ilgili teşvikler diğer alanlara göre daha uzun sürebilir ancak en nihayet sonlandırılmalıdır.

İİSS kapsamında *hangi* sektörlerin ne kadar desteğe muhtaç olduğu ve bu desteğin *nasıl* uygulanacağı ve *ne kadar* süreceği bilgisine İİSS’nin başında vakıf olmak neredeyse olanaksızdır. Bu nedenle kamu tarafından çok sayıda ürün, üretici ve sektöre verilen ithal ikameci desteklerin *ex ante*, *interim* ve *ex post* değerlendirilmesi yapılmalıdır. Bu değerlendirme için ölçülebilir olan performans ölçütleri tasarlanmalı, belli aralıklarla toplanan verilerle ithal ikamesi hedefine ne ölçüde ve yeterince hızlı şekilde ulaşıp ulaşılmadığını belirlenmelidir. Hedeflere ulaşılmadığı tespit edilen sektörlerde süreç sonlandırılmalıdır.

İkinci Dünya Savaşı’nı takiben GOÜ’lerde uygulanan ithal ikameci stratejilerin hemen hepsinde bu üç *altın kural* ihmal edildi ve birçok GOÜ’de uygulanan sürdürülebilir olmayan kalkınma deneyimleri 1980’li yıllardan itibaren son buldu. Uzun süre başlıca iç pazardan beslenmiş ekonomiler 1980lerden itibaren dünya pazarıyla eklemlenme yarışına girdiler. Bu eklemlenme sürecinde İİSS sürecinin sınırlı sayıdaki kazanımları yitirildi ancak eklemlenmeden beklenen olumlu etkiler ortaya çıkmadı—örneğin gelişmiş ülkelere yetiştirme süreçleri yeterince hız kazanmadı.

İİSS’nin başarısızlığının farklı sebepleri vardır. Ancak firma düzeyindeki teknolojik gelişme hızını yavaşlatması ve teknolojik gelişme sürecini çarpık hale getirmesi, ithal ikamesi uygulanan sektörlerdeki ürünlerin fiyatlarının dünya fiyatlarından sapmasının başlıca sebeplerinden biridir. Özellikle ithalatı kısıtlayan dış ticaret politikaları sonucu ortaya çıkan *sunî kıtlıklar* ve çarpık piyasa yapıları firmaları pahalı, kalitesiz ve ithal girdilerin yerini tutamayan yerli girdileri kullanmaya zorlamıştır. Firmaların teknolojik faaliyetleri büyük ölçüde yerli girdilerle üretim yapmaktan kaynaklanan darboğazları aşma hedefine odaklanmış, ortaya dünya pazarlarında rekabet etmesi mümkün olmayan firmalar ortaya çıkmıştır. Sadece İİSS uygulayan GOÜ’lerde görülen diğer *atipik (idiosyncratic)* faaliyetlere; kredi kısıtları nedeniyle sabit sermaye yatırımlarının artırılmayıp mevcut sermaye mallarının görece maliyeti düşük mühendislerce ‘esnetilmesi’ yani nominal kapasitesinin çok üzerinde kullanılması, oligopolistik piyasa yapılarının maliyeti düşürmeye yönelik yeniliklerden ziyade rutin ürün değişikliğine ya da farklılaşmasına yönelik çabaları tetiklemesi örnek gösterilebilir. İç pazardaki sınırlı rekabet dünya pazarlarındaki rekabetin yerini tutamamış ve böylece ortaya performansı düşük ve fiyat yapısı dünya fiyatlarından kopuk bir sanayi yapısı ortaya çıkmıştır.¹

1 İİSS altındaki sunî kıtlıklardan kaynaklanan ve firma performansını olumsuz yönde etkileyen atipik faaliyetler burada sayıla-

Türkiye Ekonomisinde İthal İkamesinin Yükselemeyişinin Nedenleri ve Teknolojik Değişme Süreçlerine Etkisi Üzerine Düşünceler

M. TEOMAN PAMUKÇU

Bu bölümde Türkiye ekonomisinde yerli üretimi teşvik etmeye yönelik strateji ve politikalar iki farklı dönem için irdelenecektir. İlk dönem dünya ekonomisine ihracat yönünden kapalı olunan ve ithalat bağımlılığının kırılmaya çalışıldığı 1960-1980 dönemidir. Bu dönemde izlenen ithal ikameci kalkınma stratejisinin beklenen sonuçları vermemesi ve uluslararası iş bölümünde yaşanan dönüşümler sonucu, Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisine eklemlenmesi 1980 yılından itibaren hız kazanmıştır. Her iki dönemde de izlenen politikaların; kalkınma ve büyüme süreçlerini şekillendiren teknolojik değişim sürecinin doğası, hızı ve yönü üzerinde belirleyici etkileri olmuştur. Yazımızda yerli üretimi özendirmeye yönelik politikalar, teknolojik değişim süreci üzerindeki etkileri de göz önünde bulundurularak incelenecektir. Bu süreçte mevcut çalışmalar, veriler ve yazarın kişisel deneyimlerinden yararlanılacaktır.

İTHAL İKAMECİ SANAYİLEŞME STRATEJİSİNİN 20. YÜZYILDAKİ SERÜVENİ

Yerli üretim denince ilk akla gelen, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişmekte olan ülkelerin (GOÜler) –ve onlardan önce 19. yüzyılda bugünün gelişmiş ülkelerinin– uyguladığı ithal ikameci sanayileşme stratejisidir (İİSS). İİSS, çok sayıda siyasa aracı ile uygulanan karmaşık ancak basit ve temel hedefi olan bir stratejidir. Geçmişteki sömürge ya da yarı-sömürge konumlarından dolayı çok sayıda ürünü ithal etmek zorunda kalan GOÜ'lerde, ithalatın yerli üretimle ikame edilmesine yönelik dış ticaret, sanayi, bilim ve teknoloji politikaları aracılığıyla uygulanan bir stratejidir. Ülkesinin Büyük Britanya'nın iktisadi gelişmişlik düzeyini yakalamasını dert edinmiş olan Alman iktisatçı F. List'in de savunucuları arasında bulunduğu bu strateji doğası gereği seçici, geçici ve gözden geçirilebilir, değerlendirilebilir olmalıdır.

Seçici olmalıdır zira bir ülke kaynaklarını çok sayıda ekonomik faaliyette benzer verimlilik ya da etkinlik düzeylerinde kullanamayacağı için İİSS'nin uygulanacağı sektörler dikkatle

Ayrıca, bu sistemde devletin geçmişe oranla daha fazla rol oynaması öngörülmektedir. Ertem'e göre, dünya yeni bir Endüstri Devrimi'ne girmekte ve ticaret ağları ve ticaret düzeninin yeniden inşa edileceği bu süreçte, devlete önemli bir düzenleyici rol düşmektedir. Ertem, devletin hatta oyuncu olarak iktisadi işletmelerle ekonominin içinde olması gerektiğini belirtmesine rağmen bu sistemin piyasa karşıtı devletçi bir ekonomi anlamına gelmeyeceği vurgusunu da yapar (2018, 21 Haziran).

Ertem'in bu sistemin piyasa karşıtı olmayacağı vurgusunun karşılığı modelin anti-tekelci niteliğidir. Anti teknelci nitelik aynı zamanda bu modelin İstanbul ve çevresinde konuşlanmış büyük sermaye karşısında Anadolu kentlerindeki KOBİ'lerden yana olması anlamına gelir (2018, 25 Haziran). Yerli ve milli sanayileşme sürecinin rekabetçi bir KOBİ ekonomisi olarak sanayileşme sürecine girmesi beklenmektedir. Anadolu'daki KOBİ niteliğindeki işletmeler yoğun altyapı yatırımları, kentsel dönüşüm, her ile bir üniversite atağı, kamu bankalarınca sağlanan krediler, Kredi Garanti Fonu gibi uygulamalar sayesinde zaten bir dönüşüm sürecindedir. Her birinin diğerlerini destekleyecek biçimde eşanlı olarak ekonomik, kentsel, sosyal ve siyasi alanların hepsinde birden görülen bu dönüşüm, yerli-milli ekonomi yaklaşımının da üstünde yükseldiği temeli oluşturmaktadır.

Bu değerlendirmelere göre, yerli-milli ekonomi olarak anlaşılması gereken yapı, içe kapalı ve devletçi bir yapı olmayıp, Batı'nın hegemonyasına ve İstanbul merkezli büyük sermayenin teknelci niteliklerine karşı, Doğu ve İslam coğrafyasıyla iş birliği yapan, Anadolu'daki KOBİ'lerin rekabetçi dönüşümü sayesinde dünyadaki teknolojik devrime ayak uydurmayı hedefleyen bir ekonomik yapıdır. Bu yapı, Erbakan'ın "milli görüş" ve "adil ekonomik düzen" tezlerinin 2018 dünyası ve Türkiye'sinde yeniden yorumlanmasıdır denilebilir. Popülist hareketlerin mevcut düzen karşıtlığı, elitlere değil halka dönük olma ve liberal ekonomik sistemden sapma gibi ortak özelliklerini paylaştığı açık olan bu yapının gerçekleşme imkanları ve bunun için gerekli olan politikalar bu yazının kapsamı dışındadır.

SONUÇ

Yerli ve milli üretim kavramı, yine bu kavramla yakından ilişkili olan küreselleşme ve popülizm kavramları gibi net ve kesin tanımı olmayan bir kavramdır. Bu yazıda, şimdiye kadar net bir tanımı yapılmamış olan yerli ve milli üretimin özellikleri, kelimenin sözlük anlamı ve gündelik dildeki kullanımı, küreselleşme karşısında dünyada yükselen popülizm ve kavramın neşet ettiği siyasi gelenek ve kavramı ileri sürenlerin görüşleri açısından ortaya konmuştur. Yerli ve milli üretim kavramı, gündelik dilde ekonomik milliyetçiliği, küreselleşme karşıtlığını ve içe kapalı ekonomiyi akla getirmektedir. Ancak bu yazı çerçevesinde yapılan analiz, yerli ve milli üretim kavramının küreselleşme ile herhangi bir sorununun olmadığını, tam tersine küresel piyasalara yeni teknolojiler üzerinden daha fazla entegrasyonu hedeflediğini işaret etmiştir. Küreselleşme karşıtı olmamakla beraber, yerli ve milli üretim anlayışı, Batı ile ifade edilen erken sanayileşmiş, zengin ülkelerin küresel ekonomik sistem üzerindeki belirleyiciliğine bir itirazı içermektedir.

Yerli ve milli üretim kavramı, küresel sistem açısından, zaman zaman emperyalist ülkeler, zaman zaman Batı olarak isimlendirilen küresel statükonun hegemonyası karşısında Doğu'yla ve İslam ülkeleriyle entegrasyonu amaçlarken, girişimci sınıf dinamikleri açısından ise katma değer artışının geleceği kesimler olarak İstanbul merkezli büyük sermaye karşısında Anadolu'lu küçük ölçekli girişimleri hedefler.

Bu çerçevede, yerli ve milli üretim kavramı, yerli kavramı ile işaret edilen Anadolu sermayesi ve milli kavramı ile işaret edilen Doğu ve İslam ülkeleriyle iş birliği çerçevesine oturtulduğunda, katma değerde yerli üretimin yüzde payı üzerinden yapılan değerlendirmeler ve kavrama dönük yerlilik ve millilik eleştirilerini bir kere daha düşünmek gerekecektir.

Batı ve İstanbul sermayesi karşısında Anadolu KOBİ'lerini destekleme üzerine inşa edilen yerli ve milli üretim kavramı, popülist hareketlerin mevcut düzen karşıtlığı, elitlere değil halka dönük olma ve liberal ekonomik sistemden sapma gibi ortak özelliklerini gösterir ve bu açıdan, popülizmin yükselişte olduğu 2000'li yılların ilk çeyreği itibarıyla çağdaş bir kavramdır.

Bu yapının gerçekleşme imkanları ve bunun için gerekli olan politikaların kapsamlı bir değerlendirmesi bu yazının kapsamı dışındadır. Buna rağmen, aşağıda iki noktaya vurgu yapılmaktadır.

“Yerli ve milli” kavramının bir özelliği de üretim süreci ile sınırlı olmasıdır. Küresel para sisteminin yerine yerli para ile ticarete ve dijital para sistemlerine yapılan atıflar bir tarafa, üretimin finansmanının yerli ve milli kaynaklarla yapılması şimdiye kadar gündeme gelmemiştir. Hatta tam tersine büyük projelerin finansmanında yurtdışı finansman olanakları seferber edilmiştir. Oysa ki finansal krizlerin arka planında makroekonomik temellerin yeteri kadar güçlü olmadığı ekonomilerin finansal liberalleşmeye gitmesi ve dışarıdan hızlı ve bol borçlanması yatar (Reinhart ve Rogoff, 2009). Ayrıca finansal küreselleşme, emeğin payında azalmaya da yol açar (Rodrik, 2017). Bu açıdan bakıldığında, büyük sermaye dışında KOBİ'ler, Anadolu sermayesi ve dar gelirli kesimler lehine bir ekonomik sonuç üretilmesi için, yerli ve milli kavramının, üretimin yanısıra finansal piyasalara da uzanması gerekecektir.

İthalatın kısıtlanması durumunda bile teknolojik gelişme nedeniyle önümüzdeki gelecekte beceri gerektirmeyen işlerden başlamak üzere algoritmaya dökülebilecek işler robotlar ve yapay zekâ uygulamaları karşısında yok olmaya devam edecektir. Teknolojik gelişme sadece düşük eğitimli, düşük becerili çalışanları değil, teknolojiyi geliştiren ülkelerdeki rakipleri karşısında yurtiçindeki üreticilerin de rekabetçiliğini azaltacaktır. Yeni Sanayi Devrimi olarak isimlendirilen bu gelişmeler karşısında *yerli ve milli üretim* anlayışının sadece ticaret düzenlemeleri ve yatırım teşvikleri ile arzulanan sonucu veremeyeceği açıktır.

Bu nedenle, piyasa yapısının rekabetçi kılınması, üretimin ithalat bağımlılığının azaltılması, ulusal sınırlar içindeki üretimin artması, küresel güce sahip yerli markaların çıkması, KOBİ'lerin teknolojik ve yönetsel dönüşümünün sağlanması, yeni ürün ve model geliştirmenin

hızlanması için oldukça kapsamlı bir ekonomik model⁶ gerekecektir. Nihai ürünlere dönük bir teşvik yaklaşımı böylesi bir dönüşümü sağlamakta yeterli olmayacaktır. Kurumsal çerçevenin de iyileştirilmesi ve eğitim sisteminin teknolojik eğilimlerle uyumlu hale getirilmesi, hangi modeli benimserse benimsesin Türkiye’yi bekleyen en önemli adımlardır.

KAYNAKÇA

- Acemoglu D. ve Restrepo, P. (2017). *Robots and Jobs: Evidence from US Labor Markets*. Erişim Adresi: <http://www.nber.org/papers/w23285>.
- Ayverdi, İ. (2018). *Kubbealtı Lügati*. Erişim Adresi: <http://lugatim.com/s/millet>.
- Bayat, A. (2016). *Siyaset Olarak Hayat: Sıradan İnsanlar Ortadoğu’yu Nasıl Değiştiriyor?*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bora, T. (2018). *Zamanın Kelimeleri: Yeni Türkiye’nin Siyasi Dili*. İstanbul: İletişim.
- Demir, A. (2017). Erbakan’ın Türkiye Sanayileşmesine Yönelik Paradigmaları. *Journal of Turkish Studies*, 12(8): 85-108.
- Deudney, D. ve Ikenberry, G.J. (2018). Liberal World: The Resilient Order. *Foreign Affairs*, 97(4): 16-24.
- Ertem, C. (2018, 23 Ocak). Yeni Bir Para Sistemi Kaçınılmaz. Erişim Adresi: www.milliyet.com.tr.
- Ertem, C. (2018, 22 Şubat). Türkiye’de Geçmişten Bugüne Plan ve Ekonomi. Erişim Adresi: www.milliyet.com.tr.
- Ertem, C. (2018, 26 Mart). Otomotiv Üzerinden Güncel Ekonomi. Erişim Adresi: www.milliyet.com.tr.
- Ertem, C. (2018, 21 Haziran). ‘Serbest’ Ticaret ve Korumacılık Kandırmacaları Üzerine. Erişim Adresi: www.milliyet.com.tr.
- Ertem, C. (2018, 26 Haziran). Başkanlık Dönemi Ortak Refah Demektir. Erişim Adresi: www.milliyet.com.tr.
- Ertem, C. (2018, 28 Haziran). Mazrufun Gücü. Erişim Adresi: www.milliyet.com.tr.
- Guiso, L., Herrera, H., Morelli, M. ve Sonno, T. (2017). “Demand and Supply of Populism” CEPR Discussion Paper DP11871, Şubat 2017.
- Hakobyan, S. ve McLaren, J. (2016). Looking for Local Labor Market Effects of NAFTA. *Review of Economics and Statistics*, 98(4): 728-741.
- Inglehart, R. (2018). The Age of Insecurity: Can Democracy Save Itself. *Foreign Affairs*, 97(3): 20-28.
- Inglehart, R., Haerpfer, C., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., Lagos, M., Norris, P., Ponarin E. ve Puranen, B.vd. (ed.). (2014). *World Values Survey: All Rounds-Country-Pooled Datafile Version*. Erişim Adresi: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWVL.jsp>. Madrid: JD Systems Institute.
- Kalkınma Bakanlığı (2013). *Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018*. Erişim Adresi: <http://reformlar.gov.tr/ui/pdf/onuncu-kalknma-plan.pdf>.
- Kutlu, M. (2015, 21 Ekim). Yerli ve Milli. Erişim Adresi: www.yenisafak.com.
- Mounk, Y. (2014). Pitchfork Politics. *Foreign Affairs*, 93(5) Erişim Adresi: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2014-08-18/pitchfork-politics>.
- Nebil, F.S. (2018, 05 Haziran). ‘Yerli’, ‘Milli’, ‘Yerli ve Milli’ Kavramları Üzerine bir Tartışma. Erişim Adresi: <http://t24.com.tr/yazarlar/fusun-sarp-nebil/yerli-milli-yerli-ve-milli-kavramlari-uzerine-bir-tartisma,19840>
- Perry A. (2017). Why the System Will Still Win. *Le Monde Diplomatique*. Mart. Erişim Adresi: <https://mondediplo.com/2017/03>.
- Piketty, T. (2015). *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*. Hande Koçak (Çev). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Reinhart, C. ve Rogoff, K. (2008) This Time Is Different: A Panoramic View of Eight Centuries Of Financial Crises. Erişim Adresi: <http://www.nber.org/papers/w13882.pdf>.

6 Bu tür modeller için Çin Komünist Partisinin finansmanı ayrılarak detaylandırılması yapılan programları örnek verilebilir.

- Robinson, W.I. ve Harris, J. (2000). Towards a Global Ruling Class? Globalization and the Transnational Capitalist Class. *Science and Society*, 64(1): 11-54.
- Smith, J. (2015). Imperialism in the Twenty-First Century. *Monthly Review*, 67(3) Erişim Adresi: <https://monthly-review.org/2015/07/01/imperialism-in-the-era-of-globalization/>.
- Tuncel, G. ve Yılmaz, H. (2017). Türkiye’de Devlet (!) Toplum Gerilimini Azaltıcı Bir Aktör: Millî Görüş. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1): 151-182.
- Türk Dil Kurumu (2018). *Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim Adresi: <http://www.tdk.gov.tr/>.
- Yıldırım, B. (2016). 65. Hükümet Programı. Erişim Adresi: http://reformlar.gov.tr/ui/pdf/65._hukumet_program.pdf.

Türkiye Özelinde Sosyal Adaletin Ekonomi Politikğine İlişkin Gözlemler

FİKRET ADAMAN

SOSYAL ADALET: TÜRKİYE ÜZERİNE MALUM GÖZLEMLER

Sosyal adalet ilkesi, tartışmasız, toplumsal yaşamın en önemli bileşenlerinden birini oluşturmaktadır. Bu ilkenin, tarihsel süreç boyunca bakıldığında, 1970’lerin sonuna kadar büyük ölçüde gelir/servet dağılımı sorununa endekslenmiş, diğer bir ifadeyle, üretim ve bölüşüm süreçlerinin sosyal adalet tartışmalarının hemen neredeyse tümünün içini doldurmuş olduğunu müşahade etmekteyiz. 1980’lerle birlikte ise sosyal adalet kavramının daha geniş bir çerçeveden tanımlanmaya başlandığını görmekteyiz. Sosyal adaletin salt hane ya da kişi başına düşen gelir/servet karşılığı parasal bir değer ile ifade edilmesinin yetersizliğinin geniş kesimlerce kabulüyle, parasal boyutun yanına (doğumda ölüm beklentisi, bir yaşına kadar bebek ölüm yüzdeleri, doktor başına düşen hasta oranı gibi çeşitli endekslerle betimlenen) sağlık boyutu ve (okur-yazarlık, okunulan sene, okullaşma oranları, kişi başına tüketilen kitap gibi çeşitli endekslerle betimlenen) eğitim boyutu eklenmişti – ki bu da bilindiği üzere İnsani Kalkınma Endeksi’ne karşılık gelmektedir (Adaman ve Akbulut, 2018). Sosyal adalet kavramının büyük ölçüde iktisadi mercekten değerlendirilmesi ve daha adil bir gelir/servet bölüşümüne (ki buna bölgesel farkların azaltılması da eklenmiştir) ve yoksullukla mücadelele indirgenmesinin yerinde ama eksik bir pozisyon olduğu yollu eleştiriler, yine kabaca söyleyecek olursak, 1990’larda hem akademik hem politika çevrelerinde daha yüksek sesle ifade bulmaya başlamıştı. Buradaki temel nokta, kişilerin/ailelerin/grupların iktisadi nedenler dışında da, istiyor olmalarına rağmen, toplumsal yaşamın çeşitli evrelerine kısmen ya da tamamen katılmıyor oldukları saptamasıydı. Farklı bir ifadeyle, bu bakışın yola çıkış noktası, belli kesimlerin iktisadi olmayan, ya da son kertede iktisadi nedenlere indirgenemeyecek, süreçlerle toplumsal yaşamın dışına itildiği, yani “sosyal dışlanma”ların yaşandığı vurgusuydu – ki bunların başında cinsiyet temelli dışlanmalar sayılmaktaydı. 2000’ler sonrasına ise artarak artan ekolojik maliyetlerin farklı kesimlere farklı oranlarda yansıyabileceği noktasından yola çıkan yeni bir boyut da adalet ilkesine eklenmişti. Ancak son kertede; gelir, sağlık ve eğitim boyutlarının sosyal adalet

tartışmalarının merkezinde oturmaya devam ettiğini söylemek yanlış olmasa gerek (Adaman ve Keyder, 2006).

Bilindiği üzere, kişi başına düşen gelir, sağlık ve eğitim boyutlarının bileşkesinden oluşan İnsani Kalkınma Endeksi'nde Türkiye en yeni veriye göre 64'üncü sıralarda yer almaktadır. 1990 ile 2018'ler karşılaştırıldığında, kişi başı gelirdeki artışa ilave olarak, doğumda ölüm beklentisinin yaklaşık 12 yıl ve ortalama eğitimin yaklaşık 3,5 yıl artmış olduğu anlaşılabacaktır (HDI, 2018). Şüphesiz bunlar önemli gelişmelerdir. Ancak, madalyonun diğer yüzüne baktığımızda ise, gelir ve servet dağılımının oldukça bozuk kalmakta olduğunu, (kadınların emek piyasasına katılım oranlarının son derece düşük olması verili olmak kaydıyla) yüzde onlar civarında seyreden işsizlik sorununun kronik bir yapıda devam ettiğini ve yaklaşık dört çalışandan birinin enformel yani herhangi bir sigorta kapsamında olmadan emek vermekte olduğunu görmekteyiz. Hatırlanacağı üzere, 0,40'lar mertebesine oturduğu gözlemlenen GINI katsayısıyla OECD ülkeleri içerisinde Türkiye gelir dağılımı en adaletsiz bir-iki ülkeden biri olmaya devam etmektedir (TÜİK, 2018).

Kabaca ifadelendirecek olursak, hane halkı bazında değerlendirdiğimizde, en alt % 20-25'lik dilimde bulunan yoksul kesim aynı zamanda ya kırsalda ikamet etmekte ya da varoşlarda yaşamakta olup sigorta kapsamından yararlanamadan kendini idame ettirmektedir. Her ne kadar “mutlak yoksulluk” sınırının altında yaşayan kesimin ufak bir yüzde oluşturması söz konusuysa da (TÜİK, 2018), bu sınıra yakın yaşayan ve dolayısıyla kolaylıkla bu sınırın altına düşmesi söz konusu olan bu kesimin toplumun önemli bir oranına tekabül etmesi düşündürücüdür. Konuyu daha ayrıntılı ele alacak olursak, ülkede azımsanmayacak bir kesimin çalıştığı halde bu sınırın uzağına gidememekte –adeta bir “çalışan yoksul” kesimini oluşturmakta– olmaları dikkate alınması gereken bir saptamadır (Yakut-Çakar vd., 2012). Gerek GINI gerek diğer başka göstergelerin işaret ettiği gelir dağılımı bozukluğunun, yaşanmakta olan yoksulluk sorununa temel oluşturduğu aşîkârdır. Diğer taraftan, ülkedeki geniş enformel sektör ciddi bir kaynak yaratma sorununu beraberinde getirmektedir – neticede sosyal harcamalara ve bu arada yoksullukla mücadelede ayrılan pay düşük kalmaktadır. Üretimin % 30'lar civarının enformel kesimde gerçekleşmekte olmasının bir dizi maliyeti bulunmaktadır; bunlardan bir tanesi de toplanabilen vergi yekûnunun olması gerekenden oldukça düşük bir seviyede gerçekleşmesidir. Buna, ülke önceliklerinde sosyal harcamalara ayrılan payın (son yıllardaki artışa rağmen) Avrupa ülkelerinkine karşılaştırıldığında düşük olması da eklenince, sağlık, eğitim gibi alanlarda verilebilen hizmetlerin sayı ve kalitesinin oldukça düşük olması kaçınılmaz bir hale gelmektedir; bu da yoksulluğu yeniden üreten bir süreç karşılık gelmektedir.

Yukarıdaki hususlar, malumun ifadesidir. Burada altını çizmek istediğimiz nokta, yoksulluk sınırının altında ve civarında olup, toplam hanelerin % 20-25'lik oranına karşılık gelen kesimin bir tür “yoksulluk kapanı”nda kendilerini bulduğu gerçeğidir. Farklı bir ifadeyle, ülkede yaklaşık beş haneden biri yoksulluk boyunduruğundan kendini kolay kolay kurtaramamaktadır. Elbette, buradan çıkabilenler kadar bu kırılgan yapıya düşenler de bulunmaktadır; ancak, temel sav, ülkede kendini *yeniden üreten* bir yoksulluğun mevcudiyetidir. Bu kısa yazımızda bahsedilen

yeniden üretimin iki sarmala dayandığı ve bu sarmalların yapısal bir değişiklikle aşılmadığı takdirde ülkenin yoksul(luk) üretmeye devam edeceği ifadelendirilmeye çalışılacaktır.

SARMAL 1: YOKSULLUK → DÜŞÜK EĞİTİM → DÜŞÜK BEŞERİ SERMAYE → DÜŞÜK ÜCRET → YOKSULLUK

Birinci sarmal, yoksul ailelerin mevcut durumda çocuklarına kaliteli bir eğitim sunamamaları üzerinden başlamaktadır. Düşük eğitim alan yeni neslin düşük beşerî sermayesi onları emek piyasasında alt sıralara atacak, bu da çoğu durumda güvencesiz işlerde düşük maaşla çalışma anlamına gelecektir. Neticede bir sonraki neslin de yoksulluk sınırının üzerine çıkması, yapısal bir değişiklik olmadığı durumda –yani *ceteris paribus* koşullarında– sıra dışı olacaktır (ERG, 2017). Bu durum, ilk sarmala karşılık gelmektedir. Tabii bu noktada yoksul ailelerin çocuklarının (kimi iyi örnekleri bir kenara konacak olursa) kaliteli bir eğitim alamamalarının nedenlerinin neler olduğu sorusu akla gelmektedir. Verebileceğimiz üç neden bulunmaktadır:

- a) Yoksul kesimin çocuklarının kaliteli eğitime ulaşma imkânları çok kısıtlıdır. İlköğretim öncesi kreş seçeneği yoksul kesim için hal-i hazırda neredeyse yok gibidir. İlköğretim ve lise kaliteleri ise yoksul kesimin yaşadığı kesimlerde ülke ortalamasının (öğretmen başına düşen öğrenci sayısı; kütüphane, laboratuvar, internete erişim, spor imkânları; binanın fiziki koşulları, vb. anlamında) oldukça altındadır. Daha kaliteli eğitimin yapıldığı okullara ulaşım bu kesim için neredeyse imkânsızdır. Bu süreç içerisinde, eğitimi destekleyecek ilave servislere ulaşım da bu servislerin çoğunun özel olması hasebiyle mümkün olmamaktadır. Ayrıca, yoksul aile çocuklarının okul sonrası dersini çalışacağı, kitabını okuyacağı mekânsal imkânları da oldukça kısıtlıdır. Bu koşullarda eğitim alan bir gencin üniversite sınavında başarılı olma ihtimali haliyle düşük olacaktır; kaldı ki başarılı olsa bile, her ne kadar kamu üniversitelerinde hal-i hazırda harçlar düşük seviyede olsa bile, okuma masrafları (kitap vb. düşünüldüğünde) yüksektir (hele farklı bir kente gidilmesi durumunda). Eklenmek istenen son ilave boyut da engellilik prevalansının yoksullukla arttığı ve –kimi reform çalışmalarına rağmen– engellilere verilen eğitim kalitesinin düşük seviyelerde sürdüğü gerçekleri dikkate alındığında, yoksul aile çocuklarının olası engellilik halinin eğitimlerine ilave bir olumsuz darbe yapacağıdır.
- b) Yoksulluk, özellikle yaşam koşullarının daha da zor olduğu büyük-kentlerde, yoksul aileleri, çocuklarını emek piyasasına erken yaşta sokmaya zorlamaktadır. Bu durum üç farklı şekilde tezahür etmektedir: İlk olarak, mevcut sosyal politikalar nedeniyle, yaşlı/engelli kesime evde bakımda kamu tarafından parasal bir destek verildiğinden, yoksul kesimin neredeyse tümü bu seçeneği benimsemiş durumdadır. Çoğu durumda da aile büyüklerinin bakımı genç nüfusa bırakılmaktadır (kızlar yoğunlukta olmak üzere). Liseye (ve doğal olarak üniversiteye) devam etmemenin en başta gelen nedenleri arasında evdeki yaşlıya/engelliye bakım verme gereği bulunmaktadır. Bu bakımın haftada kaç

saat aldığı, sıklığı ve yoğunluğu şüphesiz vakadan vakaya değişmektedir ama önemli bir işgücü eğitime devam edememe pahasına bu alana kaydırılmaktadır (ve bunun karşılığında da haneye maddi kazanç girmektedir). Genç nüfusun bizzat aileye maddi destek sağlamak adına okumak yerine çalışması ise diğer iki nedenin ortaya çıkışını açıklamaktadır. İkinci neden, yoksul ailede çocuğun çoğu durumda küçük yaştan itibaren kısmi zamanlı olarak (neredeyse kaçınılmaz olarak sigortasız bir şekilde) çalışmaya başlamak zorunda kalması ve bu nedenle eğitimine gerekli zamanı ayırmakta zorlanmasıdır. Özellikle tarım kesiminde çocuk işçiliği yaygın bir şekilde mevsimsel olarak kullanılmaktadır (UNICEF, 2018a). Üçüncü neden ise, zorunlu eğitimin akabinde tam zamanlı olarak (yine çoğu durumda sigortasız bir şekilde) çalışmaya başlamak zaruriyeti içinde olunmasıdır. Bu da eğitimden kesin bir kopuş anlamına gelmektedir. Şüphesiz, yoksulluğa rağmen, eğitime devam edebilmek mümkündür; ya da tersinden bakarsak, maddi imkânlarla rağmen eğitime devam etmeyenler bulunabilmektedir; ancak, bunların istisna olduğunu kabul ederek, yoksulluğun beraberinde genç nüfusu eğitimden çalışma hayatına kaydırıldığını söylemek makul bir iddia olsa gerek.

- c) Yoksul kesimde, gençlerin eğitime devam etmelerine karşı –özellikle kız çocuklara yönelik– negatif tavır çocukların eğitime devamına set çekebilmektedir. Her ne kadar son yıllarda bu tür tavırların kırılmasına yönelik olarak gerçekleştirilen bir dizi çabayla bu negatif tutumun yer-yer kırılmış olduğunu gözlemlese de, yine de bir dirençten bahsetmek yanlış olmayacaktır (UNICEF, 2018b). Tabii, bu husus ile yukarıda Madde b’de aktarılan ihtiyaç çoğu durumda iç-içe geçmiş bir şekilde karşımıza çıkabilmekte ve gerçek saikleri anlamakta zorlanmamıza neden olmaktadır. Ama, kategorilendirme yapmak adına ifade etmek isteriz ki, eğitime karşı direncin yoksul kesimde yok olmadığını, özellikle kız çocuklara yönelik “koruma” yaklaşımlarının devam ettiğini görmekteyiz.

Sonuçta yukarıda aktarılan nedenlerden ötürü yoksul kesimlerin çocuklarının eğitime erişimleri kısıtlıdır; ulaşabildikleri eğitimin de kalitesi çoğu durumda ülke ortalamasının altındadır. Eğitimin beşerî sermayeye, beşerî sermayenin de iyi iş imkânlarına karşılık geldiği –Türkiye’de bu ilişkiye dair yapılmış nicel ve nitel araştırma sonuçlarının da aktarmakta olduğu üzere (Tansel, 2016)– malumun ifadesidir. Bu durum, bizim 1. Sarmal olarak ifadelendirdiğimiz bir yeniden üretim sürecine karşılık gelmektedir. Mevcut koşullarda, yoksul ailelerin çocuklarının iyi bir eğitim sonucunda kendi yaşamlarında yoksulluğu kırarak bir patikaya girme şansları oldukça düşüktür.

SARMAL 2: ENFORMALİTE → VERGİ KAÇIRMA → DÜŞÜK KAMU GELİRİ → DÜŞÜK KAMU HARCAMALARI → YOKSULLUKLA MÜCADELEYE YETERSİZ DESTEK

İkincil sarmal ise, ülkedeki yüksek enformaliteden kaynaklanmaktadır. Tahmininde metodolojik güçlükler olsa da ülkedeki enformalitenin ülke gayri safi milli hasılasının yaklaşık % 30’una

tekabül ettiği konusunda bir uzlaşa bulunmaktadır (Medina ve Schneider, 2018). Bu durum da, malum olduğu üzere, öncelikle bir kesim emekçinin (yukarıda değinilmiş olduğu üzere) güvence-siz çalışmak zorunda kalması anlamına gelmektedir. İlave olarak da, bir anlamda tanım gereği, vergi kaçırmanın imkânını yaratmasıdır. Netice itibarıyla bugün için vergi yekûnu milli hasılanın dörtte birine tekabül etmektedir ki, benzer vergi oranlarının olduğu ama enformalitenin ihmal edilebilir ölçüde bulunduğu ülkelerde bu oran yüzde kırklara rahatlıkla ulaşabilmektedir (OECD Data, 2018). Dolayısıyla, temelde enformalitenin varlığından dolayı arzuladığı vergiyi toplamak-tan uzak bir kamu maliyesi ülkede mevcudiyetini sürdürmektedir. Bu duruma ilave olarak, sosyal yardımlara ayrılan oran (her ne kadar son yıllarda artış göstermiş olsa da) “sosyal devlet” sıfatı-nı kullanan örneğin birçok Avrupa ülkesinden oldukça düşük seviyededir (OECD Data, 2018). Hem kamunun hakkıyla kaynak toplayamaması hem de her halükârda toplanandan görece ola-rak düşük bir oranın sosyal alanlara ayrılması nedeniyle; sağlık, eğitim, engelli/yaşlı bakımı gibi alanlara yeterli kaynak aktarılamamaktadır. Oysa ki, varıl kesim, mali güçleriyle, bu hizmetlere hem kolay erişebilmekte hem de yüksek kaliteyi yakalayabilmektedir.

Şüphesiz, gelir/servet bölüşümünün düzeltilmesine yönelik yapılabilecek dolaylı politikala-rın sınırları eldeki kaynakların yetersizliğiyle belirlenmektedir. Enformalitenin mevcudiyeti devam ettiği ve vergi yapısında radikal bir değişikliğe gidilmediği varsayımları altında, kamusal kaynak-ların kısıtlı oluşu yoksulların durumlarının düzeltilmesine fazla alan açmamaktadır. Sonuçta, enformalite yoksul kesimi üç yönden vurmaktadır. Birincisi, enformel kesimde çalışanların ağır-lıklı yüzdesi yoksul kesimlerden olduğundan yoksullar hem gelir kayıpları yaşamaktadır hem de güvencesiz bir gelecek içerisindeyler (Başlevent ve Acar, 2014). Diğer taraftan, ikinci olarak, enformalite yüzünden yeterli kaynak yaratılamaması nedeniyle sosyal destek ve servislerden hak-kıyla yararlanamamaktadırlar. Son olarak ilave edilmesi gereken husus, sosyal güvenlik sistemi-nin bir önemli özelliğinin destek ve hizmetlerin kimi durumda formel sektörde bir işte çalışıyor olmaya endeksli olmasından dolayı, enformel çalışanlara ulaşımında yapısal kısıtlar bulunmakta olduğudur. Tüm bunlar, son kertede, yoksulluğun yeniden üretimine zemin hazırlamaktadır.

DEĞERLENDİRME

Ayrıntılara girilmeden yukarıda aktarılan iki sarmal nedeniyle Türkiye’de yoksulluk yeniden üre-tilmektedir. Şüphesiz bu resmin ayrıntısına girildiği durumda tartışılması gereken ilave birçok boyut ortaya çıkacaktır. Tarımdaki çözülmeden, kentlere göçe, gecekondü yaşamından enfor-malitenin varoluş koşullarına kadar birçok boyut tartışılmadan, bahsi geçen yeniden üretimin dinamiklerini anlamak zordur. Keza, en başta bahsedilen, iktisadi boyut dışındaki dışlanma me-kanizmalarının etkisini de değerlendirmeye almak mutlaka analize zenginlik katacaktır. Ama yine de yeniden üretimin, yapısal bir değişiklik olmadığı durumda devam edeceğini öngörmek zor ol-masa gerek. Gelir dağılımının son on yıldaki değişmeyen seyri devam ettiği ve ortalama hane başı gelirin sıçramalar yapmadığı durumda, alttaki kesim yoksul kalmaya mahkûmdur. Bu durum da yoksul kesimin çocuklarının kaliteli ve (kreşten üniversiteye kadar) tam bir eğitim almasının

önünde ciddi engellerin devam edeceğine işaret etmektedir. Gelir dağılımının iyileştirilmesine yönelik toplumsal bir uzlaşa bulunduğunu söylemek bir yana, bu sorunun politik gündemin maddeleri arasında olduğunu düşünmek bile zordur. Her ne kadar iyileştirilmiş bir gelir dağılımının sosyal adalet alanındaki kazançlarının yanı sıra uzun dönemde ülkenin ortalama üretim verimini artırması beklense de bu konudaki miyopik bakışlar ve uzlaşa sağlanmasındaki güçlükler yapısal bir değişikliğe kolay kolay izin vermeyecektir. Keza, enformel yapının reforme edilmesi gibi bir çaba bulunmadığına ve aynı zamanda vergi sisteminin tekrar kurgulanması gündemde olmadığına göre, kamunun vergi toplamasını artırabilmesi çok zor gözükmektedir. Enformel yapıların tesisinde Türkiye’de kişiler arası güven seviyesinin yüksek olması, emek piyasasının birçok alanında “dayıbaşıklık” sisteminin bulunması gibi nedenlerle bir zorluk yaşanmazken, formel yapılara geçme (ve aslında böylelikle uzun dönemde verim kazançları yaşamının) üzerine de yine miyopik bakışlar ve uzlaşa sağlamadaki sıkıntılar nedeniyle açılmış bir gündem bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Adaman, F. ve Akbulut, B. (2018). Kalkınma Sorunsalı; Kırsal Kalkınma. M. Bayramoğlu ve F. Gür (ed.), *Sürdürülebilir Yaşam Penceresinden Yerel ve Kırsal Kalkınma*, Özyeğin Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Adaman, F. ve Keyder, Ç. (2006). “Türkiye’de Büyük Kentlerin Gecekondu ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşanan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma”, Erişim Adresi: http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/2006/study_turkey_tr.pdf Erişim Tarihi: 01.11.2018.
- Başlevent, C. ve Acar, A. (2014). Recent Trends in Informal Employment in Turkey. *Yıldız Social Science Review*, 1(1): 77-88.
- ERG (Eğitim Reformu Girişimi) (2017). *Eğitim İzleme Raporu-2017* Erişim Adresi: http://www.egitimreformugirisimi.org/wp-content/uploads/2017/03/Ogretim_Programlari_Arka_Plan_Raporu.pdf Erişim Tarihi: 02.11.2018.
- HDI (Human Development Index) (2018). <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/TUR>.
- Medina, L. ve Schneider, F. (2018). “Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years?” IMF Working Paper, WP/18/17.
- OECD Data (2018). <https://data.oecd.org/tax/tax-revenue.htm>.
- UNICEF (2018a). “Tarımda Çocuk İşçiliği”, Erişim Adresi: <https://www.unicefturk.org/yazi/tarimda-cocuk-isciligi> Erişim Tarihi: 01.11.2018.
- UNICEF (2018b). “Kız ve Erkek Çocuklar Arasında Eşitlik”, Erişim Adresi: <https://www.unicefturk.org/yazi/kiz-ve-erkek-cocuklar-arasinda-esitlik> Erişim Tarihi: 03.11.2018
- Tansel, A. (2016). “Returns to Education in Turkey”, ERF Report, Erişim Adresi: http://erf.org.eg/wp-content/uploads/2017/03/Lbr_ERF23AC_AysitTansel.pdf Erişim Tarihi: 01.11.2018.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2018). <http://www.tuik.gov.tr/Start.do>.
- Yakut-Çakar, B., Erus, B. ve Adaman, F. (2012). An Inquiry on Introducing a Minimum Income Scheme in Turkey: Alternating between Cost Efficiency and Poverty Reduction. *Journal of European Social Policy*, 22(3): 305-318.

Yerli Üretimin Ekonomi Politikği Üzerine İki Sınav Sorusu ve Değıniler

KORAY R. YILMAZ

Böylesi bir deneme yazısında kapsamlı bir ele alış ortaya koymak, ilgili sorunsala dair doyurucu yanıtlar üretmek mümkün olamayacağı için, yazıyı önemli gördüğüm kimi sorular sorarak ilerletmek istiyorum. Yanlış sorulara doğru yanıt verilemeyeceğı gibi, doğru sorular kimi zaman en az yanıtlar kadar önemlidir. Sorularımın ilki son sınıf mühendislik öğrencilerine sınavda, ikincisi ise son sınıf iktisat öğrencilerine ders esnasında sorduğım sorulardır. Şimdi ilgili herkesle paylaşalım.

Birkaç yıl önce Mühendislik Fakültesi'nde vermiş olduğum ve alanın hemen her dalından öğrencilerin katıldığı “Mühendislik Ekonomisi” dersinde oldukça teknik olan ders sürecinin aksine sınavda çok daha önemli olduğunu düşündüğüm bir soru sormuştum.

Bu soru yerli üretim olgusunu merkeze alarak i) öğrencilerin modern mühendisliğin ve modern iktisadın temel kabulleri ile sahip oldukları sosyo-politik, entelektüel kimliklerinin yansıması olan dünya görüşlerini birbirleriyle “tokuşturmayı” ve ortaya çıkan kıvılcımları keyifle okumayı, ii) öğrencilerin sahip oldukları dünya görüşlerine yönelik olarak kapitalist dünya ekonomisinin gerçek işleyişi ışığında sorular sormalarını sağlamayı iii) tam da ekonomi politikge uygun bir biçimde mühendis olarak kendilerinin toplumsal/sınıfsal konumlarını ve diğer sınıflarla ilişkileri üzerine düşünmelerini sağlamayı ve iv) mühendis olarak sınıfsal konumları ve diğer sınıflarla ilişkileri üzerine düşündükten sonra özellikle ilk iki noktayı yeniden düşünmelerini sağlamayı amaçlamaktaydı.

Yerli üretimin ekonomi politikği gibi bir başlığın öncelikle bu soruları detaylı bir biçimde tartışması gerektiğini düşündüğüm için ilk olarak bu soruyu paylaşmak istiyorum.

Mühendislik ekonomisi alanı bize, “hedeflere ulaşırken, ulaşılan sonuçların bir anlam ifade etmesi için ekonomik (feasible) olması gerektiğini söylemektedir” (Okka, 2011). Bu ilke bir mühendisin karar alması gerekirken öncelikle dikkat etmesi gereken bir ilke olarak belirir. Bu temel kabulü ve alınan kararların uygulanmasının büyük miktarda para, enerji ve zaman gerektirdiğı bilgisini akılda tutarak,

1. “Devrim Arabaları” isimli filmde yerli otomobil üretimine karşı çıkarken projenin *feasible* olmadığı savını ileri süren “kötü adamlar” haklı mıdır? Tartışınız. İddianızı bir mühendis titizliğinde gerekçelendirmeniz beklenmektedir.
2. Bugün Türkiye’de yerli otomobil üretimi yönünde dillendirilen politika talebini bir mühendis olarak tartışınız. Bu tartışmayı ilk soruya verdiğiniz yanıtla çelişkiye düşmeyecek bir biçimde yapmanız beklenmektedir.

Soru aşağıdaki gibi devam eder:

Güney Kore ile Türkiye ekonomi bağlamında her zaman karşılaştırılan iki ülke olmuştur. Ancak Güney Kore’nin 1960’lı yıllarla başlayan kalkınmacı politikaları birçok sektörde bu ülkenin Türkiye’nin ötesine geçmesini sağlamıştır. Otomotiv bunların başında gelmektedir. Örneğin Daewoo Sınai Şirketi 22 Mart 1967’de kurulmuştur. 1972 yılında otomotiv alanında faaliyete geçmiştir. 1997’deki büyük krizin ardından ise iflas etmiştir. Güney Kore halkı firmanın iflasiyla kalan 76 milyar dolarlık borcu üstlenmek zorunda kalmıştır. Diğer yandan da Daewoo’nun otomobil üretimi yapan iştiraki “Daewoo Motor” 1999 yılında dünyanın en büyük otomobil üreticisi ABD’li GM (General Motors) tarafından satın alınarak, “GM Daewoo” (GMD) adını almıştır.

1. Yerli araba üretimi tartışmalarına yönelik vermiş olduğunuz yanıtları (1. ve 2. sorular) yukarıdaki bilgi ışığında yeniden tartışınız.

Sorunun ikinci kısmı ise aşağıdaki gibiydi:

Bir mühendisin iktisadi sistem içerisinde konumlanışında iki noktadan söz etmek mümkündür:

Birinci konumdaki mühendisin tipini, “bilimsel yönetim” ilkelerinin kurucusu ve savunucusu olan Frederick W. Taylor’un görüşlerinde bulmak mümkündür. Taylor’a göre, bir yönetici olan mühendisin temel görevi tüm çalışanların tek tek maksimum refahını sağlamaya bağlı olarak işverenin maksimum refahını sağlamaktır. O halde, Taylor açısından değerlendirildiğinde mühendislik, hem işçinin istediği en yüksek ücreti alabilmesinin hem de işverenin istediği gibi üretimi, mümkün olan en düşük işgücü maliyeti ile gerçekleştirebilmenin koşullarını sağlayan temel bir yönetim işlevidir (Köse ve Öncü, 2000: 30).

İkinci konumdaki mühendisin tipi ise Thorstein Veblen tarafından çizilmektedir. Veblen’e göre mühendislik, sanayinin koşullarında sürekli iyileştirmelerle üretkenliği artırıp, insani maddi varoluşu geliştirebilme gücüne sahiptir. Bu potansiyeline karşın fiilî olarak mühendisliğin uygulanışı, maddi üretimden daha çok bu üretimin parasal karşılığıyla ilişkili olan “iş adamlarının” çıkarlarının engellenmektedir. Bu durum Veblen açısından önemli bir çelişkinin varlığı anlamına gelir. Bu da mühendislik ile sermayenin rasyonellerinin çatışmasından kaynaklanan mühendis-iş adamı çelişkisidir (Köse ve Öncü, 2000: 30-31).

Yukarıdaki sorulara (1. 2. ve 3. sorular) vermiş olduğunuz yanıtları yukarıdaki bilgiler ışığında yeniden tartışıınız.

İkinci soru ise Politik Ekonomi dersinde öğrencilerle paylaştığım bir sorudur. Bu seferki sözlü bir soru. İtiraf etmeliyim ki aynı soruya “aynı öğrencilerin” farklılaşan yanıtlar verdiğini görmek oldukça keyifli oluyor. Soru iktisadın kadim sorusu aslında ve kabaca şöyle: Bir malın, örneğin tarımsal bir ürünün ithalatı yurtiçinde üretiminden daha ucuza gerçekleştirilebiliyorsa bu durumda bu malı üretmeyi mi yoksa ithal etmeyi mi tercih edersiniz? Dört senelik iktisat eğitiminden sonra öğrencilerin ekseriyeti söz konusu malı ithal etmekten yana olduklarını ifade ediyorlar. Arkasından sınıfı sınıflara bölüyorum; toprak sahibi sınıf, sanayi kapitalistleri, tüccar sınıfı, tarım işçisi ya da sanayi işçisi gibi. Daha sonra soruyu bir kez daha soruyorum. Aldığım yanıtlar farklılaşmaya başlıyor. Örneğin toprak sahipleri kendi üretimlerini engelleyeceği gerekçesiyle ithalata karşı çıkmaya başlıyor, tüccarlar önceki görüşte ısrar ediyorlar, sanayi kapitalistleri ücretleri baskılama ihtimalinden dolayı ithalata sıcak bakıyorlar, tarımdaki işçiler işlerini kaybetmek istemedikleri için ithalata karşı çıkıyorlar vs. Ve arkasından D. Ricardo’nun sınıflar ve bölüşüm odaklı politik ekonomi tanımıyla devam ediyoruz:

“Yeryüzünün ürünleri, ... toplumdaki üç sınıf arasında bölüşülür: Yeryüzünün işlenebilmesi için gerekli olan toprağın sahipleri, sermaye sahipleri ve emeğiyle yeryüzünü işleyen emekçiler. Toplumun farklı aşamalarında, yeryüzünden sağlanan toplam üretimin, bu üç farklı sınıf arasında rant, kâr ve ücret olarak paylaşımı farklı olacaktır... Bu bölüşümü düzenleyen yasaların saptanması ekonomi politikğin temel sorunudur” (Ricardo, 2000).

Ricardo ve Malthus karşılaştırmasıyla sorun bizim için önemli bir yanıyla hangi sınıfın kendi çıkarını toplumun genelinin çıkarı olarak ifade edebilme gücüne sahip olduğu noktasında bir iktidar-güç meselesine dönüşüyor. Kapitalist üretim tarzının genişlemesi ve derinleşmesi ile gelişen süreçte toplumun genel çıkarı şüphesiz kâra dayalı olarak sermaye birikiminin sağlanması, sürekliliği ve bunun gerekliliklerine indirgeniyor.

Bugün küresel ve ulusal ölçekte korumacılık ya da yerleşme gibi söylem ve arayışları öne çıkaran tam da bu sermaye birikim süreçlerinde yaşanan tıkanmadır. Sermaye birikim sürecinde yaşanan tıkanma derken sadece iktisadi süreçler değil, aynı zamanda bu iktisadi süreçleri de mümkün kılan toplumsal, politik, kültürel ve çevresel süreçler de düşünölmelidir.

Bu tıkanmayı en genel haliyle küreselleşme projesinin krizi olarak tanımlayabiliriz. Daha açık ifade edersek, ABD hegemonyası altında insanlığa iktisadi anlamda refah, siyasal anlamda demokrasi, uluslararası sistem anlamında çatışmasız bir yönetim vaat eden küreselleşme süreci başarısız olmuştur. 2007-8’de başlayan ve henüz etkilerinden tam olarak kurtulamadığımız ekonomik kriz, çevre krizi, gittikçe yaklaşan gıda krizi, insanlığın geleceğini tehdit eden iklim krizi, otoriterleşme eğilimlerinin tehdit ettiği demokrasi krizi, küresel yönetim krizi, sığınmacılar ve insanlık krizi ve bitmeyen savaşlar küreselleşme projesinin karnesinin hiç de iyi olmadığını ortaya koymaktadır.

Böyle bir ortamda liberalizm yerine korumacılık, çok taraflı anlaşmalar yerine ikili anlaşmalar, küresel iş birlikleri yerine ulusal iş birlikleri, küreselleşme yerine emperyalizm serbest piyasa yerine müdahale vurguları görünür olmaya başlamıştır. Bu bağlamda sadece Trump'ın ABD'yi TPP'den çekme, NAFTA'yı yeniden müzakere etme ya da çok sayıdaki ABD'li büyük şirketi "... üretimlerini ABD'de gerçekleştirmeleri gerektiğine ve eğer başka ülkelerde üretime devam edeceklerse, büyük gümrük vergileri ödemeleri gerektiğine" yönelik ifadeleri ya da "Önce Amerika" olarak başlıklandığı ticaret politikası değil, H. Clinton'un "Pfizer Amerikan şirkettir, New York'ludur, ne işi var İrlanda'da" mealindeki ifadelerini de hatırlamak gerekir. Ya da ABD Ticaret Bakanı Ross'un 48. Dünya Ekonomik Forumunda güneş panelleri ve çamaşır makinesinden sonra "sıradaki korumacı önlemler mülkiyet hakları, çelik ve alüminyum olacaktır" ifadelerini. Sadece güneş paneli ithalatına yönelik % 30 ek vergi uygulaması vakası bile çıkarları çatışan ne çok taraf olduğunu gösteriyor. Kararın alınmasında ABD'li imalatçıların ABD Uluslararası Ticaret Komisyonuna yaptıkları şikâyet belirleyici görünürken, çevreci örgütler, tüketiciler ve yenilenebilir enerji sektöründe faaliyet gösteren şirketler bu karara karşı çıkıyor. Ülkedeki Güneş Enerjisi Endüstrisi Derneği bu kararla birlikte sektörde 260 bin işçinin işsiz kalabileceğini vurguluyor. Elektrik fiyatlarına yapılabilecek muhtemel zamlar da işin cabası.

Türkiye ölçeğinde de liberal söylemlerin gözden düştüğü görülmektedir. Küresel eğilimlere koşut olarak sıcak paraya dayalı istikrarsız bir büyüme-birikim sürecini beraberinde getiren neoliberal politikalar Türkiye'yi bir çıkmaza taşımıştır. Özellikle de sıcak para girişleri ile artan ithalat ve yüksek cari açık, üretimde artan ithalat bağımlılığı, yüksek dış borçluluk ve yüksek işsizlik oranları gibi sonuçlar Türkiye'de de yerlilik, yerli üretim gibi söylem ve pratikleri ve bu yaklaşımların türevi olarak kamu alımları gibi destekleme politikası arayışlarını beraberinde getirmiştir. Bu tablo özellikle son kalkınma planında çok açıktır.

2008 sürecine kadar oyunu küreselleşmenin, liberalizmin kurallarına göre oynamak üzerinden motive olan ekonomi, 2008 sonrasında oyunu "a la Turca" oynamaya karar vermiş görünüyor. Hükümet metinlerinde yer alan korumacı-yerlici ifadelerin yanı sıra TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi Başkanı Tuncay Özilhan'ın "*liberal demokrasi, hukuk devleti ve piyasa ekonomisinin tüm dünyaya barış ve refah getireceği beklentisinin boş çıktığını itiraf etmek durumundayız*" ifadeleri sermayenin yeni vizyonunu ortaya koyarken, 1980 sonrasında söylemlerini hatırlayanlar için de "derslerle" dolu bir konuşma oluyor. Özilhan, son bir yıl içinde büyüme sağlamış ülkelerin pek azında liberal ekonominin hâkim olduğunu ve Çin'in, devlet güdümündeki ekonomilerin, bir gün mutlaka çökeceği inancını yerle bir ettiğini belirtiyor.

"... dünyanın ekonomik ve siyasi güç dengelerinin yeniden oluştuğu, adeta tektonik değişimlerin yaşandığı bu çağda, değişimin hızına ayak uydurabilmek için ülkelerin hızlı ve etkin karar alması gerekiyor. Değişime uyum sağlamak ve değişimin geniş kitleleri etkileyen sonuçlarıyla başa çıkmak için birçok ülkede, güçlü liderler dönemine girildiğini görüyoruz."

Haksızlık etmemek için Özilhan'ın “ama uzun vadede çoğulcu, özgürlükçü, demokratik rejimler dünyada refah ve barışı sağlamakta açık ara önde” dediğini de eklemek gerekir. Tabi Keynes'in muhteşem sınıfsal refleksini hatırlayarak: “Uzun vadede hepimiz öleceğiz.” Tarih göstermiştir ki ne devletler ne sermaye ne de toplumsal dinamikler uzun vadeyi bekleyemez. Korumacılık, milliyetçilik, yerlileşme, yerli üretim, yeni sanayi politikaları gibi arayışların küreselin yanı sıra ulusal ölçekte de karşımıza çıkmasının arkasındaki temel önemdeki neden de budur.

Tarih tekerrürden mi ibarettir, yoksa ders alınsa hiç tekerrür eder mi sorusunu tarihçi ve felsefecilere bırakarak, 1929 krizi sonrasında multi milyoner iş adamı Marriner Eccles'in – ki daha sonra FED'in ilk başkanı olacaktır – ifadelerine bakmak anlamlı olacaktır: “...Denetimsiz bireyciliği ve serbest rekabetiyle ortodoks kapitalist sistem artık bize hizmet edemez.” (Wapshott, 2017: 145) Aslında bugün de dile getirilen çok farklı değildir. “Verili liberal içeriğiyle kapitalist küreselleşme süreci artık bize hizmet edemez.” Peki sonrası?

Sonrası için bu yazarın yanıtı yerlileşme, yerli üretim vb. değil, kamulaştırma ve kamusal üretimdir. Ancak bu kamusalılığın salt, mülkiyeti özelden alıp devlete veren klasik bir kamusalılık değil, daha ziyade, bireyin tüm zamanını emek zamana dönüştürerek onda işçi olmak dışında bir şey bırakmayan zorunlu çalışmayı gerileterek, çalışmayı zorunluluk alanından özgürlük alanına taşıyacak alternatif bir kamusalılık olduğu (Yılmaz, 2013) vurgulanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Köse, A. H. ve A. Öncü (2000). *Kapitalizm, İnsanlık ve Mühendislik*. Ankara: TMMOB.
- Okka, O. (2011). *Mühendislik Ekonomisi*. İstanbul: Nobel Yayıncılık.
- Ricardo, D. (2000). *Ekonomi Politikğın ve Vergilendirmenin İlkeleri*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Wapshott, N. (2017). *Keynes-Hayek, Modern Ekonomiyi Tanımlayan Çatışma*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, K.R. (2013). Alternatif Kamusalın Politik Ekonomisi: Teorik Bir Tartışma Genel Olarak Sermayeden Genel Olarak Birliğe. *Praksis* 30-31: 257-274.

Sanayide “Yerli ve Milli Üretim”in Ekonomi Politığı Üzerine Kısa Notlar

UĞUR ESER

Bu defa çok farklı bir kriz tehdidi altında olan Türkiye spekülâtif sermaye girişlerinin yönlendirdiği büyüme konjonktürünün sonuna gelmiş görünmektedir. Son 35-40 yıldır içerden ve dışarıdan borçlanmayla uygulanan inşaat-ticaret-fınans üçgenine dayalı birikim ve büyüme modeliyle sanayiden giderek uzaklaşan ve vaktinden önce sanayisizleşen Türkiye birçok yönden hâlâ yarı sanayileşmiş ülke görünümünde. Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen yıllarda yeni bir ulus yaratma projesiyle başlayan ve sanayileşmeyi kalkınmaya giden yolda toplumsal bir amaç olarak gören, 1980'lere kadar aktif bir sanayileşme politikası izleyen Türkiye, sonraki yıllarda sanayileşmekten uzaklaşmış, aktif bir sanayisizleşme sürecine girmiştir. Gelişmişlik düzeyi farklı pek çok gelişmekte olan ülke (Türkiye bu ülkeler arasındadır) imalat sektörlerini yeterince geliştiremediğinden durağan sanayileşme süreci ya da erken sanayisizleşme tecrübesi yaşamaktadır (Taymaz ve Voyvoda, 2017; Rodrik, 2016; Eşiyok, 2017). Türkiye'nin karşı karşıya olduğu sanayisizleşme tablosu pek çok göstergeden (GSYİH içindeki sanayi katma değeri, ihracatta yurt içi katma değer, sanayi üretim ve ihracatının teknolojik bileşimi, vb.) hareketle izlenebilmektedir (Bakır, vd., 2017; Eşiyok, 2018). 2000'li yılların Türkiye'si sanayide (imalat sanayi özelinde) istihdam ve katma değer yaratamayan, verimliliği düşük, düşük-orta teknoloji ürünlerde uzmanlaşmış, üretim ve ihracatta dışa çok daha bağımlı, üretken sermaye yatırımlarından uzaklaşan ve spekülâtif sermaye hareketlerinin çekim alanına girmiş bir ülke görünümündedir.

Türkiye'nin çözüm bekleyen, üstelik uzun süredir çözüm getirilemediğinden bugün kronik hale gelen yapısal sorunları var. Bu sorunların temelinde finansallaşma ya da finans odaklı büyüme modeli bulunuyor. Sınırlarına dayanmış ve artık tükenmiş bu birikim-büyüme modelinin yerini alacak, ekonominin hem günümüzde daha sık yaşanan şoklara karşı daha dayanıklı hale gelebilmesini hem de istikrarlı bir büyüme trendini yakalayabilmesini sağlayacak yapısal bir değişime ihtiyaç var. Mevcut birikim-büyüme modeli ekonomide ne yeni bir artı-değer ne de katma değer yaratabilmektedir. İthalata ve yabancı sermayeye bağımlı yapısı yüzünden ekonomik büyüme ister iç piyasaya isterse ihracata dayalı olsun hep cari işlemler açığı vererek gerçekleşmektedir.

Yapısal sorunların ağırlığı artık bu sorunların sadece hızlı ekonomik büyüme ile çözülmesini olanaksız hale getirmiştir. Bu büyüme modelinin ülkenin gelir ve kaynak dağılımı süreçlerinde yarattığı tablo son derece olumsuzdur. Sanayi ise artık Türkiye'yi orta-düşük gelir tuzağından çıkaracak, uzun dönemli istikrarlı ve hızlı sanayileşme sürecine sokacak ve böyle bir büyümenin lokomotifini yapacak sektör değildir (Eser, 2014). İmalat sanayine yapılan yatırımlar toplam yatırımlar içerisinde % 30'lara kadar düşmüş durumda. Sanayide yatırımların düşmesi ve sanayi katma değerindeki düşüş Türkiye ekonomisinin dış şoklar karşısında daha kırılgan olmasına ve kolay etkilenmesine yol açmaktadır.

İmalat sektörünün düşük-orta teknoloji içerikli üretim üzerinden küresel üretim/meta zincirlerine eklemlenmesi ihracatın yapısını değiştirirken, ithalat bağımlılığını her alanda artırmaktadır. İthalatın yapısına bakıldığında son beş yılda ithalatın ortalama % 71,3'nün ara malı (hammadde) ithalatından kaynaklandığı gözlenmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2017: 7). Cumhuriyet tarihi boyunca elde edilen birikimler yaygın özelleştirmeler ile elden çıkarılırken, ithalat bağımlılığı geçmişte büyük uğraşlarla elde edilen "yerli ve milli" olan ne varsa tahrip etmektedir. Türkiye'yi yönetenler ülkenin yapısal sorunlarını çözecek, gelecekte küresel rekabette nerede ve nasıl konum alacağını belirleyen alternatif bir sanayileşme-kalkınma paradigmasından yoksundur. Böyle bir politik bilinç, kararlılık ve irade de yoktur.

Dış pazarlarda rekabetçiliği emek süreçlerinin esnekliğini artırma ve işgücü maliyetlerinin ucuzluğunda araması ve bu yolla düşük maliyetli üretim yaparak küresel üretim zincirlerinden daha fazla pay almayı hedeflemesi Türkiye kapitalizminin önemli yapısal sorunlarından biridir. Türkiye sanayileşmede daha belli bir eşiği aşmadan düşük teknolojili ve ithalata bağımlı üretim üzerinden küresel üretim/meta zincirlerine hızla eklemlenen ülkeler arasındadır (Taymaz ve Voyvoda, 2011; Bakır vd., 2017). TÜSİAD (2016: 33) raporunda belirtildiği gibi "Türkiye esnek ve düşük maliyetli üretim yapabilmesini sağlayan görece düşük maliyetli iş gücünü kullanarak küresel üretim/değer zincirinde rekabetçi şekilde konumlanmıştır". Türkiye'nin ekonomide uyguladığı ve ihracat yaptığı ürünler, daha çok teknolojisi standartlaşmış, teknoloji yoğunluğu düşük, düşük katma değerli ve dünya pazarlarında ihracat birim fiyatları düşük olan ürünlerdir.

Dünya Bankası (2014) (Türkiye- Yüksek Gelir Düzeyine Geçmek) ve UNCTAD (2016) (Kapsayıcı ve Sürdürülebilir Büyüme İçin Yapısal Dönüşüm) raporlarında da işaret edildiği gibi üretimde rekabetçi olma avantajını teknolojik gelişme ve yenilik süreçlerinin içerisine girerek elde edemeyen Türkiye gibi ülkeler küresel üretim/meta zincirlerinin emek yoğunluğu görece yüksek, teknoloji yoğunluğu düşük halkalarında uzmanlaştıklarından, artan maliyet baskısı ve rekabetçiliğin aşınması bu ülkelerde ücretler ve çalışma koşulları üzerinde baskı oluşturmaktadır. Sanayide teknolojik değişim süreçlerine giremediğinden küresel üretim/meta zincirlerinin standart emek yoğun halkalarında uzmanlaşan Türkiye, son derece hiyerarşik ve eşitsiz olan "üretim zincirleri üzerinde sınıf atlamayı" hedeflemektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2017: 13).

Hükümetin "yerli ve milli" söylemi doğrultusunda 1 Temmuz 2017 tarihinde açıklanan Üretim Reform Paketi ile kamu alımlarında yerli sanayinin desteklenmesi, sanayide bilgi ve tek-

nolojiye dayalı yüksek katma değerli üretimin geliştirilmesi ve teknolojik dönüşümün gerçekleştirilmesi, ayrıca sanayinin ithalata bağımlılığının azaltılması hedeflenmektedir¹. 24 Ocak 2018 tarihinde kurulan Yerlileştirme Yürütme Kurulu ile de 15 milyar dolarlık paya sahip olan 43 ürünün yerli üretiminin gerçekleştirileceği duyurulmuştur. Sanayide yerli ve milli üretimin desteklenmesi kapsamında kamuoyuna açıklanan Proje Bazlı Teşvik Sistemi kapsamında 19 firmaya verilecek teşviklerle 135 milyar lira tutarında yatırım yapılması hedeflenmektedir². Paketteki yatırımlar sayesinde doğrudan ve dolaylı 245 bin kişiye istihdam yaratılacağı, ihracatta 6,3 milyar dolar katkı sağlanırken, ithalatın 12,3 milyar dolar azalmasıyla cari açıkta 19 milyar dolarlık bir iyileşmenin gerçekleşeceği kamuoyuna duyurulmuştur.³

İşbaşındaki AKP hükümetinin ve hükümete yakın çevrelerin “sanayimiz için stratejik bir yaklaşım ve kalkınma politikası” olarak adlandırdığı (yaklaşan seçim ortamında büyük ölçüde siyasal propagandanın amaçlandığı izlenimini uyandıran) “yerli ve milli” ekonomi modelinin Türkiye’nin mevcut yapısal sorunlarını çözmesini ümit edebilir miyiz? “Yerli ve milli” üretim söylemi ile anlatılmak istenen tamamen ya da kısmen ülke içi üretim üretilen ürünlerle üretim sürecinin yüksek katma değerli aşamalarının (Ar-Ge, tasarım, markalaşma), üretimde kullanılan girdilerin ve ara malların üretiminin ülke içerisinde gerçekleştirilmesidir. Bu söylemin pratiğe dönüştürülebilmesi ekonominin üretken kapasitesinin artırılmasını, ulusal teknoloji kapasitesi oluşturulmasını ve ihracatta yüksek yurt dışı katma değer yaratan, daha az ithal girdiye dayalı sektörleri hedefleyen bir sanayi politikası tasarımı ile mümkündür.

Bu modelin teorik olarak mümkün (başarılı olmuş ülke deneyimlerinden dersler çıkaran) ve politik olarak uygulanabilir (toplumun desteğini almış) bir model ve sanayimiz için stratejik bir yaklaşım ve kalkınma politikası olduğunu söylemek iki nedenle çok güçtür. Bir kere, modelde kamu alımlarının (kamuun yaklaşık her yıl 35 bin ihale gerçekleştirerek büyüklüğü milli gelirin yaklaşık % 10’nu dolayında gerçekleşen alım gücünü temsil ettiğini bilelim) öncelikli olarak inşaat ve alt yapı yatırımları üzerinden “içe dönük büyüme”yi canlandırmanın önemli bir enstrümanı olarak öngörüldüğü anlaşılıyor. Sanayide üretken sektör yatırımlarını hedeflemeyen, inşaat gibi görece düşük katma değerli sektörlerde iç talebe dayalı büyüme artık sürdürülebilir değildir. İkinci olarak, devleti “şirket gibi yönetme”yi amaçlayan ve kamu sektörünü “en büyük müşteri” olarak gören siyasal iktidarın Kamu İhale Kanunu’nda yaptığı değişiklikle (hükümetin 187 ayda ihale kanununu 186 kez değiştirdiğini hatırlayalım) “yerli malı” kullanan şirketler lehine sağladığı fiyat avantajının ve kamu alımlarında yerli üreticiye getirilen devlet desteğinin tek başına sanayinin yapısal sorununa (teknolojik dönüşümüne) çözüm getirmesi beklenmemelidir. Kamu-özel iş

1 “Yerli ve milli üretim stratejik bir duruştur”, Erişim Adresi: <https://bit.ly/2PCWESX> Erişim Tarihi: 08.05.2018.

2 “Teknolojik Dönüşümde Kamu Alımlarının Rolü: Yerli ve Milli Üretim”, Erişim Adresi: <https://bit.ly/2VsOy4T> Erişim Tarihi: 11.05.2018.

3 Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı “sanayide yerli ve milli olma” politikasını hazırladığı kamu spotu ile kamuoyuna tanıtmış, hazırlanan bu spotun Radyo ve Televizyon Üst Kurulunun (RTÜK) kararıyla yayın kuruluşlarında “kamu yararına yönelik spot film” olarak yayınlanmasına karar verilmiştir. “Yerli ve milli sanayi” kamu spotu, Habertürk, 06.06.2018.

birliği (KOİ) modeli ile kamu alımları ve kamu kaynakları (Varlık Fonu) ile desteklenen altyapı yatırım projeleri (köprü, tünel, metro, AVM, otoyollar, toplu konut, şehir hastaneleri, hava limanları) yatırım ortamını küresel sermaye için uygun hale getirmenin ve kronik hale gelen döviz açığını çözerek “yerli ve milli ekonomi” modeline kaynak sağlamanın bir aracı olarak kullanılmaktadır (Madra, 2016a; 2016b).

Her şeyden önce, istikrarlı bir sermaye birikimi ve üretim odaklı bir büyümenin anahtarı hâlâ imalat sanayidir (Warwick, 2013). İmalat sektörü Türkiye’nin sadece uzun dönemli istikrarlı büyümesi ve sanayide yaşadığı durağanlığı aşması için değil, küresel ekonomide sık yaşanan şoklardan etkilenmesinin önüne geçmek için de önem taşımaktadır. Ancak sanayileşmenin biçimi değişmiş, günümüzde gelişmiş üretim tekniklerinin kullanılması ve yeni üretim organizasyonları (mantıksal otomasyon, bulut bilişim, 3D yazıcılar, endüstri 4.0 vb.) bu sektörde üretimin mimarisini kökten değiştirmiştir. Rekabetçiliği hâlâ ucuz emek ve etkililiği tartışmalı teşvikler ve kur politikalarında arayan, kamu kaynakları üzerinden rant kollayan Türkiye’nin teknolojik bilgi yoğunluğu yüksek ve sofistike ürünlerde yetkinlik ve rekabetçilik kazanması zordur. İleri teknoloji alanlarında henüz kritik eşiği aşamamış, nitelikli insan gücü kaynakları sınırlı, rekabetçilik kazandıracak araştırma, teknoloji geliştirme, yenilik yapma süreçlerinin içerisine henüz girememiş bu sanayi yapısıyla Türkiye’nin iddialı olduğu “yerli ve milli” ekonomi için yola çıkılan sektörlerde yerli üretim kapasitesi oluşturması mümkün değildir.

Sanayide sofistike-yüksek teknoloji sektörlerde kapasite oluşturmada, teknolojik yenilik süreçlerinin içerisine girecek çabayı göstermeden ve teknolojik inovasyon alanlarında yetenek birikimi sağlamadan ekonominin bütün sektörlerine yayılan verimlilik temelli bir büyüme sürecini kalıcı biçimde başlatmak mümkün değildir. Tercihini ekonominin üretken kapasitesini artıracak teknolojik değişim ve yenilik süreçlerinden yana değil, inşaat-ticaret-finans kompleksine dayalı finansal sermaye birikim modelinden yana yapan bir ülkenin “yerli ve milli” söylemi doğrultusunda “stratejik sanayileşme yaklaşımı ve kalkınma politikası” modeli oluşturması beklenmemelidir. Üretim/meta zincirlerine eklenme tarzı Türkiye’nin ne ara girdilerde yerli üretim katkısını arttırmasına ne de ihracatın teknolojik bileşimini değiştirecek bir sınai-teknolojik dönüşüme izin vermektedir. Türkiye’nin sanayide durağanlığı aşması ve sanayisizleşme riskini bertaraf etmesi, arsa-arazi rantlarına ve spekülasyon sermaye girişlerine ve işgücü maliyetlerinin ucuzluğuna yaslanarak değil, yeni yeni gelişen geleceğin yüksek verimlilik artışı sağlayan sektörlerinde katma değer yaratmayı hedefleyen, yatırım stratejileri ve sektör öncelikleri kalkınma planlarında belirlenmiş, eğitimde radikal reformları gerçekleştiren, ekolojik hassasiyetleri de gözetken, arkasında sağlam siyasal-toplumsal iradenin olduğu proaktif bir sanayileşme politikasını yaşama geçirmesiyle mümkündür.

KAYNAKÇA

- Bakır, E., Özçelik, E., Özmen, E. ve Taskıran, A.C. (2017). Türkiye’de Erken Sanayisizleşme. M. Koyuncu, H. Mıhçı ve E. Yeldan (der.), *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi*, İletişim Yayınları, 157-189.
- Chang, H-J. (2012). *Sanayileşmenin Gizli Tarihi*. İstanbul: Epos Yayınları.
- Dünya Bankası (World Bank) (2014). Turkey-Trading Up to High Income: Country Economic Memorandum, Washington, DC: World Bank Group.
- Eser, U. (2014). Dünya Yeniden Sanayiye Dönerken Türkiye Dünya Sanayinin Neresinde? *İktisat ve Toplum*, Sayı: 45.
- Eşiyok, B.A. (2017). Türkiye “Erken Sanayisizleşme” Tehlikesi ile Karşı Karşıya. *Herkese Bilim Teknoloji*, Sayı: 60.
- Eşiyok, B.A. (2018). Türkiye Erken Sanayisizleşme Boyunduruğunda. *Herkese Bilim Teknoloji*, Sayı: 103.
- Kalkınma Bakanlığı (2017). 11. Kalkınma Planı, Dış Ticaret Arka Plan Çalışması, Haziran 2017.
- Madra, Y.M. (2016a). Ak Parti’nin İkilemli Ekonomi Politiği: Neoliberal mi, Neo-merkantilist mi? *Başlangıç Dergi*, 13.05.2016.
- Madra, Y.M. (2016b). Kemerlerinizi Bağlayın! “Yerli ve Milli” Ekonomi Geliyor. *Başlangıç Dergi*, 30.05.2016.
- Rodrik, D (2016). Premature Deindustrialization. *Journal of Economic Growth*, 21, 1-33.
- Taymaz, E, Voyvoda, E. ve Yılmaz, K. (2011). Uluslararası Üretim Zincirlerinde Dönüşüm ve Türkiye’nin konumu, TÜSİAD-Koç Üniversitesi Ekonomik Araştırma Forumu.
- Taymaz, E ve E.Voyvoda (2017). Yapısal Dönüşüm, Sanayileşme ve Sanayi Politikaları: Küresel Eğilimlerden Türkiye Ekonomisine Kısa Bir Gezinti. M. Koyuncu, H. Mıhçı ve E. Yeldan (der.), *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi*, İletişim Yayınları, s. 11-44.
- TÜSİAD (2016). Türkiye’nin Küresel Rekabetçiliği İçin Bir Gerekliklik Olarak Sanayi 4.0, Yayın No: 2016-03/576, Mart 2016, İstanbul.
- UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) (2016). Trade and Development Report, Structural Transformation for Inclusive and Sustained Growth, United Nations Publication, UNCTAD/TDR New York ve Cenevre.
- Warwick, K. (2013). “Beyond Industrial Policy, Emerging Issues and New Trends”, OECD Science, Technology and Industrial Policy Papers No.2, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1781/5k4869clw0xp-en>, Erişim Tarihi: 18.03.2014.

Yerli Üretim ve İnovasyon: ‘Sihirli Değnek’ ve ‘Yolda Düzülen Kervan’

H. EMRAH KARAOĞUZ

Türkiye’de 2000’li yıllarda ara ara gündeme gelen ve son dönemde özellikle tartışılmaya başlanan yerli üretim olgusu kalkınma süreci ile doğrudan bağlantılıdır. Politika-yapıcıların söylemlerine ve konunun medyada tartışılma şekline bakıldığında yerli üretim ile ilgili iki noktanın ön plana çıktığı görülmektedir: Devlet süreçte önemli bir rol oynayacaktır ve yerli üretimin ilk hedeflerinden bir tanesi Türkiye’nin katma değeri yüksek üretime yönlendirilmesi olacaktır. Buradan şu çıkarım yapılabilir: Türkiye’nin ilgili devlet kurumlarının ve inovasyon sisteminin süreç için hazırlıklı olması gerekmektedir. Bu kısa yazı, Türkiye’de inovasyon algısı ve politika yapım süreci ile ilgili iki noktaya değinerek şu önermeyi yapmaktadır: yerli üretim başarılı olabilir, fakat bunun için öncelikle inovasyonun sihirli bir değnek olmadığı ve ancak kurumsallaşmış ve veri odaklı politika yapım mekanizmalarıyla politikaların etkili olabileceği tespit edilmelidir ve uygulamaya konulmalıdır.¹

Türkiye’de inovasyonun, araştırma ve geliştirmenin (Ar-Ge) ve girişimciliğin ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı olumlu etkilediği hususunda başka hiçbir alan ve konuda olmadığı kadar fikir birliği vardır. Tüm kurum ve kuruluşlar, temel ve stratejik politika dokümanları, siyasiler ve birçok akademik çalışma inovasyon ve ilgili kavramların Türkiye’nin geleceği için ne denli hayati önem taşıdığını açıkça belirtmektedir. Bu kayda değer durum yenilikçilik kültürünün topluma aşılınması anlamında umut vericidir. Peki, fikir birliğinin olması inovasyon politikalarının akılcı bir şekilde oluşturulduğuna ve yerli üretimin inovasyon bağlamında ciddi katkılar sağlayacağına işaret etmekte midir? Türkiye’deki yaygın inovasyon algısına ve politika-yapıcıların konuya yaklaşımına bakıldığında son yıllarda atılan olumlu adımlara rağmen kat edilmesi gereken mesafenin olduğu görülmektedir. Öncelikle, ‘inovasyon’ kavramı toplum ge-

¹ Bu yazıda ele alınan fikirler işleniş itibarıyla Karaoğuz (2018) ve Kutlay ve Karaoğuz (2018) çalışmalarının ilgili bölümlerinde yer almıştır. İlgili yazın taraması ile birlikte daha kapsamlı akademik analiz için bu çalışmaları görünüz.

nelinde somut ve ölçülebilir bir olgudan ziyade ‘sihirli’ ve ‘mistik’ bir değneği çağrıştırmaktadır. İnovasyon ‘bir şekilde’ gündemde olması ve desteklenmesi gereken ve ‘bir şekilde’ Türkiye’yi kurtaracak olan ‘çıkış kapısı’ olarak addedilmektedir. Yerli üretim de dahil olmak üzere bilim, teknoloji ve inovasyon kapsamındaki herhangi bir girişimin başarılı olması için ilk etapta bu anlayışın değışmesi ve girişimlerin somut zeminlere oturtulması gerekmektedir.

Örnek teşkil etmesi açısından Türkiye’de Ar-Ge ve inovasyon alanındaki en önemli yasal düzenlemeler olan Ar-Ge yasasının (5746) ve teknopark yasasının (4691) ilgili meclis tartışmaları ele alınabilir. Tartışmalar gösteriyor ki her ne kadar muhalefet partileri yasa tasarılarını şiddetle eleştirseler, tasarıların baştan yazılması gerektiğini öne sürseler ve onların pratikte katkı sağlamayacağını savunsalar da gün sonunda tasarıları desteklemektedirler. 2008’de yürürlüğe giren Ar-Ge yasasını 247 vekilden 242’si, 2011’deki teknopark yasa değışikliğini 235 vekilin tamamı ve 2016’daki ‘Ar-Ge reform paketi’ tasarısını biri hariç tüm 255 vekil onaylamıştır. Neden? Kesinlikle verimli olmadığı düşünölen bu tasarılar neden desteklenmiştir? Ar-Ge yasası oturumunda bir muhalefet vekili şunu ifade ediyordu:

“Biz bu tasarıyı destekliyoruz. Niye destekliyoruz biliyor musunuz? Bu tasarıdaki amaca, adına, ar-ge’ye duyduğumuz, bilim ve teknolojiye duyduğumuz, çağdaşlaşmaya, gelişmeye, ekonomik kalkınmaya, KOBİ’lerin desteklenmesine duyduğumuz saygıdan dolayı destekliyoruz. Ama bu tasarı, bu kapsamıyla yeteri kadar bunlara hizmet eden bir tasarı değildir. Olmamasına rağmen destekliyoruz.”²

Yine aynı oturumda bir başka vekil şöyle ifade ediyordu:

“Bugün görüşmekte olduğumuz ve kısaca ‘Ar-Ge Yasası’ olarak tanımlanacak olan bu kanun tasarısına, bu ölkenin geleceğine, kalkınmasına ve toplumun refah düzeyinin yükselmesine inanan hiç kimsenin karşı çıkması elbette ki mümkün değildir.”³

Toplumun genel yaklaşımını da temsil eden bu bakış açısı inovasyonu bir nevi ‘mucizevi kurtarıcı’ olarak düşünmekte, ona olduğundan fazla anlamlar yüklemekte ve bir yönüyle de ‘kervan yolda düzölür’ mantığını yansıtmaktadır.

Türkiye’de ‘kervan yolda düzölür’ anlayışının asıl vuku bulduğu alan ise delile dayalı politika yapım süreçlerinin kurumsallığıdır. Birçok akademik çalışmanın belirttiğı üzere Türkiye’de politikaların oluşturulması ve uygulanması veriye dayanmamaktadır. Bu durum hem 2000 yılı öncesi hem de sonrası dönem için atılan olumlu adımlara rağmen geçerlidir. Politika öncesi alan araştırmaları, uygulama esnasındaki araştırmalar ve sonrasındaki etki analizleri ciddi ve sistemli yapılamamaktadır. Dolayısıyla, politika yapımının olmazsa olmaz ögesi olan ‘öğrenme’ ger-

2 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_g_sd.birlesim_baslangic?P4=20077&P5=B&PAGE1=1&PAGE2=54 Erişim Tarihi: 11.07.2018.

3 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_g_sd.birlesim_baslangic?P4=20077&P5=B&PAGE1=1&PAGE2=54 Erişim Tarihi: 11.07.2018.

çekleşmemektedir. Bunun farklı sebeplerinden bir tanesi 'kervan yolda düzülür' yaklaşımıdır: üniversite ve teknoparklar kurulunca, Ar-Ge merkezleri açılınca ve destek programlarına ayrılan ödenek arttırılınca gerisi kendiliğinden gelecektir. Kaynakların arttırılması şüphesiz önemlidir ve Türkiye 2000'li yıllarda bu hususta hatırı sayılır aşama kaydetmiştir. Fakat, yirminci yüzyılın ikinci yarısına kalkınma başarıları ile damga vurmuş Güney Kore, Tayvan ve Singapur gibi Asya ülkeleri incelendiğinde politikaların etkili olabilmesi için ciddi ön çalışmalara, etki analizlerine ve konuya bireysel ilgi duyan bürokrat ve politikacıların ötesinde kurumsal sahiplenmeye ihtiyaç olduğu görülmektedir. Bir akademik çalışma kapsamında mülakat yapılan bir bürokrat şöyle söylüyordu:

"Benim performansım nasıl ölçülür? Teknoloji geliştirme merkezindeyim (TEKMER) ben şimdi, benim performansım [kaliteden öte] kaç para harcadığımdır. Kaç para harcadığıma geldiği zaman performans, siyasi oluyor bu iş. [Diğer bir kurum] ile yarışıyorum mesela. Diyelim ki ben on milyar harcadım, o beş milyar. O zaman deniyor ki ben daha iyi yapmışım" (Ocak 2016) (Karaoğuz, 2017).

Türkiye inovasyon sisteminin farklı kurumlarında görev almış bir teknopark üst düzey yöneticisi kaynak kullanımı ile ilgili şunu belirtiyordu:

"Mesela bu kamu destekleri, hibeler ve [çeşitli] programlar ile verilen desteklere bakarsak öyle şirketler var ki sadece kamu destekleriyle ayakta duruyor. Mesela bir yabancı şirket gelince sende ne var diye gösteriyorsun ve beş on tane şirket ile kısa toplantılar yapıyorsun. Ben öyle durumlar gördüm ki bizim şirketlerimiz gururla nasıl on tane, on bir tane, on iki tane devlet desteği alıp sonrasında farklı kurumların da desteklerini aldıklarını anlatıyor. Ama ortada su fincanı ya da çay bardağı yok, ürün yok. Biz buna müşfik veya şefkatli devletin cömertliği diyoruz. Bizim aile kültürümüzde de var. Çocuk düşmesin, çocuğun öddevini ben yapayım üzülmesin... Ama bu yanlış" (Aralık 2015) (Karaoğuz, 2018: 397).

Eğer nasıl değerlendirileceği bilinmiyorsa maddi kaynaklar, kaliteyi esas alan ve titizlikle kurgulanmış eylem planları yoksa iyi niyetler yeterli olmamaktadır. Teknoloji vurgusuyla öne çıkan yerli otomobil projesi senelerdir Türkiye'nin gündemindedir. Fakat, çelişkili açıklamalar, farklı planlar ve uygulamada aşama kaydedilememesi sürecin ne ölçüde planlı olduğu konusunda soru işaretleri oluşturmaktadır.

'Kervan yolda düzülür' yaklaşımı ile ilintili bir diğer önemli husus da hedeflerin ön çalışmalar ile en baştan gerçekçi bir şekilde ortaya konulamaması ve gerekli planlamanın yapılamamasıdır. Yine meclis tartışmalarından geneli temsil eden bir örnek verilebilir. Ar-Ge yasasının ilk kez tartışıldığı 2008 yılındaki bir oturumda bir vekil tartışmanın soru-cevap kısmında ilgili bakana şu soruyu yöneltiyordu:

“Bu tasarı yasalaştıktan sonraki bir yıl içerisinde ve üç yıl içerisinde sağlanacak desteklerden kaç firmanın yararlanacağı üzerine bir tahmin, bir öngörü yapıldı mı? Böyle bir araştırma yapıldı mı var olan firmaların kapasitelerini göz önüne alarak?”⁴

Bakan, Ar-Ge’nin önemini ana hatlarıyla vurguladıktan sonra şu yanıtı veriyordu:

“Sizin anladığınız tarzda böyle rakamlarla, projeksiyonlardan elimizde yok maalesef şu anda. Ama sizde bir projeksiyon varsa onu da bizimle paylaşırsanız memnun oluruz. Ama bunun ilk bir yılında, iki yılında elde ettiğimiz neticeleri muhakkak surette kamuoyuyla paylaşacağız.”⁵

Teknoparkların gelişim sürecinde, Ar-Ge merkezlerinin kurulmasında, destek programlarının kurgulanmasında ve stratejik sektörlerin belirlenmesinde bu durum sıklıkla gözlemlenmektedir. Şu anda görüldüğü kadarıyla milli üretim kapsamında da ciddi anlamda bir planlama ve somut ön araştırmalara dayalı uzun soluklu bir politika mevcut değildir. Eğer milli üretimin olmazsa olmazı politika yapıcılarının belirttiği gibi yenilikçilik ise, o zaman sıkı ön çalışmalar ile başlayan, somut hedefler konularak devam edilen, süreç içerisinde gerekli değerlendirmelerin yapıldığı ve proje sonlarında etki analizlerinin gerçekleştirildiği bir politika-yapım kültürünün kurumsallaştırılması şarttır. 2014 yılında dönemin Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanı Fikri Işık yenilikçilik vurgusu ile milli araba projesi hakkında şunları söylüyordu: “Türkiye içten yanmalı motor teknolojisine dayalı, yani konvansiyonel otomobilde bence treni kaçırdı. Geleceğin teknolojisi olarak baktığımız elektrikli otomobiller, hibrit modeli üzerinde yoğun bir çalışma yapıyoruz. Bazı olumlu gelişmeler de kaydetmeye başladık. 3 aşamalı bir çalışmamız var, şu anda mimarisini oluşturuyoruz. 2020’den önce hem Türkiye’nin hem de dünyanın yollarında bir yerli otomobil markasını görmeyi istiyoruz. Tüm çalışmalarımızı bu yönde yoğunlaştırdık.”⁶ Bu saptama o dönem neye göre yapılmıştır, hangi somut hedefler konulmuştur, günümüze gelindiğinde hangi aşamalar kaydedilmiştir, eğer aşama kaydedilemediyse neden kaydedilememiştir, vb. sorulara yalnızca milli araba değil herhangi bir proje kapsamında cevap bulunamıyor ise her şeyden önce bu sorulara net cevapların alınabildiği bir politika-yapım sürecinin uygulanması ve kurumsallaştırılması gerekmektedir.

Katma değeri yüksek ve kalkınmayı olumlu etkileyen her türlü üretim değerlidir ve desteklenmelidir. Milli hedefler doğrultusunda ve milli üretim vurgusuyla şekillenen girişimler bunun bir parçasıdır. Devlet etkili politikaların oluşturulmasında, politikaların uygulanabileceği zeminin hazırlanmasında ve inovasyon sisteminin canlandırılmasında aktif roller oynayabilir ve oynamalıdır. Şu ana kadar gözlemlenen tüm başarı öykülerinde –dönemin Almanya’sı ve Ame-

4 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_g_sd.birlesim_baslangic?P4=20077&P5=B&PAGE1=19&PAGE2=23 Erişim Tarihi: 11.07.2018.

5 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_g_sd.birlesim_baslangic?P4=20077&P5=B&PAGE1=19&PAGE2=23 Erişim Tarihi: 11.07.2018.

6 <http://www.milliyet.com.tr/hukumet-savunma-ve-guvenlik-harcamalarinda-ankara-yerelhaber-415742/> Erişim Tarihi: 11.07.2018.

rika'sı, Japonya, Güney Kore ve diğer Asya ülkeleri dahil– devlet kalkınma süreçlerinde aktif ve önemli roller oynamıştır. Başarı örneklerinden yola çıkıldığında ve Türkiye'de de yerli üretimin asıl amaçlarından bir tanesinin ileri teknoloji, öğrenme ve inovasyon ile katma değer yaratmak olduğu düşünüldüğünde girişimlerin başarılı olması şu iki hususa bağlıdır. Birincisi, inovasyon 'sihirli değnek' değildir ve konunun önemini belirten genel geçer söylemlerin ötesinde somut politikalara ihtiyaç vardır. İkincisi, politikaların tepeden inme olmaması, ön saha çalışmalarının yapılması ve her aşamada etki analizlerinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Özellikle ikinci hususun başarılabilmesi için donanımlı, saygın, gündelik siyasi kaygılardan uzak ve liyakat esasına dayalı özerk bir bürokrasiye, bürokratik koordinasyona ve inovasyon sistemi aktörlerinin de kendi aralarında koordine olmalarına ihtiyaç vardır. İnovasyon yönü olan, yerli üretim dahil her türlü girişim ancak bu şartlar sağlanırsa başarılı olabilir.

KAYNAKÇA

- Karaoğuz, H.E. (2017). "The Political Economy of Innovation: Technological Nationalism, Executive Interference, and Neo-populism in the R&D Sector in Turkey." PhD diss., Central European University, 2017.
- Karaoğuz, H.E. (2018). The Political Dynamics of R&D Policy in Turkey: Party Differences and Executive Interference during the AKP Period. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 20(4): 388-404. <https://doi.org/10.1080/19448953.2018.1385928>.
- Kutlay, M. ve Karaoğuz, H.E. (2018). Neo-Developmentalist Turn in the Global Political Economy? The Turkish Case. *Turkish Studies* 19(2): 289-316. <https://doi.org/10.1080/14683849.2017.1405727>

Optimal Yerli Üretim

HAKAN YETKİNER

Kâr güdüsüyle yapılan üretim faaliyeti en toplulaştırılmış hali ile fiziki sermaye ve emek gücü olarak adlandırılan üretim faktörlerinin bilgi (=teknoloji) ile yoğrulması sonucu gerçekleşir. Üretim faaliyeti bir yandan tüketilecek mal ve hizmetler ya da bu mal ve hizmetlerin üretiminde kullanılacak ara malları üretirken, diğer yandan bu faaliyet içinde yer alan üretim faktörleri sahiplerine gelir yaratır. Üretim faktörü sahipleri de elde ettikleri vergi sonrası geliri tüketim ve tasarruf olarak değerlendirirler. Tüketim bugünkü refahı belirlerken tasarruf da gelecekteki tüketimde kullanılmak üzere servete eklenir. Üreticileri, tüketicileri ve üretim faktörü sahiplerini bir arada ele alan ve genel denge adı verilen yaklaşım hem üretim faktörlerinin hem de üretilen mal ve hizmetlerin arz ve taleplerini dengeye getiren fiyat vektörünün belirlenmesini sağlar. Dolayısıyla günün sonunda üreticiler, tüketiciler ve faktör sahipleri evlerine kendi optimal çözümleri ile dönerler. Üretim birimlerinin (firmaların) ve üretim faktörlerinin sahipleri de tüketiciler olduğu için, optimal çözümün nihai ölçütü toplumsal refahtır. Genel denge kuramı dışsallık ve çarpıtan vergilerin olmadığı ve tüm piyasaların tam rekabetçi olduğu bir ekonominin genel denge çözümünün Pareto optimal olduğunu göstermiştir.¹ Diğer bir deyişle, denge çözümüne erişildikten sonra ekonomide yer alan aktörlerden en az birisinin refahını azaltmadan bir diğer aktörün refahını artırmak hiçbir şekilde mümkün değildir. Dolayısıyla yukarıdaki şartları sağlayan bir genel denge modeli daha iyi bir çözümün mümkün olmadığı bir çözümü sunmaktadır.

Tanım gereği, kapalı bir ekonomide üretim ve tüketim aynı mal ve hizmetlerden oluşur; yani birbirine denktir. Bu nedenle ‘yerli üretim’ kapalı ekonomi varsayımı altında tartışılmayı gerektiren bir husus değildir. Oysa açık ekonomilerde, iki sebepten dolayı tüketim ve üretim sepetleri farklıdır ve aralarındaki farkın zaman içinde derinleşmesi beklenir. Birincisi, tüketicilerin sınırsız tüketim istekleri çeşitliliği tercih eder. Örneğin, tüketiciler yerli meyveler ile yetinmezler; ülkelerinde üretilmeyen meyveleri de talep ederler. Daha da ötesi, gelir arttıkça ithalat kompo-

¹ Bkz. örneğin Williamson (2017).

zisyonu çeşitlenerek benzer malların da ithalatına yol açar. Aynı mal sadece farklı marka ya da tasarıma sahip olduğu için talep edilmeye başlanır. Bazı Almanlar Japon otomobillerini tercih ederken bazı Japonların da Alman otomobillerini tercih etmesinin nedeni budur. Aslında hepsi aynı sınıfta yer alan ve çok benzer özellikleri olan mallardır. Karar alıcılar (ve üreticiler) açısından zorluk şuradadır: hane halklarının tüketim tercihleri sürekli değiştiği için üretim ve dış ticaret kompozisyonu da sürekli değişir. Bazen Japon otomobiller daha popüler olur; Japon üreticiler üretimlerini artırmak, Alman üreticileri de üretimlerini kıstak zorunda kalırlar. Bazen de tam tersi olur. Sonuç olarak üretim ve tüketim arasında kontrol edilemeyen bir fark oluşur. İkincisi, ulusal ekonomiler teknolojik üstünlük ve fiyat rekabeti nedeniyle uzmanlaşmaya gitmek zorunda kalırlar. Bir üretim faktöründe (görelî) zengin kaynakları bulunan bir ulusal ekonomi o faktörün (görelî) yoğun kullanıldığı mal ve hizmetlerde rekabetçi fiyatlara sahip olacaktır. Örneğin Çin emek zengin bir ekonomi olduğu için oyuncak gibi emek yoğun malların üretiminde rekabetçidir. Dış ticaret bu rekabetçi durumun daha da derinleşmesine yol açar. Diğer bazı ekonomiler ise teknolojik üstünlük nedeniyle rekabetçidir. Örneğin Japonya'nın robot teknolojisi diğer pek çok ekonomiden daha üstündür ve bu durum muhtemelen önümüzdeki on yıllarda Japonya'nın bu alanda uzmanlaşmasının daha da derinleşmesine yol açacaktır. Sonuç itibarı ile açık ekonomilerde üretim ve tüketim kalıpları farklılaşır ve zaman içinde farklılıklar giderek derinleşirler.

Peki böyle bir ekonomik çerçevede refah optimize edilebilir mi? Yanıt bazı varsayımlar altında hiç kuşkusuz olumludur. Veri (dışsal) mal ve faktör fiyatları varsayımı altında tüketicinin refah ve üreticinin de kâr ençoklaması problemlerini aynı anda çözen rekabetçi bir çözüm kolaylıkla ortaya konulabilir.² Bu rekabetçi çözüm yerli üretimin payını da belirlemiş olacaktır. Ancak bu çözüm üç temel sebeple optimal yerli üretim problemine çözüm ol(a)maz. Birincisi, açık ekonomi genel denge modelleri ister durağan ister dinamik modeller olsun, refah ençoklamasını dikkate alırlar. Açık ekonomi varsayımı altında üretim ve tüketim arasında ortaya çıkan fark asli mesele değildir. İkincisi, kuramsal modellerin aksine, pratikte hanehalklarının tüketim tercihleri belirli bir kurala bağlı olmaksızın sürekli değişir ve çeşitlenir. Üçüncüsü, yine kuramsal modellerin aksine, teknolojik üstünlükler ve faktör ve mal fiyatlarındaki değişimler tekdüze değildir; rekabet avantajında çoğunlukla ikincil derece değişiklikler yaşansa da radikal değişikliklerin de ortaya çıkması imkânsız değildir. Örneğin, 1970'lerin başından itibaren denizlerinden petrol çıkarmaya başlayan Norveç'in rekabet gücünün o günden bugüne niteliksel bir değişme yaşadığı inkâr edilemez. Teknoloji (=bilgi) seviyesini geliştirmeyi başaran Güney Kore 1950'lerden bugüne dünyanın en rekabetçi ekonomilerinden biri haline gelmiştir. İlk kurulduğunda içecek temiz suyu bile olmayan Singapur, dünyanın en etkin ve organize ekonomilerinden birisi olmayı başarmıştır. Tüm bu nedenlerle, 'optimal yerli üretim' gerçekçi bir kavram olarak gözükmemektedir.

Optimal bir yerli üretimden söz edilemeye bile yerli üretim için bir politika izlenmesi gerektiği aşıkardır. Öncelikle bir saptama yapalım: yerli üretim konusunda hassasiyet gösterilmesinin

2 Bkz. örneğin Obstfeld ve Rogoff (1996).

en temel sebeplerinden birisi üretimin tüketimden sürekli daha düşük olması sonucu ortaya çıkan kronik cari açık problemidir (sürekli cari fazla veren Almanya ve Japonya gibi ekonomilerin yerli üretim tartışması sadece bu avantajlı konumlarını koruma kaygısından kaynaklanabilir). Cari açığın yarattığı problemler kısa vadede borç alarak, varlık satarak ya da doğrudan yabancı yatırımlarla (DYY) aşılabılır. Ama uzun vadede tek çözüm üretim ve tüketimi dengeye getirmektir. Eğer bu yapılamazsa piyasa mekanizması devreye girer; kurları yerli para aleyhine değiştirerek ithalatı pahalı ve ihracatı ucuz yaparak cari açığı düzeltme yoluna gider. Elbette bu çözüm karar alıcılar tarafından genellikle tercih edilmez çünkü muhtemelen ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklara ve oy kaybına yol açarlar.

Yukarıda tartıştığımız hususlar yerli üretimin nasıl artırılabilceğinin de ipuçlarını vermektedir. Birincisi, tüketim tercihlerini yerli üretim lehine değiştirmeye teşvik etmektir. Kısa vadede kısıtlı bir etkisi olsa bile uzun vadede anlamlı bir çözüm olamaz. Teknolojik gelişme o denli hızlı bir şekilde yatay ve dikey mal çeşitlenmesine yol açmaktadır ki bugün tüketim sepetinde yer alan ürünlerin on yıl sonra aynı sepette olup olmayacakları şüpheli hale gelmiştir. Bu nedenle ‘yerli malı’ kampanyaları gelecekte keşfedilecek ürünler üzerinde etkili olamaz. Üstelik içinde bulunduğumuz çağda tüketicileri yerli malına ‘yönlendirmek’ çok da kabul edilebilir bir uygulama olarak görünmemektedir. Serbest piyasa ekonomisinin birinci şartı tüm piyasa oyuncularının kendi özgür iradeleri ile karar alabilmeleridir. İkincisi, ithal ikameci politikalar izlemektir. Karar alıcı gümrük ve tarifeler gibi yollarla ithalatı pahalı yaparak tüketicileri yerli malı kullanmaya ‘teşvik’ edebilir. Ancak bu yol da küresel ölçekte kurulan oyunun kuralına aykırıdır; ticaret ortakları hemen misilleme yapacaklardır. Üçüncüsü, yerli üretimin rekabet gücünü artırmak. Bunun için şunlardan birisi gerçekleşmek zorundadır: (i) Norveç gibi yeni bir doğal kaynak keşfederek o kaynağı yoğun kullanan mallarda rekabetçi hale gelmek, (ii) yenilenebilir üretim faktörleri olan beşerî ve fiziki sermayeyi sırasıyla eğitim ve tasarruf yoluyla daha hızlı biriktirerek bu faktörleri üretimlerinde daha yoğun kullanan mallarda rekabetçi hale gelmek, (iii) yeni bilgi üreterek yatay ve/veya dikey mal çeşitlenmesi yapmak ve bu mallar vasıtasıyla rekabetçi yerli üretimin payını artırmak.

Küresel piyasalarda rekabetçi olmayan bir ekonominin tüketim-üretim dengesini sağlaması söz konusu değildir. Hele hele, eğer bu açık ekonomi teknoloji ve sermaye açısından dışa bağımlı ise, optimal yerli üretim ideali kesinlikle gerçekçi değildir. Rekabetçi olmanın esas koşulu-eğer birdenbire topraklarınızdan petrol fışkırmayacaksa-daha yetenekli beşerî sermaye ve daha çok fiziki sermaye biriktirmek ve yeni bilgi üretmektir. Tüketim-üretim arasındaki farkı kapatacak olan esas çözüm stratejileri bunlardır. Ancak burada telaffuz ettiğimiz hususların başarılması görüldüğü kadar kolay değildir. Özellikle yeni bilgi üretmek pek çok önkoşulun sağlanmasına bağlıdır. Tam da bu nedenle, ‘üretim ekonomisi’ ve ‘yerli üretim’ gibi kavramlar içi doldurulmadan kullanılmamalıdır. İğneyi kendimize batırmak adına kendi uzmanlık alanımızdan örnekler vererek bilgi üretmenin ne kadar zor olduğunu bir kez daha anımsatalım: en küçük kareler yöntemi, birim kök, eşbütünleşme, panel veri analizi, genel denge, kısmi denge, arz ve talep, tekelci piyasa, fayda fonksiyonu gibi bir çırpıda aklımıza gelen ve derslerde anlattığımız ya da bilimsel

çalışmalarımızda kullandığımız kavram ve yöntemlerin hangisi yerlidir? ‘Üretim ekonomisi’ ve ‘yerli üretim’ gibi kavramların gerçekleştirilmesi telaffuz edildiği kadar kolay değildir. Bu kısa yazının bu gerçeği kavratmakta katkısı olması en büyük dileğimizdir.

KAYNAKÇA

Obstfeld, M. ve K. Rogoff (1996). *Foundations of International Macroeconomics*. The MIT Press. Williamson, S. (2017). *Macroeconomics, Global Edition*. Pearson, 6th ed.

Türkiye’de Teknolojik İlerleme, Beşerî Sermaye ve Yerli Üretim: Yenilikçiliğimiz, Taklitçiliğimiz, Geleceğimiz

M. AYKUT ATTAR

GİRİŞ: BÜYÜME, TEKNOLOJİ VE BEŞERÎ SERMAYE

İktisat, ulusal veya yurtiçi hasılanın büyümesinin ve büyümemesinin bilimi olarak doğdu. Merkantilistler ticaretin sıfır toplamı bir oyun olduğuna inanıyor, korumacılığı ve devlet müdahalesini savunuyorlardı. Adam Smith ise, en başta, yoksulluktan zenginliğe geçiş sürecini, serbest rekabet, uzmanlaşma ve piyasa ölçeğinin genişlemesi ile ilişkilendirdi. David Ricardo ve Thomas Malthus’un karamsar çözümlemelerinde, üretimin toprağa bağımlı olması ve nüfus ilkeleri gereğince, büyüme uzun dönemde sönümleniyordu; bir nesilde, bir nedenle zenginleşen işçiler daha erken evlenip daha çok çocuk yapıyorlar ve üretim ölçeğindeki kısıtlar sonraki nesilleri yine yoksulluğa mahkûm ediyordu. Karl Marx, işçilerin yoksulluğunun, sermaye birikimi, yedek işsizler ordusunun varlığı ve teknolojik işsizlik ile iç içe geçtiği ve artan sefaletin sistemi uzun dönemde istikrarsız kıldığı büyüme süreçlerine odaklandı. Joseph Schumpeter de uzun dönemde istikrarsızlık öngörüyor, ancak merkeze teknolojik yenilikleri ve yaratıcı yıkım kavramını yerleştiriyordu. Yeni ürünlerin icat edilmesi ve ticarileştirilmesi, yeni üretim süreçlerinin uygulanması ve yeni piyasaların açılması ile, görece olarak eski, verimsiz, kalitesiz ve kullanışsız olan her şey yok oluyor, ekonomik büyüme (ve kapitalist gelişme) bu sayede gerçekleşiyordu.

Solow (1956), Roy Harrod ve Evsey Domar’ın geliştirdiği sermaye birikimi modelinin öngördüğü uzun dönem istikrarsızlık sorununun Leontief tipi üretim fonksiyonu varsayımına dayarlı olduğuna dikkat çekmek için, basit bir alternatif model geliştirdi. Bu model, sadece istikrarlı bir uzun dönem birikim dengesi öngörmekle kalmadı, aynı zamanda Nicholas Kaldor’un büyüme olguları ile de uyum gösterdi. En önemlisi, bu basit neoklasik modelden hareketle yapılan büyüme muhasebesi çalışmaları, kişi başına reel gelirdeki büyümenin, teknolojik gelişmeye veya eşanlamlı olarak, verimlilik artışlarına atfedilebileceğini gösterdi. İngilizce şöyle derler: “... *and the rest is history.*”

Sonraki 30 yılda, teknoloji ya da verimliliğin önemi tartışmasızca kabul edildi, ancak büyüme kuramcılarının Schumpeter'deki veya Smith'teki gibi içsel olan teknoloji süreçlerini modelleyebilmeleri için 1990lar beklenecekti. Orada, Romer'in (1990), Grossman ve Helpman'ın (1991) ve Aghion ve Howitt'in (1992) öncü çalışmaları ile gerçekten de önemli açılımlar sağlandı; düşünsenize, iktisatçılar hükümetin büyümeyi hızlandıracak politikalarından bahsetmeye başlamıştı. Diğer taraftan, bugün yaygınca kullanılan deyimle *kalkınma muhasebesi* çalışmaları, bize ülkeler arasındaki zenginlik farklılaşmasını açıklamada, eğitim (ve sağlık) yatırımları ile biriktirilen beşerî sermayenin de en az teknoloji kadar önemli olduğunu gösterdi (Hendricks ve Schoellman, 2018). İktisadın tarihi, Chicago Okulu'nu para politikası ve dalgalanmalar konusunda büyük ölçüde yanlış çıkarmıştı, ama büyüme ve beşerî sermaye konusunda durum tam tersiydi; Gary Becker, Theodore Schultz ve Jacob Mincer haklıydı ve tabii James Heckman ve Robert Lucas da.

Bu kısa makale, Türkiye'nin 21. yüzyılda nasıl bir *yerli üretim* deneyimi yaşayabileceği sorusuna, teknolojik ilerleme ve beşerî sermaye üzerinden yaklaşılarak, bazı araştırma bulgularını özetlemekte ve gelecek için bazı dersler çıkarmayı hedeflemektedir. Makale, öncelikle, teknolojik ilerlemenin iki ana kaynağına, yenilikçiliğimize ve taklitçiliğimize, odaklanmakta, ardından, gelecekte beşerî sermayenin neden ve nasıl yenilik ve taklit süreçlerinden daha belirleyici olabileceğini tartışmaktadır. Fiziksel sermaye ve bilgi, yüksek bedeller ödemek pahasına bile olsa, başka uluslardan transfer edilebilir durumdadır, ancak işgücünün kaynağı olarak insan çok daha az hareketlidir. Bu nedenle de yerli beşerî sermayemizin niteliği, Türkiye'nin 21. yüzyıldaki büyüme ve kalkınma patikaları için belirleyici olacaktır.

TÜRKİYE'DE UZUN DÖNEM BÜYÜME

Türkiye ekonomisinin büyüme dinamikleri ile ilgili "korkunç" bir gerçek var: Uzun dönemli büyüme hızımız, göreceli olarak düşük bir % 3 etrafında istikrarlı olarak nitelendirilebileceğimiz bir hareketsizlik gösteriyor. Satın alma gücü paritesine göre düzeltilmiş olan en güncel Maddison verilerine göre (Bolt vd., 2018), 1923-2015 yılları arasında kişi başına reel gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYİH) yılda yaklaşık olarak % 3,10 büyüdü. Aynı büyüme hızı, 1923-1950 dönemi için % 3,46'ya, 1950-1980 dönemi için % 3,65'e ve 1980-2015 dönemi için de % 2,54'e eşit oldu. İki dünya savaşının, 1923 sonrasındaki sayısız politik çalkantının, birkaç kez güncellenen kalkınma perspektifinin ve sarsıcı ekonomik krizlerin, bu büyüme hareketsizliğini yerinden pek oynatamadığı görülüyor.

Böyle bir büyüme hareketsizliği aslında iyi bir haber çünkü pek de düşük olmayan bir hızda büyümeye devam ediyoruz. Eşitsizliği ve bölüşümü bir yana bırakabilirsek, bu, ortalama maddi yaşam koşullarının sürekli olarak iyileştiğini gösteriyor. Ancak % 3 etrafındaki bir uzun dönemli büyüme hareketsizliği, Türkiye'nin çok uzun zaman boyunca Doğu Asya'dakine benzer bir büyüme mucizesi yaratamadığı sonucunu da yüzümüze çarpıyor. 21. yüzyılda, küresel ekonomi çarkları içinde, hangi rolleri üstlenebileceğimiz konusunda tasalanırken, bu güvensizlik ile hareket ediyoruz.

YENİLİKÇİLİĞİMİZ

Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TÜİK) yenilik anketlerinden gelen sonuçlar veya Türk Patent ve Marka Kurumu’nun (TPMK) patent, faydalı model, tasarım ve marka verilerine bakarsanız, Türkiye’nin gerçekten yenilikçi bir ülke olduğu düşüncesine kapılabilirsiniz. 2016 yılı Yenilik Araştırması’na göre, örneğin, 10 veya daha fazla çalışanı olan işletmelerin yaklaşık % 60’ı ve çalışan sayısı 250 veya daha fazla olanların da yaklaşık % 70’i, 2014-2016 yılları arasında yenilik faaliyetinde bulunmuş olduklarını beyan ediyorlar (TÜİK, 2017).

Yenilikçiliği ölçmek kuşkusuz zor bir iş. Bir uzman, bir konferansta, Türkiye’de onaylanmış olan patentlere konu olan yatırım mallarının, firmaların gerçek üretim süreçlerinde neredeyse hiçbir zaman kullanılmadıklarından dert yanıyordu örneğin. Üstelik, kayıtdışılık da oldukça yaygın ve kayıtdışı firmaların varlığı, bütüncül verimlilik göstergelerinin ölçümünü bile etkiliyor; kayıtdışılığı dikkate almaz isek verimliliği gerçekte olabileceğinden daha düşük ölçüyoruz (Ateşgaoglu vd., 2017).

Çok çeşitli göstergelerdeki durumu dikkate alan Küresel Yenilik Endeksi’nin, TÜİK ve TPMK verilerinin verdiği mesajlardan oldukça farklı sonuçlar ortaya koymasını yadırgamıyoruz. 2018 verilerine göre, Türkiye, 126 ülke arasında 50. sırada yer alıyor ve bu dağılımın simetrik olmadığı açık (Dutta vd., 2018). Küresel Yenilik Endeksi’nin iki alt endeksinden biri olan Yenilik Girdileri Endeksi’nde 62. sıradayız ve Türkiye’ninkinden daha yüksek yenilik girdileri skoruna sahip ülkeler arasında Mauritius, Gürcistan, Peru, Kazakistan ve Suudi Arabistan bulunuyor. Diğer alt endeks olan Yenilik Çıktıları Endeksi’nde ise 43. sırada bulunuyoruz ve Moldova, Vietnam ve Malta gibi ülkeler bizden daha iyi durumda.

Göstergelere daha yakından bakınca, Türkiye’nin zayıflıklarının, örneğin, politik istikrar ve güvenlik, iflas çözümleme, bilgi ve iletişim teknolojilerinde hizmet ithalatı ve ihracatı, yabancı kaynaklarca finanse edilen Ar-Ge harcamaları ve kültürel ve yaratıcı hizmet ihracatı alanlarında ortaya çıktığı görülüyor. Kültürel ve yaratıcı hizmet ihracatındaki zayıflık özellikle dikkat çekici, çünkü bir turizm ülkesi olmamıza rağmen, örneğin, Mersin’in Tarsus ilçesinde, Marcus Antonius’un Kleopatra’yı karşıladığı yerde bulunan Kleopatra Kapısı’nın, çok kötü bir restorasyona maruz bırakıldıktan sonra şehrin ortasında öylece bırakılmış ve müzeleştirilmemiş olduğunu biliyoruz. Bu örnek, durumun bazı bakımlardan gerçekten vahim olduğunu gösteriyor.

Türkiye’nin yenilikçi bir ülke olmayışı, görece olarak düşük olan % 3’lük uzun-dönem büyüme hızının akla uygun bir nedeni. Küresel tüketim veya yatırım malı markalarını saymaya başlasak, Türkiye’de icat edilmiş ve ticarileştirilmiş küresel ürünlerin markaları gerçekten de çok gerilere düşer. 2018 yılının Mart ayında İstanbul’da düzenlenen Toplam Faktör Verimliliği Konferansı’nda altı sıkça çizilen sorun alanlarından biri, Türkiye’deki şirketlerin büyük çoğunluğunun modern olmayan ilkelere yönetilen küçük veya orta ölçekli aile şirketleri oldukları idi. Büyü(ye)meyen, ihracat yap(a)mayan, halka açıl(a)mayan bu şirketlerden, 21. yüzyılın yenilik şampiyonları olmalarını beklemek gerçek bir insafsızlık olurdu.

Türkiye’de mikro veriler ile yapılmış olan ve yenilik, verimlilik ve politika konularını merkeze alan çalışmaların oluşturduğu genişçe bir ekonometrik literatür var (örn. Özçelik ve Taymaz,

2004, 2008; Pamukçu vd., 2010; Meschi vd., 2011; Taymaz ve Üçdoğruk, 2013). Schumpetergil bir genel denge modelinin Türkiye makro verileri ile tahmin edilmesi sonucu ulaşılan bulgular, firma ya da sektör düzeyindeki bu çalışmaların sonuçları ile büyük ölçüde tutarlı (Attar, 2017): Türkiye ekonomisinde, hem *yatay / ürün yeniliği ve piyasaya giriş*, hem de *dikey / süreç yeniliği ve kurum içi Ar-Ge* aktif. Ancak, aynı zamanda, uzun-dönem büyüme hızını belirleyen *dikey / süreç / kurum içi Ar-Ge* yeniliği kanalının bütüncül verimlilik büyümesi üzerindeki etkileri çok zayıf. Ar-Ge yapan az sayıda firma var ve firmaların Ar-Ge etkinlik düzeyleri gerçekten de çok düşük; bu, küçük ölçekle çalışan, uzun vadeli ve belirsiz yatırımların batık maliyetlerini üstlenmekten kaçınan ve modernleşemeyen firmalar için anlamlı bir çıkarsama.

TAKLİTÇİLİĞİMİZ

Yenilikçi olmayan ve geride kalmış takipçi bir ülkede, teknolojik ilerlemenin taklitçilik ve teknoloji transferi ile gerçekleşebileceği düşünülür. Hatta, Acemoglu vd. (2006) tarafından geliştirilen bir yakalama modeline göre, geride kalmış bir ülke, önce taklitçilik ve teknoloji transferi ile teknoloji açıklarını kapatmakta, bu yollarla elde edilecek verimlilik artışı fırsatları görel olarak yeterince küçüldüğünde ise yenilikçiliğe geçmektedir.

Gündelik yaşam deneyimimiz, Türkiye'nin ileri teknolojileri belirli bir kapasitede transfer edebildiğini gösteriyor. Ancak firmadan firmaya, sektörden sektöre ve teknolojiden teknolojiye farklılaşma olduğunu kabul etmemiz gerekir. Bu konuda, özellikle bilgi ve iletişim teknolojileri ve imalat sanayi firmaları ve sektörleri için yapılmış ekonometrik araştırmalar ve anket çalışmaları var (örn. Lenger ve Taymaz, 2006; Kutlu ve Özturan, 2008; Fındık ve Tansel, 2015). Küresel Yenilik Endeksi 2018 raporuna göre, Türkiye, bilgi emilimi göstergesinde 57. sırada ve yüksek teknolojlili ürün net ithalatının toplam ticaret içindeki payının yüksek olması güçlü bir yan olarak öne çıkıyor (Dutta vd., 2018). Raporda ayrıca Türkiye'nin örneğin fotovoltaik teknolojiler için *kullanıcı* ülke statüsünde olduğunun altı çiziliyor. Bu teknolojiler için, Finlandiya, Norveç, İsveç ve Singapur *yenilikçi*, ABD, Japonya, Almanya ve İsviçre ise *lider* ülkeler.

Ülke olarak, taklitçilik ve teknoloji transferinde gerçek bir başarı yakalayabilseydik, ileri ülkeler ile olan kişi başına gelir yakınsaması konusunda önemli bir mesafe kat edebilmiş olurduk. Bu gerçekleşmedi; Maddison verilerine göre, ABD'nin kişi başına reel GSYİH düzeyine olan uzaklığımız, 1913'te % 77, 1923'te % 86, 1980'de % 74, 2000'de % 70 ve 2016'da da % 66 olarak ölçülüyor (Bolt vd., 2018).

Türkiye'nin teknoloji emilimi ve ileri ülkeler ile olan teknoloji açıklarını kapayıp kapayamayacağı konularında model-temelli bulgular da var. Yılmaz ve Saracoğlu'na (2016) göre, Türkiye'nin orta gelir tuzağından kurtulması için, eğitimin nicelik ve niteliğinin artırılması gerekiyor. Nicelik ve niteliği yükselen beşerî sermayenin Türkiye'nin teknoloji emilim kapasitesi üzerinde önemli etkiler yaratacağını Attar'ın (2018) bulguları da doğruluyor.

GELECEĞİMİZ

Yenilikçi değiliz ve taklitçilikte ancak sınırlı bir başarı elde edebilmiş durumdayız. O halde gelecekte bizi neler bekliyor? Dünyanın en büyük 10 ekonomisinden biri olmayı hedeflerken, 21. yüzyılda (yerli?) üretim olanakları eğrimizi hangi yönde ve ne hızda kaydırabileceğimiz önemli bir sorunsal olarak duruyor.

Çalışan nüfusumuzdaki ortalama birey, 8 yıldan daha az süre okula gitmiş durumda. Ancak Türkiye’nin bundan çok daha önemli olan sorunu, öğrencilerimizin TIMSS ve PISA gibi uluslararası sınav sonuçlarına göre, beşerî sermaye nitelikleri bakımından oldukça kötü sinyaller veriyor olması. Çoğu gerçekten yenilikçi olmayan ve ileri teknolojileri transfer etme kapasitesi sınırlı firmalarımıza uygun olarak, ortalamada çok az süre okula gitmiş ve bazı bilişsel becerilere sahip olmayan bir nüfusumuz var. 21. yüzyıla işte böyle giriyoruz ve zor bir dinamik programlama problemi çözmemiz gerekecek.

Yapısal reform veya yeni bir politika karmasına ihtiyaç olduğu gün gibi ortada. Öyle ki yapısal reform sözü politikacıların dilinden düşmüyor. Ancak İktisat Politikasının Murphy Yasası burada devreye giriyor olmalı (Blinder, 1987: 1); iktisatçılar, üzerinde en çok uzlaşabildikleri büyüme, eğitim ve teknoloji politikaları gibi konularda, politika yapılması ve uygulanması süreçlerini pek etkileyemiyorlar. Yoksa, uygulanması gereken politikalar hakkında, Voyvoda ve Yeldan’ın (2015) Türkiye için kurup çalıştırdıkları bir içsel büyüme modelinden, beşerî sermaye ve Ar-Ge politikalarının tamamlayıcı olduğu gibi faydalı bilgiler süzebiliyoruz. Bir içsel büyüme modeli kurup Türkiye için çalıştıran Attar (2019) ise, beşerî sermayenin kişi başına reel GSYİH büyümesini açıklamadaki öneminin zaman içinde çarpıcı biçimde artacağı sonucuna ulaşıyor. Model, 21. yüzyıl sonunda, Toplam Faktör Verimliliği büyümesinin % 90’ından fazlasının beşerî sermayedeki büyüme ile açıklanacağını öngörüyor.

Türkiye’yi gerçekten de zorlu bir dönem bekliyor. Robert Lucas’ın 1988 makalesinde beşerî sermaye dediği ile bizim bugün anladığımız arasında çeşitli farklar var. Acemoglu ve Autor (2011) tarafından öne sürülen *görev-temelli çerçeve (task-based framework)*, örneğin, büyük resmi değiştirdi. Bu çerçeve oldukça gerçekçi üretim fonksiyonları ile çalışıyor; birbirleriyle ikame veya birbirlerini tamamlayıcı olabilecek görevler için, makineler ve robotlar ile farklı mesleklerden insanların, değişkenlik gösterebilecek verimlilik düzeyleri ile genişletilmiş olan hizmetlerini düşünüyoruz ve bu hizmetler tam ikame. Bu çerçevede, işçilerin kaç yıl okula gittikleri veya ne kadar iyi okullara gittikleri değil, okulda ve işe girdikten sonra hangi görevlerin gerektirdiği hangi becerileri daha iyi edindikleri önem arz ediyor. Oysa, Türkiye’de, biz bu istatistikleri toplamamız gerektiğini bile yeni yeni öğreniyoruz (veya öğrenmiyoruz).

ULUSLARIN YARIŞI VE UZMANLAŞMASI

Ünlü iktisadi tarihçi David Landes, Sanayi Devrimi’nin ortaya çıkması ve yayılması sürecini anlatırken, modern iktisadi büyümenin başlangıcını, ulusların birbirlerini takip ettiği ve bitiş çizgisi olmayan bir maraton yarışına benzetmişti (Landes, 1969: 538). En önde İngiltere koşuyordu; bu

ülkede (Birinci) Sanayi Devrimi ile birlikte (1750ler'den itibaren), kişi başına reel gelirin büyüme hızı yavaşça yükselmisti. Ardından Fransa ve ABD gibi Batılı uluslar geliyordu. Arada, yarışın lideri değişecek ve bazı uluslar öne geçerken bazıları geriye düşecekti (Abramowitz, 1986).

Ulusların yarışı, günümüzde, David Landes'in 1969'da 18. ve 19. yüzyıllar için tasavvur ettiğinden oldukça farklı bir biçimde devam ediyor. Büyüme hızları, erken sanayileşen gelişmiş ülkelerde ve Doğu Asya'nın mucizevi büyüme performansı göstermiş olan ekonomilerinde düştü. Sanayileşmenin de geleneksel anlamdaki tanımlayıcı önemini yitirmiş olduğu anlaşılıyor; erken sanayileşen gelişmiş ülkelerde yurtiçi hasılanın daha büyük kısmını hizmetler sektörü üretiyor ve gelişmiş Batılı ulusların çok uluslu şirketleri, sanayi üretimi tesislerini, düşük nitelikli işgücünün ve sanayi sahalarına açılacak toprakların görece daha ucuz olduğu "çevre" ülkelerine taşıyorlar. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için daha yakıcı olan sorun ise, Rodrik'in (2016) de dikkat çektiği *vaktinden önce gelen (prematüre) sanayisizleşme* süreci.

Geleneksel anlamda sanayileşme artık daha az önemli ise, ulusların yarışında kimin nasıl öne geçeceği veya geriye düşeceği, yarışın galibinin kim olacağı, nasıl anlaşılacak? Açık ki, kişi başına reel GSYİH'nin büyütülmesi önem arz etmeye devam ediyor ve edecek. Sürekli olarak cari açık veren bir ülke olarak, gelecekte dünya üretiminin yüzde ne kadarını yapabileceğimiz, bizim için oldukça kritik bir soru (Abbasoğlu vd., 2017). Büyümeyi en çok destekleyecek olan nitelikli beşerî sermaye birikiminin sağlanması ise, şu beklenen büyük yapısal reformun temel odak noktalarından biri olmalı.

Üretim, tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar küreselleşmiş veya uluslararasılaşmış durumda. Ulusların uzmanlaşması bakımından yeni bir dünyada yaşıyoruz ve herhangi bir ürünün üretilmesinde kullanılan çok çeşitli hammadde, makine, robot, işgücü ve ulaştırma girdilerinden hangilerinin Türkiye Cumhuriyeti'nde sunulduğu ve ürünün bir biriminin değerinin yüzde ne kadarının Türkiye'ye faktör geliri olarak döndüğü ile ilgilenmek zorundayız. Ticaret iktisatçıları, bunları, *küresel değer zinciri* kavramıyla anlatıyorlar ve Türkiye ekonomisinin yukarıda hızlıca özetlenen teknolojik yapısı ve beşerî sermaye donanımı, ihracatçılarımızın küresel değer zincirlerine güçlü biçimde entegre olmasını engelliyor (Ziemann ve Guérard, 2016). Türkiye'nin toplam ihracatı içinde yüksek teknolojlü ürün ihracatının payı % 3'ten daha düşük.

SONUÇ YERİNE

Joseph Schumpeter, az bilinen ama çok önemli şeyler anlattığı bir makalesinde, büyüme sürecine ilişkin bazı kuramsal açıklamalar yaparken, (i) ahlaki ve entelektüel yönleriyle insan kalitesinin, (ii) cimrilik ve risk alma tutumlarını etkileyen inanç ve düşünce sistemlerinin ve (iii) toplumsal örgütlenme ve kurumların özgürlük ve güvenlik üzerindeki etkilerinin altını çiziyor (Schumpeter, 1947: 2-3).

Türkiye'nin 21. yüzyılın uluslararası uzmanlaşma dünyasında hangi köşeleri kapabileceği sorusunun yanıtı, firmaları ve insanları, teknolojik ilerleme ve özellikle de beşerî sermaye birikimi konusunda yeni bir dengeye taşıyacak kurumsal ve kültürel değişimlere bağlı. Ancak politik ve

ekonomik kurumlar kolayca değişmiyorlar ve kültürel yapı özellikle kalıcılık arz ediyor. Başarılı yapısal reform yapmak, eğer zor veya çok zor değilse, imkânsız! Türkiye ekonomisinin uzun-dönem büyüme ve gelişme öyküsü, işte bu nedenlerle, 21. yüzyıl için bize oldukça bulanık bir başarı fotoğrafı gösteriyor.

KAYNAKÇA

- Abbasoğlu, O. F., İmrohoroğlu, A. ve Kabukçuoğlu, A. (2017). "Is the Turkish Current Account Deficit Sustainable?". Unpublished Manuscript. Koç University-TUSIAD Economic Research Forum Working Papers 1705.
- Abramowitz, M. (1986). Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind. *Journal of Economic History*. 46(2): 385-406.
- Acemoglu D., Aghion P. ve Zilibotti F. (2006). Distance to Frontier, Selection, and Economic Growth. *Journal of the European Economic Association*. 4(1): 37-74.
- Acemoglu D. ve Autor, D. (2011). Skills, Tasks and Technologies: Implications for Employment and Earnings. Ashenfelter, O., Card, D. (ed.), *Handbook of Labor Economics*, Volume 4B, North-Holland.
- Aghion, P., Howitt, P. (1992). A Model of Growth through Creative Destruction. *Econometrica*. 60(2): 323-351.
- Ateşoğlu, O. E., Elgin, C. ve Öztunalı, O. (2017). TFP Growth in Turkey Revisited: The Effect of Informal Sector. *Central Bank Review*. 17(1): 11-17.
- Attar, M.A. (2017) Economic Growth and Technological Progress in Turkey: An Analysis of Schumpeterian Mechanisms. *METU Studies in Development*. 44(2): 129-154.
- Attar, M.A. (2018). Economic Development in Turkey and South Korea: A Comparative Analysis. *Boğaziçi Journal: Review of Social, Economic and Administrative Studies*. 32(1): 1-28.
- Attar, M.A. (2019). Long-Run Economic Growth in Turkey: Sources, Pitfalls, and Prospects. Akkoyunlu-Wigley, A., Çağatay, S. (ed.) *The Dynamics of Growth in Emerging Economies: The Case of Turkey*, Routledge.
- Blinder, A. (1987). *Hard Heads, Soft Hearts: Tough-Minded Economics for a Just Society*. Addison-Wesley Publishing.
- Bolt, J., Inklaar, R., de Jong, H. ve van Zanden, J. L. (2018). Rebasing 'Maddison': new income comparisons and the shape of long run economic development. Maddison Project Working Paper 10.
- Dutta, S., Lanvin B. ve Wunsch-Vincent, S. (2018). *The Global Innovation Index 2018: Energizing the World with Innovation*. Cornell University, INSEAD, and WIPO: Ithaca, Fontainebleau, ve Cenevre.
- Fındık, D. ve Tansel, A. (2015). Resources on the stage: A Firm Level Analysis of the ICT Adoption in Turkey. Christiansen, B., Erdoğan, M. (ed.) *Comparative Economic Perspectives and Regional Development of Turkey*, IGI Global Press, ABD.
- Grossman, G.M. ve Helpman, E. (1991). Quality Ladders in the Theory of Growth. *Review of Economic Studies*, 58(1): 43-61.
- Hendricks, L. ve Schoellman, T. (2018). Human Capital and Development Accounting: New Evidence from Wage Gains at Migration. *Quarterly Journal of Economics*, 133(2): 665-700.
- Kutlu, B. ve Özturan, M. (2008). The Usage and Adoption of IT Among SMEs In Turkey: An Exploratory and Longitudinal Study. *Journal of Information Technology Management*, 19(1): 12-24.
- Landes, D.S. (1969). *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lenger, A. ve Taymaz, E. (2006). To Innovate or to Transfer?: *Journal of Evolutionary Economics*, 16(1): 137-153.

- Meschi, E., Taymaz, E. ve Vivarelli, M. (2011). Trade, technology and skills: evidence from Turkish microdata. *Labor Economics*, 18(1): 60-70.
- Özçelik, E. ve Taymaz, E. (2004). Does Innovativeness Matter for International Competitiveness in Developing Countries? The Case of Turkish Manufacturing Industries. *Research Policy*, 33(3): 409-424.
- Özçelik, E. ve Taymaz, E. (2008) R&D Support Programs in Developing Countries: The Turkish Experience. *Research Policy*. 37(2): 258-275.
- Pamukçu, M.T., Sekkat, K. ve Taymaz, E. (2010). Entry, Exit and Productivity in Turkish Manufacturing Industries. Sekkat, K. (ed) *Market Dynamics and Productivity in Developing Countries. Economic Reforms in the Middle East and North Africa*, New York: Springer.
- Rodrik, D. (2016). Premature Deindustrialization. *Journal of Economic Growth*, 21(1): 1-33.
- Romer, P.M. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98(5): 71-102.
- Schumpeter, J.A. (1947). Theoretical Problems of Economic Growth. *Journal of Economic History*, 7(Suppl.): 1-9.
- Solow, R.M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70(1): 65-94.
- Taymaz, E. ve Üçdoğruk, Y. (2013). The Demand for Researchers: Does Public R&D Support Make a Difference?. *Eurasian Business Review*, 3(1): 90-99.
- TÜİK (2017). Haber Bülteni, Yenilik Araştırması 2016, Sayı: 24864, Tarih: 5 Aralık 2017, Erişim Adresi: <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24864> Erişim Tarihi: 10.05.2019
- Voyvoda, E. ve Yeldan, E. (2015). An Applied Endogenous Growth Model with Human and Knowledge Capital Accumulation for the Turkish Economy. *Middle East Development Journal*, 7(2): 195-225.
- Yılmaz, G. ve Saracoğlu, D.Ş. (2016). Technological change, human capital, and absorptive capacity: Can Turkey escape the Middle Income Trap? *METU Studies in Development*, 43(1): 391-424.
- Ziemann, V. ve Guérard, B. (2016). Reaping the Benefits of Global Value Chains in Turkey. OECD Economics Department Working Papers No. 1366.

İsviçre Peyniri ve Türkiye’de Yerli Üretim

MUSTAFA ERAY YÜCEL

Sosyal medyada fasılalarla dolaşıma giren bazı paylaşımları esas almak mümkün olsaydı, Türkiye toplumunun kendi iktisadi tarihine yönelik yeni duyarlılıklar geliştirdiği söylenebilirdi. Bunun en sık rastlanan örneklerinde insanların erken Cumhuriyet dönemindeki uçak üretiminin devam ettirilmemesine, Devrim Arabaları projesinin olgunlaşmadan sonlandırılmasına, demiryolu ile ilgili muhtelif üretim faaliyetleri ile demiryolu ağı büyümesinin sınırlı kalmasına ve sair tecrübeye hayıflandığını görmek mümkün. Bununla beraber, yerli üretimin daha geniş bir yelpazede ve hatanın nerede olduğunu sorgulayan bir çerçevede ele alınması hayıflanmaktan daha anlamlı olabilir. Bu yazıda, Türkiye’nin yerli üretime dair sorunları, işletme disiplininin görece popüler kısmında kendine yer edinen İsviçre Peyniri modeli üzerinden anlamaya çalışıyorum.

İsviçre Peyniri modeline göre hatalar, gerçek hatalar (*real mistakes*), kararmalar (*black-outs*) ve sürçmeler (*slip-ups*) halinde karşımıza çıkıyor. Bunların ilki yanlış sürecin uygulanmasına, ikincisi sürecin bir kısmının unutulmasına, üçüncüsü ise doğru sürecin yanlış uygulanmasına karşılık geliyor. Hatalar yetkinlik, kural veya bilgi seviyelerinde ortaya çıkabilirken, sürece dahil insanlar, teknik donanım, idari unsurlar ve dış etkiler hatanın oluşumunu ve sonucunu etkileyebiliyor. Modelde ölümcül sonuçların ortaya çıkması, olası hataların hangi derecede geçişken olduğuna bağlanıyor ve geçişkenlik büyükçe bir İsviçre peynirinin içindeki boşlukların art arda kesilen dilimlerde delikler halinde gözlenmesine benzetiliyor. Bu benzetmeye göre bir hata dilimlerden sadece birindeki sadece bir delikte yer alırsa gözlenemiyor veya ilgisiz sayılıyor. Ancak farklı dilimlerdeki delikler hizalandığında hata farklı seviyelerdeki savunma hatlarını aşır yıkıma neden olabiliyor. Ben de bu yazıda yerli üretimin durumuna bu pencereden bakmaya çalışıyorum. İddiam o ki, yerli üretim tarafında bugün gözlemlediğimiz olumsuzluklar erken Cumhuriyet dönemini müteakip art arda yapılan hataların ve kaçırılan bir dizi düzeltme şansının sonucudur.

Başlangıç noktamız pratikçe Cumhuriyet’in on beşinci yılı olan 1938 olsun. O yıl itibarıyla, yeterince dinamik bir iç piyasadan ve özellikle devlet eliyle veya devletin büyük desteğiyle gerçekleştirilen, ülke sathına yayılmış yerli üretim tesislerinden, Osmanlı modernleşmesinden devir

aldığı insan kaynağını çağın eğitim imkanlarıyla daha da ileri taşımış, yaratıcı azme sahip beyaz yakalılarla donanmış bir genç Cumhuriyet’ten söz edebiliyoruz. Kaba sayımla tesisler, sekiz kumaş, beş silah-mühimmat, dört şeker, iki çimento, iki demir-çelik, bir gemi, iki sigara, bir uçak, bir kâğıt imalat tesisi ile maden ocakları, enerji tesisleri ve barajlardır. Muhtelif kaynaklardaki sayısız anlatılara bakıldığında bu dönem sadece on yılların savaş yorgunu bir halkın iktisadi varlığını baştan tanımladığı bir dönem olmakla kalmaz, araştırma-geliştirme faaliyetlerinde de dikkate değer yol alır.

Varış noktamız da başlangıcın seksen yıl sonrası, 2018, olsun. Bu yıl itibarıyla Türkiye ekonomisi eşyanın tabiatı gereği daha büyük, daha gelişmiş ve daha karmaşıktır; iktisadi faaliyetimiz gerek içeride gerek dışarıda dinamizme sahiptir. En azından 2000’li yıllara gelindiğinde yerli üretim kapasite ve yeteneklerinin özellikle savunma sanayiinde yeniden yeşermeye başladığını biliyoruz. Bugün başlıca sanayi tesislerini saymak yetmez, farklı kırılımları ile her faaliyete dair bilgiyi saymak gerekir. Nitekim, Türkiye İstatistik Kurumu’nda ve ihtisas bakanlıklarında konuya dair hacimli istatistiklerimiz var.

Ne var ki, bu seksen yıllık zaman çizgisinin başındaki başarılarla sonundaki görece canlanmayı birbirine bağlayan yıllar yenilikleri üretmek ve bunları uygulamaya geçirmek açısından müspet ve sürdürülebilmiş başarıların yılları değil, kurumlaşmış bir başarısızlığın yılları. Şimdi modeldeki hatalara ve bunların nasıl gözden kaçarak başarısızlığı kurumlaştırdığına ilişkin bileşik hipotezimi sunabilirim. Bu hipotezin uygun tekniklerle ve veri ışığında sınanmamış olduğunu dürüstlikle belirtmem gerekir. Literatürümüzde ise tarihsel veriye uzanan bu problemin ekseriyetle betimleyici analizlerle ele alındığını söylersem yanlış olmaz.

Sorunun, yaratıcılığın ve yeniliğin esas kaynağı olarak gördüğüm, beyaz yakalı idareci boyutuna odaklanarak devam ettiğimde, tekrarlı olarak yapılan hatanın “bir yeniliğin yaratıcısından bağımsız devridaim eden bir iş fikri haline gelmesi gerektiğini” kavrayamamak olduğunu öne sürebilirim. Peki bu hata İsviçre Peynirinin ardışık dilimlerinde hangi boşluklardan geçerek başarısız sonuçların yolunu açar? Bu noktada, hipotezimin birinci ayağında Türkiye’de piyasa mekanizmasının hemen her zaman eksik anlaşıldığını, ikinci ayağında mukayeseli üstünlüklerin hemen her kritik dönemeçte yanlış anlaşıldığını ve üçüncü ayağında eğitim sistemimizin bu duruma tersinmez biçimde uyum gösterdiğini öne sürüyorum. Devamla bu üç deliğin tabiatını anlamaya çalışalım.

Birinci delik: Piyasa algımız eksik veya yanlıştır. Yaratıcılığı besleyen bir piyasa sisteminde önce fikri hakların “aktif biçimde” koruyan bir mekanizmanın, adil olmayan engellerden arındırılmış bir başlangıç finansmanı mekanizmasının ve rekabeti etkili biçimde koruyan bir mekanizmanın çalışır olması gerekir. Kanuni provizyonlara bakıldığında Türkiye’de bunların üçü de ismen yerli yerindedir. Uygulamada ise her bir mekanizma sürtünmelere fazlasıyla açıktır. Yola böyle devam edersek yukarıdaki hata bu delikten defaatle geçecektir. Alternatif yaratmak istersek, bu hususta incelenmesi gereken alt sistem oda-borsa dünyamız olmalıdır. Oda-borsa dünyamız, işyerlerinin ve girişimcilerin zorunlu üyeliğini gerektiren yarı-devlet tabiatıyla, mo-

dernizasyonunu ancak gecikmelerle sağlayabilmesiyle, güncel siyasetin kıymete değer kısmından ziyade “laubaliliklerine” prim vermesiyle ve kayırmacılığıyla piyasa sisteminin banisi ve hamisi olmaktan uzaktır. Teknik açıdan beklentim, bu sistemin kapsamlı bir reforma tabi tutulmasının sorunları büyük ölçüde çözeceği ve ilgili diğer sorunların görünürlüğünü artırmak suretiyle onların da çözümüne ışık tutacağı yönündedir.

İkinci delik: Gerek ortalama akademik dünyamızda gerek iş dünyasında mukayeseli üstünlüğü kavrayış biçimimiz yanlıştır. Bu teori bize mukayeseli üstünlüklerin ülkeler arasındaki ticaretin kalıplarını belirlediğini söyler, ötesini katı biçimde reçete etmez. Örneğin, sadece mukayeseli üstünlüklerinize odaklanın, mukayeseli üstünlükler oluşturmak için atılımlarda bulunmayın veya içinde bulunduğunuz durum kaderinizdir demez. Aslında iktisat ile mühendisliğin eklemlendiği bir noktada, üretim proseslerimizi geliştirmemizi söyler, zira proseslerimiz üstünlüklerimizin nüvesidir. Vaktinin uçak fabrikasını kapatmış olmamız, uçak üretilebilecek en makbul ürün olduğu için değil, uçak üretimi ileri geri bağlantıları sayesinde yerli proses yetkinliklerimizi artırmakta rol sahibi olduğu için önemli bir kayıptır. Yola böyle devam edersek yukarıdaki hata bu delikten de defaatle geçecektir. Alternatif yaratmak istersek, bu hususta yapılması gereken konu yerli proses envanterimizin oluşturulması, nerede hangi ürünün imal edilebildiği kadar nerede hangi prosesin yetkinlikle uygulanabildiğinin bilgisini oluşturmaktır. Teknik açıdan öngörüm, eldeki sayısız teknik imkân sayesinde bu işin iki yıl sathına yayılan bir proje ile yapılabileceği yönündedir.

Üçüncü delik: Eğitimi ele alış biçimimiz yanlıştır. Beşerî sermaye yatırımlarımız sayısı belki elliye geçmeyecek orta öğretim kurumu ve onu geçmeyecek yüksek öğretim kurumu haricinde göstermelik tabiattadır. Önceki iki delik orada dururken buna şaşkırmamak gerekir, zira bunlar veri iken yaratıcı zihinler yerine uygulayıcı zihinler yetiştirmek, lider fikir insanları yerine izleyiciler yetiştirmek yeterli olmalıdır. Eğitimdeki sorunumuz ayrıca çok katmanlıdır, örneğin yüksek eğitim sisteminiz çarpık olduğunda yetkin orta öğretmenler yetiştiremezsiniz. Eğitim sistemindeki eski hatalarımız geleceğe kaçınılmaz biçimde en kuvvetli biçimde aktarılan hatalarımızdır. Yola böyle devam edersek yukarıdaki hata bu delikten de defaatle geçecektir. Alternatif yaratmak istersek, önce ve yine eğitim sistemimizin bir envanterini oluşturmamız, yerli beşerî yetkinlikler haritamızı çizmemiz gerekir. Sonrası başlı başına bir tasarım problemidir. Bu ceremeli olacağı kadar ödülde cömert olacak bir projedir.

Bu üç deliğin nasıl hasıl olduğu ve ülkeyi karakterize eder hale geldiği sorusu ayrı bir yazının konusu olurdu. Kestirme bir cevap iki kelime ile ifade edilebilir, sorun her zaman “kurumların” ve “mekanizmaların” tasarımı ile ilgilidir. Eşyanın tabiatından olmak üzere, bu tasarım problemi küçük ölçekli ve mekanik bir problem değildir. Aksine, ülke ölçeğindeki bu problem sosyal seçimlerle kendi çözümünün kapısını açar. Ancak sosyal seçimler dediğimiz süreç, uygulamada kanun yapıcılarının, bürokrasinin ve çıkar gruplarının “sac ayağı” olarak adlandırdığımız üçlü etkileşimine açık olarak yürür ve bu sürecin naiflikle ele alınması tehlike arz eder. Üretim, paylaşım ve iletişim tarzlarımızı belirleyen bu süreci yeniden biçimlendirmeden yukarıdaki üç deliğin oluşumunu veya en azından hataları geçirecek şekilde hizalanmasını engelleyemeyiz.

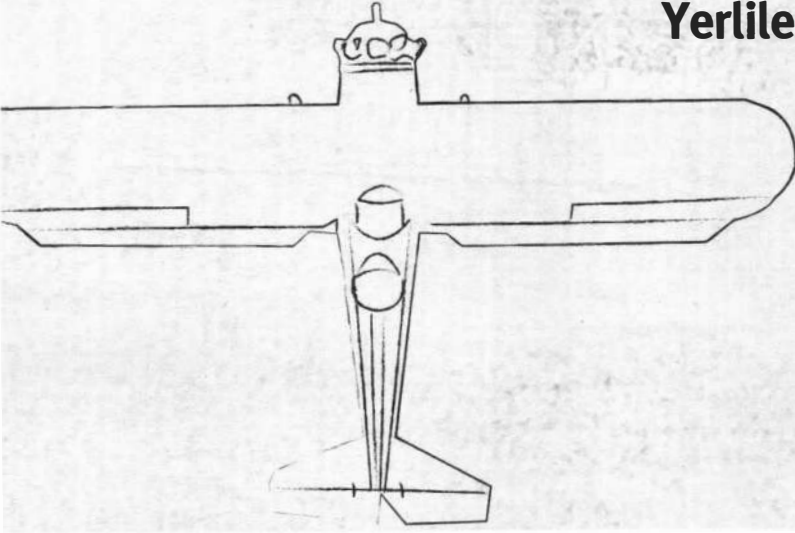
Bu kitabın bir zaman sonraki olası bir baskısında bir yazar İsviçre Peyniri modeli yerine kendi önereceği Otlı Peynir modeline atıfta bulunursa, bu yerli üretime dair kaygılarımızın büyük ölçüde giderilmiş olduğu anlamına gelecektir.

KAYNAKÇA

- Reason, J. (2000). Human Error: Models and Management. *British Medical Journal*, 320: 768-70.
Reason, J. (1997). *Managing the Risk of Organizational Accidents*. Aldershot: Ashgate.
Reason, J. (1990). *Human Error*. New York: Cambridge University Press.

DÖRDÜNCÜ KISIM

Yerlileşmeyi Anlamak ve Başarmak

Yerli Üretimi Nasıl Anlamalı?

ÖZGE ERDÖLEK KOZAL

2008 krizi, dünya genelinde finans kapitale dayalı sermaye birikim olanaklarının daraldığı ve reel piyasaların şiddetli bir biçimde etkilendiği bir kriz olmuştur. Sistemin yeniden yapılandığı ve krizden çıkış için özellikle gelişmiş/merkez/sanayileşmiş ülkelerde sermayenin yeni birikim yolları aramaya başladığı bir dönemeç olan 2008 krizi, özellikle finans piyasaları araçları çok gelişmiş olmayan, gelişmekte olan/yarı çevre ve az gelişmiş/çevre ülkeleri doğrudan etkilememiş ancak daha sonra büyük ölçüde dış talebin daralması yoluyla krizin etki alanı genişleyerek bu ülkeleri de etkilemiştir. Bu ekonomiler için kriz, ülke ekonomilerinin dış şoklara karşı kırılganlıklarının, döviz kurundaki değişimlerin reel sektör üzerindeki etkilerine karşı korunmasızlıklarının bir kez daha anlaşılmasına neden olmuştur.

Kapitalist dünya sisteminde yaşanan kriz çevrimlerinin her birinde, özellikle merkez/sanayileşmiş/gelişmiş ülkeler krize neden olan sermaye birikim modelinin terkedilmesi/birikimin araçlarının yeniden yapılandırılması yoluyla krizden çıkış yolları arama eğilimindedir. Yarı çevre/çevre ülkelerde ise, merkezin ortaya koyduğu krizden çıkış planı, özde merkezin önerdiği modele bağlı, görünürde ise bu ülkelerin kendi iç dinamiklerinin özgüllükleri değişime uğrayarak yeni görüngüler kazanmaktadır. Bu doğrultuda finans kapitalin krizi olan 2008 krizi, merkezde üretim süreçlerinde yeniden yapılanma arayışları çerçevesinde “yeniden sanayileşme” tartışmalarını hızlandırmıştır.¹ Sanayi 4.0 olarak ortaya konulan, ancak yalnızca sanayi sektörünün değil tarım ve hizmetler sektörünün dönüşümünü, bunun yanında eğitimin, akademinin, emek piyasalarının, mekanların/kentlerin yeniden organizasyonu gibi pek çok alanı içeren bu kapsamlı yeniden sanayileşme planının gelecek 50 yılın dünya ekonomisini yeniden tasarladığı söylenebilir. Türkiye’de de bu yeni çevrime eklenmenin nasıl gerçekleşeceği önemli bir gündem olarak karşımızdadır.

Bu çalışmada, yeni çevrimin Türkiye’ye bir yansıması olarak ele alınabilecek “yerli üretim” arayışlarının nasıl şekillendiği/şekillenmesi gerektiği ele alınmaktadır. Çalışma, yerli üretimin na-

1 Tartışmalar için bkz. Westkämper (2014), Kitrrar vd., (2017).

sıl kavranmasına gerektiğine dair bir çerçeve denemesi yapmaktadır. Bu amaçla ilk olarak yerli üretimi hangi teorik arka plan çerçevesinde ele almak gerektiğine dair bir tartışma yürütülecek, ardından Türkiye'nin neyi, nasıl yerli olarak üretebileceği değerlendirilecek ve son olarak "yerli üretimi nasıl tasarlamalı?" sorusu sorulacaktır.

"Yerli Üretim" Üzerine Düşünmek

Yerli üretimin ekonomi politikasını ele almak, öncelikle yerli üretimden ne anlaşıldığının/anlaşılması gerektiğinin ortaya konmasını gerektirmektedir. Çünkü gelişme/modernizm/sanayileşme kavramları nasıl Türkiye'de ele alınırken ışığın prizmadan geçişindeki gibi kırılıp yansıyor, "yerli üretim" kavramı da kırılıp yansımaktadır. İlginçtir ki, bu alanda yapılan çalışmalar "yerli üretimi" ithal ikameci sanayileşme politikaları ile özdeş tutmakta ve tam olarak neyi kapsadığına ilişkin bir tartışma yürütmemektedir.² Bu durumda, konuya ilişkin sorulması gereken ilk soru: "Bugün, üretim, tüketim, yatırım, borçlanma, işgücünün mobilitesi gibi kanallarla birbirine sıkı sıkıya bağlı dünya sistemi içinde Türkiye'de yerli üretimin tanımı, 1929 buhranı sonrasında izlenen devletçi sanayileşme dönemindeki ya da 1960'lı yılların ithal ikameci dönemindeki tanımı ile aynı mıdır?" sorusudur.

Bu soruya verilecek yanıtlar, meselenin nasıl bir teorik arka plan ile ele alınacağı ile yakından ilişkilidir. Burada kastımız, mevcut araçlar içinde yerli üretim meselesini ele almayı sağlayacak en uygun araçların seçimidir. Bilindiği gibi, sistematik biçimde Wallerstein tarafından ortaya konan dünya-sistemi yaklaşımı³ ve diğer dünya sistemi teorisyenlerinin bu alandaki katkıları, ekonomileri kapitalist bir dünya sistemi ve uluslararası iş bölümü çerçevesindeki roller üzerinden tanımlamaya dayanmakta ve çok temelde ekonomideki tüm aktörleri uzun tarihsel bir sürecin evrimsel bir sonucu olarak ele almaktadır. Bu yaklaşım, 1990'lı yıllarda kuvvetlenen eleştiriler ile gözden düşse de aslında bugün 21. yüzyıl iktisat literatürünü büyük ölçüde şekillendiren, üretimin farklı aşamalarının dünyanın farklı bölgelerinde gerçekleşmesine dayanan ve giderek yalnızca üretimin değil doğal olarak yatırım ve ticaretin de dünyanın farklı bölgelerinde iç içe geçmiş bir değerler zinciri oluşturduğunu savunan "küresel değer zinciri" kavrayışının da temelini oluşturmaktadır. Küresel değer zincirinin mantığında da firmaların, işçilerin, tüketicilerin bir ağ içinde birbirine bağlı olması vardır. Global düzeyde küresel değer zinciri, sektörlerin ileri ve geri bağlantıları, ülkelerin coğrafi olarak yayıldığı alan ve endüstriyel organizasyon yapısı gibi değişkenlere bağlı iken, bölgesel düzeyde bölgesel kurumsal zemine, sanayinin paydaşlarına ve bu çerçeve içinde yüksek değer yaratan aktivitelere yönelme potansiyeline bağlıdır (Gereffi ve Fernandez-Stark, 2016: 6). Dolayısı ile özünde, bugün Türkiye'yi dünya ekonomisi içinde konumlandırarak anlamaya çalışan tüm teorik ve ampirik çalışmaların aslında en azından bir yönüyle dünya sistemi yaklaşımının sunduğu araçlar dizgisinden yararlandığı iddia edilebilir.

2 Türkiye'de ithal ikameci sanayileşmenin ekonomi politikası ile ilgili çok sayıda önemli çalışma vardır. Bunlardan bazıları için bkz. Boratav (2003), Yeldan (2013), Tiryakioğlu (2016).

3 Yaklaşımın kökleri Rosa Luxemburg'un 1913'te yayınlanan "Sermaye Birikimi" çalışmasına kadar götürülebilir.

Bu çalışmada da “yerli üretim” kavramına çalışmanın sınırları içinde detaylarına girilemeyecek olan dünya sistemi yaklaşımının revize edilmiş versiyonlarına dayanan bir teorik çerçeve içinde bakılmıştır.⁴ Ancak elbette konunun sınırının çizilebilmesi açısından temel kabulleri genel hatları ile şöyle tanımlamak faydalı olacaktır:

- Dünya sistemi bir uluslararası iş bölümü temelinde hareket etmektedir ve ülkeler arasında üretim süreçlerindeki uzmanlaşma kalıplarına dayanan bir hiyerarşi söz konusudur.
- Dünya sistemi içindeki her bir aktör ve kurum, evrimsel ve birikimli bir süreç içinde oluşmaktadır.
- Dünya sisteminde sermaye birikim süreçleri çevrimsel özellikler göstermektedir, dolayısı ile çevre/yarı çevre ülkelerde yaşanan ve sermaye birikim modelini dönüştüren çevrimsel hareketler merkez ülkelerden bağımsız olmadığı gibi, elbette çevre ve yarı çevrenin özgül koşulları ile şekillenmektedir.

Bu temel kabuller çerçevesinde, ilk olarak standart kalıplara uymayan bir yarı-çevre ülke olarak Türkiye’nin üretim süreçlerinin yeniden tasarlanmasını ya da daha geniş bir ifade ile üretim felsefenin yeniden yapılandırılmasını dünya sistemi içinde karşılaştırmalı olarak ele almak gerektiği söylenebilir. İkinci olarak da 2010 yılından beri, Almanya’nın önderliğinde siber fiziksel sistemlerin ve dinamik veri işleme kanallarının üretim süreçlerinde kullanılmasının yaygınlaştığı “Sanayi 4.0” denilen yeni bir sanayi çevriminin varlığı (TÜSİAD, 2016: 13) dikkate alınmalıdır. Dünya ekonomisinde yaşanan bu yeni çevrim, 2008 krizinden çıkış için yeniden sanayileşme tartışmaları ile de birlikte düşünüldüğünde yeni bir birikim modeli olarak ele alınabilir. Bu gelişmenin, Avrupa ve ABD dışında, Çin gibi Asya ülkelerinin de yarışa katılması ile süregelen rekabetin dinamiklerini değiştirmesi beklenmektedir. O halde, üretim, tüketim, yatırım, borçlanma kanallarıyla entegre olan bir dünyada Türkiye’de yerli üretimi planlamak, çok boyutlu bir bakış açısını gerektirmektedir. Bu nedenle, yerli üretimi yalnızca yerele bakarak, sektörel seçicilikten uzak, dönemin iktisadi ve kurumsal gereklilikleri dikkate almadan tasarlamak imkansızdır.

Bu kavramsal çerçeve içinde, “Bugün, üretim, tüketim, yatırım, borçlanma, işgücünün mobilitesi gibi kanallarla birbirine sıkı sıkıya bağlı dünya sistemi içinde Türkiye’de yerli üretimin tanımı, 1929 buhranı sonrasında izlenen devletçi sanayileşme dönemindeki ya da 1960’lı yılların ithal ikameci dönemindeki tanımı ile aynı mıdır?” sorusuna artık cevap verilebilir. Bu süreçte, teknolojinin biçim ve içeriği, bilgiye erişim olanakları, emeğin mobilitesi, rekabet koşulları, devletlerin örgütlenme modelleri, kurumlar değişmiş; bunlarla birlikte yerli üretim kavramı da

⁴ Dünya sistemleri yaklaşımını ve bu yaklaşımların bir sentezine dayanan bir teorik çerçeveyi sunmak, oldukça geniş çaplı bir literatürü tartışmayı gerektirmektedir. Çalışma kapsamında bu detaylı tartışmaya girelemeyeceğinden, bu alana ilişkin bazı okuma önerileri için bkz. Luxemburg (1986), Baran (2007), Amin, (2003), Abu-Lughod (1991), (Mandel, 1991), (Wallerstein, 2014).

değişmiştir. Artık yerli üretim, aslında onu etkileyen dinamiklerin tanımlandığı dünyanın girift iktisadi, sosyal ve kültürel ilişkiler ağı nedeniyle yerel değil, aksine küreseldir. Çelişik bir ifade gibi görünse de yerli üretimin küreselleşmesi uluslararası bir iş bölümü çerçevesinde ele alındığında anlaşılabilir olmaktadır.

YERELDE “NEYİ ÜRETMEK, NASIL ÜRETMEK?”

Türkiye’nin yerli üretim politikası, dünya sisteme yüksek katma değerli ve teknoloji içeriği yüksek ürünler ile eklemlenme felsefesi üzerine inşa olmalıdır. Bunun için de öncelikle yüksek katma değer yaratan ürünlerin üretiminin önündeki yapısal sorunlar tespit edilmeli ve ardından Türkiye’nin sektörel uzmanlaşma eksenleri belirlenmelidir.

Yapısal sorunlara ilişkin genel bir çerçeve, Türkiye’nin detaylı ihracat performansının, diğer ülkeler ile karşılaştırılması ile çizilebilir. Lall (2000: 336), liberalize olmuş bir dünyada ihracat performansının, döviz kazancı, üretim ölçeği ve uzmanlaşma, yeni teknolojilere erişim gibi konularda bir araç olduğu için, ekonomik performanstan daha önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle, Türkiye’nin 1995-2017 dönemindeki ihracat performansının seçilmiş ülkelerle karşılaştırmalı olarak ele alınması ve bunun Türkiye’nin ithalat yapısı ile birlikte değerlendirilmesi, yapısal sorunları ortaya koyabilmek ve geleceğe yönelik stratejilere klavuzluk etmek açısından önemlidir.

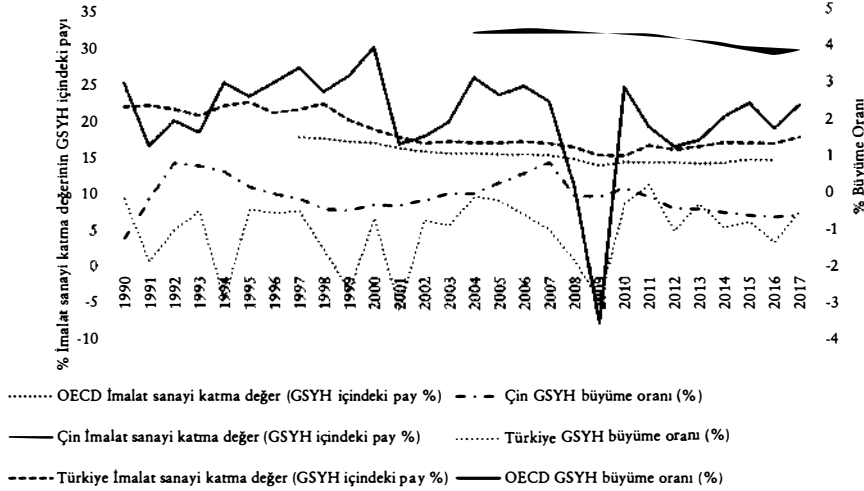
Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) tarafından Standart Uluslararası Ticaret Sınıflaması, 3. Revizyon (SITC Rev.3) düzeyinde imalat sanayi üretiminin yetenek ve teknoloji içeriği esas alınarak hazırlanan sınıflamaya göre⁵ ihracat ve ithalat değerlerinin ele alınması, genel bir değerlendirme yapmak için işlevsel olacaktır. Karşılaştırma grubu olarak, Türkiye’nin de içinde bulunduğu OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) üye ülkeleri ve Çin seçilmiştir. Bunun nedeni, son 30 yılda imalat sanayi ihracat ve ithalatının yaklaşık % 65-70’inin OECD ülkeleri tarafından yapılmasıdır. Çin ise, son 20 yılda başarılı bir büyüme performansı sergilemiş ve Asya’nın yükselen ülkesi haline gelerek literatürde “Çin mucizesi” olarak yerini almıştır (Lin vd., 1996).

Bu ülkelerde büyüme oranları ve GSYİH içinde imalat sanayi katma değerinin payları incelendiğinde, OECD üye ülkelerinde son 27 yılda büyümede yıllık ortalamanın % 2,1, Türkiye’de % 4,7, Çin’de ise % 9,5 olduğu görülmektedir. OECD üyesi ülkelerde, imalat sanayinin GSYİH içindeki payı 1990’lı yılların sonunda % 18 seviyesinde iken, bu oran 2017 yılında % 14’e gerilemiştir. Çin ve Türkiye’de ise, imalat sanayinin katma değer içindeki payı, OECD ortalamasının üzerindedir. Türkiye’de 1990 yılında % 22 olan bu oran, 2017 yılında % 17,5’e gerilemiştir. Çin

5 Detaylar için bkz. http://unctadstat.unctad.org/EN/Classifications/DimSicRev3Products_Tdr_Hierarchy.pdf. Ayrıca, Lall (2000) de Gelişmekte Olan Ülkele”in imalat sanayi dış ticaretlerini doğal kaynak ve teknoloji yoğunluklarını dikkate alarak sınıflamaktadır. “Üretimin derecesine göre üretilen mallar (Manufactured goods by degree of manufacturing)” sınıflaması, 2002 yılında yayınlanan “Ticaret ve Gelişmişlik Raporu’ndan (Trade and Development Report) (TDR) alınmış ve UNCTAD tarafından SITC Rev.3’e dönüştürülmek üzere çeşitli revizyonlardan geçmiştir.

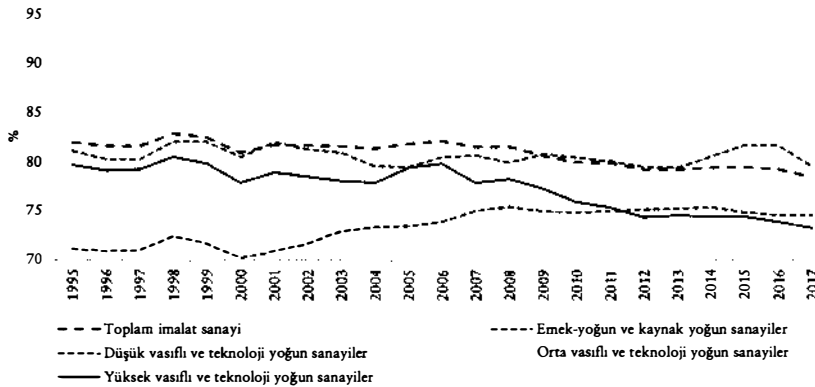
de ise, 2004-2017 ortalaması, % 31'dir. Görüleceği gibi, imalat sanayi üretiminin GSYİH'ya katkısı hâlâ önemlidir ve özellikle sanayinin bu yeni çevrimi dikkate alındığında, imalat sanayi katma değerinin yükselen yeni sektörlerle GSYİH içindeki payının gelecek 10 yılda artması beklenebilir.

GRAFİK 31.1
Seçilmiş Ülkelerde Büyüme ve İmalat Sanayi Katma Değerinin GSYİH İçindeki Payı (%)

Kaynak: Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, Erişim Tarihi: 28.06.2018

GRAFİK 31.2
OECD ülkeleri ve Çin'in Dünya İmalat Sanayi İhracatı içindeki Payının* Yetenek ve Teknolojik Yoğunluk Esaslı Sektörel Dağılımı (ABD Doları, %, Pay)

*OECD üye ülkeleri ve Çin'in dolar cinsinden ihracat değerleri toplamıdır.

Kaynak: UNCTADstat, 2018 verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1995 yılında dünya imalat sanayi ihracatının % 61'i OECD ülkeleri tarafından yapılmaktadır. Çin ile birlikte düşünüldüğünde ise bu oran % 62,1'e yükselmektedir. 2017 yılında ise, OECD üye ülkelerinin imalat sanayi ihracatındaki payları % 61,1 iken, Çin dahil edildiğinde bu oran % 78,3'e yükselmektedir. Çin'in imalat sanayi üretimi ve ihracatındaki hızlı yükselişi, dünyada sanayi üretiminin geleceği düşünülürken mutlaka dikkate alınmalıdır.

UNCTAD'ın, yetenek ve teknoloji içeriklerine dayalı sınıflamasına göre ülkelerin dış ticaret verileri 1995-2017 yıllarını kapsamaktadır. Bu nedenle, verilerin ulaşılabilirdiği ilk yıl olan 1995 ve son yıl olan 2017'de imalat sanayinde yüksek vasıflı ve teknoloji yoğun ürün ihracatının nasıl şekillendiği ve Türkiye'nin ihracatının genel görünümü uzmanlaşma profilini ortaya koyacaktır. Osmanlı'dan bugüne, Türkiye'nin dünya sisteme eklemlenmesinin genellikle düşük vasıflı işgücü gerektiren ara malı ve hammadde üretimi ve ihracatı ile gerçekleştiği literatürde kabul görmüş bir yorumdur (Pamuk, 2005; Keyder, 1976; Kasaba, 1994). Bu nedenle ilk olarak yetenek ve teknoloji sınıflamasına dayalı sektörel sınıflamasına göre Türkiye'nin toplam ihracatının, ana sektörlerde nasıl dağıldığı incelenmiştir. 1995 yılında Türkiye'nin toplam ihracatı içinde en yüksek payı % 60,3 ile emek-yoğun ve kaynak yoğun sanayilere aittir. Düşük vasıflı ve teknoloji yoğun sanayiler ile orta vasıflı ve teknoloji yoğun sanayilerin toplam ihracat içindeki payları ise sırasıyla % 15,8 ile % 15,45'tir. Bulgular, literatürde geniş kabul gören düşük vasıflı işgücü ile üretilebilen ara malı ve hammadde üretiminde uzmanlaşma tespitinin 2000'li yıllarda da büyük ölçüde geçerliliğini koruduğunu göstermektedir. 2017 yılında toplam ihracatın % 85,67'si emek-yoğun ve kaynak yoğun, düşük vasıflı ve teknoloji yoğun, orta vasıflı ve teknoloji yoğun sanayi ihracatından oluştuğu görülmektedir.

İkinci olarak, 1995 ve 2017 yıllarında, OECD ülkeleri ve Çin'i kapsayan örnekleme "yüksek vasıflı ve teknoloji yoğun sanayiler" ihracatı en yüksek olan ülkelere göre sıralama yapılmıştır. Bu sektörde ihracatı aynı sektörün dünyadaki toplam ihracatı içindeki payı % 50'ye ulaşan ülkeler *yüksek vasıflı ve teknoloji yoğun üretim liderleri* olarak isimlendirilmiştir. Ardından her bir sektör için ülkelerin, ilgili sektördeki dünya ihracatı içindeki payları hesaplanmış ve bu oranlar Tablo 31.1'de sunulmuştur.

1995 yılında, ABD, Almanya, Japonya, İngiltere ve Fransa'nın yüksek vasıflı ve teknoloji yoğun ürünler ihracatı, bu sektördeki dünya ihracatının % 52'sini oluşturmaktadır. Çin, bu dönemde bu alanda dünya ihracatının yalnızca % 2'sini, Türkiye ise, % 0,14'ünü gerçekleştirmektedir. 2017 yılında ise, yüksek vasıflı ve teknoloji yoğun ürünler ihracatında liderlik yarışına yeni ülkeler katılmış görünmektedir. Çin, bu alandaki ihracat payını % 16'ya çıkararak, en yakın rakibi olan ABD'nin oldukça üstünde (% 9,1) bir ihracata ulaşmıştır. 2017'de bu alandaki ihracat liderliğini, 7 ülke paylaşmıştır. Çin, ABD, Almanya, Kore Cumhuriyeti, Hollanda, Fransa, Japonya, bu pazarın ihracat liderleridir ve bu sektörlerde yapılan toplam ihracatın % 50'sini yapmaktadır. Türkiye'nin ise payı % 0,33'tür.

Türkiye'de emek-yoğun ve kaynak yoğun sanayilerin, dünya emek-yoğun ve kaynak yoğun sanayi ihracatı toplamı içindeki payı 1995'te % 1,5 iken, 2017'de % 2,20'ye yükselmiştir. Bu,

Türkiye'nin uzmanlaşma ekseninin, tekstil ürünleri, ağaçtan muhafazalar, kutu, kafes sandık, vs. ile inşaat ve marangozluk mamulleri, mobilya ve aksesuarları, giyim eşyası ve bunların aksesuarları gibi mal gruplarında olduğunu göstermektedir. Türkiye'nin dünya ihracatına katkısındaki en anlamlı artış, evlerde kullanılan elektrikli veya elektriksiz diğer makinaları kapsayan orta vasıflı işgücü gerektiren sektörlerde olmuştur. Orta vasıflı ve teknoloji yoğun sanayilerin payında 1995-2017 yılları arasında anlamlı bir artış olmasa da bu sektörün alt bileşenlerinden orta vasıflı: elektrikli ve elektronik ürünler (parça ve bileşenleri hariç) sektörünün payı, aynı sektörün 2017 yılındaki dünya ihracat kapasitesinin % 3,87'sine karşılık gelmektedir. Türkiye'nin dünyadaki yüksek vasıflı ve teknoloji yoğun mamul maddeler ihracatına katkısı % 1'in altındadır. Elbette, 1995-2017 yılındaki değişim, orta vasıflı ve teknoloji yoğun sektör ihracatına yönelimin yavaş olsa da aşama kaydettiği, dolayısı ile yüksek vasıflı ve teknoloji yoğun sanayilerde uzmanlaşmanın da mümkün olabileceği biçiminde de okunabilir.

Grafik 31.3'te, Türkiye'de 1995-2017 döneminde her bir alt sektörün ilgili sektörün toplam ihracat ve ithalat değerleri içindeki paylarının zaman içindeki değişimini göstermektedir. Grafiklerden de anlaşılacağı gibi, Türkiye'nin dünya sisteme eklenme biçimindeki üretim modeli, yaklaşık son 30 yılda ciddi bir yapısal dönüşüm geçirmese de elektrik devreleri, rezistanslar vb. aksam ve parçaları; evlerde kullanılan elektrikli veya elektriksiz diğer makinalar; gıda işleme makinaları, tekstil, çamaşır yıkama ve kurutma, ütüleme makina ve aksam ve parçaları; tarımsal makineler üretimi gibi alt sektörlerde bir gelişme göstermiştir.

Yerli Üretimi Tasarlamak

Standardize edilmiş dayanıklı tüketim mallarını geleneksel yöntemler ve tasarımlar ile kitlelerin tüketimine sunma çağı, 1945'lerin Fordist dalgasından sonra sona ermiş ve her sanayi çevriminde üretim ve tüketim örüntüleri yeni bir görünüme bürünmüştür. Dolayısı ile sanayinin bu yeni çevriminde de yerli üretimin, çevrimin gerekliliklerine uygun tasarım ve teknoloji içeriği ile dünyadaki eşdeğer ürünlerle rekabet edebilir düzeyde ürünler üretmek motivasyonu ile tasarlanması gerekmektedir.

Yerli üretimi uluslararası rekabeti arttıracak biçimde yeniden tasarlamak hem makro hem mikro düzeyde bir dizi iktisadi ve kurumsal dönüşüm gerektirmektedir. Bu kapsamda, en genel hataları ile Türkiye'nin yerli üretim meselesini ele alırken dikkat edilmesi gereken temel kısıtlar ve sağlanması gereken dönüşümler şu başlıklarda toplanabilir:

Hammadde ve ara malında dış girdi bağımlılığının azaltılması

Türkiye'nin, yerli üretiminin önündeki en büyük engel, ithal girdi bağımlılığıdır. 1950'li yıllardan itibaren ihracatın ithalatı karşılama oranının giderek gerilediği görülmektedir. Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına (BEC) göre Türkiye'nin ithalatı incelendiğinde, 1970 yılında toplam ithalatın % 66'sı, 1995'te % 70,6'sı, 2017 yılında ise % 73,3'ü hammadde ve ara mallarından oluşmaktadır. Yatırım (sermaye) malları ithalatı 1970 yılında toplam ithalatın % 25'i, 1995'te

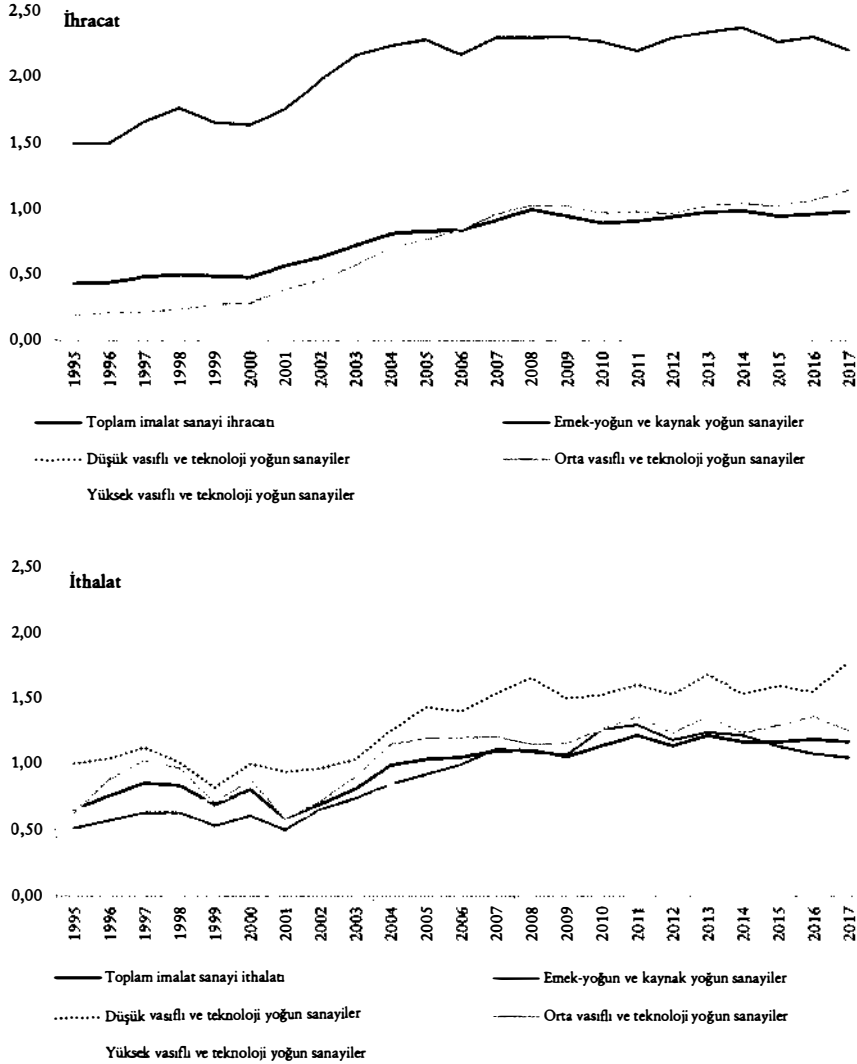
TABLO 31.1
Yüksek Vasıflı ve Teknoloji Yoğun Sanayi Ürünleri Üretim Liderleri ve Türkiye'nin İhracatın Dağılımı, ABD Doları, %

	İmalat sanayi ihracatı	Emek- yoğun ve kaynak yoğun sanayiler	Düşük vasıflı ve teknoloji yoğun sanayiler	Orta vasıflı ve teknoloji yoğun sanayiler	Orta vasıflı: Elektrikli ve Elektronik ürünler (parça ve bileşenleri hariç) (SITC 775)	Orta vasıflı: Elektrikli ve Elektronik ürünlerin parça ve bileşenleri (SITC 772)	Orta vasıflı: Diğer Ürünler (Elektronikler hariç)	Yüksek vasıflı ve teknoloji yoğun sanayiler	Yüksek vasıflı: Elektrikli ve Elektronik ürünler (parça ve bileşenleri hariç) (SITC 751 + 752 + 761 + 762 + 763)	Yüksek vasıflı: Elektrikli ve Elektronik ürünlerin parça ve bileşenleri (SITC 772)	Yüksek Vasıflı: Diğer Ürünler (Elektronikler hariç)
1995											
OECD	78,52	62,73	76,56	87,92	79,49	80,95	88,53	84,49	65,48	70,55	84,49
ABD	12,14	5,40	6,26	12,70	7,72	12,51	12,83	16,71	12,31	17,45	16,71
Almanya	11,32	2,49	12,01	14,92	3,15	17,19	15,10	7,64	14,41	18,45	7,64
Japonya	11,73	7,89	11,63	15,92	14,91	16,30	15,92	13,23	5,21	5,10	13,23
İngiltere	5,03	2,88	3,98	4,89	3,72	3,91	4,97	6,93	6,99	5,19	6,93
Fransa	5,71	4,60	5,87	6,29	6,84	6,96	6,24	7,54	3,72	3,07	7,54
Türkiye	0,43	1,50	0,70	0,19	0,74	0,09	0,18	0,14	0,10	0,01	0,14
Çin	3,34	8,44	4,47	1,80	4,42	2,45	1,70	1,99	3,47	1,71	1,99

2017											
Çin	17,21	31,05	19,40	13,12	36,40	15,35	12,36	15,68	36,42	22,82	8,33
OECD	61,14	43,46	60,04	72,46	49,81	59,98	73,88	57,58	43,19	35,99	71,30
ABD	8,05	3,76	5,64	9,04	2,96	8,93	9,21	9,16	6,78	7,18	10,60
Almanya	9,93	6,02	8,86	14,02	8,60	13,28	14,21	8,00	4,33	3,33	11,06
Kore C.	4,15	1,22	6,92	3,70	2,72	5,02	3,63	4,84	2,08	8,48	3,43
Hollanda	3,41	2,07	3,39	2,49	2,42	1,32	2,57	4,62	7,11	3,81	4,60
Fransa	3,42	2,64	3,10	3,35	2,12	3,22	3,39	3,80	0,75	1,05	5,76
Japonya	4,90	1,19	5,08	7,78	0,99	6,94	8,02	3,63	1,52	3,64	4,01
<i>Türkiye</i>	<i>0,98</i>	<i>2,20</i>	<i>1,49</i>	<i>1,13</i>	<i>3,87</i>	<i>0,44</i>	<i>1,11</i>	<i>0,33</i>	<i>0,30</i>	<i>0,03</i>	<i>0,50</i>

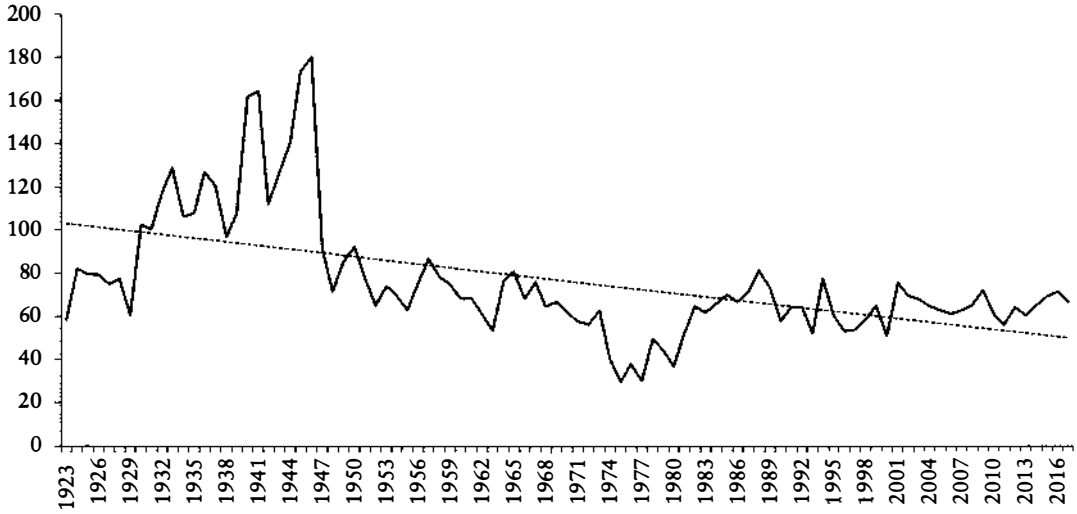
Kaynak: UNCTADstat, 2018 verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

GRAFİK 31.3
Dünya İmalat Sanayi İhracatı ve İthalatı İçinde Türkiye'nin Payı, ABD Doları, %

Kaynak: UNCTADstat, 2018 verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

GRAFİK 31.4
İhracatın İthalatı Karşılama Oranı, %, USD

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri

% 22,7'si ve 2017 yılında ise % 14,2'sidir. İhracatın dağılımı incelendiğinde ise, 1970 yılında toplam ihracatın % 67,8'inin, 1995'te % 41,2'sinin, 2017'de ise % 46,5'inin hammadde (aramalı) ihracatı olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, tüketim mallarının ihracat içindeki payı da oldukça yüksektir. 1970 yılında % 31,9 olan oran, 1995'te % 54,7'ye yükselmiş, 2017'de ise % 41,3 düzeyine gerilediyse de bu oran gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında hâlâ yüksektir (TÜİK, 2018). Bu tabloda Türkiye, tüketim malları ve hammadde (aramalı) ihraç etmek için hammadde ve ara malları ithal ediyor görünmektedir.

Özellikle ara malı ithalatını azaltacak bir politika tasarımı için, ithal ikameci sanayileşme ve ihracata dayalı sanayileşme birbirinin karşıtı olarak değil, birbirinin tamamlayıcısı politikalar olarak ele alınmalıdır. Belirli sektörlerde ithal ikameci politikalar uygulanırken, belirli diğer sektörlerde ihracata dayalı sanayileşme politikaları izlenebilir. Dolayısı ile burada önemli olan, hangi hammadde ve ara mallarının yerli olarak üretileceğine de karar vermek, gerekiyor ise üretilecek politikalara kaynak yoğun ya da düşük vasıf ve düşük teknoloji içerikli ürün gruplarını da dahil etmektir. İhracatın ithalata bağıının gevşetilmesi, döviz kuru değişimlerinden etkilenme düzeylerini de değiştirecektir. Bu nedenle, yalnızca yerli üretimi desteklemek için değil, iktisadi dışa bağımlılığın azaltılmasında da alınabilecek ilk önlem, ithal edilen sanayi mamullerinde revizyona gitmek ve belirlenen sektörler için bölgesel bazda politika üretmektir.

Türkiye'nin uzmanlaşma potansiyeli taşıdığı yüksek vasıflı ve yüksek teknoloji içerikli sanayi ürünlerinin tespiti ve bunların üretiminde kullanılacak hammadde ve ara mallarının ülke

içinde üretilebilmesi için bu sektörlerde teşviklerin verilmesi ve sektörlerin uluslararası rekabetten korunması önemli bir politika aracı olabilir. Buradaki önemli vurgu, yalnızca nihai çıktıya odaklanmak değil, nihai çıktıyı desteklemek üzere tüm ara basamakların üretim süreçlerinin yeniden tasarlanması ve bunların üretimini de yerelleştirmek/bölgeselleştirmektir.

Teşvik politikalarının bölgesel ve sektörel seçicilikle yeniden organize edilmesi ve teşvikli yatırımlara yönelik etkin izleme sisteminin kurulması

Türkiye’de yatırım teşvik politikalarının uygulama biçimleri pek çok kez değişikliğe uğramıştır. Son mevzuata göre, yatırım teşvikleri; bölgesel teşvik, öncelikli yatırımlar, stratejik yatırımlar, büyük ölçekli yatırımlar ve genel teşvikler olmak üzere beş alt kategoride verilmektedir. Teknik olarak incelendiğinde, genel teşvik uygulamaları hariç, tüm teşvik kategorilerinin yüksek teknoloji içerikli ürünlerin üretilmesine yönelik yatırımları⁶ desteklediği görülmektedir.

Ancak desteklenen alanlar ve teşviklerin izlenmesine ilişkin bazı önemli noktalara değinmek gerekmektedir. İlk olarak, teşvik belgelerinin verilmesi kadar, yatırımların realize edilmesi ve yatırımın sürdürülebilirliğinin de etkin olarak izlenmesi çok önemlidir. Teşviklerin, “teşvik uygulama ve sürdürülebilirlik izleme sistemi” olarak isimlendirilebilecek bir sistem ile belirli aralıklarla takibinin yapılması ve sonuçlarının araştırmacılarla paylaşılması önemlidir. Bu sayede, yatırımların neden gerçekleşemediğine, ya da neden sürdürülemediğine ilişkin bilgilerin hızlı bir biçimde izlenmesi, kayıt altına alınması ve buna yönelik politikalar geliştirilmesi söz konusu olabilir. İkinci olarak, öncelikli olarak belirlenen sektörlerde yönelik hammadde ve ara malı sağlayan sektörlerde spesifik teşvikler tanımlanmalıdır. Yürürlükte olan mevzuata göre, öncelikli, stratejik ya da büyük ölçekli olarak nitelendirilmeyen yatırımlar, KDV istisnası, Gümrük Vergisi Muafiyeti ve Gelir Vergisi Stopajı Desteği (6. Bölge) ile desteklenmektedir (Ekonomi Bakanlığı, 2018). Bu teşvik araçlarının her bir alt sektörün ihtiyaçlarının tespitinin ardından yeniden yapılandırılması son derece işlevsel olacaktır.

Sanayinin ihtiyaçları ile uyumlu bir eğitim reformunun tasarlanması

Yüksek katma değerli ürünler üretmek, yoğun bir Ar-Ge faaliyetini ve bu alanda çalışmak üzere eğitilmiş nitelikli iş gücünü de gerektirmektedir. Yüce ve Barbaros (2016), “orta öğretimden başlayarak eğitim içeriklerinin ve yükseköğretim programlarının; işgücünün Sanayi 4.0 teknolojileri ile bağlantılı beceri ve yenilik yetkinliklerini arttıracak şekilde uyarlanması ve bu alandaki girişimci yaklaşımların güçlendirilmesi” ilkesine dayanan bir pilot uygulama olarak S.4 liselerini önermektedir.

Sanayinin ihtiyaçları doğrultusunda uzmanlaşmış kişilerin yetiştirilmesine dayanan bu sistemde müfredatların yeni sanayi çevriminin ihtiyaçları doğrultusunda oluşturulması gerekmektedir.

6 Destekleme alanları için bkz. <https://sgm.sanayi.gov.tr/handlers/DokumanGetHandler.ashx?dokumanId=10307832-83d7-4ced-a-2fa-9520e15c4661>

dir. Ayrıca, S.4 liselerinin Türkiye’de bölgesel uzmanlaşmaya dayalı olarak belirlenen öncelikler çerçevesinde farklı konulara ve çalışma alanlarına odaklanması da söz konusu olabilir.

Dijitalleşmenin eğitim alanına yansımalarının önemli kazançlarından biri, nitelikli bilgiye erişimde mekansal engelleri ortadan kaldırmasıdır. Bu kapsamda, ülkelerde Sanayi 4.0’ın teorik ve pratik arka planına ilişkin seçilmiş eğitim modüllerinin web tabanlı olarak birbirine entegre bir sistem üzerinden çalışması da mümkün olabilir. Örneğin, üretim süreçlerinin yeniden dizaynı konusundaki bir dersin Almanya’daki bir bilim insanı tarafından anlatılması ve bunu çok dilli bir biçimde takip etmeye olanak verecek bir sistem üzerinden tüm dünyaya sunulması mümkündür. Görüldüğü gibi, yerli üretimin artık yerel değil küresel/dünya sistemi ölçeğinde ele alınması gereken bir konu olduğunun yansımalarından biri de eğitim konusudur.

Kurumsal ve hukuki düzenlemelerin “Sanayi 4.0” perspektifi ile yeniden tasarlanması

İktisadi büyüme ve kalkınmanın sağlanmasında kurumların önemi tartışması, özellikle Acemoğlu ve Robinson (2012), Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökleri çalışması ile yeniden canlanmış, kapsayıcı ekonomik ve siyasal kurumların önemine tüm dünyada tartışmaya açılmıştır.

Yaratıcılık ve girişimcilik ortamı, özellikle fikri mülkiyetin iyi korunduğu toplumlarda hızla gelişebilmektedir. O halde, sınai mülkiyet kanununun özellikle patentleri özendirici bir kurumsal çerçeve yaratması çok önemlidir. Bu alanda, Sanayi 4.0 ile uyumlu revizyonlar yapılması oldukça önemlidir. Nitekim Avrupa başta olmak üzere, Amerika, Çin ve Japonya’da üretim süreçlerinde ve gündelik hayatta yapay zekanın yaygın olarak kullanılmaya başlaması hem akademide hem de ulusal ve uluslararası basında “yapay zekâ etiği” tartışmalarını hızlandırmıştır. Aslında bilgi çağına ilişkin tartışmalar dünyada 1980’li yılların sonunda başladıysa da, 2010 sonrasında akademide bu konuyu ele alan çalışma sayısı artmış, robot haklarına ilişkin pek çok haber yapılmıştır.⁷ Bu tartışmaların Türkiye’de yapılabilmesi, öncelikle teknoloji üretimine ilişkin kurumsal ve yasal düzenlemelerin yeniden gözden geçirilmesi ardından da yukarıda saydığımız ithalata bağımlılığın azaltılması, teşvik politikalarının düzenlenmesi ve bir eğitim reformu tasarlanmasıyla birlikte düşünüldüğünde anlamlı olacaktır.

Sonuç olarak, yerli üretim, tüm açık ekonomilerde aslında doğası gereği yerel değildir. O halde, yerli üretime ilişkin kavrayışımızı, Türkiye’yi dünya sistemi içinde konumlandırarak şekillendirmemiz gerekmektedir. Bu doğrultuda, üretim felsefesinin yeniden yapılandırılması, topyekûn bir planlama kavrayışı ile gerçekleştirilmeli, öncelikle üretime ilişkin yapısal sorunların

7 Akademik yayınlar için bkz. Mason (1986), Anderson ve Waxman (2012), Lin, Abney, ve Bekey (2014). Robot haklarına ilişkin pek çok haber bulunmaktadır. Bunlardan bazı örnekler için bkz. The Times, 1 Temmuz 2018, “Lower than robots, Saudi’s ‘lost citizens’ seek more rights”; Fin24, 22 Haziran 2018, “Should robots be granted human rights?”, BusinessInsider, 16 Haziran 2018, “Will artificial intelligence create killer robots or steal our jobs? Here’s how a Singapore bank deals with the ethics of AI”, LSE blog, 6 Temmuz 2018, “Making artificial intelligence socially just: why the current focus on ethics is not enough”.

çözümlerine yönelik adımlar atılmalıdır. Türkiye'nin özellikle sektörel seçicilik esasıyla hazırlanmış bir sanayi planına ihtiyaç duyduğu açıktır. Bu plan için, uzmanlaşma eksenlerinin, ilgili alt sektörlerin ithalata bağımlılık düzeyleri de dikkate alınarak belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Teşvik politikalarının revize edilmesi, eğitimin dünyadaki bu yeni sanayi çevriminin ihtiyaçları doğrultusunda yapılandırılması, yeni teknolojilerin gelişme ve yaygınlaşmasının kurumsal düzeyde yeni ihtiyaçları doğurması nedeni ile kurumsal ve hukuki dönüşümün hızlandırılması ve tüm bu süreçlerin şeffaf ve dinamik bir biçimde örgütlenmesi gerekmektedir. Buna ek olarak, bugün yerli üretimin yeni açılımları, gezegenin karşı karşıya olduğu ekolojik krizden de bağımsız düşünülmemelidir. Yani, sanayi planları ile sanayileşmenin yeniden şekillenme süreci, bir yanda yeni öncü sektörleri, iş kollarını tartışmaya açarken, diğer tarafta özellikle iklim krizine ve bununla birlikte karşı karşıya kalınacak diğer ekolojik felaketlere karşı nasıl bir yeniden yapılanmaya ihtiyaç duyulduğuna dair de bir yol haritası çıkarmalıdır. Ortak bir gezegen içinde tasarladığımız her üretim sürecinden ve bununla birlikte tüketim alışkanlıklarından her bir birey ve her bir ülke, birbirine karşı eşit derecede sorumludur; dolayısı ile yerli üretim yarattığı etkiler bakımından da yerel değil, evrensel olarak kabul edilmelidir. Bu nedenle, kurumsal ve hukuki düzenlemelerin bütün bu eksenleri dikkate alarak tasarlanması yönünde de açılımlara ihtiyaç vardır. Yeni çağa uygun bir yerelde üretim dizaynı, ancak çok boyutlu bir sosyoekonomik ve aynı zamanda ekolojik bir kavrayışla başarılı olabilir.

KAYNAKÇA

- Abu-Lughod, J. L. (1991). *Before European hegemony: The world system AD 1250-1350*. ABD: Oxford University Press.
- Acemoğlu, D. ve Robinson, J.A. (2012). *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökleri*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Amin, S. (2003). Modern Kapitalist Dünya-Sistemi Kavramına Karşı Eski Dünya-Sistemleri Kavramı. A. G. Frank ve B. K. Gills (Ed.), *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?* Ankara: İmge Yayınları.
- Anderson, K. ve Waxman, M. C. (2012). Law and Ethics for Robot Soldiers. *Policy Review*. 176.
- Baran, P.A. (2007). *Büyümenin Ekonomi Politikası*. Eriş Yayınları.
- Boratav, K. (2003). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Ekonomi Bakanlığı (2018, Ocak). *Yatırım Teşvik Sistemi Yatırımlarda Devlet Yardımları*. Ankara: Ekonomi Bakanlığı.
- Gereffi, G. ve Fernandez-Stark, K. (2016). *Global Value Chain Analysis: A Primer*. Center on Globalization, Governance & Competitiveness, Duke University.
- Kasaba, R. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Keyder, Ç. (1976). The dissolution of the Asiation mode of production. *Economy and Society*, 5(2): 178-196.
- Kitrar, L., Upadhyaya, S. ve Ostapovich, G. (2017). *Industrial Development in the CIS: Reindustrialization Trends and Potential*. UNIDO, Viyana: United Nations Industrial Development Organization.
- Lall, S. (2000). The Technological Structure and Performance of Developing Country Manufactured Exports, 1985-98. *Oxford Development Studies*, 28(3): 337-369.
- Lin, J. Y., Cai, F. ve Li, Z. (1996). *The China Miracle: Development Strategy and Economic Reform*. Hong Kong: Chinese University Press.

- Lin, P., Abney, K. ve Bekey, G. A. (2014). *Robot Ethics: The Ethical and Social Implications of Robotics*. Cambridge: MIT Press.
- Luxemburg, R. (1986). *Sermaye Birikimi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Mandel, E. (1991). *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*. İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Mason, R. O. (1986). Four Ethical Issues of the Information Age. *MIS Quarterly*, 10(1): 5-12.
- Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820-1913*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tiryakioğlu, M. (2016). Türkiye Ekonomisinde Geç Kalkınmanın ve Yerli Üretimin. *Ege Akademik Bakış*, 16(2): 177-196.
- TÜSİAD (2016). *Sanayi 4.0: Türkiye'nin Sanayi 4.0 Dönüşümü*. Tüsiad; The Boston Consulting Group. Ankara: Tüsiad.
- UNCTAD (2018). *UNCTADstat*. Manufactured Goods by Degree of Manufacturing Groups. Erişim Adresi: <http://unctadstat.unctad.org/EN/Classifications.html> Erişim Tarihi: 15.07.2018.
- Wallerstein, I. (2014). *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*. İstanbul: bgst Yayınları.
- Westkämper, E. (2014). *Towards the Re-Industrialization of Europe A Concept for Manufacturing for 2030*. Berlin: Springer Berlin Heidelberg.
- Yeldan, E. (2013). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yüce, U. ve Barbaros, F. (2016). *Türkiye'nin Küresel Rekabet Gücünün Arttırılması için İlk Adım: "S.4 Liselerinin Kurulması" Üzerine Bir Öneri*. Özet Kitap.

Ey Yüksek Teknoloji Geldiyse, Masaya İki Kere Vur!

AYKUT LENDER

On yıllar süren savaşlardan çıkmış, sermaye birikimi olmayan, insan kaynağı yetersiz, tarımsal ekonomiye dayalı, dışa bağımlı, altyapı yatırımları eksik, yoksul, yorgun bir ülkede, 1920'lerin Türkiye'sinde, sanayi kurulmasını hedefleyen bir kamu ekonomi politikası izlemek piyasanın gücü öğretisi destekleyicilerinin pek rağbet göstereceği bir politika olmasa gerektir. Piyasa güçleri kendi dinamikleriyle bunu gerçekleştirmeyeceği için, o dönemin siyasi kadroları önce özel sektör yatırımlarını desteklemek için bir yasa çıkarmış; özellikle 1929 bunalımının getirdiği ekonomik ortamda bu desteklerin yetersiz kalması nedeniyle, sanayi yatırımlarının devlet öncülüğünde yapılması yoluna gidilmiştir.

Cumhuriyet'i kuran kadroların İzmir İktisat Kongresinde kendini belli eden ve tümüyle piyasa güçleri tarafından kurgulanan ve yürütölen bir ekonomi tasarımına dayanan ideolojiye ikna olmuş hallerinin, 1930'larda bu ideolojiyi tereddütöle karşılar hale dönmesinin (Boratav, 2018; Kuruç, 1988) nedeni, piyasa güçlerinin bir ekonomiyi yönlendirmedeki başarısızlığı değildi. Kendi haline bırakılsaydı, pekâlâ ekonomi kendi dinamikleriyle işler, neyin nasıl üretileceği ve nasıl paylaşılacaağı sorunlarını rahatlıkla çözerdi. Ancak, bir sanayi kurulamaz, geleneksel sektörlerde bir uzmanlaşma dengesi çözüm olarak ortaya çıkardı. Buradaki mesele, bu çözümün ideal olarak istenen çözüm olmamasıydı, çünkü mevcut kaynak donanımıyla ekonominin yüksek gelir, üretim, sermaye birikimi, istihdam vb. hedeflerin tutturulmasında piyasa güçleri yetersiz kalmaktaydı. Bu hedeflerin tutturulması için sanayileşme kaçınılmaz iken, büyük ölçekli sanayi yatırımlarını yapacak piyasa gücünün, yani yeterli finansal sermaye birikimine sahip özel girişimci sınıfının olmaması, bilgi birikimi eksikliği gibi sorunlar, özel kesim öncülüğünde sanayileşmenin önündeki en büyük engellerdi. O nedenle, 1920'lerden başlayarak Şeker fabrikaları, daha büyük ölçekli yatırımlara örnek olarak da Etibank, Sümerbank, Petrol Arama ve İşletme İdaresi, Paşabahçe Şişe Cam Fabrikası ve diğerlerinin kurulması sanayileşme hayalinin gerçeğe dönüştürölmesi için atılan ilk adımlar idi.

1980’ler sonrasında yenileme yatırımları yapmaları, piyasa güçleri fenomenine dayanan ideolojinin yeni versiyonuna ikna olmuş siyaset kadroları tarafından engellenen (Boratav, 1993), bu nedenle 1990’lara gelindiğinde, neden oldukları bütçe açıkları “kamunun sırtında kambur” olarak tanımlanan bu kamu sanayi kuruluşları özelleştirilmeli miydi, yoksa özerkleştirilmeli miydi tartışmasını şimdilik bir kenara bırakalım. Böylesine gözden düşürülen bu kuruluşların Türkiye’de bugünkü sanayinin temellerini attığı gerçeği yadsınamaz. Örneğin, tek başına Sümerbank, Türkiye’nin tekstil ve hazır giyim sanayi için bir okul işlevi görmüş, yetiştirdiği insan kaynağı, yetişenlerin yeni yatırımlar yaparak, sanayici olması, bilgi birikiminin yayılması yollarıyla sektörün güçlenmesini ve bugün dünyada sayılı sektörlerden biri haline gelmesini sağlamıştır¹. Yani Sümerbank, hiçbir zaman sadece Sümerbank olmamış, mikro iktisadi analizin diliyle konuşacak olursak, teknik bilgi birikimi, büyük ölçekli finansal yatırım gereği gibi piyasaya giriş engellerini aşmanın yanı sıra, ileri geri bağlantılarıyla diğer sektörlerin gelişmesi, insan kaynağı, içinden yetişenlerin yeni firmalar kurması gibi çok sayıda pozitif dışsallık sağlamıştır. Aynı gerçeklik, diğer kamu sanayi kuruluşları için de geçerlidir.

Bugün Türkiye Ekonomisi, Cumhuriyet’in ilk yıllarıyla karşılaştırmayacak bir gelişmişlik düzeyine ulaşmış olmakla birlikte, geline düzeyin yeterli olduğunu ileri sürmek pek olası değildir. Yaşadığımız ekonomik gerçeklik, orta gelir tuzağına takılmış, kronik bir işsizlik sorunuyla boğuşan, özellikle dışa bağımlı bir ekonomi olarak tanımlanabilir. Hâlâ 1920’lerde karşı karşıya olduğumuz sorunların bir ikisinin –işsizlik, dışa bağımlılık– değişmiş biçimlerinin varlığını sürdürdüğünü dile getirmek, çok aşırıya kaçmak olmaz. Ekonomik gelişme için yüksek teknoloji yatırımlarının artması ve bu sektörlerinin gelişmesi uzun yıllardır iktisatçılar tarafından reçete olarak sunuluyor (örneğin Berndt ve Morrison, 1996; Taymaz, 2001). Türkiye’nin içinde bulunduğu orta gelir tuzağından çıkmak için yüksek teknoloji sektörünün gelişmesi, üretim ve ihracatının artması çıkar bir yol olarak görünüyor. Özellikle son yıllarda dünya ekonomisinin değişen paradigması da refah elde etmek için geleneksel sektörlerde sanayileşmenin yetersizliğini gözler önüne seriyor.

Türkiye Ekonomisinde yüksek teknoloji sektörlerinin payı % 3-4 civarında, imalat sanayindeki payı ise % 7-9 aralığında (Çolak, vd. 2012; Tablo 32.1) bulunuyor. Yani, 1920’lerde Cumhuriyet’i kuran kadroların karşı karşıya bulunduğu sorunun farklı bir nitelikteki benzeri ile bugün karşı karşıyayız. Bu benzerliği şu anlamda dile getiriyorum: Kendi haline bırakıldığında, mevcut kaynak donanımıyla yatırım yapılması olasılığı çok düşük olan, ancak ekonomiyi yöneten kadroların kaçınılmaz olarak gördüğü ve gerçekleştirmek istediği bir yapısal dönüşüm hedefi bulunuyor: O dönemde sanayileşme, bugün yüksek teknoloji yönünde yapısal değişim. Bu amaçla, kamu otoritesinin yüksek teknoloji sektörlerini özendirmek için uyguladığı bir teşvik politikası var. Daha önce yapılan bir analiz, yüksek teknoloji sektörü için 2012 yılının Haziran ayında veril-

1 Sümerbank örneğinin Türk Tekstil Sektörüne katkıları, Arolat (2016) ve Koral Türk (1997) çalışmalarında ayrıntılı biçimde görülebilir.

meye başlanan teşviklerin, firmaların bina ve bina dışı inşaat yatırımlarında ve katma değerde bir artış sağladığı, ama üretim ve istihdam üzerinde henüz kayda değer bir etkiyi ortaya çıkarmadığı sonucuna ulaşıyor (Lenger, 2016). Dolayısıyla, teşvik mekanizmasının verimlilik üzerinde sınırlı biçimde etkili olduğunu söylemek olası olmakla birlikte, yeni yatırımları uyardığını söylemek pek olası değil. Aşağıdaki tabloda, teşvik verilen yüksek teknoloji sektörlerinde üretimde ciddi bir sıçrama yaşanmadığını gösteriyor.

TABLO 32.1
Yüksek Teknoloji Sektörlerinde Reel Üretim Değeri, Milyon TL, 2003=100*

NACE Rev 2	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İmalat Sanayi	2.692,95	3.168,96	3.712,95	3.793,86	4.134,18	4.156,10	4.356,40
21 Temel Eczacılık	91,22	116,75	124,21	117,33	124,00	138,01	174,07
26 Bilgisayar, Elektronik	69,29	75,07	96,36	99,61	104,49	115,65	128,61
262 Bilgisayar ve çevre birim	6,87	8,54	12,33	13,17	13,31	-	-
263 İletişim Araçları	9,62	3,10	3,60	3,26	4,48	4,52	4,26
264 Radyo TV	-	-	-	-	-	-	-
265 Ölçme, Test Aletleri, Saat	10,75	18,15	25,28	25,91	34,22	36,75	43,70
266 Tıbbi Aletler	0,66	0,74	0,96	0,65	-	1,42	2,72
267 Optik Aletler	-	-	-	-	0,26	0,27	0,25
268 Optik Medya	0,45	0,58	0,34	0,33	0,36	0,39	0,45
303 Hava ve Uzak Taşıtları	-	-	-	9,71	10,28	13,20	17,27
Yüksek Teknoloji (21+26+303)**	188,87	222,92	263,10	269,97	291,40	310,22	371,33

Not: * 267, 268 ve 303 nolu sektörler imalat sanayi fiyatlarına göre deflate edilmiştir.

Diğer sektörler kendi fiyatlarına göre reelleştirilmiştir.

** 303 kodlu sektöre ait olan eksik verileri içermemekte, diğer sektörleri ait eksik verileri içermektedir

Kaynak: TÜİK verilerinden hesaplanmıştır. www.tuik.gov.tr [Erişim tarihi 26 Ocak 2018].

Temel eczacılık ürünleri sanayi (21), bilgisayar, elektronik ve optik ürünleri sanayi (26) ve hava ve uzay taşıtları sanayi (303) olarak tanımlanan yüksek teknoloji sektörlerinin² toplam üretimi, 2009-2015 yılları arasında sürekli bir artış göstermekle birlikte, 2012 yılında uygulanmaya başlanan teşviklerin bu üretim üzerinde önemli bir katkısı olduğu söylenemez. Çünkü tabloda 2010 ve 2011 yıllarında çok daha hızlı büyüyen yüksek teknoloji sektörlerindeki toplam reel üretimin, 2012 yılından itibaren 2014'e kadar çok daha düşük hızlarda büyüdüğü görülüyor. Elbette, ilk yıllardaki hızlı büyümede, krizden çıkışın etkileri olabilir. Eski yüksek büyüme hızının ise 2015 yılında tekrar yakalandığı, hatta geçildiği söylenebilir. Sektörel düzeyde bakıldığında, 2012 yılındaki gerileme göz ardı edildiğinde, eczacılık ürünleri sanayinde 2013 yılında 2011'in üretim düzeyi tekrar yakalanmış, 2014 ve 2015 yıllarında da bu sanayinin büyüme hızının ivmesinin artmış olduğu görülüyor. Bilgisayar, elektronik ve optik ürünleri sanayinde 2012 yılında, küçülme olmasa bile, imalat sanayinin genelindekine paralel bir yavaşlama dikkati çekiyor. İzleyen yıllarda sürekli artan reel üretimin büyüme hızı, 2015 yılına gelindiğinde bile 2011 yılında gözlenen şaşırtıcı büyüme hızına erişemiyor. Tabloda 2013 yılından itibaren hava ve uzay taşıtları sanayine ait veriler olduğunu görüyoruz. Bu veriler de bize, söz konusu sektörde istikrarlı bir büyüme süreci yaşandığını gösteriyor. Yüksek teknoloji sanayilerinin reel üretiminin Türkiye imalat sanayindeki payı, 2015'e kadar yaklaşık % 7 iken, 2015 yılında bu payın yaklaşık % 8,5'e yükseldiğini anlaşıyor.

Teşvik mekanizmasının etkilerini görmek için belki henüz erken olsa da belki de 1920'lerin Sanayi Teşvik Yasasının etkilerine benzer bir durumun yüksek teknoloji için geçerli olduğu bir durumla karşı karşıya olduğumuz düşünülebilir. Yüksek teknoloji piyasalarına giriş engelleri düşünüldüğünde, teşvik sistemi ile bu engellerin aşılmasının kolay olmadığını vurgulamak gerekir. Bu engellerin en önemlisi, yüksek düzeyde know-how içeren bir mühendislik alanında ve yeni girenlerin kaçınılmaz olarak rekabet gücünün düşük olacağı bir sektörün belirsizlik ortamında, teşvik edilmiş bile olsa piyasa koşulları çerçevesinde özel kesim için çok yüksek risklerin bulunmasıdır. Teşviklerin piyasadaki riskleri tamamen ortadan kaldırması pek olası değildir. Piyasa güçlerinden kârlı görmedikleri, ya da kârlı olup olmadığını bile göremedikleri bir alana yatırım yapmaları beklenemez.

Bu durumda, teşvik mekanizması dışında, yüksek teknolojiye geçiş için başarılı ülke örneklerinin deneyimlerinden yararlanılarak bazı politika önerileri dile getirmek akla gelen ilk yol oluyor. Bu tür politika transferi önerileri, yaklaşık 20 yıldır çeşitli platformlarda dile getiriliyor: Araştırma ve geliştirme, yenilik, girişimcilik, üniversite-sanayi iş birliği, teknoparklar. Aslında Türkiye bu alanlarda geçmişle karşılaştırıldığında kayda değer başarılar elde etti. Bazı teknoparklarda, çok başarılı yenilikler, yüksek teknoloji üretimi ve uygulamalarına tanık oluyoruz. Ancak, bu başarılar bir sıçrama için yeterli olamıyor. Bu politika transferi ve yabancı ülke modellerinin aynı başarıyı bu topraklarda göstermesini beklemek belki de doğru değil. Çünkü bu modeller bu

2 Yüksek teknoloji sektörleri, kamu tarafından teşvik verilen sektörler olarak tanımlanmıştır.

ülkenin kendi koşulları ve dinamikleri içinde geliştirilmiş modeller değil³. Yeniliklere açık, araştırma merakı yüksek, iş birliği yapmaktan çekinmeyen bir toplum olduğumuzu ileri sürmek pek olası değil. Yukarıdaki politika önerileri ise böylesi toplumları varsayarak işe koyuluyor. Ancak, bu topraklardan çıkmamış olsa bile⁴, başarısı denenmiş bir modelimiz bulunuyor. Devletin kilit önem taşıyan, ileri geri bağlantıları yüksek bir alanda üretici olması, ekonomideki % 3-4'lük yüksek teknoloji payında bir sıçramaya neden olabilecek bir politika seçeneği olarak karşımızda duruyor. Amacı kâr olmayıp⁵ ileri geri bağlantıları (değer zinciri) yoluyla yeni firmaların kurulmasını ya da var olanların üretimini uyarması, yüksek teknolojide mühendislik bilgisi birikimi sağlaması ve insan kaynağı yetiştirmesi olarak belirlenecek yüksek teknoloji sektöründeki bir kamu girişiminin piyasa belirsizliği ve risklerinin oluşturduğu giriş engellerini aşarak, ekonomide büyük sıçramalar yapması beklenir.

Kısacası, şu andaki haliyle uluslararası karşılaştırmalı üstünlükler bağlamında, düşük ve orta teknoloji sektörlerde uzmanlaşabilecek niteliğe sahip olan Türkiye'de, yüksek katma değer üretecek yüksek teknoloji sektörlerinin, piyasa güçlerinin kendi dinamikleri içinde geliştirilmesi, beklenenden çok daha uzun zaman alabilir. Yüksek teknoloji sektörlerine doğru yapısal bir değişimin gerçekleşmesi için, teşvik mekanizmasını da aşarak, hızlandırıcı bir kamu müdahalesine ihtiyaç bulunmaktadır. Özellikle, bilgisayar ve elektronik sektöründe kamu yatırımlarına olan ihtiyaç daha fazladır. Tarihsel arka planda, 1920'ler Türkiye'sinin, karşılaştırmalı üstünlükler kuramına göre, tarım sektörü dışında uzmanlaşmaması gerekirken, devletin üretici rolünün bugünkü sanayinin nüvesini oluşturmuş olması başarısı, seçilen kilit bazı yüksek teknoloji sektörlerinde üretici olarak kamunun piyasa müdahalesinin gereği ve başarı şansı konusunda yeterince umut vermektedir. Gelecekteki yüksek teknoloji sanayilerinin temelini bugünden atmak olasıdır. Yüksek teknoloji sektörlerinde üretici bir devletin rolünün, o dönemde eksik olan ve devlet tarafından burjuva sınıfının üretilmesine benzer şekilde, bugün yüksek teknoloji sektörlerinde girişimci üretilmesine olanak sağlayacağını düşünüyorum. Bu modelin, Batı'da, bizimle benzer dinamiklere sahip olmayan ülkelerden ithal edilen modellerden daha hızlı sonuç vermesi beklenir.

Elbette bu modelin de iyileştirmeye, gözden geçirilmeye, bazı unsurlarından vazgeçmeye ihtiyaç bulunabilir. Burada akla en önce gelecek konu, bugün özelleştirilmiş kamu sanayi kuruluşlarının geçmişte siyasi müdahaleye çok açık bulunması nedeniyle, etkinlik ve verimlilik konusunda bazı ciddi sorunlar yaşamış olmasıdır. Bu sorunların başında bir yönetim ve organizasyon sorunu olarak, kamu ekonomik girişimlerinin özerkliğe sahip olmaması gelmektedir. Dolayısıyla, aynı hatayı tekrarlamamak için, kurulacak yüksek teknoloji kamu girişimlerine özerklik verilmesi bir zorunluluk olarak görülmelidir. Özerk olmasına karşın bir kamu girişimi, belki yine bir özel girişim kadar etkin ve verimli olmayabilir. Tekrarlamak pahasına belirtmek gerekir ki, kamu

3 Politika transferi ile ilgili vurgu, Özgür Saraç'a aittir.

4 Önerilecek politikanın Keynesgil bir politika olduğu ileri sürülebilir.

5 Cumhuriyet dönemi kadrolarının bakış açısına uygun olarak (Kuruç, 1988).

girişimlerinin amacı kârlı, etkin ve verimli üretimden çok, ekonomide yüksek teknoloji üretimi ve yeni firmaların kurulmasını sağlamak olmalıdır. Başka bir deyişle, tek başına özel kesim firmaları için piyasaya girmek ve yatırım yapmak için elverişli bir ortam sunmak hedefine ulaşılması bile, verimsiz ve etkin olmayan kamu girişimlerinin maliyetine katlanmak için yeterli bir kazanım olur.

Aslına bakılırsa, yüksek teknoloji alanında kamu girişimi modeli ülkemizde uygulanmamış bir model de değil. Savunma sanayi alanında kamu girişimleri bulunuyor. Tam kamu kuruluşu olmasa da vakıfların sahipliğinde bulunan Askerî Elektronik Sanayi (Aselsan), Türk Havacılık Sanayi (TAI), Roketsan gibi sanayi kuruluşları, piyasa mekanizmasının yeterli olmadığı koşullarda, kamu müdahalesinin en önemli örnekleri. Bununla birlikte, savunma sanayindeki bu firmaların, özellikle Aselsan'ın Türkiye'nin yüksek teknoloji sektörlerinin gelişimine daha fazla katkıda bulunmaları için, değer zincirlerini çok daha fazla genişletmeleri, yeni firmalar yetiştirmelerinin ekonomik gelişmede çok önemli bir rolü olacağı kuşkusuzdur. Yani, hem var olan firmaların yeteneklerinin ve rekabet güçlerinin artmasını sağlamak, hem de yeni firma girişine zemin hazırlamak bu tür bir kamu girişiminden beklenen yararlardır. Bu şekilde uygulanacak daha açık bir strateji sayesinde, Aselsan'ın mevcut yükü diğer firmalarla paylaşarak, çok daha ileri teknolojiler geliştirmesi, dünyada örneği bulunmayan projelere yönelmesi söz konusu olabilir.

Endüstri 4.0, dijital ekonomi gibi kavramların havada uçtuğu ve “aman bu sefer geç kalmayalım” telaşının yaşandığı bugünlerde, sonradan gelişme kervanına katılan ülkelerin izlediği yol belli: Yönetilen bir yapısal değişim ve büyüme politikası. Tekrarlamak gerekirse, gelişmiş Batı ekonomilerin kendi dinamikleri içinde ortaya çıkan modellerin o koşullarda başarılı olması çok doğal, bu toprakların dinamikleri ise farklı. Dolayısıyla, gelişmiş Batı kulübünün bir üyesi olduğu sanısına kapılıp transfer ettiğimiz modellerin çalışmaya başlamasını beklemek için zaman kaybetme lüksümüz bulunmuyor. Batı'dan ithal ettiğimiz modellerden daha iyi yararlanabilmek için, önce bu modellerin daha iyi işleyebileceği bir aşamaya geçmek gerekiyor. Bu aşamaya geçmek için şu kilit unsurlardan söz etmek gerekir: Piyasa belirsizliğini ve riskleri azaltmak, risk üstlenmeyi göze alabilecek teknoloji girişimcisi stokunu geliştirmek, bunun için ileri teknoloji alanlarında bilgi birikimini üretime dayanarak, arttırmak. Ar-Ge, yenilik, üniversite-sanayi iş birliği, teknoparklar gibi modellerden, bu kritik eşikler aşıldıktan sonra çok daha yüksek verim elde etmek olası görünüyor. Bunun için de kritik öneme sahip yüksek teknoloji alanlarında üretici role sahip bir kamu girişimi, ister Asya tipi üretim yapısına sahip ekonomi deyin, ister çevre ülkesi deyin, isterseniz izleyen ülke ekonomisi deyin; bizimki gibi bir ekonominin yüksek teknoloji yönünde yapısal bir değişim göstermesi için kaçınılmaz görünüyor.

KAYNAKÇA

- Arolat, O. (2016). Özelleştirme ile Son Verilen Bir Cumhuriyetin Kurumu/Okulu: Sümerbank. İktisat ve Toplum Dergisi, Sayı: 72 .
- Berndt, E.R. ve Morrison, C.J. (1996). High-tech Capital Formation and Economic Performance in U.S. Manufacturing Industries An Exploratory Analysis. *Journal of Econometrics*, 65(1): 9-43.
- Boratav, K. (1993). .Nicel Bir Değerlendirme. Boratav, K. ve Türkcan, E. (ed.), *Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT’ler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Boratav, K. (2018). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2009*. Ankara: İmge Yayınları.
- Çolak, Ö. F.; Aydoğuş, O. ve Lenger, A. (2012). *Türkiye’nin Büyüme Stratejisi: Yapısal Analiz ve Politikalar*, Ankara: TİSK Yayınları.
- Koraltürk, M. (1997). *Sümerbank: In the Vanguard of Turkish Economy (Sümerbank/Türkiye Ekonomisinde Bir Öncü)*. Creative Yayıncılık, İstanbul.
- Kuruç, B. (1988). *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, 1. Cilt (1929-1932)*. No: 569 Ankara: AÜSBF Yayınları.
- Lenger, A. (2016). Yeni Teşvik Sisteminin Yüksek Teknoloji Sektörleri Üzerine Etkisinin Erken Analizi ve Bazı Öneriler. *İşveren Dergisi*, 54(5): 87-91.
- Taymaz, E. (2001). *Ulusal Yenilik Sistemi: Türkiye İmalat Sanayiinde Teknolojik Değişim ve Yenilik Süreçleri*, Ankara: TUBİTAK/TTGV/SIS.
- TÜİK, www.tuik.gov.tr, Yıllık Hizmet ve Sanayi İstatistikleri, Ankara [26 Ocak 2018].

Söylemden Eyleme: Bilim ve Teknolojiden Değer Yaratmak

SELİN ARSLANHAN

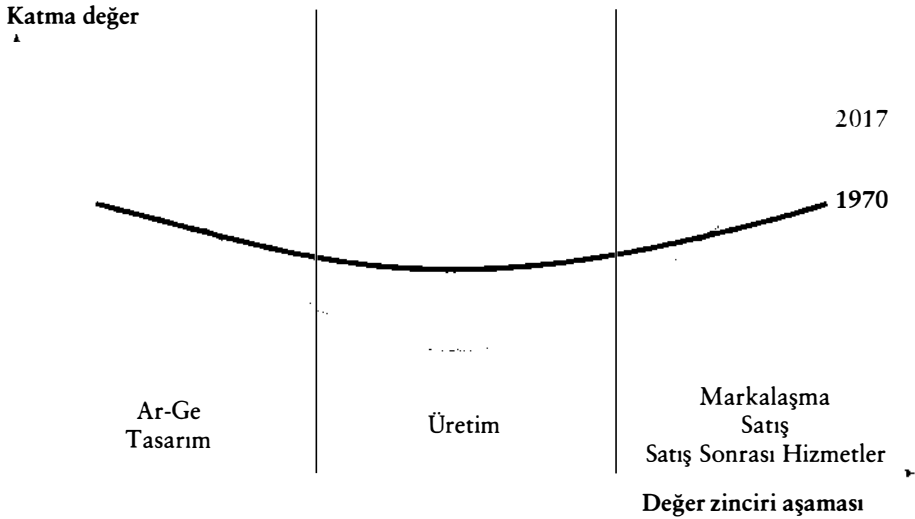
Dünya büyük bir değişim sürecinin içinden geçmektedir. Bunun iki temel dinamiği olduğunu söylemek mümkündür: Politik düzen değişikliği ve teknolojik dönüşüm. Türkiye'nin gündemini dünyanın gündeminden bağımsız düşünemeyiz. Küresel değişim ortamı, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere fırsat sunmaktadır. Bunun farkında olan ülkeler gereken adımları atmaya çoktan başlamıştır. Hem dünya düzeninin değişmesi hem de teknolojik dönüşüm, 21. yüzyılda Türkiye'ye bir fırsat penceresi açmaktadır. Fakat giderek artan küresel değişim hızı, fırsatları kullanabilmek için bir aciliyet durumunu ortaya çıkarmıştır. Değişim hızına ayak uydurabilenlerin, rekabet gücünü artırabileceği bir yeni dünya söz konusudur. Küresel risklerin değişimi, Asya-Pasifik'in yükselmesi, ülkeler arasındaki iş birliklerinin ve ilişkilerin yeni eğilimleri, Brexit, ABD ve Çin'in yüksek teknoloji hegemonya mücadelesi gibi gündem bileşenlerinin tamamını anlamak, düzen değişikliğini kavramak için kritiktir. Ancak bunları kavrayarak dinamikleri takip etmek, boşlukları tespit etmek ve açılan fırsat penceresini kullanabilmek mümkün olacaktır.

Dünyadaki ikinci temel değişim dinamiği teknolojik dönüşümdür. Bilginin ortaya çıkması ve yayılmasının en temel faktör olduğu 21. yüzyılda, teknolojik dönüşüm sadece üretim yöntemlerini değiştirmemektedir. Ar-Ge ve iş modellerinden, idari yapılara ve hatta politika tasarımı süreçlerine kadar birçok alanı dönüştürmeye devam etmektedir. Değişen dünyanın farkında olan ve bu değişimin parçası olmak üzere adım atan ülkeler küresel rekabet güçlerini artırabilmektedir. Dünyanın içinden geçtiği bu teknolojik dönüşüm sürecinde, Türkiye'nin küresel eğilimlere uyumlu bir sürdürülebilir kalkınma ve büyüme stratejisine ihtiyacı var. Sanayiden hizmetlere, tarımdan enerjiye işlerin yapılış biçimi yeni teknolojilerin etkisiyle yeniden şekillenmektedir. Her geçen gün bilimsel gelişmelerin teknolojik yansımalarını, bu yansımaların da üretim süreçlerinde yarattığı farklılığı izlemek mümkündür.

Yeni teknolojiler, değer zincirlerinin yapısını değiştirmiştir. Geleneksel değer zincirlerinde ham maddeden satışa uzanan, temelde birkaç aşamadan oluşan doğrusal bir süreç söz konusuy-

ken, bugün farklı boyutlarda birçok aşamanın ve aktörün eklemlendiği bir zincirden bahsediyoruz. Değer zincirinde hâlâ ortalarda bir yerde yer alan üretim aşaması ise, giderek değeri düşen bir aşama haline gelmiştir. Aşağıdaki şekilde yer alan tebessüm eğrisi, ilk kez 1990'ların başında gündeme gelmişken, bugünlerde de sıklıkla kullanılır oldu. WIPO (Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü) son raporlarında, değer zincirinin üretim aşamasında ortaya çıkan katma değer giderek düşerken, farklı aşamalardaki maddi olmayan varlıkların değerinin giderek arttığını göstermek için çokça kullanıyor. Maddi olmayan varlıkların değerinin artması, 21. yüzyılda değer zincirlerine farklı boyutlarda eklemlenmiş aşamalarda ortaya çıkan tasarımların, yeniliklerin, asıl katkısı ve değeri oluşturması demektir. Kahveyi üretmeyen ve kahve ithalatında dünyada ilk sıralarda yer alan ülkelerin, aynı zamanda kahve ile ilgili en fazla patente sahip olan ülkeler olduğunu biliyor muydunuz? Kahve sektörünün küresel değer zincirinde yaratılan toplam katma değer en önemli kısmının da o ülkelerden geldiğini... Kahveyi üreten ülkeler ise, patentler ve tasarımlar söz konusu olduğunda sıralamada bile görünmüyor. Bu, WIPO'nun yaygın olarak kullandığı örneklerden biridir.

GRAFİK 33.1
21. Yüzyılda Değer Zinciri

Kaynak: WIPO 2018.

Artık mesele başkalarının keşfettiği, geliştirdiği, tasarladığı, markalaştırdıklarını, standart birbirini tekrarlayan süreçlerle üretmek değildir. Değ er burada değildir. Dün, zincirdeki üretim öncesi ve sonrası aşamalarda yer alan faaliyetler son derece sınırlı ve standartken, hatta üretimi yapan şirketler zincirin tüm aşamalarına hakimken, bugün bu durum değ işmiştir. Bugün ülkeler ve şirketler, zincirdeki farklı birçok aktör ve aşamayı yeniden tek elde toplamaya çalışsalar da, bunu eski yöntemlerle, şirketlerin kapalı merkezleri içine yerleştirmekle yapamamaktadır. Değ er zincirinin ham madde aşaması bile farklı birçok aktörün eklemlendiği bir sürece dönüşmüştür. Ham madde olarak kullanılacak malzemenin tasarımı, sentetik malzemelerin iş in içine dahil olması gibi farklı birçok süreçten bahsetmek mümkün hale gelmiştir. Bunun yanında dağıtım ve ticaret yöntemlerinin farklılaşması, üretim sonrası aşamalara yazılımın, yapay zekanın nasıl dahil olduğunu göstermiştir. Eskiden bahsettiğimiz, tekstil, otomotiv gibi sektörlerdeki geleneksel değ er zincirlerinin bugünle ilgisi yoktur. Artık bu sektörlerdeki şirketler, kendilerini üretim şirketleri olarak göstermek bile istemiyorlar. Örneğin, Ford, artık kendini araba yapan bir şirket olarak tanımlamıyor. Ford artık, akıllı şehirler için ulaştırma platformu sunan bir şirket olmak için çalışıyor. Kendini böyle tanımlıyor. Bunun için, kendi değ er zincirini yeni iş birlikleriyle ve satın aldığı start-uplarla baştan yaratıyor.

Dünyadaki değ işimin bir diğ er öne çıkan göstergesi, 2018 yılında Çin'in ilk kez ABD'nin önüne geçerek, bilimsel yayın üretiminde dünya lideri olmasıydı. 2018 yılında açıklanan ABD'nin Ulusal Bilim Kurumu (NSF) Raporu'nda yer alan bilim ve teknoloji göstergelerinde en dikkat çekici eğ ilim buydu. Her ne kadar en fazla atıfta bulunulan yayınlar söz konusu olduğunda ABD liderliğini korusa da bilimsel yayın üretiminde dünyada bir ilk yaşanmış oldu. Bu durum, dünyanın önüne geçilemez biçimde değ iştiğ inin altı çizilmesi gereken göstergelerinden biridir. Yeni teknolojilerin yayılması söz konusu olduğunda artık, korumacı tedbirler dahil olmak üzere önüne geçilemez bir sürecin söz konusu olduğunun da işaretlerindendir. Yeni teknolojilerin yayılma hızı ve biçimi eskilerden farklıdır.

Çin imitasyondan inovasyona giden süreci son derece iyi yönetti ve yönetmeye de devam etmektedir. Çin'i konuşurken eskiden ortaya koyduğumuz argümanların gelecekte pek de geçerli olmayacağına işaret eden birçok gösterge ortadadır. Artık sadece üretime odaklanmış bir Çin'den bahsetmiyoruz. Yüksek teknoloji üretilen söz konusu olduğunda Çin etkileyici bir sıçrama geçirmişti. Yüksek teknoloji ürünlerin imalat sanayi ihracatındaki payı % 5'lerden % 25'e gelmişti (Dünya Bankası, WDI 2018). Bunlar olurken Çin bir yandan inovasyona dayalı bir büyüme sürecini benimsediğ ini duyurdu ve hazırlıklarını hızlandırdı. Sadece teknoloji transferini değ il, yeni teknolojilerin geliştirilmesini de gündemine aldı. Çin, son 15 yılda Ar-Ge harcamasını 30 milyar dolardan 408 milyar dolara çıkardı (NSF, 2018). Bunun içindeki temel araştırmaya ayrılan pay da hızla arttı. Böylece toplam Ar-Ge harcaması söz konusu olduğunda da ABD ile Çin arasında fark 100 milyar doların altına inmiş oldu. Benzer bir durum girişim sermayesi yatırımları için de geçerlidir. Son 3 yılda Çin'de girişim sermayesi yatırımları 10 katına çıkmıştır. Bu konuda da ABD ile aradaki fark kapanmaya başlamıştır. Eskiden ilk beş unicorn'un tamamı Amerika'dan çıkarken artık bunların ikisi Çin'den çıkmaya başlamıştır.

Yeni teknolojilerin niteliği ve inovasyonun ortaya çıkış biçimi gereği artık, yayılmayı durdurmak ya da yavaşlatmak eskisi kadar kolay değildir. Çin, küreselleşmenin de inovasyona dayalı büyümenin de temsilcisi olma yolunda hızla ilerlemeye devam etmektedir. Yalnızca teknolojilerin yayılmasında değil, yeni teknolojilerin geliştirilmesinde de yerini sağlamlaştırmaya devam edecek gibi durmaktadır. Sadece Çin de değil, inovasyonun nereden çıkacağına çok da belli olmadığı bu yeni dünyada artık, gelişmekte olan ülkelerin inovasyon sıralamalarındaki yeri giderek belirginleşmektedir. Sadece inovasyon göstergelerinde değil, girişimcilik ekosisteminin başarı göstergelerinde de giderek farklılaşan bir ülke seti görmek mümkündür. Bunlardan biri olan unicorn listesine bakabiliriz. Bir ülkenin girişimcilik ekosistemi başarılıysa oradan mutlaka unicorn çıkar diye düşünmek pek doğru değildir. Bu, göstergelerden yalnızca bir tanesidir. Bunu hatırlatarak unicorn listelerinde neler olduğuna bakalım. Aşağıdaki tabloda 2011'den 2018 Ağustos'a kadar unicorn listesine girenlerin ülkeleri yer almaktadır. 2011-2013 döneminde listede sadece ABD, Çin ve İsveç'i görürken, 2014 itibarıyla ülkeler çeşitlenmeye başlamıştır. 2014'te Hindistan'dan 3 unicorn çıktığını görüyoruz. Bunun yanında Güney Kore, İsrail ve Singapur unicorn listesinde görünür hale gelmiştir. 2014'te çeşitlenen yalnızca ülkeler değil, teknolojiler ve sektörler de farklılaşmaya başlamıştır. 2016'ya geldiğimizde Avrupa ülkelerinin yerini Güney Afrika, Endonezya ve Nijerya almış demek neredeyse mümkün. Önceki yıl sektörel olarak çok da değişmeyen liste bu kez robotik, inşaat ve otomotiv teknolojilerinden unicornların listeye girişiyle oldukça farklılaşıyor. 2016'nın bir özelliği de Orta Doğu'nun ilk ve tek unicorn'u olan Careem'in çıktığı Birleşik Arap Emirlikleri'ni listede olmasıdır.

2017'ye geldiğimizde liste daha da çeşitlenmiştir. Malta ve Filipinler'i listeye girmiştir. 2018'de listede yine yeni ülkeler vardır: Estonya, Brezilya, Avustralya, Portekiz ve Japonya. 2014'te unicornların % 60'ı ABD'den çıkarken, 2018'e geldiğimizde bu oran % 38'e düşmüştür. Hangi teknolojilerin hangi ülkelere çıkacağı da artık çok belli değildir. Eskiden ABD dışından olanların tamamının e-ticaret ve yazılım startup'ı olduğu gibi bir algı varken artık otomotiv, malzeme, biyoteknoloji gibi alanlarda ABD dışından unicorn listesine eklenen startupların olduğunu açıkça görülmektedir.

Değişim dinamiklerinin politikaları nasıl değiştirdiğini de izlemek mümkündür. Önce biraz geriye gidip, sanayileşme sürecinde, devletin, sanayi politikası araçlarıyla süreci tetiklemesi gerektiğini hatırlayalım. Bu ilk aşamalarda sanayileşmeyi sağlamak üzere gereken iyileştirmeler için genel bir sanayi politikası tasarlanırken, daha sonra rekabet gücünü artırıcı, odaklı sanayi politikasına ihtiyaç vardır. Devletin rolü sanayileşmenin ilk aşaması sonrasında bitmez. Bugün yeni sanayi devrimi söz konusuysa, devletin yeni sanayi politikası araçlarıyla dönüşüme yön vermesi ve hızlandırması gerekmektedir. Dönüşüme yön verebilmek için ise, devletin yeni dünyaya en az küresel rekabet gücüne sahip şirketler kadar hâkim olması bir zorunluluktur.

Aşağıdaki tabloda dünyada sanayi politikalarının nasıl evrildiği gösterilmektedir. 1980'lere kadar sanayi politikalarının odağında sanayileşme vardı. Burada ithal ikamesi, sektör spesifik politikalar, yapısal dönüşüm gibi konular gündemdeydi. 1980'lerde başlayan ve neredeyse 2000'lere

TABLO 33.1
2011-2018 Arasında Unicorn Olan Şirketler ve Ülkelere göre Dağılımı

2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
ABD: 2	ABD: 4	ABD: 4	ABD: 20	ABD: 26	ABD: 16	ABD: 29	ABD: 20
İsveç: 1	Çin: 1		Çin: 6	Çin: 18	Çin: 8	Çin: 25	Çin: 17
			Hindistan: 3	B. Krallık: 5	Hindistan: 2	B. Krallık: 7	Almanya: 3
			G. Kore: 2	Hindistan: 3	Endonezya: 1	Almanya: 1	Hindistan: 2
			İsrail: 1	Fransa: 2	Nijerya: 1	Hindistan: 1	İsrail: 2
			Singapur: 1	Almanya: 2	G. Afrika: 1	Endonezya: 1	B. Krallık: 2
				Kanada: 1	İsviçre: 1	Malta: 1	Avustralya: 1
				Kolombiya: 1	BAE: 1	Hollanda: 1	Brezilya: 1
				Lüksemburg: 1	B. Krallık: 1	Filipinler: 1	Hong Kong: 1
						G. Afrika: 1	Portekiz: 1
						G. Kore: 1	Japonya: 1
						İsviçre: 1	

Kaynak: CB Insights Veritabanı, 2018

kadar devam eden süreçte ise, sanayi politikaları serbestleşme ve istikrar etrafında şekillendi. Serbest piyasa ekonomisi, doğrudan yabancı yatırımlar ve dikeyden yavaş yavaş yatay alanlara doğru giden politika araçları temel bileşenlerini oluşturuyordu. 2000'lerin sonrasını ise, modern sanayi politikası diye adlandırılmaktadır. Artık konu sanayileşme değildir. 2000'lerde bilgiye dayalı ekonomi ve küresel değer zincirleri ana gündem maddesi haline gelmiştir. Öncekilerin aksine artık yatay teknoloji politikalarına odaklanılan, uzmanlaşmanın ve verimlilik artışlarının önemli olduğu, dijitalleşmenin temel bir bileşen haline geldiği bir sanayi politikası dönemi başlamıştır. Bu devam ederken son yıllarda ise, gündemimizde yeni sanayi devrimi ve sürdürülebilir kalkınma vardır. Teknolojik dönüşüm, ekosistemi değiştirdi, yeni aktörler ve yeni roller söz konusu oldu. Yani bugünün konusu yeni sanayi ekosistemi oluşturmaktır. Bugün dünyada sanayi politikası gündemi, tekil sektörler etrafında değil yatay teknolojiler, üretimde inovasyon, girişimcilik gibi temel bileşenler etrafında şekillenmektedir.

TABLO 33.2
Dünden Bugüne Dünyada Sanayi Politikaları

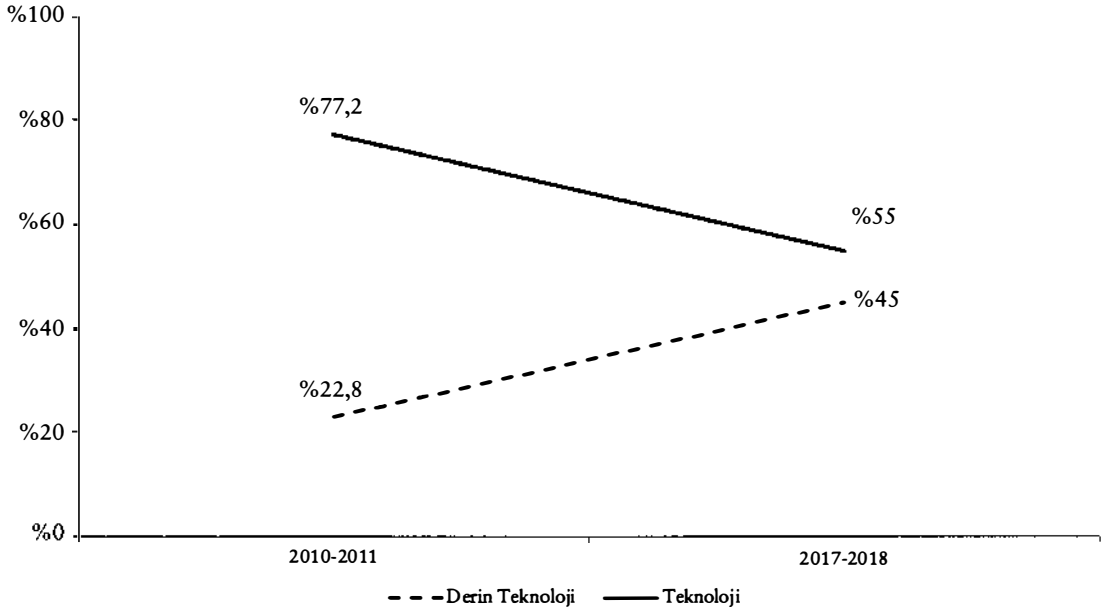
	1980 öncesi	1980'ler-1990'lar	2000'ler	Yeni gündem ve gelişen temalar
Temel özellikler/Ana temalar	Sanayileşme ve yapısal dönüşüm	İstikrar, serbestleşme	Bilgiye dayalı ekonomi, küresel değer zincirleri	Yeni sanayi devrimi, sürdürülebilir kalkınma
Temel bileşenler	• İthal ikamesi • Sektörel koruma politikaları • Sektörel gelişim • Ulusal kalkınma stratejileri • Dikey, sektör spesifik politikalar	• Sınırlı kamu katılımı • Daha yatay politikalar • Doğrudan yabancı yatırımlara ilişkin açılımlar • Rekabete açık ortam • Serbest piyasa ekonomisi	• Uzmanlaşma ve verimlilik artışı • Yatay teknoloji politikaları • Yatırım ortamının iyileştirilmesi • Dijitalleşme ve Bilgi İletişim Teknolojilerinin yayılımı • Küresel üretim ağlarına katılım • Yetenek gelişimi • KOBİ desteği	• Yeni sanayi ekosistemi • Teknik kapasite gelişimi • Üretimde inovasyon • Yatay teknoloji politikaları • Bilgi ve teknolojiye kamu-özel sektör işbirlikleri • Yabancı teknolojinin yayılması • Girişimcilik • Öğrenen ekonomi

Kaynak: UNCTAD, 2018.

2019 yılının ilk yarısında yayımlanan Startup Genome raporunda en dikkat çekici kısımlardan biri derin teknolojiler (deep-tech) üzerineydi. Aşağıdaki grafikte görüldüğü gibi, dünyadaki yeni kurulan startupların neredeyse yarısı artık derin teknolojiler üzerine çalışmaktadır. 2010 yılında yeni startupların sadece % 23'ü derin teknolojiler üzerine çalışırken, bu oran artık % 45'e ulaşmış durumdadır. Derin teknolojiler, araştırma yoğun, laboratuvarlardan beslenen, daha kompleks ve uzun Ar-Ge süreçleri ve araştırma altyapıları gerektiren teknolojilerdir. Malzeme teknolojileri, biyoteknoloji, enerji teknolojileri, robotik bu kapsama girenler arasındadır.

Son 10 yılda dijital teknolojilerden kaynaklı dönüşüm, hayatın her alanında hissedildi. Şimdi ise, derin teknolojiler daha hızlı yayılacak. Yine aynı grafikte görünen, derin teknolojilerin laboratuvarlardan çıkışına, ticarileşmesine ve daha hızlı yayılacağına ilişkin işaretler. Son 10 yılda dijital teknolojilerde yaşanan gibi, her sektörde derin teknolojilerin dönüşüm etkisini göreceğiz. Derin teknolojiler hem işlerin yapılış biçimini hem de işin kendisini dönüştürebilmektedir: malzemenin başka bir malzeme ile değişmesi, üretim yönteminin değişikliği ile farklı sektörleri etkileme potansiyeline sahiptir. Derin teknolojilerin hızlı difüzyonu demek, tarım, gıda, tekstil gibi gele-

GRAFİK 33.2
2010-11 ve 2017-18 Dönemlerinde Kurulan Startupların Dağılımı

Kaynak: Startup Genome, 2018.

neksel sektörlerin yıkıcı dönüşümden etkilenmesi demektir. Derin teknolojilerin etki seviyelerine bakınca, Türkiye ekonomisini, son 10 yılda yaşanan dijital dönüşüm etkisinden de büyük bir etki beklediğinizi söylemek mümkündür.

Tüm bu değişim dinamiklerinden hareketle, Türkiye'nin acilen değere odaklı bir teknoloji ve sanayi politikasına ihtiyacı olduğunu açıkça söyleyebiliriz. Türkiye, dünyanın ayrılmaz bir parçasıdır. Hedef tanımlarken kendi içimize kapalı değil, dünyadaki yerimiz için hedef tanımlamak gerekmektedir. Değişen dünyada kendimize yer tanımlamak gerekmektedir. Dünyanın teknoloji ve sanayi politikası gündemi, Türkiye'nin de öncelikleri olmalıdır. Dünyada sanayi politikası nasıl artık sektörel politika öncelikleriyle şekillenmiyorsa, Türkiye'de de böyle olması gerekir. Teknoloji politikası sanayi politikasının ayrılmaz bir parçasıdır. Bugünün en önemli konularından biri olan, geleneksel sektörlerimizde küresel rekabet gücünü artırmamız için de teknolojik dönüşümü gerçekleştirmek gerekmektedir. Yeni teknoloji platformları, mevcut politika araçları üzerine düşünme ihtiyacını beraberinde getirmiştir.

Yeni teknolojiler için politika tasarlamak, yeni teknolojinin teknik olarak ne olduğunu ve hangi sektörleri nasıl etkilediğini bilmeyi gerektirir. Tekil sektörler için politika tasarımı farklıdır. Yeni teknolojilerle sanayide niteliksel dönüşümü tasarlamak, değer zincirinin hangi aşamasının hangi teknolojiler ile ne tür yayılma etkisine sahip olacağını bilmeyi gerektirir. Yeni teknolojilere yönelik yeni finansal mekanizmalar, kurumsal yapılar ve yasal düzenleme ihtiyaçları ortaya çıkar. Türkiye'nin hem geleneksel sektörlerimizi dönüştürecek hem de yüksek teknoloji alanlarda rekabet gücümüzü artıracak teknoloji odaklı bir sanayi politikası çerçevesine ihtiyaç vardır. Bunu yaparken Türkiye'nin hangi alanlarda küresel rekabet gücü elde edebileceğini göz önünde bulundurmak için dünyanın ne yaptığını detayıyla bilmek gerekmektedir.

Akıllı uzmanlaşma bugünün en önemli meselelerinden biridir. Bu sadece odaklanılacak alanlarla ilgili bir kavram değil. Burada söz konusu olan, bir ülkenin ya da bir bölgenin farklı alanlar için küresel değer zincirlerindeki pozisyonunu doğru belirleyebilmesidir. Nasıl bir pozisyon alacağı ve hangi aktörleri nasıl kullanabileceği üzerine düşünmek ve analiz yapmak demektir. Hangi alanlarda zincirin hangi aşamalarına odaklanmak, bizi 21.yüzyılda rekabet gücü yüksek ülkeler arasına taşır? Peki hangi aktörlerle bunu yapmak anlamlıdır? Tüm bunları analiz edebilme kapasitesi demektir. Ekosistemde değişeni izleyebilen, yeni boşlukları analiz edebilen ve bunlara göre akıllı uzmanlaşabilenlerin kazanacağı bir yeni dünyada yaşıyoruz. Bugün teknolojik dönüşüm de küresel değer zincirlerine eklemlenme de söz konusu olduğunda Türkiye'nin en temel problemlerinden biri "akıllı uzmanlaşamama"dır.

Dünyada politik düzen değişimi ve teknolojik dönüşümle hızını giderek artıran bu değişim süreci, Türkiye'nin bilim ve teknolojiye değer yaratmayı öğrenmesini acil kılmaktadır. Bu süreçte Türkiye'nin teşvik programlarından regülasyonlara kadar her alanda imitasyondan inovasyona geçmesi, kavramları iyi anlayarak özgün modellerle ilerlemesi şarttır. Ekosistemin her bileşeninde, taklit etmenin ötesinde, eğilimleri iyi analiz edip, boşlukları doğru tespit etmek ve rekabet gücünü artırmak üzere özgün araçlar tasarlamak ve uygulamak büyük önem taşımaktadır. Bilim ve

teknolojiden ekonomik değeri yaratmaya odaklı dönüşüm sürecinde üç temel süreci benimseyen bir hareket planına ihtiyaç vardır: “İmitasyondan inovasyona”, “söylemden eyleme” ve “girdi odaklı yaklaşımdan çıktı/sonuç odaklı yaklaşıma” geçiş.

Bilim ve teknolojiyen değeri yaratmayı öğrenmenin temel ilkelerinden biri, girdileri değil, çıktıları ölçen bir izleme mekanizması ve hacim odaklı yaklaşımdan değeri odaklanan yaklaşıma geçiştir. Ar-Ge merkezleri sayısı, yapılan toplantı sayısı, teşvik araçları sayısı gibi girdilere odaklanmanın ötesinde niteliğine, sonuçlarına ve çıktılarına odaklanmak değeri yaratmanın ön koşullarındandır. Verilen fonların, ayrılan kaynakların ve sağlanan teşviklerin etki analizinin yapılması ve sonuçlara göre ilgili programlarda revizyonların gerçekleştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda program, proje ve/veya reform süreçlerinde uygulamaların düzenli takibi, ara çıktıların tanımlanması, haftalık, aylık ve yıllık değerlendirmelerin yapılması, bu koordinasyonun sorumluluğunun ilgili tüm paydaşlarda olması kritiktir. Başarı herkesin başarısı olacağı gibi süreç içinde de benzer bir sorumluluk paylaşımı söz konusu olmalıdır.

Türkiye’de girişimcilik ekosistemi son 10 yılda önemli bir hareketlenme yaşamıştır. Özellikle kamu destekleriyle kurulan startupların sayısı artmıştır. Fakat artık yapılması gereken bu hareketlenmeden nasıl değeri yaratılacağına odaklanmaktır. Bunun için startupların sahada zorlandıkları alanları tespit etmek, boşluklara odaklanmak ve onları doldurmak üzere araçları uygulamaya koymak gerekmektedir. Startup havuzunu taramak, aşamalandırmak ve ihtiyaçlara cevap olabilecek araçlarla tamamlayıcı bir rol üstlenmek önemlidir. Türkiye’de startupların pazara, müşteriye erişimini sağlayacak, bürokrasi ile tıkanmaların önüne geçecek, ticarileşme ve büyümelerini hızlandıracak ve küreselleşmelerini sağlayacak bir uygulamaya ihtiyaç vardır. Sadece görünürlük ve farkındalığa odaklanan programlar ve yarışmaların ötesinde, gerçek değeri ve boşlukları doldurmaya odaklanan tematik programlarla değeri odaklanan girişimcilik ekosistemi kritiktir.

Küresel dönüşüm süreci, sadece şirketlerin değil, kamu kurumlarının da yeniyi uyum sağlamak için iş yapma biçimlerini değiştirmeye başlamasını sağladı. Geleneksel şirketler hayatta kalmak ve rekabet güçlerini koruyabilmek için bu değişime uyum sağlamaya çalışırken, benzer şeyi ülkeler ve ülkelerin idari yapıları için de söyler hale geldik. Kamunun inovasyon ekosisteminde tetikleyici rol üstlenmesi mümkündür ve bilim ve teknolojiyen değeri yaratmaya odaklanırken önemli bir adımdır. Kamu, ekosistem işler hale gelsin diye şirketlerden de daha iyi dünyayı takip eden ve düzenlemelerini ona göre yapan ve diğer aktörleri yönlendiren bir role sahip olabilir. Çin, Güney Kore modelleri bunun için önemlidir. Hedef koymak, herkesi bu hedef etrafında toplamak, tetikleyici başlangıç adımlarını atmak ve işleri kolaylaştırmak, kamunun rolüdür.

Türkiye’de son yıllarda herkes bilim, teknoloji ve inovasyonun önemi konusunda bir mutabakata varmış görünmektedir. Şimdi yapılması gereken Türkiye’nin fırsat penceresini kullanabilmek için bu mutabakatı değeri dönüştürmeyi öğrenmesidir. Aktörleri yerine yerleştirmekle inovasyon ve değeri ortaya çıkmaz. Onlar arasındaki ilişkileri işlevselleştirerek, sonuca odaklanıp boşlukları doldurarak değeri ve yenilik ortaya çıkar. Bir kez daha tekrarlayarak özetlemek gere-

kirse, Türkiye'nin bilim ve teknolojiden değer yaratmaya odaklanırken benimsemesi gereken üç temel süreç vardır: "İmitasyondan inovasyona", "söylemden eyleme" ve "girdi odaklı yaklaşımdan çıktı/sonuç odaklı yaklaşıma" geçiş.

KAYNAKÇA

- Nature (2018). China Declared World's Largest Producer of Scientific Articles. Erişim Adresi: <https://www.nature.com/articles/d41586-018-00927-4>, Erişim Tarihi: 01.02.2018.
- OECD (2017). "The Next Production Revolution: Implications for Governments and Business" Erişim Adresi: <https://www.oecd.org/governance/the-next-production-revolution-9789264271036-en.htm> Erişim Tarihi: 01.06.2017.
- Startup Genome (2019). Global Startup Ecosystem Report. Erişim Adresi: <https://startupgenome.com/gser2019>, Erişim Tarihi: 15.05.2019.
- WEF (2019). The Global Risks Report. Erişim Adresi: <https://www.weforum.org/reports/the-global-risks-report-2019> Erişim Tarihi: 04.02.2019.
- WIPO (2019). Global Innovation Index-2019. Erişim Adresi: <https://www.wipo.int/publications/en/details.jsp?id=4434> Erişim Tarihi: 03.07.2019.
- WIPO (2018). IP Facts and Figures-2018. Erişim Adresi: <https://www.wipo.int/publications/en/details.jsp?id=4382> Erişim Tarihi: 01.02.2019.
- WTO (2013). Global Value Chains in a Changing World. Erişim Adresi: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/aid4tradeglobalvalue13_e.pdf Erişim Tarihi: 01.03.2018.
- UNCTAD (2018). Technology and Innovation Report-2018. Erişim Adresi: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tir2018_en.pdf Erişim Tarihi: 14.05.2018.
- UNESCO (2016). UNESCO Science Report: Towards 2030. Erişim Adresi: <https://en.unesco.org/unesco-science-report> Erişim Tarihi: 01.03.2018.
- UNIDO (2018). Industrial Development Report. Erişim Adresi: https://www.unido.org/sites/default/files/files/2017-11/IDR2018_FULL%20REPORT.pdf Erişim Tarihi: 09.01.2018.

Orta-Teknoloji Tuzağında Devletin Rolü

İBRAHİM SEMİH AKÇOMAK

GİRİŞ

Günümüzde Türkiye, katma değeri yüksek ürün ve hizmet üretmekte zorlanan, yüksek teknoloji ürün ve hizmet ihracatı yapamayan ve bu tabloyu değiştirmek için özgün bilim, teknoloji ve yenilik politikaları tasarlayamayan orta-teknoloji tuzağında bir ülke görüntüsü vermektedir. Yeni bir teknolojik dönüşüm evresinde Türkiye görece zayıf ulusal yenilik sistemi ile kuvvetli küresel değer zincirleri arasına sıkışmıştır.

Türkiye’de 2000’li yıllardan itibaren politika araç çeşitliliğini ve Araştırma ve Geliştirme (Ar-Ge) faaliyetlerine finansal destekleri ön plan çıkaran, Ar-Ge ve yenilik konusunda farkındalık oluşturmayı amaçlayan bir politika kurgusu izlenmiştir. Ekosistemin yaratılmasında arayüzler oluşturma yoluyla üç aşamalı bir politika kurgusu benimsenmişti. KOSGEB’in Teknoloji Geliştirme Merkez’leri (TEKMER) ile 1990’larda başlayan bu süreç, 2000’lerde teknoparklar ve teknoloji geliştirme bölgeleri ile devam etmiş ve 2010 sonrasında Teknoloji Transfer Ofisleri (TTO) ve hızlandırıcılar ile farklı bir aşamaya geçmiştir. Sayıları artırmayı amaçlayan bu politika anlayışı, KOSGEB ve TÜBİTAK gibi kurumların Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerini çok çeşitli araçlarla desteklenmesi üzerine kurulmuştur.

Ancak bu politika kurgusu teknoloji ve katma değeri yüksek ürün ve süreç üretme yolunda dönüşememiş ve sonuç itibarıyla teknolojik değişim ve yenilik, Türkiye’nin büyüme öyküsünün temel dinamikleri olamamıştır. Türkiye’nin devlet bütçesinden Ar-Ge destekleri için ayrılan miktar 2017’de yaklaşık 1,4 milyar avrodur (TÜİK, 2017). Bu rakam diğer ülkeler ile ve inşaat projeleriyle (örneğin, Avrasya Tünelinin maliyeti yaklaşık 1,2 milyar avrodur) karşılaştırıldığında oldukça düşüktür. OECD verilerine göre bilgi ve iletişim ve elektronik sektörlerinde dış ticaret açığımız son 6 yılda neredeyse ikiye katlanmış; dünya ihracatındaki payımız 0.13’ten 0.10’a gerilemiştir (OECD, 2017). Yüksek teknoloji içeren ürün ve süreç ihracatı % 8’li seviyelerden % 3’lere kadar düşmüştür. Triadic patent (aynı patentin Amerika, Avrupa ve Japonya patent ofislerinde tescil edilmesi) gibi nicelikten öte niteliği gösteren değişkenlere göre Türkiye dünyadaki tüm Triadic patentlerin sadece binde 9’una sahiptir (OECD, 2017).

Tüm bu göstergeler birleştğinde görüyoruz ki, Ar-Ge ve yenilik destek mekanizmalarının ve politikalarının en çok dillendirildiği bir dönemde, zayıf yenilik sistemi ile kuvvetli küresel değer zincirleri arasında orta-teknoloji tuzağına yakalanmış bir ülkeye dönüştük. Peki orta-teknoloji tuzağı nedir? Bir sonraki teknolojik dönüşümü yakalamak için ne yapmalıyız?

ORTA-TEKNOLOJİ TUZAĞI

Öğrenme ve sanayinin yenilenmesini ekonomik kalkınmanın merkezine koyan pek çok araştırma bulunmaktadır (Kim, 1999; Lee ve Kim, 2001; Giuliani vd., 2005). Teknoloji ve küreselleşme gelişen ülkeler için pek çok fırsat sunarken aynı zamanda kalkınma yolunda pek çok da engel yaratmaktadır. Orta-teknoloji tuzağı kavramını daha iyi anlayabilmek için yenilik sistemi ve küresel değer zinciri yaklaşımlarını bir parça bilmek gerekiyor.

Teknolojinin edinilmesi, öğrenilmesi ve yaratılması süreci bir yandan iktisadi oyuncuların karşılıklı etkileşimiyle kendiliğinden oluşan yenilik sistemleri (Lundvall, 1992) içinde gerçekleşirken (yerel), diğer yandan firmalar tarafından bilinçli olarak oluşturulan küresel değer zincirleri de öğrenen oyuncular için pek çok fırsat yaratmaktadır. Örneğin günümüzde pek çok gelişen ülke küresel değer zincirlerine eklemlenen firmaları vasıtasıyla yabancı firmalardan öğrenerek sanayisini ve teknolojisini yenilemektedir. Yenilik sistemlerinin güçlü olduğu durumlarda yerel öğrenme yenilik sistemi içinde gerçekleşebilir, ancak eninde sonunda yenilenemeyen kapalı sistemler teknolojik kilitlenme durumu yaşayacaktır. Benzer şekilde küresel değer zincirleri içinde öğrenme ancak lider firmaların izin verdiği ölçüde ve yerel firmaların yeteneklerinin elverdiği ölçüde gerçekleşecektir. Dolayısıyla gelişen ülkeler kendiliğinden oluşan yerel yenilik sistemleri ile insan yapısı küresel değer zincirlerinin sınırında orta-teknoloji tuzağına yakalanabilirler (Bürken, 2014; Akçomak ve Bürken, 2018).

Gelişen ülkelerin büyük çoğunluğu ekosistemdeki oyuncuların eksik olduğu ve/veya oyuncular arasındaki etkileşimin zayıf olduğu, uygulamalı Ar-Ge ve deneysel geliştirme yoğun, artımsal yeniliklerin sürüklediği zayıf yenilik sistemlerine sahiptir (Alcorta ve Peres, 1998). Sistemi oluşturan oyuncuların yetenekleri teknoloji geliştirme ve rekabet için yeterli olmadığında ve üstüne üstlük oyuncuların arasındaki etkileşim yetersiz olduğunda yenilik sistemi içinde öğrenmenin gerçekleşmesi zordur (Pietrobelli ve Rabelotti, 2011; Viotti, 2002). Son bölümde değineceğimiz üzere zayıf yenilik sistemlerinde teknolojik öğrenme ancak aktif devlet politikasıyla gerçekleşebilir.

Yabancı firmalardan öğrenme zayıf yenilik sistemlerini bir parça canlandırabilir zira sistemin içine yeni bilgi girmesinin yollarından birisi sistem dışı oyuncularla işbirliğidir (Carlsson, 2006; Pietrobelli ve Rabelotti, 2011). Küresel değer zincirlerine eklemlenme bu minvalde bir araç olarak ortaya çıkmaktadır (Gereffi ve Kaplinsky, 2001; Gereffi vd., 2005; Pietrobelli ve Rabelotti, 2007). Ancak burada önemli olan eklemlenmenin nasıl olacağıdır. Küresel değer zincirleri içinde yer almak elbette bir parça öğrenme ve teknolojik yenilenme getirecektir. Ancak bu yenilenmenin yerel firmaların kendi başlarına teknoloji geliştirmesine olanak verecek şekilde

gerçekleşmesi için hem değer zincirleri içindeki lider firmalar buna olanak tanımalı, hem de yerel firmalar öğrenme kapasitesine ve belli yeteneklere sahip olmalı. Genelde bu iki koşul da sağlanmadığı için küresel değer zincirleri alanın ve satanın memnun olduğu modern bir sömürü düzenine evrilir. Son 50 yılda bu düzeni kırabilen her biri kendi özgün kalkınma öyküsünü yaratmış pek az ülke bulunmaktadır (örneğin, Güney Kore ve Çin).

Dolayısıyla gelişen ülkeler için ulusal yenilik sistemleri ile küresel değer zincirleri arasında konumlanmış, ülkeleri düşük katma-değerli üretime zorlayan, her iki yapının da teknolojik öğrenmeyi engellediği bir orta-teknoloji tuzağı bulunmaktadır.¹ Türkiye'deki otomotiv sektörü orta-teknoloji tuzağına iyi bir örnektir.

TÜRKİYE'DE OTOMOTİV SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ

Türkiye'de otomotiv sektöründe orta-teknoloji tuzağını araştırmak için üç aşamalı nicel ve nitel yöntemlerin bir arada kullanıldığı bir yöntem izlenmiştir. Detayları Bürken (2014) ve Akçomak ve Bürken (2018) çalışmalarında bulunan yöntemle göre orta-teknoloji tuzağı proje, firma ve makro gözlem seviyelerinde araştırılmıştır. Proje seviyesinde Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV) verileri kullanılmıştır. TTGV Ar-Ge destekleri ve geri ödemeli kredileri Türkiye'deki en uzun soluklu Ar-Ge destek mekanizmalarından birisi; ayrıca TÜBİTAK TEYDEB desteklerinin de öncüsü konumundadır. 16 yıl süresince TTGV tarafından desteklenen 86 otomotiv sektörü projesi dosyalardan incelenerek, projelerin içeriği hakkında bilgi toplanmıştır. Firma dosyalarında Ar-Ge'nin içeriği, modelleme ve tasarım faaliyetleri içerip içermediği, hangi seviyede yenilik hedeflendiği (firma, Türkiye, dünya), ürünün hangi parçalarına yönelik Ar-Ge ve yenilik faaliyetinde bulunulacağı (geleneksel parçalar ya da elektronik aksam ve/veya gömülü yazılım içeren modern komponent ve sistemler) ve Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinden kimin faydalanacağı gibi detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler sayısallaştırılarak tüm veri seti iki döneme ayrılmıştır: 1996-2003 ve 2004-2011. Teknoloji üreten bir Türkiye'den bahsedeceksek Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinin içeriğinde ikinci dönemde ilk döneme nazaran bir ilerleme görmemiz gerekir. Yani ürün geliştirmeden uygulamalı araştırmaya kayan, ciddi bir modelleme ve tasarım faaliyeti içeren, Türkiye ve dünya seviyesinde yeni bir ürün ve süreç hedefleyen, modern parçalara yönelik konsept tasarım faaliyetleri içeren projelerin varlığı ve süreç içinde bu tür projelerin ağırlık kazanması teknoloji üreten bir Türkiye savını güçlendirecektir.

Proje seviyesinde elde edilen bulgular iki nitel araştırma yöntemi ile desteklenmiştir. İlk olarak firma düzeyinde bilgiler toplanmış bu çerçevede desteklerden faydalanan 13 otomotiv firmasının yöneticisi ya da Ar-Ge yöneticisi ile yüz yüze mülakat yapılmıştır. Daha sonra daha makro bir bakış açısı elde edebilmek için sektörü tanıyan, içlerinde otomotiv sektörü firma yöneticilerinin, Ar-Ge yöneticilerinin ve Sivil Toplum Kuruluşu (STK) yöneticilerinin olduğu 14 uzman ile yüz yüze mülakat yapılmıştır. Tüm sonuçlar Tablo 34.1'de özetlenmiştir.

¹ Bildiğimiz kadarıyla orta-teknoloji tuzağı kavramını daha önce Robert Wade bir makalesinde düşük katma-değer üretimine kilitlenme bağlamında kullanmıştı (Wade, 2010).

TABLO 34.1
Türkiye’de Otomotiv Sektöründe Orta-Teknoloji Tuzağı

Otomotiv sektörü özellikleri	PROJE- Proje verisi ne söylüyor?	MİKRO- Firma düzeyinde analiz ne söylüyor?	MAKRO- Uzman görüşleri ne söylüyor?
<i>Temel Ar-Ge ve deneysel geliştirme var mı?</i>	Ortalamada çok zayıf. Bazı firmaların yetenekleri var. Zaman içinde bir gelişme yok.	Ortalamada zayıf. Az sayıda firma bazı niş alanlarda yeni teknoloji geliştirebiliyor.	Çoğunlukla hayır.
<i>Ar-Ge ve yenilik özelinde stratejik kararlarda yabancılardan bağımsız mı?</i>	Veriden çıkarsama yapmak zor.	Hayır. Karar alma süreci çoğunlukla yabancılara bağımlı birkaç istisna dışında.	Çoğunlukla hayır. Toplu taşıma araçları özelinde istisnalar bulunmakta.
<i>Yerel konsept tasarım ve tasarım doğrulama yetenekleri var mı?</i>	Ortalamada çok zayıf. Bazı firmaların yetenekleri var. Zaman içinde bir gelişme yok.	Birkaç istisna dışında tasarım ile ilgili yetenekler yok.	Hayır.
<i>Süreç yeniliğinden ürün yeniliğine kayma var mı? (Maliyetleri düşürme yerine ürün çeşitliliğini artırma)</i>	Ürün yenilikleri büyük ölçüde ürün geliştirme üzerine. Genelde maliyetleri düşüren süreç yenilikleri ön planda.	Genelde süreç yeniliği; bazı istisnalarda niş ürünler ve teknolojiler geliştirilebiliyor.	Genelde maliyetleri düşürmeyi amaçlayan süreç yenilikleri.
<i>Modern otomobil parçalarının tasarımı ve teknolojisini ne ölçüde geliştiriliyor?</i>	Ar-Ge ve yenilik genelde geleneksel parçalar üzerine. Zaman içinde bir gelişme yok.	Ar-Ge ve yenilik genelde geleneksel parçalar üzerine. Bazı istisnalar yüksek teknoloji içeren parçalar üretebiliyor.	Genelde geleneksel parçalar üzerine uzmanlaşma var. Sadece niş ürün üreten birkaç firma istisna.
<i>Üretim mükemmeliyeti sağlandı mı?</i>	Veriden çıkarsama yapmak zor.	Evet.	Evet.
<i>Teknolojik sofistikasyon arttı mı?</i>	Projelerin Ar-Ge içeriğinde zaman içinde anlamlı değişiklik yok.	Hayır ama istisnalar var.	Hayır. İstisnaların genelleştirilemeyecek özellikleri var.

Kaynak: Akçomak ve Bürken (2018).

TTGV verisi son 16 yılda Ar-Ge ve yenilik projelerinin içeriklerinin anlamlı olarak farklılaşmadığını gösteriyor. Bir diğer ifadeyle otomotiv firmalarında yürütülen projeler 15-20 yıl önce hangi özelliklere sahipse şu anda da benzer özellikler sahip. İncelenen 86 projeden sadece 5’inde dünya düzeyinde bir yenilik bulunurken bunlardan 3’ünün yabancı ortaklı firmalara ait oluşu başlı başına bir göstergedir. Desteklenen projelerin çoğunluğu maliyetleri düşürme üzerine kuruluyken, yeni ürün yoluyla pazar yaratma yavaş yavaş bir istisnaya dönüşmeye başlamıştır. Projelerin pek azı tasarım ve tasarım doğrulama aşamalarını içermekte ve proje çıktılarının kullanılma kararının yabancı ortaklardan bağımsız olarak alınamadığı görülmektedir. Elbette çizdiğimiz bu olumsuz tabloya istisna oluşturacak proje ve firmalar bulunmaktadır ancak ortalamada yukarıda çizdiğimiz tablo bakidir. Özetle TTGV verisi bize üç şey söylemektedir (i) Projelerin

Ar-Ge ve yenilik içeriklerinde zaman içerisinde anlamlı bir değişiklik bulunmamaktadır. (ii) Stratejik kararların alınmasında yerel firmalar yabancı ortaklardan bağımsız hareket edememekte, bu durum düşük-katma değer yaratan geleneksel teknolojilerde Ar-Ge faaliyetlerine yol açmaktadır. (iii) Teknolojik sofistikasyonun geliştiğini söyleyemesek de belki de olumlu taraftan bakıp Türkiye'nin mükemmeliyeti sağlayan bir üretim merkezi haline dönüştüğünü söyleyebiliriz.

TTGV verisi, firma ve uzman mülakatlarını bir araya koyduğumuzda beş temel sonuca ulaşıyoruz. Aşağıdaki sonuçları **Tablo 34.1** ile beraber okuduğumuzda Türkiye'de otomotiv sektörünün orta-teknoloji tuzağında olduğunu söyleyebiliriz.

- Küresel otomotiv endüstrisi için Türkiye bir üretim üssüdür. Küresel değer zincirinin oturmuş yapısı ve elektronik ve otomotiv sektörleri arasında etkileşimin ve tamamlayıcılığın olmadığı bir ülkenin Ar-Ge ve yenilik üssü olması halihazırdaki politika anlayışı ile zordur. Burada özellikle elektronik ve otomotiv endüstrileri arasındaki tamamlayıcılık vurgusu önemlidir çünkü otomotiv sektörünün geleceği elektronik, yazılım ve geleneksel otomotiv sektörlerinin iç içe geçeceği bir yapıya evrilmektedir. Türkiye bu tamamlayıcı sektörlerin hiçbirinde yetkin değildir.
- Türkiye küresel değer zincirinin kendine biçtiği üretim üssü olması rolünü iktisadi nedenlerle kabul etmek durumunda kalmıştır (otomotiv üretimi ihracatı ve istihdamı artırmakta, vergiler yoluyla devlete gelir getirmektedir). Bu karar Ar-Ge ve yenilik projelerinin içeriklerini doğrudan etkilemektedir. Yerel firmalar hayatta kalmak için uygulamalı ve deneysel Ar-Ge içermeyen, tasarım ve tasarım doğrulama faaliyetlerinden uzak kısa vadede gelir getirecek projelere odaklanmaktadır. Bu anlayış devletin otomotiv sektörünü tamamen piyasa dinamiklerine bırakmasının bir sonucudur.
- Gelişmekte olan ülkelerdeki firmalar yabancı firmalardan ve küresel değer zincirlerinden ancak belli yeteneklere sahiplerse ve bu ilişki firmaların fiziksel, insan ve sosyal sermayelerini geliştiriyorsa yararlanabiliyorlar. Ne yazık ki pek az firma bu koşullar altında yabancılardan öğreniyor. Ancak önsel ve gerisil bağlantıların zayıf olduğu ekosistemlerde edinilen yeni bilgiler sisteme yayılamıyor.
- Türkiye'deki pek çok firma yabancı ortakların ya da küresel değer zincirindeki firmaların Ar-Ge dışı kaydırmaları sonucu ortaya çıkan fikirlere odaklanıyor. Ar-Ge ve yenilik sonucunda ortaya çıkan artımsal yenilikler üzerinde bile yabancılara danışarak stratejik karar alabiliyor.
- Piyasa izlenerek elde edilen fikirler üzerine odaklanan, konsept tasarım ve tasarım doğrulama süreçleri içeren Ar-Ge ve yenilik faaliyetleri yürüten firmaların, ticarileşme ve stratejik karar alma özgürlüklerinin olduğu niş ürün yenilikleri yapma olasılıkları daha yüksektir. Fiat Doblo ve Ford Transit Connect projeleri bu bağlamda örnek oluşturabilir.

ORTA-TEKNOLOJİ TUZAĞINDAN KURTULMAK İÇİN NE YAPMAK LAZIM?

Türkiye'nin kendi özgün büyüme öyküsünü kurgulayabilmesi için Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısının da teknolojiyle birlikte dönüşmesi gerekmektedir. Bu ifadeyi bir misyon olarak algılayıp bilim ve teknoloji politikasını diğer politikalarla (örneğin, eğitim, yüksek öğretim, sanayi ve ticaret politikası) eşgüdümlü kurgulamalıyız.

Yeni politika anlayışı yükselen iki eğilimi göz önünde bulundurmalıdır. Dünyada teknoloji politikası devletin etkinliğinin arttığı, devlete düzenleyici bir rolden daha fazlasının öngörüldüğü misyon odaklı bir anlayışa kaymaktadır. Bu ilk eğilimle birlikte değerlendirmemiz gereken ikinci eğilim bilim ve sanayi politikalarının tekrar önem kazanmaya başlamasıdır. Akçomak vd. (2018) her teknolojik paradigmada bir bilim, teknoloji, sanayi ve yenilik politikası döngüsü olduğunu savundukları araştırmalarında, politika evrimini bibliyometrik yöntemlerle göstermektedirler. Şu an içinde bulunduğumuz mikroişlemci paradigmasının sonlarına yaklaşırken çözümsüz kalan sorunlar için bilime döneceğiz. Dolayısıyla orta-teknoloji tuzağından kurtulmak için devletin etkin olduğu bilim ve sanayi politikası odaklı bir anlayış benimsememiz gerekiyor.

Daha somut bir çerçeveden değerlendirmek gerekirse Türkiye devletin etkin aktif bir oyuncu olarak kalkınma amaçlarına hizmet ettiği girişimci devlet ve doğurgan devlet modelleri arasında kendi özgün politikasını tasarlayabilir (Akçomak ve Emiroğlu, 2019). Mazzucato (2013) devletin erken aşama bilgi ve teknoloji üretilmesinde etkin olduğu bir politika anlayışının Amerika'yı 1960'lardan itibaren başlayarak bir teknoloji devine dönüştürdüğünü savunmaktadır. Risk ve belirsizlik arasındaki farka atfen yeni gelişen teknolojilere özel sektörün belirsizlik nedeniyle yatırım yapmayacağı bir ortamda yatırımı devlet yapmalıdır. Mazzucato'nun (2013) ifadesiyle devlet gerektiğinde bizzat piyasa yaratabilmelidir. Ancak şartlar oluştuğunda da (diğer bir ifadeyle özel sektör yatırım yapmaya başladığında) devlet doğrudan desteklerden çekilmelidir. Oysa gelişen ülkelerde kurumsal ve iktisadi yapı tam kurulamadığı ya da tam işlemediği için devletin aktif rolünün değişen duruma göre sürekli yeniden yaratıldığı doğurgan bir devlet anlayışı daha başarılı olabilir. Buna en güzel örnek Çin'in telekom sektörünü yaratması ve rolünü her defasında tekrar tanımlayarak sektörün hâlâ arkasında durmasıdır. Amerika girişimci devlet anlayışını ve Çin'in doğurgan devlet anlayışını iki uç örnek olarak alırsak Güney Kore'yi de arada bir yerde konumlandırabiliriz. Ancak her üç örnekte de devlet aktif olarak bilim üretme ve teknoloji yaratma sürecinin içinde olmuştur.

Bu bağlamda devletin aktif olarak teknolojinin yönünü ve yayılma hızını belirlediği, çeşitliliği artıran ve devletin rolünün değişim karşısında sürekli yeniden tanımlandığı, çevreye duyarlı misyon odaklı yeni bir sanayileşme anlayışı benimsenirse Türkiye orta-teknoloji tuzağından kurtulabilir.

KAYNAKÇA

- Akçomak, İ.S. ve Bürken, S. (2018). Middle-technology Trap: The Case of Automotive Industry in Turkey, Yayınlanmamış Araştırma Raporu.
- Akçomak, İ.S., Doğan, G. ve Taşkın, Z. (2018). The Evolution of Science and Technology Policies, International Conference on Science and Technology Indicators – STI 2018 Konferansı Sunuşu, Leiden, Hollanda.
- Akçomak, İ.S. ve Emiroğlu, U. (2019). Devlet Kaynaklı Teknolojik Gelişme: Girişimci Devlet ve Doğurgan Devlet. *Ekolojiden Teknolojiye Devletle Kalkınma*, Tiryakioğlu, M. (der.). İletişim Yayınları, Ankara.
- Alcorta, L. ve Peres, W. (1998). Innovation Systems and Technological Specialization in Latin America and the Caribbean. *Research Policy*, 26(7-8): 857-881.
- Bürken, S. (2014). *Technology Development in Turkish Automotive Industry: A Case of Middle Technology Trap*, Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Carlsson, B. (2006). Internationalization of Innovation Systems: A Survey of the Literature. *Research Policy*, 35(1): 56-67.
- Gereffi, G., Humphrey, J. ve Sturgeon, T.J. (2005). The Governance of Global Value Chains, *Review of International Political Economy*, 12(1): 78-104.
- Gereffi, G. ve Kaplinsky, R. (2001). The Value of Value Chains: Spreading the Gains from Globalization. Special Issue. *IDS Bulletin*, 32(3): 1-12.
- Giuliani, E., Pietrobelli, C. ve Rabellotti, R. (2005). Upgrading in Global Value Chains: Lessons from Latin American Clusters. *World Development*, 33(4): 549-573.
- Kim, L. (1999). Building Technological Capability for Industrialization: Analytical Frameworks and Korea's Experience. *Industrial and Corporate Change*, 8, 111.
- Lee, K. ve Kim, C.S. (2001). Technological Regimes, Catching-up and Leapfrogging: Findings from the Korean Industries. *Research Policy*, 30(3): 459-483.
- Lundvall, B.-A. (derleyen) (1992). *National Systems of Innovation: Towards a Theory on Innovation and Interactive Learning*. Londra: Pinter Publishers.
- Mazzucato, M. (2013) *Entrepreneurial State*, Anthem Press.
- OECD (2017) Science and Technology Outlook, Erişim Adresi-1: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/msti-v2017-2-en/table-70.html?itemId=/content/component/msti-v2017-2-table70-en> Erişim Adresi-2: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/msti-v2017-2-en/table-63.html?itemId=/content/component/msti-v2017-2-table63-en> Erişim Tarihi: 18.10.2019
- Pietrobelli, C. ve Rabellotti, R. (2007). *Upgrading to Compete. Global Value Chains, Clusters and SMEs in Latin America*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pietrobelli, C. ve Rabellotti, R. (2011). Global Value Chains Meet Innovation Systems: Are There Learning Opportunities for Developing Countries? *World Development*, 39(7): 1261-1269.
- TÜİK (2017). <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24861> Erişim Tarihi: 28.11.2019
- Viotti, E. (2002). National Learning Systems: A New Approach on Technological Change in Late Industrializing Countries. *Technological Forecasting and Social Change*, 69(7): 653-680.
- Wade, R. (2010). After the Crises: Industrial Policy and the Developmental State in Low-income Countries. *Global Policy*, 1(2): 150-161.

İktisadi Kalkınma ve Yerli Üretim Teşvikinde Kamu Kurumlarının Önemi

MUSTAFA YAĞCI

GİRİŞ

İktisadi kalkınma ile ilgili yapılan çok çeşitli çalışmalarda ülkelerdeki kurumsal yapının, özel sektör şirketlerinin, girişimciliğin ve beşerî sermayenin önemine değinilmektedir. Bu yazıda ise, yerli üretimin iktisadi kalkınma hamlesindeki gerekliliği vurgulanırken kamu kurumlarının bu zorlu süreçteki öneminin altı çizilmektedir. Yerli üretimin Türkiye ekonomisinde önemli bir ağırlığa sahip olması, stratejik sektörlerde öncü olması için eğitim, sanayi, ticaret, tarım, enerji gibi politika alanlarının bu hedef doğrultusunda yürütülmesi ve birbirleriyle uyum içinde olması gerekmektedir. Bunun içinse, kamu kurumlarının örgütsel kapasitelerini artırmaları, politika tasarımı, uygulama ve değerlendirme süreçlerinde etkin olmaları ve özel sektör ile iletişimlerini geliştirmeleri gereklidir. Bu kapsamda, yerli üretimi destekleyen kalkınmacı ve müteşebbis devletin ortaya çıkmasında kamu kurumlarının önemli bir yeri bulunmaktadır. İlâveten, kamu kurumları sürekli daha yenilikçi ve etkili politikalara geçmiş tecrübelerin üzerine koyarak, örgütsel öğrenmeyi içselleştirdikleri ölçüde ulaşabileceklerdir.

MÜTEŞEBBİS VE KALKINMACI DEVLETTE YERLİ ÜRETİM DESTEĞİ: KAMU KURUMLARININ ÖNEMİ

Forbes dergisinin 2018 yılı için yaptığı “Dünya’nın En Değerli Markaları” sıralamasında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) merkezli Apple firması yaklaşık 183 milyar dolarlık marka değeri ile birinci sırada yer aldı.¹ Apple firması denince de aklımıza ilk önce ünlü müteşebbis Steve Jobs’un dehası ve vizyonuyla dünyanın en değerli markası olmuş bir firma gelecektir. Peki, Apple’ın dünyanın en değerli markası olması sadece özel sektörün bir başarısı olarak düşünülebilir mi? Apple’ın başka bir ülkede değil de ABD’de bu başarıyı elde etmesinde kamu kurumlarının payı olabilir

1 “The World’s Most Valuable Brands”, <https://www.forbes.com/powerful-brands/list/>, Erişim Tarihi: 23.05.2018.

mi? Genel bir algı olarak “kapitalizmin beşiği” olarak varsayılan, serbest piyasa dinamiklerinin ekonomisine yön verdiği düşünülen bir ülke olan ABD’de, kamu kurumları yerli üretimin kalkınma hamlesinin itici gücü olmasında ne kadar aktif olabilir?

Bu sorulara Mazzucato’nun (2013) “Müteşebbis Devlet” isimli kitabı çok detaylı bir şekilde cevap veriyor. Bu çalışmaya göre, Apple’ın en önemli gelir kaynaklarından biri olan Iphone marka telefonların kullandığı en temel özelliklerin hemen hepsi uzun yıllar boyunca devlet desteği ve teşvikleri ile geliştirilmiş olan teknolojilerdir. Bu teknolojiler, yani internet, dokunmatik ekran, küresel konum belirleme sistemi (Global Positioning System–GPS), ses komutu teknolojisi Siri ve diğerleri uzun yıllar süren ABD kamu kurumlarının stratejik destek ve teşvikleri sonucu geliştirilmiştir. Steve Jobs’un dehası ise uzun yıllar süren araştırma ve geliştirme faaliyetleri sonucu ortaya çıkan bu teknolojileri yenilikçi bir tasarım ile bir araya getirmesi ile ortaya çıkmaktadır. ABD’de bu tür teknolojilerin ortaya çıkmasında ve geliştirilmesinde özel önemi olan kuruluş ise bir kamu kurumu olan Savunma İleri Araştırma Projeleri Ajansı’dır (Defense Advanced Research Projects Agency–DARPA).

1957 yılında kurulmuş olan DARPA, internet sitesinde kuruluşunu Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) tarafından 1957 yılında ilk defa dünyadan uzaya fırlatılmış yapay uydu olan Sputnik’e dayandırmakta ve kuruluş amacını ve misyonunu şu şekilde özetlemektedir: ABD, DARPA’nın kurulduğu 1957 yılından itibaren stratejik teknolojik sürprizlerin mağduru değil mucidi olmayı taahhüt etmektedir.² Bu misyon, ABD’nin teknolojik atılımlarının arka planında yer alan DARPA gibi kamu kurumlarının önemini ve uzun vadeli kalkınma hamlelerinde yerli üretime sağladığı desteği çok güzel özetlemektedir. DARPA kurulduğu günden bu yana bilgisayar ve internet teknolojisi gibi uzun vadeli stratejik yatırımlara, araştırma ve geliştirme faaliyetlerine ihtiyaç duyan alanlara verdiği desteğin yanında eğitim politikasında da önemli görevler üstlenmiştir. Buna bir örnek olarak 1960’lardan itibaren DARPA’nın ABD’de ülke çapında üniversitelerde bilgisayar teknolojisi ile ilgili bölümlerin açılmasına verdiği destek gösterilebilir (Block ve Keller, 2015). DARPA üstlendiği özel amaç sayesinde uzun yıllardır Amerikan şirketlerinin, Iphone örneğinde olduğu gibi, teknolojik avantaja sahip olmasına ve yerli üretimin kalkınma hamlesinde itici güç haline gelmesine katkı sağlamaktadır.

ABD gibi serbest piyasa güçlerinin ve özel sektörün kalkınma hamlesinde itici güç olduğuna inanılan bir ülkede DARPA dışında farklı kamu kurumları da yerli üretim teşvikinde önemli bir yere sahiptir. ABD’de imalat sanayi faaliyetlerinin farklı politikalarla desteklenmesini amaç edinmiş önemli bir diğer kamu kurumu ise Ticaret Bakanlığı’na bağlı Ulusal Standartlar ve Teknoloji Enstitüsü’dür (National Institute of Standards and Technology–NIST). Bu kurum Obama başkanlığı döneminde “İleri İmalat Sanayi Girişimi”ni başlatmış ve ABD’de imalat sanayinin üretim ekonomisinde daha yenilikçi ve rekabetçi hale getirilmesi, akıllı şebeke sistemlerinin enerji kaynaklarında yaygınlaştırılması, bilişim teknolojilerinin sağlık sektöründe daha yaygın kullanıl-

2 “About DARPA”, <https://www.darpa.mil/about-us/about-darpa>, Erişim Tarihi: 26.06.2018.

ması ve siber güvenlik yatırımlarının daha fazla kaynakla desteklenmesi gibi konularda stratejik politikalar geliştirmiştir.³

ABD’de DARPA ve NIST gibi örnekler özelinde görülen kamu kurumlarının yerli üretim süreçlerindeki katkısı ve teşvikleri farklı ülke tecrübelerinde de görülmektedir. Örneğin, kalkınmacı devletler olarak isimlendirilen Japonya, Güney Kore ve Tayvan’da belirli kamu kurumları uzun vadeli sanayi ve teknoloji politikaları geliştirilmesinde ve uygulanmasında, farklı politika alanları arasında eşgüdümün sağlanmasında, özel sektör ile etkin bir iletişim geliştirilmesinde ve yerli üretimin stratejik sektörlerde teşvik edilmesi süreçlerinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Japonya’da Uluslararası Ticaret ve Sanayi Bakanlığı (Ministry of International Trade and Industry-MITI), Güney Kore’de İktisadi Planlama Kurulu (Economic Planning Board-EPB) ve Tayvan’da Sınai Kalkınma Bürosu (Industrial Development Board-IDB) ve İktisadi Planlama Konseyi (Economic Planning Council-EPC) bu tür kamu kurumlarına önemli örnekler oluşturmaktadır.

Kalkınmacı devlet araştırmalarında, yerli üretim teşviki için stratejik olarak önemli görülen sanayi alanlarına devletin siyasi destek sağlaması önerilirken temel hedef olarak ihracat kompozisyonunun çeşitlendirilmesi, geliştirilmesi ve böylece ekonomide yerli üretim katma değerinin artarak önemli bir yer alması, kalkınma hamlesinde itici güç olması gerektiği savunulmaktadır (Wade, 2016). Bu noktada, farklı politika alanları arasında eşgüdüm sağlanması yerli üretim teşviki konusunda önemli bir yer tutmaktadır. Wade (2010), kalkınmacı devletlerde farklı politika alanlarının eşgüdümde olmasının önemini vurgulamış ve farklı kurumsal yapılara sahip eşgüdüm mekanizmalarının kalkınmacı devletlerde bulunduğunu belirtmiştir. Bunun yanında, eşgüdüm mekanizmasının verimli bir şekilde yerli üretim teşviki sağlayabilmesi için dört temel noktanın önemine değinmiştir. Eşgüdüm mekanizmalarında özel sektör ve kamu sektörü dengeli bir şekilde temsil edilmelidir, kamu görevlileri kalkınmacı bir zihniyete sahip olmalı ve aktif kamu hizmeti yönelimleri güçlü olmalıdır, ekonomik verimliliğe zarar verilmenden stratejik sektörler için siyasi destek mekanizmaları geliştirilmelidir ve özel sektörle yakın ilişkilere sahip kamu görevlilerinin kontrolünde büyük kamu kaynakları olmamalıdır (Wade, 2010). Kamu kaynaklarının kamu yararına olacak şekilde, ülkenin sürdürülebilir kalkınma hamlesinde önemli bir eksikliği giderecek ve yerli üretimi teşvik edecek şekilde kullanılması önem arz etmektedir. Dolayısıyla, kamu kaynaklarının makroekonomik istikrarı bozacak, kamu yararının aleyhine ve sadece belirli kesimlerin lehine rant faaliyeti oluşturacak şekilde kullanılmasından kaçınılmalıdır.

Müteşebbis ve kalkınmacı devlet çalışmalarında üzerinde durulan temel konular, ülkelerin kalkınma hamlelerinde ve yerli üretimin bu hamlede itici güç olmasını sağlayacak kurumsal yapının sağlanmasında, gerekli politikaların geliştirilmesi ve uygulanmasında devletlerin aktif bir görev üstlenmesi üzerinedir.⁴ Kalkınmacı devlet ile ilgili çalışmalarda temel odak noktası sanayi

3 “İleri İmalat Sanayi Girişimi” ile ilgili ayrıntılı bilgiye ekteki linkten ulaşılabilir: https://www.nist.gov/sites/default/files/documents/2017/04/28/Molnar_091211.pdf Erişim Tarihi: 27.06.2018.

4 Kalkınmacı devlet ile ilgili karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Öniş (1991).

politikaları ve imalat sektörü iken müteşebbis devlet çalışmalarında teknolojik yatırımlar ve inovasyon politikaları üzerinde durulmaktadır. Hem sanayi hem teknoloji ve inovasyon politikaları uzun vadeli ve stratejik yatırım hamlelerini teşvik edecek, araştırma ve geliştirme faaliyetlerine önem verecek şekilde tasarlanmalıdır. Bu tasarımı farklı politika alanlarında en verimli, yenilikçi ve sürekli güncelleyerek yapacak kamu kurumları yerli üretim teşvikinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Kamu kurumlarının politika tasarımı, uygulaması ve değerlendirmesi süreçlerinde aktif bir görev alması ve ülke şartlarına uygun yenilikçi yaklaşımlar getirmeleri kendi tecrübelerinden ve farklı ülke uygulamalarından sürekli öğrenmeyi içselleştirmeleri ile mümkündür. Sürekli daha iyiyi arayan, süreçlerini iyileştiren ve üzerine koyarak “yaparak öğrenen” kamu kurumlarının “örgütsel öğrenme” başlığı altında incelenmesi yaparak öğrenmenin hangi şartlar altında gerçekleşebildiğini göstermesi açısından faydalı olacaktır. Bir sonraki bölüm yerli üretimin kalkınma hamlelerinde itici güç olabilmesi için kamu kurumlarının önemini “örgütsel öğrenme” bakış açısı ile irdelemektedir.

KAMU KURUMLARINDA ÖRGÜTSEL ÖĞRENME

Önceki bölümlerde kalkınmacı ve müteşebbis devlet olarak isimlendirilen ülke örneklerinde bahsedilen kamu kurumlarında olduğu gibi, Türkiye’de de yerli üretimin ekonomideki payının artması ve stratejik sektörlerde öncü olması için kamu kurumlarının eşgüdüm içinde çalışmaları ve özel sektör ile iletişimlerini geliştirmeleri gerekmektedir. Eşgüdüm ve etkin iletişimin yanı sıra, kamu kurumlarının politika tasarımı, uygulaması ve değerlendirilmesi süreçlerinde etkin bir görev üstlenmeleri her bir politika alanında yenilikçi yaklaşımların önünü açacaktır. Yenilikçi yaklaşımlar ise kamu kurumlarının “yaparak öğrenmek” prensibini içselleştirmesini zorunlu kılmaktadır.

“Örgütsel öğrenme” çalışma alanı daha çok yönetim bilimleri dalında özel sektör şirketlerinin incelenmesiyle ortaya çıkmış bir alandır. Kamu kurumlarında örgütsel öğrenmenin neden ve nasıl gerçekleşip gerçekleşmediği ise “örgütsel öğrenme” çalışmalarına çok önemli araştırma alanları açmaktadır. Kamu kurumları özelinde örgütsel öğrenme çalışmalarının eksikliğine vurgu yapan LaPalombara, örgütsel öğrenmenin kamu kurumları kapsamında çalışılmasıyla daha genel bir teorinin geliştirilebileceğini, kamu-özel sektör ayrımının ve bu iki bağlamdaki farklılıkların kamu politikalarının nasıl geliştirilebileceği konusunda daha iyi bir altyapı sunma imkânı olduğunu vurgulamaktadır (LaPalombara, 2001). LaPalombara (2001) gibi Rashman vd. (2009) gibi pek çok diğer araştırmacı da kamu sektörü özelinde yapılacak örgütsel öğrenme çalışmalarının önemine değinmiştir.

Belki de kamu sektörü özelinde örgütsel öğrenme çalışmalarının öncülerinden birine imza atan Leeuw vd. (1994), örgütsel öğrenmenin gerçekleşmesi için kurumların iç ve dış çevreleri ile devamlı bilgi akışına ihtiyaçları olduğunu vurgulamış ve bu bilgi akışının gerçekleşmesi için gerekli şartları şu şekilde sıralamıştır: kurumun iç ve dış çevresindeki önemli gelişmeleri fark edecek ve dikkatle izleyecek bir kapasiteye sahip olması, bu gelişmeleri kurumun kendi norm ve değerleriyle ilişkilendirebilmesi ve böylece kurumun işleyişinde iç ve dış çevreye göre bir yetersiz-

lik, eksiklik varsa bunun düzeltilmesi için gerekli harekete geçebilmesi. Edmondson ve Moingeon (1998) örgütsel öğrenmenin bir süreç olduğuna vurgu yapmış ve bir örgütte örgütsel öğrenmenin gerçekleşip gerçekleşmediğini anlayabilmek için örgütsel davranışın veriye dayalı olarak değişip değişmediğine, örgütün değişen koşullara uyum sağlayıp sağlamadığına bakılması gerektiğini vurgulamışlardır. Başka bir deyişle, örgütsel öğrenmenin olduğu bir ortamda sürekli olarak iş süreçlerini geliştirme ve değişen şartlara uyum sağlama kaygısı bulunmakta, bu da “harekete geçme, değerlendirme ve tekrar harekete geçme” döngüsünün bitmeyerek devam ettiği bilinçli bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Huber (1991) örgütsel öğrenmenin davranışsal boyutuna dikkat çekmiş ve eğer bir örgütte öğrenme bilgiye dayalı olarak gerçekleşiyorsa, bunun örgütsel davranış değişimi olarak karşımıza çıkması gerektiğini vurgulamıştır. Huber’in (1991) örgütlerdeki davranışsal değişime dikkat çeken değerlendirmesi, örgütsel öğrenme çalışmalarında bireysel ve örgütsel öğrenme ayrımının önemini de belirtmektedir. Buna göre, örgütsel öğrenme bireysel öğrenmenin bir toplamı değil, ondan farklı bir süreçtir. Başka bir deyişle, örgütsel öğrenmenin gerçekleşmesi için bireysel öğrenme gerekli bir şarttır ama yeterli bir şart değildir. Bu konuda Hedberg’in (1981) yorumu dikkate değerdir. Hedberg (1981), örgütlerin hafızaları ve rutinleri olduğuna vurgu yaparak örgütlerin zamanla kendi değer ve normlarını geliştirdiklerini, bu değerler bütünüünün de örgütlerde belirli davranışları kolaylaştırırken belirli davranışları zorlaştırdığına dikkat çekmiştir. Bu da bireysel öğrenme ile örgütsel öğrenmenin birbirinden farklı süreçler olarak çalışılması gerektiğini ve eğer öğrenme gerçekleşiyorsa bireysel ve örgütsel davranış değişiminin farklı olabileceğini göstermektedir.

Örgütsel öğrenmenin hangi gereksinimler sağlanırsa gerçekleşeceği farklı vakalar çalışılarak ortaya konmuştur. Buna göre, bir şirkette örgütsel öğrenme gerçekleşmesi için asgari beş şart şu şekilde sıralanmıştır (Goh ve Richards, 1997): amaç ve misyonun açık olması, liderlik taahhüdü ve yetkilendirmesi, deneyleme imkânı ve ödüllendirme, bilgi ve tecrübe transferi, takım çalışması ve sorunları gruplar halinde çözme imkânı. Garvin vd. (2008) buna benzer olarak örgütsel öğrenmenin gerçekleşmesi için üç temel yapıtaşından bahsetmektedir: öğrenmeyi destekleyen bir iş ortamı, somut öğrenme süreçleri, uygulamaları ve öğrenmeyi destekleyip teşvik eden liderlik. Öğrenmeyi destekleyen bir iş ortamının da şu özelliklere sahip olması beklenmektedir: psikolojik güvenlik, farklılıkların takdir edilmesi, yeni fikirlere açık olmak ve geri bildirimler için yeterli zamanın olması.

Daha önce de değinildiği gibi, örgütsel öğrenme çalışmaları çoğunlukla özel sektör şirketleri esas alınarak gelişmiş bir alandır. Ancak kamu kurumlarında da detaylı bir şekilde çalışıldığı zaman örgütsel öğrenmenin farklı boyutları ele alınabilecektir. Bu çerçevede, Türkiye’de merkez bankası örneğinde kamu kurumlarında örgütsel öğrenmenin neden ve nasıl gerçekleştiği ile ilgili bir çalışma (Yağcı, 2017a) bize bu konuda önemli bilgiler sunmaktadır. Türkiye’de merkez bankası örneği esas alınarak yapılan çalışmada şu şartlar sağlanırsa örgütsel öğrenmenin gerçekleşmesinin beklenebileceği belirtilmektedir: yüksek örgütsel kapasite, net politika hedefi ve stratejisi,

geri bildirim mekanizmaları, öğrenmeye açık çalışma ortamı ve siyasi destek. Yüksek örgütsel kapasite ise iyi yetişmiş personel, araştırma yetisi, bütçe imkânı ve uluslararası kuruluşlar ve farklı ülke kurumları ile yakın ilişkiler gibi bileşenlerden oluşmaktadır. Bu örnek çalışma daha önce özel şirketler temelinde yapılan araştırmaların bulgularını doğrularken siyasi desteğin kamu kurumlarının öğrenen kurumlar olması için gerekli ama yeterli olmayan bir şart olduğunu da ortaya koymaktadır.

Yerli üretimin kalkınma hamlesinde öncü olması ve kamu kurumlarının da yerli üretim teşviki konusunda aktif bir görev üstlenmesi için sanayi, ticaret, eğitim, enerji, maliye, tarım gibi farklı politika alanlarında Türkiye'nin şartlarına uygun politikalar geliştirilmesi gerekmektedir. Politika geliştirme, uygulama ve değerlendirme süreçlerinin tecrübelerden ve diğer ülke örneklerinden öğrenilerek sürekli ve sonu olmayan bir döngü içinde geliştirilmesi gerekmektedir. Eğer kamu kurumları örgütsel öğrenmeyi içselleştirip faaliyetlerinin temel unsurlarından biri haline getirebilirlerse, yenilikçi politikalar geliştirme ve yerli üretimin Türkiye'nin kalkınma hamlesinde itici güç olmasında önemli görevler üstlenebileceklerdir.

SONUÇ

Yerli üretimin Türkiye ekonomisinde yüksek teknoloji ürünleri üretebilen, ihraç edebilen, ülke ekonomisine katma değer katan ve kalkınma hamlesinde öncü görev üstlenen bir noktaya gelebilmesi için sadece maliye veya para politikaları değil, eğitim, sanayi, ticaret, tarım, enerji gibi farklı politika alanlarında aynı hedefe odaklanmış bir yapıya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yapının etkin bir şekilde çalışması içinse kamu kurumlarının politika tasarım, uygulama ve değerlendirme süreçlerinde aktif görev üstlenmeleri gereklidir. Kamu kurumlarının politikalarını sürekli geliştirmeleri ise yaparak öğrenmek prensibiyle sürekli geçmiş tecrübelerin üzerine koyan bir anlayışla mümkündür. Türkiye kamu, özel sektör ve diğer paydaşların kendilerini sürekli geliştirmeleri ve eşgüdüm içinde çalışmaları halinde yerli üretimi arzulan nokta getirebilir ve bir müteşebbis veya kalkınmacı devlet unvanı kazanabilir (Yağcı, 2017b).

Bu noktada araştırmacılara da önemli görevler düşmektedir. Farklı politika alanlarının incelenmesi, kamu kurumlarının yerli üretim destek ve teşvik süreçlerindeki rolü ve farklı ülkelerdeki uygulamalarla Türkiye vakasının karşılaştırılması disiplinler arası bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır. Politik ekonomi çalışmalarında siyaset ve ekonomi alanı birbirini tamamlamakla beraber, politik ekonomiye farklı alanlardaki kamu politikaları tasarımı, uygulanması ve değerlendirmesi süreçlerini de kapsayacak şekilde bütüncül bir çerçeve ile yaklaşmak Türkiye gibi kalkınma serüveninde kat edecek çok yolu bulunan ülkeler için yol gösterici olacaktır. Bu da Türkiye ekonomisini farklı boyutlarıyla çalışan araştırmacılara yeni araştırma alanları açmakla beraber omuzlarına da önemli sorumluluklar yüklemektedir.

KAYNAKÇA

- Block, F.L. ve Keller, M.R. (2015). *State of Innovation: The US Government's Role in Technology Development*. New York: Routledge
- DARPA (2018). "About DARPA" Erişim Adresi: <https://www.darpa.mil/about-us/about-darpa>, Erişim Tarihi: 26.06.2018.
- Edmondson, A. ve Moingeon, B. (1998). From Organizational Learning to the Learning Organization. *Management Learning*, 29(1): 5-20.
- Forbes (2018). "The World's Most Valuable Brands" Erişim Adresi: <https://www.forbes.com/powerful-brands/list/> Erişim Tarihi: 23.05.2018.
- Garvin, D.A.; Edmondson, A.C. ve Gino, F. (2008). Is Yours a Learning Organization? *Harvard Business Review*, 86(3): 109-120.
- Goh, S. ve Richards, G. (1997). Benchmarking the Learning Capability of Organizations. *European Management Journal*, 15(5): 575-583.
- Hedberg, B. (1981). How Organizations Learn and Unlearn. Paul C. Nystrom ve William H. Starbuck (ed.), *Handbook of Organizational Design*, Londra: Oxford University Press, s. 3-27.
- Huber, G.P. Organizational Learning: The Contributing Processes and the Literatures. *Organization Science*, 2(1): 88-115.
- LaPalombara, J. (2001). Power and Politics in Organizations: Public and Private Sector Comparisons. Meinolf Dierkes, Ariane Berthoin Antal, John Child, Ikujiro Nonaka (ed.) *Handbook of Organizational Learning and Knowledge*, Oxford: Oxford University Press, s. 557-581.
- Leeuw, F.L., Rist, R.C. ve Sonnichsen, R.C. (1994). *Can Governments Learn?: Comparative Perspectives on Evaluation & Organizational Learning*. Londra: Transaction Publishers.
- Mazzucato, M. (2013). *The Entrepreneurial State*. Londra: Anthem Press.
- NIST (2017). "The US Advanced Manufacturing Initiative" Erişim Adresi: https://www.nist.gov/sites/default/files/documents/2017/04/28/Molnar_091211.pdf, Erişim Tarihi: 27.06.2018.
- Öniş, Z. (1991). The Logic of the Developmental State. *Comparative Politics*, 24(1): 109-126.
- Rashman, L., Withers, E. ve Hartley, J. (2009). Organizational Learning and Knowledge in Public Service Organizations: A Systematic Review of the Literature. *International Journal of Management Reviews*, 11(4): 463-494.
- Wade, R.H. (2000). After the Crisis: Industrial Policy and the Developmental State in Low-Income Countries. *Global Policy*, 1(2): 150-161.
- Wade, R.H. (2016). Industrial Policy in Response to the Middle-Income Trap and the Third Wave of the Digital Revolution. *Global Policy*, 7(4): 469-480.
- Yağcı, M. (2017a). Institutional Entrepreneurship and Organizational Learning: Financial Stability Policy Design in Turkey. *Policy and Society*, 36(4): 539-555.
- Yağcı, M. (2017b). The Political Economy of AK Party Rule in Turkey: From a Regulatory to a Developmental State? *Insight Turkey*, 19(2): 89-113.

Teknogirişim Bahçevanlığı: Türkiye Örneği için Öneriler

ELİF KALAYCI

Teknoloji tabanlı girişimleri desteklemek son yıllarda devletlerin ekonomik gelişme için bilinçli bir şekilde takip ettikleri bir yöntem oldu (Bubou vd., 2014). Bu yöntem kapsamında girişimcilere kuluçka adı altında ofis için yer veriliyor, sermaye için para veriliyor ve bilgi için de mentör sağlanıyor. Ancak bu desteklerin ayrı ayrı verilmesi literatürde nasıl karşılanıyor? Literatürde son yıllarda konu ile ilgili iki ana yaklaşım göz çarpıyor. Birincisi ‘girişimcilik ekosistemi’ ikincisi ‘ekonomik bahçevanlık’.

Girişimci Ekosistemi Spigel (2015) tarafından “belli bir bölgedeki potansiyel girişimcileri cesaretlendiren, yenilikçi girişimcileri gelişmeleri ve büyümeleri için, diğer aktörleri ise risk alma ve fonlama konusunda destekleyen, yüksek riskli girişimlere ise çeşitli şekillerde yardım eden sosyal, politik, ekonomik ve kültürel faktörlerin bileşimidir” şeklinde tanımlanmıştır. Edward Lowe vakfı tarafından telif hakkı alınmış olan ‘ekonomik bahçevanlık’ kavramı ise herhangi bir bölgede belli bir satış büyüklüğüne ulaşmış olan girişimlere stratejik konularda ve araştırmalarda destek olarak daha da büyümelerini sağlamayı hedefleyen bir yöntemdir.

Bu çalışmada her iki yaklaşımın da ana özellikleri ortaya konarak, Türkiye’de teknoloji tabanlı girişimciliğin gelişimine dair izlenmesi tercih edilebilecek ‘teknogirişim bahçevanlığı’ önerisi sunulacaktır.

Girişimci ekosistemi yaklaşımı literatürdeki üç ana kavrama dayanmaktadır. Alfred Marshall’ın (1920) ‘endüstriyel bölgeler’inde firmanın içinde bulunduğu bölgedeki dış faktörlerden faydalanması söz konusudur. Bölgede yerel bir iş bölümü ile uzmanlaşma sağlamakta ve başka bir yerde olmaktansa o bölgede olmak firmaya bir rekabet avantajı katmaktadır. Porter (1998) ise birbirleri ile sıkı bağları olan uzmanlaşmış tedarikçilerin, hizmet sağlayıcıların, ilgili başka endüstriden firmaların ve derneklerin olduğu ve hem rekabet hem de işbirliği halinde olan bu firmaların coğrafi olarak yoğunlaştığı yerlere ‘küme’ adı vermektedir. Cooke vd.nin (1997) ‘bölgesel inovasyon sistemleri’ yaklaşımı ise yenilikçi firmaların, üniversite ve araştırma laboratuvarları

gibi bilgi üreten birimlere bağlandığı ağyapılardan bahsetmektedir. Bu üç yaklaşımda da olmayıp ‘girişimci ekosistem’de olan özellik ise odağın firma yerine girişimcinin üzerinde olmasıdır. Ayrıca girişimci ekosisteminde olan hızlı büyüyen girişimler küme ve endüstriyel bölge modellerinde bulunmamaktadır. (Markusen, 1996)

Başarılı bir girişimci ekosisteminde bulunan faktörleri Stam ve Spiegel (2016) şu şekilde sıralıyor: Ekosistemin merkezindeki girişimciler sık sık birbirleri ile etkileşimde bulunarak, mentor ve danışmanlarla görüşerek yoğun bir bilgi akışı sağlıyorlar. Üniversitelerin rolü bilgi kaynağı ve yetişmiş insan gücü sağlamak iken büyük firmaların rolü ise girişimcilere müşteri olarak veya kaynaklarını onların kullanımına açarak destek olmak oluyor. Kuluçka ve hızlandırıcılar, girişimcilerin yeni kişi ve kurumlarla tanışmalarını sağlayacak toplantı, görüşme ve tanışma ortamlarını sağlıyor. Girişimciler hızlı ve rahat iletişim kanalları olan bu ekosistemde finansal ve hukuki danışmanlık gibi uzmanlık gerektiren hizmetleri alabilecek kişi veya kurumları çevrelerinde rahatlıkla bulabiliyor. Devlet desteklerinin yanı sıra, belli bir büyüklüğe gelmiş girişimlerin başvurabilecekleri melek yatırımcı ve daha sonrası için de risk sermayesi firmaları ulaşılabilir konumda oluyor. Tüm bu unsurlar herhangi bir sektöre özel değil, farklı sektörlerle yayılmış şekilde hazır bulunuyor.

Girişimci ekosistemi girişimciyi tohumdan filiz haline getirmeye odaklanmışken ekonomik bahçevanlık kavramı ise filizi alıp büyütmeyi amaçlıyor. Chris Gibbons tarafından 1987’de Littleton Colorado’da geliştirilen ekonomik bahçevanlığın amacı bölgede doğmuş girişimleri her birine has mikro stratejilerle desteklemek. Bir başka deyişle ekonomik bahçevanlık yapmak demek, girişimin kilit stratejisini ve rekabet avantajını belirleyerek, pazarın gittiği yöne göre potansiyel rakipleri ve farkına varılmamış kaynakları tanımladıktan sonra hedeflenen pazarda görülecek müşterilerle çalışmalarını ve bu sayede de büyümelerini sağlamak.

Girişim ekosistemi ve ekonomik bahçevanlık kavramlarını Türkiye’deki teknogirişimciler özelinde harmanlamak ve bazı politika önerilerinde bulunabilmek için önce Türkiye’deki teknogirişimcilere has bazı sorunlardan bahsetmek gerekiyor. Son yıllarda Tübitak’ın desteği ile kurulan ara unsurlar sayesinde teknogirişimciler artık iş fikrinden iş modeline, iş modelinden müşteri doğrulamaya, gerekirse işin yönünü değiştirip müşterinin ihtiyacına göre çözüm getirecek işi kurma konusunda ciddi destekler alabilir hale geldi. Teknogirişim desteğinin ilk çıktığı yıllarda firmalarını kurarak hemen hemen herşeyi deneye yanıla öğrenen tecrübeli teknogirişimcilerin mentörlük yapmaları sayesinde artık yeni teknogirişimciler daha hızlı hareket edebiliyor ve eskilere göre daha az hata yapıyor. Üniversitelerin, kuluçka merkezlerinin, teknokentlerin ve büyük firmaların açtığı yarışmalar, girişimcileri çağırdıkları ‘tanışma toplantıları’, başarı veya başarısızlık hikayelerinden dersler çıkarılan ‘tecrübe paylaşım’ları sayesinde hem potansiyel girişimciler hem de girişimciler eleman ararken veya bazı kurum, kuruluş veya kişilere ulaşmaya çalışırken eskisine göre çok daha az zorluk yaşıyorlar. Ar-Ge kanunlarını bilen, vergisel konularda ve hukuki konularda teknogirişimcilere danışmanlık verebilecek uzmanlar bu ağlar sayesinde artık eskisinden daha hızlı bulunabiliyor. Kamunun teknogirişim için sağladığı finansal kaynak ise birçok ülkeye

göre çok daha fazla miktarda sağlanmakta. Tüm bunlar Türkiye’de girişimci ekosisteminin pek çok unsurunun oturduğunu göstermektedir.

Öte yandan, Teknogirişim desteğinin verildiği ilk yıllardan beri artık gelişmiş ve belli bir noktaya gelmiş olan girişimlerin sorunları ekonomik bahçevanlık gerektirecek durumdadır. Bu tür teknogirişimlerle yapılan mülakatlarda (Kalaycı, 2017) sık karşılaşılan sorunlardan biri Ar-Ge yaparak çalışmaya devam etmek isteyen teknogirişimlerin prototip geliştirmek için çok yüksek finansal kaynak ve zaman ayırmaları gerekmesi. Örneğin imalat sanayinde bir prototip yapmak için girişimci 30 cm’lik bir malzemeye ihtiyaç duyarken, bir bakıyor ki piyasada bu malzeme minimum 3 metrelik satılıyor. Tabii bu durumda 3 metrelik malzeme alarak boşu boşuna kullanmayacağı önemli bir miktar malzeme için para harcıyor. Bir başka örnek ise, prototipi için CNC tezgâh kullanması gereken ve kendi tezgâhı olmayan girişimcilerce yaşanıyor. Girişimci gidip CNC tezgâhı olan bir başka imalatçıdan kendi ürününün üzerinde çalışması için zaman ayırmasını istiyor. CNC tezgahlarını programlamak zor bir iş olduğu için tezgâh sahibinin girişimciye izin vermesi kendi düzenini bozması, kendi işlerini geciktirmesi anlamına geliyor. Bu nedenle de tezgâh sahibine ciddi bir sabit maliyet oluşturuyor. Tezgh sahibi de bu maliyeti yüksek ücretler talep ettiği girişimciye yüklüyor. Tüm bu sebeplerden dolayı bir CNC tezgahını bulmak, uygun zamanı ayarlamak ve kullanmak girişimciyi hem finansal hem zamansal olarak zorluyor.

Elinde Ar-Ge ile geliştirdiği ürünü veya ürünleri olan bir teknogirişimci eğer dünya piyasasına açılmak istiyor ise başka türlü engeller ile karşılaşıyor. Örneğin medikal sektörde fiyatları 30.000 Euro civarında olan aletleri yerli olarak geliştiren ve 10.000 Euro’ya iç piyasaya sunan bir girişimci ürününün endüstriyel tasarımı, web sitesinden ambalajına kadar dünyadaki rakipleri ile rekabet edebilecek şekilde ‘IKEA’ sadeliğinde yapmak istediğini ancak Türkiye’de bunu yapabilecek tasarımcı bulamadığını belirtiyor. Başka bir sorunu ise dünyaya açıldığı taktirde ürününe tamir bakım hizmeti verebilmek için bozulan rnleri Türkiye’ye getirip onarıp geri göndermesi oluyor. Buradaki sorun problemli ürünün Türkiye’ye girişi için ithalat vergisi verilmesi ve onarım sonrası çıkışının da ihracat vergisi gerektirmesi. Tüm bu vergilerden dolayı Türkiye’den dünya çapında tamir bakım hizmeti vermesinin çok zor olacağını ancak bu hizmet olmadan da bu kadar yüksek teknolojik bir ürünün uluslararası arenada marka olamayacağını belirtiyor.

Teknogirişim desteği olarak bir noktaya kadar büyümüş firmaların stratejik olarak varlıklarını sürdürebilmek için bir karar alması gerekiyor. Firma, patenti olan ürün veya ürünlerini seri üretime geçirerek de var olabilir, müşteri taleplerine göre Ar-Ge yaparak ve her yaptığından tek bir tane yaparak veya elinde Ar-Ge ile geliştirdiği ve fikri mülkiyet hakkını aldığı ürünleri lisanslayarak da ilerleyebilir. Bir başka yol ise Ar-Ge yapmadan piyasada yarattığı güven ve tanınırlık ile gelen taleplere yönelik ilerlemesi olabilir. Firmalar ellerindeki insan gücü ve bilgi kapasitesi ile çok farklı şekillerde büyüyebilirler. Ancak bu noktaya geldiklerinde stratejik yönetim desteğine ihtiyaç oluyor. Kimisi bunun daha erken farkına varıyor, kimisi daha geç. Öte yandan profesyonel stratejik planlama danışmanlığı yüksek ücretli bir hizmet olduğundan teknogirişimler için kolay altından kalkılabilir bir yük olmayabiliyor.

Tam bu noktada ‘teknogirişim bahçevanlığı’ politika yapıcılar için kullanılabilecek bir yöntem olabilir. İl bazında 8-10 yaşlarındaki imalatçı teknogirişimlerle görüşülerek kendilerine has stratejiler geliştirmek, bu stratejiler çerçevesinde yeni yapılara dönüşmelerini sağlamak, yeni müşteriler bulmak, yeni anlaşmalar yapmalarını sağlamak için kendilerine danışmanlık verilebilir. Devlet artık yeni teknogirişimciler için verilen kaynağı biraz kısıp bu kaynağı ‘teknogirişim bahçevanlığı’na kaydırabilir. Çünkü artık geliştirilmiş teknolojik ürünlerin markalaştırılmaları konusunda desteğe ihtiyaç var. Bu konu ise girişimcilik becerilerinin de üzerinde kök salma becerileri gerektirdiği için devlet desteğine ihtiyaç duyulan bir alan.

Teknogirişim bahçevanlığı’nda üzerinde durulması gereken bir başka unsur da girişimcilerin ailelerinin ‘memur olursan rahat edersin’ algısının kırılması ihtiyacı. Ailelerin ve üniversite öğrencilerinin teknolojik tabanlı girişimcilikteki belirsizlikten korkarak memuriyete yönelmelerinin önüne geçebilmek için öğrencilerin, devlet kurumlarının yanı sıra teknogirişimlerde de staj yapmalarının sağlanması gerek. Bu tarz bir politika öğrencinin mezuniyet sonrasında devlet kurumlarında çalıştığı taktirde, karşılaşacağı ortamı görmesini ve bir girişim ortamı ile karşılaştırmasını sağlayacaktır. Bu sayede de en azından ailesine ‘denedim ve gördüm, memuriyet bana göre değil’ diyebilecek ve kendi yolunda ilerleyebilecektir.

Bütün bunların yapılabilmesi için ‘teknogirişim bahçevanlığı’na gönüllü iş dünyasından ve/veya üniversite camiasından tecrübeli kişilerden oluşan birkaç ekibin ortaya çıkarılması ve 8-10 yaşlarındaki teknogirişim şirketlerine danışmanlık verilmesi ile bir pilot çalışma Türkiye için yararlı olabilir.

KAYNAKÇA

- Bubou, GM, Siyanbola W.O., Ekperiware, M.C, Gumus, S. (2014). Science and Technology Entrepreneurship for Economic Development in Africa (SEEDA). *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 5(3): 921-927.
- Cooke, P., Asheim, B., Boschma, R., Martin, R., Schwartz, D. ve Tödtling, F. (2011). *Handbook of Regional Innovation and Growth*. Edward Elgar: Cheltenham.
- Kalaycı, E. (2017). Teknogirişim desteği almış girişimcilerle yüzyüze yapılan mülakatlar.
- Markusen, A. (1996). Sticky Places in Slippery Space: Typology of Industrial Districts. *Economic Geography*, 72(3): 293-313.
- Marshall, A. (1920). *Principles of Economics*. MacMillan and co.: Londra
- Porter, M.E. (1998). *On Competition*. Boston: Harvard Business School Press.
- Spigel, B. (2015). *The Relational Organization of Entrepreneurial Ecosystems*. *Entrepreneurship Theory and Practice Entrepreneurship Theory and Practice*. Haziran, doi: 10.1111/etap.12167
- Stam, E. ve Spigel, B. (2017). Entrepreneurial Ecosystems. R. Blackburn, D. De Clercq, J. Heinonen ve Z. Wang (Ed.), *The SAGE Handbook of Small Business and Entrepreneurship*. Londra: SAGE. Erişim Adresi: <https://us.sagepub.com/en-us/nam/the-sage-handbook-of-small-business-and-entrepreneurship/book245753#features>

Yapısal Sorunların Çözümünde Yerli Üretimin Rolü

ERHAN ASLANOĞLU

Ekonominin yapısal sorunları temelde üç açıktan kaynaklanır. Bunlar, tasarruf açığı, dış açık ve kamu açığıdır. Bu açıklar bir ekonomi için mevcut kaynakların yetmemesi demektir. Makroekonominin temel denklemlerinden birisi dış dengenin, mal ve hizmetleri içeren daha kapsamlısı cari dengenin, tasarruf yatırım dengesi ile kamu dengesinin toplamına eşit olduğunu söyler. Yatırımları tasarruflarından büyük olan ve/veya kamu açığı veren bir ekonomi cari açık verir. Cari açık bir ülkenin basamayacağı bir para cinsinden dış kaynak ihtiyacı olması demektir. Cari açık arttıkça bu ihtiyaç da artar. Ülkenin ya yatırım olarak ya da kredi olarak bu kaynağı bulması gerekir (Lipsey vd., 1998)

Türkiye Ekonomisinin temel yapısal sorunlarından birisi budur. Yeterince yatırım ya da kredi gelmediği durumda döviz kıtlığı başlar. Kıt olan ürünün fiyatı, yani döviz kurları artmaya başlar. Kurlardaki artış birkaç kanaldan ekonomik istikrarı bozucu etki yaratır. Birincisi, ithal ara ve nihai ürünlerin fiyatı yükselerek enflasyonda artışa yol açar. Enflasyon artışı faizleri yukarı taşır. Faizlerdeki artış tüketim ve yatırım talebini düşürerek büyümeyi aşağı çeker. İkincisi, döviz ikamesinin yüksek olduğu Türkiye gibi ülkelerde kurlardaki artışın tüketici güvenliğini azaltmasıdır. Buna bağlı olarak tüketim talebindeki azalma büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Üçüncüsü ise sürekli artan cari işlemler açığının dış borcu arttırması ve kurlardaki yükselişin döviz borçlularını zorlayarak iflas ve bankacılık sektörüne bulaşma riski yaratmasıdır. Tüm bu faktörler makroekonomik istikrarı bozan ve sürdürülebilir büyümeyi engelleyen faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır (Aslanoğlu, 2003)

Cari açığı azaltmak, mümkünse fazlaya dönüştürmek kur riskinden kaynaklanan istikrarsızlığı tersine çevirme potansiyeline sahiptir. Cari işlemler hesabının en büyük gider kalemi ithalat, en büyük gelir kalemi ise ihracattır. Türkiye Ekonomisinin ithalatının % 70 kadarı ağırlıklı enerji olmak üzere ara mallarından oluşmaktadır (TCMB, 2018). Yerli enerji ve ara malı üretiminin ithalat faturasında ciddi bir tasarruf sağlayacağı, cari açığı azaltacağı açıktır. Diğer taraftan,

ihracatı güçlü olarak arttırabilmek de bu ihtiyaca cevap verecektir. 2023 yılındaki 500 milyar dolarlık hedeflere rağmen Türkiye'nin ihracatı son 10 yılda 140 ile 170 milyar dolar arasında seyretmektedir. Türk lirasındaki büyük değer kaybına rağmen güçlü bir artış gerçekleşmemiştir. Mevcut menzilde ve ürün sepetinde daha fazlasının kolay olmadığı anlaşılmaktadır. Birleşmiş Milletler Comtrade Veri tabanından elde edilen verilere göre Türkiye'nin Dünyada en büyük 10 ihracatçı içinde olduğu 17 ürünün teknolojik sofistikasyon ve karmaşıklığı 1.200 ürün arasında 900. sıralardadır. **Tablo 37.1**'in 2013 verisi Çağlar'a (2015) aittir. Takip eden yıllar bizim hesaplamalarımızdır. Detayları **Tablo 37.1**'de izlenebilecek listede, 1'e doğru gitmek sofistikasyon artışını, 1200'e doğru gitmek azalışını göstermektedir. 1'e doğru giden ürünler katma değeri ve teknolojisi yüksek ürünlerdir. Benzer bir analizde Güney Kore 108, Polonya 29 ürüne sahiptir. Polonya'nın ürün sofistikasyon sıralaması 545'tir (Çağlar, 2015).

Türkiye'nin en büyük ihracatçılar arasında olan ürünlerinde büyük bir emek ve alın teri vardır. Bu alanlarda çok daha iyi olabiliriz. Fakat Türkiye Ekonomisi olarak bu listeye örneğin, 25. sırada, 37. sırada ya da 75. sırada gibi ilk 200'e çok sayıda katma değeri yüksek teknoloji (lensler, optik cihazlar, vb.) ürünleri sokabilirsek ihracat verilerinde çok daha yüksek rakamlara çıkabiliriz. Bu noktada yüksek teknoloji yerli üretimin rolü çok daha fazla ortaya çıkmaktadır.

Türkiye Ekonomisinde Ar-Ge'ye ve Yüksek Teknolojik ürünlere yıllardır ve artan oranda destek sağlanmaktadır. Orta Vadeli Programlara, Kalkınma Planlarına bu hedef çok açık olarak konmaktadır. Fakat bu hedefe ulaşmak için genelde piyasa mekanizması içinde büyük teşvikler verilmektedir. Veriler sadece teşvikler ile istenen amaca yeterince ulaşamadığını göstermektedir. Farklı bir politikaya ihtiyaç bulunmaktadır.

Günümüz teknolojisinde doğru planlama yapmak daha kolaylaşmıştır. Türkiye'nin yukarıda bahsedilen 1200 ürün içinde ilk 200'de hangi ürünlerde öne çıkabilir konusunda bir stratejik plan oluşturması gerektiği kanaatindeyiz. Bunu belirledikten sonra bu ürünlerin yerli üretimini nasıl yapabiliriz konusunda bir yöntem geliştirmek gerekiyor. Söz konusu ürünler yüksek teknoloji ve muhtemelen yüksek maliyetli olduğu için özel sektörün tek başına kolay kolay giremeyeceği alanlar olabilir. Bu nedenle, farklı bir modele ihtiyaç bulunmaktadır. Bu işi sadece kamunun yapmasını düşünmek günümüz dünyasında verimlilik ve sürdürülebilirlik açısından çok gerçekçi olmayabilir. Bu çerçevede, Türkiye'nin kurumsal ve sosyolojik yapısına uygun orta vadeli kamu-özel ortaklığına dayanan bir politikanın oluşturulması gerektiğini düşünüyoruz.

Kamu'nun oluşturacağı farklı sektörlerle yönelik iktisadi işletmeler, özel sektör ile oluşturulacak stratejik sanayi planında belirlenen sektörlerle ortak yatırımlar yapabilir. Burada diğer bir alternatif, kamu-özel ortaklığının yanı sıra hisselerin bir kısmı başlangıçta halka açılabilir. Ülke vatandaşları küçük tasarruflarla bile olsa orta vadede önemli getiri sağlayacağını düşündüğü bir işe ortak olabilir. Böyle bir halka açılmanın, toplum olarak ortak bir hedefe yönelmek ve birlikte desteklemek gibi bir işlevi de olabilir. Kamu maliyesi tercihleri yansıtır. Kamu yatırım ödeneklerinin bir kısmı ya da teşviklere ayrılan kaynakların bir bölümü bu iktisadi işletmelerin sermayesi olarak kullanılabilir. Bu çerçevede, kamu özel işbirliği ile yapılacak yatırımlar belli bir

TABLO 37.1
Türkiye'nin İhracatının Görünümü

Ürün Tanımı	Türkiye'nin Dünya Pazarındaki Sırası				Türkiye'nin İhracat Miktarı (Milyar USD)				Türkiye'nin Dünya Pazarındaki Payı (Yüzde)				Ürünün Sofistikasyon Sırası (1-1241)		Dünyada Yapılan Toplam İhracat				
	2013	2014	2015	2016	2013	2014	2015	2016	2013	2014	2015	2016	2013	2016	2012	2013	2014	2015	2016
İnşaat Demiri (HS7214)	1	1	1	1	4,8	4,3	3,1	2,7	23,2	22,75	21,30	22,5	999	1.015	22,8	20,9	19,1	14,4	11,8
Tişörtler, Fanilalar, Atletler (HS6109)	2	2	3	2	3,3	3,6	3,0	2,9	7,7	8,8	6,7	7,8	1.143	1.127	38,7	42,2	40,3	44,1	37,2
Kadınlar İçin Elbise, Pantolon, Etek (Örülmemiş) (HS6204)	9	7	8	7	2,3	2,4	2,2	2,3	4,0	3,9	3,4	3,9	1.071	1.102	52,7	56,3	61,9	63,0	57,8
Buzdolapları (HS8418)	7	7	8	8	2,0	2,0	1,7	1,7	4,6	4,6	4,3	4,3	416	411	40,3	42,3	43,3	39,8	40,2
Dokunmuş Halılar (HS5702)	1	1	1	1	1,9	2,0	1,7	1,6	41,4	42,5	40,9	39,8	1.046	964	4,1	4,5	4,7	4,2	4,1
Diğer Örme Mensucat (HS6002)	5	5	5	5	1,6	1,6	1,4	1,5	5,7	5,7	4,8	5,2	769	908	26,0	28,3	29,3	28,7	28,1

Kazak, Süveter, Hırka, vb. (HS6110)	7	6	7	6	1,6	1,8	1,6	1,6	3,2	3,5	3,3	3,7	1.146	1.123	46,9	49,8	49,4	48,1	43,1
Erkekler İçin Takım Elbise (HS6203)	8	6	7	5	1,5	1,6	1,5	1,5	3,3	3,5	3,1	3,7	1.086	1.117	42,9	44,6	44,4	48,0	40,3
Kabuklu Meyveler (Fındık, Badem, Ceviz, vb.) (HS0802)	2	2	2	2	1,3	1,6	1,9	1,4	8,5	9,5	10,6	8,4	1.123	1.146	12,8	14,8	16,4	17,6	16,3
Ev Tekstili (Çarşaf, Masa Örtüleri vb.) (HS6302)	3	4	4	4	1,3	1,4	1,1	1,2	6,3	6,5	5,9	6,3	1.082	1.163	18,8	20,8	21,0	19,4	19,1
Demirden Borular ve İç Boş Profiller (Tren Rayı vb.) (HS7306)	6	6	6	6	1,3	1,4	1,0	0,8	5,5	5,2	5,1	4,4	279	768	25,4	24,3	25,7	20,0	18,6
Çoraplar (HS6115)	3	2	2	2	1,2	1,2	1,0	1,0	8,2	8,6	8,0	8,4	935	1.028	12,8	13,9	14,1	12,7	12,2
Kadınlar İçin Örme Elbise, Takım, Ceket, vb. (HS6104)	4	3	4	5	1,2	1,4	1,3	1,2	2,7	3,3	3,4	3,6	1.147	1.147	39,4	44,9	40,8	36,7	33,0

İnşaat İçin İşlenmiş Taşlar (Seramik vb.) (HS6802)	4	3	3	4	1,1	1,1	1,0	0,9	7,7	7,9	7,0	7,1	949	1.017	12,1	13,8	14,2	14,4	12,9
Otobüsler (HS8702)	5	5	4	3	1,1	1,1	1,2	1,5	6,9	6,5	7,7	9,7	667	699	15,5	15,9	17,0	15,5	15,4
Mermer ve Traverten (HS2515)	1	1	1	1	1,1	1,0	0,9	0,9	40,7	40,6	43,0	45,2	1.089	1.148	2,4	2,7	2,4	2,0	1,9
Demir ve Alaşsımsız Çelikten Profiller (HS7216)	3	3	4	4	1,1	1,2	0,8	0,7	7,6	8,0	6,8	6,6	756	671	15,9	14,9	14,5	11,6	10,2

Kaynak: Birleşmiş Milletler Comtrade Veri Tabanı ve The Observatory of Economic Complexity'den hesaplamalarımız.

rekabet gücüne ulaştıktan sonra kamu payını özelleştirip ortaklıktan çıkabilir, başka bir üründe ve sektörde işbirliğine yönelebilir. Böylece, orta vadede yerli ve yüksek teknoloji ürünlerde dünya sıralamalarında yer edinmek mümkün olabilir (Osborne, 2000). Bu öneriye gelebilecek en önemli eleştirilerden birisi kamunun bu işi ne kadar verimli yapabileceği olabilir. Burada kritik nokta kamunun oluşturacağı iktisadi işletmelerin özerk bir yapıda olmasıdır. TCMB ya da BDDK gibi özerk işletmeler oluşturmak, özel bir firma gibi teknokrat bir ekibin iş yapmasını sağlamak ve gerçek anlamda özerklik vermek istenen sonucu getirir kanaatindeyiz (Akintola vd., 2003).

Yerli ve yüksek teknoloji ürün geliştirme ve üretme konusunda kamu-özel işbirliğine dayanan bir model geliştirilmesi veya nasıl bir model geliştirilmesi gerektiği tartışılabilir. Burada her ülkenin kendi kurumsal ve sosyolojik yapısının nasıl bir işbirliği olması gerektiği konusunda bilgileri içerebileceğini düşünüyoruz. Başta Güney Kore olmak üzere Güney Doğu Asya Ülkeleri ya da İsrail gibi kendi dokusuna uygun örnekler bulunmaktadır. Türkiye'nin de kendi modelini geliştirebileceğine inanıyoruz. Bu model, piyasada özel sektörün teşviklerle yüksek teknoloji ürünleri üretmesine alternatif değil tamamlayıcı olarak düşünülmelidir. (Brinkerhoff ve Brinkerhoff, 2011).

Yerli enerji ve ara malı üretimi ile ithalatı düşüren, kamu – özel işbirliğini de katarak yerli yüksek teknoloji ürün ihracatını yükseltebilen bir Türkiye dış açığını, daha kapsamlısı cari açığını kapatacak, hatta fazlaya geçirebilecektir. Böyle bir durumda, kur baskısı kalkacak, enflasyon ve faizler düşerek sürdürülebilir büyümeyi sağlayacaktır. Döviz riskinin azalması kredi risklerini düşürecektir. Doğru bir model ile yerli üretimi geliştirmek Türkiye Ekonomisinin en önemli yapısal sorunlarından birisinin çözümüne büyük katkı sağlama potansiyelindedir.

KAYNAKÇA

- Akintola, A., Matthias, B. ve Cliff, H. (2003). *Public-Private Partnerships, Managing Risks and Opportunities*. Londra: Blackwell.
- Aslanoglu, E. (2003). Türkiye Ekonomisinin Yapısal Sorunları ve Mevcut Durum. *İktisat, İşletme ve Finans*, 18: 62-77.
- UN (2018). Comtrade Veri Tabanı ve The Observatory of Economic Complexity Erişim Adresi: www.un.org, 23 Kasım 2018.
- Brinkerhoff, D.W. ve Brinkerhoff, J.M. (2011). Public-Private Partnerships; Perspectives on Purposes, Publicness and Good Governance. *Public Administration and Development*. 31: 2-14.
- Çağlar, E. (2015). “Dünya bir köy olsaydı, Türkiye köyün nesi olurdu?”, Erişim Adresi: www.tepav.org.tr, 15 Ağustos 2017.
- Lipsey, R.G., Courant, P.N. ve Ragan, C.T.S. (1998). *Economics*. New York: Addison-Wesley.
- TCMB (2018) Ödemeler Dengesi İstatistikleri. Erişim Adresi: www.tcmb.gov.tr. 10 Aralık 2018.
- Osborne, S.P. (2000). *Public-Private Partnerships*, Londra: Routledge.

Gelecek Gelmeden Türkiye'nin Yapması Gerekenler

M. MUSTAFA ERDOĞDU

RÜZGÂRA TABİ OLMAK YA DA RÜZGÂRA YÖN VERMEK

Bu çalışma şu temel soruya cevap aramaktadır: “Türkiye geleceğe yön verebilecek önemli bir aktör olabilmek için ekonomide önceliklerini ne şekilde belirlemeli ve nasıl bir strateji uygulamalıdır?” Bu soruya cevap aramaya başlamadan önce iki basit gerçeği hatırlamakta fayda var. Birincisi, gelecek ancak ona yön verebilenlerindir. İkincisi, kendisini rüzgâra bırakanlar sadece rüzgârın götürdüğü yere gidebilir. Rüzgâr arkadan estiğinde iş kolaydır. Önemli olan rüzgâr ters yönde esmeye başladığında da ilerlemeye devam edebilmektir. Bunun yolu çok iyi bir hazırlık yapmaktan geçer.

Bu basit gerçeklere dikkat çekme nedenim, bugün aralarında Türkiye'nin de olduğu dünyanın birçok ülkesindeki egemen iktisat ideolojisinin, ekonomik kararları piyasa mekanizmasına, bir anlamda rüzgâra, bırakmayı tercih ediyor olmasıdır. Böyle bir tercihte bulunmak, kalkınmayı başarmış ülkeler için önemli bir sorun teşkil etmeyebilir. Ancak gerçek şudur ki, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana kalkınmayı başaraabilmiş ülke sayısı bir elin parmaklarını geçmez ve onlar da kalkınmalarını piyasa mekanizmasına bırakmamışlardır. Çünkü kalkınma köklü bir yapısal dönüşüm gerektirir ve böyle bir dönüşüm kendiliğinden gerçekleşmez.

Yukarıda işaret ettiğim temel soruyu cevaplayabilmek için ilk önce ulaşılabilecek hedefin önündeki engel ve fırsatların iyi analiz edilmesi gerekir. Ardından adanmış ve yetkin kadrolarla hedefin önündeki engelleri engel olmaktan çıkartabilecek stratejiler belirlenmelidir. Devamında yapılması gereken ise, hedefe ulaşmaya hizmet edecek politikaların tespit edilerek detaylandırıldığı bir yol haritasının hazırlanmasıdır. Bütün bunların ardından hedefe kitlenen bir iradenin ortaya çıkması ve belirlenen politikaları kararlılıkla uygulayabilmesi gerekir.

Aşağıda ilk olarak Türkiye'nin uluslararası rekabette mücadele zemini olan Dördüncü Sanayi Devrimi (4.SD) sürecinin ne gibi özellikleri olduğu ve Türkiye için ne gibi tehdit ve fırsatlar oluşturduğu konusunu ele alacağım. Ardından, yakın geçmişte tehditleri fırsata dönüştürebilen bazı ülkelerin konumlarını nasıl iyileştirebildiklerine ilişkin gözlemlerimi paylaşacağım. Daha sonra Türkiye'nin mevcut yapısal sorunları ve rekabet gücüne ilişkin bazı değerlendirmeler yapacağım. Son olarak ise, Türkiye için bazı somut politika önerilerinde bulunacağım.

GELECEĞİN AYAK SESLERİ: DÖRDÜNCÜ SANAYİ DEVRİMİ

Bugün insanlık, merkezinde bilginin bulunduğu ve kısaca sanayinin dijitalleşmesi olarak tanımlanabilecek 4.SD ya da 4.00 olarak adlandırılan bir dönüşümün eşiğindedir. Bu dönüşüm kendisini ilk olarak yeni nesil yazılım ve donanımlarla ortaya koymuştur. Çok yüksek bilgi kapasitesi olan ve öğrenebilen yazılımlarla yapay zekânın sınırlarına gelinmiştir. İkinci önemli değişim, cihaz tabanlı internetin ya da nesnelerin internetinin (IoT) gelişmesidir. Böylece yeni dönemde enformasyon teknolojisi (IT) ile operasyonel teknolojinin (OT) birlikte çalışması mümkün hale gelmektedir (Yılmaz, 2016). Dijital dönüşümün diğer tetikleyicileri olarak Büyük Veri ve Analizi, Zenginleştirilmiş Gerçeklik, Eklemeli Üretim (3 boyutlu yazıcılar) ve Bulut Teknolojileri sayılabilir. 4.SD ile teknolojiler iç içe geçip kaynaşmaya, nesneler hem birbirleriyle hem de insanlarla iletişime geçmeye, yapay zekâ üretim sürecine katılmaya ve kendi kendisini düzenleyebilen otonom üretim süreçleri gündeme gelmeye başlamıştır. Artık üç boyutlu yazıcılarla evlerde insan bedeni için yedek organların bile üretilebileceği bir geleceğe yolculuk başlamıştır.

Önümüzdeki 10-20 yıl içerisinde üretimde hâkim model olması beklenen 4.SD birçok yenilikçi unsur içermektedir. Örneğin, 4.SD tüketicinin istekleri doğrultusunda bireyselleşmiş ürünler üretilebilmesi için değer zincirine bağlı tüm bileşenlerin gerçek zamanlı olarak birbiriyle etkileşimine olanak tanımakta ve böylece tüketiciler üretim süreçlerine etki edebilmektedir (Yazıcı ve Düzgaya, 2016: 61). Bu dönüşüm içerisinde yeni iş modelleri ortaya çıkmakta, klasik paradigma ya bağlı yerleşik yapılar sarsılmakta, üretim, tüketim, ulaşım ve sevkiyat sistemleri yeniden biçimlenmektedir. Bugün dünyanın en büyük taksi şirketi olan Uber hiçbir araca sahip değildir. Dünyanın en popüler medyasının sahibi Facebook hiçbir içerik yaratmamaktadır. En yüksek perakendeci piyasa fiyatına sahip Alibaba'nın hiç stoku, dünyanın en büyük konaklama sunucusu olan Airbnb'nin hiçbir gayrimenkulü bulunmamaktadır (Schwab, 2017: 30).

DÖRDÜNCÜ SANAYİ DEVRİMİNİN YOL AÇTIĞI TEHDİT VE FIRSATLAR

4.SD ile üretim süreci yapay zekâ ve makineler arası iletişim teknolojileri ile donatılmakta ve emeğe ihtiyaç giderek ortadan kalkmaktadır (Yazıcı ve Düzgaya, 2016: 67). Geçtiğimiz yüzyılın üretim modelinde iş gücü, maliyetin önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Dolayısıyla yüksek iş gücü maliyetinden kaçan gelişmiş ülke yatırımcıları, üretimlerini emeğin görece ucuz olduğu ülkelerde gerçekleştirme eğilimindeydiler. Ancak artık üretimin geriye göç ederek ışıksız akıllı fabrikalarda yapılma zamanı gelmiş görünmektedir (Banger, 2016: 489).

Makineleşmenin artmasının bir sonucu olarak akıllı fabrikalarda işgücü ihtiyacının azalması ve küresel düzeyde işsizliğin artması büyük olasılıktır. Yalnızca makina operatörlüğü, duvarcılık ve terzilik gibi el işleri değil, kasiyerlik, sekreterlik, banka veznedarlığı gibi rutin kafa işleri de her geçen gün daha yüksek bir hızla yok olmaktadır. Yılmaz'a (2016) göre, 1981-1991 yılları arasında bu işlerde söz konusu olan istihdamdaki azalma % 5,5 iken, 1991-2001 arasında % 6,6'ya, 2001-2011 arasında ise % 11'e yükselmiştir. Yapay zekânın gelişmesiyle yalnızca rutin işler değil, yetenek isteyen kafa işleri de ortadan kalkma tehdidi ile karşı karşıyadır.

Belirtmek gerekir ki, 4.SD ile birlikte ortaya çıkacak yeni iş alanları, bu sürecin neden olduğu işsizliği telafi edebilecek boyutta değildir. Dolayısıyla, işsizliğin bütün dünyada giderek artmasını beklemek gerekir. Bu durumun hemen her ülkede toplumsal barış zeminini zayıflatacağı ve kapitalist sistemin çelişkilerini keskinleştireceği öngörülebilir. Bu koşullar altında, Erdoğan ve Akar'ın (2020) işaret ettikleri üzere, artık herkes için koşulsuz bir temel gelir uygulanma zamanı gelmiş görünmektedir. Diğer taraftan, Oxfam (2018) verilerine göre, bugün çok eşitsiz bir şekilde dünya servetinin yarısı sekiz kişinin ellerindedir. 4.SD bu eşitsizliği daha da artırmaya elverişlidir.

İleri teknolojilerin gelişmiş ülkelerde yoğunlaşması, ileri teknolojiye ulaşamayan ülkeleri oyunun dışına doğru iten bir etkiye sahiptir (Banger, 2016: 492). Bu sürecin gereklerini yerine getirememesi durumunda Türkiye rekabet gücünü giderek kaybedebilir ve Dünya iş bölümünde katma değeri yüksek mal ve hizmetleri değil, katma değeri düşük mal ve hizmetleri üretmek durumunda kalabilir.

4.SD başlamış bir yolculuktur ve bunun dışında kalmak gibi bir seçenek yoktur. Kaldı ki, sanal 3D geliştirme, dijital planlama ve izleme gibi yeni iş süreçleri, verimliliği ciddi oranda artırma ve % 70'e varan enerji tasarrufu sağlama potansiyeline sahiptir. Burada bireylere, firmalara ve devletlere düşen rol, yeni devrimin fırsatlarından en iyi şekilde yararlanmak, tehdit ve riskleri ise en aza indirmektir.

DÖRDÜNCÜ SANAYİ DEVRİMİ ARZI ENDAM EYLERKEN TÜRKİYE: YAPISAL SORUNLAR VE REKABET GÜCÜ

Cari fiyatlarla GSYİH açısından 2000 yılında dünya sıralamasında 17'nci sırada yer alan Türkiye, 2017 yılında da aynı sıradadır. Bu veri, Türkiye'nin ekonomik açıdan ortalama bir performans göstermekte olduğunu, yukarıya doğru bir sıçrama yapmayı başaramadığını ortaya koymaktadır. Oysa Türkiye yıllardır kuruluşunun 100'üncü yılı olan 2023 yılında Dünyanın ilk 10 ekonomisi arasına girme hayali kurmaktadır. Ancak Türkiye'nin son 18 yıldaki ekonomik performansına bakıldığında bu hedefin "artık hayal bile olması mümkün görünmüyor" (Eğilmez, 2018). Çünkü bugün Türkiye ekonomisi çok ciddi yapısal problemlerle karşı karşıyadır.

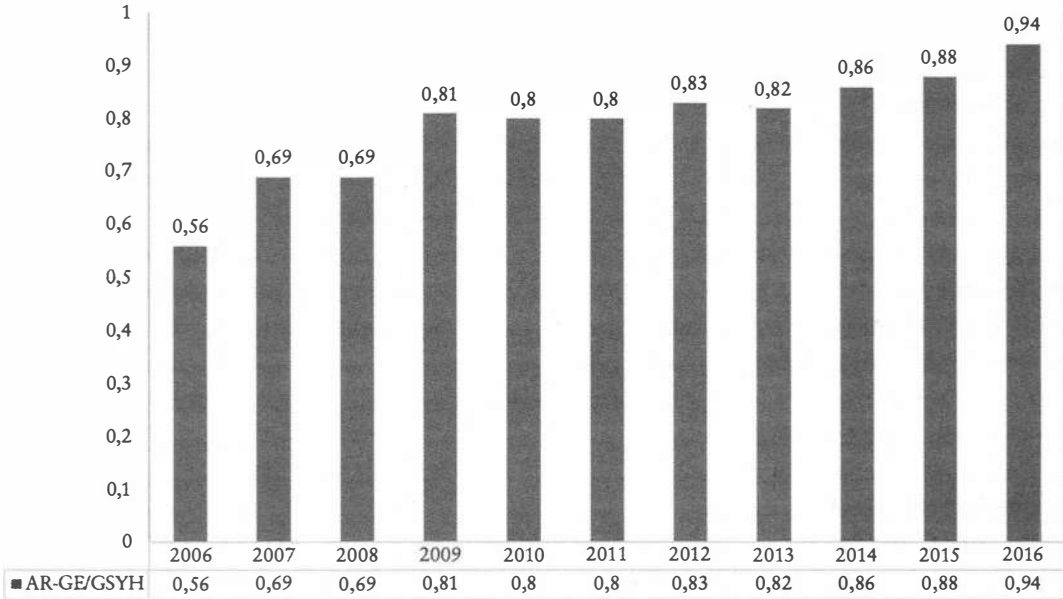
Üretim istatistikleri incelendiğinde, Türkiye'de genellikle orta veya düşük seviyede teknoloji ile üretim yapıldığı ve düşük katma değerli ürünler üretildiği görülmektedir (Adıgüzel, 2011). Bu ise, Türkiye'yi orta gelir ya da orta teknoloji tuzağı olarak adlandırılan bir ekonomik aralığa hapsedmektedir. Türkiye dünyada talebi olan mal ve hizmetleri üretip satabilme konusunda yeterince başarılı olamadığı için gayri safi yurtiçi hasılası 2006 yılından itibaren 800 milyar ABD doları seviyelerinde takılı kalmıştır.

Türkiye'nin önemli yapısal sorunlarından birisi, tasarrufların ve bununla da bağlantılı olarak yatırımların GSMH'ya oranının düşük olmasıdır. Tasarrufların yetersiz olmasının bir sonucu olarak Türkiye'nin büyümesi yabancı sermaye girişine bağımlıdır. 2017 sonu itibariyle Türkiye'nin toplam brüt dış borçlarının miktarı, yaklaşık % 70'i özel sektöre ait olmak üzere 453,2 milyar dolar düzeyindedir (Bloomberg, 30 Mart 2018).

Türkiye'nin çok önemli bir diğer yapısal sorunu, ihracatın ithalata bağımlılık oranının yüksek olmasıdır. Bu durumda katma değeri yüksek ürünlerin toplam üretim ve ihracat içeri-
sindeki payı düşük kalmaktadır. EBSO (2015) verilerine göre, ihracatta yüksek katma değere
sahip ileri teknoloji ürünlerinin oranı 2014 yılında sadece % 3,4 düzeyindedir. Küresel pazarlarda
Türkiye'nin ekonomik rakipleri olarak değerlendirilebilecek ülkelerde ise bu oran % 15-45 ban-
dındadır. Dolayısıyla Türkiye'de büyüme yüksek cari açık pahasına gerçekleşmektedir. 2018 yılı
Nisan ayı itibariyle yaklaşık 50 milyar dolar civarında olan yüksek cari açık ise, Türkiye'nin kriz
riskini, dolayısıyla da dış açığını kapatmak için bulmak durumunda kalacağı borçlar için ödeye-
ceği risk primini artırmaktadır.

Türkiye'de gerçekleştirilen üretimin dünyada talebi artmakta olan ürünleri karşılama gibi
bir hedefi bulunmamakta, çoğu Türk girişimcisi bugün hâlâ talep görmeye devam eden İkinci
Sanayi Devrimi ürünlerini üretebiliyor olmakla yetinmektedir. Ülkede katma değeri ve yerli katkı
oranını artıracak bir sanayi ve teknoloji politikası uygulanmıyor olması, yüksek cari açığın en
önemli nedenidir. Ayrıca Ar-Ge harcamalarının GSMH'ya oranının düşük olması da ülkede yük-
sek teknolojiye sahip ürünler üretilebilmesinin önünde bir engel oluşturmaktadır.

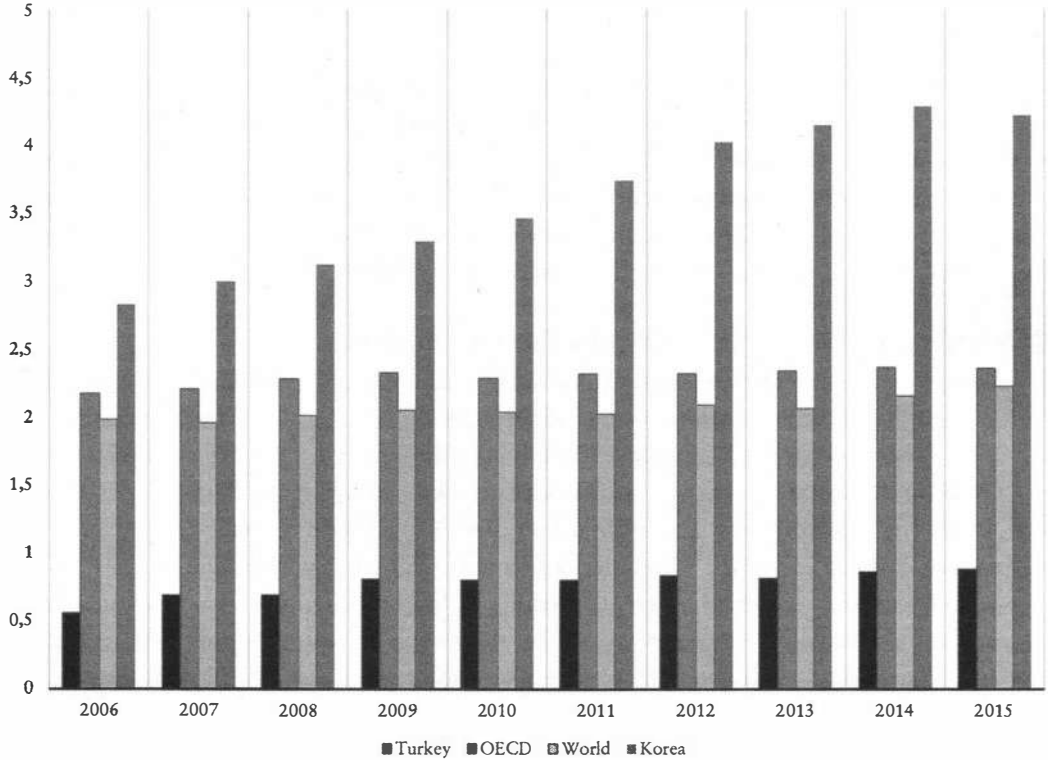
GRAFİK 38.1
Türkiye'de Ar-Ge Harcamalarının GSYİH'ya Oranı

Kaynak: TÜİK, (2019) Temel İstatistikler, AR-Ge Faaliyetleri istatistiklerinden tarafımızca derlenmiştir.

Grafik 38.1'de görüldüğü gibi, Türkiye'de Ar-Ge harcamaları son 10 yıldır oldukça düzenli bir şekilde artmaktadır. Ancak bu artışa rağmen Grafik 38.2'de görüleceği üzere Ar-Ge harcamaları rekabet etmek durumunda olduğumuz birçok ülkeye kıyasla çok düşük seviyededir. Türkiye'de Ar-Ge harcamalarının GSMH'ya oranı OECD ortalamasının yarısından daha azdır. Güney Kore ve İsrail gibi Ar-Ge'ye GSMH'larından dünyada en yüksek payı ayıran ülkeler ile karşılaştırıldığında, oransal olarak bu ülkelerin yalnızca % 21'i kadar harcama yaptığı görülmektedir. Mutlak değer olarak ise örneğin Güney Kore Türkiye'nin 10 katından daha fazla Ar-Ge harcaması yapmaktadır.

GRAFİK 38.2
Seçilmiş Ülke Ar-Ge Harcamalarının GSMH'ye Oranı

Kaynak: Türkiye verileri TÜİK (2019) Temel İstatistikler, Ar-Ge Faaliyetleri İstatistiklerinden, Güney Kore, İsrail ve OECD verileri OECD Temel Bilim ve Teknoloji Göstergeleri (2013, 2015, 2019) verilerinden tarafımızca derlenmiştir.

Türkiye'nin en önemli yapısal sorunlarından birisi yüksek oranlı büyüme gerçekleştirdiğinde bile işsizlikte önemli bir azalmanın olmamasıdır. Türkiye'de büyüme oranı yakın zamana kadar Batı ortalamalarının üzerinde olmuştur. Ancak neredeyse iki yıldır Türkiye derin bir ekonomik kriz yaşamaktadır ve yakın zamanda da bu krizden çıkılabilecek gibi görünmemektedir. İşsizlik oranı 2019 yılı Ağustos ayında TÜİK verilerine göre % 14,0'e yükselmiştir. Genç nüfustaki işsizlik genelde % 27,4 genç kadın işsizliğinde ise % 34,6 gibi daha da aşırı seviyelere ulaşmıştır. Bu durum, toplumda iyimserlikten uzaklaşma ve giderek umudunu kaybetme gibi sonuçlar doğurmakta ve adeta toplumsal dokuyu çürütmektedir. Son zamanlarda giderek artan şekilde basına yansıyan birkaç aile ferдинin birlikte intihar etmesi şeklindeki olaylar, geçim sıkıntısı ve yoğun umutsuzluk ile yakından ilgili görünmektedir. Gelecekte umudun kesildiği durumların toplumsal patlamalara zemin oluşturduğu ve vahim sonuçları olduğu ise sır değildir. Cari açıkta olduğu gibi, işsizliği de azaltmanın yolu, yerli katkı oranı yüksek mal ve hizmetlerin toplam tüketim içindeki payını artırmaktan geçmektedir.

Dünya Ekonomik Forumu'nun (WEF) 137 ülkeyi karşılaştırdığı 2017-2018 Küresel Rekabet raporunda Türkiye 53. Sırada yer almıştır. İlk üç sırayı İsviçre, Amerika ve Singapur'un aldığı bu raporda Birleşik Arap Emirliği 17., Katar 25., Suudi Arabistan 30., Bahreyn 44. ve Kuveyt 52. olarak Türkiye'nin önünde yer almıştır (WEF, 2017: ix). Bu rapor, parlak bir durumda olmadığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Türkiye'nin 2012 yılında bu sıralamada 43. olduğunu dikkate aldığımızda durumun iyiye doğru gitmediği de aşikârdır.

GÜNEŞİN ALTINDA TÜRKİYE'NİN YERİ NE OLABİLİR?

Eğer Türkiye dünya sıralamasında hızla yukarı tırmanmak istiyorsa, bu ancak farklı politikalarla mümkün olabilir. Son 18 yılda Endonezya GSYİH'sını 5,7 kat, Çin ise 9,8 kat artırabilmeyi başarabilmiştir. Benzer başarıları 1960'lı ve 1970'li yıllarda Japonya, 1970'li ve 1980'li yıllarda ise Güney Kore ve Tayvan göstermiştir. Eğer Türkiye gerçekten dünyanın en büyük ilk 10 ülkesinden birisi olmak istiyorsa, olağanüstü performans sergileyebilmiş ülkelerin bunu nasıl başarabildiklerinden ders çıkarmak ve politika önceliklerini ona göre değiştirmek durumundadır.

Büyük başarılar nadiren mükemmel koşulların bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. İlginç bir şekilde, koşulların zor olması büyük başarılar için zemin hazırlıyor gibi de görünmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nda yerle bir olan ve doğal kaynaklar açısından pek de parlak bir durumda olmayan Almanya ile Japonya'nın aradan 50 yıl geçmeden dünya ekonomisinde ulaştıkları konum arada böyle bir ilişki olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu konuda Kore çok daha iyi bir örnek gibi görünmektedir.

Kore İkinci Dünya Savaşı öncesinde Japonya'nın sömürgesi olarak bütün kaynaklarının kontrolünü kaybetti. Ardından Dünyanın en kanlı savaşlarından birisi olan ve üç yıl süren Kore Savaşı'nın yıkımını yaşadı. 1953 yılında Kore Savaşı bittiğinde bir milyondan fazla Koreli yaşamını kaybetmiş, ülke tarumar olmuş, Kuzey ve Güney Kore olarak ikiye bölünmüştü. Kore,

Gana'dan daha fakirdi ve kişi başına düşen gelir Türkiye'deki seviyenin üçte biri kadardı. Ancak Güney Kore kalkınabilmek için çok büyük bir mücadele verdi. Tarihte yaşanan belki de en dramatik yapısal dönüşümü gerçekleştiren Güney Kore, bugün Japonya ve Amerika gibi teknoloji devleriyle başa baş rekabet edebilecek duruma gelebildi (Erdoğan ve Tiryakioğlu, 2020).

TEHDİTLERİ FIRSATA DÖNÜŞTÜREBİLEN ÜLKELER VE SANAYİ POLİTİKASI

Bugünün sanayileşmiş ülkelerinin çoğu, Chang ve Grabel'in (2005: 23-24) işaret ettikleri gibi, İkinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı tahribatın ardından sanayi politikaları kullanmışlardır. Sanayi politikası özellikle Japonya, Fransa, Norveç, Avusturya ve Finlandiya'nın savaş sonrası ekonomik dönüşümüne önemli katkılar yapmıştır. Sanayi politikası Thoburn'a (2016: 25) göre, piyasanın gerçekleştiremeyeceği yapısal dönüşümleri hükümetlerin uyarması ve hızlandırmasıdır. Chang ve Grabel (2005: 99) seçici sanayi politikasının ulusal ekonomik refahı uzun vadede artırma amacıyla belirli sanayileri ve sektörleri geliştirmeye öncelik veren araç ve yöntemleri içerdiğine işaret etmektedirler. Bu araç ve yöntemler arasında dış ticaret sübvansiyonları; lisanslar, kredi ve sermaye tahsisleri ile fiyatları ve yatırımları yönlendirmek bulunmaktadır.

Wade'in (1990: 345) altını çizdiği gibi, Kuzeydoğu Asya'nın başarılı yeni sanayileşmiş ülkelerindeki devlet müdahaleleri, neo-klasik yaklaşımın kabul edebileceği "iyi müdahale" düzeyinin çok ötesine taşmıştır. Hızlı gelişme gösterdikleri dönemlerde bu ülkeler, iddia edildiği gibi serbest ticarete fazla bel bağlamamışlardır. Bilakis, bu süreçte devletin doğrudan rolü öne çıkmıştır. Güney Kore üzerine yaptığı çok önemli çalışmasında Amsden (1989), sanayileşmeye geç başlayan ülkelerin kaynak dağılımını ilerde dinamik karşılaştırmalı üstünlüklerini oluşturacak aktivitelere yöneltebilmeleri için önemli fiyatların "yanlış" olmasını sağlamaları gerektiğinin altını çizmiştir.

Kuzeydoğu Asya ülkelerinde devlet bürokrasisinin uyguladığı seçici müdahaleler, ekonomik gelişmenin uzun dönem ihtiyaçları açısından hemen her zaman, piyasa güçlerinin başarabileceğinden çok daha iyi sonuçlar sağlamıştır. Bebek endüstriler tezi temelinde anahtar bazı sektörlerin desteklenmesi şeklindeki stratejik sanayi politikası, bu ülkelerin iktisadi başarısında merkezi rol oynamıştır (Erdoğan, 2000).

Evans (1989), Amsden (1989) ve Wade (1990) gibi yazarların altını çizdikleri temel nokta, kalkınma sürecine geç katılan ülkelerin ekonomik performanslarında görülen çeşitliliğin, bu ülke devletlerindeki kapasite farklılıklarından kaynaklandığı iddiasıdır. "Rantın olduğu yerde rant arayışının da olacağı" görüşünü kabul etmelerine rağmen bu yazarların problemin çözümüne ilişkin önerileri, "devleti iktisadi olayların dışına çıkarmaya çalışmak değil, yetkin bir bürokrasinin temini yoluyla rant arayışını bloke etmektir." Türel'in (2008: 12) dikkat çektiği üzere, sanayi politikaları içinde bulunan tarihsel koşullar ve çıkar çatışmalarınca şekillenen siyasal bir süreç sonucunda ortaya çıkar. Bir sanayi politikası uygulanıp uygulanmayacağı kararının ortaya çıkması kadar, bir sanayi politikasının nasıl ve kimlerin denetiminde uygulanacağı hususları da son derece önemlidir.

SONUÇ YERİNE: TÜRKİYE İÇİN BAZI SOMUT POLİTİKA ÖNERİLERİ

4.SD'nin ayak seslerinin giderek yakından duyulmaya başlandığı günümüzde Türkiye'nin içinde bulunduğu orta teknoloji tuzağını aşarak karşılaştırmalı üstünlükler merdiveninde yükselmesi ve ileri düzeyde gelişmiş 4.SD ülkeleri arasına katılabilmesi için daha fazla zaman kaybetme lüksü yoktur. Türkiye'nin önceliklerini ciddi bir şekilde yeniden gözden geçirmesi ve yapısal problemlerine hızla çözümler üretmesi bir seçim olmaktan çıkmış, bir zorunluluk haline gelmiştir. Türkiye'nin karşı karşıya olduğu tehlike, ileri teknolojiye ulaşamadığı için "oyunun dışına doğru itilmek"tir.

Türkiye gibi sermaye birikimi yetersiz olan ülkeler sermayeden ziyade beşerî kaynaklar açısından karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Ancak günümüz dünyasında beşerî kaynaklar yalnızca niteliği ve yaratıcılığı yüksek ise bir ülkenin uluslararası rekabet gücünü anlamlı bir şekilde artırabilmektedir. Dolayısıyla, Türkiye önceliği işgücünün niteliğini ve yaratıcı düşünme yetisini artırmaya vermelidir. Bunun için ilk olarak devlet, üniversiteler ve özel sektör arasında stratejik bir işbirliği oluşturup bilgi teknolojilerindeki yeniliklere odaklanan bütünleşik bir eğitim ve teknoloji politikası geliştirmeye odaklanmalıdır. Bu konuda başarı kazanıldığında Türkiye'nin katma değeri yüksek teknoloji ürünleri üretmek ve ihracattaki payını artırabilmesi için çok önemli bir zemin oluşmuş demektir.

Eş zamanlı olarak yapılması gereken, devletin sanayide arzulanan yapısal değişimi sağlayabilecek ve teknolojik gelişmesine yön verebilecek teşvik ve caydırma mekanizmalarını devreye sokmasıdır. Başka bir ifade ile devletin daha fazla zaman kaybetmeden seçici sanayi politikası uygulamaya başlaması gerekir. Türkiye'nin enerji açısından dışa bağımlı olması, bir taraftan enerji güvenliği sorununa yol açmakta diğer taraftan da cari açığın önemli bir nedeni olarak ekonomiyi kırılganlaştırmaktadır. Kalkınmasını sürdürülebilir bir temele oturtabilmek için Türkiye'nin uygulayacağı sanayi politikasında önceliği hızla enerjide dışa bağımlılığı azaltmaya vermesi yerinde olacaktır. Bu çerçevede uygulanacak sanayi politikası bir taraftan enerjiyi daha verimli kullanmaya, diğer taraftan da fosil yakıtlarla rekabet edebilecek fiyatlarla yenilenebilir enerji elde etmeye odaklanmalıdır.

Enerji verimliliğini artırarak enerji tasarrufu sağlama doğrultusunda hedef, toplam enerji tüketiminin yaklaşık % 40'ının gerçekleştiği binaların enerji verimli hale getirilmesi olmalıdır. Binalarda enerji verimliliği sağlamanın en etkili yolu, binaları enerji etkin sistemler olarak tasarlamak ve uygun malzemeler ile inşa edebilmektir. Enerji standartları getirilmesi, düşük enerji tüketen yeşil binaların yaygınlaşmasını hızlandıran en önemli faktördür (Zalejska-Jonsson, 2011). Ayrıca belirtmek gerekir ki, ilk yapım esnasında yaklaşık ekstra % 2 maliyet ile binalarda çok ciddi enerji tasarrufu sağlanabilmektedir (Bkz. Erdoğan vd., 2015). Enerji tasarrufu sağlamaya yönelik harcamaların bir tüketim değil, kendisini 3 ila 5 yıl gibi çok kısa zamanda geri ödeyen bir yatırım olduğuna özellikle dikkat çekmek gerekir. Kaldı ki, bu tür yatırımların enerji tasarrufuna ve çevreye olan katkısı yapılan yatırım kendisini ödedikten sonra da devam edecektir.

Bir ekonomide teknolojik gelişme en çok imalat sanayiinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla, imalat sanayiinde yatırımların artırılması teknolojik yayılma (diffusion) ve gelişme açısından kritik önem taşır. Bu noktadan hareketle, yeşil binaların Türkiye’de hızla yaygınlaştırılabilmesine hizmet edecek bazı malzemeler ile bazı yenilenebilir enerji üretmeye yönelik araç ve teçhizatın uluslararası rekabet gücü kazanacak şekilde yerel olanaklarla üretilmesini sağlayacak bir sanayi politikası çok yerinde olacaktır.

Önerilen, özellikle Güney Kore ve Çin’in uyguladıkları seçici sanayi politikasını örnek alarak seçilmiş bazı ürünlerin üretiminin ciddi bir maliyet düşüşü ve kalite artışı sağlamaya hizmet edecek şekilde büyük ölçekte yapılmasıdır. Güney Kore bunu 1990’lı yılların başlarında Dünya mikrodalga fırın piyasasının % 40’ını eline geçirerek yapmıştır. Şimdi ise % 43’lük payla dünyanın en büyük 2. gemi üreticisidir. Bugün Güney Kore ekonomisi, dünya LCD TV üretiminde % 37 paya sahip olup tüketici elektroniği, mobil geniş bant ve akıllı telefonlarda dünya lideridir. Benzer şekilde Çin bugün dünya çelik üretiminin yaklaşık yarısını tek başına gerçekleştirmektedir.

En somut önerimi ortaya koymadan önce kısaca Türk savunma sanayii ile otomotiv yan sanayiinden bahsetmek yerinde olacaktır. Yerli katkı oranının artırılması ve dışa bağımlılığın azaltılması savunma sanayiinin güçlenmesi ve ülkenin güvenliğinin sağlanması açısından stratejik önem taşır. Aselsan gibi savunma sanayii firmaları, Türkiye’nin teknolojik bağımsızlık çabalarında ön sıralarda yer almaktadır. Bugün Aselsan cirosunun % 6’sını, ya da Türkiye ortalamasının altı katından fazlasını Ar-Ge’ye harcamaktadır. Bu firmanın teknolojik birikimini sivil alana da aktardığı bilinmektedir.

Yerli savunma sanayiinin gelişmesi doğrultusunda yapılan harcamalar, bazı geri ve ileri bağlantılarının yüksek olması nedeniyle diğer birçok endüstrinin gelişimine olumlu katkıda bulunabilmektedir. Dolayısıyla, savunma sanayiinde özellikle teknolojik yetenek geliştirme ve yerleştirme oranının artırılması için seçici sanayi politikaları uygulanması yerindedir. Bugüne kadar uygulanan politikaların bazı önemli sorunları bulunmaktadır. Ancak yine de ana hatları itibariyle yaklaşım doğrudur. Bu politikaların sonucu olarak yerli katkı oranı artırılabilmiş ve teknolojik açıdan dışa bağımlılık önemli ölçüde de olsa azaltılabılmıştır (Erdoğan ve Zülfüoğlu, yayın sürecinde).

Türkiye otomotiv yan sanayii bugün uluslararası düzeyde rekabet gücü kazanmış durumdadır. Otomotiv yan sanayiinin birikiminden yararlanarak rüzgâr türbini üretiminde dünya çapında iddialı hale gelmek kanaatimce olanaklıdır. Ancak bunun gerçekleştirilebilmesi için yerli otomobil üretme girişiminde olduğuna benzer bir şekilde özel sektör ile hükümet arasında stratejik bir iş birliği tesis edilmesi gerekecektir. Burada Türkiye’nin Dünyanın en önemli ilk beş rüzgâr türbini ve rüzgârgülü üreticisinden birisi olmayı bir sanayi politikası hedefi olarak ortaya koyması yerinde olur. Böyle bir hedefe ulaşmanın en azından zaman alacağı, hedefe ulaşmanın ise bir garantisinin olmadığı ortadadır. Ancak böyle bir politika sayesinde en azından bir dizi olumlu sonucun ortaya çıkacağı kesindir.

Rüzgâr türbinlerinin ve genellikle ulaşım maliyetlerinin yüksek olması nedeniyle ithal edilmesi pek tercih edilmeyen rüzgârgülü gövdelerinin ülke içinde üretilmesi hem ilgili ana sanayi hem de yan sanayi firmalarında istihdamı artıracaktır. Ölçek ekonomilerinden yararlanarak gerçekleştirilen yerli rüzgârgülü üretimi, maliyetleri aşağı çekeceğinden bu sayede ülke içinde rüzgârdan elektrik elde etme olanakları da genişleyecektir. Böyle bir durum sadece çevre ve enerji güvenliği açısından olumlu değildir. Aynı zamanda rüzgârgüllerinin ve fosil yakıtların daha az ithal edilmesinin bir sonucu olarak cari açık da daralacaktır.¹ Eğer dünyanın en önemli ilk beş rüzgâr türbini üreticisinden birisi olmayı başarabilirse, Türkiye Dünyada talebi artmakta olan bir ürünü yerli katkı oranı yüksek bir şekilde satabiliyor olması sayesinde cari açık vermek bir yana, cari fazla veren bir ülke haline gelebilir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, M. (2011). *Uluslararası Rekabet Gücü: Belirli Faktörler ve Ölçülmesi, Türkiye Bağlamında Bir Değerlendirme*. 1. Baskı, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Amsden, A. H. (1989). *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. New York: Oxford University Press.
- Banger, G. (2016). *Endüstri 4.0 ve Akıllı İşletme*. Ankara: Dorlion.
- Bloomberg (2018). Brüt Dış Borç Stoku 453.2 Milyar Dolar Oldu. 30 Mart, Erişim Adresi: <http://www.bloomberg.com/haberler/haber/2107821-brut-dis-borc-stogu-4532-milyar-dolar-oldu> Erişim Tarihi: 10.05.2018
- Chang, H. J. ve Grabel, I. (2005). *Kalkınma Yeniden: Alternatif İktisat Politikaları El Kitabı*. Ankara: İmge.
- EBSO (2015). 2014 Yılında Türkiye, Dünya Ekonomisi, 2015 Yılından Beklentiler, Ege Bölgesi Sanayi Odası, Ocak http://www.ebso.org.tr/ebsoimedia/documents/-2014-yilinda-turkiye-dunya-ekonomisi-ve-2015-yilinda-beklentiler-_34774102.pdf Erişim Tarihi: 10.05.2018.
- Eğilmez, M. (2018, 15 Nisan). Türkiye Ekonomisinin Dünyadaki Yeri. Erişim Adresi: <http://www.mahfiegilmez.com/2018/04/turkiye-ekonomisinin-dunyadaki-yeri.html> Erişim Tarihi: 10.05.2018.
- Erdoğan, M. M. (2000). Devletlerin Kalkınmacı Kapasiteleri: Kuramsal Bir Yaklaşım. *İktisat Dergisi*, 404: 21-39.
- Erdoğan, M. M. ve Akar, S. (2020). Dördüncü Sanayi Devrimi Çerçevesinde Koşulsuz Temel Gelir: Türkiye için Bir Değerlendirme, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, Aralık.
- Erdoğan, M. M. ve Karaca, C. (2014). A Road Map for a Domestic Wind Turbine Manufacturing Industry in Turkey. *Economic Behavior, Game Theory, and Technology in Emerging Markets*, (Der., B. Christiansen and M. Basilgan), Hershey, PA: IGI Global, s. 57-90.
- Erdoğan, M. M. ve Tiryakioğlu, M. (2020). Tek Nesilde Sefaletten Zenginliğe Güney Kore Kalkınmasında Devletin Rolü. (Der.) M. Tiryakioğlu, *Devletle Kalkınma*, İstanbul: İletişim.
- Erdoğan, M. M. ve Zülfüoğlu, Ö. (yayın sürecinde) Crowding-in Effect of Public Expenditures: Examples from the Turkish Defence Industry.
- Erdoğan, M. M., Karaca, C., Çamlıbel, E., Alhanlıoğlu, G., Akgün, Y. ve Uğurlu, D. (2015). Enerji Tasarrufu Perspektifinden Çevre Dostu Sosyal Binalar ve Yaygınlaşmasına Hizmet Edebilecek Maliye Politikaları. 30. Türkiye Maliye Sempozyumu, 15-20 Mayıs 2015, Antalya, Türkiye.

¹ Bu öneriye ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Erdoğan ve Karaca (2014).

- Evans, P. (1989). Predatory, Developmental and Other Apparatuses: A Comparative Political Economy Perspective on the Third World State. *Sociological Forum*, Aralık, 4(4): 561-587.
- OECD (2013). Main Science and Technology Indicators, Volume 2012/2. Erişim Adresi: https://read.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/main-science-and-technology-indicators/volume-2012/issue-2_msti-v2012-2-en#page22 Erişim Tarihi: 21.11.2019.
- OECD (2015) Main Science and Technology Indicators, Volume 2014/2. Erişim Adresi: https://read.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/main-science-and-technology-indicators/volume-2014/issue-2_msti-v2014-2-en#page23 Erişim Tarihi: 21.11.2019.
- OECD (2019). Main Science and Technology Indicators, Volume 2019/1. Erişim Adresi: https://read.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/main-science-and-technology-indicators/volume-2019/issue-1_g2g9fb0e-en#page13 Erişim Tarihi: 21.11.2019.
- Oxfam (2017). Just 8 Men Own Same Wealth as Half the World. Erişim Adresi: <https://www.oxfam.org/en/press-room/pressreleases/2017-01-16/just-8-men-own-same-wealth-half-world> Erişim Tarihi: 10.05.2018.
- Schwab, K. (2017). *Dördüncü Sanayi Devrimi*. İstanbul: Optimist.
- Thoburn, J. T. (2016). Trade and Industrial Policy for Development, *Handbook of Research on Comparative Economic Development Perspectives on Europe and the MENA Region*, (Der.) M. M. Erdoğan ve B. Christiansen, Hershey, PA: IGI Global, s. 25-35.
- TÜİK (2019). Temel İstatistikler, Araştırma-Geliştirme Faaliyetleri İstatistikleri. Erişim Adresi: <http://tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> Erişim Tarihi: 21.11.2019.
- Türel, O. (2008). Türkiye'de Sanayi Politikalarının Dünü ve Bugünü. Erişim Adresi: http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Uye/TurelJan08.pdf Erişim Tarihi: 10.05.2018.
- Wade, R. (1990). *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*. Princeton: Princeton University Press.
- WEF (2017). *The Global Competitiveness Report 2017-2018*, World Economic Forum.
- Yazıcı, E. ve Düzkaya, H. (2016). Endüstri Devriminde Dördüncü Dalga ve Eğitim: Türkiye Dördüncü Dalga Endüstri Devrimine Hazır mı? *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama*, 7(6): 49-88.
- Yılmaz, M. (2016). Dördüncü Sanayi Devrimi ve İşçi Sınıfı, *Yol Siyasi Dergisi*, <https://www.yolsiyasidergi.org/dorduncu-sanayi-devrimi-ve-isci-sinifi-mehmet-yilmazer>.
- Zalejska-Jonsson, A. (2011) Low-energy residential buildings: Evaluation from investor and tenant perspectives, Licentiate Thesis, Building & Real Estate Economics, Department of Real Estate and Construction Management, Royal Institute of Technology, Kungliga Tekniska Högskolan, Stockholm.

Yerli Üretim Hangi Şartlarda Geliştirilebilir?

H. MAHİR FISUNOĞLU

Bu çalışmanın amacı; yerli üretimin hangi şartlarda geliştirilebileceğinin anlaşılmasına katkı sağlamak üzere, Türkiye ekonomisi üzerine bir analiz yapmaktır. Genellikle Cumhuriyet’ten itibaren, daha çok da yakın geçmişin anlaşılmasına, yerli üretimin tekrar geliştirilmesinin önündeki fırsat ve zorlukların tespitine çalışılacaktır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında başlayan sanayi hamlesi ve üretimde ulaşılan ümit verici başarıların yakın geçmişte bir sanayisizleşme, borçlanma ve istihdam yaratmayan bir ekonomiye dönüştüğünü/dönüşmekte olduğunu anlamak için hazırlanmış bir çalışmadır. Yerli üretimin geliştirilme önerileri de çalışmada yer almaktadır.

İçinde bulunduğumuz dönemin en önemli özellikleri, kapitalizmin tek başına hüküm sürüyor ve Asya’nın yükselen değer olmasıdır. Böylece Eurasya denilen bölge 1500’li yıllardan sonra tekrar önem kazanmaktadır.

İçinde bulunduğumuz dönemin bir diğer özelliği, ulusal orta sınıfların yerini küresel orta sınıf ve medyan sınıfların almakta olduğu gerçeğidir. Bu durumun “iyi” ya da “kötü” olduğuna dair henüz bir kanıt yoktur. Ancak, ulusal orta sınıflar, tıpkı ekonomide gördüğümüz “dışlama” etkisi gibi bir durumla karşılaşabilirler ve küresel orta sınıf oluşabilir. Ancak orta sınıfın varlığı, siyaseten istikrarı sağlayan bir unsurdur. Küresel düzeyde bir siyasi toplum yoktur. O halde küresel orta sınıf nedir? Ya da, küresel orta sınıf, küresel bir siyaset yaratabilir mi? Ulusal olarak “kötü” olan eşitsizliğin artması, küresel olarak “iyi” olan eşitsizliğin azalmasına yol açabilir mi? Böylece politik ve felsefi konulara küresel bakış açısı, yerel ve milli bakış açılarının yerini almaktadır. Eşitsizlik için de durum aynıdır. “Optimal” küresel gelir dağılımı konusu gündeme gelmektedir. Böylece, genel gözlemler şöyle sıralanabilir:

- Küreselleşmeye mesafeli olmak gerekir, çünkü, herkes için iyi olacağına dair bir garanti yoktur. Bunun için yurt içinde gelir dağılımını düzeltici politikaların uygulanması gerekir.
- İktisadi gücün göreceli olarak Asya’ya doğru kayması devam edecektir.
- Eğitimin kalitesini ve ulaşılabilirliğini geliştirmek gerekir. Özel okullaşma yerine kamu eğitime yatırım yapılması politikası benimsenmelidir.

- Vergi politikaları iktisat kitaplarında yazılan fonksiyonları sağlayacak şekilde olmalıdır. Cari gelirden alınan vergileri arttırmak kolay değildir, çünkü, hükümetlere olan güven azalmaktadır.
- Eğitime katılanların sayısal artışı iyidir, ancak, nitelik sorununu çözemeyecektir.
- Küreselleşme ve hizmet sektörünün büyüyor olması, işçi sendikalarının önemini azaltmaktadır.
- Yaşlanmakta olan nüfus, orta ve uzun dönemde yeni transfer harcamalarının finansmanını güçleştirmektedir.

Türkiye ekonomisi, genel bir bilgisi olan herkesin bileceği gibi, çok düşük gelir düzeylerinden başladı. 1924-2017 dönemi yıllık ortalama büyüme hızı (endeks değişikliklerine rağmen) % 5 olarak gerçekleşti. Bu oran uluslararası karşılaştırmalar açısından orta-yüksek bir oran olarak görülmelidir. Hızlı büyümenin yanında 1980, 1994, 1999, 2001, 2009, 2013, 2016 gibi kriz ve negatif büyüme yılları da oldu. Negatif büyümeler büyüme performansını düşürmenin yanında, daha önceki kazanımların da kaybına yol açtı. Nüfus artış hızı düştükçe kişi başına gelir artışları, nüfus artış hızlarının yüksek olduğu 1970'li 1980'li ve 1990'lı yıllara göre, daha yüksek olmaya başladı (Ortalama % 5'lik büyüme oranı, kişi başına ortalama % 3,8 oranında bir artışa tekabül etmektedir).

Buna karşılık özellikle 1980 sonrası dönemde kişi başına yurt içi tasarruf oranı dikkate alındığında yüksek cari açıklar, Türkiye ekonomisini dış şoklara karşı kırılgan hale getirmeye başladı. Yine de kamu borçlarının GSYİH'ya oranının (% 40), birçok gelişmiş ülkenin oranından daha düşük olarak tutulabilmesi de sağlandı.

Ancak, özel kesim tasarruflarının uluslararası standartlara göre düşük olması, Türkiye'yi dış sermaye girişine bağımlı hale getirmektedir. Bu tür sermayenin üretim kapasitesi yaratan ve genişleten uzun dönemli yatırımlara dönüşmesinin yaratacağı sorunlar tahmin edilebilir ve ölçülebilir. Ancak sermaye girişlerinin yaklaşık % 70'i kısa dönemli spekülasyon olduğu için sık sık karşılaşılan sert volatilitelere neden olmaktadır. 2023 yılı hedeflerinin en önde geleni, dünyanın en büyük 10 ekonomisi arasında yer almaksa, büyüme oranının istikrarlı olarak yılda ortalama % 7 oranında olması, Türk lirasının bu ortalama büyüme hızına uygun bir değerle hareket etmesi ve nihayet büyümenin nimetlerinin adil bir şekilde bölüşülmesi de gerekmektedir. Bu ise yatırımların GSYİH'ya oranının % 23-25 oranından az olmaması, yurt içi tasarrufların da bu orana olabildiğince yakın olması gerektiği şeklinde bir hesaplama yapılmasını gerektirmektedir. Böylece cari açığın GSYİH'e oranının % 5 seviyesinin altında kalması ve istikrarlı bir ekonominin sürdürülebilmesi nedeni ile dış ve iç borcun GSYİH'ya oranı giderek düşecektir. Ne var ki, son 15 yıldır tasarruf oranları bu oranın altında kalmaktadır, giderek gerilemekte ve % 15 seviyesinde seyretmektedir ve % 23-25 oranında bir yatırım büyüklüğünü desteklemekten çok uzak bir orandır.

Sorun, tasarruf oranlarının bu seviyelere çıkarılmasındaki zorluklardır. Bu zorluk, şu nedenlerden oluşmaktadır: a) Makro ekonomik istikrarın sürekliliği, finansal sektörün güçlü ve iyi

çalışıyor olması, vergi sisteminin tasarruf ve uzun dönemli yatırımları özendirilmesi, kar oranlarının yatırımları özendirici seviyede ve istikrarlı olması, piyasa kurallarının açıklığı, ekonomide keyfi kararların alınmaması, merkez bankasının oynaması gereken rolü oynaması, kamu ihalelerinin rekabetçi ve şeffaf olmasının sağlanamaması. b) İktisadi düzenleyici kurumların demokratik süreç ve denetimi olmadan işleyişini sürdürmesi değil, fakat, ekonomide gerçek rekabetin gelişmesini sağlayacak anlayışı sağlayamaması. c) Kamuda liyakatın ön planda tutulmaması. Özel sektör ise siyasi görüş, yakınlık yerine gerçek iktisadi kurallara göre hareket etmemesi. d) Vergi sisteminin artırımlı ve büyümeden elde edilen refahın adil dağıtılacağı bir sosyal dayanışma sisteminin kurulmuş olamaması.

Bu sistemin ekonomi yönetimindeki geçerliliği, sadece 2023 yılı olarak belirlenen bir hedef için değil, her zaman uygulanması gereken uygulamalardır ve ülke vatandaşlarına güven vermek ve geleceğe güvenle bakmak gibi önemli bir işlevi yerine getirecektir. Ekonomik başarı için gerekli olan bu koşullar, Türkiye'nin gerçek anlamda bir iç barış ve toplumsal birlikteliğe sahip olması ile birlikte düşünülmek durumundadır. Bunun için de başarılı bir demokrasi anlayış ve uygulaması gerekmektedir. Bireyleri, muhalefeti, azınlıkları ve dezavantajlı grupları sakıyan ve koruyan bir demokrasi anlayışı yerleşmek durumundadır. Cumhuriyet'i kuranlar böyle bir demokrasiyi kurmak istemişlerdi. O günkü koşullarda bu demokratik anlayış gerçekleşmemiş olsa bile, ülkede tam ve kuralları ile işleyen bir demokrasi kurulmak durumundadır. Gerçek ekonomik refaha böyle bir demokrasi ile ulaşıldığı ve bu iki kavramın birbirlerinin güçlü tamamlayıcıları olduklarına dair örnekler vardır.

Türkiye, henüz bu noktada değildir. Yazılı metinler (anayasa, yasa ve diğer kurallar) ne kadar gerekli ise davranış ve sosyo- politik alışkanlıklar da aynı derecede önemlidir. Bunları da tamamlayacak şekilde dış politika “yurtta sulh, cihanda sulh” yanında, ne başka ülkelerin iç işlerine karışmak, ne de kendi iç işlerimize başka ülkelerin karışmamasını sağlayacak şekilde yürütülmesi gerekmektedir. Böylece dış politika; demokrasi ile birlikte ekonominin gelişmesi için birlikte çalışacaktır. Ortadoğu'da bir çeşit yeni emperyal güç olma istiyor görüntüsü yerine, tarafsız arabuluculuk ve insani yardım dışındaki diğer ilişki türleri ve müdahaleler arzu edilmez.

Diğer ülkelerle karşılıklı, eşitlik ilkesine dayalı ve “yurtta sulh, cihanda sulh” ilkesine bağlı bir dış politika, Türkiye'nin dünyadaki saygınlığına katkı sağlayacaktır. Bu durum, Türkiye'nin çeşitli dış politika konularında diğer ülkelerle birlikte çalışmasına engel değildir. Dahası, Türkiye böylece daha başarılı olacaktır.

Bunun bir önemli parçası da Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ilişkilerini düzenlemesine bağlıdır. Avrupa Birliği, son yıllarda bir dizi krizi peş peşe geçirdi ve geçirmektedir: Yunanistan'ın iktisadi krizinden sonra, İngiltere'nin ayrılması, Avro bölgesindeki genel problemler, ayrılma isteğinde olan ülkeler, yavaşlayan büyüme hızı, “göç krizi” olarak adlandırılan bir kriz. Buna karşılık hâlâ büyük bir ekonomik güç olduğu gerçeğini de göz önünde tutmak gerekir. Ekonomik gücün ötesinde barış ve işbirliği ve genel sosyal başarıları da göz önünde tutulmalıdır. Bu günkü sorunlar aşıldıkça, yeni işbirliği şekilleri ortaya çıkacaktır. Muhtemel gidiş; maliye politikalarında daha

uyumlu, parasal birliğini tamamlamış ve finans (özellikle bankacılık) sistemini bu yeni duruma göre düzenlemiş, Avro etrafında bütünleşmiş bir yapının ortaya çıkması şeklindedir. Parasal birliğin bir parçası olmasa da Avrupa Birliği ve tek pazarın parçası olacak ve olmaya çalışacak ülkeler de olacaktır. Tek pazarın dışında; dış politika, terörizm, savunma, eğitim, bilim ve araştırma politikaları ve programları, çevre ve özellikle iklim değişikliği ve göç alanlarında geniş işbirliği fırsatları ortaya çıkmaktadır ve çıkacaktır. Türkiye'nin işbirliği yapması için mutlaka üye olması ya da parasal birlik içinde yer alması gerekmeyecektir, ancak, Avrupa Parlamentosunun ve Avrupa Komisyonunun içinde yer alarak da işbirliği imkanlarını kullanabilecektir. Böyle bir ilişki demeti, Türkiye'yi ne Ortadoğu'da tarafsız arabulucu, insani yardım politikaları ve barışı sağlayıcı amaçlarından uzak tutar, ne de iktisadi amaçlarından uzaklaştırır.

Cevap aranması gereken bir grup önemli soru şöyle sorulabilir: Türkiye “orta gelir tuzağı” denilen ve 10 bin ABD doları civarında kilitlenen gelir seviyesini arttırmak ve başta fiyatlar olmak üzere, üretim kararlarını da yer aldığı G-20 denilen grupta üst sıralara çıkmak için, üretim yapısında değişiklik yapmak durumundadır. Bu, hangi şekilde yapılabilir? Kamu teşviklerinin olmaması nerede ise imkânsız olsa bile, bu teşviklerin boyutu (ve kaynağı) ne olacaktır? Üretim yapısında değişiklik yapılmasının talebi nereden gelmektedir? Geleneksel üretim yapısındaki üreticiler, yeni bir üretim sistemine nasıl uyum sağlayacaklar? Dahası, böyle bir üretim sistemine tepki gösterecekler mi?

“Yeni üretim sistemi” için nesnel koşullar neler olabilir? Aslında, yeni üretim sistemi sanayide ileri teknoloji grubu denilen ve katma değeri yüksek bir ürün demetinin üretilmesini; bu yüksek teknolojinin tarımda da aynı şekilde kullanılarak yüksek katma değer ve yüksek verimlilik sağlamasını öngörmektedir. Yani ileri teknoloji ürünleri üretilmesi öngörülebilir. Bir önceki soru grubu, burada da karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye’de sanayi küçük ölçekli, düşük sermayeli, düşük öz kaynaklı olduğu için, ileri teknoloji yatırımlarına hem sermaye gücü ve hem de işletme anlayışı olarak yakın değildir. Bu tür üretimin toplam sanayi üretimi içindeki düşük payı ve ihracat içindeki % 3-4 ile temsil edilen payı da bu görüşü doğrulamaktadır. Aslında, ileri teknoloji ürünleri üreten ve ihracatta başarılı olan, büyük firmalarla üretim işbirliği yapabilen firmalar vardır, ancak, sayı ve üretim kapasitesi olarak azdır.

Sanayinin bu yapısı, kayıt dışına kolaylıkla kaymayı, taşeron işçi çalıştırmayı, vergi ve kredi olarak da devlete bağımlı olmayı kaçınılmaz hale getirmektedir. Böylece sanayiciler, hükümetin aldığı kararlara bağlı (ve güçleri oranında bu kararları etkilemeye çalışan) bir yapıda olmaktadır. Uygulanan teşvik sistemlerinin ve kullanılan kaynakların bir türlü istenen seviyelere gelmemesi, birbirine benzer organize sanayi bölgelerinde birbirine benzer üretimler yapılmasında da bu anlayışın etkisi vardır. Bu yapıdan, “ileri teknoloji ürünleri üreten” bir yapıya geçmenin birçok zorluğu bulunmaktadır: Bu ürünlerin teknolojisi büyük ölçüde yurt dışında üretilmektedir. Teknolojinin hızlı değiştiği de göz önüne alınırsa, bu teknolojileri satın almak yüksek maliyetleri gerektirmektedir.

İşçilik kalitesi üzerinde de kuşku vardır. Eğitim sistemimizin üretimi içselleştiren bir yapıya ve öğrencilere ortak çalışma, analiz yeteneği, hayal kurma, merhamet, paylaşma, umut, sevgi, spor, sanat gibi yaratıcılığı geliştiren erdemleri kazandırmakta yetersiz kalması, bu niteliklerin PISA, liseye ya da üniversiteye giriş sınavlarında yapılan fen, matematik, ya da Türkçe sorularından daha az ilgi çekmesi; fen, matematik ve Türkçe'nin gelişmesinde ne kadar önemli olduğunun farkında olunmaması sonucunu doğurmaktadır. Bu işgücü kalitesi ve bu sanayici yapısı ile ileri teknoloji ürünler üretmek ve yeni üretim sistemine ulaşmak zor görünmektedir. Bu anlayışı değiştirecek bir “zorlama” görülmemektedir.

Dahası, son yıllardaki özelleştirmeler ve ithalat serbestisi, küçük ölçekli işletmelerin bir kısmının rekabete dayanmasını sağlasa bile, bir kısmının da piyasadan çekilmesine yol açmıştır. Sanayide yatırım ve üretim hevesi, bu konudaki motivasyon ve mevcut tecrübenin bir kısmının kayıp edilmesi, sanayisizleşmek kadar dramatik bir durumdur.

Tek “zorlama” devletin uygulayacağı teşvikler olabilir. Ancak, teşvik sistemi, şimdiye kadar bu görevini yerine getiremedi. Yeni teşvik sisteminin bunu başarması için nasıl bir yapıda olması lazım? Şimdiye kadar uygulanan teşvik sisteminin ulaştığı sonuçları değiştirecek ve yüksek katma değerli, yeni üretim sistemine uyumlu bir üretim sisteminin kurulması ve geliştirilmesi için devletin doğrudan doğruya üretimin içinde olduğu bir model düşünmek gerekebilir mi? “Cumhuriyet’in ilk yıllarında yapıldı, şimdi de yapılabilir” diyebilmek için koşulların dikkatle karşılaştırılması gerekir.

Tarım da Türkiye’nin önümüzdeki dönem dikkate alması gereken bir alandır. Tarımsal üretimin, sanayi üretimi gibi, GSYİH içindeki payının düşüyor olması ve Türkiye’nin birçok temel üründe ithalatçı konuma düşmesi, günümüzün önemli bir kavramı olan “gıda güvenliği” konusunu bir kez daha gündeme getirir. “Gıda güvenliği” ve “tarımda kendine yeterli ülke” söylemini göz önünde tutarak, tarımın ülke iktisadiyatının önemli bir parçası olması gerçeği, bu konuda belirlenecek politikaların temelini oluşturmalıdır. Tarımın önemli girdilerinde (tohum, zirai ilaç, ekipman-makine gibi), uzun zamandır devlet eli ile sağlanan desteklerin, devletin bu fonksiyonunu bırakması/azaltması ve piyasa koşullarına bırakması ile tarımda duraklamanın/duraksamanın aynı zamanlara gelmesi arasındaki ilişki iyice anlaşılmalıdır. Tarım, dünyanın birçok gelişmiş ülkesinde “korunan” bir sektör olmakla birlikte, Türkiye’de bu konumundan uzaklaştırılmıştır. Yeniden ve daha güçlü olarak koruma altına alınmak durumundadır. Üstelik bu sefer bazı avantajlar da vardır: Çiftçi ortalama yaşının yükselmesi, teşviklerle genç ve dinamik bir yeni çiftçi sınıfının yaratılabileceğini göstermektedir. Genç çiftçilerin teknolojiye daha yatkın olması beklenir. Ayrıca, birçok tarım alanının uzun zamandır boş olması da “organik tarım” olarak önem kazanan kavramı ön plana çıkarmaktadır.

Ancak, tarımın gelişmesinde gerçek anlamda bir kooperatifleşmeye gerek vardır. Küçük üretim ünitelerinde ileri tarım teknik ve araçlarının kullanılması, teknoloji dayanaklı tarım ve nihayet pazarlamada kooperatifleşme esas olmalıdır. Kooperatifleşme aynı zamanda çiftçilere birlikte üretme, karşılıklı etkileşme ve çiftçi olarak üretim güçlerini ve önemlerini anlama imkânı da sağlayacaktır. Ancak bu kooperatifleşme, devlet desteği/kontrolünde olmamalıdır.

Son yıllarda yerel yönetimlerin (özellikle belediyelerin) şehrin iktisadi kalkınmasında daha etkin rol oynama eğilimleri değerlendirilmek durumundadır. Belediyelerin idari yapıları bu eğilimi desteklemekten uzak olmakla birlikte, bu idari yapının kurulması da sağlanabilir. Belediyelerin yöreye daha yakın ve yöre gerçeklerini biliyor olması avantaja dönüştürülebilir.

Aslında Türkiye’de devletin ekonominin her alanında yer alması, sadece fiyatları değil, üretim kararlarını da doğrudan ya da dolaylı olarak kontrol etmesi ve yönlendirmesinde ortaya çıkan zorluklar vardır. Devlet, bu müdahalelerle, üretimin şekil ve içeriğini, örneğin sanayi ya da tarımda yeterlilikten alıp başka alanlara, örneğin inşaatla götürebilmektedir. Toplumsal uzlaşma olmadan, sadece idari kararlarla alınan bu kararlar, üretimin nasıl olması gerektiği konusunda da sapmalara yol açmaktadır. Devletin bu etkileri ne sanayi ne de tarımda istenilen üretim düzeylerine çıkılmasını önlemektedir.

YOKSULLUK - YOLSUZLUK DİLEMASI

Türkiye’nin resmî yoksulluk rakamlarına bakıldığında, “Milenyum Hedefleri” denilen amaca, yani 2015 yılında günlük geliri 1,25 ABD doların altında (yılda 456 ABD dolar) olan nüfusun toplam nüfus içindeki oranı 2005 yılında % 1,5 iken 2011 yılında % 0,1’e gerilemiş ve Türkiye bu açıdan Birleşmiş Milletler’e karşı yükümlülüğünü yerine getirmiştir. İlkokula kayıt olan öğrenci sayısının o yaş grubundaki nüfusa oranında 1990- 2015 arasında % 90-95 oranlarına ulaşılmıştır. (Cumhuriyet’in ilk yıllarında okur- yazar oranı % 10 idi. Cumhuriyet’in ilk yıllarında bu alanda her türlü zorluğa karşı eğitime verdiği öneme karşılık, son yıllarda, özellikle çeşitli sınavlarla yapılan ölçmelerde lise ve üniversite öğrencilerinin ulaştığı sonuçlar ciddi olarak dikkate alınmalıdır: Sadece matematik ve fen/bilim sınav sonuçları değil, fakat Türkçe- edebiyat sorularına verilen ortalama doğru cevap sayısı, iddialı hedefleri olan bir ülke için kaygı vericidir). Çocuk ölümlerinde 1000 canlı doğumda beş yaşı altı çocuk ölümleri de 1990’daki 74 sayısından 2015 yılında 14’e gerilemiştir. Bu yönü ile de Türkiye benzer ülkelerden daha iyi bir performans göstermiştir. Buna karşılık “insani gelişme endeksi” dikkate alındığında 2014 yılında 187 ülke arasında 111. sırada yer almıştır. Bu endekslerin ifade ettiği önem dikkate alındığında ve yukarıda teker teker sayılan göstergeler yerine bu endekslere bakıldığında, Türkiye’nin insani gelişme endeksindeki alt maddelere yeniden eğilmesi gerekir.

Gelir dağılımında en yoksul % 20’lik grubun (yaklaşık 16 milyon kişi) gelirden % 10 pay alması (yaklaşık 80 milyar dolar) demektir.

Ancak yolsuzluk konusunda da Türkiye’nin yapması gereken çok şey vardır. Gerçekten de yolsuzluk üzerine yapılan çalışmalarda Türkiye, gerilerde kalmaktadır. Yaygın kanının dışında, bu konudaki endeks çalışmaları da Türkiye’yi çok iyi bir durumda göstermemektedir. Yolsuzluk algı endeksinde karşılaştırma yapılan ülkelerin genel gelişmişlik düzeyi Türkiye’nin çok gerisindedir. Bu algıyı ve sıralamayı değiştirme konusunda mutlaka adım atılması gerekir. Kalkınmada yoksulluğun giderilmesi ve büyümenin nimetlerinden bütün toplumun adil şekilde yararlanması

ne kadar önemli ise, yine kalkınma için ve yatırım, üretim yapılması motivasyonunu destekleyen en önemli kavram yolsuzlukların olmamasıdır. Yolsuzlukların kontrol edilmiş olması, bir yönü ile, hukuk sisteminin yolsuzluğa karşı caydırıcı olduğunu da gösterir. Gerçekten de yolsuzlukların yaygınlığı, iktisadi büyüme ve gelişme önündeki en önemli engel olabilir.

NELER YAPILMALI?

Türkiye için yeniden üretim patikasına girecek ve bu yolda sürdürülebilir bir iktisadi büyümeyi sağlayacak öneriler neler olabilir? Öncelikle aşağıdaki önerilerin kolaylıkla gerçekleşecek öneriler olmadığını, dikkatli ve katılımcı planlamaların yapılması gerektiğini vurgulamak gerekir.

- İktisadi sistemlerin insan mutluluğunu sağlaması gerektiğinin her zaman hatırlanması ve göz önünde tutulması.
- Eğitimin kalitesinin artırılması, eğitime ulaşmanın herkes için kolaylaştırılması yanında eğitimin içeriğinin üretim fikrini destekleyecek şekilde düzenlenmesi. Fen, sosyal bilimler dersleri yanında kültür, sanat ve spor yönünün de önemle dikkate alınması. Özel eğitime yönelmenin aksine, kamunun eğitim yatırımlarının güçlü ve hissedilir bir şekilde artırılması.
- Vergi politikaları ile sermayenin ve sermaye gelirlerinin belirli ellerde toplanmasının önlenmesi ve bunun sürdürülmesi.
- Küreselleşmenin herkes için “iyi” olmadığını akılda tutarak küreselleşmeye dikkatli yaklaşılması ve gelir dağılımının iyileştirilmesi.
- Ekonomik gücün görece olarak Asya ülkelerine doğru kaymakta olduğu/kayacağına akılda tutularak strateji benimsenmesi.
- Siyasi sistem ve seçim sisteminin reforme edilmesi ve özellikle siyasetin finansmanın şeffaflaştırılması.
- Yurtiçi tasarrufların artırılması ile yurt dışı tasarruflara bağımlılığın azaltılması.
- Yeni ve ileri teknoloji gerektiren sanayi ve tarım kollarının gelişmesinde ve bölgelerarası eşitsizliklerin giderilmesinde devletin yatırımcı olarak sisteme dahil olmasının nesnel koşullarının yaratılması.
- İşgücü nitelikleri, sanayi yapısı ve alışkanlıkları göz önüne alındığında, orta, orta-yüksek ve düşük teknoloji ürünlerin “bir süre daha” üretileceğinin göz önünde bulundurulması, “bir süre daha”nın kısaltılması için gerekli stratejilerin belirlenmesi.
- Yerel yönetimlerin bölgesel kalkınmada daha etkin rol almasını sağlayacak idari yapılanmanın sağlanması.
- Dış politikada “yurtta sulh, cihanda sulh” ilkesine dönülmesi.
- Yolsuzlukların giderilmesi ile, bunun sağlayacağı faydaların toplumla paylaşılması.

KAYNAKÇA

Dura, C. (2012). *Sömürgeleşen Türkiye*, Ankara: İleri Yayınları.

Kepenek, Y. (2012). *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Köse, H.A., Yeldan, E., (ed) (2003). *İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstihdam - Oktar Türel'e Armağan*, Cilt I ve II, , İstanbul: İletişim Yayınları.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Veri Seti Çeşitli Yıllar.

Türkiye Ekonomi Kurumu (2015). *Cari Açık, Enerji Sektörü ve Ortadoğu ve Asya ile Ekonomik İlişkiler*, Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu Yayını.

Türkiye İstatistik Kurumu, Veri Seti Çeşitli Yıllar.

Yerli Üretim için Gerekli Olan Araştırma-Geliştirme ve İnovasyon Politikaları: Geç mi Kaldık?

SERDAL TEMEL

Ülkelerin en önemli ve belki de ilk sıradaki hedefi, toplumun sosyo-ekonomik refahını artırmaktır. Bu nedenle tüm geçmiş geçmiş ve bundan sonra da gelecek diğer hükümetlerin hedefi temelde bu olmuş ve olmaya da devam edecektir. Hedef sosyo-ekonomik refahı artırmak olarak belirlendikten sonra asıl soru şu olmuştur. Peki, bu hedefe hangi araçlar ve politikalar ile ulaşılacak? İşte bu sorunun cevabı aslında bilinse bile son 50 yılın hükümetleri tarafından dillendirilmemiş, sorunun çözümüne yönelik adımlar atılmamış veya eksik atılmış ve en önemlisi bu konularda sürdürülebilir bir politika belirlenememiştir.

Bugün ülkemizin Ar-Ge ve inovasyon göstergeleri açısından durumunu incelediğimizde alt sıralarda olduğu, ihracat kalemleri arasında yüksek katma değerli ürünlerin payının son 10 yılın ortalaması incelendiğinde % 3,5 düzeylerinde olduğu, orta-düşük ve düşük teknolojik ürünlerin ortalama % 65 gibi bir oranla ağırlıkta olduğu, üretilen teknolojik ürünlerde de ithalata bağımlı olduğumuz açık bir şekilde görülmektedir (TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri, 2018; Dutta, Bruno, Wunsch-Vincent; 2018). Son 10 yılda ortaya çıkan bu yapı hep böyle miydi ve biz ülke olarak sürekli düşük katma değerli ürünler mi ürettik? Bu sorunun cevabı tabii ki “hayır”dır. İlk uçağımızı Türkiye Cumhuriyeti henüz 1 yaşındayken 1924 yılında (Gülten, 2001), ilk otomobili ise 1961 yılında üretti (Altun ve Sarıoğlu, 2006). Dünya’da telekomünikasyon ürünlerinin canlanmaya başladığı Ericsson ve Nokia cep telefonlarının piyasalara girdikleri dönemde Aselsan’nın ilk cep telefonunu geliştirmesi yerli yüksek teknolojilere gösterilebilecek en iyi örneklerdir (Tiryakioğlu, 2016). Bunların yanında başka ürünler de sayılabilir ancak bunların sayıları maalesef iki elin parmağını geçmez. Şu anda bunlardan hangisinde dünya çapında bir üreticiyiz diye sorduğumuzda vereceğimiz cevap maalesef hiçbirinde olacaktır. Peki neden? Bu sorunun tek bir yanıtı bulunmamaktadır ve hiçbirisi tek bir nedene de bağlı değildir.

Bir karganın yaşam mücadelesini anlatan bir Ezop masalı vardır.

“Karga bir gün ormanda dolaşırken aç ve susuz kalmış. Aramış taramış su yok. Tam ölmek üzereyken bir testi bulmuş. Testinin içine bir bakmış, ne görsün kendisine yetecek kadar su. Ancak ağzı dar olan bu testiden su içmek neredeyse imkânsızmış. Suyu içemez ise öleceğini bilen karga bu suyu nasıl içebileceğini düşünmüş. En sonunda aklına bir fikir gelmiş. O minik gagası ile ufak taşları alıp testinin içine atmış. Taşların etkisi ile su yükselmiş ve karga bu suyu içerek hayatta kalmış.”

Bu masalın bize anlattığı zaruretin yeniliğin ve icadın anası olduğudur. Zaruret olmaz ise genelde büyük çaba isteyen başarılar maalesef mümkün olmamaktadır ve olmayacaktır. Bugün İsrail ve Güney Kore gibi ülkelere baktığımızda bunu net bir şekilde görmekteyiz (Senor ve Singer, 2009). Bu ülkelerin içinde bulunduğu coğrafi ve siyasi şartlar söz konusu ülkeleri Ar-Ge ve inovasyon çalışmalarında ve bunun sonucu olarak teknolojik ürünlerin gelişmesinde dünyada lider ülkeler arasına sokmuştur. Bizi bu gelişmeden uzak tutan tarihi, kültürel, politik ve sosyo-ekonomik nedenler olmuştur.

Bizler Anadolu’yu mesken tuttuğumuz andan itibaren hep korkulan, fetheden ve bulunduğumuz coğrafyalarda siyasi anlamda hep önlem alınması gereken bir ulus olmuşuz. Dolayısı ile bize karşı bir zaruret olmamış ve biz diğer ülkelere ve toplumlara karşı zaruret yaratmışız. İşte bu ve bunun gibi birçok nedenden dolayı teknolojik anlamda maalesef arzu edilen seviyenin çok gerisinde kalmışız.

Tarihsel nedenlere ek olarak yakın geçmişimizde de farklı nedenlerden dolayı inovasyon çalışmaları yeteri kadar gelişmemiştir. Bu nedenlerden birisi de etkin rekabet ortamının ülkemizde geç tesis edilmiş olmasıdır. Türkiye 1980 yılına kadar kapalı ekonomi modeli ile yönetilmiştir. Bu ekonomik model uluslararası rekabeti dışarıda tutarak ülke içerisinde asgari nitelikte ve sınırlı sayıda ürünlerin üretilmesine imkân vermiştir. Bu durum tüketicilerin yurt dışında üretilen başta teknolojik ürün ve hizmetler olmak üzere tüm ithal ürünlere erişimini kısıtlamış ve bir bakıma tüketicileri düşük kaliteli ve basit ürünlere mahkûm etmiştir. Daha da olumsuzluğu özel sektöre yani firmalar üzerinde olmuştur. Bu firmalar kapalı ekonomi modelinde uluslararası rekabet olmaması nedeni ile yüksek karlar elde ederken Ar-Ge, inovasyon ve yeni teknolojik ürünler geliştirme konusunda bilgi ve beceri sahibi olamamış, kapasitelerini geliştirememiş ve aslında bu tür çalışmalara çok fazla da bir ihtiyaç dahi duymamışlardır. Bunun önemli bir nedeni olarak firmaların hali hazırda ürettikleri tüm ürünlerin iç piyasada yüksek bir kâr marjı ile talep edilmesi gösterilebilir. Ancak serbest piyasa ekonomisine geçiş geçmez bu firmaların önemli bir kısmı ya pazardan çekilmiş veya hızlı bir şekilde rekabete hazır hale gelmeye çalışmışlardır (Göçer, 2013). Rekabete hazır hale gelmek, yani Ar-Ge ve inovasyon çalışmaları ile inovatif ve teknolojik ürünler üretmek maalesef o kadar da kolay olmamıştır. Dolayısı ile bugüne kadar yüksek katma değerli yerli ürünleri üretmememizin sebeplerinden birisi de geçmişte uygulanan rekabete açık olmayan kapalı ekonomik modelin kendisi olmuştur.

Özel sektörün bu hazırlıksızlığının yanında kamu da neredeyse son 50 yılda bu sorunu ya görememiş veya önceliklendirmemiştir. Bugün KOBİ'lere ve teknoloji temelli girişimcilere destek veren kurumların kuruluş tarihine bakıldığında geç kalmışlık net bir şekilde görülmektedir. Örneğin küçük ve orta büyüklükteki işletmelere ve genç girişimcilere destek veren KOSGEB 1990 yılında (KOSGEB Kuruluş Kanunu, 2018), TÜBİTAK-TEYDEB 1995 yılında (TEYDEB, 2015) ve Türk Patent ve Marka Kurumu (eski adıyla Türk Patent Enstitüsü) 1994 yılında (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2018) kurulmuştur. Diğer gelişmiş, Ar-Ge ve inovasyon çalışmalarında önemli yol kat etmiş ülkeler ile kıyaslandığında bu kurumların çok geç kurulduğu görülmektedir. Bu yapıların geç kurulması temelde iki soruna sebep olmuştur. Bunlardan en önemlileri ülke içindeki inovasyon ve girişimcilik ekosistemin oluşumunun geç başlaması ve bir de bu alanda yapılacak çalışmaların bir devlet politikası olarak kabul edilip sürdürülememesi olarak ifade edilebilir. Tüm bu ve bunun gibi çeşitli nedenlerden dolayı ülkemizde Ar-Ge ve inovasyon çalışmaları çok daha sonra, 2000'li yılların başında ancak başlayabilmiştir.

Politik ve ekonomik nedenlerin yanında, ülkemizde yeni ürün ve teknoloji geliştirmenin kültürel altyapısı da maalesef destekler nitelikte olmamıştır. Yeni ürün ve hizmet geliştirmek ve sunmak amacı ile girişimde bulunmak isteyen gençler ailelerinden ve toplumdan destek görmemiş, hemen hemen herkes çocuklarının doktor, mühendis veya devlet memuru olmasını istemiştir. Girişimci olup iflas edenlere “müflis” denilerek toplumda muteber olmayan bir duruma sokmuşlardır. Ar-Ge ve inovasyon çalışmalarını “çoluk çocuğun işi değil” diyerek bu çalışmaları sadece belirli büyüklükteki işletmelerin yapabileceği faaliyetler olarak sınıflandırılmıştır.

Sonuç olarak başta uygulanan ekonomik politikaların etkinsizliği, amaca yönelik olmayan destekleme sistemlerinin varlığı ve A-Ge ve inovasyonu desteklemeyen sosyo-ekonomik davranış ve alışkanlıklar maalesef ülkemizde Ar-Ge ve inovasyon çalışmalarının yaygınlaşmasını ve buna bağlı olarak yüksek katma değerli ürün ve hizmetlerin üretilmesini son dönemlere kadar engellemiştir. Bunların yanında ülkenin atlatmış olduğu politik travmalar nedeni ile toplumun her zaman en önemli gündemi siyaset olmuş, bilim, Ar-Ge ve inovasyon bugün de dahil olmak üzere hiçbir zaman toplumun gündeminde öncelik edinmemiştir.

Peki, bundan sonra ülkemizin dışa bağımlılığını azaltacak, ihracat potansiyeli olan, yüksek katma değer içeren, fikri mülkiyet hakkı bize ait olan mal ve hizmetleri üretebilmesi için neler yapılması gerekmektedir?

Bu sorunun cevapları birbirinden önemli yedi temel başlıkta aşağıda özetlenmeye çalışılmıştır.

Araştıran ve sorgulayan bireyler yetiştirecek bir eğitim politikası geliştirilmelidir: İlkokuldan itibaren tüm eğitim sistemimizin iyileştirilmesi gerekmektedir. Araştıran, soran ve sorgulayan bireylerin yetişmesine olanak sağlayacak bir eğitim sisteminin kurulması bu amaca ulaşmada olmazsa olmazdır (Cobo, 2013; Kato vd., 2015). Bu alanda yapılacak bir reform ülkemizde Ar-Ge ve inovasyona dayalı teknolojilerin geliştirilmesinin en önemli altyapısını oluşturacaktır. Eğitim sisteminin yanında eğitim altyapılarının da yenilenmesi ve geliştirilmesi zorunludur. Özellikle Fen

ve Matematiğe dayalı eğitimlerin sadece sınıf içerisinde değil aynı zamanda laboratuvar ortamında yapılması ve bu eğitimlerin yaygınlaşması sağlanmalı, buna yönelik okulların altyapıları zenginleştirilmelidir.

Temel bilimler desteklenmelidir: Temel bilimler yeni teknolojik gelişimi sağlayan en önemli itici kuvvettir (Gardner, 1999; Dosi vd., 2006; Landry vd., 2007). Ülkemizde son 20 yılda temel bilimlere olan ilgi neredeyse yok denecek kadar azdır. Üniversitelerin temel bilimler alanlarında eğitim veren bölümlerin birçoğu öğrenci tercih etmemesi nedeni ile kapanma noktasına gelmiş, birçoğu da kapanmıştır (Günay vd., 2013; Karacan, 2016). Devam edenler ise oldukça düşük puanlarla öğrenci kabul etmektedir. Bu durum yüksek teknoloji ürünlerin en önemli girdisi olan temel bilimlerin ülkemizde zayıflamasına ve hatta yok olmasına neden olmaktadır. Dolayısı ile daha inovatif ve Ar-Ge yoğun ürünler için temel bilimler desteklenmeli ve bu alandan mezun olanların istihdam edilebileceği Almanya’da bulunan Fraunhofer Enstitüsü benzerlerinin kurulması gereklidir. Temel bilimlerinden mezun olan gençlere istihdam yaratılmadığı sürece de bu alanın gelişmesi mümkün değildir.

Mühendislik eğitimi daha nitelikli hale getirilmelidir: Ülkemizdeki neredeyse tüm üniversiteler mühendislik eğitimi vermektedir. Ancak birçok üniversitede gerek teknik altyapı eksikliğinden ve gerekse de diğer nedenlerden dolayı yeteri düzeyde iyi bir mühendislik eğitimi alınmamaktadır. Günümüzde bile ülkemizde laboratuvar altyapısı yeterli olmayan onlarca üniversite bulunmaktadır. Buradan mezun olan mühendisler bırakın Ar-Ge yoğun teknolojik ürünler üretmeyi, bir sanayi işletmesinde bile iş bulmakta ve/veya çalışmakta zorlanmaktadır. Bununla birlikte öğrenciler proje odaklı eğitim ve araştırma yöntemleri ile tanıştırılmalı ve bu konudaki becerileri artırılmalıdır. Özellikle mühendislik öğrencileri ve Mühendislik Fakültesindeki araştırmacıların başta Tıp Fakültelerindeki öğrenci ve araştırmacılar olmak üzere disiplinlerarası çalışma yapmaları sağlanmalıdır.

Üniversitelerdeki girişimcilik eğitimleri yaygınlaştırılmalı ve etkinlikleri artırılmalıdır: Üniversitemizde girişimcilik dersleri ağırlıklı olarak İktisadi ve İdari Bilimler Fakültelerinde verilmektedir. Buna karşın yeni buluşlar ile yüksek katma değerli ürün geliştirme potansiyeli daha çok Mühendislik Fakültelerindeki öğrencilerdedir. Ancak Mühendislik, Eczacılık ve Ziraat Fakültelerinde girişimcilik dersleri ya hiç bulunmamakta veya seçmeli olarak haftada 2 saatlik bir ders verilmektedir. Eksik verilen veya hiç verilmeyen Ar-Ge, inovasyon, fikri mülkiyet ve girişimcilik eğitimleri nedeni ile bu fakültelerin öğrencilerinin yeni teknoloji üretme ve teknoloji tabanlı girişimcilikte bulunmaları mümkün değildir (Garavan ve Cinneide, 1994; Moon, 2014). Girişimde bulunmaları durumunda da başarı şansları oldukça düşüktür. Teknoloji tabanlı girişimciliğe yönelik eğitimler bahsedilen fakültelere ait bölümlerin ilk sınıftan itibaren sürekli ve uygulama içerecek bir şekilde verilmelidir. Bu çalışmaların olgunlaşması ile tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de teknoloji temelli girişimciliğin “çoluk çocuğun eline bırakılması”nın zamanı çoktan gelmiştir.

İnovasyon ve girişimcilik ekosistemi olgunlaştırılmalıdır: Üniversitelerde Teknoloji Transfer Ofisi, Teknoloji Geliştirme Bölgesi, Araştırma Laboratuvarlıları, Prototip Merkezleri, Kuluçka Merkezleri, Fikri Mülkiyet Hakları Politikası ve diğer yapıların hem altyapıları hem de faaliyetleri

zenginleştirilmelidir (Temel vd, 2015). Bu yapılar bağlı bulundukları kuruluştan farklı olarak özerk bir yapıda olmalı ve faaliyetleri sonuç odaklı kurgulanmalıdır. Özellikle bu yapıların yöneticilerinin atamalarında liyakat esas olmalı ve atamalarda farklı kaygılardan uzak durulmalıdır. Ekosistemdeki paydaşlar arasında işbirliği ve bu işbirliğinin sürekliliği sağlanmalıdır. İyi hizmet vermeyen, yerelin ihtiyaçları paralelinde oluşmamış ve olgunlaşmamış bir ekosistemin teknoloji içeren mal ve hizmetler üretmesi mümkün değildir.

Etkin ve amaca yönelik inovasyon ve girişimcilik destekleri sağlanmalıdır: Ülkemizde Risk Sermayesi ve Melek Yatırım Fonları bugün itibari ile istenilen seviyeden çok uzaktadır. Bu nedenle kamu sektöründe bu alanda daha etkin bir rol üstlenmeli ve özellikle yüksek teknoloji temelli girişimlerin sadece Ar-Ge süreçlerinin değil bu girişimlerin proje sonuçları olan ürünler pazarda tutundurma aşaması sona erene kadar desteklenmelidir. Bu tür girişimlerin önündeki en büyük engellerden birisi de vergilendirmedir. Vergilendirme sürecinde kamu sektörü daha dikkatli davranmalı ve bu şirketlerin başarılı olmaları durumunda ileride ödemeleri koşulu ile kolaylık sağlayan vergilendirme politikaları geliştirilmelidir. Dolayısı ile klasik vergilendirme uygulamaları bu tür girişimler için uygulanmamalı vergilendirmede inovatif sistemler geliştirilmelidir.

Ar-Ge teşvikleri yeniden düzenlenmelidir: Kamu Ar-Ge desteklerini tamamen yeniden düzenlemeli, yüksek katma değer içermeyen, yüksek teknoloji içermeyen ve etki yaratmayan (istihdam, ihracat vb.) hiçbir Ar-Ge projesi desteklenmemelidir. Özellikle TÜBİTAK-TEYDEB tarafından 1995 yılından itibaren verilen KOBİ ve Sanayi Ar-Ge destekleri ülkemizde yeni teknolojik ürünlerin üretilmesinden ziyade firmaların sürdürülebilirliğine katkı yapmış ve onların büyük bir bölümünü bu desteklere bağımlı hale getirmiştir. Yüksek teknoloji içeren ürünlerin geliştirilmesi için Ar-Ge teşvik sistemi yeniden düzenlenmeli ve bu destekler sadece ve sadece yüksek katma değerli ürünler için verilmelidir.

Özgür bir ortam tesis edilmelidir: İnovasyon ve teknolojinin gelişimi için belki yukarıda belirtilen maddelerden bile daha önemlisi özgür bir ortamdır (Lehmann ve Seitz, 2017). İnsanların özgürce konuşabildiği, tartışabildiği, eleştirebildiği, sorgulayabildiği ve en önemlisi karşı gelebildiği bir ortama ihtiyaç vardır. Bu unsurların olmadığı bir ortamda ve ekosistemde yukarıda belirtilen unsurların tamamı olsa bile inovasyonun ve teknolojinin gelişmesi kesinlikle mümkün değildir. Ancak özgür ve sorgulayabilmenin var olduğu bir ortamda farklı ve yaratıcı fikirler ortaya çıkabilmekte ve gelişebilmektedir. Özellikle de iyi yetişmiş, yetenekli gençler bu ortamlarda çalışmak istemektedir. İşte bu nedenden dolayı genç ve yetişmiş insanlarımızı tutmak, ülkemize getirmek ve ülkemizde yeni teknolojik ürünler geliştirmek için özgür bir ortamın sağlanması zorunludur. Bun gerçekleştirmek, inovasyonu toplumun temeline yaymak için, başta ilgili sivil toplum kuruluşları olmak üzere toplumun tamamında bu bilinçlendirmeyi sağlayacak topyekün bir hareket gereklidir.

Sonuç olarak ülkemiz bugün itibari ile Ar-Ge ve inovasyon çalışmalarında arzu edilen seviyede maalesef değildir. Peki, yapamaz mıyız? Cumhuriyetimizin ilk yıllarından itibaren sayıları az da olsa gerçekleştirildiğimiz başarılar düşünüldüğünde bu soruya yürekten bir “evet” demek mümkündür. Peki, geç mi kaldık? Bu soruya iki farklı cevap verilebilir. Evet, düne göre geç kaldık

ama yarına göre daha erken sayılır. Geçmiş düşünmeden hızlı bir şekilde zarureti kendi içimizde arayarak çalışmalara başlamamız gerekmektedir. Bu zamana kadar yukarıdan gelme politikalar toplumu maalesef yaratıcı ve inovatif yapmadı ve yapması da pek mümkün gözükmemektedir. Artık ihtiyacı gören ve ihtiyaç yaratabilecek bir nesil yetiştirmenin zamanı geldi de çoktan geçiyor bile. Bunu yapmanın tek yolu hükümetlerden bağımsız, yukarıda belirtilen maddelerdeki konularda geleceği inşa edebilecek topyekûn bir reformdur.

KAYNAKÇA

- Altun, Ş., ve Sarıoğlu, K.C. (2006). *Türkiye'nin Popüler Tarihinde İlkler* (Vol. 27). Alfa Yayınları.
- Cobo, C. (2013). Skills for Innovation: Envisioning an Education that Prepares for the Changing World. *Curriculum Journal*, 24(1): 67-85.
- Dosi, G., Llerena, P. ve Labini, M.S. (2006). The Relationships between Science Technologies and Their Industrial Exploitation: An Illustration through the Myths and Realities of the so-called 'European Paradox'. *Research Policy*, 35(10): 1450-1464.
- Dutta, S., Bruno, L. ve Wunsch-Vincent, S. (2018). *Global Innovation Index-2018*, 11th Edition INSEAD, WIPO.
- Garavan, T.N. ve O- Cinneide, B. (1994). Entrepreneurship Education and Training Programmes: a Review and Evaluation-Part 1. *Journal of European Industrial Training* 18(8): 3-12.
- Gardner, P.L. (1999). The Representation of Science-Technology Relationships in Canadian Physics Textbooks. *International Journal of Science Education*, 21(3): 329-347.
- Göçer, İ. (2013). Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri. *Maliye Dergisi*, 165(2): 215-240.
- Gülten, Z. (2001). İlk Uçak Sanayimiz Tayyare Otomobil Motor Türk Anonim Şirketi Tomtaş'tan" 1926" İstanbul: Hava Meydan Komutanlığı Yayını.
- Günay, D., Günay, A. ve Atatekin, E. (2013). Türkiye'de Temel Bilimlerde Sarsılış: Ülkenin Sarsılışı. *Journal of Higher Education & Science/Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 3(2): 85-96.
- Karacan, M.S., (2016). Yükseköğretimde Temel Bilimlerin Yeri ve Türkiye'nin Durumu. *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, 456: 22-24.
- Kato, M., Okamuro, H. ve Honjo, Y. (2015). Does Founders' Human Capital Matter for Innovation? Evidence from Japanese Start-ups. *Journal of Small Business Management*, 53(1): 114-128.
- Landry, R., Amara, N. ve Ouimet, M. (2007). Determinants of Knowledge Transfer: Evidence from Canadian University Researchers in Natural Sciences and Engineering. *The Journal of Technology Transfer*, 32(6): 561-592.
- Lehmann, E.E. ve Seitz, N. (2017). Freedom and Innovation: A Country and State Level Analysis. *The Journal of Technology Transfer*, 42(5): 1009-1029.
- Moon, C. J. (2014). Enterprise and Entrepreneurship Education: Implications for Innovation in Delivery. *Proceedings of the 9th European Conference on Innovation and Entrepreneurship*, 630-641. Academic Conferences and Publishing International (ACPI).
- Senor, D. ve Singer, S. (2000). *Start-up Nation: The Story of Israel's Economic Miracle*, New York Times, USA.
- Temel, S., Durst, S., Yesilay, R.B., Hinteregger, C., Sukan, F.V. ve Uzkurt, C. (2015). The Drivers of Entrepreneurial Universities in Emerging Economies: A Turkish Case Study. *Handbook of Research on Global Competitive Advantage through Innovation and Entrepreneurship*, 569-588. IGI Global.
- TEYDEB (2015). TEYDEB Başarı Hikâyeleri-2015, Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Tiryakioğlu, M. (2016) Türkiye Ekonomisinde Geç Kalkınmanın ve Yerli Üretimin Ekonomi Politikası, *Ege Akademik Bakış*, 16(2): 177-196.

İNTERNET KAYNAKLARI

- TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Erişim Adresi: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 Erişim Tarihi: 10.06.2018.
- Türk Patent ve Marka Kurumu, Tarihçe Erişim Adresi: <http://www.turkpatent.gov.tr/TURKPATENT/common-Content/History>, Erişim Tarihi: 16.07.2018.
- KOSGEB Kuruluş Kanunu, Erişim Adresi: <http://www.kosgeb.gov.tr/Content/Upload/Dosya/Mevzuat/KOSGEB%20Kanunu-Copy1.pdf> Erişim Tarihi: 16.07.2018.

Yaratıcı Yıkımın Yaratıcı Özgürlükleriyle Yerli Üretim

SABÂ YAĞCI

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bilgi toplumu sürecine girilmesiyle birlikte dünyada çok hızlı bir değişim ve dönüşüm yaşanmaya başlamıştır. Gelişmiş, sanayileşme sürecini tamamlamış ülkelerde başlayan bu süreç tüm dünya ülkelerini etkilemiştir. Bilgi toplumunda; klasik üretim faktörleri olan emek, sermaye ve doğal kaynakların yanı sıra “nitelikli bilgi” öncelik kazanmıştır. Bilgiyi insan faktöründen bağımsız düşünmemiz mümkün olmamakla beraber, ancak insan faktörüyle birlikte değer kazanmaktadır. Böylece yeni sürecin lokomotifi “emek” ve “nitelikli bilgi” olmuştur. Bu durumda küresel rekabette yarışın kazananı nitelikli emeğe yatırım yapan ülkeler olmaktadır. Rekabetin içinde kalmak isteyen ülkelerin öncelikle nitelikli bilgi kazanabilmek adına eğitime önem vermeleri gerekmektedir. Bugünün yaratıcı eğitimi yarının yaratıcı mesleklerini oluşturacaktır. Teknolojinin hızı dikkate alındığında bugünün ilkökul çocuklarının ileride seçebileceği mesleklerin bildiklerimizden çok ama çok farklı olacağı düşünülmektedir. Klasik mesleklerin birçoğu yerini yenilikçi, yaratıcı ve umut edilir ki yeşil işlere bırakacaktır. Yaratıcı düşünme becerilerin geliştirilmesinin önemi de tam da bu noktada yatmaktadır. Geleceğin mesleklerine uyum sağlayabilmek ve zamanı yakalayabilmek için çocukların ve gençlerin eğitiminde yaratıcı düşünme, hayal kurma, problem çözme gibi becerilerinin arttırılması için eğitimin yeniden tasarlanması gerekmektedir. Hayal kurma becerileri gelişmemiş toplumlar bilgi toplumu aşamasında geriden gelmektedir. Özgün fikirlerin ve yenilikçi girişimcilerin ortaya çıkmasının yolu hayal kurmaktan ve belki de peşinden -yorulmadan- koştuktan geçiyor. “Neden icat çıkaramıyoruz?” sorusunun cevabı ülkelerin yenilik üretime kapasiteleri izlenerek belli ölçüde cevaplanabilirse de toplumsal yapıdan nüfusa, coğrafyadan kalkınma kararlılığına kadar pek çok değişkenden bahsedilebilir. Yenilik üretme kapasitesini etkileyen önemli unsurlardan birisi özgürlüklerdir. Ekonomik ve sivil özgürlüklerin olmadığı toplumlarda yenilik kapasitesinin de düşük olduğu görülmektedir. İfade ve inanç özgürlüğü, hukukun üstünlüğü gibi bireysel hakların sağlanması bireylerin kendilerini güvende hissetmelerini sağlayacak ve yaratma kapasitelerini olumlu etkileyecektir.

Bireylerin hayal kurabilmeleri, kurdukları hayallerin peşinden gidip gerçekleştirmeleri için imkân-lardan ziyade özgürlüklere ihtiyaç duyulmaktadır. Yaratıcı endüstriler sivil özgürlüklerle var olur ve nitelikli, kültürel ve yaratıcı bir eğitim ile gelişir. Bu çalışmada ekonomik özgürlükler, hayal kurma becerileri ve yaratıcı endüstriler konularında mevcut duruma ilişkin bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

YARATICI YIKIMDAN YENİLİĞE

Schumpeter (1943), yaratıcı yıkımı kapitalizmin doğası gereği ekonomik bir değişim biçimi ya da yöntemi olarak tanımlamıştır ve asla durağan olamayacağını ifade etmiştir. Çalışmalarında yenilik kavramına önemli bir yer ayıran Schumpeter'e (1943) göre, modern ekonominin sürekli olarak dengesizlikler ile karşılaştığını ve bozulan dengenin teknolojik yenilik ile yapısal bir değişim geçirdiğini savunmuştur. Schumpeteryan yaratıcı yıkım "yaratım" ve "yıkım" olmak üzere iki evreden oluşur. Yıkım evresi; eskiyen teknolojinin piyasadan çekilmesini ve yok olmasını ifade ederken; yaratım evresi eskiyen teknolojinin yerini yeni teknolojiye bırakmasını ifade eder. Böylece üretilen yenilik eskiyi yıkarak, onun yerini almaktadır. Her gelen yeni ürün öncekilere kıyasla daha fazla bilgi ve teknoloji içermektedir ve sürekli gelişim halindedir. Model dinamik bir gelişme modelidir. Bu değişimin kaynağı ise içsel olarak geliştirilen yeniliklerdir. Schumpeter (1943) ne-oklasik ekolde anlatılan kararlı durağan durum görüşünün aksine kapitalist sisteminin içerisine yenilik kavramını dâhil ederek yeni bir süreç olarak ele almıştır.

Freeman ve Soete'ye (2004) göre, Smith ve Marx icatları ve yenilikleri kapitalist sistemin büyümesinin dinamik unsuru olarak kabul etmişlerdir. Onlara göre yenilik "yaratıcı bir fikrin potansiyel bir piyasa ile bütünleşmesi" olarak tanımlanmaktadır. Teknolojik yenilikler yaratıcı bir güce sahiptir ve yeniliklere ayak uyduramayan sektörler veya eski teknolojiler piyasadan çekilir, yerini yeni gelene bırakır. Yeniliği oluşturan temel etmen "bilgi ve öğrenme"dir. Yenilik konusunu önemseyen ülkeler, bilgi ve öğrenmenin kalıcı ve etkili olabilmesi için eğitim sistemlerinin tasarısını bu çerçevede düzenlemektedir. Örneğin, Uzak Doğu Asya ülkelerinde teknoloji temelli eğitim anlayışı, teknolojik gelişmeyi arttırarak ekonomik başarıyı sağlamasında etkili olmuştur (Soyak, 2008).

Schumpeter, modelinde girişimcinin rolü üzerinde önemle durmakta ve girişimciyi yeni üretim tekniklerini ve yeni ürünleri piyasaya sunarak gelişme sürecine dinamizm kazandıran kişi olarak kabul etmektedir. Yaratılan yenilikler ve yüksek katma değerli ürünler hem büyümeyi olumlu etkilemekte hem de ülkenin küresel çapta rekabet gücünün artmasını sağlamaktadır. Schumpeter, teknolojinin veri olarak kabul edildiği, malların homojen olarak üretildiği tam rekabet piyasasında yeniliklerin ortaya çıkmasının mümkün olmadığını söylemekte ve bu durumda büyümenin incelenmesinin mümkün olamayacağını altını çizmektedir. Özetle, Schumpeter; iktisadi büyümeyi, yenilikleri ve yaratıcı yıkımı ele almadan incelemeyi "Danimarkalı prensin olmadığı Hamlet'e" benzetir (Schumpeter, 2003).

EKONOMİK ÖZGÜRLÜKLER YARATICI ÜRETİMİ TEŞVİK EDER Mİ?

İnsanoğlu zaman içerisinde ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli aletler, makinalar geliştirmiştir. Geliştirilen araç, gereç ve aletler yerini zamanla modern teknolojilere bırakmıştır. Bu gelişim insan zihninin ve hayal gücünün ürünüdür. Hayal gücü insanın içerisindeki yaratıcı düşünceyi besler, geliştirir bu nedenle yaratıcı üretimin olmazsa olmaz koşulu hayal kurmaktır. Her yaşta insan hayal kurar ancak özellikle çocukların yetişkinlere oranla hayal kurma becerileri daha yüksektir. Intel'in yaptığı Hayal Haritası ve Girişimcilik DNA'sı (2016) çalışmasına göre çocukluk döneminde % 30'ları geçen hayal kurma oranı 25 yaş ve üzerinde % 14'e inmektedir. Kurulan hayallerin çoğu meslek odaklı olmakla beraber girişimcilik fikrine dönüşebilecek hayallerin oranı % 15'tir. Bu oranlar bize göstermektedir ki içinde bulunulan ekonomik ve siyasi koşullar kişilerin üretkenliklerini etkilemektedir. İnsanlar kendilerini güvende hissedemiyorlarsa, sivil özgürlükler sağlanamamışsa yaratıcı fikirler geliştirmek, hayal kurmak mümkün olmamaktadır. Ekonomik ve sivil özgürlükler toplumun yaratıcı düşünme kapasitesini besler düşüncenin yeniliğe dönüşebilmesi için ona fırsat verir. Geliştirilen fikirler ülkenin yenilik kapasitesini arttırarak yaratıcı endüstrilerin doğmasına yardımcı olur.

EKONOMİK ÖZGÜRLÜK KAVRAMI

J.J. Rousseau *Toplum Sözleşmesi* kitabında insanların özgür bireyler olarak dünyaya geldiğini ve özgürlüklerinin kendilerine ait olduğunu kimsenin onu kullanmaya hakkı olmadığını ifade eder. J.J. Rousseau'ya göre insanın özgürlüğünden vazgeçmesi, insanlık haklarından ve ödevlerinden vazgeçmesi anlamına gelir ve bu vazgeçiş insanın yaradılışına aykırıdır (Rousseau, 1762). Özgürlük kavramı ile ilgili birçok tanım bulmak mümkün olduğu gibi diğer önemli bir husus da devletin özgürlüğün sınırlandırılması veya genişletilmesi konusunda nasıl tavır aldığıdır. Devlet piyasanın işleyişini ve kurallarını belirler. Ekonomiye müdahale etmeyi veya etmemeyi tercih edebilir (Eser, 2016). Ekonomik özgürlük, bireylerin iktisadi faaliyetlere katılımlarının kendi tercih ve isteklerine bırakılması, serbestçe seçim yapabilmelerini ifade eder. Ekonomik özgürlüğe sahip bireyler istedikleri gibi mülk edinebilir, tasarruf edebilir veya istediği mesleği seçme konusunda serbesttir.

Ekonomik özgürlük ve sivil özgürlük birbiri ile ilintili kavramlardır. Eğer ekonomik özgürlük sağlanmamış ise sosyal özgürlük de eksik kalmış olacaktır. Ekonomik özgürlük kavramı iktisadi büyüme ve kalkınmayı etkileyen önemli bir faktördür. Sen (1996), kalkınmanın insan özgürlüğünü genişletme süreci olarak görülebileceğini belirtmiştir. Özgürlüğün genişletilmesi refah düzeyinin artmasını ve insanların yaşam koşullarının iyileştirilmesini sağlar. İnsan en azından açlık, yetersiz beslenme, hastalıkların önlenmesi, yaşam süresinin uzunluğu, okuryazarlık, kendini ifade edebilme ve siyasal katılım gibi temel özgürlüklere sahip olmalıdır (Sucu, 2016). Ekonomik özgürlükleri besleyen aslında farklı türden özgürlüklerdir. Bu nedenle kalkınmayı etkileyen unsurlar özgürlüklerden doğar. Sen (1996) ifade ve seçme özgürlüğünün iktisadi güveni sağladığını, herkes için ulaşılabilir eğitim ve sağlık imkânlarına ulaşmanın iktisadi katılımı güçlendirdiğini, herkesin katılabileceği ticaret ve üretim fırsatlarının hem kişisel refahı hem de kamusal kaynak-

ların oluşmasında etkili olabileceğini ifade etmiştir. Ekonomik özgürlüklerin temelini oluşturan sivil özgürlüklerin sağlanmasının hem kalkınmayı olumlu etkilediği hem de ekonomik özgürlüklere temel sağladığı görülmektedir.

EKONOMİK ÖZGÜRLÜKLERİN ÖLÇÜLMESİ

Ekonomik özgürlükler soyut kavramlar olduğundan ölçülmesi güç olmaktadır. Son yıllarda bu alanda yapılan çalışmalar bazı endekslerin oluşmasını sağlamış ve ekonomik özgürlükleri ölçülebilir hale getirmiştir. Endekslerin yayınlanması ülkeler arası karşılaştırma yapılmasına imkân vererek ekonomik özgürlüklerin iktisadi büyüme ve refahı nasıl etkilediğine dair çalışmaların yapılmasına olanak sağlamıştır (Tunçsiper ve Biçen, 2014). Ekonomik Özgürlüklerin ölçülmesinde yaygın olarak kullanılan üç endeks bulunmaktadır. Bu endekslerden ilki *Fraser Institute*'dur. Endeks ekonomik özgürlüğün temel unsurlarını; kişisel seçim, piyasalar tarafından koordine edilen gönüllü mübadele, piyasalara giriş ile rekabet edebilme serbestisi, kişilerin ve mülkiyetin başkalarının saldırılarından korunması olarak ele almaktadır. İkinci endeks ise *Heritage Foundation Endeksi*'dir. Bu endeks 186 ülkeyi kapsamakta ve dört ana başlık ve on altı başlıktan oluşmaktadır. Diğer bir endeks ise *Freedom House Endeksi*'dir. Freedom House Endeksi daha çok siyasi ve sivil özgürlükleri ele aldığından yaratıcı özgürlükler üzerinde daha fazla etkisini görmek mümkün olacaktır.

Freedom House endeksinde ele alınan değişkenler satın alma gücü paritesi, yaşam beklentisi, sermaye hareketleri, siyasi, ekonomik ve demografik etkilerdir. Raporda endeks derecelendirmesi 1-7 aralığında puanlama ile yapılmaktadır ve üç derece mevcuttur; özgür, kısmen özgür ve özgür değil. Ülkelerin aldıkları değerler 1 değerine yaklaşıyorsa “özgür ülke” kategorisinde, 7 değerine yaklaşıyorsa “özgür olmayan ülke” kategorisinde yer almaktadır. 2017 yılı raporunda 195 ülkenin siyasi ve sivil özgürlüklerinin karşılaştırılmasını yapmıştır. Endeks değerleri siyasi ve sivil özgürlükleri içeren iki ana başlık ve toplamda 27 farklı kıstas üzerinden değerlendirilmiştir. Değerlendirmeye katılan ülkelerin 88'i “özgür”, 58'i “kısmen özgür” ve 49'u “özgür olmayan” ülke kategorisinde yer almıştır. Türkiye 2017 verilerine göre 5,5 puan alarak özgür olmayan ülke kategorisinde yer almaktadır. Türkiye'nin siyasi haklar üzerinden puanı 5 olurken sivil özgürlükler üzerinden puanı 6 olmuştur. Türkiye son 10 yılda 34 puan kaybederek, özgürlüklerin en çok azaldığı ülke olmuştur. Onu 31 puan kayıpla Orta Afrika Cumhuriyeti, 28 puan kayıpla Mali izlemektedir. Özgür olmayan ülkeler kategorisinde yer alan ülkeler içinde sivil özgürlükler en kötü durumda olduğu ülkeler sırasıyla Suriye, Güney Sudan, Eritre, Kuzey Kore, Türkmenistan, Ekvador Ginesi, Suudi Arabistan, Somali, Özbekistan, Sudan, Orta Afrika Cumhuriyeti ve Libya'dır. Rapora göre özgürlüklerin en yüksek olduğu ilk beş ülke sırasıyla Finlandiya, Norveç, İsviçre, Kanada, Hollanda'dır. Raporda Türkiye'nin yanı sıra statüsü değişen başka ülkelerde bulunmaktadır. Örneğin Gambiya ve Uganda “özgür olmayan ülke” statüsünden “kısmen özgür ülke” statüsüne yükselmiştir (Freedom House, 2017)

EKONOMİK ÖZGÜRLÜKLERİN İKTİSADİ BÜYÜME VE KALKINMAYA ETKİSİ

Literatürde yapılan çalışmalara bakılacak olursa ekonomik özgürlükler ile büyüme arasında pozitif yönlü ilişkinin varlığını gösteren çalışmaların sayısı çoktur. Devletlerin temel hak ve özgürlüklere önem veren adil yaşam koşullarını sağlayan bir sistem kurması ülkelerin girişimcilik performansına yansır. Girişimcilerin faaliyetlerinin de büyüme üzerinde önemli etkisi bulunmaktadır (Kreft ve Sobel, 2005). Dünya Ekonomik Özgürlükler Raporu'na (2017) göre, ekonomik özgürlüğü yüksek olan ülkelerin ekonomik büyüme performansları daha az özgür olan ülkelere kıyasla daha yüksektir. Büyüme ve özgürlük arasındaki bağlantıyı sağlayan faktör girişimcidir (Kreft ve Sobel, 2005). Girişimcilerin özgürce faaliyetlerini yapabilmeleri, yaratıcı endüstrilerin kurulabilmesi, rekabet koşullarının adil olması gibi şartlar ekonomik ve sivil özgürlüklerin sağlanması ile mümkündür. Yenilik için temel gereksinimlerden biri de bilgiye ulaşma özgürlüğüdür. Dünyada bilgiye ulaşmanın kolay olduğu ülkelerde yeniliklerin daha çok yapıldığı görülmektedir.

Teknolojin gelişmesi ve küreselleşme dünya ölçeğinde rekabet koşullarını farklılaştırmıştır. Sanayileşmiş ülkelerin rekabet yaratma fikirleri teknoloji, bilgi ve yetenek kullanılarak yaratıcı endüstrilerin oluşturulmasına katkı yapmıştır. Yaratıcı endüstrilerin gelişmesinde girişimcilerin payı yüksektir. Yaratıcı düşünceye sahip girişimcilerin yetişebilmesi ise ülkenin eğitim sistemi-ne, ekonomik, kültürel ve sosyal koşullarına bağlıdır. Özellikle insanların kendini rahatça ifade edebildiği, sivil özgürlüklerin, farklılıkların ve kültürel çeşitliliğin olduğu, ekonomik yaratıcılığın geliştiği yerler toleransın yüksek olduğu yerlerdir. Fikri sınai mülkiyet haklarının gelişmiş olduğu hukuk sisteminin adil olduğu ülkelerde yatırım ve iş yapma oranlarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Ekonomik özgürlüklerin var olduğu yeni fikirlere açık, farklılıkların kabul edildiği bölgelerde yaratıcı endüstrilerin gelişmesi daha kolaydır (Kumral, 2010). Yüksek katma değerli ürünler üreten bu sektör ülkelerin rekabet gücünü artırır. Orta gelir tuzağında olan ülkeler için yüksek katma değerli ürünler ülkenin üretim ve ihracat yapısını değiştirecek, iktisadi büyümeyi olumlu etkileyecektir.

YARATICI EKONOMİ YARATICI ÖZGÜRLÜKLER

Eğitim Özgürlüğünün Kalkınmaya Etkisi

Dünya sanayi toplumundan bilgi toplumuna dönüşürken bu süreçten en çok etkilenen beşerî sermaye olmuştur. Bilgi toplumu ile birlikte “nitelikli insan” kavramına verilen önem artmıştır (Doğan ve Şanlı, 2003). 19. yy'a kadar iktisadi kalkınma için fiziki sermaye stokunun artırılması gerektiği vurgulanırken, 20. yy. ortalarından itibaren beşerî sermaye önem kazanmaya başlamıştır (Aksu, 2016). Günümüzde de beşerî sermaye, ülkelerin gelişmişlik performanslarının karşılaştırılmasında önemli bir ölçüt olarak karşımıza çıkmaktadır. Beşerî sermaye birikiminin iktisadi büyüme-kalkınma üzerinde pozitif etkisi olduğunu gösteren birçok teorik ve ampirik çalışma bulunmaktadır. Ülkeler, bilimsel bilginin elde edilmesi, emeğin niteliğinin artırılması ve dolayısıyla beşerî sermaye birikimin artmasını arzu etmektedirler. Beşerî sermaye birikiminin sağlanmasında

eğitimin önemi büyüktür. Bu nedenle önem verilen bir diğer husus da eğitim nasıl olması gerektiği ve eğitim kalitesinin nasıl arttırılacağıdır. Ülkeler bu bağlamda eğitim harcamalarını arttırmak ve nitelikli beşerî sermaye birikimi elde etmek istemektedirler. Ülkelerin beşerî sermayeye yaptığı yatırımın yetersiz olması verimliliği düşürmektedir.

Dünya Bankası yaşanan verimlilik kaybını ölçmek için İnsan Sermayesi Endeksi (2018) çalışmasını hazırlamıştır. Endeks, bugün doğan bir çocuğun yaşadığı ülkede hâkim olan kötü sağlık ve eğitim riskleri göz önüne bulundurularak 18 yaşına geldiğinde birikmiş olması beklenen insan sermayesi miktarını ölçmektedir.¹ Endeks değeri 0-1 arasında olup, 1 mümkün olan en iyi değer sayılmaktadır. Bu endeks verilerine göre, Türkiye’de doğan bir çocuğun eğitim ve sağlık hizmetlerini tam olarak alması halinde üretkenliği % 63 olarak tahmin edilmiştir. Türkiye bu değerle 157 ülke arasında 53. sıradadır. Eğitim sistemindeki başarıları ile bilinen Finlandiya % 81 ile dördüncü sırada yer alırken listenin birinci sırasında % 88’lik oranla Singapur yer almaktadır. Yayınlanan bu endeksin eğitim ile ilgili olan çıktılarına bakılacak olursa Türkiye’de çocukların ortalama 12,1 yılını okulda geçireceği tahmin edilmektedir. PISA, TIMSS, PIRLS gibi değerlendirme testlerinin birlikte değerlendirilerek oluşturulan puanlar neticesinde bir değerlendirme yapılmıştır. Buna göre 625 puan ileri düzey, 300 puan asgari düzey anlamına gelmektedir. Türkiye’nin puan durumu 459’dur. Listenin birinci sırasındaki Singapur’un puanı 581’dir. Yapılan değerlendirme testlerine göre Türkiye’de öğrencilerin aldıkları nitelikli eğitim süresi 8,9 yıl iken Singapur’da ise bu süre 12,9 yıldır (Human Capital Project, 2018). Beşerî sermayenin kalitesinin artması eğitimin niteliğinin artmasına bağlıdır. Bu nedenle eğitimin sınav başarısına endeksli değil, bilimsel bilginin öğrenimine yönelik olması gerekmektedir. Hayal gücü ile desteklenmiş, yaratıcı fikirlerin çıkmasına izin veren eğitim yaratıcı sektörleri harekete geçirerek bir sonraki dönemde iktisadi büyümeye daha önemli katkılar yapacaktır. Ülkenin bilgiye ulaşma özgürlüğü ne kadar yüksekse o ülkenin yenilik seviyesi de o kadar yüksek olmaktadır (Şirin, 2017a).

Sivil Özgürlüklerle Kalkınma

Özgürlük kavramı çok geniş bir kavram olmakla birlikte eğitim, sağlık, siyasi haklar, mülkiyet hakları, adalet gibi konuları barındırmaktadır. Bu nedenle sivil özgürlükler kalkınmanın en mühim yapıtaşlarındandır. Sen (1996) özgürlükleri şöyle tanımlar:

“... Özgürlüklerin en önemli tarafı, bireylerin önceliklerini seçme konusundaki değerlerinin tamamen kendine ait olmasıdır.... Birey özgürlükleri sosyal bir üründür; bireysel özgürlükler ile bireysel özgürlükleri genişletmek için yapılan sosyal düzenlemeler arasında karşılıklı bir ilişki vardır.”

1 İnsan Sermayesi Endeksi (Human Capital Index-HCI), “İnsan Sermayesi Projesi” kapsamında Dünya Bankası tarafından 157 ülkenin 2017 verileri esas alınarak hazırlanmıştır.

Adil ve etkin sosyal düzenlemeler bireysel özgürlükleri arttırıcı etkiye sahiptir. A. Sen; kalkınmanın sağlanabilmesi için özgürlüklerin önündeki engellerin kaldırılması gerektiğini söylemiştir (Kirmanoğlu, 2005). Bu engellerin en başında kötü işleyen hukuk sistemi gelir. Ülkelerin kalkınabilmesi için hukukun üstünlüğünü sağlamış olmaları gerekmektedir. Adil rekabet şartları, şeffaf koşullar ülkelerin piyasalarına duyulan güveni arttırmaktadır. Bu kapsamda World Justice Project-WJP'in hazırladığı 2017-2018 dönemini kapsayan raporda Türkiye 113 ülke arasında 101 sırada yer almaktadır (WJP, 2018). Türkiye'nin bu durumu ne yazık ki hukukun üstünlüğünün tartışıldığı bir durumda olduğunu göstermektedir. İçinde bulunduğumuz bilgi çağında bilgiye ulaşma düzeyi ülkelerin kalkınma göstergelerini etkilemektedir. Bilgiye daha kolay erişen ekonomilerin yaratıcı endüstrileri daha hızlı gelişmektedir. İfade ve inanç özgürlüğü, hukukun üstünlüğü, bireysel haklar gibi sivil özgürlükleri içeren Freedom House Raporu'na (2018) göre, Türkiye özgür olmayan ülke kategorisinde yer almaktadır. Bilgiye ulaşma özgürlüğünü gösteren bir diğer gösterge ise basın özgürlüğüdür. Sınır Tanımayan Gazeteciler (RFS) tarafından hazırlanan Dünya Basın Özgürlüğü Endeksine göre 2017 yılında 155. sırada olan Türkiye, 2018 yılında 180 ülke arasında 157. sıraya gerilemiştir (World Press Freedom Index, 2019). Freedom House Endeksine (2018) göre Türkiye'de basın özgürlüğü bir önceki yıla oranla 5 puan aşağı inerek 76 olmuştur.² Günümüzde bilgiye ulaşmanın önemli kaynaklarından biri de internet erişimidir. Freedom House Raporu'na (2017) göre, Türkiye'de internet özgürlük puanı 66 olmuştur.

Hayal Ekonomisi ve Yenilik

Temel hak ve özgürlüklere sahip olan ülkelerde bireyler daha yaratıcı ve özgün ürünler ortaya çıkarabilmektedir. Yaratıcı ürünler küresel pazarda daha çok talep gördüğünden rekabet gücü de yüksektir. Refah seviyesini yukarı çekmek isteyen ülkelerin yapması gerekenlerin başında hayal ekonomisine yani yaratıcı üretime dayanan bir ekonomi kurmak gelir. Bir ülkede refah seviyesinin artması aynı zamanda ekonomik, siyasi, kültürel, hukuki özgürlüklerin artması anlamına da gelir. Özgürlükler ne kadar artarsa refah seviyesi de o kadar yüksek olacaktır. Özgürlük ve refah artışı bireylerin özgür düşünmelerine, hayal kurabilmelerine fırsat tanır. Hayal kuran ve hayallerini gerçekleştirme serbestisine sahip olan bireylerin yenilik yaratma gücü daha fazla olur. İnsanlar özgürce hayal kurabildiklerinde ve hayallerini gerçekleştirme fırsatı bulduklarında katma değer içeren ürünler ortaya çıkmakta ve yaratıcı endüstriler gelişmektedir. Buradan da anlaşılabacağı üzere kişilerin hayal kurma becerileri küçük yaşlarda geliştirilirse yenilik seviyesi yükselerek ülkenin milli gelirine pozitif katkı yapacaktır (Şirin, 2017a). Ülkelerin yenilik gücünü ölçmek için bazı kriterler ile bazı ölçütler oluşturulmuştur. 2017 yılı Küresel İnovasyon Endeksi, ülkelerin yenilik gücünü ölçmede kullanılan önemli endekslerden biridir. İnovasyon endeksinin alt bileşenlerini kurumlar, beşerî sermaye ve araştırma, altyapı, piyasa gelişmişliği, ticari gelişmişlik, bilgi ve teknoloji çıktıları ve yaratıcı çıktılar oluşturur. **Tablo 41.1**'de 2016-2019 yılları arası Küresel İnovasyon Endeksinde ilk beş sırada yer alan ülkeler ve puanları yer almaktadır.

² Endeks değer aralığı 0 ile 100 arasında olup, 0 en yüksek özgürlüğü, 100 ise en düşük özgürlüğü göstermektedir.

TABLO 41.1
Küresel İnovasyon Endeksinde İlk 5 Sırada Yer Alan Ülkeler

	2019 Yılı Ülke Sıralaması ve Puan Durumu	2018 Yılı Ülke Sıralaması ve Puan Durumu	2017 Yılı Ülke Sıralaması ve Puan Durumu	2016 Yılı Ülke Sıralaması ve Puan Durumu
1	İsviçre 67,24	İsviçre 68,40	İsviçre 67,69	İsviçre 66,28
2	İsveç 63,65	Hollanda 63,30	İsveç 63,82	İsveç 63,57
3	ABD 61,73	İsveç 63,10	Hollanda 63,36	İngiltere 61,93
4	Hollanda 61,44	İngiltere 60,10	ABD 61,40	ABD 61,40
5	İngiltere 61,30	Singapur 59,80	İngiltere 60,89	Finlandiya 59,90

Kaynak: Global Innovation Index, 2019

Küresel İnovasyon Endeks Raporu'na (2019) göre 2011 yılından bu yana İsviçre 1. sıradadır. Türkiye ise 2016 yılında 128 ülke arasında 42. Sırada, 2017 yılında 127 ülke arasında 43. Sırada, 2018 yılında 126 ülke arasında 50. sırada ve 2019 yılında 129 ülke arasında 49. Sırada yer almaktadır. Küresel İnovasyon Endeksi'nin alt bileşenlerinde Türkiye'nin durumu Tablo 41. 2'de gösterilmektedir. Konumuz açısından önemli olan alt bileşenlerden biri kurumlar sütunudur. Kurumlar sütununda politik istikrar ve devletin etkinliği incelenmektedir. Kurumların devlet tarafından düzenlenmesi ekonominin işleyişi açısından önemlidir. Bu düzenlemelerin inovatif faaliyetleri destekleyici nitelikte olması yaratıcı sektörleri geliştirir. Düzenlemelerin özgürlükleri kısıtlayıcı nitelikte olması ülkede yeniliğin yaratılmasına engel olur. Diğer önemli bileşenlerden biri olan beşerî sermaye ve araştırma bileşeni ise eğitim, yükseköğretim, Ar-Ge'den oluşur. Eğitim harcamalarının payı bu bileşende görülmektedir. Eğitime yapılan yatırım, o ülkenin yenilik kapasitesini de gösterir. Yapılan yatırımlar eğitimin niteliğini arttırdığında milli gelir de artacaktır. Endeks de ilk on sırada yer alan ülkeler sırasıyla; İsviçre, İsveç, ABD, Hollanda, İngiltere, Finlandiya, Danimarka, Singapur, Almanya ve İsrail olmuştur. Endeksin ilk beş sıralamasına bakıldığında yarışın genellikle yüksek gelirli ülkeler arasında olduğu görülmektedir. Bu ülkelerin Ar-Ge faaliyetlerine yaptıkları harcama sıralamasına bakıldığında sırasıyla; İsrail, Kore, İsveç, İsviçre, Japonya, Avusturya, Danimarka, Almanya, ABD, Finlandiya yer almaktadır. Yüksek gelirli ülkeler ve yüksek Ar-Ge harcamaları yapmakta ve bu da yeniden yüksek geliri doğurmaktadır.

Tablo 41.2'de Küresel İnovasyon Endeksinin Alt Bileşenlerinde Türkiye'nin bulunduğu sıralar gösterilmektedir. Türkiye 2015 yılında 58. sıradayken 2019 yılında 49. sıraya gelmiştir.

HAYAL GÜCÜ ENDÜSTRİSİ

İcat Çıkarma!

Yenilik üretmenin önemini kavramış bir eğitim sistemi belki de dilimize işlemiş “ıcat çıkarma” deyimini literatürden silebilir. Yeniliğin ortaya çıkmasında etkili olan bir başka unsur da geleneksel

TABLO 41.2
Küresel İnovasyon (Yenilik) Endeksinin Ana Bileşenleri- Türkiye'nin Sıralaması

İnovasyon Endeksinin Bileşenleri	2019	2018	2017	2016	2015
Kurumlar	85	96	95	82	84
Beşerî Sermaye ve Araştırma	46	49	43	43	50
Altyapı	41	52	68	62	63
Pazarın Gelişmişliği	52	55	57	46	58
İş Dünyasının Gelişmişliği	71	72	75	86	117
Bilgi ve Teknoloji Çıktıları	59	52	46	45	60
Yaratıcı Çıktılar	40	39	31	31	37
Genel Ortalama	49	50	43	42	58

Kaynak: Global Innovation Index, 2019

yaıdır. Çocukların ve gençlerin eğitim hayatı boyunca “ıcat çıkarma”, “eski köye yeni adet getirme” vb sözlere maruz kalması yenilik üretme becerilerini köreltmektedir. Gençlerin ve çocukların yenilikçi fikirlere açık olarak yetiştirilmesi ülkenin yenilik performansını olumlu etkiler. Çalışma çağına gelen gençlerin yenilikçi fikirlerinin desteklenmesi firmaların ve ülkelerin milli gelirini arttıracak, refah seviyesini yükseltecektir.

Schumpeter’e göre, yenilikçi ürünlerin piyasaya çıkması bir ekonominin rekabet gücü açısından oldukça önemlidir. Yenilikçi fikirler üretim gücünü geliştirmek, yaratılan fikirlere karşı açık görüşlü olmak ekonominin veya firmanın başarısı açısından oldukça önemlidir. Yenilikler farklı kültürel ve geleneksel ortamlardan beslenerek doğar (Bronk, 2010).

Bronk (2010), radikal yenilikleri besleyen şeyin farklılıklar olduğunu söyler. Ona göre geleneklerin ötesine geçebilen, eski teknikleri yenileriyle değiştiren, alışılmışın dışındaki şeyleri düşünen ve hoşgörü ortamında bulunan kişiler yenilik yaratabilir. Silikon Vadisi örneğinde olduğu gibi farklı geçmişlere sahip insanların serbestçe birleşmelerinin desteklenmesi yaratıcı fikirlerin ortaya çıkmasında etkili olmaktadır. Hayal gücü, yeniliğin yaratılmasında baş aktördür. Bronk’un (2010) deyişle,

“Gelecek, onu nasıl hayal ettiğimize, denkleme kattığımız yeni fikirlere ve yaptığımız önceden-belirli olmayan seçimlere bağlıdır. Hayal gücü, hem ekonomi sürecinde yenilik ve değişim kaynağıdır, hem de bu yeniliğin getirdiği belirsizliklerle başa çıkma aracıdır.”

“Neden ıcat çıkaramıyoruz” sorusunun kendilerine soran toplumlar eksiklerini tamamlayarak yenilik yarışında kendilerine yer bulmaktadırlar. İnsanın varoluşsal özellikleri olan cesaret ve merak “ıcat çıkarma” konusunda en büyük desteği sağlamaktadır. Fikirlerin ortaya atılabilmesi için özgün ve sorgulayan düşünce yapısına ihtiyaç duyulur. Ekonomilerin bilgi toplumunda kendilerine yer bulabilmeleri, rekabet güçlerinin yüksek olabilmesi için öncelikle hayal kurmayı

önemseyen bir eğitim politikası geliştirmeleri gerekmektedir. Hayal kurmayı destekleyen, sorgulayan eğitim sistemi gelecek kuşakların yaratma kapasitelerine bugünden yapılan yatırımdır. “Neden icat çıkaramıyoruz?” sorusunun cevabını aslında “Neden hayal kuramıyoruz?” sorusu ile birlikte aramak doğru olacaktır.

Hayal Kurma Becerileri

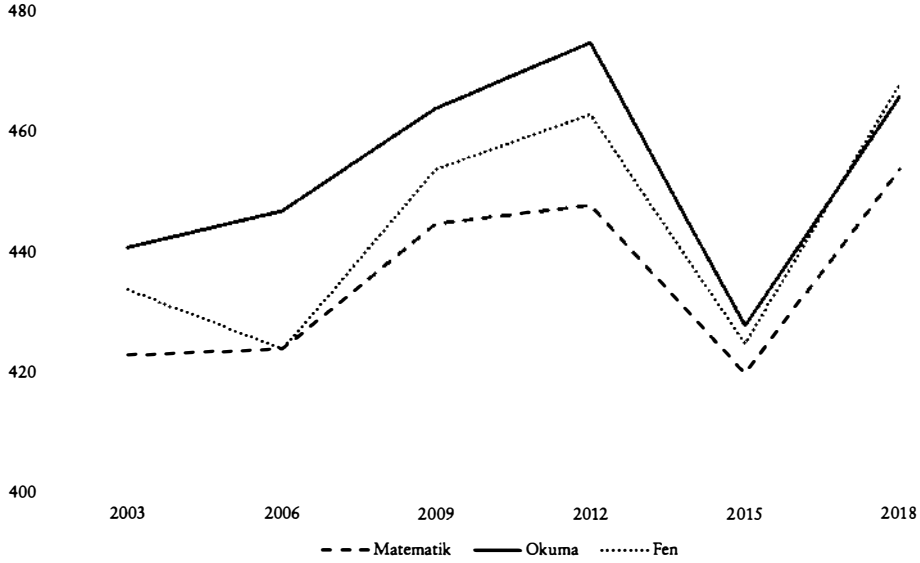
Bilimsel bilginin elde edilmesinde hayal edebilme gücü, deney ve gözlemden önce gelmektedir. Deney ve gözleme dayalı bilimin üretilebilmesi için bilim insanının yaratıcı zekâyâ sahip olması onu öncelikli kılar. Bilimsel bilginin teknoloji yaratabilmesi akıl ve hayal arasında dengenin sağlanmasına bağlıdır. Hayal olmadan yaratım süreci olmaz. İnsan sahip olduğu bilgi ve becerilerini eğitimle birleştirerek yenilik üretir. Sahip olduğu keşfetme ve merak duygusuyla “yaratıcılık” sürecini oluşturan insan aslında yaratıcı değil keşfedicidir. İnsanoğlu var olduğu günden bu yana hayatta kalma güdüsüyle doğayı incelemiş ve yenilikler üretmiştir. Bu keşifler ilk çağlardan günümüze çoğalarak ilerlemiştir (Küçükali ve Akbaş, 2017).

Yaratıcı düşüncenin gelişebilmesi için gençlerin ve çocukların eğitim süreleri boyunca problem çözme kabiliyeti kazanması büyük önem taşımaktadır. Bu alanda yapılan iki önemli ölçme değerlendirme çalışmasından bahsetmek gerekirse ilki OECD tarafından yapılan 15 yaşındaki gençlerde beceriyi ölçen PISA (The Program for International Student Assessment) testidir. İkincisi ise Uluslararası Eğitim Başarılarını Değerlendirme Kuruluşu (International Association for the Evaluation of Educational Achievement) IEA’nın bir projesi ile yapılan TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) değerlendirmesidir. TIMSS, 4. ve 8. sınıf öğrencilerinin fen ve matematik alanlarında kazandığı bilgi ve becerileri ölçmektedir.

OECD tarafından yapılan PISA Eleştirel Düşünme ve Problem Çözme Araştırması’na (2018) bakıldığında Türkiye “okuma, matematik ve fen bilimi” alanlarında OECD ortalamasının altında kaldığı görülmekle beraber Şekil 41.1’de, 2018 yılında matematik, fen ve okuma olmak üzere üç puan türünde de artış olduğu görülmektedir. Türkiye’nin aldığı sonuçlar 2015 yılına göre artmış olmasına rağmen 2012 yılına yakın bir düzeyde kalmış olup halen OECD ortalamasının altında seyretmektedir. Fen ve okuma puan türlerinde OECD ile Türkiye arasındaki fark 21 iken matematikte 35’tir (OECD Skills Surveys, 2018).

PISA ve TIMSS testleri çocukların ve gençlerin temel becerileri kazanma düzeylerini gösterdiklerinden ülkelerin yenilik yaratma kapasitelerini tahmin etmede önemli bilgiler sunar. Yalçınkaya ve Kaya’nın (2017) yaptığı çalışmaya göre “PISA gruplarının sınavdaki başarı düzeyleri arttıkça/azaldıkça, sabit sermaye yatırımları, istihdam edilen işgücü ve eğitim değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki uzun dönemli etkilerinin büyüklüğünün de artmakta/azalmaktadır.” Çalışmanın sonucuna göre PISA katılımcısı ülkelerde eğitim ile iktisadi büyüme arasında pozitif yönlü ilişki olduğu ifade edilmektedir. Yaratıcı becerileri ölçen bu testler hayal kurma ve yenilikçi düşünmenin önemini de göstermektedir. Hayal kurma becerilerinin sağlanamamış olması o ülkenin girişimci potansiyelini de düşürmektedir. Hayal kuramayan, problem çözemeyen gençler

ŞEKİL 41.1
2003-2018 Yılları PISA Sonuçları

Kaynak: OECD Skills Surveys, 2003-2018

iş hayatına başladıklarında sorunlara farklı çözüm üretme metotlarını bilemediklerinden ya da geliştiremediklerinden sorunlarla karşılaşacaklardır.

Hayal et! Üret!

Üretim yapmak, girişimcilik becerilerine sahip olmak öncelikle hayal kurabilme yetisine sahip olmayı gerektirir. Bunun için de eğitim sisteminin düşünce ve fikirlerini özgürce söyleyebilen, iletişim becerilerine sahip gençler yetiştirmesi gerekir. 21. yüzyıl becerileri de denilen öğrenme ve yenilik becerileri yaratıcı düşünmenin anahtarı olarak kabul edilmektedir. 21. yüzyıl becerileri, problem çözme ve eleştirel düşünme, iletişim, iş birliği ve yaratıcılık olmak üzere dört beceriden oluşmaktadır. Bu beceriler öğrencilere, iş yaşamlarında karşılarına çıkan sorunlar ile farklı çözüm yolları geliştirerek baş etme yetisini kazandırmaktadır. Problem çözme yetisine sahip olan öğrenciler yenilikçi veya geleneksel yöntemlerden birini kullanarak, çeşitli bakış açılarıyla sorunlara farklı yaklaşabilmektedir (Yalçın, 2018).

Bireysel yaratıcılığı ön plana çıkaran fikri mülkiyete dayalı yaratıcı endüstrilerin gelişmesi istihdam ve refahı arttırarak yeni bir ekonomi alanı oluşturmuştur (Demir, 2014). Yeni ekonomi ile girişimcinin önemi ortaya çıkmakla beraber bilgi ekonomisi ve bilgi teknolojileri de önem kazanmaktadır. Bilgi toplumu yaratıcı ve yetenekli insanlardan oluşmaktadır. Bu nedenle yaratıcı

endüstrilerin gelişmesi nitelikli, kültürel ve yaratıcı bir eğitime ihtiyaç duyar. Hartley'e (2005) göre, yeni ekonomi hem yerel kültürlerle ve girişimlere fırsat sunmakta hem de altyapı ve mekândan bağımsız dijital oyun endüstrisi gibi girişimleri desteklemektedir.

BBC'nin 2015 yılında yaptığı habere göre, İngiliz King Digital şirketi tarafından geliştirilen Candy Crush isimli oyun piyasaya çıkmasının ardından 3 yıl geçmeden 500 milyondan fazla tablet veya akıllı telefona yüklendi ve 5,9 milyon Dolar'a el değiştirdi. BBC yaptığı haberde Candy Crush oyunu için ödenen 5,9 milyon Dolar ile neler yapılabilir diye araştırıldığında ilginç sonuçlara ulaşılmış. Oyunun değeri; 2 adet Boğaz Köprüsü, 295 adet F-16, 2 Manchester United takımı, 73 tane C. Ronaldo ve BM Mülteciler Yüksek Komiserliğinin (UNHCR) mülteci fonunun yaklaşık 2 katı büyüklüktedir (BBC News, 2015).

2018 yılı Mayıs ayında yayınlanan bir habere göre bir müzik dinleme platformu olan Spotify 170 milyon aktif kullanıcı, 75 milyon ücretli aboneliğe ulaştığını ve 1,14 milyar avroluk gelir elde ettiğini açıklamıştır. Spotify'nın Stockholm doğumlu kurucusu Daniel Ek bir bilim teknoloji dergisi olan Wired'e verdiği röportajda 14 yaşında kurduğu bir hayalin peşinden giderek bugünkü başarısına ulaştığını anlatmaktadır. Bu iki örnek de hayal kurmanın, onu gerçekleştirmenin önemini göstermektedir. Nitelikli ve yaratıcı bir eğitim gençlerin ve çocukların hayallerini gerçekleştirmelerinde en büyük desteği verecektir (Wired, 2014).

Türkiye'de Intel tarafından yapılan bir araştırmada hayaller ile girişimcilik arasındaki bağlantı ortaya konulmaya çalışılarak, Hayal Haritası ve Girişimcilik DNA'sı çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışma 10 şehirde, 8-55 yaş arası 2.000 kişi ile görüşülerek yapılmıştır. Çalışmanın amacı Türkiye'de ne tür hayaller kurulduğu, hayallerin girişimcilik fikrine dönüşüp dönüşmediğinin tespitinin yapılmasıdır. Bright Future ile birlikte yapılan bu araştırmaya göre çocukların yarısı hayal kurmuyor. Yetişkinlerde hayal kurma oranı % 14, bekârlar evlilerden, kadınlar erkeklerden, gençler yaşlılardan, taşrada yaşayanlar büyük şehirde yaşayanlardan daha çok hayal kuruyor. Girişimcilik fikrine dönüşebilecek "üretken" hayaller kurabilenlerin oranı % 15'tir. Araştırmaya katılanların % 80'i girişim yapma hayaline sahip değil. Girişim yapma hayalini kuranların üçte biri ise bu fikrini kimse ile paylaşmamıştır. Şirin'e (2017) göre, hayal haritası çalışmasının teknik eksiklikleri olmuş olsa da önemli bir boşluğu kapatmıştır. Hayal kurmanın üretkenliğe yaptığı pozitif katkı oldukça açıktır bu nedenle bu alanda daha çok çalışma yapılması çocukların ve gençlerin fikir üretme kapasiteleri ve eleştirel düşünme yetilerinin ölçülmesi gerekmektedir.

SONUÇ

İktisadi kalkınmayı sağlam temeller üzerine kurmak isteyen ülkeler öncelikle ekonomik ve sivil özgürlükleri sağlamaları gerekmektedir. Katma değeri yüksek ürünlerin üretilebilmesi, yaratıcı endüstrilerin gelişebilmesi için hayal gücünün önemine dayanan eğitim politikaları uygulanması etkili olacaktır. Eğitim sisteminde uzun vadede yenilikçi ve yaratıcı fikirlerin hayata geçirilmesi, var olan eğitim sisteminin eksik ve yanlışlarının tespit edilip, yaratıcı düşünmeyi teşvik eden bir eğitim politikası yürütülmesi faydalı olacaktır. Erken yaşlarda okullarda ve evde çocukla-

rın hayal kurma becerilerinin arttırılması ileride iş hayatında insanların yaratıcı olma güdülerini arttırmaktadır. Tasarım yapabilmek, farklı ve yenilikçi ürünler üretebilmek, dünya çapında bir markaya sahip olabilmek için önce hayal kurabilmek gerekmektedir. Yeni eğitim politikasının hedefi öğrencilere okullarda 21. yüzyıl becerileri kazandırmak olmalıdır. Bunun için iyi yetişmiş öğretmenler, farklı düşünme tarzlarına açık üniversiteler ve farklılıklara hoşgörü ile bakabilen nesiller yetiştiren ailelere ihtiyaç vardır. Türkiye PISA ve TIMSS verilerinde oldukça kötü sıralarda yer almaktadır. Bu durum göstermektedir ki gençler ve çocuklar temel becerileri kazanmada oldukça gerilerdedir. Güçlü, dünya ile rekabet edebilir bir ekonomi olabilmek için hayal kurma becerilerine sahip, yenilik üretebilen bir nesil yetişmemiz gerekmektedir. Ancak yenilik için sadece eğitim sistemini iyileştirmek yeterli olmaz bununla birlikte bireysel özgürlüklerin de sağlanması gerekmektedir (Şirin, 2017b). Hukukun üstünlüğünün ve akademik özgürlük, basın özgürlüğü gibi sivil özgürlüklerin sağlanması güven ortamı yaratacağından yaratıcı endüstrilerin gelişmesine ve kalkınmaya pozitif katkı yapacaktır. Ülkelerin orta gelir tuzağından çıkabilmelerinin yegâne yolu çocuklarına erken yaşta 21. yüzyıl becerileri kazandırmalarıdır.

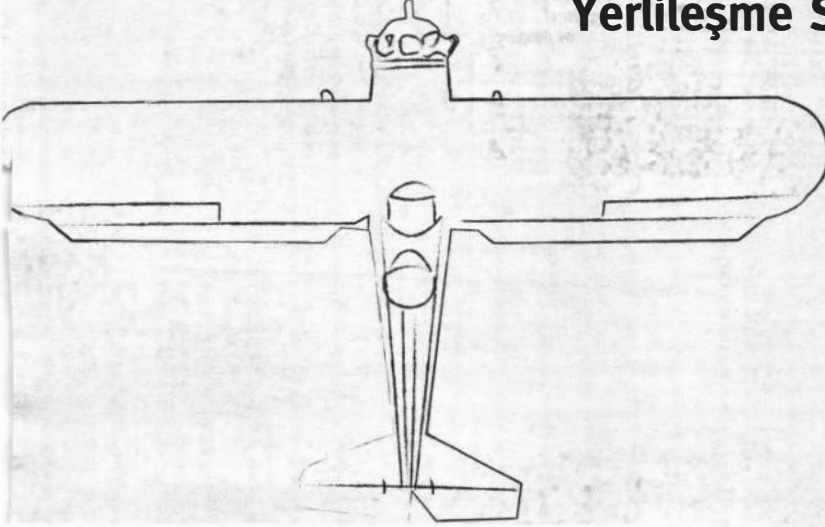
KAYNAKÇA

- Aksu, L. (2016). Türkiye’de Beşerî Sermayenin Önemi: İktisadi Büyüme ile İlişkisi, Sosyal ve Stratejik Analizi. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 3(2): 68-129.
- BBC News (2015). Erişim Adresi: https://www.bbc.com/turkce/ekonomi/2015/11/151103_candy_crush_nelere_bedel. Erişim Tarihi: 01.11.2018.
- Bronk, R. (2010). *Romantik Ekonomist Ekonomide Hayal Gücü*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Demir, E.M. (2014). Yaratıcı Endüstriler. *Ankara Üniversitesi İLEF Dergisi*, 1(2): 87-107.
- Doğan, S. ve Şanlı, B. (2003). İktisadi Kalkınmada Beşerî Sermaye. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1): 173-196.
- Eser, Z.E. (2016). “Ekonomik Özgürlükler ve Kalkınma”. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon.
- Freeman, C. ve Soete, L. (2004). *Yenilik İktisadı*, Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Freedom House (2017) Erişim Adresi: <https://freedomhouse.org/report/freedom-press/2017/turkey> Erişim Tarihi: 01.11.2018
- Global Innovation Index (2019) Erişim Adresi: <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator> Erişim Tarihi: 30.11.2019
- Hartley, J. (2005). *Creative Industries*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Human Capital Project (2018). Erişim Adresi: <http://www.worldbank.org/en/publication/human-capital> Erişim Tarihi: 01.11.2018.
- Intel (2016). Hayal Haritası ve Girişimcilik DNA’sı. Erişim Adresi: <https://www.futurebright.com.tr/tr/> Erişim Tarihi: 06.01.2019.
- Kirmanoglu, H. (2005). “Amartya Sen’in Özgürlük ve Kalkınma Üzerine Düşüncelerine Bir Bakış” İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, 47. Seri, s. 21-30.
- Kumral, N. (2010). Yaratıcılık ve İzmir Üzerine. Working Paper 10/1, Ege Üniversitesi.
- Küçükali, R. ve Akbaş, H. (2017). “Bilimsel Bilginin Elde Edilmesinde Yaratıcı Zekâ ve Hayal Gücünün Etkisi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(3): 779-792.

- OECD Skills Surveys (2019). Erişim Adresi: <http://pisadataexplorer.oecd.org/ide/idepisa/>; Erişim Tarihi: 05.1.2019.
- Reporters Without Borders (2019). World Press Freedom Index. Erişim Adresi: <https://rsf.org/en/turkey> Erişim Tarihi: 02.03.2020.
- Rousseau, J.J. [1762] (2012). *Toplum Sözleşmesi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Schumpeter, J.A. [1943] (2003). *Capitalism, Socialism and Democracy*. Londra ve New York: Routledge.
- Sen, A. ([1996] 2004). *Özgürlüklerle Kalkınma*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Soyak, A. (2008). Teknoekonomi Politikalarının Işığında Ulusal Yenilik Sistemi ve İnsan Faktörü. *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 165: 1-10.
- Steven F.K. ve Russell S.S. (2005). Public Policy, Entrepreneurship, and Economic Freedom, *Cato Journal*, 25(3): 595-616.
- Sucu, M.B. (2016) “Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik Özgürlükler ve İktisadi Kalkınma İlişkisi”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Y. Lisans Tezi.
- Şirin, S.R. (2017a). *Bir Türkiye Hayali*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Şirin, S.R. (2017b). *Yol Ayrımında Türkiye Ya Özgürlük Ya Sefalet*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Tunçsiper, B. ve Biçen, Ö.F. (2014). Ekonomik Özgürlükler ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Panel Regresyon Yöntemiyle İncelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(2): 25-45.
- Yalçın, S. (2018). 21. Yüzyıl Becerileri ve Bu Becerilerin Ölçülmesinde Kullanılan Araçlar ve Yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 51(1): 183-201.
- Yalçınkaya, Ö. ve Kaya, V. (2017). Eğitimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: PISA Katılımcıları Üzerinde Bir Uygulama (1990-2014). *Sosyoekonomi*, 25(33): 11-35.
- WIRED Journal, Magazine (2014). Condé Nast Publications. Erişim Adresi: <https://www.wired.co.uk/article/wired-100-daniel-ek> Erişim Tarihi: 30.10.2018 .
- World Justice Project (2018). Erişim Adresi: <https://worldjusticeproject.org/our-work/wjp-rule-law-index/wjp-rule-law-index-2017%E2%80%932018> Erişim Tarihi: 01.11.2018.

BEŞİNCİ KISIM

Yerleşme Sürecinde Örnekler

Japonya’da Yerli Üretimin Politik Ekonomisi

K. ALİ AKKEMİK

GİRİŞ

Japonya, Doğu Asya ülkeleri arasında gelişmiş ülke statüsüne yükselmeyi başaran ilk ülkedir. 19. yüzyılın ortalarına kadar fazla umursanmayan bu kalabalık ve büyük ölçüde içine kapalı ada ülkesi, bu tarihte kendini dışa açılmaya zorlayan dış etkenlerin de katkısıyla, sömürgeleştirilme tehlikesine karşı kendini koruma güdüsüyle hızlı bir şekilde sanayileşme ve modernleşmeyi başarmıştır. Japonya’nın bu serüveni 1937-1945 yılları arasında önce Çin’e, sonra eş zamanlı olarak Pasifik’te Amerika’ya karşı girdiği büyük savaşların sonunda hezimetle sonuçlanmıştır. Ancak, savaştan sonra hızla toparlanmayı başaran Japonya, eski gücüne tekrar kavuşarak bir ekonomik büyüme ve kalkınma mucizesine imza atmıştır.

Bu bölümde, savaş sonrasında Japonya’da yerli üretimin gelişmesinin temelinde yer alan sanayi politikaları ile bu politikaların ardındaki politik ekonomi iki farklı dönem (yoğun devlet müdahalelerinin yaşandığı hızlı büyüme dönemi ve sonrasındaki liberal ekonomi dönemi) için irdelenmektedir. Ek olarak, konunun genel olarak ihmal edilen sosyal/insancıl boyutu da kısaca tartışılmaktadır.

HIZLI BÜYÜME DÖNEMİNDE SANAYİ POLİTİKALARI: DEVLET MÜDAHALELERİ İLE YERLİ ÜRETİMİN GELİŞTİRİLMESİ

Japonya’nın hızlı kalkınmasının ardında, kuşkusuz devletin uzun yıllar ısrarla ve başarılı bir şekilde uyguladığı sanayi politikaları bulunmaktadır. “Sanayi politikası” kavramı her ne kadar günümüzde genel bir anlam kazanmışsa da Japonya bağlamında yoğun devlet müdahalelerine dayalı, özel sektörün devlet tarafından yönlendirildiği ve kıt kaynakların bu amaca uygun olarak devlet tarafından dağıtımının sağlandığı, ancak yatırım, üretim ve istihdam kararlarının ağırlıklı olarak özel sektör firmaları tarafından gerçekleştirildiği, esasen bir uzun vadeli bir kapitalist sanayileşme-kalkınma bakışını yansıtmaktadır. Akkemik (2019) savaş öncesi dönem için, Akkemik (2020) savaş sonrasında 1970’lerin başına kadar olan dönem için Japonya’nın iktisadi kalkınma-

ısı, sanayileşme deneyimi ve sanayi politikalarının politik ekonomisi hakkında detaylı incelemeler sunmaktadır.

Japonya’da 1920’li yılların ortalarından başlayarak, özellikle 1930’lu yıllarda askerî seferberlik amacıyla uygulanan politikalar, savaş sonrasında barışçıl amaçlarla tekrar uygulamaya konulmuştur. Esasen, içinde bulunulan savaşları kazanmak için seferberliği hedefleyen bu politikaların sorumluları olan ekonomi bürokratlarının çoğu, savaş sonrasında uluslararası savaş mahkemesinde yargılanıp suçlu bulunmuştu; hatta bazıları idam sırasını bekliyordu. Çin’de komünist rejimin kuruluşu ile birlikte, ekonomik olarak güçlü bir müttefik olarak jeostratejik öneme sahip olan Japonya’nın varlığının Amerika’nın Pasifik politikasında bir öncelik haline gelmesiyle birlikte, bu bürokratlar tekrar ekonominin kumanda merkezlerine yerleştirilmiştir.¹ Japonya’nın savaş sonrası kalkınma mucizesinin bu kadrolarca gerçekleştirildiğini hatırlatmak gerekir. 1955-1971 yılları arasında (Hızlı Büyüme Dönemi) Japon ekonomisinin yıllık ortalama büyüme hızı % 10 civarındaydı.

Savaşın hemen ardından Japonya’da sanayi politikalarını tasarlayan kadroların önemli bir özelliği milliyetçi bir ideolojiye sahip olmaları idi (Johnson, 1982; Gao, 2002). Bir diğer önemli özellikleri, iktisadi kalkınmaya sosyalizm ve kapitalizm ikilemi çerçevesinden değil daha pragmatik bakan bir iktisadi perspektife sahip olmalarıydı. Diğer bir deyişle, sosyalist planlama mantığını tamamen dışlamamakla birlikte, üretimin özel sektör girişimcileri tarafından gerçekleştirilmesini vurguluyorlardı. “Kalkıncı devlet” ideolojisini benimsemiş olan bu müdahaleci bürokratların önemli bir manevra kabiliyetine sahip olduklarını, siyasetçilerin ciddi baskı ve müdahaleleriyle karşılaşmadıklarını hatırlatmak gerekir. Çok zor kamu sınavlarını geçen zeki ve parlak üniversite mezunlarından oluşan Japon ekonomi bürokrasisi sadece işinin ehli olmakla kalmayarak, karar alma mekanizmasında hatırı sayılır derecede otonomiye de sahipti. Savaş sonrası reformları (özellikle toprak reformu) ile siyaset ve bürokrasinin önünde ona köstek olabilecek büyük sermaye güç odakları zayıflatılmıştı. Bu durum, sahip oldukları otonominin bir nedeniydi.² Sanayi politikaları ve genel olarak ekonomik kalkınmada teknokrat oligarşisine varacak boyutta bir güce sahip olan ekonomi bürokrasisi, 1980’li yıllarda gücü zayıflayana dek milliyetçi bir bürokratik kültür yaratmayı başarmıştır. Bu kültürde, sanayide yerli üretime öncelik verilmesi ve yabancı sermayenin mümkün olduğu ölçüde ülkeden uzak tutulması ana öncelikti. Bürokratlara göre, yabancı

- 1 Burada Amerikan işgali altında Japonya’da demokrasi ve demokratik kurumların tesisinin başarılı bir şekilde sağlandığını hatırlatmak gerekir. Savaş sonrasındaki acil reformların çoğu Japonya’nın demokratikleşmesine yönelikti ve ekonomik konular öncelikler arasında daha alt sıralardaydı. Amerika’nın Japonya’da demokrasiyi tesis edebilmiş olması, Amerika’nın askerî hareketler ile demokrasiyi tesis etmeye çalıştığı Irak gibi ülkelerde uğradığı başarısızlık ile karşılaştırıldığında önemli bir konudur.
- 2 Savaş döneminde görev yapan ve savaş sonrasında iş başına getirilen bürokratların bazıları savaş döneminde ordunun dahi kapitalist sermayedarlara söz geçirmede zorlandığını görmüşlerdi. Bu milliyetçi bürokratlar, zaibatsu’lara söz geçirebilmek için onların siyasetteki etkisinin kırılması gerektiği görüşünü benimsemişti (Johnson, 1982). Bu teknokratlar, sanayileşme için meritokrasi ve teknokrasinin gerekliliğine inanıyorlardı ve ancak bu şekilde özel sektörü “disipline” edebileceklerine inanmışlardı. Üretimde kamulaştırma gibi bir gündemleri ve buna inançları yoktu.

sermaye sadece ileri teknolojilerin öğrenilmesi için kullanılacak bir kaynaktı, Japon pazarı onların faaliyet göstereceği bir alan olmamalıydı. 1950'li yıllarda yoğun bir şekilde Amerika'ya Japon iş adamları tarafından hükümet kontrolünde geziler düzenlenmiş ve oradan kalite kontrolü, çeşitli sanayilerdeki ileri teknolojiler ile işletme teknikleri öğrenilmiştir. Japon ekonomi bürokrasisi bu süreçte, yeni teknolojilerin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması (rasyonelleştirme) için çeşitli teşvikler ve destekler sunmanın yanı sıra, yabancı ülkelerle sürtüşmeler yaşama pahasına bu sanayilerin yabancı rekabetten korunması için önlemler almaktan geri kalmamıştır. Bürokratlar, gerekli gördükleri her alana müdahale etmekten çekinmediler.

Yerli üretimin geliştirilmesi için girilen bu çabalar özellikle otomobil, ev eşyaları, bilgisayar, elektronik aletler gibi gelir esnekliği yüksek ürünlerde belirgindir. Burada, Nakamura (1995: 174-175) tarafından detaylı olarak incelenen otomobil sanayisinden kısaca bahsetmekte fayda vardır. 1950'li yılların başlarında Japon otomobil sanayisinde faaliyet gösteren yerli şirketler, Avrupalı ve Amerikalı şirketlerle rekabet edecek teknolojik yeterliliğe sahip değildi. Bu amaçla, ilk olarak bu ülkelerden teknoloji transfer ettiler ve kendi tasarımlarını geliştirmeyi başardılar. Kamu kaynakları da dahil olmak üzere çok sayıda teşvik ve finansal destekten yararlanan bu şirketlerin 1960'lı yıllarda dahi henüz üretim ölçeklerini yeterince büyüttükleri söylenemez. 1960 yılında Japonya'da sadece 0,5 milyon otomobil üretilirken, bu rakam Amerika için 7,9 milyon, Batı Almanya için 2,1 milyon ve İngiltere için 1,8 milyondur. 1970 yılına gelindiğinde ise Japonya'da üretim 5,3 milyonu bulmuş, diğer ülkeleri geçerek Amerika'nın ardından dünyada ikinci sıraya yerleşmişti. Bu süreçte, ekonomi bürokrasisi çok az sayıda şirketten (Toyota, Nissan ve Prince) oluşan bir oligopol piyasa şeklinde örgütledikleri otomobil piyasasının gelişmesi için çeşitli müdahalelerde bulunmuştur. Örneğin, artan talebe cevaben sanayiye giriş-çıkışı kontrol ederek, şirketlerin birbirleriyle şiddetli rekabete girmesini engellemiş; şirketleri (Nissan ve Prince) birleşmeye zorlamış; bu şekilde firmaların ölçek ekonomilerine ulaşmalarını teşvik etmiştir. Bazen, bürokratların firmaları politikalarına uyum sağlama konusunda tehdit ettikleri de görülmüştür. Sonuç olarak, Japon otomobil sanayisi dünyanın en verimli ve en ileri teknolojilerini üreten yüksek bir konuma ulaşmıştır. Firma-içi gelişmeler kadar bürokrasinin de bundaki katkısını göz ardı etmemek gerekir. Öte yandan, piyasaya girişine izin verilmeyen, fakat buna rağmen büyük bir cesaret örneği göstererek başarılı olan Honda gibi örnekler de bulunmaktadır.

LİBERALLEŞEN EKONOMİDE YERLİ ÜRETİMİN POLİTİK EKONOMİSİ

1960'lı yılların ortalarından itibaren Japonya'da ticaret ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi başlamıştır. Savaşın ardından geçen yaklaşık yirmi yıllık süreçte Japon sanayileri yerli üretim kapasitelerini ve yeterliliklerini geliştirmiş, gelişmiş ülkelerle rekabet edebilir konuma gelmeyi başarmıştır. Bunun sonucunda, serbestleştirmenin potansiyel olumsuz etkileri baştan bertaraf edilmiştir.

Japonya'da sanayileşme otoriter ve kalkınmacı vasıflara sahip bürokratlar için bir toplumsal dönüşüm ve Batı'yı yakalama projesi olarak görülmüyordu. Bu amaç 1970'li yılların başlarında

büyük ölçüde gerçekleştirildikten sonra, Batı'dan gelen baskının da etkisiyle, Japon iş sistemi ve ekonomisinin yapısı piyasa mekanizmasının daha kuvvetli olduğu bir rekabetçi yapıya doğru evrilmeye başladı. Bürokratik oligarşinin direnci nedeniyle uzun vadede gerçekleştirilen bu dönüşüm, 1980'li yılların ilk yarısından itibaren hızlandı. 1980'lerde gerçekleşen varlık fiyatı balonunun dizginlenememesi ve 1990'lı yıllarında bu balonun patlamasından sonra ekonominin içine girdiği uzun süreli durgunluğun faturası, dönemin iktidar sahiplerinin yanı sıra, bu bürokratik yapıya da çıkarıldı. Bürokrasi kendini yeniledi ve piyasa ekonomisinin kurallarını ve neoklasik iktisadi benimsemiş kadrolar bürokrasinin kontrolünü ellerine aldılar. Bürokrasi siyasi etkiden eskisi kadar uzak değildir ve sahip olduğu eski otonomisi ve gücünü büyük ölçüde kaybetmiştir. Bu dönüşüm gerçekleşirken, ekonomik karar mekanizmasında siyasilerin etkisi giderek artmıştır.

Japon ekonomisinde değişimi zorlayan ana faktörler 1973-1974 ve 1979-1980 yıllarında meydana gelen iki petrol şoku ve 1971 yılında Bretton Woods Sistemi'nin çökmesiydi. Petrol şokları sonrasında, 1970'lerde liberalleşmede belirli bir yol kat etmiş ekonomide sanayi yapısının enerji-yoğun sanayilerden daha yüksek katma değer üreten teknoloji-yoğun sanayilere doğru değiştirilmesi için devlet müdahale etmekten çekinmemiştir. Yeni teknolojilerin yaratılmasına ve yaygınlaştırılmasına büyük önem verilmiş ve bu amaçla üniversite-özel sektör işbirlikleri desteklenerek teknoloji yaratımı için teşvikler ve vergi kolaylıkları geliştirilmiştir. Bu yeni tip sanayi politikaları daha az müdahaleciydi; ama bürokrasi yine de tepeden inme, otoriter tavrından kolayca vazgeçmemiştir. Hangi sanayilerin geliştirileceği ve kaynakların nasıl dağıtılacağı hakkında hâlâ bürokrasi etkiliydi. Geliştirilmesi hedeflenen sanayiler şunlardı: yarı iletkenler, robotlar, elektronik, makineler, bilgisayarlar.

Bu dönemdeki sanayi politikalarının ayırt edici özelliklerinden biri üniversite-özel sektör ve kamu-özel sektör işbirliği ile gerçekleştirilen araştırma-geliştirme projeleridir. Sanayi politikaları özellikle 1980'lerden başlayarak seçici bilim ve teknoloji politikalarına dönüşmüştür (Akke-mik, 2015). Bu projelerde paydaşlar özel sektör firmaları, üniversiteler, özel ve kamuya ait araştırma merkezleri ile laboratuvarlardı. Özel sektöre proje bazlı destekler de verilmiştir. Kamuya ait araştırma ve geliştirme laboratuvarları 1950'lerden beri teknoloji geliştirme alanında önemli bir rol oynamaktaydı. Kamu araştırma kurumları özellikle telekomünikasyon, enerji, çevre, sağlık ve elektronik alanlarında yüksek teknoloji araştırmaları gerçekleştiriyordu. Bunlardan biri olan, Sanayi ve Dış Ticaret Bakanlığı altında faaliyet gösteren Elektro-teknik Laboratuvarı'nda transistörün Amerika'da icadından sadece birkaç yıl sonra Japonya'da ilk transistör üretimi gerçekleştirilmişti (Flath, 2005). 1966 yılında bu bakanlık altında kurulan Endüstriyel Bilim ve Teknoloji Ajansı (Agency of Industrial Science and Technology, AIST), büyük ölçekli projelere fon sağlamakla görevlendirilmişti.

Bilgi teknolojilerinin önemine vurgu yapan AIST, 1970'li ve 1980'li yıllarda mega projeler olarak nitelendirebileceğimiz 100'den fazla dev teknoloji projesini desteklemiştir (Callon, 1995). Bunlardan biri, Very Large Scale Integrated Circuits (VLSI) Konsorsiyumu (1976-1979)

idi.³ Proje, başarıyla sonuçlanmış, silikon yarı iletken çipler (dynamic random access memory veya DRAM) piyasasında en ileri teknolojiler geliştirilmiştir.⁴

Bir diğer mega proje, Süper Bilgisayar Konsorsiyumu (1981-1989) idi. Projenin amacı yüksek hız ve kapasiteye sahip bir süper bilgisayar üretmekti. Ancak, hükümet firmaların bir ortak laboratuvar kurmasını sağlayamadı ve firmalar birbirinden ayrı projeler geliştirerek çalıştılar. Bu nedenle, bu projeden beklenen sonuç alınamadı. Bu projeden kısa süre sonra başlatılan Beşinci Nesil Bilgisayarlar (Fifth Generation Computers) Konsorsiyumu (1982-1992) ile, bilgiyi işleyerek “düşünebilen” bilgisayar üretimi hedeflenmiştir.⁵ Proje kapsamında yapay zekâ alanında da birçok yeni teknoloji geliştirilmiştir. Firmalar, başarısızlık riskinin oldukça yüksek olduğu bu projeye parasal destek vermekte çekingen davrandılar ve cesaret edemediler. Proje bütçesinin (50 milyar yen) tamamını hükümet sağlamıştır. Proje sonunda programlama dilleri ve birtakım yeni teknolojiler geliştirildi, ama başlangıçtaki araştırma hedeflerinin çoğu gerçekleştirilemedi. Öte yandan, bu proje sonucunda üretilen yeni mikroelektronik teknolojileri sayesinde Japon bilgisayar sanayisi 1990'lı yıllarda canlandı ve elektronik oyun cihazları ve dizüstü bilgisayarlar dahil olmak üzere birçok mikroelektronik ürününün dünyadaki en büyük üreticisi haline geldi.

Bu projelerin çoğu özel sektörün kendi girişimi sonucu değil, devletin inisiyatifi ve destek sağlaması sayesinde gerçekleşmiştir. Hedeflere ulaşamayan yukarıdaki iki bilgisayar projesinde dahi, çok sayıda mühendis yetişmiş ve yaratılan yeni teknolojiler daha sonra otomotiv sanayisi başta olmak üzere diğer yüksek teknoloji sanayilerinde de uygulama alanı bulmuştur. Bu taşma etkisinin de kısmi katkısıyla, İkinci Petrol Şoku'nun ardından 1980'li yıllarda birçok Batı ekonomisi makroekonomik belirsizlikler durgunlukla boğuşurken, yüksek teknoloji sanayilerine geçişi sağlayan Japon ekonomisi hızla toparlanmayı başarmış ve görece olarak yüksek büyüme hızlarına ulaşabilmiştir. Bunun en önemli nedeni hükümetin sanayi politikalarıydı. Yerli üretimin teknoloji içeriğinin geliştirilmesi ve yerli malı ürünlerin kalitesinin yükseltilmesi amacını taşıyan bu sanayi politikaları genel olarak başarılı olmuştur. Ancak, yukarıda gösterildiği üzere, hedeflere ulaşamayan projeler de olmuştur.

SOSYAL BOYUT: TOPLUMA YAYILAN KORPORATİZM

Sanayi politikası sadece sanayi yatırımlarını hedefleyen dar bir politika değildir. Bu politika, ülkenin kendi ihtiyaçlarını kendi kaynaklarını kullanarak karşılayabileceği bir kapasite yaratımı-

³ Bu projede NEC, Toshiba, Fujitsu, Hitachi ve Mitsubishi şirketleri birlikte yarı iletken ve bilgisayar çipi geliştirmiştir. Kamunun 74 milyar yen (yaklaşık 50 milyon Amerikan doları) tutarındaki proje bütçesindeki payı % 40 civarındaydı.

⁴ Bu projenin sonrasında, Amerika'nın çip üretimindeki on yıllık hegemonyası son ermiş, Amerikan hükümeti stratejik sanayi olarak gördüğü bu alanda faaliyet gösteren şirketleri özel olarak desteklemek amacıyla, 1984 yılında National Cooperative Research Act (Ulusal Ortak Araştırma Kanunu) adlı kanunu çıkarmıştır (Flath, 2005). Hatta, 1987 yılında Amerikan hükümeti de kamu fonlarını kullanarak Semiconductor Manufacturing Technology Corporation (Yarı İletken İmalat Teknolojisi Şirketi) adıyla yarı iletken üretimi gerçekleştiren özel sektör firmalarından oluşan bir konsorsiyum kurmuştur. Ancak, bu proje Japonya'daki kadar başarılı olamamıştır.

⁵ Bu projeye, Toshiba, Fujitsu, Hitachi, Mitsubishi, Oki Elektrik, Matsushita, Sharp ve NTT ile çok sayıda araştırma kuruluşu katılmıştır. Çok-işlemcili bilgisayar projesi, süper bilgisayar projesi kapsamında geliştirilen bazı teknolojileri de kullanmıştır.

nı amaçlamaktadır. Hızlı büyüme döneminde Japon sanayileri bu şekilde gelişirken, kendilerine özgü bir iş kültürü de gelişti. Uzun vadeli planlamalara dayanan şirket stratejileri sadece üretim değil, istihdam alanında da görülmüştür. Hayat-boyu istihdam bu dönemde yaygınlaşmaya başladı ve kıdeme dayalı ücret sistemi ve firma-içi sendika yapısı ile birlikte büyük Japon şirketlerinin ayırt edici özelliklerinden birine dönüştü. İşçilerin iş güvencesi ile uzun süre çalışacakları firmalara bağlılığı bu şekilde sağlandıktan sonra, firmalar işçilere çeşitli sosyal haklar da sağladı. Japonya’da buna “refah toplumu” adı verilmiştir. Devlet tarafından bu güvencelerin sağlandığı “refah devleti”nden farklı bir yapıya işaret eden bu korporatist yapıda, çalışanların firmaya bağlılıkları yükseltiyordu ve bu yapı işçiler tarafından kabullenilmiştir. Bu durum, Japon kültürünün bir yansıması olarak gösterilse de aslında ekonomik şartların değişimine işveren ve çalışanların verdiği tepkinin kurumsallaşmış hali olarak görmek daha doğru olur.

Hızlı sanayileşme, sanayi politikaları, yüksek teknoloji üretimi ve kalite geliştirici uygulamaların bir de üretim tarafı vardır. Japon firmaları, ekonomide liberalizasyonun sağlanarak devlet korumacılığının büyük ölçüde kaldırıldığı ve uluslararası rekabetin şiddetlendiği 1970’li yıllardan itibaren, ayakta kalabilmek için kalite artırıcı yenilikler ve yeni teknoloji yaratımı sayesinde yeni ürünler geliştirmeyi başarmışlardır. Çoğu zaman, iç pazar firmalara ürünleri için gerekli talebi sağlıyordu. Bu büyük sanayi firmalarının örgütsel yapıları kısaca firma-içi sendikalar, hayat-boyu istihdam, kıdeme dayalı ücretlendirme ve toplam kalite kontrolü ile karakterize edilmiştir. Türkiye’deki üniversitelerin işletme bölümlerinde de Japon şirketlerinin işletme tarzları, kalite geliştirme sistemleri ve toplam kalite yönetimi ders olarak okutulmuştur. Hâkim olan görüş, firmaların çalışanlarının refahını yükseltmeyi önemli bir ödev olarak gördüğü, çeşitli sosyal haklar sağladığı ve karşılığında verimlilik ve kalite artışı gibi konularda işçilerden olumlu geri dönüş aldığıdır.

Firma örgütlenmesi seviyesinde bu özellikler göze çarparken, Japon işçileri çalışkan, firma ile bütünleşmiş, iyi eğitilmiş işçiler olarak görülüyordu. Hatta bu durum çoğu kez Japon kültürü ile bağdaştırılıyordu. Firmaların bir aile gibi görüldüğü ve bunun köklerinin Edo Dönemi’nde (1603-1868) gelişen sosyal yapıya kadar geri gittiği konusunda neredeyse genel kabul gören bir güçlü bir görüş bulunmaktadır. Ancak, sosyal boyut görüldüğünden biraz farklıdır. Firmayı ve ekonomideki korporatist iş örgütlenmesini yücelten bu görüş, bir birey olarak işçiye yeteri kadar vurgu yapmamaktadır. Ito (1995), rekabetin kızıştığı liberal ekonomi döneminde çalışma şartlarındaki değişimi irdelemiştir. Büyük sanayi şirketlerinde çalışma saatleri çok uzundu; işçiler az tatil yapıyor veya izin kullanıyorlardı. Aşırı çalışmak yüzünden yorgun düşen birçok işçinin ruh sağlığı kötüleşiyor, depresyona giriyorlardı. Japon firmaları kendi aralarında veya uluslararası piyasalarda daha fazla rekabet ediyor, bunun maliyetinin büyük kısmını işçiler ödüyordu. İşçiler, kendileri veya ailelerinden çok şirketleri için yaşıyorlardı.

Ito (1995), Japon şirketlerinin örgütlenmesinin zamanla toplumun diğer katmanlarına da yayıldığını da hatırlatmaktadır. Özellikle eğitim sistemi de bu korporatist yapıya uygun bireyleri üretmek için yeniden şekillendirildi. Şirketler gibi, okullar da toplam kalite kontrolü gibi rekabet

ve etkinlik üzerine kurulu sistemleri benimsediler ve birer şirket gibi idare edilmeye başladılar. Öğrenciler için eğitim sisteminin çıktısı olarak görülen sınav sonuçları öğrenim hayatlarının en önemli hedefi konumuna geldi. Bunun için, akşam geç saatlere kadar çalışan şirket çalışanları gibi, okul sonrasında akşam geç saatlere kadar dershanelerde ders çalıştılar. Nasıl ki Japon şirketlerindeki işçilerin ruh sağlığında bozulma görüldüyse, bu eğitim sisteminde yetişen çocukların bir kısmında da gelişim ve ruh sağlığı sorunları gözlemlendi. Bu konular Japonya'da şok tartışılan sosyal konular arasındadır. Üstelik, bu durum sadece öğrenciler için değil, öğretmenler için de geçerlidir. Okullarda hem öğretmenler hem öğrenciler şirketlerdeki işçiler gibi sorunlar yaşamaya başladılar.

Toplum genelinde neredeyse her kurumda buna benzer bir korporatist yapı yerleşmiştir. Günümüzde Japonya'daki iş hayatı ve sosyal hayat bu korporatist yapı üzerine kuruludur. Her ne kadar kurumsal sosyal sorumluluk projeleri gibi olumlu gelişmeler varsa da, genel olarak bu yapının Japonya'da hakim konumda olduğunu iddia etmek abartılı olmaz. Aile hayatı, iş hayatı, eğitim hayatı gibi bireyin hayatının tüm aşamalarına nüfuz etmiş olan bu yapı Japonya'da tartışılmaktadır.

SONUÇ

Japonya'da ekonomi bürokrasisi yerli üretimi geliştirme ve yerli sanayilerin rekabet gücünü yükseltme konusunda 1960'lı yıllarda yoğun müdahalelerle sanayi politikaları uygulamıştır. Bu politikalar, ekonomide liberalleşmenin başladığı 1970'li yıllardan itibaren müdahalelerin dozajı azaltılarak devam etmiş ve teknoloji yaratımına öncelik verilmiştir. Üretkenlik artışı ve firma içi etkinlik artışı öncelikler arasında yer bulmuştur. Yerli üretimin desteklenmesinde hükümetin sıkı müdahalelerinden piyasa-dostu müdahalelere geçiş önemli bir konudur. Dünyadaki liberalizasyon dalgasına cevaben, Japon ekonomi bürokrasisi oligopol piyasa yapısını ve firmaların ölçek ekonomilerine ulaşarak maliyetlerini düşürmelerini ve teknolojik yeterliliklerini geliştirerek rekabet güçlerini artırmalarını politika önceliği haline getirmiştir. Doğrudan müdahaleler, dolaylı müdahaleler ve kamu-özel sektör işbirliğine dönüşmüştür. Öte yandan, bir taraftan firmaların kendi örgütlenmelerinde bireysel olarak çalışanlarının refahı yükselirken, diğer taraftan çalışanlar üzerinde firma tarafından oluşturulan baskıcı bir çalışma ortamı bu işçilerin çeşitli sorunlarla karşılaşmalarına neden olmuştur. Japon firmalarının bu örgütlenme tarzı ve geliştirdikleri iş kültürü daha sonra toplumun çeşitli katmanlarına da yayılmıştır.

Burada Türkiye için ders alınabilecek önemli bir konu ithal girdi bağımlılığıdır. 1970'li yıllardaki petrol şokları sonrasında Japonya'da sanayi politikaları enerji yoğunluğu düşük olan sanayilere doğru yapısal değişimi hedeflerken, vurgu yapılan diğer bir önemli konu da neredeyse tamamen dışa bağımlı olan enerji de dahil olmak üzere, ithal girdi bağımlılığının azaltılarak girdilerin yerli üretimle karşılanması gerektiği idi. Bu amaçla, enerji bağımlılığı düşük olan yüksek teknoloji sanayilerinin geliştirilmesi kadar, yerli sanayiler için önemli olan sanayi girdilerin yurtiçi üretiminin de artırılması sağlanmıştır. Japon sanayilerinin uluslararası rekabette ayakta

kalabilmesinin önemli bir nedeni budur. Türkiye'nin yüksek ithal girdi bağımlılığı iyi bilinen bir konudur (Saygılı vd., 2010). Türkiye'de yerli üretimin artırılmasının önemli bir şartı da sanayi girdileri üretiminin yurtiçinden sağlanmasıdır. Japonya deneyimi bize bunun uzun vadede refah seviyesini yükselten bir etkisi olacağını göstermektedir. Ancak, bunun uygun sanayi politikaları ile de desteklenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akkemik, K.A. (2015). Recent Industrial Policies in Japan. M. Yülek (der.), *National Strategic Planning and Industrial Policy in the Globalizing Economy: Revisiting Concepts and Experience*, Heidelberg: Springer, s. 181-206.
- Akkemik, K.A. (2016). Teknoloji Politikalarının Uygulanmasında Sıradışı Bir Örnek: Japonya. İ.S. Akçomak, E. Erdil, M.T. Pamukçu, M. Tiryakioğlu (der.), *Bilim, Teknoloji ve Yenilik: Kavramlar, Kuramlar ve Politika*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 563-589.
- Akkemik, K.A. (2019). *Japonya'nın İktisadi ve Sosyal Tarihi Cilt 1: Savaş Öncesi Dönem (- 1945)*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akkemik, K.A. (2020). *Japonya'nın İktisadi ve Sosyal Tarihi Cilt 2: Savaş Sonrası Yeniden İmar ve Hızlı Büyüme (1945- 1971)*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, basımda.
- Callon, S. (1995). *Divided Sun: MITI and the Breakdown of Japanese High-Tech Industrial Policy, 1975- 1993*. Stanford: Stanford University Press.
- Flath, D. (2005). *The Japanese Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Gao, B. (2002). *Economic Ideology and Japanese Industrial Policy: Developmentalism from 1931 to 1965*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ito, M. (1995). "Kajo to Masatsu – Sekai no Naka no Nihon: 1971-1991-nen" (Üretim Artışı ve Sürtüşme–Dünya Ekonomisinde Japonya: 1971-1991). T. Mori, A. Yoshio, N. Yutaka, K. Yutaka, M. Ito (der.), *Gendai Nihon Keizaishi* (Modern Japonya'nın Ekonomi Tarihi), Tokyo: Yuhikaku, 203-253 (Japonca).
- Johnson, C.A. (1982). *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-1975*. Stanford: Stanford University Press.
- Nakamura, T. (1995). *The Postwar Japanese Economy: Its Development and Structure, 1937-1994*. Tokyo: University of Tokyo Press.
- Saygılı, S., Cihan, C., Yalçın, C. ve Hamsici, T. (2010). "Türkiye İmalat Sanayii İthalat Yapısı". Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Çalışma Tebliği No. 10/02.

Yeni Kurumsal Ekonomi Kavramları Işığında Çin İktisadi Gelişmesinden Alınacak Dersler

SELAHATTİN DİBOOĞLU

GİRİŞ

Çin büyük bir ekonomi için modern iktisadi gelişme tarihinin en yüksek büyüme oranlarıyla 30 sene gibi görece kısa bir tarih kesitinde tarımsal bir ekonomiden bir sanayi toplumuna evrildi ve herkese nasip olmayacak bir şekilde bir kuşak içinde vatandaşlarına önemli refah seviyeleri bahşetti. Herhangi bir ülke, sözleşme ve mülkiyet haklarına sahip olmayan bir ortamda böyle hızlı büyüme oranlarına nasıl ulaşır? Bu anomali için yapılabilecek açıklama pek çok akademik araştırmanın kaynağıdır ve neoklasik iktisadın friksiyonsuz çerçevesinden uzaklaşmayı gerektirir. Çünkü neoklasik çerçevede kurumlar açıkça dikkate alınmaz. Bununla birlikte, Çin’de, resmî mülkiyet hakları nadiren mevcuttur ve mahkemeler, sözleşmeleri uygulamak ve yasayı yorumlamak için standart rollerini zorlukla yerine getirmektedir, bu nedenle bu paradigma kendi başına pek yeterli değildir. Bu sorun ile başa çıkmak için Çin politik ve ekonomik yapısının iç işleyişini derinden incelemek ve büyüme için çok önemli olan kurumsal çerçeveye bakmak gerekir. Çin’in bu kadar etkileyici büyüme hikayesine baktıktan sonra uzun vadeli büyümeyi sürdürüp sürdüremeyeceğini ve bunun için ne gibi reformlar yapması gerektiğini düşünmek yanında bu bulgular ışığında Türkiye ekonomisi için ne gibi dersler çıkarabileceğimiz de ilgi çekici olacaktır.

Çin’in hızlı ekonomik ve sosyal kalkınmaya başlaması 1978 reformları ile başladı (Hou, 2011). Yıllık GSYİH büyümesini çift haneli rakamlarda gerçekleştirerek dünya nüfusunun beşte birini yoksulluktan çıkarıp tarihteki yoksulluğun en büyük düşüşlerinden birini yarattı. Dahası, ülke, tek bir nesil içinde 1980 ile 2015 arasında gelirini 26 kat artırmıştır. Ancak, bu büyümenin en az 2000 yılına kadar, Toplam Faktör Verimliliğinde bir büyümeden ziyade kaynak seferberliği ile gerçekleştiği görülmektedir. Son yıllarda iktisadi analizde büyümenin iktisadi dayanakları kadar kurumsal çevrenin elzem olduğuna dair epey mesafe katedilmiştir. Şimdi kısaca buna değinmekte fayda vardır.

Genel olarak kurumsal ekonomi ve “yeni kurumsal ekonomi”, özellikle büyümenin temellerine odaklanır: Ekonomik ortam, ilişkiler ağı, yasal sistem ve mülkiyet hakları, “oyunun kural-

ları” olarak adlandırılabilir. Bu, Çin’in hayret verici ilerlemesini ve sınırlarını incelerken önemli bir referans çerçeve oluşturur. Bu makalede, yeni kurumsal iktisadın kavramsal çerçevesinde, örneğin North (1981), North (1991), North ve Weingast (1989), North vd. (2009) ile Acemoğlu ve Robinson (2012) ile Çin’in büyüme deneyimini değerlendirip bunda Türkiye ekonomisi için alınabilecek derslere işaret edeceğiz.

İKTİSADİ GELİŞMEDE KURUMLARIN ÖNEMİ

Yeni Kurumsal Ekonomi, ekonomik ve siyasi olay ve olguları çerçeveleyen formel ve informal kısıtlamaların ekonomik sonuçların analizinde önemli olduğu varsayımına dayanır (North, 1991). Bu kısıtlamalar neo-klasik ekonomide dışsal olarak ele alınır. Thorstein Veblen bazı kurumların neden başarılı ve bazılarının neden başarısız olduğunu evrimsel biyolojiden referanslarla izah etmeye çalıştı. Fakat 1930’larda Keynesyen iktisadın yükselişi ile birlikte, ampirik olarak test edilebilir modeller moda olunca eski kurumsal iktisat revaçtan düştü. Douglas North ve Ronald Coase gibi “yeni kurumsal” ekonomistlerin başlattığı iktisat ekolü 1960’larda ve 1970’lerde bir canlanma yaşadı. Eski kurumsal ekolün aksine, bu ekol kurumları başlı başına diğer iktisadi faaliyetlerinki gibi içsel olarak rasyonel bireylerin iradi davranışları neticesinde hasıl olan fenomenler olarak görmeye başladı. Onların anlatı ve modellerinde, kurumlar ekonomik “hayatın” veya modelin bir parçası olarak bireyler tarafından oluşturulur ve oluşturulan kurumlar da bireyleri bir geri besleme etkisi ile etkileyebilir. Bu kurumları anlamak iktisadi gelişmeyi anlamak için olmazsa olmaz faktörlerdendir.

Son yıllarda Acemoğlu ve Robinson bir dizi makale ve bir kitapta (bkz. Acemoğlu ve Robinson, 2012) ekonomik başarı için en önemli unsurlar olarak ekonomik kurumların oluşumunu, işleyişini ve doğasını şekillendiren siyasi ortama vurgu yapmışlardır. Buna göre kurumlar az sayıda güçlü bireylerin toplumun geri kalanından yararlanmaya çalışmalarına müsaade eden “hortumlamacı” (extractive) olabilir. Alternatif olarak çok sayıda insan bir araya gelerek karşılıklı yararlarla dayanan ve sömürüyü en aza indiren kapsayıcı kurumların kurulumunda yer alabilir. Ekonomik başarı siyasi kurumların temel kamusal mal ve hizmetleri sağlamak için yeterince merkezi olmasını gerektirdiği halde adalet, sözleşme uygulama ve eğitim gibi fonksiyonlarının verimli veya kapsayıcı olmalarının garantisi yoktur. Fakat bu fonksiyonlar etkin ve kapsayıcı bir şekilde yürütüldüğünde ortaya çıkan kurumlar sürekli büyümeye, yenilik ve teknolojik ilerlemeye yol açar. Kapsayıcı kurumlar olmadan da büyüme gerçekleşebilir ama bu büyümeye iktisatta “yakalayıcı büyüme” (catch-up growth) denir. Öbür yanda inovasyona ve yeniliklere açık büyüme ancak “yaratıcı yıkım” olduğunda gerçekleşebilir çünkü yeni teknolojiler bazı yerleşik çıkarlara zarar verebileceğinden bu çıkarlar yeni teknolojilere karşı çıkabilirler. Osmanlı’ya matbaanın yüzyıllar sonra geldiğini unutmayalım. Dolayısıyla, hortumlamacı kurumlarla büyüme geçicidir ve kapsayıcı kurumlar yenilik temelli sürdürülebilir büyüme için bir ön koşuldur. Kapsayıcı kurumlar olmadan, Schumpeter’in yaratıcı yıkım gücü (creative destruction) vuku bulmaz çünkü çıkarlarına halel gelen ve kaybetme riski olan siyasi çıkar çevreleri yenilikleri bastırır.

Bu tartışmanın ana unsuru; kurumlar refah artırıcı iktisadi faaliyetlerin için gerekli teşviklerin hasıl olmasını sağlar. Serbest ticaret, özel mülkiyet, pazarlar çok önemli olsa da onları etkili kılacak ve en iyi sonuçları elde etmek için siyasi kurumlar tarafından desteklenmesi gerekir.

ÇİN BÜYÜMESİNDE GELENEKSEL-İNFÖRMEL KURUMLARIN ROLÜ VE MALİYETLERİ

Çin’de iktisadi hayat formel hukuki boyutlu kurumlar yerine kendi kültürünün bir parçası olan ve “ilişkiler” olarak çevirebileceğimiz “guanxi” denen sosyal ağlara dayanmıştır. Bu “ilişkiler” ekonomi büyüdükçe işlem maliyetlerinin düşmesine yardımcı oldu. ‘Guanxi’nin yoğun sosyal ağı, bir kişi kusurluysa onun dışlanmasına ve dolayısıyla disipline edilmesine yol açar. Bu sosyal ağlar hem hükümet yetkilileri hem de girişimciler için sınırlı da olsa faydalı bir rol oynamıştır. Mesela iş dünyası bağlamında, sosyal bağlar, girişimcilerin bir tedarikçiye para yatırmaksızın peşin olarak mallarını aldıklarında kredi kısıtlamalarının üstesinden gelmelerine yardımcı olmuştur. Buna ek olarak, regülasyon itibariyle Çin bir kara kutu olduğundan, sosyal temaslar bir işletme ruhsatına sahip olmak için bile bir zorunluluktur (Yao ve Yueh 2009). Kamu görevlileriyle olan bağlar sadece bir şirketi ruhsatlamakla kalmayıp, aynı zamanda bankacılık sektörünün devlet kontrolüne bağlı olduğundan bunun için finansman sağlamaya da yardımcı olmaktadır (Cao, 2014). Bir firma bu engellerden kaçınmayı başarabilse bile, eyaletler veya şehirler arası mal taşımacılığında devletten yardıma ihtiyaç vardır (Yao ve Yueh, 2009).

Guanxi çok güçlü ve gayriresmî bir kurum vazifesi görürken Çin ekonomisinde kapsayıcılığın feda edilmesi anlamına gelmektedir. Muhtemelen yasal yollar ve dayanaklara dayalı bir sistem olsaydı, iktisadi işlem hacmi çok daha yüksek olabilirdi. Acemoğlu ve Robinson (2012), bu unsurun uzun vadede büyümeye eninde sonunda set çeken önemli bir engel olduğunu ileri sürmektedir. Yazarlar, kapsayıcı kurumlar tarafından yaratılan herkese eşit olan bir kurallar bütününlük ülkelerin büyük yenilikçiler ürettiği en önemli motorlardan biri olduğuna dikkat çeker. Sosyal bağlantılar çok önemli olduğunda iş dünyasından kimlerin dışlandığını not etmek önemlidir. Potansiyel bir girişimci, sosyal bağları olmadığı ve hükümet girişimciliği nedeniyle endüstriden dışlanabilir. Örneğin, düşük sınıflı bir Amerikalı olarak doğmuş olan Thomas Edison’un Çin’de büyük bir başarıya ve girişimciliğe sahip olmasının, güçlü bir guanxi sisteminde ve Çin’de fikri mülkiyet haklarının zayıflığını göz önünde bulundursak bunun mümkün olmayacağını görmek pek zor değildir.

İktisadi literatür gayriresmî ilişkilere dayalı işlemlerin daha maliyetli olduğuna işaret etmektedir. Örneğin Rusya, Ukrayna, Polonya, Slovakya ve Romanya’daki firmalar hakkında yapılan bir ankette, resmî sözleşmelere dayanmayan ve onun yerine ilişkisel sözleşme kullanan firmaların daha yüksek tedarik maliyetleri ödediklerini göstermektedir (Johnson vd., 2002). Buna ek olarak, Long (2010), ihtilaf çözümü için mahkemelerin daha fazla kullanılmasının daha uzun mesafeli muameleleri özendirdiği sonucuna varmıştır. Bu aynı zamanda, resmî kurumların, gayri resmî kurumlara kıyasla ekonomik işlemlerde daha fazla karmaşıklığa izin verdikleri argümanını da desteklemektedir (Hodgson, 2009). Ayrıca Long (2010), mahkemelere olan güvenin daha fazla

yatırım ve yeni ürün geliştirme olasılığıyla ilişkili olduğunu, formel hakkaniyetli hukuk sistemine dayanmanın kalkınma ve üretkenlik üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğuna işaret etmektedir.

Sosyal ağlara bağımlı olmanın siyasi alanda ve piyasa işlemlerinde zararlı olabileceğine dair kanıtlar da vardır. Mattingly (2016), yerel yönetimlerde lider belirlenmesinde ailelerin kilit rolünün pozitif yanları olmakla beraber maliyetli olduğunu vurgular. Soy temelli liderlik genellikle liderin güçlü bir itibar ve yoğun sosyal bağı dolayısıyla vatandaşlara duyarlı olmasını sağlamakla beraber arazi kamulaştırılmasının soy liderliği altında daha büyük bir sorun haline geldiğini ifade eder. Bu soruna katkıda bulunan ilk faktör, köylülerin lidere sadakati dolayısıyla muhalefet etmenin sosyal maliyetinin yüksek olması ve güven dolayısıyla lideri denetlemenin azalmasını sayabiliriz. Ayrıca sosyal ağ bağımlılığının yoğunluğu ile yolsuzluk ve rüşvet arasında düz orantılı bir ilişkili olduğuna dair kanıtlar da bulunmaktadır (Tonoyan vd., 2010).

ÇİN'DE SÜRDÜRÜLEBİLİR BÜYÜME İÇİN GEREKLİ REFORMLAR

Çin ekonomisi büyük ölçüde değişen çevreye tepki olarak akışkan ekonomik ve politik etkileşimleri içeren bir matris ile karmaşık ve hâlâ gelişen bir yapı arz etmektedir. En önemlisi, Çin, iş geliştirme ve sermaye birikimi için gerekli olan resmî mülkiyet hakları gibi en önemli kurumları ikame edecek birçok gayriresmî uygulama geliştirdi. Örneğin, Çinli firmalar, yerel yönetimlerin yarattığı gayriresmî sermaye piyasaları aracılığıyla geleneksel normal finansal sistemden kaçınılabirler. Buna ek olarak, yoğun sosyal ağlar, oyunbozanlığın afazoz edilmekle sonuçlandığı formel sözleşme yerine geçmektedir. Bunların hepsi ademi merkeziyet nedeniyle gerçekleşti; Taleb ve Sandis'in (2013) belirttiği gibi, merkezi olmayan bir sistemde, "ahlaki tehlike" (moral hazard) problemleri en aza indirgenmiş ve yöneticiler, dışlanma tehdidiyle karşı kontrol altında tutulmaktadır.

Ekonomik gelişme yollarında Çin ekonomisinin kaydettiği etkileyici başarıların sürdürülebileceğine dair bir garanti yoktur. Yeni kurumsal ekonomi, kapsayıcı kurumların sadece ekonomik büyümeye elverişli olmayıp, teknoloji odaklı ve uzun vadeli büyümenin önkoşulu olduğu yönündeki ampirik kanıtlarla doludur (Acemoğlu vd., 2005; Alonso, 2011; d'Agostino ve Scarlato, 2014). Bu, Çin'in uzun soluklu sürdürülebilir büyümesinin daha kapsayıcı kurumları benimseme yeteneğine bağlı olduğunu ima etmektedir. Bu görüşe göre, sorunlar Çin'de resmî olmayan kurumlar aracılığıyla çözüldüğü sürece, zayıf resmî mülkiyet hakları ve sözleşme uygulaması sonunda büyümeyi sınırlayacaktır. Kurumsal ortam, giderek artan soyut problemlere adapte olabilmeli ve bunlarla başa çıkabilmeli, yoksa önemli resmî kurumların yokluğu ile bağlantılı sorunlar ekonomik karmaşıklıkla orantılı olarak arttıkça uzun vadeli büyüme azalır (Hodgson, 2009).

Çin'de inovasyon durumu, kurumsal ekonominin henüz tam olarak ihmal edilmemesi gerektiğini göstermektedir. Son zamanlarda Çin patentlerine baktığımızda, yenilikçi olmayan patent (Hu vd., 2017) ve yerli Çin patentlerinin düşük kalitesi ile "stratejik" patentlenme görürüz (Thoma, 2013). Buna ek olarak, Çin ileri teknoloji ürünü ihracatında yüksek düzeyde yabancı teknoloji kullanımı, Çin inovasyonunun çıplak gözle görüldüğü kadar güçlü olmadığını göstermektedir (Xing, 2014). Yukarıda sunulan ön kanıtlar, Çin'deki toplam faktör verimliliğinin

(teknolojik ilerlemenin bir ölçüsü) azaldığını ve sektörler arasında faktör hareketliliğinden elde edilen kazanımların da azaldığını göstermektedir.

Çin'in ekonomisindeki mevcut yenilik hızı göz önünde bulundurulduğunda, Çin kurumlarında önemli bir değişimin gerekli olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, Çin'de büyük kurumsal reformlar başka yerlerde olduğu gibi zor olacaktır. Her şeyden önce, bu, hakkaniyetli bir hukuk alanı için yasal bir çerçeve oluşturmayı, yargıyı güçlendirmeyi, tüm özel ve kamu kurumları için yasa önünde eşitliği sağlamayı, hükümetin mülk edinme kabiliyetini kısıtlamayı ve daha fazla sorumluluk almayı sağlayacak mekanizmaların tasarlanmasını gerektirir. Daha spesifik olarak, Çin hükümeti bu hedeflere ulaşmak için aşağıdaki reformları gerçekleştirmelidir.

Birincisi, hükümetin denetlenebilirliğinin denge ve denetim mekanizmaları sayesinde sağlanması gerekir: Bu kurumsal değişim, büyüme üzerinde zararlı bir etkisi olduğu görülen mali harcamaların oynaklığını azaltacaktır (Fatas ve Mihov, 2013). Çin'deki mevcut kurumsal çerçeve, katılımcı yönetim/demokratik ülkelere göre bu tür bir mali oynaklığa ve dolayısıyla israfa yol açmaktadır. Nitekim, Çin mali harcamaları denetimsizliği 1998 ve 2007 yılları arasında sermayede % 9 ila 27'ye oranlı tahsise yol açmıştır (Ding vd., 2018). Bir ülkeler arası analizde, Henisz (2004), sermaye harcamalarındaki en büyük dalgalanmaların, Çin'deki iyi belgelenmiş bir olgu olan "beyaz fil projeleri" (modern kullanımda, pahalı, bakımı zor ancak pratik değer taşımayan tasfiyesi de zor proje, iş ortaklığı, tesis vb.) yüzünden olduğunu saptamıştır. Hükümet üzerindeki kontroller ve dengelerdeki artış, bu beyaz fil projeleri de dahil olmak üzere mali politika volatilitelerini azaltabilir ve gelecekteki Çin büyüme beklentilerini artırabilir. Fakat son zamanlarda, mesela 11 Mart 2018 tarihinde Çin Ulusal Halk Kongresi, cumhurbaşkanının dönem sınırlamasını kaldırıp anayasayı değiştirmiş ve bu konuda ülkenin kurucu Cumhurbaşkanı Mao Zedong'un şahsi liderlik tarzına yönelmiş görünüyor. Bu da Çin'in aksi istikamette yol aldığına işaret etmektedir.

Daha bağımsız bir medya ve daha az sansürlü internet sadece özgür bilgi akışı için değil, aynı zamanda devlet iktidarı için gerekli kontrolleri de sağlar. Medya, denetleme maliyetini düşürebilir ve oyun teorisi babından ekonomik büyüme için daha elverişli olan çatışmacı oyunlar yerine işbirlikçi oyunlara yöneltebilir. Bu, medyanın yabancı rekabete açılması ve belki de endüstrinin özelleştirilmesiyle sağlanabilir (Coyne ve Leeson, 2004). Ayrıca, muhalefetin bastırmayı amaçlayan internet sansürünün azaltılması, bir tür hükümet yetkilerine ek bir kontrol sağlayabilir (Yang, 2012). Medya bağımsızlığı meselesinin, düşük izlenme maliyetlerinden yararlanan ve muhalefetin baskı altında tutulması ile ilgilenen aktörlere bırakıldığı göz önüne alındığında, bu öneriyi işlevsel hale getirmek zordur.

Kapsayıcı olmayan kurumların özellikle olumsuz bir yan etkisi yolsuzluktur ve yolsuzluk kendi başına büyümeyi azaltan bir olgudur (Mo, 2001). Çin hükümetinde yolsuzluğun ortadan kaldırılmasına yönelik güçlü bir hareket olmasına rağmen, bu çabaların uzun vadeli etkilerinden şüphelenmek için nedenler var. Yolsuzlukla ilgili mevzuat son 20 yılda önemli ölçüde artmıştır, ancak bu yasaları uygulanma yetisi sınırlıdır. Buna ek olarak, hükümet içinde kültürel değişim yaratma girişimi, yolsuzluğun azaltılmasında önemli bir faktör iken, bu yaklaşımın sağlamlığı

sorgulanabilir. Kanuni uygulanabilir kurallarda somut bir değişikliğin başarı şansı, sözel iletişim ve tembih ile yolsuzluğun azaltılmasından uzun vadede daha fazla yarar sağlama şansı vardır (Bao ve Lewellyn, 2017; Hodgson 2009). Tonoyan vd. (2010), yolsuzluk faaliyetleri ile yolsuzlukla mücadele politikalarındaki zayıf yasal kurumlar arasında pozitif bir ilişki bulmuştur. Buna ek olarak yazarlar, yolsuzluk olasılığı ile bürokratlara duyulan güven arasında pozitif ilişkili olduğundan devlet görevlilerinin rotasyonunu potansiyel iyileştirici bir gelişme olduğunu belirtiyorlar.

Seçim setinin önceki kararlardan büyük ölçüde etkilendiğini belirten yol bağımlılığı (path-dependence) kavramını kullanarak, Çin'in büyümesinin sürdürülebilirliğini tahmin etmek son derece zordur (Peacock, 2013). Bununla birlikte, yukarıda sayılan önerilerin zaman geçtikçe işlerlik kazanması daha zor hale gelebilir, çünkü her uygulama kazanılmış çıkarlar yaratır ve bu tür kurumsal değişiklikleri engellemek için çıkarlarına hanel gelen kesimleri harekete geçirir (Wei vd., 2017).

Çin uzun vadede refahı, ülkenin ufuktaki yeni zorluklarla nasıl ilgileneceğine bağlı olacaktır. Örneğin, Çin'in ekonomik büyümesi için güvendiği ucuz malların ihracatı, şu anki hızıyla büyümeye devam ederse dünya talebini aşabilir; bunun bir örneği 2011 ve 2012 yıllarında baş gösteren vatandaşlarını işe almaya istekli bir ekonomiyle dünya talebini aşan alüminyum bolluğudur. Bunun farkında olan hükümet, yüksek teknoloji işlerine öncelik vermeyi ve otomotiv ve çelik endüstrisindeki gibi imalat sanayiine daha az önem vermeyi planlıyor (McNally vd., 2014). Genel olarak, Çin merkezi hükümeti kömür dahil olmak üzere bol miktarda üretim faktörüne dayanan ve yüksek ihracatı ve yatırımı teşvik eden ekonomik planlar kullanmıştır, bu nedenle bu yüksek teknolojiyi ön plana alan değişim bugüne kadarki politikalarından önemli bir sapmadır. Ayrıca geleneksel sanayiye ağırlık veren gelişme ekonomik eşitsizlik ve çevre üzerinde önemli bir maliyet getirdi. Kirliliği azaltmak ve gelir dağılımını iyileştirmek için atılan adımların istenen sonuçları üreteceği de henüz belli değildir. Üstelik 2016'da ihdas edilen 13. Beş Yıllık Plan'da belirlenen hedefler, yüksek teknoloji endüstrisine devlet teşviki sağlamayı öngördüğü halde mülkiyet hakları için yasal reformlar ele alınmaz ve tüm vatandaşlar için hukuk önünde eşit bir oyun alanı yaratılmazsa inovasyona dayalı büyüme ve toplam faktör verimliliği tehlikeye girer.

TÜRKİYE İÇİN DERSLER VE SONUÇLAR

Yukardaki tartışmadan elde edilecek ve Türkiye için de bazı konularda geçerli olan hususları şöyle özetlemek mümkündür:

Kamu işletmeleri patentleri göreceli olarak verimsizdir. Devlet teşebbüslerini tercih eden kredi piyasalarına erişimden kaynaklanan sermaye tahsisinde problemler vardır. Fikri mülkiyet korumasının güçlü olduğu özel firmalar daha yüksek kaliteli patentlere sahiptir. Normlara, kültüre, geleneğe ve "ahbap-çavuş ilişkilerine" dayanan gayriresmî kurumlar karmaşık ekonomik işlemlerde yetersizdir. Uzun vadeli inovasyona dayalı büyüme mülkiyet haklarına ayrı bir önemiyet vermektedir.

Yasalar gerekli olsa da değişen koşullar, gelecekteki karmaşık durumlar ve ihtimallerle baş edemezler. Kanunları yorumlamak ve gelecekteki sorunlarda referans olarak kullanılabilecek emsalleri belirlemek için bağımsız bir yargıya ihtiyaç vardır. Şahsi ilişkilere ve gayriresmî sözleşmelere dayanan işletmeler daha yüksek maliyetler ödemektedir. Bağımsız mahkemelere güven uzun mesafe ticarete ve işlem hacminin artmasına yol açar. Patent sayısı değil patentlerin yenilikçi olup olmadığı, stratejik patentler meselesi ve patentlerin kalitesi en önemli unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal ağlara güvenmek/ahbap-çavuş ilişkileri iltimas ve yolsuzluklarla sonuçlanır.

Yönetimde kontrol, denge ve denetim mekanizmaları uzun vadeli büyüme için olmazsa olmaz koşullardır çünkü mali harcamalarda kontrolü sağlar ve verimsizliği azaltır. Ayrıca sermaye harcamalarındaki büyük dalgalanmaları ve “beyaz fil projelerini” de azaltır. Mesela Türkiye devasa projelerin beyaz fil projesi olma ihtimalini göz önünde bulundurması elzemdir. Bir başka husus ise hukuk sistemi giderek artan soyut problemlere adapte olabilmeli ve bunlarla başa çıkabilmelidir çünkü önemli kapsayıcı resmî kurumların yokluğu ile ilgili sorunlar ekonomik karmaşıklıkla doğru orantılı olarak artar. Son olarak uzun vadeli büyüme için gerekli olan spesifik reformlar uygun bir sıralama ile yapılmalıdır.

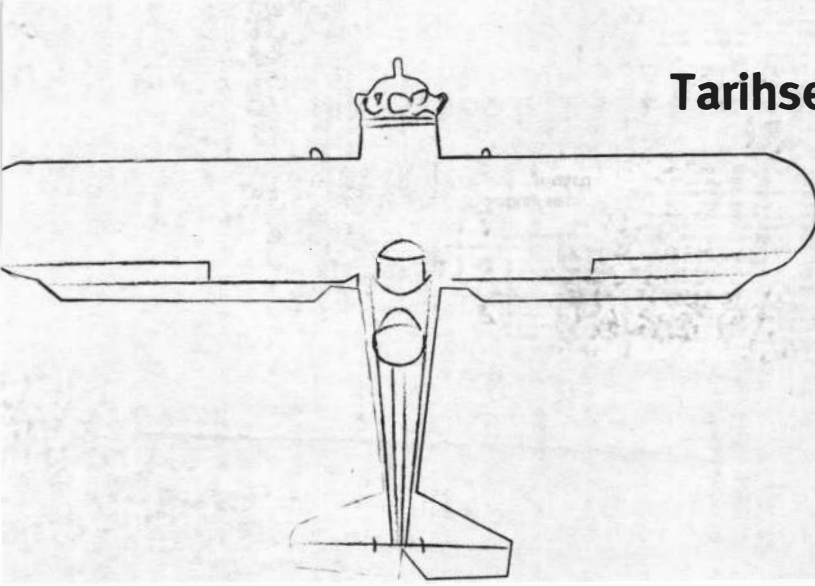
KAYNAKÇA

- Acemoglu, D., Johnson, S. ve Robinson, J.A. (2005). Institutions as a Fundamental Cause of Long-Run Growth. *Handbook of Economic Growth Volume 1A*, (ed.) Philippe Aghion ve Steven Durlauf, 385-472. Amsterdam: North Holland Publishing Company.
- Acemoglu, D. ve Robinson, J. A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown Publishing Group.
- Alonso, J.A. (2011). Colonization, Institutions and Development: New Evidence. *Journal of Development Studies* 47(7): 937-958.
- Bao, R. ve Lewellyn, K. (2017). Corruption in China-A Review. *Modern China Studies* 24(2): 158-183.
- Cao, Q. (2014). Insight into Weak Enforcement of Intellectual Property Rights in China. *Technology in Society* 38: 40-47.
- Coyne, C. J. ve Leeson, P.T. (2004). Read all about it! Understanding the Role of Media in Economic Development. *Kyklos* 57(1): 21-44.
- d'Agostino, G. ve Scarlato, M. (2014). “Inclusive Institutions, Innovation and Economic Growth: Estimates for European Countries.” Erişim Adresi: <https://ssrn.com/abstract=2539521> veya <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2539521> Erişim Tarihi: 17.12.2014.
- Ding, S., Jiang, W., Li, S. ve Wei, S.-J. (2018). “Fiscal Policy Volatility and Capital Misallocation: Evidence from China.” (paper presented at the 2018 ASSA Annual Meeting, Philadelphia, PA, Ocak 6, 2018)
- Fatas, A. ve Mihov, I. (2013). “Policy Volatility, Institutions, and Economic Growth.” *Review of Economics and Statistics* 95(2): 362-376.
- Thoma, G. (2013). Quality and Value of Chinese Patenting: An International Perspective. *Seoul Journal of Economics* 26(1): 33-72.
- Henisz, W.J. (2004). Political Institutions and Policy Volatility. *Economics & Politics* 16(1): 1-27.
- Hodgson, G.M. (2009). On the Institutional Foundations of Law: The Insufficiency of Custom and Private Ordering. *Journal of Economic Issues* 43(1): 143-166.

- Hou, J.W. (2011). Economic Reform of China: Cause and Effects. *The Social Science Journal* 48(3): 419-434.
- Hu, AGZ, Zhang, P. ve Zhao, L. (2017). China as Number One? Evidence from China's Most Recent Patenting Surge. *Journal of Development Economics* 124: 107-119.
- Johnson, S., McMillan, J. ve Woodruff, C. (2002). Courts and Relational Contracts. *Journal of Law, Economics, and Organization* 18(1): 221-277.
- Long, C.X. (2010). Does the Rights Hypothesis Apply to China?. *The Journal of Law and Economics* 53(4): 629-650.
- Mattingly, D.C. (2016). Elite Capture: How Decentralization and Informal Institutions Weaken Property Rights in China. *World Politics* 68(3): 383-412.
- McNally, C.A., Lüthje, Boy ve Brink, T.T. (2014). Rebalancing China's Emergent Capitalism: State Power, Economic Liberalization and Social Upgrading. *Journal of Current Chinese Affairs* 42(4): 3-16.
- Mo, P.H. (2001). Corruption and Economic Growth. *Journal of Comparative Economics* 29(1): 66-79.
- North, D.C. (1981) *Structure and Change in Economic History*. New York ve Londra: W. W. Norton & Co.
- North, D. C. (1991). Institutions. *Journal of Economic Perspectives* 5(1): 97-112.
- North, D.C, Wallis, J.J. ve Weingast, B.R. (2009). *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2009.
- North, D.C. ve Weingast, B.R. (1989). Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth-Century England. *The Journal of Economic History* 49(4): 803-832.
- Peacock, M. (2013). Path Dependence. *Encyclopedia of Philosophy and the Social Sciences*: (ed.) Byron Kaldis, s. 704-705. Thousand Oaks, CA: Sage Reference.
- Taleb, N.N. ve Sandis, C. (2013). The Skin in the Game Heuristic for Protection Against Tail Events. *Review of Behavioral Economics* 1(1-2): 115-135.
- Tonoyan, V., Strohmeier, R., Habib, M. ve Perlitz, M. (2010). Corruption and Entrepreneurship: How Formal and Informal Institutions Shape Small Firm Behavior in Transition and Mature Market Economies. *Entrepreneurship Theory and Practice* 34(5): 803-831.
- Wei, S.-J., Xie, Z., ve Zhang, X. (2017). From "Made in China" to "Innovated in China": Necessity, Prospect, and Challenges. *Journal of Economic Perspectives* 31(1): 49-70.
- Xing, Y. (2014). China's High-Tech Exports: The Myth and Reality. *Asian Economic Papers* 13(1): 109-123.

ALTINCI KISIM

Tarihsel Süreçte Sektörel Dönüşüm

Cumhuriyet Döneminde İnşa Edilen İlk “Milli” ve “Yerli” Gemi: Gölcük Tankeri

MURAT KORALTÜRK

GİRİŞ

Sermaye birikiminin yetersiz olduğu bir ekonomide bu ihtiyaç birkaç yoldan giderilebilir. Bunlardan biri dışarıdan borç-kredi temini ve doğrudan yatırımlarla sermaye transfer etmektir. Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyıl ortalarından itibaren denediği bu yöntem, beraberinde ciddi boyutlarda bir dış bağımlılık yarattı. Bir diğer yol ise devletin çeşitli araç ve yöntemlerle ekonomiye müdahale ederek sermaye birikiminin oluşumunu sağlamaya çalışmasıdır. Feroz Ahmad’a (1999: 30) göre 1908’de İkinci Meşrutiyet’in ilanından sonra “İttihatçı hareketin belli başlı hedeflerinden biri, Avrupa’dan bağımsızlaşabilmek amacıyla milli bir ekonomi ve milli bir burjuvazi yaratmaktır.” İttihatçıların kurmak istedikleri “milli iktisat” uluslaşma sürecinin iktisat politikası olarak nitelendirilir (Toprak, 1995: xi).

İkinci Meşrutiyet döneminde milli iktisat anlayışına dayanan bir ekonomi politikasını benimseyen İttihatçılar, ekonomi üzerinde devlet denetimini savundular (Ahmad, 1999: 32). Ekonomide devlet denetimi yani devletçilik veya İttihatçıların deyimiyle “devlet iktisadiyatı” “*milli iktisat*”ın temelini oluşturdu (Toprak, 2012: 45). Birinci Dünya Savaşı sırasında başlayan devletçilik 1930’larda zirveye ulaştı (Toprak, 1995: 5). İkinci Dünya Savaşı ertesine kadar etkin oldu (Toprak, 1995: 145). Toprak (2012: viii), Meşrutiyetle Cumhuriyet arasında bir bağ olduğuna ve sürekliliğe vurgu yapar. Bu bağa ve sürekliliğe ise “II. Meşrutiyet yıllarında İttihatçı çevrede geliştirilen milliyetçilik, halkçılık ve devletçilik Cumhuriyet hükümetlerinin ve Halk Fırkası’nın benimseyeceği temel ilkeleri oluşturdu. Cumhuriyet dönemi iktisat politikaları, 1940’ların ikinci yarısına kadar savaş ekonomisinin gündeme getirdiği sorunlar ışığında biçimlendi. ‘Milli iktisat’ ilkesi sürdürüldü” sözleriyle değinir (Toprak, 2012: 560).¹

1 Ayrıca bkz. Varlı ve Koraltürk, 2012.

Milli iktisat anlayışı ve bu anlayışın bir aracı olarak kullanılan devletçilik, dönem itibarıyla ekonomide birçok alanda ve sektörde hissedilen kendi kendine yeterli olma kaygısının da etkisiyle 1930’larda yerli ve milli bir sanayi kurma çabasının ilk adımlarının atılmasında rol oynadı. Bu bağlamda devletçilik denildiğinde sanayileşme adına örneğin ilk akla gelen tekstil sanayi gibi girişimlerin yanında cılız ve az bilinmekle birlikte gemi inşa sanayi alanında da bazı adımlar atıldı. Bu çalışmada adı ilk kez 1990’larda kamuoyunda duyulmakla birlikte 2000’lerde hayat bulan MİLGEM yani “Milli Gemi” projesinden çok önce yerli tezgahlarda gemi yapma girişimi ve bu girişimin ilk ürünü olan *Gölcük* tankerinin inşasından söz edilecektir.²

DEVLETÇİLİĞE GİDEN YOL

1920’lerde uygulanan teşvik politikalarına karşın “özel kesim öncelikli” sanayileşme çabaları başarılı ve yeterli sonuçlar vermedi. 1929 Dünya Ekonomik Krizi ve diğer etkenlerle 1930’ların başından itibaren Türkiye’de iktisadi devletçilik bir anlamda alternatifi olmayan bir iktisat politikası olarak gündeme geldi.³

1929 Krizi’nin kapitalist sistemi temelinden sarstığı sırada, Türkiye’nin önünde bu krizden kapitalist sisteme dahil ülkeler kadar etkilenmemiş ülkeler ve sistemler de alternatif olarak duruyordu.⁴ Sovyetler Birliği, kapitalist ekonomilerin kriz nedeniyle sarsıldığı yıllarda komuta ekonomisi sayesinde krizi daha kolay atlattımayı başardı. Kriz koşullarında Sovyet planlama deneyimi Türkiye için yararlanılması kaçınılmaz bir olgu haline geldi. Nitekim Sovyetler, Türk devletçiliğinin gelişiminde teknik yardımda bulundular. Aynı dönemde bir diğer otoriter rejimle yönetilen ülke olan faşist İtalya ile iktisadi alanda yaşayan yakınlaşma da benzer yönde gelişti. Özellikle Sovyet planlama deneyimi sosyalizme karşı kesin tavır almış olan Türkiye için esin kaynağı oldu. Türkiye’yi yönetenler ve ekonomi bürokratları için ülkenin oldukça sınırlı hatta kıt olan kaynaklarını plan dahilinde değerlendirmek, 1920’ler boyunca istenen boyutta atılamayan sanayileşme hamlesini plan çerçevesinde gerçekleştirmek düşüncesi alternatifi olmayan bir iktisat siyaseti haline geldi. Bu bağlamda 1930’lar boyunca Türkiye’de iki tane beş yıllık sanayi planı hazırlandı ve uygulamaya girdi.

DEVLETÇİ BELGELERDE GEMİ İNŞA SANAYİ

1930’ların ortalarına doğru gündeme gelen sanayi planlarından önce devletin ekonomide daha da etkin rol oynamaya başladığı 1930’ların başında hazırlanan rapor ve uygulanan planların bazılarında gemi inşa sanayinin durumu ve geliştirilmesine dair öneriler yer aldı. Bu bağlamda dönemin İktisat Vekili Şakir Kesebir’in hazırladığı 4 Mart 1930 tarihli İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor’da gemi inşa sanayini teşvik amacıyla bu alandaki yatırımları muamele ve kazanç vergi-

² MİLGEM için bkz. Örnek, 2012. Gölcük tankeri ve inşa edilen ilk yerli gemiler bağlamında Koraltürk’ün daha önce yayımlanmış makale ve kitap bölümleri için bkz. Koraltürk, 2004a; 2004b; 2004c; 2005; 2008; 2009; 2010.

³ Devletçilik için Boratav, 1982.

⁴ 1929 Krizi’nin Türkiye ekonomisine etkileri için bkz. Tekeli ve İlkin, 1977.

sinden, ham maddelerin de gümrük vergisinden muaf tutulması önerisi dile getirilir. Böylece yerli gemi tezgahlarının gelişmesi ile gemi onarımı için ülkenin dışarıya para vermekten kurtarılacağı belirtilir (Tekeli ve İlkin, 1977: 483).

Şakir Kesebir'in raporundan kısa bir süre sonra ortak bir sanayileşme programı belirlemek üzere iş adamları ve teknokratların katılımı ile 22-23 Nisan 1930'da Ankara'da toplana Sanayi Kongresi'nde de konu ele alındı. Kongreye sunulan "Vapur Tamirhaneleri" başlığını taşıyan raporda İstanbul'un önemli bir denizyolu üzerinde bulunduğu, ancak bu imkânın iyi kullanılmadığı için yabancı ve hatta yerli gemilerin bile Pire gibi bölgedeki diğer limanlarda ihtiyaçlarını giderdiği belirtilir. Rapora⁵ göre bu durumun nedeni onarım maliyetlerinin yüksek olmasıdır. Bu maliyet artışına ise özellikle kullanılan malzemeden alınan gümrük vergisi ve muamele vergisi yol açmaktadır. Örneğin Pire'de gemi boyalarının fiyatının Fransa ve İngiltere ile aynı, İstanbul'da ise bunun iki katı olduğu söylenir. Çözüm olarak gemi onarım sanayini teşvik amacıyla yerli vapurların onarımında kullanılan malzemelerin gümrük vergisinden muaf tutulması, yabancı gemilerin onarım malzemesini diğer limanlarda elde ettikleri fiyattan elde etmelerinin sağlanması önerilir. Bu bağlamda tıpkı Ford'a Tophane rıhtımında tanınan serbest bölge kapsamında sağlanan imtiyazlar gibi vapur tamirhanelerine de gümrük vergisinden muaf tutulmalarını gerektiği ifade edilir. Raporda gemi tezgahlarında çalışan işçilerin henüz tam olarak uzmanlaşmadıkları bu nedenle geçici süre ile çalışacak % 15 oranında yabancı işçiye çalışma izni verilmesi önerisi dile getirilir. Bu da nitelikli işgücü açısından bu alandaki açığa işaret eder.

Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planlarında Gemi İnşa Sanayi

1934'te uygulamaya konan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın ana hedef ve stratejisi, ülkenin yerüstü kaynaklarını değerlendirerek ithalata konu olan özellikle şeker, dokuma ve kağıt başta olmak üzere temel gereksinim maddelerinin yurt içinde üretme; yerel veya bölgesel tarımsal üretime ve doğal kaynaklara dayanan sınai üretim birimleri kurma; kurulacak sanayi tesislerinin, kuruluş yerlerinin hammadde ve işgücü kaynaklarına yakın olmasıdır.⁶ Bu temel strateji, birincisinin ardından gündeme gelen İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda ise şöyle dile getirilir (1936:XVIII):

"1-Esas ham maddeleri memlekette yetişen veya şimdilik yetişmemekle beraber kısa bir zamanda dahilde temini mümkün görülen sanayi malları ele alınmıştır. 2- Bunlar büyük sermaye ve teknik kuvvete ihtiyaç gösteren sanayiden olduklarından, tesisleri Devlete veya milli müesseselere bırakılmıştır. Bu sanayiimiz ziraat sahasında da muvazi bir faaliyet zemini yaratacaktır. 3- Kurulmasına karar verilen sanayiın istihsal kapasitesi memleket ihtiyaç ve istihlâkiyle mütenasiptir."

Bu yatırımlarla karşılaştırıldığında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın gemi inşa sanayine ilişkin büyük bir yatırım içermediği görülür. Yalnızca Haliç'te bulunan tersane havuzlarına gemi-

5 Rapor ile kastedilen yayın için bkz. 1930 Sanayi Kongresi Raporlar-Kararlar-Zabıtlar, s. 682-683.

6 Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı için bkz. İnan, 1972.

lerin giriş ve çıkışlarını kolaylaştırmak için modern tulumba makinelerinin koyulması kararlaştırılır. Bir de kurumun elden geçirilmesi için bir yabancı uzmanın davet edileceği kararının alındığı belirtilir.⁷

1936 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın öngörülen süreden önce gerçekleştirilmesinin hemen ardından İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı gündeme geldi. Tüketim mallarının ülke içinde üretimini hedefleyen Birinci Plan'ın aksine, İkinci Plan'da enerji ve madencilik gibi temel sanayi alanlarına ağırlık verildi. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda ana hedef ülkenin yer altı kaynaklarını yani demir, kömür ve petrol kaynaklarını değerlendirmek olarak belirlenirken, özel sektörün ve tarımın da geliştirilmesi gözden uzak tutulmaz.

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda (s. 337 ve s. 356-360) gemi inşa sanayi ile ilgili hedeflere gelince, bu planda birincisinin aksine gemi inşa sanayine daha çok yer verildiği görülür. Planda donanmanın ve ticaret filosunun bakım ve onarımlarının gerçekleştirildiği Haliç'te bulunan üç kuru havuzun hem iş yoğunluğu hem de yetersiz donanım yüzünden kapasitesinin zorlandığı, donanmanın yükü ileride bu havuzlardan alındığı zaman bile havuzların yetersizliği nedeniyle bakım ve onarımın pahalıya mal olacağı bunun da ulaşım maliyetlerine yansıtacağı ifade edilir. İstanbul Boğazı'ndan transit geçen gemilerin köprülerden dolayı Haliç'e giriş çıkış zorluğu yaşadıklarını ve bu yüzden bazen İstinye daha çok Pire limanında ihtiyaçlarını giderdikleri "döviz bakımından" önemli bir fırsatın yitirildiği; yenilenmesine karar verilen ticaret filosu, diğer gemiler ve Boğaz'dan geçen yabancı gemilerin bakım ve onarımları için mevcut gemi inşa sanayinin yenilenmesi ve tevsii gerekliliği belirtilir. Bu bağlamda Haliç'te bulunan tersanenin yenilenmesi ve tevsii, Haliç dışında da bir tersane kurulması önerisi planda yer alır. Haliç'te bulunan tersanenin yenilenmesi ve tevsii kapsamında mevcut kuru havuzların onarımı için 580 bin TL, tamir atölyesinin yenilenmesi için 1 milyon 740 bin TL ve yeni kızakların inşası için 300 bin olmak üzere toplam 2 milyon 670 bin 700 TL tutarında bir yatırım yapılması planlanır. Haliç dışında yeni bir tersane inşası için İstanbul Boğazı'nda 1 milyon 200 TL tutarında bir yatırım yapılması yine aynı planda ifade edilir.

Bu plan ve belgelerin hiçbirinde yerli veya milli gemi inşa etmekten söz edilmez, bu bir hedef olarak gösterilmez. Bakım ve onarım konusunda dışarıya olan bağımlılığı azaltmak ve böylece bu nedenle dışarı döviz çıkışını azaltmak amaçtır. Başka bir ifadeyle gemi inşa sanayinde ithal ikameci kaygılar öne çıkmamaktadır.

İLK YERLİ GEMİ İNŞAATI GİRİŞİMİ

Gölcük Tersanesi'nin Kuruluşu

Gölcük'te bir askerî tersane kurulması düşüncesi Birinci Dünya Savaşı'ndan az önce ilk kez 1912'de İngilizlerin teklifi olarak gündeme geldi. Savaş sırasında 1916'da bu kez Almanlar Gölcük'te bir tersane kurmayı önerdiler. Ancak savaş ve ardından gelen mütareke dönemi bu teklifin hayata geçmesini engelledi (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Tarihsiz).

7 Bu kararlar ile ilgili bkz. Sınai Tesisat ve İşletme ve Vekalet Teşkilatına İlaveler Hakkında Raporlar.

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması bağlamında yapılan Boğazların Tabi Olacağı Usule Dair Mukavelename'nin de etkisi ile Gölcük'te bir tersane kurulması düşüncesi tekrar gündeme geldi. Bu mukavelenamenin sekizinci maddesinde “İstanbul'da bir tersane ve üssü bahri muhafaza edilebilecektir,” ifadesi yer alır.⁸ Bu ifade, mukavelenamenin diğer maddeleri göz ardı edilerek değerlendirilirse Haliç'in Osmanlı Devleti zamanında olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti donanması için de ana deniz üssü olmayı sürdüreceği düşünülebilir. Ancak aynı mukavelenamenin dördüncü maddesine bakıldığında ise İstanbul Boğazı'nın doğusu ve batısında 15'er kilometre genişliğinde bir bölgenin antlaşmadaki ifade ile “gayri askerî hale ifrağı” yani askerden arındırılmış bölge haline getirildiği görülür. Buna göre sözü geçen bölgede yine antlaşmada ifade edildiği üzere “hiçbir istihkam, daimî topçu tesisatı, tahtelbahir [denizaltında] işleyen aletler (tahtelbahir sefain [denizaltılar] müstesna) ve askerî süfunu havaie [askerî havaalanları] ve hiçbir üssü bahri [deniz üssü] bulunmayacaktır.” Boğazların askerden arındırılması İstanbul'da bulunacak bir deniz üssü ve tersanenin korumasız olması anlamına gelmekteydi. Böylece Haliç donanma için ana deniz üssü olma özelliğini ve Haliç'te bulunan gemi tezgâhları da bundan kaynaklanan üstünlüklerini yitirdiler. Bu da donanma için yeni bir deniz üssü ve tersane arayışını gündeme getirdi. Bu bağlamda ilk adım donanmanın en büyük gemisi olan *Yavuz*'un onarımı için Alman Flender Şirketi'nin 1924'te başladığı ve 1926'da tamamladığı yüzer havuzun inşası ile atıldı.

Cumhuriyet döneminde kurulan ilk tersane olan Gölcük Tersanesi'nde, tersane ile aynı adı taşıyan Cumhuriyet döneminin ilk gemisi inşa edildi. Gölcük Tersanesi halen Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlı olarak donanmanın ihtiyaçları için faaliyetlerini sürdürmektedir.

Gölcük Tankeri ve Ata Nutku

Yavuz'un bakım ve onarımı için kurulan Gölcük Tersanesi'nde 1930'larda Türkiye ekonomisini derinden etkileyen iktisadi devletçiliğin bir yansıması olarak ilk yerli gemi yapımı da gündeme geldi. *Gölcük* tankerinin omurgasının kızığa konmasından kısa bir süre sonra dönemin Milli Müdafaa Vekili Zekai Apaydın'ın imzası ile Baş Vekaletе gönderilen 9 Haziran 1934 tarihli yazıdaki⁹ şu ifadeler dönem itibarıyla Türkiye gemi inşa sanayinin durumunu ve sektörde dışa bağımlılığa karşı, kendi kendine yeterli olma kaygısının rolünü yansıtmayı açısından oldukça anlamlıdır:

“Yarım asrı mütevaciz bir zamandan beri İstanbul'daki tersane yeni inşa kabiliyetini gaip ederek donanmayı teşkil eden harp gemilerimiz yabancı memleketlerde yaptırılıyor ve bu tersane ancak donanmanın tamiratını temin edebiliyordu. Birçok mahzurları ihtiva eden bu vaziyet, memleketimizin denizden müdafaası için müsamaha edilemeyecek ve behemehal ıslahı icap eden bir keyfiyet idi. Bunu nazarı dikkate alan Cumhuriyet Hükümetimiz, Gölcük'te yeni gemiler inşa edebilecek bir tersane tesisine karar vermiş olup pek yakında fiiliyat sahasına geçilecektir.

Hali hazırda Gölcük'te İstanbul Tersanesi'nin bakayasından teşekkül ettirilen Deniz Fabrikaları mevcut olup birçok nevakısına rağmen donanmanın tamiratını başarmaktadır. Bu teşekkül son zamanlarda mevcut personelinin kabiliyetini ispat etmek üzere, donanmanın ehemmiyetli bir ihtiyacı

⁸ Mukavelenin tam metni için bkz. Düstur, 3. Tertip, Cilt 5, s.131-154.

⁹ Bu yazı Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nin 9 Haziran 1934 tarihli, 6713 Dosya numaralı belgesidir.

olan 1255 ton mai mahrecinde ve 10 deniz mili süratinde bir yağ gemisi inşa etmeği Vekaletimize teklif etmiş ve bu teklif kabul olunmuştur.”

26 Mayıs 1934'te kızağa konan *Gölcük* tankerin su sathında boyu 56,37 metre, genişliği 9,54 metre, derinliği 3,70 metreydi. Ağırlığı 1.250 ton olan tankerin çektiği su 310 tondtu. Taşıma kapasitesi 750 ton olan tankerin 700 beygir gücünde makineleri vardı ve tek pervaneliydi. Hızı 10 deniz mili olan geminin 29 mürettebatı bulunuyordu.

Cumhuriyet tarihinde Türkiye gemi tezgâhlarında inşa edilen ilk gemi olan *Gölcük* tankeri 16 ay gibi o dönem için kısa sayılabilecek bir sürede denize indirilecek duruma geldi. Donanma için inşa edilen *Gölcük* tankerin önce 30 Ekim 1935'te denize indirilmesi planlandı. Ancak hava muhalefeti, törenin yapılmasını engelledi. Geminin kızakta kalmasının teknik olarak sakıncalı olduğu düşünüldüğünden 1 Kasım 1935 Cuma günü, süre elvermediği için geniş katılımın sağlanamadığı bir törenle denize indirilmesi planlandı. Geminin denize indirilmesi sırasında teknenin kızakta hareket etmemesi üzerine 50 kadar işçinin çabası ile gemi kızakta harekete geçti ve denize indi.¹⁰

Gölcük tankeri bir ilk olmakla birlikte bir anlayışa karşı yani kısaca “Türkiye’de gemi yapılamaz” sözü ile ifade edilen anlayışa karşı da sembolik anlam taşır. *Gölcük* tankeri, Türkiye’de gemi inşa sanayini ve bu alandaki mühendisliği kurmak için çalışmış olan Ata Nutku’nun kişisel çabaları ile biçimlenmiş bir projedir. Denizci bir aileye mensup olan Ata Nutku, Türkiye’de modern kılavuzluk teşkilatının kurucusu olan Süleyman Nutki’nin oğludur.¹¹ 1904’te doğan Ata Nutku, Almanya’da gemi mühendisliği eğitimi aldı. *Gölcük* tankerin planlarını çizdiği sırada donanmada yüzbaşı rütbesi ile görev yapmaktaydı. *Gölcük* ve Taşkızak askerî tersanelerinin modernleştirilmesi için çalışan Ata Nutku, 1948’de Deniz Kuvvetlerinden yarbay rütbesiyle emekli oldu. Sonra İstanbul Teknik Üniversitesi’ne dönüşecek olan Yüksek Mühendis Okulu’nda gemi inşaiye dersleri veren Ata Nutku, 1953’te bu üniversiteye bağlı Gemi Enstitüsü’nü kurdu. Ordinaryüs profesör olarak uzun yıllar ders veren Ata Nutku, meslek yaşamında bir yüzer havuz, iki mayın dökme gemisi, üç şehir hattı vapuru, dört araba vapuru ve DB Deniz Nakliyat’a ait *Abidin Daver* şilebinin planlarını çizdi. 100 metre uzunluğunda gemi model deney havuzunu ve laboratuvarını gerçekleştirdi. Türkiye gemi inşa sanayinin öncü ismi Ata Nutku 1994’te vefat etti.

SONUÇ

Gölcük tankerin inşası sürecine tanıklık eden Amiral Afif Büyüktuğrul anılarında bu sürece dair sunları anlatır:¹²

¹⁰ Bu konu ile ilgili bkz. “Ölen Sanat Dirildi”, *Deniz*, Sayı 6, 1935, s. 15-16; Ata Nutku, “Yağ Gemisinin Denize İndirilmesi”, *Deniz*, Sayı 6, 1935, s. 17-18.; Cumhuriyet Gazetesi, Sayı 4112, 25 Birinciteşrin / Ekim 1935. Cumhuriyet Gazetesi, Sayı 4118, 31 Birinciteşrin/Ekim 1935. Cumhuriyet Gazetesi, Sayı 4123, 3 İkinciteşrin / Kasım 1935.

¹¹ Ata Nutku ile ilgili çeşitli yayınlar için bkz. *Deniz*, 1935; Tok, 1997; Karhan, 1997; Nutku, 1997; Eken, 2013; Baykal, 2015.

¹² Merhum Prof. Dr. Yavuz Nutku’ya Nisan 2004’te Donanma Komutanlığı 2. Deniz Harp Tarihi Semineri’nde sundukları “Süleyman Nutki (Nutku Bey) ve Ata Nutku’nun Donanmamıza Katkıları” başlıklı bildirimlerini seminerden önce okuma

"Gölcük tersanesinde yapılan ilk gemi olan Gölcük yağ gemisi denizi indirildi. Bu gemiyi İnşaiye Yüzbaşısı Ataulah Nutku planlamıştı. İnşa kararı almak için bir hayli uğraştı. Çünkü Gölcük erkani ya da müdürleri bu geminin yapılmasını istemiyorlardı. Çünkü onlarda bu inşaatın sorumluluğunu alacak cesaret yoktu... Ata tarafından Avrupalı bir çalışma sistemi kurulmuştu. Ata işçi olarak her başvurunu alıyordu ama ilmi esaslara göre kabiliyeti olmayanları da hemen işten çıkarıyordu. Fabrika müdürleri ise Gölcük yağ gemisinin bütçesi üzerinden başka işler yapmak istiyorlardı. Zaten bu yol onların hep kullana geldiği bir sistemdi. Buna Ata razı değildi ve fabrika müdürlerine başka iş için metelik bile koklatmıyordu. Karşılığında fabrika müdürlerinde Ata'ya karşı müthiş bir reaksiyon başlamıştı. Açık açık 'bu gemi yapılmayacak' ve 'Nihayet bunu hurdacılara satacağız' gibi çirkin sözler söyleniyordu. Bu reaksiyon o kadar şiddetli idi ki gemi denize indirilirken hiçbir tören yapılmamıştı. Gemi, bizler ve Ata'nın arkadaşları huzuruyla sessiz sedasız denize indirilmişti. Ortada fabrika müdürlerinden kimse yoktu. Bizler Ata'yı tebrik ettik."

Amiral Afif Büyüktuğrul'un bu değerlendirmelerinden Ata Nutku'nun *Gölcük* tankerinin inşasında görece nitelikli yerli işgücü kullanma konusunda gösterdiği hassasiyet ve en az bunun kadar önemli olan yerli gemi yapmayı gerçekçi bulmadıkları anlaşılan diğer yetkililerle mücadelesi, O'nun ilk "milli" geminin inşası sürecinde sermaye ve teknolojik yetersizliklerle mücadeleden önce bir zihniyetle mücadele etmek zorunda kaldığını ortaya koyar. Ata Nutku donanma çatısı altında verdiği bu mücadeleyi sivil hayata geçtikten sonra bir öğretim üyesi olarak gemi inşa mühendisleri yetiştirerek ve bir mühendis olarak gemi planları çizerek sürdürür.

Ata Nutku'nun yaptıklarından bugüne uzanan süreçte Türkiye'de gemi inşa sanayi sektörünün belli bir yol kat ettiği söylenebilir.¹³ Ancak bir gemiyi yerli veya milli yapan yalnızca yurtiçindeki tersanelerde ve yerli işgücü ile inşa edilmiş olması değildir. Kullanılan teknolojinin ve malzemenin ne kadarının yerli olup olmadığı çok önem taşımaktadır. Örneğin MİLGEM'e yerli sanayinin katılımı % 65 civarındadır. Bu küçümsenecek bir oran değildir. Ancak bu oranla yetinilemez. İnşa edilen gemilerin motorları yabancı menşelidir. Bu konuda ciddi bir dışa bağımlılık söz konusudur. Oysa ki; 1981-1998 döneminde Pendik Tersanesi Motor Fabrikası'nda yerli gemi motorları inşa etme becerisi gösterilmiştir.¹⁴ Bu girişim sonra akamete uğradı. Türkiye gemi motorları inşa etme konusunda kısa bir sürede elde etmiş olduğu deneyimi canlandırır ve geliştirirse hem MİLGEM hem Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının desteğiyle hayata geçecek olan Koster filosu Yenileme Projesinin yenilenmesi sürecinde dışa bağımlılığın daha da azalması söz konusu olabilir.¹⁵

imkânı verdikleri için teşekkür ederim. Amiral Afif Büyüktuğrul'un anıları 2005'te yayımlandı. Bkz. Büyüktuğrul, 2005.

13 2000 sonrası dönemde yaşanan küresel ve konjonktürel sorunlara karşın sektörün ihracat yaratma becerisinin ithalat gereksinimine göre yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. GİSBİR, 2017: 69. Raporda, sektörün bugün 40 bin dwt'ye kadar olan kimyasal tanker, kuru yük ve dökme yük gemileri, 2000 TEU'ya kadar olan konteynır gemileri, römorkör, yat ve mega yat inşası açısından küresel rekabet avantajı yakaladığı söylenmektedir. Buna karşın ticari değer bazlı bakıldığında küresel denizcilik endüstrisinde en ciddi katma değer offshor platformları ve kruvaziyer alanında yaratıldığı ve Türkiye'nin bu sınıflardan pay alamadığı görülür.

14 Bu deneyimin önemli aktör ve tanıklarından olan Ali Can'ın konuyla ilgili şu kitaplarına bakılabilir: Can, 2012 ve 2016.

15 Konu ile ilgili haberler için bkz.

1. <http://www.denizhaber.com/guncel/koster-filosu-yenileme-projesi-imza-toreni-wow-istanbul-otel-de-h75135.html>

2. <http://www.denizhaber.com/askeri-gemi-projeleri-ve-pendik-motor-fabrikasi-makale,100923.html>

Milliyetçi sosa bularan her şeyin milli veya yerli olduğu iddia edilemez. Küreselleşen dünyada gelişmekte olan bir ekonomi profili çizen Türkiye'nin bunu başarması çok da kolay değildir. Uluslararası iş bölümünde daha aktif rol oynayan bir aktör olması amacıyla ise yapacağı çok şey vardır. Örneğin gemi inşa sanayinde kabuk gemi inşa etmekten daha fazlasını başarmak için yani gemi inşa sanayinin rekabet gücünü artırabilmek için Ar-Ge, teknoloji, finansman, pazarlama, organizasyon, yapı/kurumsal yönetim ve sektörel etkiler gibi unsurların belirleyici olduğu unutulmamalıdır (GİSBİR, 2017: vii).

KAYNAKÇA

- 1930 Sanayi Kongresi Raporlar-Kararlar-Zabıtlar (1930). Ankara: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayını.
- Baykal, R. (2015). *Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn'dan İTÜ Gemi İnşaatı ve Deniz Bilimleri Fakültesi'ne Gemi İnşaatı ve Deniz Teknolojisi Mühendisliği Tarihi*. İstanbul: İTÜ Vakfı Yayını.
- Boratav, K. (1982). *Türkiye'de Devletçilik*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Büyüktuğrul, A. (2005). *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu Sırasında 60 Yıl Hizmet (1918-1977)*, Cilt 1-2, İstanbul: Deniz Basımevi.
- Can, A (2016). *Pendik Sulzer Motor Fabrikası Belgeseli*. İstanbul: Oluşur Basım Hizmetleri A.Ş..
- Can, A. (2002). *Bir Tersane Bir Hayat*. İstanbul: Üstün Eserler Basım Sanayi.
- Deniz (1935). Ata Nutku Kimdir. *Deniz*, 6: 18-19.
- Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (Tarihsiz). *Gölcük Tersanesi Komutanlığı Tarihçesi 1926-1999*. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayını.
- Düstur (1931). 3. Tertip, Cilt 5, İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası.
- Eken, A. (2013). *Ord. Prof. Ata Nutku: Türk Gemi İnşaat Endüstrisi ve Mühendislik Eğitiminin Önderi*, İstanbul: İTÜ Vakfı Yayını.
- GİSBİR (2017). *Türk Gemi İnşa Sanayinin Rekabet Gücünün Artırılması*. İstanbul: GİSBİR Yayınları.
- İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1936). Ankara: TC. İktisat Vekaleti Sanayi Tetkik Heyeti Yayını.
- İnan, A. (1972). *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karhan, K. (1997). Ord. Prof. Ata Nutku. *Bilim ve Teknik Dergisi*, 354: 72-73.
- Koraltürk, M. (2004a). Cumhuriyet'in İlk Gemisi: Gölcük Tankeri. *Gemi İnşa Sanayi*, 5: 66-67.
- Koraltürk, M. (2004b). Cumhuriyet döneminde İnşa edilen İlk Gemiler. *Toplumsal Tarih*, 127: 96-98.
- Koraltürk, M. (2004c). Cumhuriyet Döneminde İnşa Edilen İlk Gemiler: Gölcük Tankeri, Kocataş ve Sarıyer Vapuruları. *TMMOB Gemi Mühendisleri Odası'nın 50. Yılı'nda (1954-2004) Gemi Mühendisliği ve Sanayimiz Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul.
- Koraltürk, M. (2005). Cumhuriyet Döneminde İnşa Edilen İlk Gemiler: Gölcük Tankeri, Kocataş ve Sarıyer Vapuruları. *Denizcilik Dergisi*, 19: 64-68.
- Koraltürk, M. (2008). Cumhuriyet Döneminde İnşa Edilen İlk Gemiler ve Ata Nutku. *Mühendislik Mimarlık Öyküleri-III*, Ankara: TMMOB Yayını.

3. <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/vahap-munyar/milli-gemiye-milli-motor-40796139>

4. http://www.denizticaretodasi.org.tr/Shared%20Documents/Deniz%20Ticareti%20Dergisi/temmuz_2018.pdf Erişim Tarihi: 20.07.2018.

- Koraltürk, M. (2009). Türkiye’de Gemi İnşa Sanayiinin Tarihsel Gelişimi (Cumhuriyet’in Kuruluşundan Planlı Döneme Kadar). *Türk Denizcilik Tarihi*, Cilt 2, (ed.) Zeki Arıkan ve Lütfü Sancar, İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayını.
- Koraltürk, M. (2010). Cumhuriyet Döneminde Gemi İnşa Sanayinde Bazı İlkler. *Denizcilik Dergisi*, 51: 54-60.
- Nutku, Y. (1997). Babam Ata Nutku. *Bilim ve Teknik Dergisi*, 354: 74-76.
- Örnek, Özden (2016). *MİLGEM’in Öyküsü*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Sınai Tesisat ve İşletme ve Vekalet Teşkilatına İlaveler Hakkında Raporlar (1933-1935). Birinci Kanun 1933 ve İkinci Kanun 1935, Ankara: T.C. Ekonomi Bakanlığı Yayını.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1977). 1929 Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları. Ankara: ODTÜ Yayınları.
- Tok, G. (1997). Türkiye’nin Gemi Yapan Adamı: Ata Nutku. *Bilim ve Teknik Dergisi*, 354: 70-71.
- Varlı, A. ve Koraltürk, M. (2012). II. Meşrutiyet’ten Erken Cumhuriyet’e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 9(20-21): 127-142.

“Milli Otomobil” Projesine Başka Bir Açıdan Bakmak

MURAT ÇOKGEZEN

Türkiye’de birçok kişi, Türkiye’de üretilecek bir “milli” otomobilin¹ ekonomik gelişme üzerinde olumlu bir etki yapacağına dair sarsılmaz bir inanca sahiptir. Bu nedenle milli otomobil üretimi konusu sıklıkla gündeme gelir. Bazen sadece söylem düzeyinde kalır, bazen somut bazı adımlar atılır ama “milli” otomobilin ekonomik başarısının anahtarı olduğuna ilişkin inancımız hiç kaybolmaz. Nitekim son yıllarda bu konu yeniden gündeme gelmiş, milli otomobil üretimine önümüzdeki yıllarda başlanacağına ilişkin haberler basında yer almıştır.²

Türkiye’deki milli otomobil projesi ile ilgili en önemli sorun, konu ile ilgili tartışmaların çoğunlukla milli gurur, istihdam olanakları gibi projenin sadece getirilerine odaklanıyor olması, maliyetler kısmını ise ihmal etmesidir. Milli otomobilin üretilebilmesi için milletçe önemli bir bedel ödenmesi gerekmektedir. Çünkü milli otomobil projesi bir özel yatırımcının kâr motivasyonu ile başlattığı bir girişim değildir. Aksine, özel girişimciler bu projeyi yeterince kârlı görmedikleri için bu işten uzak durmayı tercih etmişler, bu yüzden “milli otomobil” projeleri (Türkiye’de olduğu gibi) her zaman siyasetçilerin (devletin) önderliğinde başlatılmış ve sürdürülmüştür. Siyasetçilerden beklenen, kamu kaynaklarını ve gücünü kullanıp projeyi özel sektör için karlı hale getirmesidir. Bu maksatla, üretim öncesinde yapılan araştırma geliştirme harcamalarına kamu katkısı sağlanır. Üretime geçtikten sonra ise, milli otomobili yabancı rakiplerine karşı koruma maksadıyla, gümrük duvarlarının yükseltilmesi, milli otomobilin bazı vergilerden muaf tutulması, kamu kuruluşlarının milli otomobil kullanması zorunluluğu getirilmesi gibi politikalar ile proje desteklenmeye devam edilir. Kuşkusuz bu politika basitçe kamu kaynaklarının özel sektöre aktarılması olarak değerlendirilemez. Beklenti, uzun dönemde, milli otomobil üreticisinin kendisine

¹ Milli otomobil konusu çok tartışılrsa da milli otomobil ile ne anlaşıldığı çok açık değildir. Bu yazıda milli otomobil orijinal bir tasarımı ve markası olan ve bu hakların bir Türk şirketine ait olduğu bir otomobil kastedilmektedir.

² Bkz. <https://www.yenisafak.com/ekonomi/yerli-otomobil-icin-bes-firma-milli-goreve-haziriz-2807223>

aktarılan kaynakları verimli kullanarak –özellikle uluslararası alanda– rekabetçi konuma gelmesi ve gerek kendisi, gerekse kendisine girdi sağlayan sektörlerin gelişimi ile kamu desteğine ihtiyaç kalmadan üretime ve istihdama pozitif katkı yapmasıdır. Beklenti gerçekleşirse, başlangıçta özel sektöre aktarılan kamu kaynakları fazlasıyla kamuya geri dönecektir. Ancak, diğer ülke deneyimleri, bunu başaramayan ülke sayısının başarılanlardan daha fazla olduğunu göstermektedir.

BAŞARILI ÖRNEKLER: JAPONYA VE KORE

Milli otomobil politikası savunucularının temel referansı 1950’lerde Japonya’nın 1970’lerde Kore’nin bu alandaki başarısıdır. Belirtilen tarihlerden önce, kayda değer bir otomobil endüstrisine sahip olmayan bu iki ülke, günümüzde dünya otomobil üretiminin % 15’ini gerçekleştirmektedir.³ Dünyanın en büyük otomobil üreticileri arasında üç Japon (Toyota, Honda, Nissan) ve bir Kore (Hyundai) üreticisi yer almaktadır.⁴

İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde tek bir binek otomobil dahi üretmeyen Japonya, savaşın sona ermesini takiben uygulamaya konan politikalar sonucunda dünyanın en büyük otomobil üreticilerinden biri haline gelmiştir. Bu başarının arkasında Japon hükümetlerinin ve sanayileşme politikalarını yürüten Japon Uluslararası Ticaret ve Sanayi Bakanlığı (MITI) payı büyüktür. Otomotiv sanayinin oluşturulmasına karar verilmesini takiben öncelikle üretime başlayan yerli üreticileri korumak için gümrük vergileri, döviz tahsisleri ve yabancı yatırımcıların endüstriye girişinin engellenmesi gibi rekabeti engelleyici politikalar yürürlüğe konmuştur. Böylece yerli üreticilerin iç pazarda üretim yapabilmelerine olanak sağlayacak kadar kar elde etme imkânı yaratılmıştır. Hükümet politikaları -koruma yanında- endüstrideki girişimcilere yol gösterme rolünü de üstlenmiştir. Koruma tedbirlerinin maliyetli olduğunun ve bu nedenle, sonsuza kadar süremeyeceğinin farkında olan hükümet, otomobil üreticilerini gelecekte karşılaşacakları artan rekabet ortamına hazırlamıştır (Atsumi, 2017).

Korumacılık döneminde Japon tüketicileri, kaliteleri Avrupalı ve Amerikalı rakiplerine göre daha düşük ama fiyatları onlara göre daha pahalı olan Japon otomobillerini tüketmek zorunda kalmışlardır. Japon otomobilleri uluslararası piyasalarda rakipleri ile mücadele edememektedir. 1960 yılında 165 bin otomobil üreten Japon üreticileri bunun sadece % 4’ünü ihraç edebilmişlerdir. Ancak korumacılık döneminde kendini geliştiren üreticiler korumacılık tedbirleri tedrici olarak kaldırıldıkça rekabet güçlerini arttırmışlar, kısa zamanda uluslararası pazarda önemli bir yer sahibi olmuşlardır. 1980 yılına gelindiğinde Japon üreticileri yıllık 7 milyon otomobil üretmekte ve bunun 4 milyonunu (% 57) ihraç etmektedirler (Atsumi, 2017).

Japonya’ya benzer bir tecrübe 20 yıl sonra Güney Kore’de yaşandı. Kalkınma için otomobil dâhil altı kritik endüstri belirleyen Kore hükümeti Japonya’ya benzer politikalarla bu endüstrileri destekledi. Hükümet tarafından sağlanan finansal desteklerle 1975 yılında ilk milli otomobil

3 Bkz. <http://www.acea.be/statistics/tag/category/passenger-cars-world>

4 Bkz. <http://www.oica.net/category/production-statistics/2016-statistics/>

olan Hyundai "Pony" modeli üretime başlandı. Gümrük duvarları ve ithalat sınırlamaları ile yerli üreticiler dış rekabetten korunurken ihracat teşvikleri sayesinde başta Hyundai olmak üzere tüm Koreli otomobil üreticileri ihracat yapmaya başladılar. Koruma ve teşvik politikaları yanında, hükümet otomobil üretiminin rasyonalizasyonu ve yeni ürünlerin geliştirilmesi konusunda yerli şirketlere yol gösterici oldular. 1974 yılında 38 bin olan binek otomobil kapasitesi 2012 yılında 4,5 milyona yükseldi. Zaman içinde maliyetlerini düşüren, kalitelerini yükselten Kore otomobillerinin ihracat potansiyeli de hızla arttı. 1980'lerde yılda sadece 25 bin civarında otomobil ihraç eden Koreli üreticilerin ihracatı 2012 yılında 3,17 milyona yükseldi (Lee ve Mah, 2017).

BAŞARISIZ ÖRNEKLER: MALEZYA, ENDONEZYA, İRAN VE AVUSTURALYA

Japonya ve Kore'nin devletin koruyucu ve yol gösterici politikaları ile kısa zamanda, genel olarak sanayileşme, daha spesifik olarak otomobil sektöründe gösterdikleri başarı diğer gelişmekte olan ülkelere ilham verdi. Birçok ülke, benzeri politikalar ile bu ülkelerin başarısını tekrarlamaya soyundu.

Bu bağlamda en önemli girişimlerden biri Malezya'da yaşandı. 1981 yılında iktidara gelen Malezya Başbakanı Mahatir Muhammed ülkesinde hızlı kalkınmayı sağlamak amacıyla Japonya ve Kore modeline dayanan bir kalkınma hamlesi başlattı. "Doğuya Bak" politikası olarak adlandırılan bu politika bol miktarda milliyetçilik ile soslandırılmış, Batı'ya alternatif olarak doğudaki "örnek" ülkelerle her konuda işbirliğine öncelik veren bir endüstrileşme çabasıydı. Bu politikanın sembollerinden biri de "milli otomobil" üretilmesi projesiydi. İlk otomobil fabrikası Proton 1984 yılında kuruldu. Şirketin % 70'i bir Malezya kamu firmasına, % 30'u Japon Mitsubishi şirketine aitti. 1985 yılında banttan inen ilk Proton Saga Saloon 1.3L Mitsubishi kaportası ve motoruna sahip, diğer "milli olmayan" yerli montaj emsallerinden % 20-30 daha ucuz bir ortadirek aile otomobiliydi. Birincisinden 10 yıl sonra ikinci milli otomobil projesi Perodua ilan edildi. Japon Daihatsu (Toyota) şirketi (% 32) ile Malezya'nın kamu şirketlerinin (% 68) ortak olarak kurdukları yeni ortaklık, Proton modelleri ile rekabet etmeyecek, alt orta sınıfa hitap edecek küçük otomobiller üretecekti. Perodua'nın ürettiği 1000cc'den küçük motora sahip ilk otomobil (Kanchil) 1994 yılında üretim bandından indi.

Malezya hükümeti de örnek aldığı ülkelerde olduğu gibi yerli otomobil üreticilerini cömertçe destekledi. 2000'li yılların başında yerli otomobillerin Malezya binek otomobil piyasasındaki payı % 80'in üzerindeydi.⁵ Yerli otomobillerin yüksek pazar payları onların ticari başarılarının değil, hükümetin izlediği korumacı politikalar sonucu suni olarak yaratılmış fiyat avantajlarının sonucuydu. Gümrük duvarları ve milli otomobiller için sağlanan devlet destekli düşük faizli krediler sayesinde 1990'ların sonunda milli otomobiller rakiplerinden % 20 daha düşük fiyata satılabilmekteydiler (Athukorala ve Kohpaiboon, Tarihsiz: 18). Ancak, 2000'li yıllarda, özellikle Malezya'nın taraf olduğu serbest ticaret anlaşmalarının Malezya hükümetini uyguladığı koru-

5 Bkz. <https://paultan.org/2016/01/19/foreign-brands-again-outsell-proton-perodua-in-2015/2015-mkt-share-perodua/>

macılık tedbirlerini yumuşatmaya zorlaması nedeniyle, milli otomobiller iç piyasada hızla pazar güçlerini kaybettiler. 2001 yılında yaklaşık % 20 olan yabancı otomobillerin iç pazardaki payı 2014 yılına geldiğinde yerli-milli otomobillerin payını geçmişti.

Malezyalı siyasetçilerin milli otomobilleri geliştirmek maksadıyla uyguladığı korumacı politikalar belki Malezya halkının gururunu okşadı, Malezyalı siyasetçilere oy getirdi ama Malezya halkına maliyeti de çok yüksek oldu. Korumacı ortamın yarattığı en önemli maliyetlerden biri “kalite” sorunuuydu. Malezyalı tüketiciler fiyat avantajı nedeniyle milli otomobilleri tercih etseler de bu otomobillerin kalitesinden hep şikâyetçi oldular. Malezya otomobillerinin kalitesi yabancı muadillerine göre her zaman daha düşük oldu.⁶

İkinci olarak, Malezyalı tüketiciler bu politikayı desteklemek için yüksek bir maddi bedel ödediler. Otomobil sahibi olmak isteyen Malezyalıları için iki alternatif vardı: Yerli veya yabancı (ithal ya da Malezya’da monte edilmiş) bir otomobil satın almak. Uygulanan korumacı politikalar nedeniyle, yabancı (ithal ya da Malezya’da üretilen) otomobillerin fiyatı yerli otomobillerden en az % 50, aynı otomobillerin ABD’deki fiyatına göre iki kat daha pahalıydı (Tong ve Lim, 2013). Bu durum yabancı otomobil talebini önemli ölçüde caydırırsa da hâlâ birçok Malezyalı yabancı otomobilleri tercih etmekteydi. Sadece 2013 yılında yerli otomobil almayı tercih etmeyen tüketiciler satın aldıkları yabancı otomobillere 9 milyar riggint (2,1 milyar ABD doları) ödeyerek milli otomobil politikasına dolaylı olarak destek oldular.⁷

Milli otomobil politikasına en büyük destek ise fiyatı daha ucuz olan yerli otomobilleri almayı tercih eden tüketicilerden geldi. Yerli otomobillerin fiyatları yabancılardan ucuz olsa da, rekabetçi bir piyasadaki satış fiyatının yaklaşık 15 bin riggint (yaklaşık 3.500 ABD doları) üzerindeydi.⁸ 1985-2003 yılları arasında 3,5 milyon Proton satıldığı düşünülürse, sadece Proton alıcıları milli otomobil politikasının sürdürülebilmesi için 52,5 milyar riggint (12,3 milyar ABD doları) destek sağlamışlardı.⁹ Bunlar dışında Malezyalı vergi mükellefleri hükümetin milli otomobil şirketleri için sağladığı her türlü finansal desteğe ödedikleri vergiler aracılığı ile katkıda bulundular. Örneğin, hükümet Proton’a Ar-Ge harcamaları için her yıl yaklaşık 200 milyon riggint (47 milyon ABD doları) vermektedir.¹⁰

Aslında bu maliyetler her ithal ikameci politikalar için beklenen sonuçlardı. Ancak uzun vadede sağlanacak refah artışı ile vatandaşların katlandıkları maliyetlerin fazlasıyla geri döneceği beklenmekteydi. Otomobil piyasası için bu geri dönüş artan otomobil üretimi ve ihracatı olarak kendini gösterecekti. Ancak, Malezya’da iç piyasanın rekabetten uzak, güvenli ortamı milli otomobillerin kalitelerini yükseltmeleri ve/veya maliyetleri düşürmeleri için yeterli motivasyon

6 Bkz. <http://www.moortrader.com.my/news/quality-of-perodua-and-proton-getting-closer-to-other-makes-according-to-j-d-power-study/>

7 Bkz. <http://www.kinibiz.com/story/issues/191566/where-proton-went-wrong.html>

8 Bu değer İngiltere’ye ihraç edilen Proton ile aynı Proton’un Malezya’daki fiyatı arasındaki farktır.

9 Bkz. <http://www.kinibiz.com/story/issues/191566/where-proton-went-wrong.html>

10 Bkz. <http://www.kinibiz.com/story/issues/191566/where-proton-went-wrong.html>

yaratmıyordu. Bu yüzden, Malezya otomobilleri maliyetlerinin altında satılmalarına rağmen, dış piyasada başarı sağlayamadılar. İngiltere pazarında 1990’ların sonunda yıllık 10 bin araçlık bir satış ile düşük fiyatlı otomobiller sınıfında ufak bir başarı yakalamış olsalar da daha sonra aynı sınıftaki Japon ve Kore otomobillerinin kalitesine erişemedikleri için satışlar hızla geriledi. 2009 yılında Proton İngiltere’de yılda sadece 960 araç satabilmişti (Athukorala ve Kohpaiboon, Tarihsiz: 18).

Güneydoğu Asya’da bir başka başarısız milli otomobil girişimi Endonezya da yaşandı. 1966 yılında başa geçtikten sonra önemli bir kalkınma hamlesi başlatan ve Endonezya’nın kalkınmasında önemli katkıları olan Başkan Suharto da 1996 yılında bir “milli otomobil” projesi başlattı. Bu program ile Endonezya markasına sahip ve yerli yedek parçalar kullanan Endonezya şirketleri 3 yıl süre ile gümrük vergilerinden ve otomobillere uygulanan lüks vergisinden muaf tutulacaklardı. 27 Şubat’ta Suharto ilk “milli otomobil” statüsünün Timor Putra National (TPN) şirketi tarafından üretilecek Timor’a verildiğini ilan etti. Bu şirketin kurucusu ve sahibi Suharto’nun oğlu Hutomo “Tommy” Mandala Putra’ydı ve şirket o zamana kadar hiç otomobil üretmemişti. Bu zafiyetin giderilmesi için TPN Güney Kore’nin üçüncü büyük otomobil şirketi Kia ile ortaklığa gidip, Kia Timor Motors (KTM) şirketi kuruldu. Plana göre KTM Jakarta’nın 50 km dışında bir üretim birimi kuracak ve burada Kia sedan modellerinin Timor markası ile montajı yapılacaktı. Ancak hâlihazırda Timor’ları üretecek bir üretim birimi mevcut değildi. Bu nedenle Suharto ilk yıl otomobillerin Kore’de Kia fabrikasında üretilmesine ve Endonezya’da Timor adıyla satılmasına izin veren bir kanun çıkardı. Şirket ithal ettikleri bu otomobilleri ithalat vergilerinden muaf olarak ithal edebilecekti. Bu kanun Timor’a gümrük vergisi ödeyerek ithal ettikleri yedek parçaları ülke içinde montaj yaparak üretim yapan rakiplerine karşı büyük bir avantaj sağlamaktaydı. Bu avantaj sayesinde, Timor muadili olan ithal otomobillerin yarı fiyatına satılabilmekteydi. Hükümet fabrika tamamlanıncaya kadar Timor için sağlanan ayrıcalığı sürdürmek niyetindeydi. Fabrikanın inşasını da hükümetin emriyle kamu bankalarından oluşan bir konsorsiyum finanse etmekteydi (Hale, 2001).

Endonezya’da otomobil üretimi yerli şirketler ile ortaklık halinde bulunan yabancı şirketler tarafından yürütülmekteydi. Timor’a sağlanan ayrıcalıklar başta Japon markaları ve onların yerli ortakları olmak üzere ülkedeki tüm otomobil üreticilerini olumsuz etkiledi. Bunun üzerine diğer yerli üreticiler, Timor için sağlanan teşviklerin GATT anlaşmasına aykırı olduğu gerekçesiyle Dünya Ticaret Örgütüne başvurdular. Başvuruları değerlendiren kurum, 1999 yılında, ilgili ticaret anlaşmaları ihlal ettiği gerekçesiyle Endonezya’dan 1993 tarihli yerel içerik düzenlemesini sona erdirmesini talep etti. Teşviklerin kalkması ile Timor Endonezya piyasasında kendisini rakiplerine karşı avantajlı kılan tek silahını kaybetmiş oluyordu. Timor projesinin sonunu getiren ülkede yaşanan ekonomik kriz oldu. 1998 yılında Doğu ve Güneydoğu Asya ülkelerini etkileyen ekonomik kriz en fazla Endonezya’yı vurmuştu. Krizi aşmak amacıyla Endonezya IMF’nin mali yardımını talep etti. 1998 yılında IMF ile anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ile Endonezya hükümeti devletin ekonomiye müdahalesini azaltmasını öngören bir dizi reform yapmayı taahhüt etmektey-

di. Reformların bir kısmı otomotiv sektörü ile ilişkiliydi. Buna göre Endonezya gümrük vergilerini düşürmeyi, “yerel içerik” (otomobillerde yerli üretim yedek parça kullanımını teşvik) programını sona erdirmeyi ve DTÖ kararına uymayı taahhüt etmekteydi. Suharto hükümetinin 1998 Mayıs ayında düşmesinden sonra iktidara gelen Habibü bu taahhütleri yerine getirdiği gibi Milli Otomobil projesini de sona erdirdi (Hale, 2001).

Milli otomobil projesini hayata geçirildiği bir başka ülke bu bölümde ele alacağımız diğer ülkelere göre dünyaya daha kapalı bir ülke olan İran’dır. İran’ın otomobil endüstrisinin başlangıcı 1950’li yıllara dayanır. O yıllarda yerli girişimciler özellikle Avrupalı ortaklar ile Avrupa markalarının yurtiçinde üretimine başlamışlardır. Diğer ülkelerde olduğu gibi otomobil üreticilerine çeşitli teşvik ve korumalar sağlanmıştır. Yabancı yatırımcıların kullandıkları yerel içeriği yeterince arttırmadığını gören Şah Rıza Pehlevi sanayileşme hızını arttırmak amacıyla korumacılık politikaları yanında ülkedeki sanayileşmeyi yönetmek ve yönlendirmek amacıyla bazı kurumlar oluşturmuştur. 1967 yılında İlk İran otomobili Paykan üretime başlamıştır. Paykan bir İngiliz otomobil markası olan Hillman’ın Hunter modeline dayanmaktadır. Zamanla çeşitli modifikasyonlar yapılan marka bugün Samand adıyla özgün modellerini üretmektedir (Mehri, 2015).

İran Devrimi’nden sonra otomobil fabrikaları devletleştirildi ama korumacılık politikalarında bir değişiklik olmadı. Ancak, zaman içinde devletleştirmenin olumsuz etkileri görülmeye başlayınca üretimin korumacılık politikasının rasyonelleştirilmesi yönünde adımlar atıldı. Önceden yabancı otomobillerin lisansı ile üretim yapan bir başka yerli üretici olan SAIPA da 2008 yılından itibaren kendi modellerini geliştirip kendi markasıyla satmaya başladı. Bugün İran dünyanın 14., Orta Doğu’nun ise en büyük otomobil üreticisidir.¹¹ İranlı otomobil üreticileri Suriye ve Venezüella’da üretim birimlerine sahiptirler. Ancak, İran otomobil endüstrisi büyük ölçüde iç pazara dayanmaktadır sağlanan teşviklere rağmen ihracat imkânları büyük ölçüde komşu ülkeler ile sınırlıdır. Bunun en büyük sebebi yarım yüzyıldır süren korumacılık politikalarına rağmen İran otomobil endüstrisinin uluslararası alanda rekabet edebilecek kalite/fiyat bileşimini yakalayamamış olmasıdır (Mehri, 2015).

Başarısız “milli otomobil” projelerine son örnek olarak Avusturalya ele alınacaktır. Avusturalya siyasal ve ekonomik olarak yukarıda ele alınan ülkelere daha liberal bir ülke olduğu için diğer başarısız deneyimlerden biraz farklılaşmaktadır. Avusturalya’nın coğrafi ve demografik koşulları otomobil kullanımını teşvik ülke olduğu için otomobil endüstrisinin geçmişi 20. yüzyıl başına kadar gider. 1920’de Ford tarafından kurulan ilk otomobil fabrikasının yaptığı, temelde Amerika’dan ithal edilen parçaları Avusturalya’da monte etmekten ibarettir. Belirli hedefleri olan bir milli otomobil sanayi oluşturulması çabası İkinci Dünya Savaşı sonrası başlamıştır. İktidardaki İşçi Partisi, tasarımı Avusturalya’da yapılmış, Avusturalya’da üretilen parçalarla yine Avusturalya’da üretilmiş “Avusturalya’nın kendi otomobilini” üretmesi seferberliğini başlattı. Bu politikaya kendini ilk adapte eden şirket General Motors’un Avusturalya’daki birimi Holden

11 Bkz. <http://www.oica.net/category/production-statistics/2016-statistics/>

oldu. Chevrolet modellerinden etkilenmiş ilk “milli” otomobil Holden 1948 yılında yollardaydı. Ülkedeki diğer otomobil üreticileri de bu yolu izlediler. Milli otomobil politikası her ülkede olduğu gibi ithal kısıtlamaları, yerli parça kullanımına teşvik ve vergi istisnaları gibi yöntemlerle desteklendi. Bu politikalar sonucunda 1970 yılına gelindiğinde Avusturalya dünyanın en büyük 10 otomobil üreticisinden biriydi. Aynı yıl Avusturalya’da satın alınan otomobillerin neredeyse tamamı Avusturalya’da üretilmişti (Stanford, 2017).

Avusturalya otomobil endüstrisi hızla gelişmesine rağmen rekabet gücü zayıftı. Otomobiller kalite ve fiyat açısından uluslararası rakipleriyle rekabet edecek seviyede değildi. 1980’li yıllarda dünyadaki genel serbestleşme eğilimlerine bağlı olarak Avusturalya’da da ithalat kısıtlamalarını sınırlandıran, otomotiv endüstrisinin daha rasyonel hale gelip maliyetlerin düşmesini, ihracatın artmasını sağlayacak yeni politikalar uygulamaya başladı. Serbestleşmeye birlikte otomobil piyasasında ithal otomobillerin payı hızla arttı ve yerli üretim düştü. Otomobil endüstrisinin artan rekabet ortamına kendisini uyarlaması için Avusturalya hükümeti 2000’li yıllarda sektöre kamu kaynaklarından yüz milyonlarca Avusturalya doları aktardı. Buna rağmen sektör, artan rekabet ortamında ayakta kalmasını sağlayacak maliyet düşüşlerini gerçekleştiremedi. 2006 yılında Mitsubishi Avusturalya’daki üretim faaliyetlerine son verdi. 2013 yılında hükümet sektörü daha fazla desteklemeye niyetli olmadıklarını açıklayınca diğer üreticiler Ford ve Toyota da üretimlerini durdurdular. 2017 yılı sonunda da milli otomobil Holden’in de üretimi durdurmasıyla Avusturalya’da otomobil üretimi tamamıyla sona ermiş oldu (Stanford, 2017).

MİLLİ OTOMOBİL POLİTİKASINA İLİŞKİN BİRKAÇ ALTERNATİF TARTIŞMA KONUSU

Görüldüğü gibi, dünyanın farklı coğrafyalarında farklı siyasal ve ekonomik rejimlere sahip ülkeler milli otomobil projesine girişmişlerdir. Her ülke deneyiminde kendine özgü durumlar olsa da bazı olgular hepsinde gözlemlenmektedir.

Tüm milli otomobil deneyimleri göstermiştir ki, bu politikanın bir maliyeti vardır ve bu maliyeti politikayı uygulayan ülke vatandaşları, yüksek fiyatlı ya da düşük kaliteli otomobiller şeklinde doğrudan veya vergiler aracılığıyla dolaylı olarak, öderler. Nitekim Türkiye’deki projenin ayrıntıları henüz netleşmemiş olmasına rağmen devletin % 49 ile bu projeye ortak olacağına ilişkin haberler Türk basınında yer almaya başlamıştır.¹²

Yukarıda da belirtildiği gibi, milli otomobil projesinin sürdürülmesi için katlanılan maliyetlerin zamanla azalacağı ve sektörün destekler olmadan da ayakta kalması beklenir. Ancak birçok ülkede bu destekler yarım yüzyıldır sürmektedir ve yakın zamanda kalkacak gibi gözükmemektedir. Çünkü korumacı politikaların sağladığı kolay kazançlara odaklanan yerli girişimciler, uluslararası arenadaki rekabet ortamına kendilerini hazırlayamamakta ve siyasilerden kendilerine sağlanan desteklerin devamını talep etmemektedirler. Siyasetçiler “milli otomobil” projenin yü-

12 Bkz. <https://www.takvim.com.tr/ekonomi/2017/05/30/yerli-otoya-49-devlet-katkisi>

rümeyeceğine karar verseler bile, zaman içinde milli otomobil ve ilgili işletmelerde çalışanların sayısının binlerle ifade edilmeye başlaması nedeniyle, bunların işsiz kamasına neden olacak bir karara imza atmaya cesaret edememektedirler.

Milli otomobil projesi ile ilgili önemli bir sorun da projenin başarısının nasıl belirleneceğidir. Çoğu zaman, başarı üretim miktarı ile ölçülmekte, üretimdeki artışlar başarı olarak değerlendirilmektedir. Kuşkusuz üretim artışı kısmi olarak bir başarıyı ifade eder. Çünkü, otomobil sektöründe maliyetlerin rekabetçi seviyelere çekilebilmesi için üretimin belirli ölçekleri yakalaması gerekmektedir. Ancak, üretim ne kadar yükselirse yükselsin milli otomobil herhangi bir destek olmadan uluslararası piyasalarda rekabet edemiyor ise o endüstrinin başarılı olduğu söylenemez. Örneğin, İran'ın yer aldığı coğrafyanın en büyük otomobil üretici olması, otomobil politikasının başarılı olduğu anlamına gelmemektedir.

Son olarak, 1970'lerdeki Güney Kore'nin başarısından sonra hiçbir ülkede milli otomobil politikasının başarılı olmadığını görüyoruz. Kuşkusuz başarısızlıklarda yerelde yapılan politika hatalarının payı vardır. Ancak, özellikle 1990'lı yıllardan sonra hızlanan küreselleşme, yerli oto politikalarının başarı şansını önemli ölçüde azaltmıştır. Düşen gümrük duvarları, kaldırılan ithalat kısıtlamaları otomobil endüstrisindeki rekabeti arttırmış ve kârları düşürmüştür. Küresel rekabet ortamında ayakta kalmaya çalışan oyuncular ölçeklerini büyütüp maliyetlerini düşürme yarışına girmişlerdir.¹³ Bu nedenle –Çin ve Hindistan hariç– sonradan otomobil piyasasına girmeye çalışan üreticilerin sadece iç pazara dayanarak optimal ölçeğe ulaşmaları ihtimali çok düşmüştür.

Bu nedenle, “milli otomobil” politikasına yeni girişecek ülkelerin politika yapımcılarının geçmiş deneyimleri iyi incelemeleri, hedeflerini iyi belirlemeleri gerekmektedir. Kore veya Japonya ile aynı politikalar izlense bile, aynı sonuçların ortaya çıkmayacağı, çünkü dünya ekonomisi koşullarının 1950'lerden ya da 1970'lerden çok farklı olduğu unutulmamalıdır. Oy verenler de, bu politikayı değerlendirirken, mutlaka, bu politikanın maliyetinin –en azından kısa dönemde– büyük ölçüde vergi verenlerin üzerinde olacağını ve uzun dönemde de başarının garantisinin olmadığını dikkate almalıdırlar.

KAYNAKÇA

- Athukorala, P.C. ve Kohpaiboon, A. (Tarihsiz). *Thailand in Global Automobile Networks*. International Trade Centre, Tarihsiz.
- Atsumi, T. (2017). Infant Industry Argument for Trade Protection and Japanese Automotive Industrial Policy. *Papers and Proceedings of Economics*, 153: 165-177.
- Hale, C.D. (2001). Indonesia's National Car Project Revisited. *Asian Survey* 41(4): 629-645.
- Lee, J.I. ve Jai S.M. (2017). The Role of the Government in the Development of the Automobile Industry in Korea. *Progress in Development Studies*. 17(3): 1-16.
- Mehri, D.B. (2015). *The Rise of Iran Auto: Globalization, Liberalization and Network Centered Development in the Islamic Republic*. Unpublished Dissertation.
- Stanford, J. (2017). Automotive surrender: The Demise of Industrial Policy in the Australian Vehicle Industry. *The Economic and Labour Relations Review* 28(2): 197-217.
- Tong, T.J. ve Lim, N.-C. (2013). Proton: Its Rise, Fall, and Future Prospects. *Asian Case Research Journal* 16(2): 347-377.

¹³ Bu nedenle son 30 yılda otomotiv endüstrisinde hızlı bir birleşme dalgası yaşanmıştır.

Bilgi Ekonomisi ve Yüksek Teknolojili Endüstriler: Türkiye için Bir Yol Haritası

BURCU TÜRKCAN

20. yüzyılın sonlarında sanayi toplumunun yerini aldığı ifade edilen yeni toplum, ABD’de “Sanayi Sonrası Toplum” diye adlandırılırken, Japonya’da “Bilgi Toplumu” adıyla anılmıştır. Bilindiği üzere bilgi toplumuna ulaşmak amacıyla kalkınma planı hazırlayan ilk ülke Japonya’dır (Alçın, 2010: 55). Hatta günümüzde Sanayi 4.0 olarak adlandırılan yeni endüstriyel çağa karşılık, Toplum 5.0 çalışmalarını başlatarak karşılık veren de yine Japonya olmuştur. Sanayi 4.0 ekseninde yaşanan hızlı dönüşüme toplumu adapte edebilmek adına oluşturulan Toplum 5.0 projesi, teknolojik gelişmelerin yol açabileceği muhtemel zararları (çevre kirliliği, gençliğin yozlaşması gibi) en aza indirme amacını gütmektedir.

Bu noktada tüm bu çabalara konu olan “Bilgi ekonomisi ve bilgi toplumu nedir?” sorusu akla gelebilir. Bilgi toplumu, temel itibarıyla bilgi ekonomisinin şekillendirdiği toplum anlamına gelmektedir. Bilgi ekonomisi ise iktisadi büyüme süreçlerinde teknolojinin ve teknolojik bilginin payının ve öneminin arttığı ve iktisadi süreçlerin içsel yenilikçi bilgi stoku ve yüksek teknolojili üretim tarafından şekillendiği ekonomik yapı anlamına gelmektedir (OECD, 1996: 9). Bu bağlamda bilgi ekonomisinde endüstrilerin ve firmaların amacı, kullanacakları teknolojiyi dışarıdan almak değil hızla değişen tüketici ihtiyaçlarına karşılık verebilmek için ürün ve süreçleri yenilemek konusunda hızlı davranabilmektir. Bu bağlamda yenilikçilik bir sonuç değil, rekabetçiliği de beraberinde getiren dinamik bir süreçtir. Yerel aktörlerin karşılıklı etkileşimi ile oluşan ve güçlenen bilgi kümelenmelerine ve ağ yapı ekonomilerine dayalı bu ekonomik yapılanmada, firmaların veya endüstrilerin bireysel çabalarından ziyade yığınlaşma ekonomilerinden doğan sinerji önem kazanmaktadır (Cappellin, 2007: 105-106).

20. yüzyılın son çeyreğinde özellikle OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) ülkelerinde ortaya çıkan sanayi ekonomisinden bilgi ekonomisine geçiş sürecinin temel özelliklerine bakıldığında; endüstriyel üretim ve uluslararası ticaret kompozisyonlarının, üretim lokasyonlarının ve istihdamın eğitimsel yapısının değiştiği; işgücünün bilgi yoğunluğunun arttığı; mal ve hiz-

met çeşitlenmesinin hız kazandığı ve bilgi üretimine yapılan yatırımlarda artış olduğu göze çarpmaktadır (Karlsson ve Johansson, 2004: 3). 90'lı yıllarda beşerî sermaye ve teknolojiye içerilmiş bilgi, iktisadi kalkınmada merkezi konuma gelmiştir. Söz konusu yıllarda OECD ekonomilerinde çıktı ve istihdamın en hızlı arttığı endüstrilerin ise yüksek teknolojiye endüstriler olduğu görülmektedir. 90'larda yüksek teknolojiye endüstrilerin toplam OECD üretimi ve ihracatı içerisindeki payı 2 kattan fazla artmış ve % 20-25 dolaylarına ulaşmıştır (OECD, 1996: 9). 2000li yıllara gelindiğinde ise yüksek teknolojiye endüstrilerin imalat ve ihracat içerisindeki payı özellikle uluslararası rekabet gücü açısından önemini korumaya devam etmiştir. Örnek vermek gerekirse; önümüzdeki 20 yılda dünyanın süper gücü olacağı iddia edilen Çin'in Dünya Bankası verilerine göre yüksek teknolojiye ürün ihracatının toplam imalat sanayi ihracatı içerisindeki payı 2000 yılında % 19 iken 2013 yılında bu oran % 27'ye yükselmiştir.

Yüksek teknolojiye endüstriler genel tanım itibarıyla üretim süreçlerinde yoğun olarak yüksek teknolojiye üretim tekniklerini kullanan ve üretim süreçleri sonucunda yüksek teknolojiye çıktılar üreten endüstrilerdir. Bu endüstriler diğer endüstrilere nispeten daha fazla yenilik üretirler; üretim kaynaklarını daha etkin bir şekilde kullanırlar ve yeni pazarlara erişim konusunda daha başarılıdırlar. Tüm bunların yanı sıra söz konusu endüstriler yarattıkları pozitif yayılmalar yoluyla diğer endüstrilerin üretim ve verimliliklerini de artırırlar (Hatzichronoglou, 1997: 4). Yüksek teknolojiye endüstrilerin hangi endüstriler olduğuna dair genel geçer sınıflandırmayı OECD ve Birleşmiş Milletler yapmıştır. Birleşmiş Milletler tarafından ISIC (Tüm Ekonomik Aktivitelerin Uluslararası Endüstriyel Sınıflandırması) sınıflamasına göre endüstriler sınıflandırılırken, AB (Avrupa Birliği) ve OECD tarafından NACE (Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerdeki Tüm Ekonomik Aktivitelerin Sınıflandırması) sınıflaması kullanılmaktadır. Söz konusu sınıflandırmalar yeni endüstri kollarının ortaya çıkması, bazılarının ortadan kalkması ve bazılarındaki üretim süreçlerindeki değişim ve dönüşümler nedeniyle sürekli güncellenmektedir. Güncel olarak kullanılan Nace Rev.2 sınıflandırmasına göre yüksek ve orta-yüksek teknolojiye endüstriler aşağıdaki şekilde sınıflandırılmaktadır.

Benzer şekilde EUROSTAT (Avrupa Birliği İstatistik Ofisi) endüstrileri bilgi yoğunluklarına göre de sınıflandırmakta ve bilgi yoğun yüksek teknolojiye endüstriler olarak da 59-63 arası kodlarla ifade edilen “Sinema filmi, video ve televizyon programları çekim sonrası faaliyetleri (ses-görüntü redaksiyonu, asıl kopyaların aktarımı, renk düzeltme, sayısal iyileştirme, görsel efekt, animasyon, alt yazı, başlıklandırma, grafik, vb. işler)” ve 72 koduyla ifade edilen “Bilimsel araştırma ve geliştirme faaliyetleri” verilmektedir (EUROSTAT, 2017: 1-2).

Pekiye acaba Türkiye’de bu endüstriler açısından durum nasıl? Yukarıda bahsi geçen yüksek ve orta-yüksek teknolojiye endüstrilerin en son yayınlanan 2015 yılı verileri itibarıyla NACE Rev2 sınıflandırmasına göre üretim değerleri ve toplam üretim içerisindeki payları aşağıdaki tabloda tarafımızca derlenmiştir.

TABLO 46.1
NACE Rev2 Sınıflamasına göre Yüksek ve Orta-Yüksek Teknolojili Endüstriler

İmalat Sanayi Endüstrileri	NACE Rev2 Kodu	Endüstri İsmi
Yüksek Teknolojili Endüstriler	21	Temel eczacılık ürünlerinin ve eczacılığa ilişkin malzemelerin imalatı
	26	Bilgisayar imalatı, elektronik ve optik ürünlerin imalatı
	20	Kimyasalların ve kimyasal ürünlerin imalatı
Orta-Yüksek Teknolojili Endüstriler	27'den 30'a dek	Elektrikli teçhizat imalatı; Makine ve ekipmanları imalatı, Motorlu kara taşıtı, römork ve yarı-römork imalatı; diğer ulaşım araçlarının imalatı

Kaynak: EUROSTAT. (2008). "NACE Rev. 2-Statistical Classification of Economic Activities". Avrupa Toplulukları Resmi Yayınlar Ofisi. Lüksemburg.

TABLO 46.2
NACE Rev2 Sınıflandırmasına göre Yüksek ve Orta Yüksek Teknolojili Endüstrilerin 2015 Yılı Üretim Değerleri ve Toplam Üretim İçerisindeki Yüzde Payları

NACE Rev2 Kodu	2015 yılı Üretim Değeri (TL)	2015 Yılında Toplam Üretimdeki Payı (Yüzde)
20	50.108.874.028	2,04
21	12.246.458.928	0,50
26	15.393.025.333	0,63
27	56.867.610.950	2,32
28	51.124.574.904	2,08
29	97.242.848.146	3,96
30	11.080.353.607	0,45
59	5.074.361.648	0,21
61	44.924.080.228	1,83
62	13.727.776.726	0,56
63	2.284.639.998	0,09
72	211.174.947	0,01

Kaynak: TÜİK. "Bölüm ve büyüklük gruplarına göre bazı temel göstergeler" Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1035

Görüldüğü üzere Türkiye’de söz konusu endüstrilerin her birinin toplam imalat üretimi içerisindeki payları % 4’ün altındadır. Tüm bu endüstrilerin toplam üretim değerinin, Türkiye’deki toplam imalat üretim değeri içerisindeki payı ise % 14,68 oranındadır. Bu endüstrilerin tümünün toplam 2010 yılı üretimlerinin toplam Türkiye üretimi içerisindeki payına bakılacak olursa karşımıza çıkan oran ise % 15,21’dir. Dolayısıyla yüksek teknoloji endüstrilerin Türkiye’deki üretim payının artmaktan ziyade bir miktar azaldığı görülmektedir. Söz konusu endüstrilerde maddi mallara yapılan brüt yatırımlar ise 2015 yılı itibarıyla Türkiye’deki tüm endüstrilerde yapılan toplam yatırımlar içerisinde sadece % 10,28’lik bir paya sahiptir. 2010 yılıyla karşılaştırdığımızda söz konusu yıl için bu oranın % 16,29 olduğu ve 2015 yılında bu oranın oldukça düştüğü görülmektedir.

Onuncu Kalkınma Planı’nda da ifade edildiği üzere 2007-2013 dönemini kapsayan Dokuzuncu Kalkınma Planı süresince ihracatta orta teknoloji sektörlerin lehine bir gelişme gözlenmesi birlikte yüksek teknoloji sektörlerin imalat sanayi ihracatı içindeki payı düşmüştür. Bu durumda ara malı ithalatının payının yüksekliği, büyük ölçekli firmalar ile KOBİ’lerin (küçük ve orta boy işletmeler) verimlilikleri arasındaki farklılık ve ana ve yan sanayi firmalarının ortak Ar-Ge (araştırma ve geliştirme) projelerinde henüz istenen düzeyde yer almıyor olmalarının etkili olduğu ifade edilmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 88). Onuncu Kalkınma Planı’na göre 2018 yılı sonu itibarıyla orta-yüksek teknoloji endüstrilerin imalat sanayi ihracatı içindeki payının % 32,1 olacağı beklenirken, yüksek teknoloji endüstrilerin imalat sanayi ihracatı içindeki payının yalnızca % 5,5 olacağı öngörülmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 89).

Öyleyse Türkiye’de mevcut durum bu ise nasıl bir yol haritası çizilmeli? Bu noktada dünyada sanayi politikası uygulamalarının tarihsel gelişimine bir göz atmak yerinde olacaktır. Dünyada sanayi politikası uygulamalarına bakıldığında 1960lı yıllardan 1990lı yıllara kadar özellikle Asya ülkelerinde belli sektörlerin devlet tarafından desteklenmesi dönemi yaşanmıştır. Bu uygulamanın sonunda Asya kaplanları olarak adlandırılan Tayvan, Singapur, Hong Kong ve Güney Kore’nin yükselişi, birçok gelişmekte olan ülkede (Türkiye de dâhil: Anadolu Kaplanları’nı hatırlarsınız) benzer uygulamaların benimsenmesine yol açmıştır. Öte yandan 80li yılların sonundan itibaren küreselleşmenin ve uluslararası piyasaların entegrasyonunun hız kazanmasıyla birlikte bu tür uygulamalar etkinliğini kaybetmeye başlamış; bunun yerine üretim, finans ve dış ticaretin serbestleştirilmesine yönelik politikalara geçiş başlamıştır. 2000li yıllara gelindiğinde ise Çin ve Hindistan’ın düşük işgücü maliyetlerini kullanarak yüksek üretim performansı sergilemeleri, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin imalat sanayi üretimlerini bu ülkelere kaydırmalarına yol açmıştır. ‘Sanayiden Vazgeçiş’ olarak da adlandırılan bu süreç, Türkiye’nin de pek çok sektörde üretimini özellikle Çin’de gerçekleştirmesine yol açmıştır. 2007 yılında patlak vererek 2008 yılında derinleşen küresel finans krizi ise liberal sanayi politikalarının sorgulanmasına neden olmuş; özellikle ABD’de finans ve otomotiv sektörleri için oluşturulan ve uygulanan kurtarma paketleri ile ekonomide devlet müdahalelerinin yeniden gündeme gelmesine yol açmıştır (İzmen, 2009: 12-15). Dolayısıyla günümüzde ‘kontrollü serbestlik’ gibi bir sanayi politikasının uygulanmakta

olduğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır. Bu noktada Türkiye’de de orta-yüksek ve yüksek teknolojili endüstrilerin üretim ve yatırımlardaki payının düşüklüğü dikkate alındığında bu endüstrilere yönelik devlet teşvik ve desteklerinin artırılması uygun bir politika seçeneği olabilir.

Türkiye için bir diğer kritik konu sanayi kümelenmeleridir. Sektörel kümelenmeleri desteklemek ve var olan sanayi kümelenmelerini güçlendirici politikaları etkinleştirmek Türkiye açısından özel önem arz etmektedir. Bilindiği üzere “Kümelenmeler, birbiriyle rekabet eden, ama aynı zamanda iş birliği de yapan belirli alanlarda birbirine bağlı şirketler, uzman tedarikçiler, hizmet sağlayıcılar, ilgili sektörlerdeki firmalar ve bağlantılı kurumlardan (örneğin, üniversiteler, standart kurumları ve ticaret birlikleri) oluşan coğrafi yoğunlaşmalardır.” (Porter, 2010: 243). Dolayısıyla belli bir coğrafi alanda kurulmuş dışa dönük kümeler, söz konusu bölgenin uzun dönemde ekonomik büyüme ve refah kaynağını oluşturur. (Porter, 2010: 275). “Gelişmekte olan ekonomilerdeki kümelenmeler, gelişmiş ekonomilerdekilerle karşılaştırıldığında, sadece daha az katılımcıya sahip olmakla kalmayıp, sosyometrik unsurlar açısından da farklılaşırlar. Çoğu birkaç büyük şirketi, devlet kurumunu ya da dağıtımçıyı çevreleyen “göbek ve ispit (çevre)” tarzı, hiyerarşik bir ağ şekline bürünür. İletişim sınırlı ve mevcut firmalar ile kurumlar arasındaki bağlar pek gelişmemiştir. Aksine, gelişmiş ekonomilerdeki başarılı kümelenmeler sürekli gelişen yoğun bir ilişki ve bağlantı örgüsü içerir. “İyi işleyen kümelenmelerin gelişimi, güçlü bir ekonomiye geçişte temel adımlardan biridir.” (Porter, 2010: 279). Bilindiği üzere İtalyan mücevher şirketleri Arezzo ve Valenza Po olmak üzere iki kentte; çatal bıçak takımı şirketleri Batı Almanya’nın Solingen ve Japonya’nın Seki kentinde; ilaç şirketleri İsviçre’nin Basel kentinde, motosiklet ve müzik aletleri Japonya’nın Hamamatsu şehrinde faaliyet gösterirler. Sektörlerinin lideri konumundaki bu kümeler, Porter’ın ifade ettiği “Rekabet ne kadar yerelleşirse, o kadar yoğunlaşır. Ne kadar yoğunlaşırsa da o kadar iyidir.” ilkesini destekler nitelikte sonuçlar üretmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de de endüstriyel kümelenmelerin yoğunluğunu ve etkinliğini arttırmak gerekliliği göze çarpmaktadır. Son yapılan çalışmalar Türkiye’de orta-yüksek ve yüksek teknolojili endüstrilerde kümelenme eğiliminin orta-düşük ve düşük teknolojili endüstrilere göre daha fazla olduğunu; ülkenin batısında sektörel kümelenmelerin daha yoğun olduğunu ve orta-yüksek ve yüksek teknolojili endüstrilerde bölgesel uzmanlaşmanın geçerli olduğunu gözler önüne sermektedir (Yolchi ve Akseki, 2018: 144). Dolayısıyla Türkiye’de söz konusu endüstrilerdeki bu kümelenme eğilimlerinin iyi değerlendirilerek etkin teşviki ve bölgesel uzmanlaşmanın desteklenmesi kritik öneme sahip görünmektedir.

Türkiye’nin 2023 hedefleri doğrultusunda 2014-2018 dönemi için yayınlanmış olan Onuncu Kalkınma Planı; “yüksek, istikrarlı ve kapsayıcı ekonomik büyümenin yanı sıra hukukun üstünlüğü, bilgi toplumu, uluslararası rekabet gücü, insani gelişmişlik, çevrenin korunması ve kaynakların sürdürülebilir kullanımı” unsurlarını kapsayacak şekilde hazırlanmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 1). Bu doğrultuda imalat sanayinde Ar-Ge ve yenilik politikasının temel amacının; özel sektör ağırlıklı olarak teknoloji ve yenilik faaliyetlerinin arttırılması, Ar-Ge çıktılarının ticarileştirilmesi ve markalaşmış teknoloji yoğun ürünlerle küresel ölçekte yüksek rekabet gücüne

ulaşılması olduğu belirtilmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 86). Tüm bunlar için uygulanması planlanan politika seçeneklerinden bazıları ise teknoloji geliştirme bölgelerinin daha etkin hale getirilmesi ve sanayi kümelenmelerinin arttırılması olarak ifade edilmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 87). 2017 yılı itibariyle Türkiye’de 69 teknokentte 4.624 firma faaliyet göstermekte ve 45274 kişi istihdam edilmektedir (TÜBİSAD, 2018: 17). Ancak Türkiye ekonomisinin büyüklüğü dikkate alındığında bu rakamların arttırılması gerekliliği gözler önündedir.

Diğer yandan Türkiye’de bilgi toplumuna dönüşüm çalışmaları 2003 senesinden bu yana e-Dönüşüm Türkiye Projesi kapsamında devam etmektedir. Bu bağlamda 2006 yılında ilk kez Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı uygulanmaya başlamıştır. Son eylem planı ise 2015-2018 dönemini kapsamaktadır. Temel odağı büyüme ve istihdam olarak ifade edilen bu eylem planında ana eksenler şu şekilde sıralanmıştır: bilgi teknolojileri sektörüne desteklerin arttırılması, geniş-bant altyapısının güçlendirilmesi, nitelikli insan kaynaklarının ve bunların istihdamının arttırılması, bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) topluma nüfuzunun arttırılması, BİT destekli yenilikçi çözümler geliştirilmesi, e-ticaretin teşviki ile kamu hizmetlerinde kullanıcı odaklılığın ve etkinliğin arttırılması (Kalkınma Bakanlığı, 2015: 76-77). Öte yandan Türkiye’de mevcut duruma bakıldığında bilgi teknolojileri pazarında en yüksek payı alan donanım sektörünün ağırlıklı olarak ithal ürünlere dayalı olduğu ve Türkiye’de bu sektörde daha çok düşük katma değerli montaj faaliyetlerinin gerçekleştirildiği görülmektedir. Üretimde yüksek katma değerli geçerli olduğu yazılım ve bilgi temelli hizmetler sektörlerinin ise pazar payları oldukça küçük olduğundan Türkiye’de bilgi teknolojileri sektörünün GSYİH’ya (gayri safi yurtiçi hasıla) katkısı oldukça düşük kalmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2015: 38-39). Türkiye’de 2017 yılı itibariyle BİT pazar büyüklüğü 116,9 milyar TL’ye ulaşmıştır. Bu pazarın 41,3 milyarlık kısmı bilgi teknolojilerine ait iken 75,6 milyarlık kısmı iletişim teknolojilerine aittir. 2016 yılına göre pazarın büyüme oranı % 18,2 olarak gerçekleşirken 2017’den 2018’e de söz konusu pazarın % 10-15 arası büyüme kaydedeceği beklenmektedir (TÜBİSAD, 2018: 7). Öte yandan sektör hacminin % 14’ünün teknokentlerde yaratıldığı ve sektörel ihracatın ağırlıklı olarak teknokentlerdeki firmalar tarafından yapıldığı bilinmekle birlikte 2017 yılı itibariyle teknokentlerdeki BİT toplam ihracatının 2,9 milyar TL düzeyinde kaldığı, ihracatın ciroya oranının da % 18,3 oranında seyrettiği görülmektedir (TÜBİSAD, 2018: 17). Dolayısıyla BİT sektöründe de kümelenmelerin varlığının ve teşvikinin önemi bir kez daha bu veriler ışığında karşımıza çıkmaktadır.

Özetle Türkiye’de mevcut durum; bilgi ekonomisi ve yüksek teknoloji endüstriler ekseninde yatırımlar ve teşviklerin arttırılması gerekliliğini gözler önüne sermektedir. 2023 hedefleri doğrultusunda Türkiye’nin orta-yüksek ve yüksek teknoloji endüstrilerde dışa bağımlılığı azaltılması, söz konusu endüstrilerin toplam üretim ve ihracat içerisindeki paylarını arttırması ve özellikle etkin işleyen teknokentler ekseninde kümelenmelerin sayı ve niteliğini arttırması gerekliliği aşikardır. Endüstri 4.0’a geçmiş ve Toplum 5.0’ı tartışan ekonomiler karşısında ayakta kalmanın ve rekabet edebilmenin tek yolu BİT’e yatırım yapmak ve yüksek teknoloji ürün ve üretim süreçlerinin ekonomideki payını arttırmaktır.

KAYNAKÇA

- Alçın, S. (2010). *Teknolojik Determinist Kalkınma Aracı Olarak Teknoekonomi Politikaları*. Tarem Yayınları. İstanbul.
- Cappellin, R. (2007). Bilgi Ağlarının Bölgesel Yönetişimi: Yenilik Modelleri ve Politika Stratejileri. 2. *Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu 'Çok Düzlemli Yönetişim'-Bildiri Kitabı*. 25-26 Ekim 2007. TEPAV. s. 95-127.
- EUROSTAT (2017). "High-Tech Aggregation by NACE Rev.2" Erişim Adresi: http://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/Annexes/htec_esms_an3.pdf Erişim Tarihi: 23.06.2018.
- EUROSTAT (2008). "NACE Rev. 2-Statistical Classification of Economic Activities". Erişim Adresi: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/5902521/KS-RA-07-015-EN.PDF/dd5443f5-b886-40e4-920d-9df-03590ff91?version=1.0> Erişim Tarihi: 23.06.2018.
- Hatzichronoglou, T. (1997). Revision of the High-Technology Sector and Product Classification. *OECD Science, Technology and Industry Working Papers*. 1997/2. OECD Publishing.
- İzmen, Ü. (2009). Türkiye İçin Sanayi Politikası Arayışları. *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*. 24(279): 9-35.
- Kalkınma Bakanlığı (2015). "2015–2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı". Erişim Adresi: <http://www.bilgitoplumu.gov.tr> Erişim Tarihi: 04.07.2018.
- Kalkınma Bakanlığı (2013). "Onuncu Kalkınma Planı". Erişim Adresi: http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/12/Onuncu_Kalk%C4%B1nma_Plan%C4%B1.pdf Erişim Tarihi: 30.06.2018.
- Karlsson, C. ve Johansson, B. (2004) Towards a Dynamic Theory for the Spatial Knowledge Economy. *CESIS Electronic Working Paper Series*. Paper No. 20. Erişim Tarihi: 30.07.2011.
- OECD (1996) The Knowledge-Based Economy. Erişim Adresi: <http://www.oecd.org>. Erişim Tarihi: 10.02.2012.
- Porter, M. (2010). *Rekabet Üzerine*. Optimist Yayınları. İstanbul.
- TÜBİSAD (2018). Bilgi ve İletişim Teknolojileri Sektörü 2017 Pazar Verileri Erişim Adresi: http://www.tubisad.org.tr/tr/images/pdf/tubisad_2018_bit_pazar_verileri_tr.pdf Erişim Tarihi: 04.07.2018.
- TÜİK. "Bölüm ve Büyüklük Gruplarına göre Bazı Temel Göstergeler" Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri. Erişim Adresi: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1035 Erişim Tarihi: 23.06.2018.
- Yolchi, J. ve Akseki, U. (2018). Türk İmalat Sanayindeki Uzmanlaşmanın Teknoloji Düzeyine Göre Bölgesel Bir Analizi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*. 10(18): 134-145.

Sivil ve Savunma Sanayi Etkileşimleri

E. SERDAR GÖKPINAR

SAVUNMA SANAYİ VE İKTİSADİ BÜYÜKLÜĞÜ

Sivil sanayilerden çeşitli farklılıklarından dolayı “savunma sanayi” olarak isimlendirilen ayrı (ve hatta belli oranda izole) bir sanayi dalı mevcuttur. Savunma sanayi, askerî amaçlarla kullanılacak nitelikteki bilgi, belge ve malzemeleri üreten, bu kapsamda araştırma geliştirme yapan veya hizmet veren sanayi tesislerinin bütünü olarak tanımlanabilir.¹

Sivil sanayi ve sektörlerden ayrışma gösteren ve stratejik bir sektör olan savunma sanayinin ekonomik büyüklüğü nedir? İlk olarak toplam savunma harcamalarının Dünyanın toplam üretimine² olan oranı bir fikir edinmeye yardımcı olacaktır. Toplam Dünya üretimi 2017 yılı için 127 trilyon dolardır (CIA, 2018). SIPRI (2018), 2017 yılı için küresel savunma harcamalarını 1,74 trilyon dolar olarak hesaplamıştır. Buna göre savunma harcamaları 2017 yılı içinde toplam Dünya üretiminin % 1,4’ünü oluşturmuştur. SIPRI’ye göre ise askerî harcamalar ortalamada ülke üretimlerinin % 2,2’si olarak gerçekleşmiştir.

Savunma ya da Askerî Amaçlı Harcamaların Tamamı Savunma Sanayi Kaynaklı mıdır?

Savunma harcamaları sadece savunma sanayi üretimlerini değil, ülkelerin askerî amaçlı olarak gerçekleştirdiği (personel giderleri ve maaşlar, operasyonel harcamalar, inşaatlar, Ar-Ge, silah ve ekipman alımları gibi) tüm harcamaları kapsamaktadır. Ülkelerin savunma harcamaları içinde yer alan silah ve ekipman tedarik (ve bunlara yönelik Ar-Ge faaliyetleri) bütçeleri savunma sanayi tarafından üretilen ürün ve hizmetlerin teminine yönelik kalemlerdir. Bu rakamın büyüklüğüne de iki örnek üzerinden bakarsak ülkemiz 2018 savunma bütçesinin ancak % 34’ü³ (MSI, 2017),

¹ Bu tanım 04.06.2010 tarih ve 27601 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan “Savunma Sanayii Güvenliği Yönetmeliği”nde yer almaktadır.

² Toplam Dünya Üretimi (GWP-Gross World Production), tüm Dünya ülkelerinin üretimlerinin (GDP-Gross Domestic Production) toplanmasıyla oluşturulan hipotetik bir kestirimdir.

³ 2018 yılı toplam bütçesi 40,4 milyar lira olup, bunun ancak 13,8 milyar liralık bölümü Stratejik Hedef Planı 2018 Yılı Modernizasyon Programı ihtiyaçları kapsamındaki projelere ayrılmıştır.

dünyanın en büyük savunma harcamasını gerçekleştiren ABD'nin de 2019 yılı onaylanan savunma bütçesinin % 35'i⁴ tedarik⁵ bütçesidir (Defense News, 2018). Buna göre genel bir kural olarak savunma harcamalarının ancak 1/3'nün savunma sanayi ürün ve hizmetlerini kapsadığını düşünebiliriz. Savunma harcamalarının Dünya toplam üretimi içindeki payının % 1,4 olarak alırsak, Dünya toplam üretimi içinde savunma sanayi payı kabaca yaklaşık % 0,45 kadar bir büyüklüğe tekabül etmektedir. Ekonomik bir analiz sonucu elde edilmiş olan bu rakam savunma sanayinin stratejik önemini yansıtmayacaktır.

SAVUNMA SANAYİNİN FARKLILIKLARI

Savunma sanayi temelde hangi yönlerden farklılık arz etmektedir? Savunma sanayini sivil sanayilerden ayıran iki temel farklılık bulunmaktadır. Birincisi savunma pazarına egemen tek bir alıcı mevcuttur ki bu da devlettir. Söz konusu alıcı diğer olası alıcılara (başka ülkelerin devletleri) yapılacak satışları da kontrol eder. Sektör sadece tek bir alıcıya değil belirli ürün gruplarında çoğu zaman da tek bir satıcıya sahiptir. Bu haliyle savunma sanayi çok satıcılı ve çok alıcılı ve serbest girişimin mümkün olduğu sivil pazarlardan farklı rekabet dinamiklerine sahiptir. İkinci olarak da en küçük bir üstünlük fırsatının değerlendirilmesi amacıyla savunma ürünleri bilinen teknolojinin sınırlarını zorlamakla kalmazlar ve sivil sanayilerden farklı olarak henüz kendini kanıtlamamış teknoloji, tasarım, bileşen ve malzemeler de içerebilirler (Cleland vd., 1993). Bu iki temel farklılığa ek olarak ülkeler, stratejik güvenlik ve daha geniş iktisadi sebeplerden dolayı savunma amaçlı ihtiyaçlarını yerel kaynaklardan sağlamayı tercih ederler (Hall, 2007). Gizlilik gereksinimleri savunma sanayi faaliyetlerini köklü bir biçimde etkilemektedir. Örneğin savunma ile ilişkili sanayilerde patente bağlama eğilimi de genellikle düşüktür⁶ (Freeman ve Soete, 2003: 134).

Tarihsel olarak savunma sanayi gelmiş geçmiş en büyük bilgi üretimi sistemlerinden birisi olmuştur. Bilgi, savunma Ar-Ge kesimi için en temel emtia olurken bilgi üretimi tüm sistemi etkileyen özelliklere sahiptir. Savunma sanayinde Ar-Ge fonlanan bir iştir ve sponsor (yani devlet) olmadan çoğu durumda gerçekleştirilemeyecektir. Savunma pazarında bilgi takası da başka diğer pazarlara benzememektedir çünkü müşteri satın aldığı bilgiye kapsamlı biçimde katkı sağlamaktadır (Van Nostrand, 1997). Tüm faktörlerin yansıması olarak sivil iş dünyası için geçerli olan inovasyon modelleri savunma sanayi için geçerli olmamaktadır ve savunma sanayine Ar-Ge ve inovasyon fonları büyük oranda müşteriden gelmektedir (Dombrowski ve Gholz, 2006). Tüm bunlardan yola çıkarak şu yargıya varmak hatalı olmaz: askerî yenilik faaliyetleri, ticari yenilik gibi yürütülmeye kalkılırsa “iflas edilir” (Gholz, 2008).

İlginç bir nokta olarak da savunma sanayi sadece pazar dinamikleri ya da Ar-Ge ile inovasyon uygulamaları yönünden sivil sanayilerden ayrılmamış, savunmaya yönelik inovasyon lite-

4 Onaylanan toplam askerî bütçe 686 milyar dolardır. Bunun içinde 236,7 milyar doları tedarik kalemleri oluşturmaktadır.

5 Ekipman alımları ile Ar-Ge, test ve değerlendirme bütçesi.

6 Patent sistemi buluşun ilan edilmesini gerektirdiğinden savunma amaçlı olarak patentleme eğilimleri düşüktür.

ratürü de sivil literatürden ayrılmıştır. İnovasyon konusundaki ana literatür ile savunma Ar-Ge konuları üzerinde çalışan uzmanlar arasında bir kopukluk bulunmaktadır. Ayrıca savunma Ar-Ge konularına yenilik iktisadî literatüründe nadiren kayda değer biçimde dile getirilmiştir (James, 2009: 449-454). İnovasyon sistemleri ile ilgili geniş literatür, savunma ile ilgili Ar-Ge yatırımı ve inovasyona şaşırtıcı biçimde az yer vermiştir (Moverly, 2009: 455-473).

SAVUNMA SANAYİNİN SİVİL SANAYİLERE ETKİSİ

Müşteri (devlet) sponsorluğunda yürütülen ve bizzat müşteri katkısı (ve yoğun kontrolü olan) savunma sanayi, yüksek teknolojiye ihtiyaç duyan, araştırma yoğun bir sanayidir. Ar-Ge'nin kamu tarafından fonlanmasında savaşların ve dolayısıyla en büyük bilgi üretim sistemlerinden biri olan savunma sanayinin etkisi çok büyüktür. Örneğin Birinci Dünya Savaşı birçok ülkede bilimsel araştırmalara ve geliştirme faaliyetlerine devletlerin destek vermesine yol açmıştır. Ayrıca kamu kaynaklarının çok büyük ölçekte Ar-Ge'ye akmasına neden olan İkinci Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş'tır (Freeman ve Soete, 2003: 426).

Tüm bunlara karşın sivil ve askerî alandaki yenilikler birbirilerinden tamamen yalıtılmış da değildir. Özellikle geçmişte savunma amaçlı yenilikler sivil amaçlı yenilikleri önemli ölçüde etkilemiştir ve bugün de belli düzeylerde etkilemeye devam etmektedir. Savunma sanayinde elde edilen bilgi, teknoloji ve bazen de ürünler iktisadî fayda sağlanması amacıyla sivil alanlara uygulanmıştır. Askerî amaçlı geliştirildikten sonra kendine yaygın sivil kullanım alanı bulan ürün ve teknolojilere örnek olarak uydu temelli navigasyonu, telgrafı, radarı (ve RF uygulamaları – sivil uygulama örneği mikro dalga fırın), insanlı hava araçlarını, droneleri, naylon ve sentetikleri, konservele, arazi araçlarını ve kol saatini sayabiliriz (Digital Trends, 2014).

Sadece ürünler değil savunma amaçlı geliştirilmiş çeşitli teknoloji ve süreçler de sivil sanayileri kapsamlı bir biçimde etkilemiştir. Silahlanma araştırmalarının ve hatta genel olarak bilimsel çalışmaların fonlanmasına ayrılan kaynakların bugün ile mukayese edilemeyecek derecede küçük olduğu on dokuzuncu yüzyılda bile silah ve cephane fabrikaları metal işleme sanayilerinde, donanma tersaneleri de sivil gemi inşa sanayilerinde teknolojinin ilerlemesine öncülük etmekteydi. Bir diğer önemli örnek olarak ABD Ordu Donatım Dairesi'nin Springfield Silah Fabrikası, değiştirilebilir parçalar kullanmaya başlayarak üretim teknolojisinde gerçekten radikal bir değişime ya da başka bir deyişle seri üretim sistematiklerinin oluşumuna öncülük etmiştir (Freeman ve Soete, 2003: 168-425).

Savunma sanayi radikal teknolojik yeniliklerin ihtiyaç duyduğu güvenli piyasa beklentisinin karşılanmasına da yardımcı olmuştur. Örneğin askerî uçakların yanı sıra bilgisayarların⁷, radarların ve sentetik maddelerin geliştirilmesinde bu rolü hakkıyla oynamıştır. Savunma, sivil

7 ABD'deki ilk elektronik bilgisayar olan ENIAC üzerindeki çalışmalar 1942'de Pennsylvania Üniversitesinde başladı ve 1946'da tamamlandı. Ordudan mali destek alan bu projenin başlıca tasarım amacı mermi ve bombaların yollarının hesaplanmasıdır.

alanlar için niş görevi görerek bir anlamda da inovasyon sistem fonksiyonlarından pazar oluşturma fonksiyonunu yerine getirir. Askerî yenilik alanı, pek çok yeniliğin erken aşamalarda (ve henüz başta sivil alanlar olmak üzere yaygın uygulama alanı bulamadan) oluştuğu ve geliştiği bir niş olarak değerlendirilebilir. Örneğin Apple firmasının iPod, iPod Touch, iPhone ve iPad ürünlerinde⁸ ycr alan ve fark yaratan teknolojiler ilk olarak kamu fonlarıyla ve büyük oranda da savunma ve güvenlik amaçlı olarak geliştirilmiştir (Mazzucato, 2013). Bu da niş olarak savunma sanayi için geliştirilen çözüm ve teknolojilerin sivil alanlara yayılması yaratılabilecek iktisadi etkiyi göstermektedir.

SAVUNMA SANAYİNİN SİVİL SANAYİLER İLE ARAŞTIRMA-GELİŞTİRME HARCAMASI MUKAYESESİ

Yakın zamana kadar teknolojik gelişimde öncü konumda olan savunma sanayi için bu rol değişmeye başlamıştır. Sivil sanayiler ve şirketler bir süredir Ar-Ge ve inovasyon faaliyetlerine çok büyük fonlar ayırmakta ve bu amaçla ciddi organizasyonlar oluşturmaktadır. AB Komisyonu tarafından yayınlanan “AB Sınâi Ar-Ge Puan Tablosu” (EU Industrial R&D Scoreboard) çalışmasında sanayinin gerçekleştirdiği Ar-Ge harcamaları ele alınarak AB ile Dünya mukayesesi yapılmıştır. Oldukça kapsamlı olan çalışma 43 ülkeden yaklaşık 2500 firma üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu firmaların 2016/17 döneminde toplamda 741,6 milyar € Ar-Ge harcaması yaptığı (ve bu rakamın “iş dünyası” tarafından gerçekleştirilen toplam Ar-Ge fonlamasının yaklaşık % 90’ına denk düştüğü) belirtilmektedir. **Grafik 47.1**’de 2016 yılı için AB’de (181,5 milyar €) ve Dünya’da (660,2 milyar €) araştırmaya konu olan firmalarda gerçekleştirilen Ar-Ge harcamalarının sektörlere göre dağılımı verilmiştir.

Grafik 47.1’den açıkça görülebileceği üzere gerek Avrupa’da gerekse de Dünya’da günümüzde Ar-Ge’ye otomotiv, ICT ve sağlık sanayilerinin öncülük ettiği değerlendirmesini yapmak hiç de yanlış olmaz. PwC (2018-2019) tarafından havacılık ve savunma-havacılık sanayi⁹ 2018-2019 trendlerinin ele alındığı bir başka çalışmada firmaların Ar-Ge harcamalarına yönelik değerlendirmeler sektörel düzeyde mukayeseli olarak yer almıştır. Bu çalışmada tespit edilen bazı kritik sektörlerin Ar-Ge harcamaları ve sektörel Ar-Ge yoğunlukları¹⁰ **Tablo 47.1**’de verilmiştir.

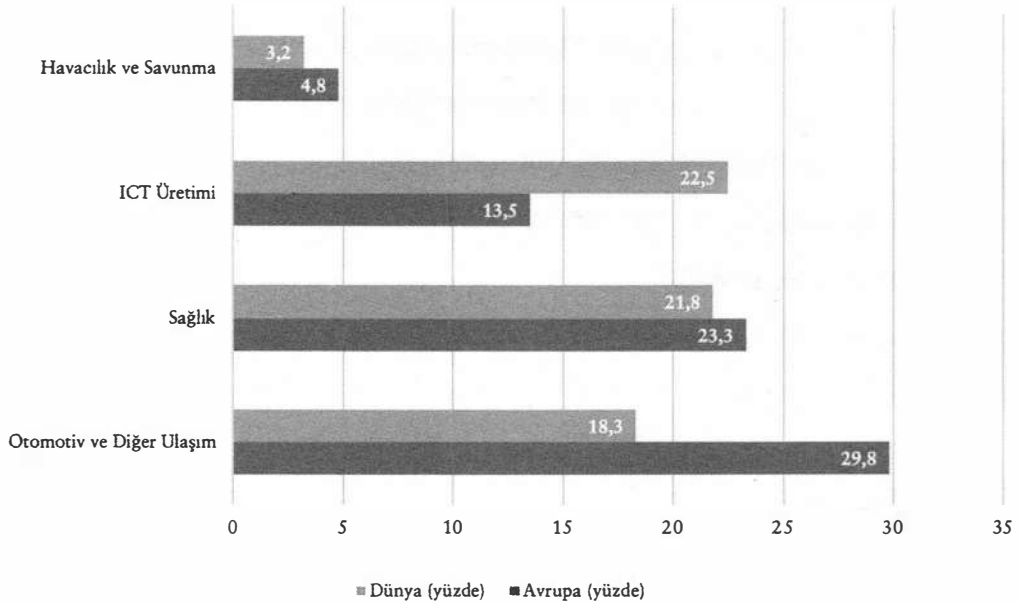
PwC çalışmasında havacılık ve savunma sanayi firmalarının en düşük Ar-Ge harcaması gerçekleştiren ve en düşük Ar-Ge yoğunluğuna sahip sektörler arasında yer aldığı tespiti yapılmıştır. Yine aynı çalışmada savunma sanayinin bir süredir en fazla “riskten kaçınan” sektörler arasında yer aldığı ve inovasyon gücünün geriye gitmeye başladığı da özellikle belirtilmektedir. Benzer bir sonuç da yine farklı sanayilerin küresel olarak 2017 yılı Ar-Ge yoğunlukları ile ilgili olan başka bir çalışmada elde edilmiş ve **Grafik 47.2**’de verilmiştir.

⁸ Bu teknolojiler Apple’ın ardından diğer markaların akıllı telefon ve tabletlerinde de kullanılmıştır.

⁹ Savunma sanayi genellikle havacılık ve uzay sanayi ile birlikte konumlandırılmaktadır.

¹⁰ Ar-Ge Yoğunluğu=Ar-Ge Harcamalarının Toplam Ciroya Oranı.

GRAFİK 47.1
Firmalar Tarafından Gerçekleştirilen 2016 Yılı Ar-Ge Harcamalarının Toplam Ar-Ge Harcamasına Göre Sektörel Oranları (Yüzde)

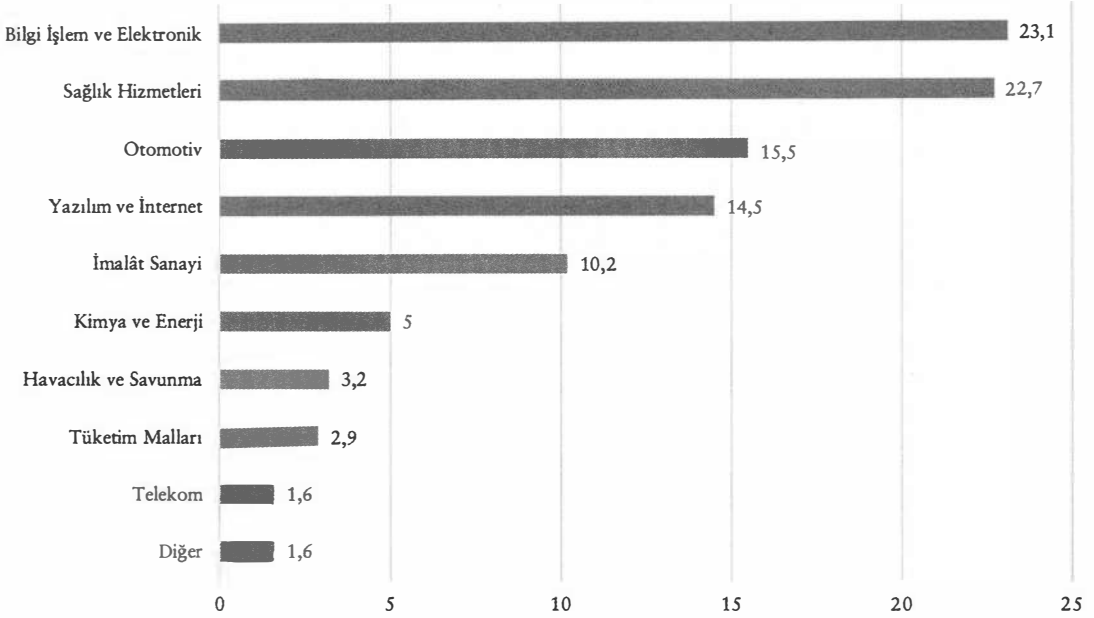
Kaynak: TCMB EVDS

TABLO 47.1
Bazı Kritik Sektörlerin Ar-Ge Harcamaları ve Yoğunlukları

Sıra No	Sektör	Toplam Ar-Ge Harcaması (milyar Dolar)	Ar-Ge Yoğunluğu (yüzde)
1	Bilgisayar ve Elektronik	161,8	7,1
2	Sağlık	159,0	11,4
3	Otomotiv	108,7	4,0
4	Yazılım ve İnternet	101,9	14,1
5	Sınai ve Ticari Ekipman ve Hizmetler	71,2	2,8
6	Savunma ve Havacılık	22,1	4,1

Kaynak: PwC Aerospace and Defense Trends 2018-2019

GRAFİK 47.2
Farklı Sanayilerin Küresel Ölçekte 2017 Yılı Ar-Ge Yoğunlukları (Yüzde)

Kaynak: Statista, 2018

Firma başına Ar-Ge yatırımları ile ilgili bir incelemeye de yine AB Ar-Ge Puan Tablosu çalışmasında yer verilmiştir. Belirli sektörlerden örnekleme yöntemiyle seçilen AB ve AB dışındaki firma grupları arasındaki mukayesede firma başına Ar-Ge yatırımları ile Ar-Ge yoğunlukları Tablo 47.2’de verilmiştir.

Tablo 47.2’den de görüldüğü üzere Havacılık, Savunma ve Uzay sektörü firma başına Ar-Ge harcamasında otomotiv ve ilaç sektörlerinin oldukça gerisinde kalmaktadır. Ar-Ge yoğunluğu olarak da otomotiv hariç diğer tüm sektörlerin gerisindedir. Sivil sektörler arasında savunmaya göre 6 kattan daha fazla Ar-Ge yoğunluğu olanlar bulunmaktadır.

Tüm bunlara destekleyici bir bilgi olarak her yıl Forbes tarafından yapılan Dünya’nın En Yenilikçi 100 Firması sıralamasında herhangi bir savunma sanayi firması yer almamaktadır. Yalın bir ifadeyle savunma sanayinin Ar-Ge ve inovasyon öncülüğü rolü büyük oranda sivil sanayi ve sektörlerle geçmiştir.

TABLO 47.2
Bazı Kritik Sektörlerin Ar-Ge Harcamaları ve Yoğunlukları

Sektör	Ekonomi	Çalışmaya Konu Olan Firma Sayısı	2016/2017 Dönemi Firma Başına Ar-Ge Yatırımı (milyon €)	Ar-Ge Yoğunluğu (yüzde)
Havacılık, Uzay ve Savunma	AB	16	554,7	5,0
	AB Dışı	33	383,4	3,9
Otomotiv	AB	36	1.495,5	5,5
	AB Dışı	126	479,3	3,7
İlaç	AB	53	699,9	13,7
	AB Dışı	145	519,8	13,2
Biyoteknoloji	AB	30	78,9	24,0
	AB Dışı	127	214,0	26,2
Yazılım	AB	45	185,9	11,3
	AB Dışı	223	358,2	10,8
IT Donanım	AB	29	551,9	15,7
	AB Dışı	246	423,2	8,2

Kaynak: EU Industrial R&D Scoreboard, 2017

SİVİL SANAYİLERİN SAVUNMAYA TEKNOLOJİK ETKİSİ MÜMKÜN MÜDÜR?

Özet olarak savunma sanayi olarak adlandırılan ayrı bir sanayi dalı mevcuttur ve bu sanayinin toplam Dünya Üretiminin % 0,45'i kadar bir ekonomik büyüklüğe sahip olduğu düşünülmektedir. Bu sanayi dalı çok çeşitli faktörlerden dolayı sivil sanayilerden ayrılmaktadır ve bu ayrışma Ar-Ge ve inovasyon yöntem ve metodolojilerinin de farklılaşmasına sebebiyet vermiştir. Geçmişten bugüne savunma sanayi gerek ürünler gerek teknolojiler ve gerekse de süreçler olarak sivil sanayileri kapsamlı bir biçimde etkilemiştir. Devlet fonlamasıyla (ve devlet katkısı ve kontrolüyle) yürütülen savunma Ar-Ge faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan teknoloji ve ürünler sivil sanayilere aktarılabilirdiğinde (ki bunu pek az sayıda ülke gerçekleştirebilmiştir) çarpıcı iktisadi sonuçlar yarattığı görülmüştür. Bu haliyle savunma sanayi sivil sanayiler için bir niş görevi görmüştür. Yakın zamana kadar Ar-Ge'de öncü konumda olan savunma sanayi bu rolünden uzaklaşmaya başlamıştır. Bu değişimin temelinde, sivil sanayilerin çok büyük Ar-Ge harcamaları gerçekleştirmeye başlamaları ve bu amaçla ciddi organizasyonlar oluşturmaları yatmaktadır.

Bu noktada şu soru akla gelmektedir. Peki sivil sanayilerden savunmaya teknoloji aktarımı mümkün müdür? Bugün için bu soru sistematik bir biçimde pek nadiren ele alınmıştır (kaldı ki savunmadan sivil teknoloji aktarımı bile sorunlu ve pek az ülkenin başarabildiği bir uygulamadır).

Savunma sanayi tarafında bu konu “çift kullanımlı teknolojiler”¹¹ adı altında ele alınmaktadır ve bu yaklaşım çoğu zaman savunma ürünlerinin yüksek maliyetlerinin azaltılabilmesi için sivil bileşenlerin kullanılması ile sınırlı kalmaktadır.

Bunun dışında birkaç faktör sivil sanayilerden savunmaya teknoloji aktarımını olumsuz yönde etkilemektedir. Bunlardan birincisi savunma amaçlı uygulamaların sahip oldukları yüksek ve farklı standartlardır. İkincisi sivilden gelen uygulamaların sonuçta var olan askerî organizasyon, kullanım ve bakım süreçleri içinde çalışması gerekliliğidir. Bu iki faktör sivil ürünlerin ve teknolojilerin savunmaya uygulanmasında kapsamlı uyarlama, test ve yeniden tasarım eforu harcanmasını gerekli kılabilmektedir. Üçüncüsü sivilden savunmaya geçerken pazar ölçeğinin ciddi bir biçimde küçülmesidir (McAfee ve Brynjolfsson, 2017: 224). Bu da teknoloji kaynağı firma açısından iktisadi cazibenin yitirilmesi anlamına gelebilmektedir. Son olarak da askerî çalışmaların herkes tarafından etik olarak uygun karşılanmaması durumudur ki henüz daha yeni yaşanmış örnek, Google firmasının, çalışanlarının organize biçimde karşı çıkması üzerine bir savunma sanayi projesinin (Maven Projesi) sözleşmesini fesih etme yoluna gitmesidir (Independent, 2018).

Sonuç olarak savunma ve sivil sektörler çoğunlukla izole çalışmaktadır. Savunmadan sivil teknolojik akışlar sorunludur ve pek az ülke tarafından belli oranlarda gerçekleştirilebilmektedir. Bugün Ar-Ge’ye çok büyük kaynaklar harcayan sivil sanayilerden savunmaya doğru teknolojik akışın kendine göre başka türlü zorlukları da bulunmaktadır. Sivil ve askerî sanayiler arasındaki teknolojik geçişin “çift taraflı olarak” politika düzeyinden başlayarak yeniden formüle edilmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- CIA (2018) The World Factbook Erişim Adresi: <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/> Erişim Tarihi: 28.08.2018
- Clealand, D.; Gallagher, J. ve Whitehead, R. (1993). *Military Project Management Handbook*, McGraw-Hill.
- Defence News (2018). “Pentagon Unveils \$686 Billion Military Budget for FY19” Erişim Adresi: <https://www.defensenews.com/breaking-news/2018/02/12/pentagon-unveils-686-billion-military-budget-for-2019/> Erişim Tarihi: 28.08.2018.
- Digital Trends (2014). “GPS, Drones, Microwaves and Other Everyday Technologies Born on the Battlefield” Erişim Adresi: <https://www.digitaltrends.com/cool-tech/modern-civilian-tech-made-possible-wartime-research-development/> Erişim Tarihi: 28.08.2018.
- Dombrowski, P. ve Gholz, E. (2006). *Buying Military Transformation*. New York: Columbia University Press.
- European Commission (2017). EU Industrial R&D Scoreboard, European Commission.
- Freeman, C. ve Soete, L. (2003). *Yenilik İktisadı*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Gholz, E. (2008). Innovation, Military Style. *Innovation in Aerospace and Defense*, 2008-Wharton Aerospace Conference.

- Hall, P. (2007). "Defence Procurement, Innovation and the National Innovation System". Manchester Business School, Working Paper No: 526
- Independent (2018). "Google 'Ditches Contract With Us Military' After Employee Revolt" Erişim Adresi: <https://www.independent.co.uk/life-style/gadgets-and-tech/news/google-project-maven-cancelled-military-ai-drones-pentagon-a8379821.html> Erişim Tarihi: 01.06.2018
- James, A.D. (2009). Reevaluating the Role of Military Research in Innovation Systems: Introduction to the Symposium. *Journal of Technology Transfer*, 34: 449-454.
- Mazzucato, M. (2013). "What makes iPhone So Smart". Erişim Adresi: <http://marianamazzucato.com> Erişim Tarihi: 01.11.2014.
- McAfee, A. ve Brynjolfsson, E. (2017). *Machine, Platform, Crowd—Harnessing Our Digital Future*. W. W. Notron & Company.
- Mowery, D.C. (2009). National Security and National Innovation Systems. *Journal of Technology Transfer*, 34: 455-473.
- MSI (2017). "Millî Savunma Bakanlığının 2018 Yılı Bütçesi Kabul Edildi" Erişim Adresi: <http://www.milscint.com/tr/milli-savunma-bakanliginin-2018-yili-butcesi-kabul-edildi/> Erişim Tarihi: 23.11.2017.
- PwC (2018-2019). Aerospace and Defense Trends 2018-2019, Keeping Pace with a Focus of Innovation-1, PwC, Strategy& Series .
- Savunma Sanayii Güvenliği Yönetmeliği (2010). 04.06.2010 tarih ve 27601 sayılı Resmî Gazete.
- SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute). "Global Military Spending Remains High at \$1.7 Trillion" Erişim Adresi: <https://www.sipri.org/media/press-release/2018/global-military-spending-remains-high-17-trillion> Erişim Tarihi: 28.08.2018.
- SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute). Yearbook-2018 (2018) Armaments, Disarmament and International Security – Summary Erişim Adresi: https://www.sipri.org/sites/default/files/2018-06/yb_18_summary_en_0.pdf Erişim Tarihi: 28.08.2018.
- Statista (2018). "Percentage of Global Research and Development Spending in 2017 by Industry" Erişim Adresi: <https://www.statista.com/statistics/270233/percentage-of-global-rundd-spending-by-industry> Erişim Tarihi: 28.08.2018.
- The World's Most Innovative Companies (2018). Erişim Adresi: <https://www.forbes.com/innovative-companies/list/3/#tab:rank> Erişim Tarihi: 28.08.2018.
- Van Nostrand, A.D. (1997). "Fundable Knowledge—The Marketing of Defense Technology", Lawrence Erlbaum Associates.

Türkiye İmalat Sanayi ve Yüksek Katma Değerli Üretime Geçiş Süreci: Zorluklar ve Politika Önerileri

FATMA MUAZZEZ UTKU-İSMİHAN

İmalat sanayi yapısı itibarıyla tüm sektörler arasında ekonomide en fazla çarpan etkisine sahip sektördür. Ülkemizin son 20 yılda, orta gelir düzeyinden üst-orta gelir düzeyine yükselmesinde imalat sanayinin düşük teknoloji üretim yapısından orta teknoloji üretim yapısına geçişinin çok önemli bir payı olmuştur. Ancak, daha sonra, imalat sanayimiz bir türlü kendisinden beklenen sıçramayı gerçekleştirip daha ileri düzeyde bir üretim yapısına geçmeyi başaramamıştır. Bu makalenin amacı başarılı ülke örneklerinden yola çıkarak imalat sanayimizi güçlendirecek politika önerilerinde bulunmaktadır.

İmalat sanayi ihracatta ve istihdamda ekonomiye sağladığı katkıdan dolayı ekonomimizin vaz geçilmez lokomotifi olmuştur. Türkiye’de 2001 yılından sonra ekonomideki olumlu gelişmelerle birlikte imalat sanayinin GSYİH içindeki payı % 22’den (2002) % 24’e (2012) çıkmıştır. Aynı şekilde son on yıllık dönemde imalat sanayinin istihdam içerisindeki payı % 20 civarında seyretmiştir. Türkiye’nin dış ticaretini incelediğimizde imalat sanayinin 2014 yılında % 93,6’lık bir payla nerdeyse ihracatımızın tamamını oluşturduğunu gözlemlemekteyiz. Her ne kadar bu rakam çarpıcı olsa da sektördeki en büyük sorun ara mal ithalatının yüksek olmasıdır. İmalat sanayinde ithalatın yaklaşık % 54’ü (2014) kok kömürü, rafine edilmiş petrol ürünleri ve nükleer yakıtlar, kimyasal madde ve ürünler, ana metal sanayi ile makine ve teçhizat sektörlerinde gerçekleşmektedir. İmalat sanayinin ihracatında öne çıkan alt sektörler ise % 53’lük (2014) payla tekstil ürünleri, giyim eşyası, ana metal sanayi, başka yerde sınıflandırılmamış makine teçhizat ile motorlu kara taşıtı ve römork alt sektörleri olmuştur (TÜİK).

İmalat sanayini teknoloji yoğunluğuna göre incelediğimizde sadece belirli alt-sektörlerde orta düzeydeki teknolojilere doğru dönüşüm eğiliminin artarak devam ettiği gözlenmektedir. Orta ve ortanın üstü teknoloji grubuna giren malların toplam imalat sanayi üretimi içindeki payı % 47,4’ten (2003) % 57,6 (2013) oranına yükselmiştir. Özellikle otomotiv ve elektrikli makine

sektörleri üretimindeki artışlar, bu teknoloji grubuna giren sektörlerin toplam üretim içerisindeki payının artmasında etkili olmuştur. İmalat sanayinin üretim yapısı içerisinde düşük teknoloji grubuna giren malların payı ise % 47’tan (2003) % 39’a (2013) gerilemiştir. Ancak, Türkiye’nin üst gelir grubu ülkeler arasına katılmasında kilit bir önemi olan yüksek teknoloji grubuna giren malların toplam imalat sanayi üretimi içerisindeki payının son yıllarda gözlemlenen üretim artışı-na rağmen hâlâ düşük düzeyde olduğu gözlemlenmektedir.

İmalat sanayindeki, yoğun ve şiddetli, uluslararası rekabet firmaları hem üretilen ürünlerin kalitesini artırmaya hem de üretim maliyetini düşürmeye zorlamaktadır. Çin ve Hindistan gibi ülkelerin imalat sanayinde yarattığı artan rekabetçi baskısı karşısında gelişmiş ülkeler üretim sürecinde daha gelişmiş bilişim teknolojilerini kullanmaya başladılar. Bu yeni üretim yapısı “Sanayi 4.0” veya “Endüstri 4.0” olarak bilinmektedir. Sanayi 4.0, temelde, “Cihaz Tabanlı İnternet” (Internet of Things-IoT) sisteminin endüstride ve “Fiziki Siber Sistemlerinin” (Cyber Physical Systems-CPS) ise imalat ve lojistikte kullanımını kapsamaktadır (Kagermann vd., 2013). Diğer bir deyişle, Sanayi 4.0 ile birlikte imalat sanayinde bilgi ve iletişim teknolojileri ile birlikte üretim sistemlerinde dijital dönüşüm yaşanmıştır. Üretimin her aşamasının dijitalleşmesi ve makinanın insan gücü ile birleşmesi sonucu ‘Akıllı Üretim Sistemleri’ olarak da anılan otomasyonunun ötesinde bir yapı ortaya çıkmıştır (TÜSİAD, 2016). Sanayi 4.0 kapsamındaki bu yeni yapı ileri robot sistemleriyle entegre üretim sistemlerinin birleşiminden oluşan ve özellikle sensorlar, robotlar ve büyük veri (big data) sistemlerini içeren üst düzeyde etkin, sofistike ve verimli akıllı üretim yapısını kapsıyor. Firmalar, bu yeni teknolojileri kullanarak, kaynakların etkin kullanımı artırmaya, risklerini azaltmaya ve daha kaliteli üretim ile piyasalardaki rekabetçi konumlarını korumaya çalışmaktadırlar. Ayrıca, bu üretim yapısı üreticilerin, tedarikçilerin ve tüketicilerin sürekli etkileşimine olanak tanıdığından daha esnek ve gelişmeye açık bir üretim süreci yaratmıştır.

Sanayi 4.0 ile Almanya başta olmak üzere gelişmiş ülkelerin imalat sanayinde yakaladıkları başarılı dönüşümden sonra özellikle gelişmekte olan ülkelerin imalat sanayinde yer alan firmalar tarafından bu üretim yapısının uygulanmasına yönelik çalışmalara başlanmıştır. Yeni teknolojik gelişmelere ayak uyduramayan firmalar özellikle ürün ve hizmetlerde yenilik sunulması konusunda ciddi zorluklar yaşıyorlar. Daha da önemlisi, günümüzde imalat sanayindeki ortaya çıkan en belirgin özellik, üretim aşamasının tek başına firmaların rekabet gücünü belirleyememesidir. Artık yönetimden satış sonrası destek hizmetlerine kadar tüm aşamalarında en güncel teknolojilerin firmalar tarafından benimsenmesi ve uygulanması firmaların başarılarında belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla, ABD ve Avrupa Birliği (AB) gibi birçok gelişmiş ülkede, özellikle imalat sektöründe, firmaların gelişmiş bilgi ve iletişim teknoloji kullanımlarını kolaylaştıracak alt yapı çalışmalarına öncelik ve teşvik verilmektedir.

Firmalar üretimden satış sonrasını kapsayan tüm aşamalarda bu yeni nesil teknolojileri mevcut yapılarına entegre edebilecek, kullanabilecek ve yönetebilecek eğitim düzeyine ve becerilere sahip insan gücüne ihtiyaç duymaktadır. Bunun da ötesinde, bu zeki makinelerin hızlı evrim sürecinin ve artan karmaşık ve sürekli yenilenen kullanım sürecinin takip edilmesinde yüksek

düzeyde kalifiye insan gücü de büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla, birçok gelişmiş ülke beşerî sermayenin geliştirilmesine öncelik vermektedir. Gelişmiş ülkelerin imalat sanayilerinin güçlendirilmesine yönelik öncelikleri arasında yer alan diğer unsurlar ise; ileri imalat; kolaylaştırıcı kilit teknolojiler, biyo-tabanlı ürünler; gemiler, sürdürülebilir inşaat ve hammaddeler ve akıllı şebekeler ve dijital alt yapılarıdır. Örneğin AB, imalat sektöründe yer alan firmaların uluslararası rekabet gücünü artırmaya yönelik olarak firmaların bölgesel ve küresel değer zincirlerine entegre edilmesinde kilit rolle sahip bilgi ve iletişim teknolojilerinin enerji ve lojistik ağlarıyla birleşmesini teşvik etmektedir.

AB'de ve diğer birçok gelişmiş ülkede olduğu gibi ülkemizde de imalat sanayinde orta ölçekli teknoloji yapısından ileri teknoloji yapısına dönüşüm için ciddi çalışmalar yürütülmektedir. Onuncu Kalkınma Planı'nda (2013-2018) imalat sanayinde bu geçiş için yenilikçilik ve firma becerileri, bölgelerin üretime etkin katılımı, sektörler arası entegrasyon, yeşil teknoloji ve üretim ile dış pazar çeşitliliği gibi önemli faktörlere yer verilmiştir. Buna paralel olarak hazırlanan Sanayi Stratejisi Belgesi (2015-2018) Türkiye'nin orta-yüksek ve yüksek teknoloji ürünlerde bölgede tasarım ve üretim üssü olmasını hedeflemektedir.

Ancak, bunun başarılması imalat sanayindeki ileri imalat teknolojilerinin yarattığı insan kaynakları açığının giderilmesine bağlıdır. İnsan kaynakları açığı sorununu gidermek için tek bir somut stratejiden ziyade birkaç stratejinin senkronize olarak uygulanması hem mevcut sorunların giderilmesine hem de geleceğe yönelik ihtiyaçlara yönelik hazırlık yapılması açısından büyük bir önem taşımaktadır. Diğer bir deyişle yeni teknoloji üzerine uzmanlaşmış insan kaynaklarının temini yanı sıra mevcut insan kaynaklarının da ihtiyaca göre geliştirmesine yönelik programlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kapsamda hem kamuda hem de özel sektörde usta çırak programlarının ve ihtiyaca yönelik sürekli (ömür boyu) eğitim programlarının sürekli güncellenerek uygulanması gereklidir. Ayrıca, okullar (özellikle teknik okullar) ile firmaların sektörün ihtiyacını gözeterek birlikte eğitim programları oluşturmaları ve uygulamaları konusunda finansal destek veya teşvik (hibe veya vergi indirimi) programları oluşturulmalıdır.

Özetle, imalat sanayinin ihtiyacına yönelik eğitim politikaları:

- İnsan kaynakları ile ilgili etkin ve ihtiyaca yönelik eğitim sisteminin oluşturulması için imalat sanayi ve eğitim kurumları arasında sürekli bilgi akışının gerçekleştirilmesini,
- Özellikle teknik okul mezunlarına daha ileri teknik eğitim olanağı (yazılım, bilgisayar, bilgisayar ağlarının yönetimi vs.) sağlayacak teknik eğitim merkezleri oluşturulmasını ve bu türdeki mevcut yapıların güçlendirilmesini,
- İmalat sanayine teknoloji transferleri hizmetleri sağlayabilecek merkezlerin geliştirilmesini,
- Bilim parklarında kuluçka servisleri ile sanayi ve akademi arasındaki ilişkinin güçlendirilmesine yönelik programların desteklenmesini,
- Ar-Ge faaliyetlerine yatırım yapan firmalara daha az maliyetli yerleşke, sermaye, vergi teşviki ve diğer performansa dayalı teşviklerin sağlanmasını içermelidir.

Sonuç olarak, daha güçlü bir imalat sanayi ülkemizin geleceği açısından çok önemlidir. Her ne kadar imalat sanayimiz mevcut ihracatta ve istihdamda önemli bir rol oynasa da hali hazırdaki yapısıyla uluslararası rekabet baskılarıyla mücadele edebilmesi pek olası görülmemektedir. Ayrıca, ülkemizin yüksek gelir grubuna yükselmesi ancak imalat sanayisinde katma değeri yüksek ileri teknoloji ürünleri üretebilecek bir alt yapı oluşturulması ile gerçekleşebilecektir. Bu geçişi başarılı bir şekilde gerçekleştiren Çin, Hindistan ve Brezilya gibi ülkelerin ihtiyaçlarına ve mevcut yapılarına uygun eğitim politikaları uygulamışlardır. Ne yazık ki gelişmekte olan ülkeler arasında bunu sadece birkaç ülke başarmıştır. Bu ülkelerin uyguladıkları programlar, bize, imalat sanayinin daha yüksek düzeyde katma değer yaratan verimli ve daha rekabetçi bir yapıya dönüşmesi için eğitim sisteminin sektördeki ihtiyaçlara göre revize edilmesinin en önemli unsur olduğunu göstermektedir.

Eğitim sistemine yönelik programlar dışında imalat sektörünün güçlendirilmesi ve canlandırılmasını sağlayacak ürün ve süreç yeniliğini desteklemeyi kapsayan Ar-Ge programları, firmaların uluslararası rekabet gücünü artırmaya yönelik teşvikleri içeren programların da Sanayi 4.0'ı başarıyla gerçekleştiren ülkelerin öncelik verdiği alanlar olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla, imalat sanayimizin yapısı göz önünde bulundurularak gerçekçi hedefler ile yola çıkılan ve temelinde insan kaynaklarının ve gerekli altyapının güçlendirilmesini barındıran özgün bir politika oluşturması ve gerekli durumlarda bu politikanın güncellenerek istikrarlı olarak uygulanması Sanayi 4.0'a geçiş sürecinin başlanması açısından belirleyici olacaktır.

KAYNAKÇA

- Kagermann, H., Helbig, J., Hellinger ve A., Wahlster, W. (2013). "Recommendations for Implementing the Strategic Initiative Industrie 4.0: Securing the Future of German Manufacturing Industry", Final Report of the Industry 4.0 Working Group.
- T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2015). Sanayi Stratejisi Belgesi (2015-2018).
- TÜSİAD (2016). Türkiye'nin Küresel Rekabetçiliği için Bir Gerekliklik Olarak Sanayi 4.0: Gelişmekte Olan Ekonomi Perspektifi, Yayın No: TÜSİAD-T/2016-03/576.
- TÜBİTAK (2017). Yeni Sanayi Devrimi Akıllı Üretim Sistemleri Teknoloji Yol Haritası.

Türkiye’de Kimya Sektörü’nün Geleceği: Kaybedilmiş Bir Savaş mı Yoksa Hâlâ bir Şansımız var mı?

MUHSİN DOĞAN

Henry Armstrong Britanyalı bir kimyager. Davetli olarak 1893’te gittiği Almanya Elberfeld’deki Bayer’in kimya laboratuvarını görünce, aynı yıl Nature’da bir yazı kaleme alır. Yazının içeriğinde kısaca şu yer almaktadır: düzenlilik, azim, bilim ve araştırma geliştirme ruhu. Sistematik araştırma şeklinden, laboratuvardaki aletlerden, kirli hava tahliye borularından kısacası her şeyden etkilenir Armstrong. Aslında Bayer firması boya, petrokimya ve eczacılık üzerine 1860’lardan beri kurumsal olarak çalışmaktaydı. Buna ek olarak BASF, AGFA ve Hoechst gibi Alman devleri aynı dönemlerde kendi Ar-Ge departmanlarına sahip şirketlerinde organik kimya alanında faaliyet göstermekteydi. Kısacası kimya alanında 1800’lerin sonu ve 1900’lerin başı Almanlar lehine gelişmeler ve ilerlemelerle doluydu. Yazısından hareketle, Armstrong’un en şaşırdığı şeylerden bir tanesi çalışan insan profiliydi. O dönemde Ar-Ge çalışmalarının şirketler içerisinde sistematik olarak yapılması bile İngilizler için ilginçken, sayıca fazla insanın bu departmanlarda faaliyet göstermesi Armstrong’u etkilemişti. 78 çalışanın 58 tanesinin doktora derecesinin olması Bayer’in bu alanı ne kadar ciddiye aldığına bir kanıttı (Armstrong, 1893). O dönemde Almanya kimya alanında İngiliz İmparatorluk Kimya Endüstrisi (Imperial Chemical Industries, ICI) ile birlikte kimya alanında dünyada öncü konumdaydı (First Mover), dünya piyasasındaki en yakın rakipleri ise eski Avrupalı ve Fransız Devrimi’nden kaçan dinamit üreticileri Du Pont idi. Geriden gelen (Late Comer) ama Almanya’yı yenilik konusunda yakalayan firmanın dünya piyasasında özellikle 1913 sonrasında sözü geçecekti (Haber 1971). 1914’te Büyük Savaş (the Great War) diğer ismiyle Birinci Dünya Savaşı çıkmadan hemen önce kimyada özellikle sentetik, patlayıcılar ve yakıt departmanlarında Almanlar ve Amerikalılar piyasaya hakimdiler. 1910’lu yıllarda Almanlar 50’ye yakın kimya firmaya, Amerikalılar yaklaşık 15, İngilizler ise yaklaşık 10 firmaya sahipti (Murmman ve Homburg 2014). İhracat ve ithalat rakamları da bunu desteklemekte ve en büyük ticaret fazlasını bu alanda Almanya vermektedir. Carl Bosch’un (Nobel Ödüllü kimyager)

Alman firmalarını bir kartel olarak bir araya getirme fikri ile birlikte kimya alanında Almanlar büyük ölçekli firmalardan koca cüsseli bir kartel yaratabildiler. 1925 yılında tepe yönetim ofisi Frankfurt'ta olacak şekilde IG Farben, dünya piyasasında daha fazla rekabet ve ekonomik güç elde etmek amacıyla kuruldu (IG Farbenindustrie AG, 1928). Bu noktada İngiliz ve Kuzey Avrupa ülkeleri (İsveç vb.) spesifik iç üretim için üretim yapmaya devam etmekteydiler. Öte yandan kimya alanındaki ve sektöründeki gelişmeler IG Farben ve Du Pont'un faaliyetlerinin sonucu olarak şekillenmekteydi. 1925 yılında Du Pont da her aile şirketinin yaşadığı krizleri yaşayarak yönetimde temel bilim eğitilmiş kimselerin söz alacağı bir yapıya yöneldi. Basitçe her iki dev de Ar-Ge'nin önemini ve onu desteklemek için gerekli kurumsal yapıların önemini (yönetim mekanizması, maaş, sosyal imkanlar) kavramışlardı. Muhtemelen 1800'lerin ikinci yarısından itibaren kimya alanındaki hızlı keşifler, gelişmeler ve yeniliklerin yeni bir dünya yaratacağını biliyorlardı. İlk dünya savaşında Almanya için Fritz Haber (Nobel ödüllü kimyager) gazların insan biyolojisi üzerine etkilerini keşfedip, savaşta avantaj sağlamak amacıyla uygularken, Amerikalılar da soğuk ve sıcak koşullarda bile ateşlenebilen barutlar üzerine çalışmalarını yapıyorlardı.

1914-1918'de Birinci Dünya Savaşı'na, Büyük Savaş ismini uygun görmüşlerdi çünkü ikincisine ihtimal bile vermiyorlardı. İlk savaş yıllarında temel bilim destekli Ar-Ge çalışmaları sentetik kimya ve organik kimya üzerine yoğunlaşmıştı. Fakat 1930'larda özellikle Almanya'dan dünya tarihini tamamen değiştirecek bir kişi çıktığında, yoğunlaşan çalışmaların nereye evrilebileceği az çok kestirilebiliyordu. Almanya'dan kaçmadan önce ünlü bilim insanı Albert Einstein, Alman Nazi Partisi müfrezesinin (SS, Schutzstaffel) üyesi haline gelmiş arkadaşı Haber'e (Fritz) olası bir savaşın kimya alanındaki ilerlemelerle beraber birincisinden çok daha yıkıcı olacağı konusunda veryansın etmişti (Isaacson 2017). Haklıydı da! 1930'larda her iki ülkenin şirketleri de patent konusunda birbirleriyle yarışır haldeydi. İcat, keşif ve yeniliğin sonu yok gibiydi. Sentetik alanında muazzam gelişmeler, orduların soğuğa dayanıklı kıyafet giyebilmelerine olanak sağlıyordu. 1926'da Charles Stine yönetimindeki Du Pont Ar-Ge'si temel bilim ve temel araştırma esaslı etkinliklerine devam etmekteydi, Stine'in zamanında başlayan yoğun Ar-Ge çalışmaları savaş sırasında kullanılan birçok askerî malzemeye zemin oldu. Nylon'un Wallace Carothers tarafından Du Pont'ta keşfi birçok şeyi değiştirmişti (Hermes, 1996; Smith ve Hounshell, 1985). Sentetik yakıtı verimli hale getirmeye çalışan Almanlar ise bir taraftan da roket yakıtını üretebilmişlerdi. Muazzam gelişmeler çağında Alman ve Amerikan devi şirketlerin savaş ekonomisi yörüngesine girmeden hemen önceki bilimsel çalışmaları "maalesef" sonuç vermişti. İki büyük savaş oldu bitti ama çalışmalar sonlanmadı. Amerika üstün çıktığı savaştan Alman bilim adamlarını kadrolarına dahil etmek suretiyle kimya alanındaki çalışmalarını daha da derinleştirdi. Almanya ise 1952'de Nuremberg'te savaş mahkemelerinde savaş suçlusu olan IG Farben'ı likitide etmeye başladı¹ (Andrews, 1999). Fakat bu Alman kimya sektörünü bitirmeye yetecek bir yenilgi değildi. BASF ve Bayer aktivitelerine savaş sonrasında da devam ettiler.

1 Bu süreç 2000'lerin başında tamamlanmıştır.

Tam bu noktada “1800’lerin ikinci yarısından başlayıp, iki büyük savaş atlatan sektörde firmalar işlerine nasıl devam ettiler?” sorusu ortaya çıkmakta. Bu soruyu cevaplamak için kimya sektörü denilen sektörün karmaşıklığını özetlemek gerekli. Kimya sektörü birçok alt ve üst sektöre ürün üretimi yapabilen ve temel araştırma ve bilime dayanan bir sektördür. Bir ilacın geliştirilme süreci standartlarla ve lisanslamalarla birlikte 30 yılı bulabilir, ya da bir kauçuğun otomobillerde kullanılabilecek hale gelmesi 90 yılı bulabilmektedir. Örnekleri genişletmek gerekirse, Du Pont buluşları sayesinde Teflon’u her türlü kaplamada kullanabilmekteyiz, BASF sayesinde sentezlediğimiz renklerle evimizi istediğimiz renge boyayabiliriz, Bayer’in eczacılık alanındaki buluşlarına değinmiyorum bile, uzay araştırmaları, roketler, bilgisayarlarımız her biri bu sektörün varlığıyla mümkün olmuş şeyler... Aşağıdaki şekilde bir ürünün kullanılmasına kadar geçen süredeki bilimsel ve teknik bilgi birikimi ile ürünün ortaya çıktıktan sonra piyasada daha ekonomik ve daha çevreci biçimde kullanılması için geçen süreler gösterilmekte. Dramatik olan, gündelik hayatımızda kullandığımız lastiklerin sentetik Isoprene’nin keşfinden bu yana 150 yıldır bilimsel ve teknik yeniliklerle dolu bir geliştirme sürecine sahip olmasıdır. Bu süreye bilimsel bilginin birikimini de eklersek 240 yılın daha hesaba katılması gerekiyor (Doğan, 2018).

Bu süreçte sektördeki karmaşık ve temel araştırmaya yönelik üretime (tam anlamıyla Ar-Ge’yi ifade ediyor) özellikle Almanya ve Amerika başta olmak üzere, Avrupa ve İngiltere hem bilimsel hem de araştırma-geliştirme anlamında katkı vermişlerdir. Peki bu sektör bu kadar güzelse diğer ülkeler ve özellikle Türkiye bu güzellikten yeterince faydalanabilmiş midir? Bu yazının başlığının da konusu olan bu hususu “Türkiye’de kimya sektörü nerede ve nereye gidebilir?” sorularıyla derinleştirmeye çalışacağım. Fakat öncesinde yukarıdaki örneklerden hareketle bir hipotez ortaya koymak istiyorum: “Bir ekonomide temel bilim ve araştırmaya önem ve destek verilmezse kimya sektöründen gelişme ve ilerleme beklemek güçleşir” bu hipotezi olumlayan örnekler IG Farben ve Du Pont sayılabilir. Biraz daha genişletmek istersek Japon Mitsubishi Chemical Co. ve Hollanda menşeli AkzoNobel ülke çeşitliliği açısından listeye eklenebilir. Daha yalın bir ifadeyle iki şirketin tarihsel araştırmasından çıkan sonuç şu şekilde özetlenebilir:

1. Temel bilimlerin ilk, orta ve yüksek öğretim düzeyinde desteklenmesi (örn. Alman eğitim sistemi)
2. Temel araştırmanın “kârlılık” baskısı ile zarar görmemesi
3. Uygun bilim insanlarını ağırlayabilecek kurumlara sahip olma (örn. Amerikan üniversiteleri)
4. Herhangi bir sektörde uluslararası rekabet gücü kazanmak için kararlı bir devlet politikasına sahip olmak
5. Eğitim ve öğrenme kültürüne ideolojiden bağımsız kalabileceği alanlar yaratmak (Alman bilim enstitüleri ve Amerikan araştırma enstitüleri)

KAUÇUK LASTİĞİN HİKAYESİ

bir ürünün yenilik ve geliştirme süreçleri

1620'lar
optikler ve teleskoplar
üzerine çalışmalar
Comelis Jacobsson Drebbel

1623 ~
mikroskop
Giovanni Faber

1687
Principia (K.)
Isaac Newton

1687 sonrası
Bilimde büyük atılımlar
Astronomi, Matematik, Fizik

1689
Moden Kimya
Robert Boyle

1750'lar
Kimya bileşim
tablosu
Antoine Lavoisier

1772
Sistemik
Kimya Bilimi
Antoine Lavoisier

1860
Isoprene kauçuğunun keşfi
Rensiz likid diene:
 $CH_2=C(CH_3)CH=CH_2$
Sistemik ismi: 2-methylbuta-1, 3- diene

240 yıl
Bilimsel
ve
Teknik
Gelişmeler

1830'lar
Isoprene kullanarak
ilk lastiği üretme girişi
Charles Goodyear sülfür bileşimi bir
kauçuğu kazıyıcı keşfeder

1890'lar
Isoprene üzerine
sistemik AR-GE
Bayer'ın bilim laboratuvarında

Bununla birlikte yeni
endüstriyel fırsatların kapısı
aralanır: makine, bilgisayar vs.

1902'lar
İlk sentetik
kauçuk ortaya çıkar
Bayer'ın Elberfeld'de
Fritz Hofmann yönettiği bir grup
tarafından

1920
Ekonomik olarak
ilk sentetik kauçuk
üretimi
Bayer'de

1920
İlk ticari kullanım
Continental ve Goodyear

1939-1945
Genel ve askeri
kullanım
II. Dünya Savaşı

90 yıl
Ürün
ve
Süreç
Yenilikleri

1945 Sonrası
Ürün farklılaştırma
Farklı türde lastiklerin
üretilmesi

1948
Radyal lastikler
Yeni teknoloji ve yeni imkanlar

1990'lar
Run-Flat Lastikler
Patlamayan lastiklerin
piyasaaya çıkışı

80 yıl
Pazarlama
ve
Endüstriyel
Yenilikler

2010'lar
NPT Lastikler

2000'lerden beri
Çevre dostu lastikler

150 yıl
İlk sentetik kauçuğun
keşfinden bu yana
geçen süre

Özetle, yukarıdaki hipotezi olumlayan parametrelerin temelinde bu beş temel çıkarımın hâkim olduğu söylenebilir. Bu durumdan hareketle Türkiye'de kimya aynı dönemlerde ne haldeydi ve bu hipotezi doğrulayabilecek bir aşamada mıyız sorularının cevaplarına artık geçebiliriz.

Fuat Sezgin'in muazzam eseri ile İslam aleminde kimya alanına dair bir perspektif kazanmak mümkündür (Sezgin, 2007). Buna göre, 8-10. Yüzyıllarda Arap bilim adamlarının laboratuvar araçları ile sistematik çalışma yaptıklarını görebiliriz. Aslında, Simyacılıktan (Alchemy) bugünkü Avrupa ülkelerindeki daha sistematik kimya alanına geçiş, İslam dünyasındaki bilgi birikimi sayesinde olmuştur. Tıpkı matematiğin Uzak Doğu ülkelerinde gelişip, Avrupa biliminde sistematikleştirilmesi gibi... Kümülatif bilginin, ki bilim de böyledir, kökenleri Orta ve Uzak Doğu coğrafyasından etkilenmiştir. 1800'lerde Osmanlı'da bilim iki kısma kabaca ayrılabilir. Buna göre Nakli İlimler (fıkıh, tefsir vs.) ve Aklı Bilimler (Astronomi, Matematik vs.) alanında çalışmalar yapan bir imparatorluktan bahsedebiliriz. 13. Yüzyıldan sonra sistematik bilim anlayışı bir şekilde Avrupa'da kurumsallaşırken İslam ülkelerinde ise yoluna Nakli bilimlerle devam etti. 1850'lerde Avrupa sistematik olarak temel bilimlere odaklanmışken, Osmanlı'da ise Sultan I. Abdülmecit çoğunlukla altyapı problemleri ve mesleki okulların kurulması ile ilgilenmekteydi. Osmanlı döneminde kimya alanını tartışmak başka bir yazının içeriği olmakla beraber, bu küçük girizgâh Türkiye Cumhuriyeti'nde kimya konusunu irdelemek için verilmiştir. Kısacası Almanya ve Amerika'da olduğu gibi bir bilim mirasının Osmanlı'dan Türkiye'ye kaldığını söylemek pek mümkün değildir. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte ülkenin tercihi hızlı kalkınma ve altyapının güçlendirilmesi şeklinde olmuştur. Buna göre birçok alanda yapısal yatırımlar ve üretimi teşvik eden hamleler söz konusudur. Burada hatırlatmakta fayda vardır ki ülkenin savaş sonrası ekonomik ve siyasal durumu kötü haldedir. Kimyaya zaman ayırmanın kolay olmadığı hızlı bir modernleşme dönemi başlamıştır ki siyasî ideolojilerin ülkede çeşitlenmesi ve özellikle tek parti sonrası dönemde bunların ülkede içselleştirilmesi epey çetrefilli olmuştur (bkz.: Bora 2017). Karışık ve yoğun geçen Cumhuriyet'in ilk yıllarında ekonomideki durumumuzu Ergun Türkcan kitabında özetlemektedir (Türkcan 2009). Buna göre gazyağı lambasının gömleğini bile üretemeyen bir ekonomiye sahip bir ülke söz konusudur. Bu noktada kimya eğitimi alanında Türkiye'de kurumsal bir irade ile kurulan günümüz büyük üniversiteleri geç de olsa dünyadaki trendlere yakınlaşmaya başlamıştır. 1960'larda laboratuvar ekipmanları ile birlikte kurulan ODTÜ Kimya Bölümü'nü bu uğraşlar içinde örnek göstermek mümkündür. İyi niyetlerle atılmış adımların devlet ve özel iradeler tarafından desteklenmesi söz konusu değilse, sonuç arzulananın çok gerisinde kalmaktadır. Kimya bölümlerinin tesisi, kimya eğitiminin ve kimya alanında temel araştırmanın çıktılarını kullanabilecek bir şirketleşme maalesef 60'lara kadar söz konusu değildir. 1962 yılında I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ülkenin tarım ve sanayide kimya ihtiyaçlarının arttığı ve bu ihtiyaçların yerli üreticiler tarafından tam olarak karşılanamaması sebebiyle ithalat ihtiyacının artmış olduğu vurgulanmıştır. I. Beş Yıllık Kalkınma Planına göre ülkenin kimya ürünlerinde ithalata bağımlılığının nedenleri arasında; şirket ölçeklerinin küçüklüğü, doğal kaynak yoksunluğu ve dış ticaret kalemleri arasında kimyevi ürün ihtiva eden ürünlerin ihracatı başlıca etkenler olarak gösteril-

miştir. 1965 yılında gelindiğinde Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) öncülüğünde Petkim kurulmuş, Petkim'in kuruluş amacı kimya ve türevi ürünlerde ithalatı azaltacak hammadde üretimi yapmaktır. Petkim var olduğu andan itibaren Türkiye'nin en büyük hammadde üreticisi olmuştur. Fakat 60'lardan sonraki dönemlerde sınırlı sayıda yerli şirket bu alandaki bilimsel ve pratik bilgiyi kullanabilmiştir. Tüpraş ve Eczacıbaşı gibi şirketleşmelerin sınırlı olması ve Türkiye'nin uluslararası markalaşma için çok geride kalmış olması gözden kaçmamaktadır. 90'larda ise ekonomik rejimin tayin edilmeye çalışılması sırasında kimya adı kalkınma planlarında geçse de "birincil öncelik" alanı olmamıştır. 2000'li yıllara kadar kriz ve yapısal sorunların ekonominin yakasını bırakmadığı ve "devlet iradesi" ile atılması gereken adımların atılmadığı dönem olarak Türkiye iktisat tarihinde yer almıştır. Türkiye'de yukarıdaki hipotezi -maalesef- eğitim ve ekonomi alanında olumlayacak parametreler oluşmamıştır.

Türkiye'nin şu anki durumuna bakacak olursak, kimya alanında faaliyet gösteren büyük şirketler mevcuttur. Dünya Bankası 2014 yılı *Dünya Kalkınma Göstergeleri*'ne bakıldığında imalat sanayinde yaratılan toplam katma değerın sadece % 5,8'i kimya sektörüne aittir. Toplam imalat sanayinin Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın içindeki payının % 16,8 olduğu düşünülürse, toplam ülke üretiminin içindeki kimyasallar üretiminin çok düşük kaldığını görebiliriz². Şirketleşme açısından bakıldığında ise İstanbul Sanayi Odasının İSO 500 2017 verileri ve NACE sınıflandırması³ esas alındığında Türkiye'de 3 grupta faaliyet gösteren toplam 56 kimya firması vardır. Bunların 12 tanesi % 100 ya da daha düşük ortaklıklarla yabancılara aittir. Bu firmaların toplam üretim rakamları 52,5 milyar TL'dir. Bununla birlikte ihraç ettikleri toplam rakam ise 3,6 milyar dolardır⁴. Sadece Alman BASF şirketinin kendi başına 2017'de 6,078 milyar avro net gelir elde ettiğini karşılaştırma yapmak açısından bu satırlara iliştiirmek gerekir (BASF Report 2017, 2018)

Türkiye için imkânsız görünebilecek bir mesafede üretim ve geliştirme faaliyetleri yürüten Alman ve Amerikan şirketlerine yakınsamak zor gözükmektedir. 2014 yılı Dünya Bankası verilerine göre milyon kişi başına Türkiye'de 1.156 araştırmacı (Almanya 4.363, Amerika ise 4.232'dir) düştüğü göz önüne alındığında ülkemiz için gidilecek yolun çok olduğu açıktır. Öte taraftan, kimya alanında şirketleşmenin ve Ar-Ge harcamalarının olması umut vericidir, olmalıdır da. Güçlü ve güçsüz olduğumuz alanları "mesele" haline getirip, bir yerden başlamak için bu tarz "umut" göstergelerine ihtiyaç vardır. Unutmamak gerekir ki yaklaşık 90 yıllık bir tarihten söz etmekteyiz bu gelişmeleri azımsamamak gereklidir.

Realist bir bakış açısıyla bakılırsa Türkiye'nin kimya alanındaki öncülerini takip edip ekonomide büyük bir üretim kalemi haline getirmesi maalesef kısa ve orta vadede söz konusu değildir.

² "World Development Indicators | DataBank" 2014.

³ NACE 20-21-22-23 (rev. 2): (20) Kimyasalların ve kimyasal ürünlerin imalatı. (21) Temel eczacılık ürünlerinin ve eczacılığa ilişkin malzemelerin imalatı. (22) Kauçuk ve plastik ürünlerin imalatı.

⁴ "ISO 500 | Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" 2017.

Buna göre şirketleşme ve ötesinde markalaşmanın güç olabileceğini öngörmek pesimist bir bakış açısı olarak değerlendirilebilir; fakat yukarıda öne sürülen hipotezin maddelerini tamamlamak için yapısal öncelikler ve bilim alanında tercihler yapılmalıdır. Maalesef eğitim sistemimiz temel bilimleri desteklemekten çok uygulamalı bilimlere ve eğitim alanına odaklanmaktadır. Bu yazıda adı geçen ülkelerin hiçbiri güçlü oldukları ekonomik sektörleri eğitim-temel bilim-araştırma üçlüsünden bağımsız meydana getirmemişlerdir. Bana göre tarihsel bakışın güzel yanlarından bir tanesi de iktisadi gelişmişlik farklarına tenkitler yaparak daha sağlam politikalar oluşturma imkânını vermesidir. Almanya ve Amerika örneklerindeki şirketleşme yapısı Türkiye'nin ne noktalarda eksik kaldığını göstermek açısından iyi bir kontrol listesi sunabilir. Mühim olan hususlardan bir tanesi karar alıcı iradenin bu konuda kararlı durmasıdır. Kişisel kanaatim Türkiye'nin bu sektörde ilerideki gelişmiş örnekleri yakalamada zorlanacağı yönündedir. Fakat yerli üretimde birçok alanda ithalata bağımlılığı azaltacak standartta bir üretim yapılabilmesi mümkündür. Buna göre organik alanda kendi markalarımızın desteklenmesi ve kimyevi ara mallarda üretimin daha da artırılması için bir tercih yapılması gereklidir.

Bu anlamda ekonomi teorilerinin izinde kalmak çok yerinde olmamakla beraber ülkelerin kendi "kalkınma hikayelerini" yazabileceği gerçeği unutulmamalıdır. Kısaca, kolay olmamakla beraber kendi ürününü üreten bir kimya sektörü Türkiye için hayal değil, aksine muhtemel olabilir. Dünyadaki iyi örnekler ve uygulamaları göz önüne alarak kimya alanında şirketlerin ve eğitim kurumlarının politika yapıcılar tarafından dikkatle desteklenmesi, bu ihtimali artıran bir eylem olacaktır. Son olarak, eğitimde sadece kimya değil bütüncül bir bakış açısıyla rotanın "bilim"e çevrilmesi önemlidir. Eğitim üzerindeki ideolojik tartışmaların tamamen sonlandırılıp eğitimin evrensel bilimsel standartlara göre uyarlanması uzun dönemde eksik ve kısmen aciz olduğumuz kimya alanında bize ayağa kalkmamıza yarayacak hareketi sağlayabilir. Yukarıdaki şekilde görüldüğü gibi keşif süreci sabır isteyen bir süreçtir. Hem ekonomik aktörler hem de siyasi karar alıcılar bunu uygularken göz ardı etmemelidirler. Öte yandan eğitim iyi bir ekonomik gelişmenin temel parametrelerinden biridir. Bu anlamda bu yazının konusu olan kimya alanında da bu reformların başlangıcı diğer örneklerde görüldüğü gibi eğitim alanında yapılmalı ve çıktıları sabırla beklenmelidir. Yerli üretimde kimya alanında gelecekte söz sahibi firmalara sahip olmak istiyorsak, yolumuz eninde sonunda bir türlü beceremediğimiz ve ideoloji kısılcından kurtaramadığımız eğitim alanında geçmek zorundadır.

İleride Nobel Ödülü'nü temel bilimlerde de kazanabildiğimiz bir eğitim sistemi dileğiyle...

KAYNAKÇA

- Andrews, E. L. (2 Mayıs 1999). The Business World; I.G. Farben: A Lingering Relic of the Nazi Years. *The New York Times*. Erişim Adresi: <https://goo.gl/B2rMID>.
- Armstrong, H. E. (1893). The Appreciation of Science by German Manufacturers. *Nature*, 48: 29-34.
- BASF Report 2017 (2018). *Financial Report*. Ludwigshafen. Erişim Adresi: basf.com/report
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar: Türkiye’de siyasi ideolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Doğan, M. (2018). Emergence of research and innovation activities in the chemical industry at the beginning of the twentieth century: the case of IG Farben and Du Pont, METU, Ankara.
- Haber, L. F. (1971). *The Chemical Industry, 1900-1930: International Growth and Technological Change*, Oxford: Clarendon Press.
- Hermes, M. E. (1996). *Enough for One Lifetime: Wallace Carothers, Inventor of Nylon*. Chemical Heritage Foundation.
- IG Farbenindustrie AG, M. (1928). *Der Farbenkonzern 1928: die I.G. Farbenindustrie A.G., ihre Tochtergesellschaften und Beteiligungen: Aufbau, Statistik, Finanzen*. Berlin-Wilmersdorf: R. & H. Hoppenstedt.
- Isaacson, W. (2017). *Einstein: His Life and Universe*.
- ISO 5001 Türkiye’nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu. (2017). Erişim Adresi: http://www.iso500.org.tr/500-buyuk-sanayi-kurulusu/2017/?ara=&sektor_tipi=NACE&sektor_kodu=22&oda=&calisan_sayisi=&sermaye_yapisi= Erişim Tarihi: 25.08.2018.
- Murmann, J.P.; Homburg, E. (2014). Comparing evolutionary dynamics across different national settings: the case of the synthetic dye industry, 1857-1914. *Journal of Evolutionary Economics*, 11(2): 177-205.
- Sezgin, F. (2007). *İslam’da Bilim ve Teknik*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Smith, J. K. ve Hounshell, D.A. (1985). Wallace H. Carothers and Fundamental Research at Du Pont. *Science*, 229(4712): 436-442.
- Türkcan, E. (2009). *Dünya’da ve Türkiye’de Bilim, Teknoloji ve Politika*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- World Development Indicators, DataBank. (2014). Erişim Adresi: <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NV.MNF.CHEM.ZS.UN&country=TUR> Erişim Tarihi: 25.08.2018.

Türkiye'nin Yerli İletişim Hamlesi: Teletaş Örneği

ULAŞ EMİROĞLU

GİRİŞ

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan ekonomik ortam, gelişmiş ülkeler ve diğerleri arasında yeni sömürü ve bağımlılık ilişkileri geliştirmekteydi. Bahsedilen sömürü ilişkisi önceleri askerî alanda görünmekteyse de bu dönemde önemli bir dönüşüm sağlayarak ekonomik, kültürel ve siyasi alanlarda da kendini göstermeye başladı. Geray'ın (2005) masaüstü sömürgecilik olarak tanımladığı bu durum, merkez ülkelerin çevre ülkelerde yeni birikim düzeninin her türlü bilgi ve iletişim teknolojisi ürünlerini sayısal ağ yardımıyla pazarlayabilmek için gerçekleştirdikleri eylemler ve politikalar bütünüdür. Merkez ülkelerin yeni tip sömürgecilik uygulaması olan bu durum, çevre ülkelerde bilgi ve iletişim teknolojileri alanında yerel sermayelerin yerel üretim yeteneklerini yakalayabilmesiyle ve oluşan yeni pazarda rekabetçi olabilmesi ile zayıflatılabilecektir. Merkez ülkelerin ana amacı kendilerine çevre ülkelerden bu kapsamda rakip oluşumların çıkmamasıdır. (Geray, 2005: 188)

Bu dönemde neoliberal politikaların etkisi ise tüm dünyada ve özellikle gelişmekte olan ülkeler ve bu ülkelerdeki kamu yatırımları üzerinde hissedilmeye başlandı. Özellikle 1980'lerden itibaren hâkim olmaya başlayan bu hegemon piyasacı yapının en önemli araçlarından birisi özelleştirme politikaları oldu. Bu özelleştirme odaklı baskı politikalarının arkasında kapitalizmin yeniden yapılanması bulunmaktaydı. Özellikle Dünya Bankası, IMF gibi yapılar üzerinden ülkelere dayatılan bu politikalar telekomünikasyon sektörü üzerinde de etkisini gösterdi. ABD'nin başını çektiği ve diğer gelişmiş ülkelerin de desteklediği bu özelleştirme politikaları sayesinde, gelişmekte olan ülkelerin telekomünikasyon sektörü ve iletişim ağları hızla gelişmiş ülkelerin çokuluslu firmalarının yönetimi altına girmeye başladı.

Kapitalist sistemin yeniden yapılandırılması kapsamında belirlenen bu politikaların benzer yansımaları Türkiye'de de kendini göstermiştir. Bu çalışmada Türkiye'nin iletişim ağları ekonomisinde kilometre taşlarından birisi olan "Teletaş" örneklemini incelenecek ve yerli üretimin politik ekonomisi özelinde tartışılacaktır.

SEKTÖRÜN GELECEĞİ ÖZELLEŞTİRME POLİTİKALARINA FEDA EDİLİRKEN: TELETAŞ

Schumpeter uzun dalgalar kuramında kapitalizmin gelişme süreçlerini yaklaşık yarım yüzyıllık dönemlerle ifade eder ve ardışık sanayi devrimleri sayesinde ortaya çıktığını savunur. Bu kapsamda Yeni-Schumpeterci yaklaşım da 1990’lar sonrasını Mikroelektronik ve Bilgisayar Çağı olarak niteler. Bu çağın ulaştırma ve haberleşme başlığında ise “Enformasyon Otoyolları ve Sayısal Ağlar” bulunmaktadır. (Freeman ve Soete, 2003: 23). Bu bilgi teknolojileri çağını ve ilgili yapıları birbirine bağlayacak ve iletişimi sağlayacak sektör telekomünikasyon olarak ortaya çıkmıştır.

Telekomünikasyon sektörünün tüm dünyada etkinliğini artırmaya başladığı bu dönemde Türkiye’de de iletişim teknolojileri donanım ve yazılım ürünleri üretimi odaklı Kanadalı Northern Telecom ortaklığı ile Netaş firması kuruldu. Aynı dönemde PTT Araştırma Laboratuvarları (PTT-ARLA) önemli bir oyuncu haline getirildi. Etkin politikaların uygulayıcısı TÜBİTAK sayısal devre tasarımı çalışmaları ile bu sürece kamu araştırma aracı olarak destek verdi. Bahsedilen bu ana oyuncular sayesinde Türkiye bölge ülkeler arasında önemli bir atılım yapmış, iletişim ağları ekonomisinde dışa bağımlılığı azaltacak bir potansiyeli hayata geçirmiştir.

Telekomünikasyon sektöründe ileri teknoloji üretimi ile dışa bağımlılığı azaltırken yapacağı ihracat ile de ülke ekonomisine önemli bir katkı sağlayacak olan Teletaş, PTT Araştırma Laboratuvarları’nın (PTT-ARLA) 1987 yılında şirketleşmiş hali olarak ortaya çıkmıştır. Teknoloji lisanslama yoluyla ileri teknolojiye erişimi sağlayan Teletaş, zaman içerisinde kendi öz kaynakları ile yaptığı geliştirme programları sayesinde, yerli ve katma değerli teknolojiyi ortaya çıkarma konusunda başarılı sonuçlar almaya başlamıştır.

Ne yazık ki, dönem hükümetleri dünyada popüleritesi hızla artan neoliberal politikaların etkisi altında kalmış ve başarıyla yoluna devam eden stratejik önemdeki yatırımı Teletaş’ı bu politikalara feda etmiştir. Türk telekom sektöründe Teletaş’ın yukarıda bahsedilen aktif ve üretken rolünün pasifize edilme dönemi şirkete yabancı ortak alınması ile başlamıştır. Bu politikaların sonucu olarak da Teletaş’ın ortağı Alcatel, Teletaş’ın tamamını 1993 yılında 21 milyon dolara satın almıştır. Üretim ve araştırma geliştirme faaliyetleri merkez ülke konumundaki Fransa’ya taşınan bu yeni yapıda şirket, Türkiye’ye ithal mal ve hizmet satan bir firma konumuna taşınmıştır. Türkiye’de doğan ve telekomünikasyon alanında merkez ülkelere rakip olma ihtimali olan yerli bir şirketin, tamamının merkez ülkelere birisine satılması sonucu pasifize edilmesi, üzerinde önemle durulması gereken bir durumdur. Özelleştirme öncesi dönemin son Genel Müdürü Fikret Yücel Teletaş’ı şöyle tanımlamaktadır: “TELETAŞ, yalnız Türk Elektronik Sanayii’nde çalışanların değil, hepimizin üzerinde önemle durup ders alması gereken bir olaydır. Bu olay, devletin içinde yetişmiş bir avuç idealist mühendisin yoğun araştırma geliştirmeye dayalı, dünya devleri ile bile rekabet edebilecek, dünya pazarlarına açılacak bir özel sektör oluşturabileceğinin öyküsüdür. (Ceyhan, 1997: 119)

ÇİN'DE BİR BAŞARI HİKAYESİ: HUAWEİ VE ZTE

Türkiye için Teletaş'ın stratejik önemini, aynı dönemde Çin telekom sektöründe ortaya çıkan gelişmeler üzerinden aktarmak oldukça anlamlıdır.

Teletaş'tan 2 yıl önce (1985) Çin'de kurulan ZTE ve 1 yıl sonra (1987) kurulan Huawei telekom sektörüne donanım, yazılım ve hizmet üretimi yapma hedefiyle yola çıkmış ve bugün dünyanın telekom devleri arasına girmişlerdir. Kurulum ve büyüme dönemleri dahil olmak üzere hâlâ Çin devleti ile yoğun destek ilişkileri içerisinde bulunan bu firmalar, 2018 yılında toplamda 100 milyar Dolar satış rakamını aşmışlardır.

Gelişim evrelerinde Teletaş örneğinde de olduğu şekliyle teknoloji lisanslama ile üretim yapan Çin'li Huawei ve ZTE, zaman içerisinde Çin devleti destekli kamu alımları, Ar-Ge destekleri ve devlet bankaları finansmanları sayesinde hızlı bir büyüme dönemi geçirmişler, zaman içerisinde stratejik Ar-Ge faaliyetleri sayesinde teknoloji lisans ücreti ödemek yerine teknoloji ihraç eden şirketler konumuna erişmişlerdir.

Geriden gelen çevre ülkelerin neoliberal politika önermelerinde önemli bir yer tutan “özelleştirme yoluyla ileri teknolojileri yakalayabilecekleri” önermesinin gerçekleşmediğini gösteren en önemli örneklerden birisi Türkiye’de Teletaş’dır. Çin’de ise devlet destekli bir sektörel yakalama söz konusudur. Çin örneğinden yapılan çıkarım, stratejik önemdeki alanlarda özelleştirmeler yerine devlet destekli bir yakalama politikası gerekliliğidir. Bu durum yerel yetenekler ve sektör oyuncularını destekleyecek politika ve stratejilerin uygulanması ile mümkündür.

Bu karşılaştırmalı örneklem Türkiye’nin nasıl bir yerli üretim ekonomi-politiği geliştirmesi gerektiğine uygun bir altyapı sağlamaktadır. Telekom sektörünü aynı benzer dönemlerde stratejik olarak önemseyen ve kamu gücü ile kurdukları ulusal sermayeli şirketleri ile dünyada söz sahibi olma hedefiyle yatırım yapan Türkiye ve Çin’den birisi bu stratejik yatırımını dönemin güçlü çokuluslu şirketine satma yolunu seçerken, bir diğeri benzer yapıdaki iki şirketine çeşitli kanallardan devlet desteği sağlayarak, çokuluslu bir yapıya kavuşmalarını sağlamıştır. Sonuç itibarıyla aynı sektörde benzer başlangıç noktalarına sahip bu karşılaştırmalı örnekte, neoliberal özelleştirme politikalarının kaybettirdiği, devlet kaynaklı kalkınma modelinin ise başarılı olduğu görülmektedir. Bugün Teletaş'ın özelleştirilmesinin de bir sonucu olarak Türkiye, telekomünikasyon altyapısının katma değerli yatırımlarını çokuluslu şirketler üzerinden yapmak zorunda iken, Çin, devlet mülkiyetindeki telekom operatörlerinin yatırımlarında büyük oranda Çinli firmalar Huawei ve ZTE’yi tercih etmektedir. Hatta bu iki firma Türkiye’nin telekom altyapısında da önemli bir paya erişmişlerdir.

Bu örnek incelemesi içinde yerli üretim, devlet müdahalelerinin yoğun olduğu Çin piyasasında özelleştirme ve serbest pazar politikalarının hakimiyeti alındaki Türkiye’den daha uygun şartlarda gelişmiştir. Geriden gelen sektör oyuncularının uluslararası rakipleriyle rekabeti açısından bu politika oldukça hayattır. Aksi takdirde adil olmayan piyasa koşullarında geriden gelen firmaların serbest pazar ekonomisi kuralları altında aradaki farkı kapatmaları gerçekçi değildir.

Yazının örnek olayı olan telekom sektöründe Türkiye'nin Çin deneyiminden alacağı katkı önemlidir. 1980'li yıllarda belirlenen 12 stratejik alandan birisi olan telekom alanında yapılan devlet kaynaklı yatırımlar, finansal krediler ve kamu alımları gibi yöntemlerle desteklenen ve desteklenmeye devam eden firmalar ve sektörler bugünkü Çin ekonomik başarısının temel dinamiklerindendir. Çin'deki bu yakalama başarısı yalnız telekom alanında değil, bilgi teknolojileri, otomotiv, havacılık ve uzay vb. belirlenen stratejik alanların hemen tamamında görülmektedir.

Çin'deki başarı hikayesinde Çin'e özgü birtakım faktörler önemlidir ve başka bir ülkeye bir bütün olarak model alınması doğru bir yaklaşım olmayacaktır ancak teorik açıdan bakıldığında geriden gelen bir ülkenin gerçek anlamda sektörel başarı hikayesi yakalaması, özelleştirme politikaları ile değil aksine devlet kaynaklı destekleme modelleri ile mümkün olmuştur.

SONUÇ

Chang ve Grabel'in *Reclaiming Development* (2005) kitabında da belirttiği üzere bugünün gelişmiş ve endüstrileşmiş ülkeleri serbest pazar ekonomisi altında gelişmemişlerdir. Bugünün politikalarının en ateşli savunucuları Britanya ve Amerika bile gelişme dönemlerinde aktif olarak korumacı politikalarından faydalanmışlardır.

Bu gerçekten hareketle küresel rekabette söz sahibi olmak isteyen Türkiye, geçmişten ders alarak stratejik yatırım alanlarında pasif devlet ve özelleştirme politikalarından hızla uzaklaşmalı ve gelecek vizyonu kapsamında belirlenen stratejik alanlardaki yatırımlarda devlet kaynaklı gelişim modelleri uygulamalıdır. Diğer birçok gelişmekte olan ülke gibi Türkiye'nin de önemli bir sorunu olan "erken sanayisizleşme" sorununu ve bu geri kalmışlık sorunsalını ancak devlet destekli ve sektörel korumacı yatırımlarla çözümleyebilir. Stratejik alanlarda yerli üretim, korumacı politikalar ve devlet desteği ile yoluna devam etmek zorundadır. Türkiye'yi daha rekabetçi ve yerel üretim kanallarını geliştirmiş kılmanın yolu devlet kaynaklı planlama ve kalkınma modelinden geçmektedir. Bu model üçlü bir sistemi içerisinde barındırmakta olup, Latin Amerikan Yapısalcı Okulu önermesi ile temellendirilebilir. Bu modelde yabancı yatırımlar stratejik sektörlerde yeni bilgi ve teknoloji akışını sağlarken, ulusal firmalar ve sermaye yerli üretimin temel yapısını oluştururlar, devlet ise tüm sistemi kontrol altında tutarak aktif bir yönetim sağlar. Bu modelde devlet, sistemi ilgili aygıtları ile yöneten, yabancı yatırımları kontrollü ve planlı bir strateji ile sistem içerisinde tutan, kamu iktisadi kuruluşlarının hâkim olduğu pazarı yöneten ve kamu bankaları aracılığı ile de sektörü finanse eden mekanizmadır.

KAYNAKÇA

- Cardoso, F. H. ve Faletto, E. (1979). *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley: University of California Press.
- Ceyhun, Y. (1997). Fikret Yücel'in Anıları, Yurdakul Ceyhun (Der). Ankara: TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası.
- Chang, H. ve Grabel, I. (2005). *Reclaiming Development*. Londra: Zed Book.
- Chang, H.J. (2015). *Sanayileşmenin Gizli Tarihi*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Chang, H.J. (2016a). *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*. Ankara: İletişim Yayınları.
- Chang, H.J. (2016b). *Kalkınma Yeniden. Alternatif İktisat Politikaları El Kitabı*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Evans, P. (1979). *Dependent Development, The Alliance of Multinational, State, and Local Capital in Brazil*. New Jersey: Princeton University Press.
- Freeman, C. ve Soete, L. (2003). *Yenilik İktisadı*. Ankara: Tübitak Yayınları.
- Geray, H. (2005). İletişim Ağları ve Masaüstü Sömürgecilik. (der.) Halık Geray ve Funda Başaran, *İletişim Ağlarının Ekonomisi, Telekomünikasyon, Kitle İletişimi, Yazılım ve İnternet*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- U.S. House of Representatives Permanent Select Committee on Intelligence (2012a) "Investigative Report on the U.S. National Security Issues Posed by Chinese Telecommunications Companies Huawei and ZTE", 112th Congress.
- Yücel, F. (1997). *Elektronik Sanayimizin Bir Kesitinin Anıları*, Ankara: EMO.

Blumenthal Biraderler Kimin İçin Üretti? Taş Plaklarda Yerli Üretimin Kokusu

Ü. BARIŞ URHAN

“Blumenthal biraderler namına
zabt ve kayd edilmiştir.”

Tanburi Cemil Bey’in kapısına, 1908 yılında 100 altınla gelen Odeon’un İstanbul Temsilcisi Blumenthaller kendisinden o dönemin en ilginç musiki icatlarından birisi olan gramofon için kayıt yapmasını isterler. Maddi sıkıntılar içerisindeki Cemil Bey teklifi kabul eder ancak bir gün sonra Blumenthallerin Katırcıoğlu Pasajı’ndaki yazıhanelerine gider ve “çalamayacağım” diyerek 100 Napolyon altından vazgeçer. Kim bilir, belki de Cemil Bey 1905 yılında fonograflar için doldurduğu kovanların ardından söylediği şu sözlerdeki gibi hissetmiştir: “Kendimi sevgilerime, düşlerime, umutlarıma ihanet etmiş gibi görüyorum. Şimdi o duyguların mahsulleri haraç-mezat satışa çıkacak!”

Aradan geçen bir yılda Cemil Bey maddi zorluklara dayanamaz ve bu sefer kapısını kendi fabrikalarında üretecekleri plaklar için yeniden çalan Blumenthallerle anlaşma yapar.

Kaynaklarda Blumenthal Biraderler olarak geçen Julius Blumenthal ve Hermann Blumenthal Almanya’dan Mısır’a göç ederek Kahire’de yaşamaya başlamış, oradan da İstanbul’a göç etmiş bir ailedir. Aile önce Zonophone, ardından Odeon plak şirketinin temsilciliğini alır. Blumenthaller birkaç yıl sonra, 1911’de kurdukları plak fabrikasında Orfeon ve Orfeos markasıyla hem kayıtları hem de üretimi İstanbul’da yapmak üzere ilk taş plak fabrikasını Feriköy’de kurarlar. Osmanlı’nın taş plak camiası içerisinde hatırı sayılır bir üne ve başarıya sahip olan Blumenthaller 40 yılı aşkın sürede onlarca sanatçıyla yüzlerce plak üretir.

Blumenthaller birçok isimle anlaşma yaparlar ancak bunlardan bir tanesi Türk ses kayıt tarihi açısından çok özeldir. Döneminin yıldız ismi Tanburi Cemil Bey, Blumenthallerin hedefindedir; ikna etmeyi başarır ve ilk kayıtlarını alırlar. Bugün taş plak koleksiyonerlerinin arşivlerinde bulunan ve Cemal Ünlü tarafından özverili ve emek yoğun bir araştırmayla ölümünün 100. yılın-

da müzikseverlerle buluşturulan bu kayıtlar aslında Türkiye’de üretimin ve belki de “globalleşmeden yerelleşmenin” sancılarının farklı bir boyuttan incelenebileceği önemli ve bir o kadar da ilginç bir örnektir.

Plaklar ortasında bulunan, isim ve eser belirten etiketi ve etiketin koyulduğu dairenin hemen dışına gelen ve plağın üzerine kazınan “matriks” numarasıyla tasniflenir. Etiketlerde bir hata varsa matriks numarasına bakarak o eserin aslında kime ait olduğunu öğrenebiliriz. Konu Tanburi Cemil Bey olduğunda ise bu konu tam bir karmaşaya dönüşür. Taş plak toplayıcılarının çoğunun bilmediği ama koleksiyonerlerinin dikkatle takip ettiği bir mesele işte bu matriks numaralarıdır.¹ İşin kötü tarafı Cemil Bey’in plaklarının kataloğu uzun yıllar yalnızca birkaç koleksiyonerin arşivinde olduğu için kimse de matriks numarası-etiket uyumsuzluğunu nasıl çözeceğini bilememiş. Ta ki Cemal Ünlü Gel Zaman Git Zaman isimli kitabını 2004 yılında basıp Cemil Bey’in plaklarının matriks numaralarına göre eserlerinin detaylı listesini verene kadar. Şimdi bir düşünün: Siz bir koleksiyonersiniz. Çeçen kızı, Şedaraban Saz Semaisi, Mevlevihane Peşrevi gibi bilinen eserleri, etiketleri hatalı olsa bile eseri dinleyerek tanıyabilirsiniz. Peki ya Zavil makamında bir taksim plağını? Müziğe ve makamlara ilgili olsanız bile az bilinen bu makamlardaki taksim kayıtlarını tahmin etmeniz pek mümkün olmayabilir. Dolayısıyla bu sıkıntılı durumlar Cemil Bey’in kayıtlarının aslında ne olduğunu anlamının ve sonrasında tasnifiyle birlikte analizini yapmanın önünde büyük bir engeldi.

Blumenthal Biraderlerin üretimi Cemil Bey plaklarının başına gelenler bununla sınırlı değil tabii ki. Etiket-matriks numarası uyumsuzluğu kadar plağın üretildiği malzeme, alınan kayıtların kalıp numarası ve basım teknikleri de aslında aynı eserin dönemindeki başka firmaların plaklarına göre ses kalitesi olarak hayli farklılık gösterdiğini ortaya koyuyor. Bu da haliyle hem duyum zevkini hem de saklama koşullarını etkiliyor.

Tabii Cemil Bey’in plakları bize bir başka ilginç noktayı da gösteriyor ki bizde ticari söz de olsa “kâr etme güdüsü” bazı sözlerin esnemesine sebep olabiliyor. Örneğin Cemil Bey’in yıllar sonra kamuoyunun erişimine açılan defterine göre bazı kayıtlarından memnun olmadığını anlıyoruz. Bu konuda kesin bir kararı olmasına rağmen Cemil Bey’in vefatından sonra bu kayıtlar piyasaya sürülmüş. Hatta daha fazlası olmuş, hangi plaktan ne kadar kopyalandığının da ucu kaçmış.

Tüm bu serüvende Blumenthal Biraderler bir dönemin önemli bir girişimcisi olarak bize bu işleri dönemi itibarıyla bugünkü Türkiye sınırları içerisinde yapmanın zorlukları hakkında önemli ip uçları veriyor. Öncelikle bir üretimin “yerli” olması ne demek? Bir ürün yalnızca Türkiye sınırları içerisinde üretildi diye övünülmesi gereken bir ürün müdür? Ya bunun dünya piyasalarındaki rakipleri ile karşılaştırması?

1 Aynı dönemde üretimi Almanya’da gerçekleşen Odeon ve İngiltere’de gerçekleşen Sahibinin Sesi marka Türkçe plaklarda bu etiket uyumsuzluğuna, Tanburi Cemil Bey’in plaklarına kıyasla neredeyse hiç rastlanmaz.

Peki ya bir ürün yalnızca önemli bir probleme çözüm üretiyorsa, yalnızca Türkiye’de üretilmiş olması önemli kılar mı? Cemil Bey örneğinde onun ikna edilmesi devrin büyük bir bestecisinin kayıtlarının günümüze aktarılması için çok önemli bir adım olmuş. Oysa Regant isimli firmadan dinlediğimiz kayıtlar, her ne kadar döneminin imkanlarının ilerisinde olsa bile, Orfeon’lardan hayli iyi kalitede baskılar olarak koleksiyonerlerin “keşke hepsi Regant olsaydı” diyeceği seviyede. Aslında bugün de kendi topraklarımızda üretilen muadil ürünleri rakipleri ile kıyaslarken, örneğin “Almansa²...” ya da, “Japonsa...” diye övmemiz boşuna olmasa gerek. Bu algı tesadüfen ve bir “yabancıya öykünme” güdüsüyle değil o ürünün kullanılması ile elde edilen tecrübe ile ortaya koyuluyor.

Tabii yerli üretim dediğimizde işin hukuki boyutunu da gözden kaçırmamamız gerekiyor. Yine teşekkür edilesi bir şey Cemil Bey’in plakları konusunda bize ilham oluyor. Eğer Cemil Bey’in istediği olsaydı, yani beğenmediği o kayıtlar basılmasaydı o makamlardaki o eserlerinden mahrum olacaktık. Zaten hayli kısıtlı sayıdaki kayıtlar, olduğundan da az olacaktı. Oysa konuya diğer tarafından yaklaşırsak piyasanın ilklerinin koyulan katı kurallara riayet etmesi sonrakiler için de “korsan plak” ya da “sözleşme dışı üretim” gibi tartışmaların önünü alabilecekti. Bu da Cemil Bey’in birkaç plak daha az duyulması demek olurken sonrasında gelen koca bir taş plak piyasasının ve onu takip eden vinly (nylon) plak, kaset, CD piyasasının kültürünü belirleyecekti. Ve çok da hayal perest olmazsak belki de “korsan” kültürünün de önüne geçebilecek önemli bir örnek olacaktı. Velhasıl, yerli olacaktı ama global kurallarla hareket ederek dünya ölçeğindeki rakiplerini önce kendi topraklarında sonra da deplasman topraklarında “yenebilecekti”.

Yerli üretim meselesi özellikle son 10 yılda savunma sanayii ve telekomünikasyon alanlarında çokça konuşuluyor. Sanayinin birkaç devrimini ya kaçırmış ya da sonlarına doğru yakalamış bu topraklar 4.’sünü yakalamak için büyük bir heyecan ve mücadele ruhuyla ter atıyor. Gittikçe kısalan mesafeler artık uzun maratonlardan 100 metreyi kimin daha hızlı koşacağına, saniyenin onda biri ölçeğinde cevap arıyor. İşte böyle bir dünyada ve mücadelede Tanburi Cemil Bey’in taş plak serüveni bize şu mesajı veriyor:

Millileşmenin belki de en önemli ayağı sözleşme hukukuna dayalı ve öngörülebilir adımlar atmaktır. Eğer tüm üretim süreci bireylere değil normlara ve o normların ilgili kısımları da öngörülebilir ve günün ihtiyaçlarına göre güncellenebilir hukuk kurallarına dayanırsa her milli değer aynı zamanda global bir değere de dönüşür.

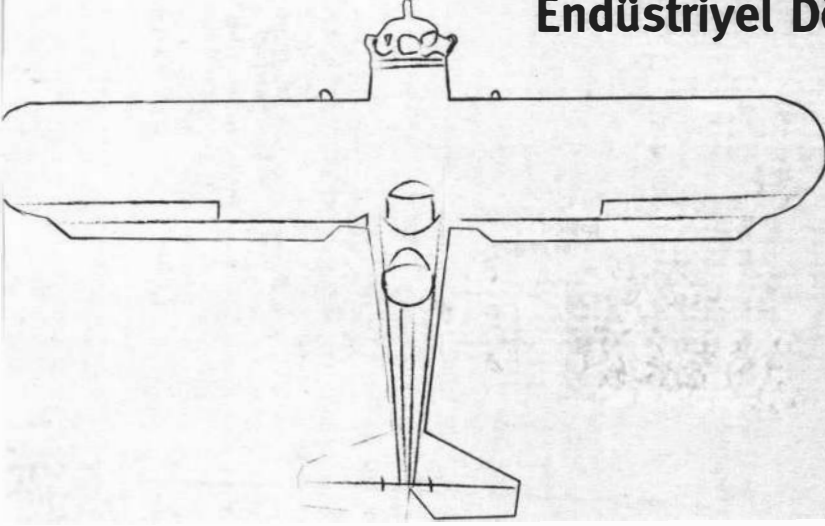
2 Aynı dönemde Orfeon ve Orfeos plaklarını satan satıcılara sorsak herhalde onlar da “Almansa...” diyecektir. Zira elimize geçen ya da koleksiyonerlerde gördüğümüz birçok Orfeon marka plağın üzerinde, mesela etikete göre sözlü eserse “saz eseri” notunun düşüldüğünü ya da doğru etiket numarasının elle yazıldığını görmek hayli ilginç bir deneyimdi. Öyle ki bazı koleksiyonerlerdeki plaklar için “hiçbir matriks numarasına uymuyor, eseri icra edenlere bakılırsa Tanburi Cemil Bey olma ihtimali zayıf” gibi notlarla karşılaşmak aslında ortada ne kadar büyük bir karmaşanın olduğunu da anlamamızı sağladı.

KAYNAKÇA

- Mes'ud Cemil (2016). *Tanburi Cemil'in Hayatı*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Sönmez, S. (2010). *İstanbul'un 100 Ailesi*. İstanbul: İstanbul Kültür A.Ş. Yayınları.
- Ünlü, C. (2016). *Git Zaman Gel Zaman - Fonograf, Gramofon, Taş Plak*. İstanbul: Pan Kitabevi.
- Ünlü, C. ve Filiz, A. Ş. (2016). "Tanburi Cemil Bey Külliyyatı", İstanbul: Kalan Müzik.
- Yılmaz, Z. (2015). *Tanbûri Cemil Bey*. İstanbul: Çağlar Mûsikî Yayınları.

YEDİNCİ KISIM

Endüstriyel Dönüşüm Sürecinde Yerli Üretim

Türkiye’nin Küresel Rekabet Gücünün Arttırılmasında Eğitim 4.0 Önemi

R. FUNDA BARBAROS

2011 yılı başlarından itibaren “Sanayi 4.0” terimi, bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygın olarak imalat sanayi alt sektörlerinde kullanılması sonucu ortaya çıkan büyük değişimi ifade etme amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Çok kısa süre içinde bu kod, günümüz teknolojilerinde yaşanan hızlı değişimlerden etkilenen pek çok alana da (Çalışma 4.0 veya Sağlık 4.0 gibi) uygulanmış ve eğitim alanında da kullanılmaya başlanmıştır. Eğitim 4.0; genel olarak yaşanan değişikliklere uyarlanma ve eğitimin gelecekteki zorluklarla başa çıkacak şekilde yeniden tasarlama çabalarını ifade etmektedir.

Günümüz dünyasının tanımlanmasında üzerinde uzlaşa sağlanan en önemli kavramlar, belirsizlik ve karmaşıklıktır. Bu karmaşık dünyada “başarılı” olmanın yolu elbette hâlâ standartlaştırılmış bilgidir. Bu bilgidir. Ancak bu yeterli olmamaktadır. Kaotik süreçlerle baş etmenin yolu, karmaşıklığın karşısında çeşitliliğin olmasıyla mümkün olacaktır. Kitlesel düzeyde, standartlaştırılmış eğitim yerini bireysel öğrenme süreçlerine bırakmaktadır ve bu durum yaygınlaştıkça eğitimin içeriğinde ve kapsamında çeşitlilik artmaktadır. Öğrencilerin sürekli edindikleri bilgiyi yeniden ve yeniden tasarlanan dünyaya entegre edebilmeleri için çalışma alanları giderek daha çok disiplinler arası hale gelmektedir.

Son 500 yıldır üretim sistemlerinde yaşanan teknolojik sıçramalarla birlikte ortaya çıkan iktisadi ve toplumsal dönüşümler; siyasal alandan sağlığa, kültürel yapıdan eğitime kadar her yerde değişime ve yeni yaklaşımlara yol açmaktadır. Her değişim kendine özgü yapıları, kurumları ve politikaları oluşturmaktadır. Ülkeler arasındaki gelişim farklılıklarını, dünya genelindeki bu yeniden yapılanmaya uyumlanma derecesi ile de anlamak mümkündür. Ekosistemde değişen şartlar, sistemi oluşturan tüm öğelerde (kişi ve gruplarda dahil) bu yeni yapıya göre varlığını koruma ve devam ettirme düzeyi ve niteliğinin değişmesine neden olmaktadır. Değişime uyarlanmak zorunludur; çemberin dışında kalınmaz. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin, değişen sisteme hangi noktada eklemlendiği önemlidir çünkü gelecek tasarımlarını ancak bu eklemlenme seviyesinde yapabileceklerdir.

2010'lu yılların başından itibaren gelişmiş ülkelerde gözlenen imalat sanayinin yeni çevriminin (Sanayi 4.0) yarattığı ihtiyaç doğrultusunda eğitimin amacı; öğrencilerin yetenekleri ve hayattaki bireysel amaçlarına ulaşmalarına olanak sağlamaya dönüşmüştür. Bu ülkeler bilgi toplumunun ardından yaratıcı toplum/akıllı toplum olarak adlandırılan yeni bir iktisadi ve toplumsal yapılanma içindedirler ve özellikle ihtiyaç duydukları nitelikli işgücünün hazırlanması için eğitim alanını, yaratıcı ve yenilikçi kapasiteye dönük olarak yenilemektedirler. Bu amaçla tartışılmaya başlanan ve “Eğitim 4.0” adı verilen yaklaşımla, hem gençlerin STEM¹ becerilerinin geliştirilmesi hem de kurumların dijital dönüşüme ayak uydurmalarına olanak hazırlamaya çalışmaktadırlar.

Dünya ölçeğinde neredeyse her yerde internet kullanımının sağladığı olanaklar ve olasılıklar, bilginin daha önce düşünemediğimiz boyutlarda yaygınlaşmasına neden olmuştur. Çok yakın bir gelecekte küresel işgücüne katılacak olan bireyler; otomatikleştirilmiş, sanallaştırılmış, ağa bağlı ve esnek bir çalışma ortamında başarılı olmak zorunda kalacaktır. Yaklaşık 10 yıl önce bilinmeyen “Sosyal Medya Yöneticisi”, “Blogger”, “Uygulama Tasarımcısı”, “Büyük Veri Analisti” gibi birçok meslek bugün artık oldukça yaygın ve popüler durumda. Aynı şekilde bundan 10 yıl sonra popüler olacak meslekler ise henüz ortaya çıkmadı. O halde günümüz öğrencilerinin, çoğu henüz icat edilmemiş meslekler alanında, küresel bir pazarda istihdam için rekabet etmeleri gerekecek. Bugünün lise düzeyindeki gençlerinin, 30-40 yıl sonra gereksizler (istihdam edilmelerine ihtiyaç duyulmayanlar) sınıfına dahil olmamaları için; hem politika yapımcıların ve eğitim alanını düzenleme yetkisine sahip kurumların hem de bireylerin kendilerinin, bilgi ve donanımlarını sürekli geliştirmeye odaklanmaları zorunlu görünmektedir. Yuval Noah Harari, “Yarının Kısa Bir Tarihi” adlı kitabında, algoritmaların, insansı robotların, yapay zekânın insanların yerini almakta olduğuna dikkat çekmektedir (Harari, 2016). Dolayısıyla, bugünden itibaren, doğrusal olmayan düşünme, sosyal ve kültürler arası beceriler, özyönetim ve yetkinlik gibi eğitim alanında henüz oldukça yeni beceriler ve yetkinlikler kazandırmayı amaçlayan bir eğitim sisteminin tasarlanması büyük önem taşımaktadır.

Bu nedenlerle bu yazı; 21. yüzyılın yeni sanayi dinamikleri çerçevesinde yeni bir küresel iş bölümü doğmaktadır dolayısıyla bir ülkenin günümüzde küresel ölçekte rekabet avantajının arttırılmasına yönelik uygulayacağı stratejilerin içinde en önemli faktörlerden biri olan eğitim konusuna odaklanmıştır.

EĞİTİMDE DÖNÜŞÜM

Eğitimde dönüşümün tarihsel bağlamını ortaya koymak için şu soruyla başlayalım: “Kapitalizm öncesi toplumlarda eğitim ne anlama geliyordu?” Avcı ve toplayıcılık döneminde; genellikle yaşamsal önemde kurallar ve bilgilerin nesilden nesile sözlü aktarımı söz konusuydu. Kabilenin hayatta kalmayı başarmış! en yaşlısı genç üyelere bu bilgileri aktarmakla görevliydi. İnsanlık tarihinin oldukça uzun bir dönemini kapsayan bu süreçte özellikle anneannelerin kız torunlarına ak-

1 Fen, Teknoloji, Mühendislik, Matematik.

tardığı toplayıcılık bilgisi günümüz bilgi birikimi açısından önemli bir yer tutmaktadır. Bu kısıtlı alanda, seçili kişilere aktarılan bilgilerin izini sürmek neredeyse imkânsızdır. Bu nedenle eğitim tarihi genelde yazının icadı ile başlatılmaktadır. Tarım yapan toplumlarla birlikte ortaya çıkan yazı ile birlikte, organize edilmiş/sınıflanmış bilginin aktarılması ve kümülatif bilgi birikiminin seçilmiş gruplara (genellikle dinsel) küçük bir azınlık eğitimci tarafından öğretilmesi mümkün olmuştur. Bu dönemde Mısırlılar, Çinliler, Hintliler ve Yunanlılar bu tarz eğitimin sürdürülmesinde etkili olmuştur. Bu çağda, öğretmen/öğrenci ilişkisi bağlamında; ilgilenilen konular, uygulanan yöntemler ve bilginin paylaşımı konusu oldukça sıkı bir şekilde denetleniyordu. Henüz mürekkep ve kâğıt olmadığı için bilgi tabletlere yazılıyor ve korunabildiği ölçüde var olan tarım, geometri, kimya ve tıp bilgileri gelecek kuşaklar için saklanıyordu. Bu dönem yaklaşık 3.000-4.000 yıl sürmüştür. Bu uzun dönemde eğitilmiş insan sayısı, eğitim kurumlarının azlığı ve öğrenme tekniklerinin zorluğu nedeniyle oldukça azdı ve gerek teknik gerekse ahlaki/felsefi bilgiler seçilmiş bireyler tarafından yine seçili bireylere aktarılabilirdi. Doğa ve toplum konusunda bilgi birikimi artmakla birlikte bilgi yaygın değildi.

M.Ö. 400'lerden M.S.500'lere kadar yaklaşık 1.000 yıl süren antik dönemde ise, bilgi yine seçilmiş bireylerle kısıtlı olarak, kütüphanelerde papirüsler halinde saklanıyor ve felsefe merkezli bir doğayı ve varoluşu anlama çabası (eğitim) günümüz “okul”larına benzeyen (genellikle tapınak) bir aktarım mekanizmasıyla yürütülüyordu. Bu yıllardan itibaren insanın “eğitimi” önemsenmeye başlanmıştır denilebilir. Bu dönemde eğitim alma şansına kavuşmuş bireylere daha çok doğa kanunlarını anlama, toplumun bir arada yaşama kurallarının geliştirilmesi, özellikle tıp ve astronomi konusunda bilgi aktarılıyordu. Okuma yazma oranları çok düşük olduğu için bilgi birikiminin gelecek nesillere aktarılması işi, yine çok sınırlı alanlarda çok katı kurallarla işleyen bir hiyerarşi içinde (teknik beceri ve bilgi de dahil) gerçekleşebiliyordu.

M.S. 500'lerden M.S. 1500'lü yıllara kadar geçen 1.000 yıllık Orta Çağ döneminde, Batı toplumlarında bilgi aktarımı sadece kiliselerde, dinsel odaklı olarak yürütülmüştür. Doğu toplumlarında özellikle İslam uygarlığının geliştiği bölgelerde ise, antik Yunan'dan alınan temel bilimler ve felsefe birikimi; matematik, kimya, tıp, astronomi alanlarında yeni bilgiler ve keşiflerle oldukça ileri bir seviyeye taşınmıştır. İslam toplumlarında da eğitim kurumları sadece medreseler idi ve bu okullarda seçili bireyler eğitim görüyordu.² Gerek Batı'da gerekse Doğu'da eğitilmiş insan sayısı oldukça azdı ve bu küçük azınlık genellikle dinsel kurumlarda ve devlet yönetiminde yer almaktaydı. Geniş kitleler için okuma-yazma öğrenme olanakları yok denecek kadar azdı. Bu nedenle bireylerin mesleki becerileri ancak loncalarda, liyakate dayalı olarak ve genellikle bir ömür süren öğrenme sonucunda ediniliyor ve teknik bilgi büyük ölçüde değişikliğe uğramaksızın gelecek nesillere aktarılabilirdi.

M.S. 1500'lerden itibaren 1970'li yıllara kadar, yaklaşık 500 yıllık bir dönemde, Batılı toplumlarda yaşanan kapitalist dönüşüm; iktisadi ve sosyal yapının değişmesinin yanı sıra modern

² Bu konuda detaylı bilgi için, Prof. Dr. Fuat Sezgin'in çalışmaları çok yararlı bilgiler içermektedir.

bilimlerin ve “bilim insanı” mesleğinin ortaya çıkışıyla birlikte, eğitim konusunda da oldukça radikal değişimlere yol açmıştır. Öncelikle, eğitim; seçili kişilere özel olmaktan çıkmış (ama yine de ne yazık ki çok yakın zamanlara kadar neredeyse sadece erkeklere yönelik kalmıştır!), deneme-sınama-yanılma (yanlışlanma) yöntemi bilgi edinmenin temel yolu haline gelmiş, “okul”lar bu tanımlanmış/standartlaştırılmış/sınıflanmış bilginin aktarım merkezi olarak sivil alana açılmıştır. Gerek öğretmenler gerekse öğrenenler, önceden kuralları belirlenmiş çerçevede olmak üzere, eğitimi alma/verme serbestisine kavuşmuşlardır. Ancak yine de bu değişimin yaşandığı Batılı toplumlar da dahil olmak üzere dünya genelinde okuma-yazma bilen insan sayısı oldukça düşük kalmıştır. (İngiltere’de 1640’larda okuma-yazma bilen erkeklerin oranı % 30 iken 18. Yüzyıl ortalarında % 60, 1900 başlarında % 95 olmuştur.) 1500’lü yıllarda İngiltere’de okuma-yazma bilmeyenlerin oranı erkeklerde % 90, kadınlarda % 99 iken 20. yüzyıl başlarında bu oran tam tersine dönebilmiştir.³ Bu kitlesel eğitim çabalarının bir sonucudur. Ticaret kapitalizminden sanayi kapitalizmine geçişin yaşandığı 1700’lü yıllardan itibaren, ayrı bilim dallarında uzmanlaşmış okullar; artık sanayinin ihtiyaç duyduğu nitelikte işgücünün yetiştirilmesi, gençlere mesleki beceri kazandırılması ve dolayısıyla istihdam edilmelerinin sağlanması amacını taşımaya başlamıştır. Özellikle seri üretime geçildikten sonra (20.yy. başı), standartlaştırılmış bilgi mesleki beceri ile bir tutulmuş ve az çok günümüze kadar süren sınav sistemlerine geçilmiştir. Sınavlar sonucu elde edilen diploma bir anlamda iş garantisi haline gelmiştir. Geniş kitlelerin okuma-yazma ve temel işlem becerilerinin geliştirilmesine yönelik bu yapılanmada, eğitimciler ve eğitimcileri eğiten akademiler uzmanlık alanlarına sıkışmış ve doğayı ve varoluşu bütünlük içinde kavrama çabasını terk etmişlerdir. Bu dönemin sonuna kadar eğitimciler toplumsal saygınlıklarını büyük ölçüde korumuşlardır.

1970’li yıllar ile 2000’li yıllar arasındaki 30 yıllık dönemde⁴, bilgisayarlar ve daha sonra internetin ortaya çıkmasıyla birlikte eğitim okullara sıkışmaktan çıkmış, bir eğitimciye bağlı kalmadan, kendi kendine öğrenme olanakları daha önce hayal edemeyeceğimiz ölçülerde genişlemiştir. Artık bilginin bizatihi kendisi toplumsal dönüşümün odağında yer almaktadır ve bilgi birikimi teknolojiye ayrılmaz hale gelmiştir. İktisadi, kültürel ve sosyal alanda küreselleşen dünyada, öğrencilik te uluslararası boyuta taşınmış, çok uluslu ortak eğitim programları (Erasmus, Sokrates, Farabi gibi) yaygınlaşmıştır. Başta üniversiteler olmak üzere tüm eğitim kurumları yenilik yaratma kapasitelerinin artırılması için yeniden yapılandırılmış, eğitimciler birer teknik uzmana dönüşmüş, eğitim bir kamusal mesele olmaktan çıkarak özelleştirilmiştir. Bu dönemin sonunda eğitimcilerin statüsü önceki dönemlere göre oldukça aşınmıştır.

2000’li yıllarda itibaren günümüze kadar ise, eğitim alanında yeni bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. İlk önce ABD’de, daha sonra ileri teknolojiye dayalı sanayi alt yapısını geliştirmiş olduğu diğer ülkelerde; Fen (Science), Teknoloji (Technology), Mühendislik (Engineering), Matematik

3 Bu erken dönemler için okuma-yazma oranı tespiti, evlilik esnasında imza atanlar olarak hesaplanmıştır. Bu konu ile ilgili bkz. Mitch, D. (2004) “Education and Skill of the British Labour Force,” Ed: Roderick Floud and Paul Johnson, *The Cambridge Economic History of Modern Britain, Vol.1, Industrialisation, 1700-1860*, Cambridge: Cambridge University Press.

4 Görüldüğü gibi, dönüşüm süreleri giderek kısalmaktadır.

(Mathematics), disiplinlerinin birbiriyle bağlantılı şekilde ele alındığı bu yeni yaklaşım kısaca STEM olarak tanımlanmaktadır.⁵ STEM alanlarında eğitim yapılan bölümlerde; öğrencilerin araştırma ve sorgulama yeteneklerinin geliştirilmesi ve problem çözme becerileri kazanabilmelerine öncelik verilmektedir. Mekân ve zaman bağlamında “okul” artık her yerdir.

SANAYİDE DÖNÜŞÜM

Sanayi Devrimi ile birlikte ortaya çıkan teknolojik ilerlemeler, günümüze kadar dört aşamada (çevrim) gerçekleştirilmiştir. Bunlardan birincisi; 1784-1870 arasında mekanik üretimin gerçekleşmesinde su ve buhar gücünün kullanılması, ikincisi; 1870-1969 seri üretime geçilmesi ve elektrik enerjisi kullanımı, 1970'lerden 2000'lere kadar olan üçüncüsünde elektronik ve bilgi teknolojileri uygulamalarıyla üretimde otomasyon sağlanmıştır. 2010'ların başlarından itibaren Sanayi Devrimi'nin dördüncü çevrimine geçildiği kabul edilmektedir. Sanayi devriminin 4. aşaması, bilim ve teknolojiye bağlı olarak gelişmektedir ve hâlâ devam eden bir süreçtir. Sürecin genel özelliği, Siber Fiziksel Üretim Sistemleri (Cyber-Physical Production Systems- CPPSs) ile tanımlanmaktadır. Bu tanım iki alt tanıma içermektedir. Biri, Siber Fizik Sistemler yani, internet üzerinden veri erişim ve veri işleme hizmetleri ile fiziksel dünya ile sanal dünyayı birleştiren sistemler diğeri ise, Siber Fiziksel Üretim Sistemleri yani, bilgisayar biliminin en yeni ve öngörülebilir ileri gelişmelerine dayanan bilgi ve iletişim teknolojileri ve sistemleridir. Sanayi 4.0 dönüşümünün merkezinde; akıllı fabrika, akıllı şebeke, akıllı lojistik ve akıllı ev ve binalar gibi akıllı altyapılar arasında internet üzerinden kurulan ara yüzler (makineler arası network) yer almaktadır. İş ve sosyal ağlar (business web and social web) arasında giderek artan etkileşim, Sanayi 4.0 dijital dönüşümünde çok önemli bir yere sahiptir. Tüm bu ağlar arası iletişim ve etkileşim, sanayi 4.0 tarafından sağlanan her şeyin interneti (hizmetlerin, verilerin ve insanların) ile mümkün kılınmakta ve bu durum gelecekte ortaya çıkacak devasa değişimleri hazırlamaktadır.

Dünya ekonomisinde, 90'lı yıllardan sonra yükselen piyasa ekonomilerinin dünya sanayi üretimi içindeki payı giderek artmış, üretim büyük ölçüde bu ülkelere kaymış ve en büyük 6 sanayi ülkesi; ABD, Japonya, Almanya, İtalya, İngiltere ve Fransa'nın dünya imalat sanayi katma değeri içindeki payları gerilemiştir. Oysa şimdi başta Almanya ve ABD gibi geleneksel sanayi ekonomileri olmak üzere gelişmiş ülkeler; 4. Sanayi Devrimi'nin getirdiği olanaklar sayesinde, üretimin düşük ücretli ülkelere taşınması eğiliminin tersine daha çok Avrupa ve Kuzey Amerika'ya dönmesini ve böylece küresel rekabet avantajlarının artmasını beklemektedirler.

Sanayi 4.0 döneminde (önümüzdeki 30 yılı kapsayacağı tahmin edilebilir) yukarıda kısaca sözü edilen bu sistemlerin; yaygınlaşması, daha hızlı, esnek ve verimli süreçlerin oluşturulması ve daha yüksek kalitedeki malları, daha düşük maliyetle üretme olanaklarını arttırmaları beklenmektedir. Sanayi 4.0 dönüşümü, ortaya çıkaracağı finansal kazancın yanı sıra, işgücü profilinde yaratacağı değişiklikler ve tetikleyeceği dev yatırımlar ile yeni bir dönemi yapılanmayı getirmek-

5 Son yıllarda, sanatın (Art) da bu disiplinlere dâhil edilmesiyle “STEM+A” olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

tedir. Yani, kazanılan maliyet avantajı sonucunda, küresel rekabet gücü dengesinde, Sanayi 4.0 teknolojilerini benimseyen ülkeler lehinde bir değişim olacağı açıktır.

EĞİTİM 4.0

Her düzeydeki akademik eğitimin, “istihdam edilebilirlik” ile sonuçlanan mesleki yönelime odaklanması doğaldır. Ancak geçmişe göre daha hızlı bir şekilde ortaya çıkan yeni meslekler, göreceli olarak istikrarlı profesyonel profillerin yaratılmasında aksaklıklara neden olmaktadır. Buna çare olarak ileri sürülen yaşam boyu öğrenmenin gerekliliği artık tüm toplumlar tarafından benimsenmiştir fakat öğrencilerini bu geleceğe hazırlamaya dönük dönüşümler konusunda her toplum aynı dinamizmi göster(e)memektedir.

Günümüz dünyasında artık, bilgi kadar liderlik, işbirliği, yaratıcılık, dijital okuryazarlık, etkili iletişim, duysal zeka, girişimcilik, küresel vatandaşlık, takım çalışması ve problem çözebilme kabiliyeti gibi nitelikler temel öğrenme kazanımı kabul edilmektedir. Bu yeni öğrenme biçiminde, elbette öğrencilerin analitik düşünme yetenekleri geliştirilirken aynı zamanda, doğaya ve tüm canlılığa karşı sorumluluk anlayışının kazandırılması, her kültürün binlerce yılda biriktirdiği kültürel mirasın karşılıklı paylaşımı, yeniliklere uyumlanma esnekliği, yeni gelişen (henüz bilmediğimiz!) teknolojilerin tasarımı/üretimi/günlük hayatta kullanımı konusunda sürekli öğrenen bireyler “eğitimli” kabul edilmektedir. Yani hangi yaşta olursa olsun 21. Yüzyıl insanının eleştirel, yaratıcı ve analitik zekasının ortaya çıkarılması ve geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Eğitim 4.0 yaklaşımının, okulöncesi, ilköğretim, ortaöğretim, yükseköğretim ve yaşam boyu öğretim de olmak üzere çok geniş bir perspektifte birbirleriyle entegre ve etkileşimli olarak düşünülmesi, planlanması, tasarlanması ve uygulanması gereklidir. Örneğin; eğitim 4.0 yaklaşımında, eğitim seviyesini ölçmek için uygulanan standart testler ve sınavlar faydasızdır (genel yapısal bilgi ve metodolojik becerilerin olduğu dersler hariç). Elbette öğrencinin performansının incelenmesi gereklidir ama bunun yolu artık her bireyin kendi öğrenme sürecinin yansıması, kolektif öğrenme sürecine katkıları (örneğin, arkadaşlarının geri bildirimlerine dayanarak), öğrenciler ve öğretim görevlilerinin gözlemleri gibi yöntemlerle gerçekleşmek durumundadır. Çünkü öğrencilerin ihtiyaç duyduğu bilgiler bol ve her yerde mevcuttur (kitaplar, makaleler, arama motorları, bloglar vb.). Ancak öğrencilerin neredeyse sonsuz dijital bilgi dünyasında “ayırt etme” becerisinin geliştirilebilmesi için, eğitimcinin/kolaylaştırıcının/odaklayıcının (insan olması gerekmez) deneyim ve analizlerine hâlâ ihtiyaçları vardır.

Bu nedenle eğitim içeriğine WWW’nin entegre edilmesi gereklidir. Burada en önemli sorunlardan biri, mevcut bilginin güvenilir olması konusudur. Eğitimcilerin bu noktada ciddi bir katkı sağlamaları beklenebilir; eğitimcilerin sahip olduğu meta-bilgi ve metodolojik beceriler sayesinde edindikleri deneyimle güvenilir bilgi kaynaklarını ve öğrencilerine sunabilirler. Dönemin temel sloganı “E-öğrenme öldü. Yaşasın WE-öğrenme” olarak ortaya konulabilir ama unutulmaması ki; öğrenme aynı zamanda sosyal bir etkinliktir. Dolayısıyla, kampüslerin, sınıfların topluma açılması ve öğrencilerin bu alanları toplantılar ve karşılaşmalar için alternatif bir yer olarak kul-

lanmaya davet edilmesi, tartışma ve çapraz tozlaşma için bereketli bir sosyal ortam oluşturabilir. Bu tür etkinliklerde öğrencilerin, içinde yaşadıkları dünyayla doğrudan ilgili olan gerçek hayat problemleri konusunda tartışmalarını sağlamak çok önemlidir. Öğrenmeye duyulan heyecan, anlam, çeşitlilik, yoğun etkileşim için bu tarz öğrenme biçimlerine zorunlu katılım süresi kısaltılmalı bunun yerine etkili bir öğrenmenin gerçekleşmesi sağlanmalıdır. Araştırmalar göstermiştir ki, geleneksel ders anlatımı, aktif öğrenimden ortalama olarak daha az etkilidir. Ancak gerek işlenen dersler gerekse öğretim binalarının tasarımları hâlâ geleneksel (bire bir öğretme) tarzdadır. Oysa öğrenme ortamının bilişsel süreçler için önemli olduğu, öğrencilerin kendi çalışma alanlarını tasarlama ve düzenleme olanağına sahip olmaları, yaratıcı düşünceleri için olanaklar sunmaktadır (Wallner ve Wagner, 2016).

TÜRKİYE: BİR ÖNERİ⁶

21. yüzyılın ilk çeyreğinde eskilerin yerini yeni endüstriler alacaktır. Dünya genelinde en iyi üniversitelerde yetiştirilen binlerce uzman, bilim ve teknolojinin son eğilimlerini yaratmakla meşgulken, Türkiye'nin de gençlerini bu yeni iş alanlarına hazırlaması gereklidir. Aksi takdirde, küresel düzeyde sanayi 4.0 dönüşüm sürecine uyumlanmış ülkelerin üretim verimliliklerinde yaşanacak artışlar Türkiye'nin rekabet gücünü zayıflatabilecektir.

Türkiye sanayisi kısmen sanayi 4.0 teknolojilerini kapsayan bazı somut adımları hali hazırda atmıştır. Farklı ölçekte ve teknolojik açıdan farklı olgunluk düzeylerine sahip şirketlerde önemli uygulamalar hayata geçirilmektedir. Ancak bu sürecin sürdürülebilir büyüme ve küresel değer zincirinden daha fazla pay almaya doğru evrilebilmesi için; sanayi 4.0 teknolojilerini rahatlıkla uygulayabilecek seviyeye gelmiş olan, otomotiv, makine, beyaz eşya, tekstil, gıda ve kimya sanayilerine öncelik verilmesi gereklidir. Öncelikle bu sanayi ürünlerinin üretiminde verimlilik artışları ve hızlı büyüme sağlayacak sanayi 4.0 teknolojilerine geçişin başarılmaması için öncelikle işgücü profillerinde değişimin sağlanması kaçınılmazdır (TÜSİAD, 2016).

Türkiye'nin önüne koyduğu büyüme ve kalkınma vizyonuna bağlı olarak; eğitimin niteliğine, kapsamına ve öğretmen eğitimine yönelik bir reform sürecinin gerekliliği açıktır. Bugün verilen eğitim, yarın ekonomimizi, geleceğimizi belirleyen temel unsurlardan biridir. Eğitim reformu gibi genel sistemi ve müfredatı değiştirecek bir değişime zaman içinde geçilebilir ama bu oldukça kapsamlı bir süreçtir ve elbette toplumun tüm kesimlerini kapsayan geniş bir mutabakatı gerektirmektedir. Dolayısıyla, kısa dönemde öncelikli alanlar belirleyerek zaman içinde dar kapsamlı başlayıp sonra genelleşen bir geçişin başarısı daha yüksek olabilir.

Uluslararası düzlemde yapılan pek çok değerlendirme, ülkemizin gençlerinin zorunlu eğitim sürecinde yeterli beceri seviyesine ulaşamadığını göstermektedir. Bu sorunu çözme amacıyla

⁶ Bu başlık büyük ölçüde şu çalışmadan yararlanılarak kaleme alınmıştır: Yüce, U. ve Barbaros R.F. (2016) "Türkiye'nin Küresel Rekabet Gücünün Arttırılması İçin İlk Adım: "S.4 Liselerinin Kurulması" Üzerine Bir Öneri", Mayıs 2016, Erişim Adresi: <http://www.ozetkitap.com/portfolio/items/turkiyenin-kuresel-rekabet-gucunun-arttirilmesi-icin-oneri-ugur-yuce-prof-dr-r-funda-barbaros/>

pek çok yol denenmiştir. Elbette eğitim yapımızda özellikle son 15 yılda önemli bir yol kat edilmiştir. Ayrıca Meslek Liseleri uygulamasının yaygınlaşması sağlanmış olmasına rağmen eğitimin sanayi 4.0 teknolojilerine erişimi sağlaması hedefi henüz uzak görünmektedir. Söz konusu teknolojilere uygun becerilerin geliştirilmesi ve ülkenin tekno-ekonomik gücünün küresel eğilimlere uyumlanması için; gençlerin hem orta öğretimde hem de üniversitede STEM alanlarına yönelmelerinin sağlanması zorunludur.

Mevcut ekonomik ve teknolojik gücün korunması ve geliştirilmesi için yeni teknoloji alanlarında eğitim görmüş ve yine bu alanlarda istihdam edilen işgücünün varlığı, ABD, Japonya, Güney Kore, Almanya ve Çin de üzerinden durulan en önemli konulardan biridir.⁷

Türkiye’de de orta öğretimden başlayarak eğitim içeriklerinin ve yükseköğretim programlarının; işgücünün sanayi 4.0 teknolojileri ile bağlantılı beceri ve yenilik yetkinliklerini arttıracak şekilde uyarlanması ve bu alandaki girişimci yaklaşımların güçlendirilmesi de gerekmektedir. Eğitimin, gençleri bu alanlarda, özellikle henüz ortaya çıkmamış iş alanları, henüz icat edilmemiş teknolojiler yaratmaya yönlendirecek şekilde planlanması gereklidir.

Eleştirel düşünme becerilerinin geliştirilmesi, yenilikçi ve etkileşimli bir eğitim anlayışının yaygınlaşması için; öğrenme ve öğretme süreçleri, öğretmen ve öğrencinin sınıftaki rolleri, öğretmenlerin pedagojik pratiklerinin geliştirilmesi, okul-işletme işbirliğinin geliştirilmesi gibi geniş bir perspektifte ele alınan bir oluşuma ihtiyaç vardır.

Bu alanlara özel geliştirilmiş “S.4 Liseleri” bu amaca hizmet etmek üzere hayata geçirilebilir. Bu ayrıcalıklarla donatılmış liseler, diğer okullarla rekabet etmeyecek aksine dayanışma (ortak programlar, sergiler, ödüllü yarışmalar vb.) içinde olacak şekilde ele alınmalıdır. Yani “S.4 Liseleri” eğitimde eşitlik ilkesini bozmayan ve zaman içinde tüm okulların aynı prensiplerle faaliyet göstereceği yeni eğitim anlayışının ilk örneklerini oluşturacaktır.⁸

“S.4 Liseleri” başlangıçta bir pilot proje olarak ele alınabilir. Türkiye’de, mevcut eğitim sisteminin, geleceğin bilim ve teknoloji düzeyine erişme konusundaki zorlukları aşmak üzere düzeltilmesine yönelik bu pilot uygulama, Türkiye’nin uluslararası bilim ve teknoloji sıralamalarına giren, en iyi 10 üniversitesinde (kamu ve özel dahil) başlatılmalıdır.⁹ “S.4 Liseleri”, bu üniversitelerin bünyesinde, fiziki olarak da kampüs alanlarında yer almalıdır. Çünkü bu liselerde verilecek fen bilimleri eğitiminde; üniversitenin geniş alt yapı olanakları, bilim/fen alanındaki ortaya çıkan yeni teorik bilgilere kolay erişim, kütüphanenin varlığı gibi dışsal faktörlerden faydalanılması için mekânsal yakınlık ve öğrenme ortamı büyük önem taşımaktadır.

7 ABD’de Beyaz Saray tarafından 2006 yılında başlatılan “The American Competitiveness Initiative” ve 2009 yılında açıklanan “Educate to Innovate” kampanyası, NASA’nın gençlere yönelik STEM programları, ABD’de önde gelen CEO’ların diğer paydaşlarla işbirliği içinde başlattığı “Change the Equation” girişimi, iş dünyası ve eğitim kuruluşlarının birlikteliğiyle başlatılan “STEM Education Coalition”, Avrupa’da gençlerin ilgisini STEM eğitimi ve kariyerlerine çekme konusunda eğitim bakanlıkları ve özel sektör ile çalışan “inGenious”, İngiltere’de özellikle STEM alanında öğretmenlere yönelik öğretim materyalleri ve çeşitli kaynaklar sunan “The National STEM Center” gibi örnekler bakılabilir.

8 Türkiye’de “S.4 Liselerinin Kurulmasını” içeren bu öneri, projenin genel hatlarını içermektedir. Uygulamaya konması durumunda ilgili uzmanların desteği ile detaylandırılabilir.

9 Bazı üniversiteler zaten bünyelerinde lise düzeyinde eğitim veren kurumları oluşturmuşlardır. Bu yapılardan yararlanılabilir.

Orta öğretimden itibaren sanayi 4.0 teknolojilerine yönelik eğitim veren bir müfredata sahip bir eğitimle birlikte ilerleyen ve işgücü piyasası hakkında bilgi sahibi olan bireyler yaratmayı hedefleyen “S.4 Liselerinde” yetiştirilen nitelikli işgücünün, piyasada etkin bir şekilde istihdamının da sağlanması gereklidir. Bunun için; başta otomotiv, makine, beyaz eşya, tekstil, gıda ve kimya sanayilerinde faaliyet gösteren büyük ölçekli işletmeler olmak üzere okul-işletme işbirliğinin gerçekleşmesi (ortak programlar, doğrudan uygulamalar, ihtiyaca göre şekillenen ders içerikleri gibi) ve bu işbirliğine üniversitelerin ilgili personelinin de desteğinin sağlanması mümkündür.

Üniversite ortamında; farklı disiplinlerden akademisyenlerle ve deneyimli eğitimcilerle, işletmelerden katılımcılarla öğrencilerin birlikte çalışacağı ve üreteceği “S.4 Liseleri” eğitim programının genel hedefi, öncelikle çok disiplinli bakış kazandırmak ve sonra öğrencilere kendi ilgi ve ihtiyaçları doğrultusunda kendi eğitim-öğretim programlarını şekillendirecekleri esnek bir yapı oluşturmak olmalıdır. Bu liseler, sadece fen, teknoloji, mühendislik ve matematik alanlarında eğitim yapan kurumlar olmamalı aynı zamanda sanat ve spor faaliyetlerine de geniş olarak yer verilmesine özen gösterilmelidir. Diğer başarılı ülke örnekleri göstermektedir ki, yaratıcı ve yeniliğe açık zihinlere sahip bireyler yetiştirmenin yolu mutlaka sanat ve/veya spor alanlarındaki başarıdan da geçmektedir.

Ayrıca unutulmamalıdır ki, dünyada iyi öğretmen yetiştirme sorununu halletmeyen hiçbir ülke eğitimde başarılı olamamıştır. Üniversite ortamında kurulan 10 adet pilot “S.4 Liselerinde” eğitim verecek öğretmenler, başlangıçta lisenin yer aldığı üniversitenin ilgili bölümlerinde çalışan akademisyenler (kursü başkanlarının önderliğinde oluşturulacak program kapsamında bölümün seçeceği yardımcı doçentler ve araştırma görevlileri) olmalıdır. Öğretmen eğitimcisi olacak akademisyenler ve deneyimli öğretmenler için de ‘öğretmen eğitimcisi yeterliliği’ aranmalıdır. “S.4 Liselerinde” çalışacak öğretmenlerin eğitimi programının tamamında, yaparak ve yaşayarak öğrenmeyi sağlayan yöntemler uygulanmalı ve bu eğitimleri yürütecek kadroların bu yöndeki bilgi ve becerilerini arttırmaları için mali ve teknik destek verilmelidir.

Eğitimcilerin akademik başarısı için de öğretmenlerin en azından alanda master (yüksek lisan) derecesine sahip olmaları özendirilmelidir. Bunun için, öğretmenlerin yabancı dil bilmeleri doğal olarak bir gerekliliktir. Ayrıca, eğitimde yüksek lisans veren programlar yeniden yapılandırılmalı ve mevcut öğretmenlere üniversiteler ve araştırma kurumlarıyla işbirliği yapılarak hizmet-içi mesleki eğitim sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Harari, Y.N. (2016). *Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi*. İstanbul: Kolektif Kitap.
- TÜSİAD (2016). Türkiye'nin Küresel Rekabetçiliği İçin Bir Gereklilik Olarak Sanayi 4.0, Gelişmekte Olan Ekonomi Perspektifi, Rapor, İstanbul ve TÜSİAD (2014) STEM Alanında Eğitim Almış İşgücüne Yönelik Talep ve Beklentiler Araştırması, Rapor, İstanbul.
- Wallner, T. ve Wagner, G. (2016). "Academic Education 4.0", International Conference on Education and New Developments, Conference Paper, Haziran 2016.

Beşerî Sermayemiz Rekabetçi ve Sürdürülebilir Yerli Üretime Hazır mı?

AYTEN AYŞEN KAYA

Dünyada yaşanan küreselleşme, teknolojik değişimler ve artan rekabet her alanda etkisini göstermektedir. Değişen ekonomik ve sosyal koşullar ile birlikte beşerî sermayenin (insan sermayesinin) ülkelerin ve bireylerin ekonomik başarısında öneminin gittikçe arttığı iktisatçılar ve birçok bilim insanı tarafından kabul edilmektedir (OECD, 2001: 17).

OECD (2001) beşerî sermaye kavramını “Kişisel, sosyal ve ekonomik refahın yaratılmasını kolaylaştıran bireylerde somutlaşan bilgi, beceri, yeterlilik ve nitelikler” olarak tanımlamaktadır. Beşerî sermaye ile ilgili bazı temel beceriler ve kişisel özellikler bulunmaktadır. Bunlar;

1. İletişim becerisi; Dinleme, konuşma, okuma ve yazma (her birinde yabancı dil yetkinliği dahil)
2. Sayısal beceri,
3. Kişisel yetenekler; Motivasyon/azim, “Öğrenmeyi öğrenme” ve öz-disiplin (kendi kendini yöneten öğrenme stratejileri dahil) ve ilgili etik değerlere yaşamdaki hedeflere dayanarak karar verme kapasitesi,
4. Kişilerarası beceriler; Takım çalışması ve liderlik,
5. Diğer beceriler ve özellikler; Bilgi ve iletişim teknolojisini kullanma olanağı, örtük bilgi (tacit knowledge), problem çözme (diğer becerilerinde gömülü olan) ile fiziksel özellikler ve yeteneklerdir (OECD, 2001: 18-19).

İnsanlara çağın gerektirdiği becerileri kazandırmanın ülkeler için önemi büyüktür. Yapılan hemen hemen tüm çalışmalarda ekonomik büyüme ile eğitim arasında çok güçlü bir ilişkinin olduğu kanıtlanmıştır. Beşeri sermaye bireyler için önemli olmakla birlikte ekonominin bütünü için üretken kapasitenin artırılması açısından da çok önemlidir. Bu nedenle bir ülkenin beşeri sermaye birikimi, uzun dönemli ekonomik başarısı açısından belirleyici olmaktadır. Bugünün

oldukça rekabetçi küresel bilgi ekonomisi çağında, bütün öğrencilerin yeni beceriler edinmeye her zamankinden daha fazla gereksinimleri olduğu söylenebilir. Bu nedenle Türkiye'nin yerli üretimini gerçekleştirmesi, sürdürebilmesi ve rekabetçi olabilmesi için öncelikle beşerî sermaye ile ilintili olan eğitim kalitesi ve işgücü niteliğinin incelenmesi gerektiğini düşünüyorum. Bu incelemeye önce uluslararası bilgi ve beceriyi ölçen göstergelerle başlayıp daha sonra dijitalleşme çağında bu alandaki mevcut durumumuza ve daha sonra da dünyada ne kadar rekabetçi olduğumuzla devam edeceğim.

OECD tarafından beşerî sermaye ve eğitimin kalitesi ölçmek için bazı testler yapılmaktadır. Burada bunlardan Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı'na (Programme for International Student Assessment/ PISA) ve Yetişkin Yeterliliklerinin Uluslararası Değerlendirilmesi Programı'na (PIAAC) yer verilecektir. PISA, 2000 yılından itibaren üçer yıllık dönemler itibarıyla yapılan 15 yaş grubu öğrencilerin okulda öğrendiği bilgi ve becerileri günlük yaşamda kullanabilme becerisini ölçen bir testtir. PIAAC ise, 16-65 yaş grubundaki yetişkinlerin temel bilgi işleme becerilerinin genel durumunu analiz eder. PIAAC, PISA'nın devamı olarak da değerlendirilebilir.

PISA testi sonuçları temel eğitim becerilerinin değerlendirilmesinde, PIAAC testi sonuçları yetişkinlerin becerilerinin değerlendirilmesinde ülkelerin insan gücünün niteliği hakkında önemli kanıtlar sunar. PISA en son 2015 yılında OECD ülkeleri ile birlikte 72 ülkenin öğrencilerini analiz etmiştir. Bu testin sonucuna göre ortalama öğrenci okur-yazarlık, matematik ve fen alanında OECD ortalaması 486 puandır. Japonya ortalama 529 puan ile en yüksek performans gösteren OECD ülkesi olmuştur. Ardından Estonya 524 puan, Kanada ve Finlandiya 523 puan ile Japonya'yı izlemektedirler. G. Kore'nin puanı 519'dur. En düşük performans gösteren OECD ülkesi, Meksika'nın ortalama puanı 416'dır (OECD, 2017a).

Türkiye 2003 yılından bu yana PISA'ya katılmaktadır. Bu yılların sonuçlarına kısaca baktığımızda, Türkiye'nin fen okuryazarlığı alanındaki ortalama puanları 2003 yılında 434 iken 2012 de 463'e yükselmiş ama 2015 de 38 puan düşerek 425 olmuştur. OECD ortalamasının 493 olduğu 2015 yılında Türkiye bu değer ile 72 ülke sıralamasında 54. sıradadır.

Türkiye'nin PISA matematik okuryazarlığı alanındaki, 2003'te ortalama puanı 423 iken 2012'de 448'e yükselmiş fakat 2015 yılında 420'e düşmüştür. Bu değer ile Türkiye 72 ülke arasında 50. sırada yer almıştır (OECD, 2017a). Okuma becerileri alanında ise, 2003'te 441 olan değer 2012'de 475'e yükselmiş iken 2015'te 47 puanlık düşüş ile 428 olmuştur. OECD ortalaması değeri 493'tür. Bu değer ile okuma becerileri alanında 50. sırada yer almaktayız (OECD, 2017a). Türkiye'nin 2003 yılından 2012 yılına kadar fen, matematik ve okuma becerilerindeki değerlendirmeler de her seferinde puanlarını az da olsa arttırmasına rağmen 2015 yılı sonuçları 2003 yılı sonuçlarının altında gerçekleşmiştir.

PIAAC, 16-65 yaş arası (yetişkin grup) nüfusun sözel, sayısal ve teknoloji zengin ortamlarda problem çözme becerilerini ölçmektedir (OECD, 2016a: 20). Çalışma çağındaki nüfusun sosyal ve profesyonel ortamlarındaki akademik becerilerini ölçen bu araştırma esasında eğitim sistemlerinin çıktılarının uzun dönemli bir değerlendirmesi yapılmaktadır. 2011 yılında başlayan

PIAAC uygulamasına Türkiye, 2014-2015 dönemini kapsayan ikinci tur çalışmalarına katılmıştır. Bu testin sonuçları ülkemizdeki yetişkin becerilerinin mevcut durumunun ortaya konulması açısından önemli kanıtlar sunmuştur. **Tablo 53.1**'de Türkiye ve önde gelen ülkeler için test sonuçları yer almaktadır (OECD, 2016a: 22). PIAAC değerlendirmesine göre Türkiye'de yetişkin nüfusun sözel beceriler, sayısal beceriler ve teknoloji yoğun ortamlarda problem çözme becerileri alanlarının her üçünde de OECD ortalamasının altında kaldığını göstermektedir. Tablonun son sütununda yer alan "Dijital ortamlarda bulunan bilgiye erişim, bilgiyi yorumlama ve analiz etme kapasitesi" olarak tanımlanan Teknolojiden Zengin Ortamda Sorun Çözme Becerilerinde, Türkiye'de yetişkinlerin (düzey 2 ve düzey 3'te / yüksek iki düzeyde) sadece % 8'i yeterlilik göstermiştir.

Ayrıca tabloda yer almayan en yüksek düzey olan Düzey 1'de ise sadece yetişkinlerin % 0,9'u başarılı olmuştur (OECD, 2016a). Bu göstergelyi özellikle açıklamamızın nedeni dijitalleşme çağında dijitalleşme seviyemizin gelişmesi için gerekli beşerî sermaye birikimimizin yeterli olmadığına vurgu yapmaktır.

Ülkelerin sürdürülebilir kalkınma göstergeleri içinde en çok başvurulacak göstergelerden birisi de eğitim düzeyidir. Özellikle en az lise mezunun ilgili çağ nüfusuna oranı ekonomik ve toplumsal kalkınma için çok önemli bir gösterge olarak kabul edilir.

OECD ülkelerinde ortalama olarak 25-64 yaş grubundaki yetişkinlerin yaklaşık % 74'ü lise eğitimini tamamlamıştır. Fakat bu oranın çok üstünde olan ülkeler de vardır. Örneğin, 25-64 yaş grubundaki yetişkinlerin lise eğitimlerini tamamlama oranları Japonya'da % 94, Kanada'da % 91, Finlandiya'da % 87, Hollanda'da % 76'dır. Türkiye'de ise % 39'dur. Diğer bir ifadeyle Türkiye'de yetişkinlerin % 61'i lise eğitimini tamamlamamıştır. Bu oran, OECD ülkeleri arasında

TABLO 53.1
Seçilmiş Ülkelerde Yetişkin Becerilerinin Uluslararası Değerlendirmesi (PIAAC)

Ülkeler	Sözel beceriler alanında ortalama değer	Sayısal beceriler alanında ortalama değer	Teknoloji zengin ortamda problem çözme becerileri 2. ve 3. düzeyde
Japonya	296	288	35
Finlandiya	288	282	42
İsveç	279	279	44
G. Kore	273	263	30
Almanya	270	272	36
ABD	270	253	31
Türkiye	227	219	8
OECD Ortalaması	268	263	31

Kaynak: OECD (2016), Skills Matter: Further Results from The Survey of Adult Skills, s. 22.

hemen hemen en düşük oranlarındandır (OECD, 2017a). Türkiye’de zorunlu temel eğitime katılım % 95 iken, tamamlama oranının bu kadar düşük olması, önemli bir okul terk etme sorunu olduğunu göstermektedir.

Ayrıca OECD, bir ülkenin yetişkin eğitim seviyesini, iki yıllık, dört yıllık veya mesleki eğitim şeklindeki bir tür yükseköğretimi tamamlamış olan, 25 ve 64 yaşları arasındaki yetişkin grubunun yüzdesi olarak hesaplamaktadır. Ortalama olarak OECD ülkelerinde 25-64 yaş grubundaki yetişkinlerin % 35,7 yükseköğretimlerini tamamlamışlardır. Yükseköğretim mezuniyet oranları, bir ülkenin gelecekteki işgücünün ileri düzeyde ve uzmanlaşmış bilgi ve beceri kazandırma kapasitesini göstermektedir (OECD, 2017b). **Tablo 53.2**, yükseköğretimde dünyanın en fazla mezun verdiği diğer bir ifade ile en eğitilmiş 10 ülkesini sunmaktadır.

OECD ülkeleri arasında en yüksek değere sahip olan Kanada, dünyanın en eğitilmiş ülkesi olarak kabul edilmektedir. Kanada’da yetişkinlerin % 56,27’si liseden sonra yükseköğretim türlerinden birinde eğitim almaktadır. Kanada’yı Japonya, İsrail ve Güney Kore gibi yüksek eğitilmiş ülkeler izlemektedir. Türkiye’nin 25-64 yaş arası eğitimini tamamlamış yetişkinlerin sadece % 19,4’ü üniversite mezunudur. Bu oran, % 35,7 olan OECD ortalama değerinin oldukça altındadır.

Dijital çağda ülkelerin dijitalleşmedeki farklılıklarını ve gelişmelerini görmek önemlidir. Birleşmiş Milletler Uluslararası Telekomünikasyon Birliği’nin (ITU), Bilgi Toplumu Ölçümü (Measuring Information Society Report) adlı raporu her yıl Bilgi ve İletişim Teknolojileri Gelişmişlik Endeksi’ni açıklamaktadır. BİT alanındaki gelişmeleri gözlemlemek ve ülkeler arasında karşılaştırma yapmak amacıyla 2009 yılından beri yayınlanan BİT Endeksi; BİT araçlarına erişim alt endeksi (sabit ve mobil telefon, bilgisayar, internet), kullanım alt endeksi (internet kullanma oranı, sabit geniş bant ve kablosuz geniş bant aboneliği) ve yetenek alt endeksi (ortalama okullaşma yılı, orta ve yüksek öğrenimde brüt okullaşma oranları) olmak üzere üç alt endeksten oluşmaktadır (ITU, 2017: 26-27). 176 ülkenin yer aldığı en son 2017 yılında yayımlanan Bilgi ve İletişim Teknolojileri Gelişmişlik Endeksi’nde ilk 10’da yer alan ülkeler sırasıyla İzlanda (8,98), Güney Kore (8,85), İsviçre (8,74), Danimarka (8,71), İngiltere (8,65), Hong-Kong/Çin (8,61), Hollanda

TABLO 53.2
Yetişkin (25-64) Yükseköğretim Düzeyi (2016)

Sıra	Ülkeler	Yüzde	Sıra	Ülkeler	Yüzde
1	Kanada	56,27	6	ABD	45,67
2	Japonya	50,50	7	Avustralya	43,74
3	İsrail	49,90	8	Finlandiya	43,60
4	G. Kore	46,86	9	Norveç	43,02
5	İngiltere	45,96	10	Lüksemburg	42,86

Kaynak: OECD, Education at a Glance 2017.

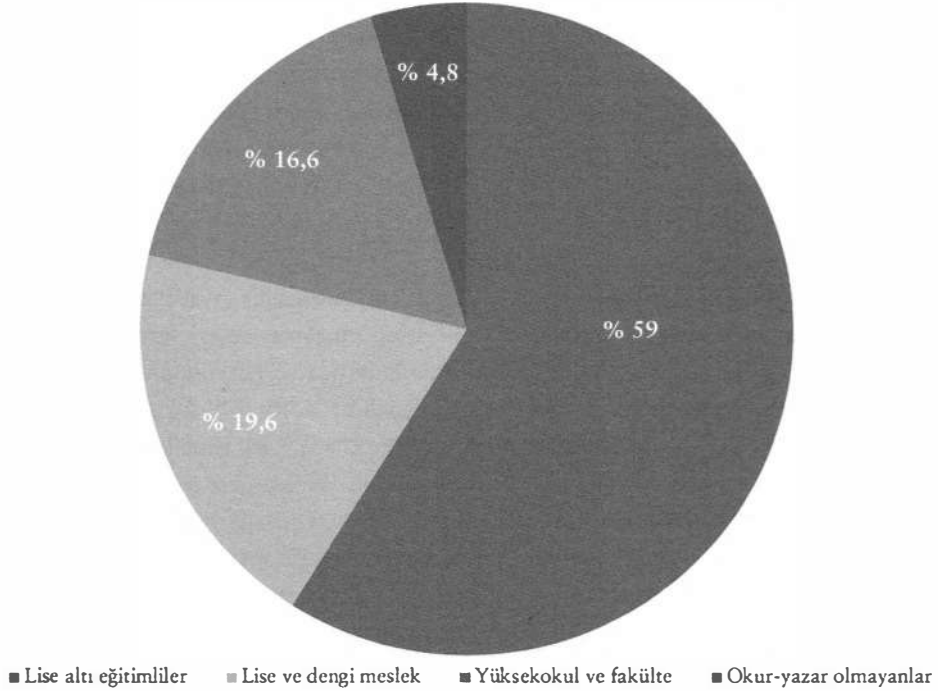
(8,49), Norveç (8,47), Lüksemburg (8,49) ve Japonya'dır (8,43). Türkiye 6,04 endeks değeri ile 176 ülke arasında 67. sıradadır. Türkiye'nin 2016 endeks değeri (5,66) olarak 72. sırada iken 2017'de 5 sıra yükselmiştir (ITU, 2017: 31).

Dünya Ekonomik Forumu'nun (World Economic Forum/WEF) yayımladığı Küresel Beşerî Sermaye Raporu'nda (2017) beşerî sermayeyi, insanların küresel ekonomik sistemde değer yaratmalarını sağlayan bilgi ve becerileri olarak tanımlıyor. Bu raporda yer alan Küresel Beşerî Sermaye Endeksi ise, bir ülkenin beşerî sermayesinin mevcut ve beklenen nüfusunun bütünsel bir değerlendirmesini hesaplamaktadır. Bu endeks, dört tematik boyutta (kapasite, etkinlik, gelişme ve know-how) ve beş farklı yaş grupları veya kuşakları arasında (0-14 yaş; 15-24 yaş; 25-54 yaş; 55-64 yaş; ve 65 yaş ve üzeri yaş) bir ülkenin tüm beşerî sermayesinin potansiyel profilini analiz etmektedir. 0 (en kötü) ile 100 (en iyi) arasında derecelendirmektedir (WEF, 2017: 3). 2017 yılında 130 ülkeyi kapsayan Küresel Beşerî Sermaye Endeksi ülkelerin beşerî sermayelerini ne kadar geliştirdikleri ile ilgili genel sıralamasında ilk sıralarda Norveç (77,12), Finlandiya (77,07), İsviçre (76,48), Amerika Birleşik Devletleri (74,84) ve Danimarka (74,40) gibi ülkeler ilk beş sırada yer alırken Türkiye (60,33) 75. sırada bulunmaktadır (WEF, 2017: 7-8). Endeks değerlerine göre bir ülkenin başarılı olabilmesi için yüzde 70 değerinin üzerinde olması gerekmektedir.

Ayrıca, Dünya Ekonomik Forumu tarafından her yıl yayımlanan diğer bir raporda Küresel Rekabet Raporu'dur. 2018 yılında yayınlanan Raporda ülkelerin rekabet gücü sıralamasında ilk kez yeni bir endeks temel alınmıştır. Küresel Rekabet Endeksi 4.0 (Global Competitiveness Index 4.0) olarak adlandırılan bu endeksin daha önceki endeksten yöntemsel ve kavramsal farklılıkları bulunmaktadır. Küresel Rekabet Raporu, 4. Sanayi Devrimi döneminde politika yapımcıların, iş dünyası liderlerinin ve dünyadaki diğer paydaşların ekonomik stratejilerini şekillendirmelerine yardımcı olmak için tasarlanmıştır. Endeks, etkinleştirici çevre (enabling environment), beşerî sermaye (human capital), piyasalar (markets) ve yenilikçi ekosistem (innovation ecosystem) olmak üzere dört ana bileşen ile 12 alt göstergeden oluşmaktadır. Bu raporun rekabet gücü genel sıralamasında yer alan 140 ülke arasında ilk on sırada ABD (85,6), Singapur (83,5), Almanya (82,8), İsviçre (82,6), Japonya (82,5), Hollanda (82,4), Hong Kong (82,3), İngiltere (82,0), İsveç (81,7) ve Danimarka (80,6) yer almıştır. Türkiye (61,6) ise 61. sıradadır. (WEF, 2018:xi).

Buraya kadar küresel ölçekte, seçilmiş bazı ülkelerle Türkiye'nin eğitim kalitesini, bilişim alanındaki durumunu ve rekabetçiliğini karşılaştırdık. Şimdi ise ulusal ölçekte Türkiye'de eğitim durumuna göre istihdamın dağılımına bakarak ekonomimizin durumu ile beşerî sermaye birikimimiz arasındaki ilişkiyi görebiliriz. **Grafik 53.1**'de görüldüğü gibi toplam istihdam içinde okur-yazar olmayanların oranı % 4,8 (1 milyon 147 bin kişi), lise altı eğitimlilerin oranı % 59 (14 milyon 224 bin kişi), lise ve dengi mesleki eğitimlilerin oranı % 19,6 (4 milyon 729 bin kişi) yüksekokul ve fakülte mezunlarının oranı % 16,6 (4 milyon 9 bin kişi) olarak gerçekleşmiştir. Diğer bir ifadeyle istihdam edilen işgücünün % 84,6'sının yüksekokul veya fakülte mezunu eğitim seviyesinin altındadır. (TÜİK, 2012)

GRAFİK 53.1
Türkiye’de Eğitim Durumuna Göre İstihdamın Dağılımı

Kaynak: TÜİK (2012), Hanehalkı İşgücü İstatistikleri 2011.

Bu durumda Türkiye’nin mevcut eğitim düzeyi ile özellikle yüksek katma değerli ürünlerin üretiminde başarı sağlaması oldukça güç görünmektedir. **Tablo 53.3**, bunu kanıtlayan veriler sunmaktadır.

Yüksek teknolojik ürünlerin 2017 yılı imalat sanayi ihracatı içindeki oranı % 3,7 ve orta-yüksek teknolojik ürünlerin oranı ise % 33,8’dir. Yüksek teknolojik ürünlerin imalat sanayi ürünleri ithalatı içindeki oranı ise % 14,8 ve orta-yüksek teknolojik ürünlerin oranı ise % 41,9 olmuştur (TÜİK, 2018). **Tablo 53.3**’ten de görüldüğü gibi yüksek teknolojik ürünlerimizin toplam ihracatımız içindeki payı çok düşüktür.

Küresel katma değer zinciri içinde yarattığımız değer artırılabilmesi için yüksek katma değerli ürünlere doğru yapısal dönüşüm yapmamız gerekmektedir. Yerli üretimi gerçekleştirmek ve küresel üretim zincirine yüksek teknoloji ürünlerimiz ile entegre olmamız için ithal edilen ürünler yerine yerli yüksek teknolojik ürünler üretmeliyiz. Yani bu ithalata bağımlılığımızı azaltacak üretim yapmamız demektir. Ayrıca Türkiye’nin 2017 yılında toplam ithalatı içinde ara mallar

TABLO 53.3
Teknoloji Yoğunluğuna Göre İmalat Sanayi Ürünleri İhracat ve İthalatı (2017)

İhracat	Yüzde	İthalat	Yüzde
Yüksek Teknoloji Ürünler	3,7	Yüksek Teknoloji Ürünler	14,8
Orta Yüksek Teknolojili Ürünler	33,8	Orta Yüksek Teknolojili Ürünler	41,9
Orta Düşük Teknolojili Ürünler	29,4	Orta Düşük Teknolojili Ürünler	31,5
Düşük Teknolojili Ürünler	33,1	Düşük Teknolojili Ürünler	11,9

Kaynak: TÜİK, Mayıs 2018 Dış Ticaret Haber Bülteni.

ithalatı % 76,7 iken ara mallar ihracatı ise % 46,7'dir (TÜİK, 2018). Bu ne demektir? Bir birim ürün üretmek için yaklaşık % 77 oranında ürün ithal etmemiz gerekmektedir. Dolayısıyla yüksek olan dışa bağımlılık oranımızı düşürmek için yerli üretime yönelmemiz gerekmektedir.

İmalat sanayimizin daha yüksek katma değerli bir yapıya doğru sıçrama yapmasını engelleyen en önemli faktörlerin; nitelikli insan gücü istihdamının yetersizliği ve eğitim sistemindeki kalite sorunu olarak tespit edebiliriz.

Başarılı ülke deneyimlerini örnek alarak bazı politika önerileri geliştirmek ve onunla yola çıkmak mümkündür. Ama Türkiye'nin eğitim ve beceri geliştirme ile ilgili 1920'lerde başlayan ve ayrıca 1940'lı yıllarda kurulan 1954'te kapatılan Köy Enstitüleri deneyimi vardır. Geliştirilen bu eğitim modeli ülkemizin kendi koşulları ve dinamiklerine uygun bir model idi. Bu modelin amacı ülkenin kalkınması ve sanayileşmesi için nitelikli insan gücü yetiştirmek ve onları çeşitli beceriler ile donatmaktır. Bu model aynı zamanda yerelden kalkınma modelidir ve geçmişte ülkenin ekonomik ve toplumsal gelişmesinde büyük sıçramalar yapmasına olanak sağlamıştır.

Bugün bu modeli aynen uygulamak elbette mümkün değildir. Koşullar değişmiştir. Ama bilgi ve beceri ile donatılmış, yaparak kullanarak öğrenme modeli bugün OECD gibi organizasyonların üye ülkelerine eğitim politikası önerisi olarak sunduğu ve PISA ve PIAAC gibi testlerle bu bilgi, beceri ve yeteneklerin ölçüldüğünü ve buna göre politika önerileri tavsiye ettiğini görmekteyiz. OECD ülkeleri, "21. yüzyıla öğrencilerimizi nasıl hazırlamalıyız?" sorusuna yanıt bulmaya çalışıyor. Bu ülkelerin çoğunda ilk ve orta öğretim programlarında, problem çözme, yaratıcılık ve sosyal becerilere daha fazla ağırlık verilmesine rağmen hâlâ eğitim programlarını çağın gelişimine paralel olarak geliştirmek için çaba göstermektedirler (OECD, 2017b).

Katma değeri yüksek yerli ileri teknoloji üretilen ürünlerin üretim için temel çıkış noktamızın, eğitim ve bilişim alanında gelişmelerin izlenmesi ve geliştirilmesi, ona uygun kurumsal yapının oluşturulması olarak belirleyebiliriz. Ülkemizin tarihine baktığımızda çeşitli alanlarda birçok başarılı buluşlar yapılmış ve bunlar üretime geçmiştir fakat sürdürülememiştir. Buradaki sorun nedir diye üzerinde düşünmemiz gerekmektedir. Yeni ürünleri hayata geçirecek ve sürekli iyileştirmelerle teknoloji düzeyini yükseltecek, sürdürülebilir ve rekabetçi ürünler üretecek beşerî sermaye birikimi yetersizliği olabilir mi?

Dünya Ekonomik Forumu (WEF), 2016 yılında İşlerin Geleceği (The Future of Jobs) adlı rapor yayımlamıştır. İşlerin geleceğini ve 2020 yılına kadar küresel istihdamdaki değişim hızını araştıran bu raporda, bugün ilköğretim okuluna giden çocukların % 65'inin, henüz mevcut olmayan tamamen yeni iş türlerinden birinde çalışacağı belirtilmiştir (WEF, 2016: 3). Ayrıca bu rapor, beşerî sermayenin beceri ve özellikleri ile ilgili tespitlerde de bulunmuştur. Örneğin ikna etme, duygusal zekâ ve başkalarına öğretme gibi sosyal becerilerin, bilişsel yeteneklerin (yaratıcılık ve matematiksel akıl yürütme gibi) ve süreç becerilerinin (aktif dinleme ve eleştirel düşünme gibi) birçok endüstri için temel beceri gereksinimleri olarak çok daha önemli olacağı belirtilmiştir. (WEF, 2016: 22-23). Yaratıcı yıkım sanayi kesiminde başta olmak üzere işgücü piyasalarında ve birçok alanda etkili olmaktadır. 4. Sanayi Devrimi'nin teknolojik değişim ve gelişmeleriyle veya Toplum 5.0'ın teknolojiyi üreten ve kullanan insana odaklanan yaklaşımıyla yeniden şekillenen dünyaya uyum sağlayacak sanayileşme modeline ve dolayısıyla yeni işler için yeni becerilerle donatılmış beşerî sermayeye ihtiyacımız her zamankinden daha fazla olacaktır.

Artık dünya ekonomisine bakıldığında dijitalleşmenin gittikçe arttığı durumda geleneksel sektörlerde sanayileşmeyi sürdürmek imkânsız hale gelmiştir. Bugüne kadar yapılanlar ile Türkiye düşük, orta düşük ve orta yüksek teknoloji ürün üretiminde sıkışmıştır. Son yıllarda kamu otoriteleri sanayide dijital dönüşümü ve yerli üretimi özendirmek için bazı girişimlerde bulunmaktadır. Türkiye'nin 2023 yılında dünyanın en büyük on ekonomisinden biri olma hedefi dikkate alındığında bunun için yapısal değişimlerin çok daha hızlı yapılması gerekiyor, aksi takdirde dünyadaki teknolojik değişimin yarattığı fırsatları nasıl yakalayabiliriz? Acaba yaratıcı ve nitelikli insan gücünü yetiştirmede geç mi kalıyoruz? Türkiye'de çalışabilecek yaştaki (15-64) nüfusun 2020 yılına kadar artacağı ve toplam nüfusun % 68'ine ulaşacağı da dikkate alındığında konunun ciddiyeti daha fazla ortaya çıkmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2014: 70). İster ekonomik büyüme ve kalkınmanın gerektirdiği beşerî sermayeyi oluşturmak, ister bilgi toplumunun gerektirdiği araştırıcı ve yaratıcı insan gücünü yetiştirmek açısından bakılsın, eğitim, her ülkenin 21. yüzyılın küreselleşme sürecinde ayakta kalması ve rekabet edebilmesi için önem vermesi gereken önceliklerin en başında yer almalıdır (Han ve Kaya, 2015: 116).

Devletin yerli yüksek teknoloji üretimini destekleyecek bölgesel kalkınma, sanayi ve yatırım politikası ile üretim için gerekli olan nitelikli ve yaratıcı insan gücünü geliştirecek eğitim politikası ve bilim, teknoloji ve yenilik politikası ile entegre bütüncül politikalar oluşturması önem kazanmaktadır. Kısaca teknolojiye ilerlemeler sanayinin dönüşümünü sağlarken aynı zamanda çalışanlardan beklenen becerileri de değiştirmektedir. Mevcut bilgi ve becerileri zamana uygun olarak değiştirmek ve geliştirmek için eğitimin kalitesini artırmak ve bilişim alanında insan gücünü yetiştirmek gerekiyor.

Türkiye, bu günkü küresel rekabet ortamına uyum sağlayabilmesi için yüksek teknoloji ve yüksek katma değerli ürünlere yönelmelidir. Küresel rekabet endeksi sıralamalarında ilk 10'a giren ülkelerin hepsinde yukarıda sözünü ettiğimiz PISA, PIAAC, BİT ve Küresel Rekabet Endeksi

Öncelikle yetişkin yaş grubunun (16-65) bir ülkenin rekabetçi ve sürdürülebilir gelişmesini sağlayacak iş gücü olduğunu düşünerek işbaşında eğitim ve hayat boyu öğrenmenin ne kadar önemli olduğunu da vurgulamamız gerekir. Ülkemizin dijital çağa uyum sağlama sorununu ve sıkışıp kaldığı orta gelir tuzağını aşmasının en önemli belirleyicisi, bu yaş grubunun eğitim düzeyi ve kalitesinin yükseltilmesi olacaktır.

Han E. ve A. A. Kaya (2015). *Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

International Telecommunications Union (ITU) (2017). Measuring the Information Society Report 2017, Volume 1, ICT Development Index 2017, Erişim Adresi: <https://www.itu.int/net4/ITU-D/idi/2017/index.html>, Erişim Tarihi: 15.06.2018.

Rekabet Forumu (REF) (2017). Dünya Ekonomik Forumu, Küresel Rekabetçilik Raporu 2017-2018, TÜSAİD ve Sabancı Üniversitesi, Eylül. Erişim Tarihi: <https://ref.sabanciuniv.edu/tr/content/d%3C%BCnya-ekonomik-forumu-k%3C%BCresel-rekabet%3C%A7ilik-raporu-2017-2018>, Erişim Tarihi: 15.06.2018.

OECD (2001). The Well-being of Nations The Role Of Human And Social Capital: Education And Skills, Erişim Adresi: <http://www.oecd.org/site/worldforum/33703702.pdf>, Erişim Tarihi: 13.05.2018

OECD (2016a). Skills Matter: Further Results from the Survey of Adult Skills, OECD Skills Studies, OECD Publishing, Paris. Erişim Adresi: <http://www.oecd.org/skills/skills-matter-9789264258051-en.html>. Erişim Tarihi: 15.06.2018.

OECD (2016b). Economic Surveys: Turkey 2016 https://read.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-economic-surveys-turkey-2016_eco_surveys-tur-2016-en#page1

OECD (2017a). How's Life? (2017) Measuring Well-being, OECD Publishing OECD Erişim Adresi: https://read.oecd-ilibrary.org/economics/how-s-life-2017_how_life-2017-en#page4 Erişim Tarihi: 17.06.2018.

OECD (2017b). Education at a Glance 2017 OECD Indicators, OECD Publishing, Paris. Erişim Adresi: <http://www.oecd.org/education/education-at-a-glance-19991487.htm>, Erişim Tarihi: 15.07.2018.

T.C. Kalkınma Bakanlığı (2014). Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018), İmalat Sanayiinde Dönüşüm, Ö.İ.K. Raporu, Ankara, Erişim Adresi: www.kalkinma.gov.tr, Erişim Tarihi: 12.05.2018.

TÜİK (2012).. Hanehalkı İşgücü İstatistikleri 2011, Haziran, Erişim Adresi: www.tuik.gov.tr, Erişim Tarihi: 10.05.2018.

TÜİK (2018) Dış Ticaret Haber Bülteni, Mayıs, Erişim Adresi, www.tuik.gov.tr Erişim Tarihi: 15.06.2018

World Economic Forum (WEF) (2016). The Future of Jobs Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution, July, Erişim Adresi: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf, Erişim Tarihi: 13.06.2018

World Economic Forum (WEF) (2017). The Global Human Capital Report: Preparing People for the Future of Work, Erişim Adresi: <https://www.weforum.org/reports/the-global-human-capital-report-2017>, Erişim Tarihi: 13.06.2018

World Economic Forum (WEF) (2018). The Global Competitiveness Report, Erişim Adresi: <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2018>. Erişim tarihi: 28.11.2018.

Bileşenleriyle Sanayi 4.0

SINAN ALÇIN

GİRİŞ

1990'lar ile birlikte başta Çin olmak üzere, içlerinde Türkiye, Mısır, Cezayir, Malezya ve Bangladeş'in de yer aldığı ve daha sonra yükselen piyasalar (emerging markets) olarak da adlandırılan bir grup yarı-çevre ülke verimliliğe dayalı bir büyüme stratejisi ile sanayinin Batı odağını Doğu'ya doğru çevirmiştir. Bu grubun başını çeken Çin, 90'lardan günümüze uzanan yoğun sanayileşme sürecinde dünyanın ikinci büyük ekonomik gücü haline gelmiştir. Bu muazzam sermaye birikim serüveninde Çin, özellikle Lewis'in Sınırsız Emek Arzı teorisini doğrular nitelikte adımlar atmış, süreç içerisinde 180 milyon insan kırsal kesimden başta Pekin olmak üzere sanayi kentlerine göç etmiş, üretimde doğanın ve insan emeğinin sınırları zorlanmıştır.

Neticede 2015 yılına gelindiğinde, Çin ciddi bir finansal sarsıntı içerisine girmiş ve bu sarsıntı uluslararası yatırımcılar tarafından geçici bir dalgalanma olarak yorumlanmıştı. 1990'lardan itibaren % 12 düzeyinde büyüyen Çin ilk kez % 6'lık büyüme yaşamıştı. Dönemin Çin Başkanı Xi Jinping konunun geçici bir dalgalanmayı aşan yapısal nitelikte bir tıkanma olduğunu ve eğer üretim paradigmasını verimliliğe dayalı büyüme ekseninden nitelikli ve katma değeri yüksek bir yapıya dönüştürmezlerse mevcut % 12'lik büyümenin aynı biçimde sürdürülemeyeceğini ve % 6'lık büyümenin Çin'in yeni normu olduğunu duyurdu. Aradan geçen beş yıl içerisinde Çin gerçekten de % 6'lık büyümeyi aşamadı.

Önce yükselen piyasalar içerisinde sayılan ancak içine girdiği Orta Gelir Tuzağından çıkış konusunda yeterli düzeyde yüksek teknolojiye dayalı bir üretim yapısı oluşturamayan Türkiye yıllar içerisinde Kırılgan Beşli (*Fragile Five*) içerisinde yer almıştır. Kırılgan Beşli zaman içerisinde farklı ülkelerin dahil olması ve çıkmasıyla daha farklı bir yapıya bürünmüş olsa da Türkiye'nin özellikle 'cari açık' konusundaki kırılganlığı ortadan kalkmamıştır. Türkiye'nin cari açığını besleyen iki faktör bulunmaktadır: % 60'ı aşan düzeyde ithal girdi kullanımı ve enerji bağımlılığı. Her iki faktördeki bağımlılık ortadan kalkmadan cari açık sorunun ve dolayısıyla da kırılganlığın aşılması mümkün görünmüyor.

Enerji bağımlılığındaki artış, esas olarak Çin tipi verimliliğe dayalı büyümenin bir sonucu. Verimliliğe dayalı büyümeden niteliksel büyüme yapısına dönüşüm Türkiye için kaçınılmaz bir gereklilik. İthal girdi bağımlılığını aşmanın tek yolu ise yerli üretimin beslenerek, ülke sanayiinin kendi kendine yeter hale getirilmesi olarak görünüyor.

Bu noktada Aralık ayında ortaya çıkıp Ocak 2020'den itibaren Çin'in Wuhan bölgesinde yaygılaşan ve Şubat ayı ile birlikte dünyaya yayılarak pandemiye dönüşen Covid-19 virüsünün küresel işbölümü üzerindeki etkilerine de değinmekte yarar var. İlk başta "geçici" veya "bölgesel" olarak düşünülen virüsün hızla tüm dünyaya yayılmasıyla ilk etapta ülkeler arasında tedarik zincirlerinin koptuğunu gözlemledik. Aradan geçen aylar içerisindeki gelişmeler -tüm normalleşme çabalarına karşın- pandemi sonrasının küresel iş bölümü ve rekabetinin ana ekseninin güvenli ve kısa tedarik zincirleri ve niteliksel ürün rekabetine döneceğini gösterdi. Bu noktada Türkiye ekonomisinin temel kırılganlığını oluşturan cari açık sorununun çözümünde yerli üretimin ağırlıklı olarak niteliksel ürün rekabetini önceler biçimde yapılandırılmasının da önemini ortaya koydu.

Bu bağlamda rekabetteki niteliksel yoğunlaşma ve kısalan tedarik zincirleri düşünüldüğünde yerli sanayideki Sanayi 4.0 dönüşümü önemini artırıyor. Bu çalışmada Sanayi 4.0'a ait bir çerçeve sunularak ardından Sanayi 4.0'ın unsurları ele alınmaktadır.

ÜRETİMDE YENİ PARADİGMA: SANAYİ 4.0

Çin'deki tıkanma aslında diğer yükselen piyasalar için de farklı düzeylerde yaşanıyordu. Dünyanın 'yükselen' ekonomileri artık 'kırılgan' ekonomiler olarak anılıyor, bu ülkelerin doğası hızlı bir tahribatla karşı karşıya kalıyor, reel ücretler gün geçtikçe eriyordu. Çin ve yükselen piyasalar kontrolsüz, atölye tarzı saçılmış üretimin bedelini ödüyordu. Çin'in trilyonlarca doları bulan ve uluslararası finans piyasalarında dolaşımda bulunan sermayesi ülke içine ışık vermiyor, Çin iç talep sorununu bir türlü aşamıyordu.

Öte yanda, Batı'da hikâye bir süredir durgunluk dolayımında geziniyor, sanayisizleşme katma değerın yıllar itibarıyla düşmesine neden oluyor ve üretimde liderliğin yeniden elde edilmesinin hesapları yapıyordu. Ancak bu pek kolay görünmüyordu. Çünkü ABD, İngiltere veya Avrupa ülkelerinde geliştirilen teknolojiler kendi ana toprağında daha ticarileşmenin ilk aşamasında taklit ediliyor ve ürün yaşam döngüsü gittikçe kısalıyordu.

İşte böylesi bir açmaz içerisinde merkez Avrupa ülkeleri, ABD ve Japonya'da yeni bir uluslararası üretim ve iş bölümü üzerine kafa yoruluyordu. 2000'lerin ilk on yılında yoğunlaşan bu çaba neticede 2011 yılında Sanayi 4.0 kavramının ilk olarak Hannover Fuarında kullanılmasıyla belli bir şekle bürünmüş oldu.

Sanayi 4.0 olarak adlandırılan yeni süreç, üretim ve tüketim ilişkilerini bütünüyle değiştirecek bir yapı içermektedir. Bir yanda tüketicinin değişen ihtiyacına anlık olarak uyum sağlayan üretim sistemleri, diğer yanda ise birbirleriyle sürekli iletişim ve koordinasyon halinde olan otomasyon sistemleri içine girilmekte olan yeni dönemin karakteristik yapısını betimlemektedir (Alçın, 2016: 20).

Sanayi 4.0 yaklaşımı, yüksek düzeyde kişiselleşmiş ve aynı zamanda çapraz bağlantılandırılmış üretim süreçleri ile karakterize edilmektedir (Schuster vd., 2015: 14).

İlk olarak 2011 yılında Almanya’da Hannover Fuarında kullanılan Sanayi 4.0 kavramı, dönemin Acatech (Almanya Teknik Bilimler Akademisi) müdürü Henning Kagermann tarafından ortaya atılmıştır.

Sanayi 4.0’ın temel düşüncesi Kagermann (2011) tarafından ortaya atılmışken, Alman Ulusal Bilim ve Mühendislik Akademisi’nin (Acatech) 2013 yılında konuyu “manifesto” olarak yayımlamasıyla kuramsal çerçeveye kavuşulmuş oldu.

Acatech’in Endüstri 4.0 Forumunun final raporunda (acatech, 2013) bu yeni dönemin getirmekte olduğu ayırt edici yenilikler şöyle sıralanmaktadır:

- Depolama sistemleri ve kaynakları ile makinaların global etkileşimi,
- Konum bilgisine sahip benzersiz akıllı ürünlerin gelişimi,
- Ürün özelliklerine adapte olan, kaynak optimizasyonunu sağlayan akıllı fabrikaların hayata geçmesi,
- Yeni iş modellerinin gerçekleşmesi (Büyük Veri [Big Data] kullanımı ile ortaya çıkan yeni hizmetler gibi)
- Çalışanlar için işyerinde yeni sosyal altyapı, bireysel farklılıklara duyarlı iş yapısı,
- Daha iyi iş/yaşam dengesi,
- Bireysel tüketici isteklerine yanıt verme,
- Anında mühendislik ve problemlere anlık cevap için geliştirilmiş akıllı yazılımlar.

Almanya’daki temel gelişim üzerine konuyu içselleştiren Avrupa Birliği Komisyonu Sanayi 4.0 paradigmasının esas olarak üç boyutta biçimlendiğini ifade etmektedir (European Commission, 2015):

- a. Değer yaratma ağları arasında yatay entegrasyon,
- b. Ürün yaşam döngüsünde baştan sona mühendislik (end-to-end engineering),
- c. İmalat sistemlerinde bağlantı ve dikey entegrasyon.

Değer yaratım ağlarındaki yatay entegrasyon, firma içi ve firmalar arası akıllı çapraz bağlantılar ve değer yaratımının dijitalizasyonunu içermektedir. Ürün yaşam döngüsünde baştan sona mühendislik ise ürün yaşam döngüsünün tüm aşamalarında akıllı çapraz bağlantı ve dijitalizasyonu içermektedir (hammadde tedariki, imalat, ürün kullanımı ve ürün yaşamının sonu). İmalat sistemlerinde bağlantı ve dikey entegrasyon ise imalat hatları, fabrikalar ve üretim modüllerindeki farklı birikim ve hiyerarşik değer yaratma düzeylerinde akıllı bağlantı ve dijitalizasyonu içerir (Alçın, 2016: 22).

Akıllı çapraz bağlantı ve dijitalizasyon, bulut sistemi içerisinde entegre bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanan baştan sona çözüm uygulaması içermektedir. Bir imalat sisteminde akıllı çapraz bağlantıların hayata geçtiği, kendi kendine hareket eden ve bağımsız işleyen uygulamalara Siber-Fiziksel Sistemler (CPS) denir (Stock ve Seliger, 2016: 537).

Sanayi 4.0 ürün yaşam döngüsün içerisinde değer zincirinde yeni bir organizasyon düzeyine işaret etmektedir. 4. Sanayi Devrimi olarak görülmekte olan Sanayi 4.0, fiziksel ve sanal dünyayı birleştirmeye çalışmaktadır. Bu durum üretimin otomasyonu için elektronik ve enformasyon teknolojilerinin kullanıldığı 3. Sanayi Devrimi'ne göre karmaşıklık düzeyi oldukça değişik bir yapıya işaret etmektedir (Ramanathan, 2014: 24).

İnsan faktörü halen önemli olmakla birlikte, Sanayi 4.0 katı ve merkezi fabrika kontrol sistemlerinden yaygın akılcıl sistemlere geçişe işaret etmektedir. Ayrıca tüketici tercihlerini karşılamakta zorlanan bugünün ürünlerini ortaya çıkartan makineler yerine Sanayi 4.0'da üreticilerin tüketici ihtiyaçlarına hızla yanıt verebilmek için fabrikaların ve makinelerin otomasyonu kendi kendine şekillendirecekleri bir organizasyona yönelinmektedir (Ramanathan, 2014: 28).

SANAYİ 4.0'IN TEMEL UNSURLARI

Sanayi 4.0 hali hazırda dünya ekonomisinin ana eksenini çiziyor. Sanayi 4.0'ın iki özü bulunmaktadır. Bunlar; teknik öz ve sosyal öz'dür. Teknik öz sensör teknolojisine işaret ederken, sosyal öz ilişkiselliği öne çıkarmaktadır. Ne ne ile ilişkili denildiğinde, sürücüler, kullanıcılar, firmalar, müşteriler, makineler... her şey birbiriyle bağlantılı hale geliyor. Teknik özü oluşturan sensör teknolojisi ise karar alma süreçlerinde vazgeçilmez olan duyarımız ve reseptörlerimizin yerine geçiyor. Yapay zekâ teknolojisinin ileri sensör teknolojisiyle desteklenmiş biçimleri, bir sonraki adımda karar alma süreçlerinde insanlık tarihi açısından yeni bir döneme geçilmekte olduğunu gösteriyor. Son beş yılda Avrupa ve ABD'den daha fazla yatırımı Çin'in bu alanda yapmış olması da ayrıca anlamlıdır. Sanayi 4.0'ın unsurları konusunda tam bir mutabakat bulunmamakla birlikte, bu çalışmada Sanayi 4.0'ı ayırt eden 10 unsur serimlenmektedir.

SİBER-FİZİKSEL SİSTEMLER

Fiziksel dünya ile siber alanı internet ile birbirine bağlayan sistemlere siber-fiziksel sistemler (CPS-Cyber-Physical System) adı verilmektedir. Sensörlerle desteklenmiş bu sistemler fiziksel dünyadaki hareketleri internet hizmetleriyle toplamakta ve global olarak nesnelerin etkileşimini içermektedir (Geisberger ve Broy, 2012: 314).

Kavram olarak "siber" (cyber), sibernetik (cybernetics) olarak bilinen ve canlı varlıklar ve makineler üzerindeki iletişim ve kontrolü araştırma konusu edinmiş bilimsel disiplinden türemiştir. 1940'lar ile birlikte "siber" kavramı genellikle, enformasyon teknolojileri, bilgisayarlar ve internete dayalı kontrol süreçlerini anlatmak için kullanılmıştır (Bradley ve Atkins, 2015: 23023).

Siber-fiziksel sistem (CPS) kavramı ilk olarak 2006 yılında ABD'de, fiziksel dünya ile bağlantılı bilgisayar sistemlerinin artan önemine vurgu yapmak için Lee (2006) tarafından kullanılmıştır.

Siber-fiziksel sistemler, fiziksel süreçleri etkileyen iş hareketleri ile ilgili verileri toplayan sensörlerle donatılmış mekatronik bileşenleri içerirler. Siber-Fiziksel sistemler, sürekli değişen verilerin eş zamanlı olarak sanal bir bulut sisteminde birbirine bağlandığı akıllı sistemlerdir. Sosyoteknik sistemin bir parçası olarak siber sistemler, üretim süreci için insanımsı makina arayüzü kullanmaktadır (Hirsch-Kreinsen ve Weyer, 2014'den aktaran Stock ve Seliger, 2016: 537).

Endüstriyel otomasyon sistemleri, fiziksel üretim süreçlerini monitör üzerinden yönetmeyi sağlayan bilgisayarlı üretim yapılarını anlatmaktadır. Sistemin siber kısmı, fiziksel süreçlerden veri edinip, bu veriyi üretim sürecine uyarlayan bilgisayar yazılımlarından oluşmaktadır (Thramboulidis, 2015: 92).

Siber-Fiziksel bir sistemin etkisi çevresindeki diğer Siber-Fiziksel Sistemlerle kurmuş olduğu etkileşimin düzeyine bağlıdır. Farklı sistemler arasında çapraz bağlantının sağlanabileceği yapılar oluşturulmalıdır (Bergera, 2016: 639).

Enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler hizmet, lojistik, tasarım ve imalat biçimlerini önemli ölçüde değiştirmiştir. Özellikle, fiziksel sürücüler ve mikro kontrolcüler arasındaki derin entegrasyon Sanayi 4.0 sürecinde tüm araç ve makinelerin otomasyonunu –işçi yerine- kendi kendine kontrolünü ve otomasyonunu olanaklı kılmaktadır. Bilgisayar, iletişim ve kontrol teknolojileri tam zamanlı algılama (Real-time sensing), geniş ölçekli endüstriyel sistemlerin dinamik kontrolü, enformasyon hizmetleri ve ürün hayat döngü yönetimindeki gelişmeleri desteklemektedir. Ancak henüz bu teknolojilerin ulaştığı düzey ihtiyaçlarımızı tam olarak karşılamamaktadır. Siber-Fiziksel sistemlerin nihai amacı, “akıllı izleme” (intelligent monitoring) ve “akıllı kontrol” (intelligent control)ün gerçekleştirilmesidir. Bu süreç tam zamanlı enformasyon çıkarsaması, veri analizi, karar verme ve veri transferi oluşumlarının gerçekleşmesine bağlıdır (Yue vd., 2015: 1262).

2000-2010 arasında önemli sayıda imalatçı firma (ağırlıklı olarak motorlu taşıt üreticileri) “Akıllı ortamlar” (Smart Environments) ya da “Kablosuz sensör ağları” (Wireless Sensor Networks) kapsamında değerlendirilebilecek radyo frekans kimlik sistemini (RFID-radio frequency identification) üretim süreçlerinin takibini kolaylaştırıcı bir araç olarak kullanmaya başladılar. İlk olarak Volvo Kamyonları (Volvo Trucks) üretimde devamlılığı sağlamak için RFID sistemini kullanmıştır. Daha sonra Toyota otomobil parçaları üretiminde enformasyon sistemleri bazlı RFID sistemi kullanmıştır (Sánchez, 2015: 29479).

NESNELERİN İNTERNETİ

İlk olarak Kopetz (2011) tarafından kullanılan Nesnelerin İnterneti (IoT – Internet of Things) kavramı ile bir işyeri ya da fabrikada bulunan farklı kaynaklardan verilerin toplanılabilmesi, çoğaltılabilmesi ve organize edilebilmesini anlatmaktadır. Nesnelerin İnterneti, süreç kontrollerini hızlandıran bağlantısız bir veri yönetimi sunmaktadır. Bu platform, büyük veriden (big data) yararlanarak bu verinin siber-fiziksel sistemi (CPS) harekete geçirecek bilgiye dönüştürülmesinde etkilidir. Harekete geçen veri kanalı iş zincirinin farklı katmanlarında değer yaratma potansiyeli taşımaktadır (Lee vd., 2015a: 4).

Sanayi 4.0'daki gelişmelerin günümüzde imalat sanayi üzerinde etkileri olmaktadır. Endüstriyel internet olarak da isimlendirilen Nesnelerin İnterneti (IoT), akıllı fabrikalar, akıllı ürünler ve akıllı servislerin temelini oluşturmaktadır (Kagermann vd., 2015).

“Akıllı Nesneler” yaklaşımındaki gelişmeler ile birlikte entegrasyon ve kesintisiz iletişim konularında yeni bir aşamaya ulaşılmıştır. Bu nesnelerin desteğiyle, yeni bir üretim yeteneği ve sanallaşma gelişmektedir. Akıllı nesneler ile bu nesnelerin kullanıcıları ve diğer akıllı nesnelerin etkileşimi sanal dünyada sağlanmaktadır (Scala vd., 2015: 205).

Ning'e (2016) göre, nesnelerin internetinin nesneler arasında iletişimi geliştirirken, sosyal ve bilişsel süreçler konusunun da göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Bunun sağlanabilmesi için de siber-fiziksel sistemlerin toplumsal yapıları göz önünde bulunduracak biçimde yapılandırılması gerekmektedir.

BÜYÜK VERİ

Sanayi 4.0, endüstriyel araçların birbiriyle iletişimini gerekli kılmaktadır. İntranet ya da internet aracılığıyla gerçekleşen bu iletişim, çok büyük ve geleneksel sunuculara (server) ihtiyaç duymaktadır. Bu problem söz konusu sistemlerin kontrol ve yönlendirilmesini içeren Büyük Veri (Big Data) teknolojisi konusundaki araştırmaların önemini artırmaktadır (Pan, 2015: 1538).

Geniş veri yığınlarının analizine dayanan büyük veri (big data), bu çağın en gözde kavramlarından biridir. Bilgisayar ve hafıza sistemlerindeki ilerlemeler, benzeri görülmemiş miktarlarda verinin toplanıp depolanmasını olanaklı kılmıştır. Siber-fiziksel sistemler (CPS) ve nesnelerin interneti (IoT) muazzam boyutlara ulaşan verilerin fiziksel sistemlere aktarılmasını mümkün kılmaktadır (Wang vd., 2015: 521).

BULUT

Bulut teknolojisinde ortaya çıkan yeni gelişmeler, Enformasyon Teknolojileri (IT) üreticileri ve bunların tüketicilerinin düşünce biçimini değiştirmiştir. Bulut sistemleri, iş ve uygulama modellerinin temel yapısı, platformu, yazılımı ve internet servisleri konusunda köklü değişikliklere yol açmıştır (Wang vd., 2015:521).

Sanayi 4.0 sürecinde fiziksel bilgi depolamasının yarattığı katılıklar büyük ölçüde bulut sistemlerle giderilmeye çalışılmaktadır. Bulut teknolojileri bir yandan veri hızını artırıp verimlilik artışı sağlarken, öte yandan ise siber güvenlik konusunda firmaların temkinli davranma zorunluluğunu da beraberinde getiriyor.

YATAY VE DİKEY ENTEGRASYON

Kurumlar arası yatay entegrasyon ile ilgili şirketler etkin bir ekosistem oluşturabilirler. Bu şirketler arasında bilgi, finans ve materyal devamlı bir şekilde etkileşim halindedir. Bu nedenle, yeni değer ağları ve iş modelleri ortaya çıkmaktadır. Dikey entegrasyon ile ise daha gelişmiş bir sistem hedeflenmektedir. Fabrika, aktüatör ve sensör, kontrol, üretim yönetimi, üretim ve şirket planla-

ması gibi çeşitli fiziksel ve bilgilendirici alt sistemlere sahiptir. Bu entegrasyonla, akıllı makineler farklı ürün tiplerine uyum sağlamak için dinamik olarak yeniden yapılandırılabilen kendi kendini organize eden bir sistem oluştururlar ve üretim sürecini şeffaf hale getirmek için muazzam bilgiler toplanır ve işlenir (Wang ve diğerleri, 2016).

ARTIRILMIŞ GERÇEKLİK

Artırılmış gerçeklik sistemlerinin amacı, etkileşimli gerçek dünyayı, bilgisayar ortamında oluşturulmuş bir dünya ile tek bir ortam olarak görünecek şekilde birleştirmektir. Kullanıcı gerçek nesne etrafında hareket ettikçe, sanal (örneğin bilgisayar tarafından üretilen...) gerçek dünyayla tamamen bütünleştiği için tepki verir. Ayrıca, sanal nesne hareket edebilir, ancak hareketler gerçek dünyaya göre kaydedilir. (Zlatanova, 2002, s. 9)

Sağlıktan, eğitime kadar birçok alanda uygulama şansı bulunan Artırılmış Gerçeklik (AR) teknolojileri sanayide zaman ve mekân yakınsaması sağlayarak eş zamanlı üretim ve kontrolü olanaklı kılmaktadır.

YAPAY ZEKÂLİ ROBOTLAR

Yapay Zekalı Robotlar özellikle geleceğin karanlık fabrikalarının temel bileşenini oluşturmaktadır. Yapay zekalı robotları mevcut Bilgisayarla Tümlleşik Üretim Araçları ve Üretim Robotlarından ayıran temel unsur, yapay zekalı robotların farklı durumlar karşısında kendi kendine algoritma oluşturarak karar alma süreçlerine katılmasıdır.

EKLEMELİ ÜRETİM

3D Yazıcı veya 3D baskı terimleriyle hayatımıza giren bu teknoloji aslında doğru kullanımıyla "Additive Manufacturing" yani eklemeli üretim anlamında gelir.

Klasik üretim tekniklerini üç başlıkta toplayabiliriz;

- Kesme
- Oyma/Çıkarma
- Şekillendirme

Eklemeli üretim (3D Printing) belli bir malzemenin, plastik veya sıvı reçine gibi, üst üste eklenerek üretim yapılması anlamına gelir. Katman katman yapılan bu eklemeleri, gelişen teknoloji sayesinde çok ince katmanlar ile yapılabilir. Böylece ince katmanların eklemeye noktaları görünmez. Burada 3D yazıcıların da kendi içerisinde farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Bu farklılığı yaratan en önemli unsur kullanılan malzeme özelinde geliştirilen teknolojilerdir. Bu teknolojilerin en yaygın olanları kısa isimleriyle FDM, SLA, DLP veya SLS olarak bilinmektedir.

AKILLI FABRİKALAR

Akıllı fabrika ya da karanlık fabrika olarak adlandırılan ve üretimin tedarikten imalatın her aşaması, depolama ve pazarlamaya kadar tüm adımlarda doğrudan cihazların RFID sistemlerle anlık haberleştiği ve yapay zekâ uygulamalarıyla algoritma geliştirebildikleri sistemler Sanayi 4.0 paradigmasının önemli bileşenleri arasındadır.

AKILLI ŞEHİRLER

Sanayi 4.0 ile gündelik kullanımdaki ağırlığını artıran teknolojiler sadece üretim alanında değil, yaşam alanlarının bütününde de kendisine uygulama alanları bulmaktadır. Toplu ulaşım, geri dönüşüm yönetimi, aydınlatma, sinyalizasyon, otomatik park ve ödeme sistemleri, elektronik vatandaşlık işlemleri gibi birçok alanda Sanayi 4.0 sürecinin işaret ettiği ve beslediği teknolojilerin kullanımı yaygınlaşmaktadır.

SONUÇ

Küresel düzeyde yeniden şekillenen iş bölümü içerisinde Türkiye ekonomisinin yakın gelecekteki konumu, bugün izlenecek ulusal düzeydeki sanayi politikaları ve mikro ölçekte de firmaların tekil olarak üretim yapılarında ortaya çıkartacakları değişimin biçim ve şiddetine bağlı.

Bu çalışmada ulusal politika ve firma düzeyinde başarı ile yerli ve katma değeri yüksek üretimin ancak Sanayi 4.0 sürecine adaptasyon ile mümkün olduğuna vurguyla Sanayi 4.0 sürecinin temel unsurları anlatılmıştır.

Çalışmada sayılan 10 unsur Sanayi 4.0'ın esas alarak yüksek düzeyde ilişkisellik ve bağlantılılık içerdiğine işaret etmektedir. Geleceğin ekonomilerinde yer alınabilmesi için Türkiye ekonomisinde de bu yönlü çoklu bir değişimin eş koordinasyon içerisinde yürütülmesi önemlidir.

Pandemi sonrasının küresel iş bölümü ve rekabet ortamında gerek niteliksel ürün rekabeti ve gerekse de kısalan güvenli tedarik zincirleri yönelişi dikkate alındığında Sanayi 4.0 adaptasyonu önümüzdeki süreçte de önemini artıracak sürdürecektir.

KAYNAKÇA

- Acatech (2013) Acatech: Recommendations for Implementing the Strategic Initiative Industrie 4.0, Final Report of the Industry 4.0 Working Group.
- Alçın, S. (2016) "Üretim İçin Yeni Bir İzlek: Sanayi 4.0", *Journal of Life Economics*, 3(2): 19-30.
- Bergara, C. (2016) Characterization of Cyber-Physical Sensor Systems, *Procedia CIRP*, 41: 638-643.
- Bradley, J.M. ve Atkins, E.M. (2015) Optimization and Control of Cyber-Physical Vehicle Systems, *Sensors*, 15(9): 23020-23049.
- European Commission. (2015) Factories of the Future. Erişim Adresi: http://ec.europa.eu/research/industrial_technologies/factories-of-the-future_en.html Erişim Tarihi: 19.07.2018.

- Geisberger, E. ve Broy, M. (2012) AgendaCPS, Integrierte Forschungsagenda Cyber-Physical Systems (acatech Studie). acatech –Deutsche Akademie der Technikwissenschaften, Münih.
- Kagermann, H ve diğerleri. (2015) “Abschotten ist keine Alternative”. In: VDI Nachrichten, 17 April 2015, Erişim Adresi: www.vdi-nachrichten.com
- Kagermann, H., Lukas, W. ve Wahlster, W. (2011) Industrie 4.0 –Mit dem Internet der Dinge auf dem Weg zur 4. Industriellen Revolution. Berlin: VDI Nachrichten.
- Lee, E. A. (2006) Cyber-Physical Systems Are Computing Foundations Adequate? NSF Workshop on Cyber-Physical Systems: Research Motivation, Techniques and Roadmap, Austin, Teksas.
- Lee, J ve diğerleri. (2015) Industrial Big Data Analytics and Cyber-Physical Systems for Future Maintenance & Service Innovation, *Procedia CIRP*, 38:3-7.
- Ning, H ve diğerleri, (2016) Cybermatics: Cyber-Physical-Social-Thinking Hyperspace Based Science and Technology. *Generation Computer Systems*, 56:504-522.
- Pan, M. (2015) Applying Industry 4.0 to the Jurong Island Eco-industrial Park, *Energy Procedia*, 75:1536-1541.
- Ramanathan, K. (2014) Industry 4.0: Implications for The Asia Pacific Manufacturing Industry, *SMT Magazine*: 24-29.
- Sanchez, B.B. ve diğerleri. (2015) TF4SM: A Framework for Developing Traceability Solutions in Small Manufacturing Companies. *Sensors*, 15(11):29478-29510.
- Scala, I., S. ve diğerleri. (2015) Cyber Physical Systems Oriented Robot Development Platform. *Procedia Computer Science*, 65:203-209.
- Schuster, K. ve diğerleri. (2015) Preparing for Industry 4.0 – Testing Collaborative Virtual Learning Environments with Students and Professional Trainers. *International Journal of Advanced Corporate Learning*, 8:14-20.
- Stock, T. ve Seliger, G. (2016) Opportunities of Sustainable Manufacturing in Industry 4.0, *Procedia CIRP* 40:536-541.
- Thramboulidis, K. (2015) A Cyber-Physical System-Based Approach for Industrial Automation Systems, 72:92-102.
- Wang, L., Törngren, M. ve Onori, M. (2015) Current Status and Advancement of Cyber-Physical Systems in Manufacturing. *Journal of Manufacturing Systems*. 37(2):517-527.
- Wang, S. Wan, J., Li, D. ve Zhang, C. (2016) Implementing Smart Factory of Industrie 4.0: An Outlook, *International Journal of Distributed Sensor Networks*. 12(1):1-10.
- Yue, X. ve diğerleri. (2015) Cloud, Assisted Industrial Cyber-Physical Systems: An Insight, *Microprocessors and Microsystems*. 39(8):1262-1270.
- Zlatanova, S. (2002) Augmented Reality Technology, *GISt Report* No.17.

Türkiye'nin Küresel Rekabet Perspektifinde Yerli Üretimi

TUĞÇE UYGURTÜRK GAZEL

Günümüz dünyanın hızla değişen konjonktüründe devlet politikalarının ekonomik ve politik çıkarlar gözetilerek dışa bağımlılığı en aza indigeme hedefine yoğunlaştığı bilinmektedir. Bu kapsamda hem ülke imajını uluslararası alanda güçlendirecek, hem de dışa bağımlılık kaynaklı riskleri en aza indirgeyecek en önemli araçlardan biri olarak yerli üretim karşımıza çıkmaktadır. Yerli üretim birçok üretim süreci aşamasının ve ürünün son tüketiciye ulaştırılması noktasında ihtiyaç duyulan tüm değişikliklerin (tasarım, işçilik vb.) ülke sınırları içerisinde gerçekleştirilmesi olarak tanımlanmaktadır (Tiryakioğlu, 2016). Özellikle gelişmekte olan ülkelerde büyümenin önündeki en önemli engellerden biri olan dış ticaret açığı ile mücadelede yerli üretimin arttırılması yönündeki teşvikler ekonomi politikalarının öncelikli gündem maddesi olarak yer almaktadır. Bu noktada altı çizilmesi gereken husus, yerli üretim çabası ile birlikte hedeflenen gelişim ithalatın minimize edilmesi değil; yönetilebilir ve dış ticaret açığını derinleştirmeyecek düzeyde tutulabilmesidir. Zira, günümüz dünyası koşullarında rekabetçi bir üretim için gerekli teknolojik seviyeye ulaşmada ithalat aracılığı ile sağlanan teknoloji transferinin hem yeni teknoloji üretmede hem de mevcut teknolojinin yerli piyasaya adaptasyonundaki katkısı yadsınamaz (Amiti ve Koning, 2007). Ülkelerin teknolojiye geldikleri noktayı yerli üretim teknoloji ile dışarıdan transfer ettikleri teknoloji arasındaki fark belirler (OECD, 2010). İthal ürünlerden bağımsız olmayan bir ekonomide yeni ithal ürünlerin girişi hem ülke içinde yenilik için gerekli araştırma maliyetlerini azalttığından, hem de teknolojik kısıtların esnemesine fırsat verdiği için yerli üretimde de ürün yeniliğini mümkün kılmaktadır (Colantone ve Crino, 2011; Goldberg vd., 2010). Bu bağlamda ileri teknoloji üretim seviyesi için gerekli bilgi, beceri ve uzmanlık kazanımlarının sağlanmasında araştırma ve geliştirme faaliyetleri ile teknoloji transferi konusunda gerçekleştirilecek iş birliklerinin de katkısı önem taşımaktadır. Buradan hareketle amaçlanan ileri teknoloji ürün ihracatındaki artışın, izole bir ekonominin çabalarından ziyade doğrudan yabancı yatırımları çekme potansiyeli yüksek, ekonomik ve politik koşulların yabancı yatırıma uygun olduğu ülkeler için daha olası olduğudur. Doğrudan yabancı yatırımlar ile birlikte iç piyasada oluşması muhtemel

çeşitli ara mal taleplerinin tedarikinde yerli üretim için yeni kanalların açılması oldukça sık görülen bir durumdur. Yabancı sermayenin uzmanlık bilgisinden ve teknolojik altyapısından faydalanan yerli firmalar hem kendi üretim altyapılarını iyileştirir hem de yeni ve gelişmiş ürün üretme fırsatını elde ederler (Weng vd., 2010; Javorcik vd., 2017). Bu durumda yerli üretim için sunulan yeni ürün çeşitleri hali hazırdaki ithalat yapısının yerleştirilmesi kapsamındaki politika önceliklerini belirlemektedir (Saygılı vd., 2010). Gerek karşılaştırmalı üstünlüğün zaman içinde sağladığı uzmanlık seviyesi, gerekse zenginleşen ürün çeşidi sayesinde yerli üretim konusunda erken davranan ve üretimi sürdürme başarısı göstermiş ülkelerin yüksek kalkınma seviyelerine ulaştıkları görülmektedir.

Türkiye’de 1950’lerdeki döviz bunalımı, ithalatı büyük ölçüde engelleyip “yerli üretim”in başlamasında etken faktör olmuştur. İthal ikameci sanayiye doğru evrilen Türk ekonomisinin yerli üretim alanındaki ilk çabalarından olan yerli otomotiv üretiminde süreklilik sağlanamamış; ancak günümüzde dahi gerekliliğine yapılan vurgu ile ekonomi gündeminde önemli bir başlık ve gerçekleştirilmesi zorunlu bir adım olarak yerini almıştır. Bununla birlikte son yıllarda savunma sanayinde de çeşitlendirilmiş yerli üretim örneklerine rastlanmakta, devlet destekli teşvik edici uygulamalar ile bu alandaki devamlılığın sağlanması hedeflenmektedir. Bugün gelinen noktada, Türkiye’nin sürdürülebilir büyüme hedeflerini gerçekleştirmesinde en kritik engel olarak görülen cari açık özellikle ara mal ithalatında oldukça yüksek seviyelerde seyretmektedir. Sektörler bazında Türkiye’nin ara malı ithalatı incelendiğinde düşük teknoloji seviyesindeki sektörlerden yüksek teknoloji seviyesindeki sektörlerle geçildiğinde ara malı ithalatının arttığı, bunun bir sonucu olarak da katma değerin azaldığı bilinmektedir (Özenç ve Taşöz Düşündere, 2017). Ara malı ithalatının toplam ithalat içerisindeki payı son 20 senelik zaman diliminde önemli bir değişiklik göstermeyerek % 70’ler oranında seyretmiş; bu seviyedeki yüksek oranlar cari açığın en çarpıcı bileşeni olarak kalmaya devam etmiştir (Tablo 55.1). Türkiye’de ara malı ithalatının enerji piyasası, demir çelik, kimyasal ürünler ve motor ve kara taşıtı sektörlerinde yoğunlaştığı ve söz konusu sektörlerdeki ara malı ithalatının 2014 yılı itibarıyla toplam ara malı ithalatının yaklaşık % 64’lük kısmını oluşturduğu bilinmektedir (Genç, 2016). Bu rakamlar ışığında yerli üretim tartışmalarının en bariz gündem maddesinin ara malı ithalatının nasıl kontrol altına alınabileceği hususu olduğu oldukça açıktır. Üretimde kullanılan ara mallarının ne kadarının yerli üretim ile karşılandığı da yerli üretim başarısının derecesini ortaya koyarken, aynı zamanda üretimde kullanılan teknoloji hakkında da bilgi vermektedir. Yerli üretimin önemi üretim aşamasında kullanılan her bir ürünün ne kadarının yerli ürün olduğuna dayanmaktadır. Üretime dâhil olan ithal girdi oranı arttıkça yerli üretimin sağlayacağı muhtemel katkı da o oranda azalacaktır. Bu sebeple Türkiye’de özellikle son yıllarda ihracat alanında otomotiv sektörü gibi güçlü sektörler tamamı yerli üretim ürün üretme konusunda pilot sektör olarak belirlenmiştir.

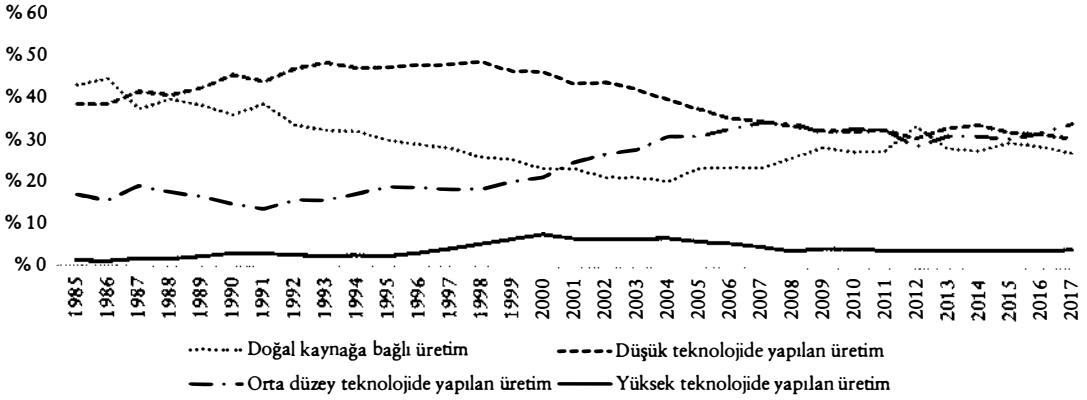
Türkiye’de ihracatın teknoloji bileşeninin zaman içindeki seyri incelendiğinde ise; süregelen yerli üretim tartışmalarının öncelikli unsurlarından olan yüksek teknolojik ürün üretmenin gerekliliği dikkat çekmektedir (Grafik 55.1). Yüksek katma değer yaratan, yüksek teknolojinin

TABLO 55.1
Ara Mali İthalatının Toplam İçindeki Payı

	Toplam İthalat (Milyar USD)	Ara Mali İthalatı (Milyar USD)	Ara Mali İthalatının Toplam İthalat İçindeki Payı (Yüzde)
1996	43,6	29,1	67
1997	48,6	32,1	66
1998	45,9	29,9	65
1999	40,7	26,9	66
2000	54,5	36,0	66
2001	41,4	30,3	73
2002	51,6	37,7	73
2003	69,3	49,7	72
2004	97,5	67,5	69
2005	116,8	81,9	70
2006	139,6	99,6	71
2007	170,1	123,6	73
2008	202,0	151,7	75
2009	140,9	99,5	71
2010	185,5	131,4	71
2011	240,8	173,1	72
2012	236,5	174,9	74
2013	251,7	183,8	73
2014	242,2	176,7	73
2015	207,2	143,3	69
2016	198,6	134,3	68
2017	233,8	171,5	73

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri.

GRAFİK 55.1
İhracatta Teknoloji Bileşeninin Yapısı

Kaynak: UN Comtrade.

çıktısı ürünlerin ihracat içindeki payının 30 yılı aşkın süredir ilerleme gösteremediği görülmektedir. Türkiye’de yayımlanan son kalkınma planında da¹ öncelikli vurgu yapılan yüksek teknolojik ürün üretiminin önemi özellikle düşük teknoloji ürünlerin ihracatı ile arasındaki fark düşünüldüğünde daha bariz hale gelmektedir.

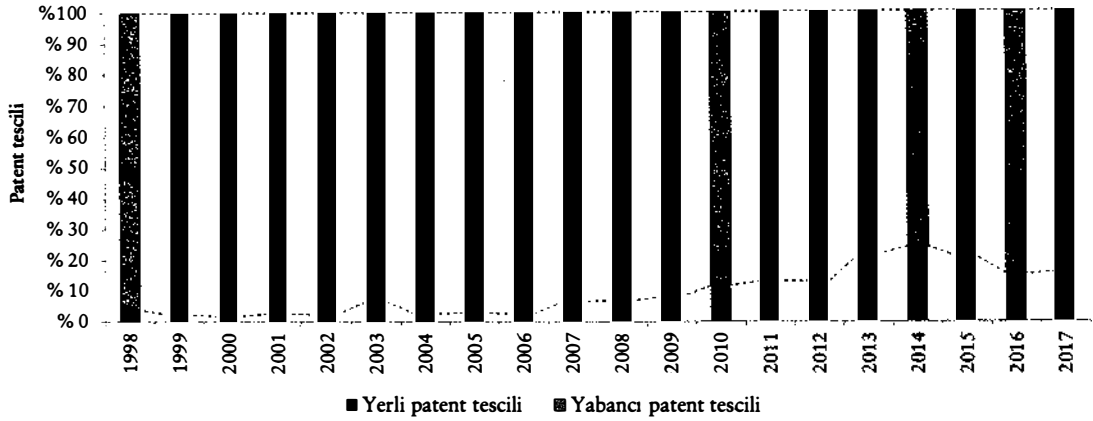
Bu anlamda teknoloji geliştirme yönündeki araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin niteliksel ölçütleri olan ve yenilik geliştirme sürecinin hem girdisi hem de çıktısı durumundaki bilgi sermaye stoku ve patent sayısının dikkatle incelenmesi gerekmektedir (Kanwar ve Singh, 2018). Türkiye’de yerli firmalarca tescil edilen patent sayısında her ne kadar 2005 yılı sonrasında gözlenen bir artış eğilimi olsa da gözlenen bu artış oranı yabancı firmaların tescil ettiği patent sayısının oldukça altında kalmaktadır (Grafik 55.2).

Yerli üretim konusunda belirlenecek stratejiler özelinde dikkat edilmesi gereken bir diğer önemli husus da yerli üretimin küresel zemindeki ülke algısı ile eş tutulur hale geldiği günümüz dünyasında, ülkeler arası rekabet koşullarının iyi belirlenmiş olması gerekliliğidir. Bir anlamda rekabet koşullarının çerçevesini çizen rekabet politikaları, rekabetin var olduğu ve düzenli şekilde işleyebildiği bir piyasa düzeni için devlet tarafından kullanılan düzenlemelerin bütünüdür. Ulusal ve uluslararası düzeyde rekabet politikalarının oluşturulması için öncelikle ülkenin rekabet gücünün ortaya konması gerekir. Bu kapsamda, Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum) tarafından 1979 yılından beri yayımlanmakta olan Küresel Rekabet Raporu (Global Competitiveness Report) ülkeleri rekabet güçlerine göre sıralamaktadır.²

¹ Yüksek teknolojik ürün üretme hedefi 10. Kalkınma Planı (2014-2018) öncelikli dönüşüm programları kapsamında “Öncelikli teknoloji alanlarında ticarileştirme programı” başlığı altında yerli üretimin desteklenmesi ve ileri teknoloji ürün ihracatının artırılması maddelerinde vurgulanmıştır.

² Bu sıralamada ölçüt Küresel Rekabet Endeksi (KRE) olup bu endeks Kurumsal Yapı, Altyapı, Makroekonomik İstikrar, Sağlık ve İlköğretim, Yükseköğretim ve Hizmet İçerisi Eğitim, Ürün Piyasalarının Etkinliği, Emek Piyasalarının Etkinliği, Finansal

GRAFİK 55.2
Türkiye’de Yerli ve Yabancı Firmaların Patent Tescili

Kaynak: Türk Patent Enstitüsü.

Bununla birlikte piyasada rekabet koşullarının etkin bir biçimde uygulanması ancak gerekli ve yeterli devlet müdahalesi ile mümkün olmaktadır. Piyasada rekabeti düzenleyici devlet müdahalesini ölçmek amacı ile İktisadi İşbirliği ve Geliştirme Teşkilatı (OECD) üye ülkeler için piyasa düzenleme seviyelerini her 5 yılda bir yayımlamaktadır. Devlet kontrolü, girişimciliğin önündeki engeller ve ticaret ve yatırım engelleri alt başlıklarından oluşan toplam piyasa düzenleme seviyesi 1998 yılından itibaren yayımlanmaktadır. Toplam piyasa düzenlemesi bileşenlerinden özellikle “Girişimciliğin önündeki engeller” ve “Ticaret ve yatırımın önündeki engeller”in yerli üretimin rekabet edebilirliği bağlamında iyi analiz edilmesi gerekmektedir. İç piyasada üretimin teşvik edildiği bir ortamda bu alandaki girişimlerin sürekli kılınması, ancak bu alandaki bürokratik engellerin kaldırılması ya da teşvik ve iş birliği gibi finansal destek araçları ile mümkün olmaktadır. Bu doğrultuda ilgili mevzuatın anlaşılabilir ve kolay başvurulabilir bir yapıda olması, şirket kurmada karşılaşılan idari yükler ve kamu görevlilerinin konu ile ilgili yetkileri girişimciliğin önündeki engeller bileşeni kapsamında değerlendirilirken; ticaret ve yatırımın önündeki engeller de belirgin (doğrudan yabancı yatırım ve gümrük engelleri) ve belirgin olmayan engeller (ticaretin kolaylaştırılmasının önündeki engeller ve yabancı tedarikçilere karşı farklı uygulamalar) olarak alt bileşenlere ayrılmaktadır.³ Bu çalışma kapsamında Türkiye’de ilgili bileşenlerin zaman içindeki gelişimi, değerlendirmenin karşılaştırılabilir olması için ABD ve Avrupa Birliği (AB) üye ülkeleri de söz konusu bileşenlere ait değerleri ile birlikte verilerek sunulmuştur⁴. Tablo 55.2’de gösterilen

Piyasaların Gelişmişliği, Teknolojik Altyapı, Pazar Büyüklüğü, İş Dünyasının Gelişmişlik Düzeyi ve İnovasyon şeklinde on iki alt bileşeni kapsamaktadır.

3 Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Koske vd. (2015).

4 Yukarıda bahsi geçen başlıklar özelinde OECD verisinin yayımlandığı AB üye ülkeleri için ortalama değer yazarın kendi hesaplamasıdır.

TABLO 55.2
Piyasa Düzenleme Alt Bileşenlerinin Karşılaştırılması

	Ülke	1998	2003	2008	2013
Girişimciliğin önündeki engeller	AB	2,73	2,15	1,85	1,62
	ABD	2,00	1,65	1,57	1,55
	Türkiye	3,57	3,03	2,90	2,78
	AB	0,90	0,63	0,45	0,40
Ticaret ve yatırım engelleri	ABD	0,92	0,86	0,55	0,52
	Türkiye	1,86	1,29	1,40	1,16

Kaynak: OECD (<http://www.oecd.org/eco/reform/>).

değerler her iki bileşen için de Türkiye'nin AB ortalaması ve ABD değerlerinden oldukça yüksek olduğuna işaret etmektedir. Her ne kadar Türkiye için söz konusu dönemde (1998-2013) yayımlanan sonuçlar çoğunlukla 5 senelik periyotlarda azalış gösteriyor olsa da gerek başlangıç noktasındaki yüksek değer gerekse zaman içindeki ilerlemenin (Girişimciliğin önündeki engeller % 22 azalırken; ticaret ve yatırımın önündeki engeller % 38 azalmıştır) yetersizliği geline nokta Türkiye'yi bu alanlarda daha çok gelişmeye sevk etmektedir. Yerli üretimin sürdürülebilirliği ve küresel entegrasyonu kapsamında bahsi geçen başlıklar özelindeki düzenlemeler ve geliştirilecek politikalar bu alandaki ilerlemenin önemli bir basamağını oluşturmaktadır.

Türkiye'nin özellikle son 10 yılda ara malı ithalatında büyük paya sahip enerjide hızla artan dışa bağımlılığı yerli üretim alanında geliştirilecek plânlama ve stratejilerin kapsamında değerlendirilmeli ve en önemli gider unsurlarından biri olan enerji giderleri için maliyet azaltıcı olası tedbirler de oluşturulmalıdır. Bu kapsamda söz konusu dönemde % 70'lerin üzerindeki oranlarda seyreden enerji ithalatının, yerli üretimi destekleyici teşvik politikalarında enerji verimliliğine özel önem atfetmesi kaçınılmaz bir gerekliliktir.

Yerli üretim hedefi doğrultusundaki çabaların en güncel uygulamalarından biri 2018 yılında Bilim ve Sanayi, Kalkınma, Gümrük ve Ticaret, Ekonomi ve Maliye Bakanlıklarının ortaklığında faaliyete geçen "Yerlileştirme Yürütme Kurulu"dur. Mevcut sanayi yapısında ülke içinde yüksek katma değer yaratacak ve dolayısıyla ihracata da katkı sağlayacak yüksek teknolojik ürünlerin üretimini arttırmak amacı ile kurulan kurul, dış ticaret mevzuatı, bu alandaki ekonomik göstergelerin analizi ve araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin katkısı ile hazırlanacak ulusal planın yürütücüsü konumundadır. Bu anlamda kurulun yerli üretim ile ilgili performans artışı aksiyonları ve takip konusunda da aktif bir rol oynaması beklenmektedir.

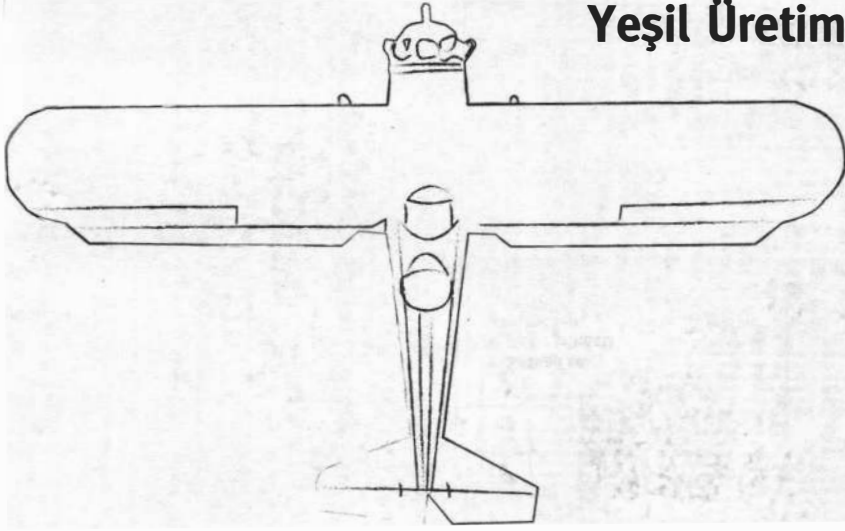
Sonuç olarak, uzun süredir Türkiye'de oldukça yüksek seviyelerde seyreden ara malı ithalatı ve beraberindeki ilerleme kaydedilemeyen dış ticaret açığı problemi yerli üretim politikalarını tekrar ekonomi gündemine taşımıştır. Bu kapsamda gerek uluslararası alandaki rekabet koşulları gerekse iç piyasa dinamiklerinin sürdürülebilir ve katma değeri yüksek bir yerli üretim politikası oluşturmak için tüm yönleri ile dikkatle analiz edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Amiti, M. ve Konings, J. (2007). Trade Liberalization, Intermediate Inputs, and Productivity: Evidence from Indonesia. *The American Economic Review*, 97(5): 1611-1638.
- Colantone, I. ve Crino, R. (2014). New Imported Inputs, New Domestic Products. *Journal of International Economics*, 92(1): 147-165.
- Genç, Ö. (2016). *Türkiye Ara Malı Dış Ticareti*. Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü, Ankara.
- Goldberg, P. K., Khandelwal A. K., Pavcnik, N. ve Topalova P. (2010). Imported Intermediate Inputs and Domestic Product Growth: Evidence from India. *Quarterly Journal of Economics*, 125(4): 1727-1767.
- Javorcik, B., Lo Turco, A. ve Maggioni, D. (2017). *New and Improved: Does FDI Boost Production Complexity in Host Countries?* CEPR Discussion Paper DP11942.
- Kalkınma Bakanlığı (2013). Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018), Erişim Adresi: http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/12/Onuncu_Kalk%C4%B1nma_Plan%C4%B1.pdf.
- Kanwar, S. ve Singh, S. (2018). The Innovation-R&D Nexus in an Emerging Economy: Evidence from the Indian Manufacturing Sector. *Australian Economic Papers*, 57(1): 35-54.
- Koske, I. vd. (2015). *The 2013 Update of the OECD's Database on Product Market Regulation: Policy Insights for OECD and non-OECD Countries*. OECD Economics Department Working Papers, No. 1200, OECD Publishing, Paris.
- OECD (2010). Technology Balance of Payments and Domestic R&D Activity. *Measuring Globalisation: OECD Economic Globalisation Indicators 2010*, OECD Publishing, Paris.
- Özenç, B. ve Taşöz Düşündere, A. (2017). 2000 Sonrasında İthal Ara Mal Bağımlılığı ve Katma Değer Üretimi. TEPAV Değerlendirme Notu. Erişim Adresi: http://www.tepav.org.tr/upload/files/1490970148-4.2000_Sonrasinda_Ithal_Ara_Mal_Bagimliliği_ve_Katma_Deger_Uretimi.pdf.
- Saygılı, Ş., Cihan, C., Yalçın C. ve Hamsici, T. (2010). *Türkiye İmalat Sanayinin İthalat Yapısı*. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Çalışma Tebliği, No: 10/02.
- Tiryakioğlu, M. (2016). Türkiye Ekonomisinde Geç Kalkınmanın ve Yerli Üretimin Ekonomi Politikası. *Ege Akademik Bakış*, 16(2): 177-196.
- UN Comtrade, <https://comtrade.un.org/data>
- Weng, Y., Yang, C.-H. ve Tu, F.-C. (2010). Outward Foreign Direct Investment and Product Quality of Domestic Productions: An Empirical Investigation. *Journal of Business Economics and Management*, 11(3): 396-414.

SEKİZİNCİ KISIM

Yeşil Üretimin Yerli Ekonomisi

Türkiye’de Tarımsal Üretimin Sorunları ve Gelişme Dinamikleri

H. ALPER GÜZEL

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya tarımında mekanizasyon, sulama, gübreleme, tohum ıslahı yoluyla sağlanan verim artışlarının 1990’lı yıllara gelindiğinde sürdürülebilir olmadığı gözlenmiştir. Yeşil Devrim olarak adlandırılan bu dönemdeki tarım politikalarının beklentilerin aksine hem tarımda gelir dağılımı eşitsizliğini azaltmadığı, hem de çevre üzerinde olumsuz etkiler yarattığı tartışılmaya başlanmıştır. Bu sürecin sonucunda bir yanda organik tarım gelişirken diğer yanda da biyoteknoloji araştırmaları ve uygulamaları artmıştır. Bu yazıda bu iki farklı üretim biçimi Türkiye tarımı açısından değerlendirilmiş ve gelişme dinamikleri tartışılmıştır.

GİRİŞ

1950’li yıllardan itibaren Türkiye tarımında üretim artışları bir yandan yeni alanların üretime açılması diğer yandan da birim alanda verim artışlarının sağlanması ile oldu. Verim artışları dünyada “yeşil devrim” olarak adlandırılan tarımda mekanizasyonun sağlanması, ıslah edilmiş tohum, gübreleme, sulama ve zirai ilaç kullanımının yaygınlaşması sayesinde gerçekleşti. Yeşil devrim bir yandan da dünyada açlığı ortadan kaldırmayı ve tarımda gelir dağılımını düzeltmeyi de hedeflemekteydi.

Dönemin ithal ikameci sanayileşme ve aşırı değerlenmiş kur politikaları tarım ürünleri ihracatını ve üretimini olumsuz etkilerken, destekleme alımları ve fiyat destekleri ile tarımsal üretim artırılmaya çalışıldı. Destekleme alımları, fiyat, girdi ve kredi destekleri yoluyla uygulanan tarım destek politikaları daha çok büyük üretici lehine çalıştığından tarım sektöründe gelir dağılımı eşitsizliği düzelmek bir yana giderek bozuldu. Bu politikaların sonucunda bir yandan köyden kente göç hızlanırken diğer yandan yanlış gübre kullanımı, aşırı sulama gibi nedenlerle çevre üzerinde de olumsuz etkiler ortaya çıktı.

1990’lı yıllara gelindiğinde tüm dünyada olduğu gibi Türkiye tarımında da toplam faktör verimliliğinin eski hızıyla artmadığı, hatta durağanlaştığı gözlemlendi (Furtan vd., 2009). Bu yıllar-

dan itibaren dünyada iki farklı yönelim söz konusu oldu. Bunlardan ilki çevre ve sağlıklı beslenme konusundaki duyarlılığı ön plana çıkaran “organik tarım”, diğeri ise tarımsal üretimde maliyetleri azaltmayı ve/veya verimliliği artırmayı hedefleyen biyoteknoloji uygulamaları idi. Türkiye’nin gündemine 90’lardan sonra giren organik tarım ve genetiği değiştirilmiş organizmalar konusunda da kafalarımızda ciddi karışıklıklar olduğu anlaşıldı. Bu yazıda her iki gelişme de Türkiye’deki yansımaları açısından irdelenmiştir.

ORGANİK TARIM VE TÜRKİYE’DE DURUM

Organik tarım, tarımsal üretimde artan kimyasal gübre ve zirai ilaç kullanımının çevre ve insan sağlığı üzerinde yarattığı olumsuz etkilerin azaltılmasını hedefleyen Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’ndeki önder çiftçilerin öncülüğünde alternatif bir hareket olarak doğmuştur. Tüketicilerin çevre kirliliği ve insan sağlığına ilişkin endişelerinin artması, organik tarım ürünlerine olan talebin de artmasına neden olmuştur. Organik tarım dünyada hızla yayılmış ve 2016 yılı itibarıyla 2,7 milyon çiftçi tarafından yaklaşık 58 milyon hektarlık bir alanda organik tarım yapılmıştır. Organik gıda pazarının boyutu da hızla büyümüş ve aynı yıl dünyada 90 milyar dolar tutarında organik ürün satılmıştır. (Willer vd., 2018)

Organik tarım konusunda yaygın bilinen ilk yanlış, kavramının kendisinin karıştırılmasıdır. Organik tarım, gübresiz, ilaçsız tarım değildir; doğal tarım veya “saldım çayıra Mevla’m kayıra” türünden bir tarım da değildir. Kurallara uygun biçimde, başından sonuna kadar izlenmiş, etiketlenmiş, sertifikalandırılmış üründür organik ürün. Organik tarımın pek çok tanımı olmakla birlikte en yaygın olarak kabul gören tanımlardan birisi Uluslararası Organik Tarım Hareketleri Federasyonu’nun 2009 yılında üzerinde anlaştığı tanımdır. “Organik tarım, toprak, ekosistem ve insan sağlığını sürdüren bir üretim sistemidir. Sistem olumsuz etkisi olan girdilerin kullanımı yerine ekolojik süreçler, biyolojik çeşitlilik ve yerel koşullara uyum sağlamış döngülere dayanır. Organik tarım, içinde bulunduğumuz çevreye fayda sağlamak, adil ilişki ve tüm ilgili taraflar için iyi bir yaşam kalitesini yaygınlaştırmak adına gelenek, yenilikler ve bilimi bir araya getirir.” (IFOAM, 2009)

Türkiye’de organik tarımı düzenlemek üzere 2004 yılında Organik Tarım Kanunu, 2005 yılında da Organik Tarımın Esasları ve Uygulamasına Yönelik Yönetmelik yürürlüğe girdi. Bu mevzuat kapsamında organik tarımda ilaç, gübre, bitki büyüme düzenleyicileri ve hayvansal hormonlar gibi sentetik kimyasal, çözülebilir ve inorganik maddelerin kullanımı yasaktır. Organik tarımda toprak, bitkiler arasında dönüşümlü olarak kullanılır. Kimyasal gübre yerine hayvan gübresi ve kompost edilmiş organik artıklar değerlendirilirken, zirai ilaçlar yerine biyolojik ve mekanik böcek ve yabancı ot mücadelesi yapılır. Organik tarım üretimi kayıtlı ve şeffaf bir süreçtir. Üretim sürecinin tüm aşamaları yetkili bağımsız kontrol ve sertifikasyon kuruluşları ile Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Organik Tarım Komitesi uzmanları tarafından kontrol edilir ve uygunluğu sertifikalandırılır. Bir ürünün organik ürün olarak tanımlanabilmesi ve organik ürün logosu taşıyabilmesi için “Organik Ürün Sertifikasına” sahip olması şarttır. Organiğe geçiş

sürecindeki ürünler dahi organik ürünler olarak tanımlanamaz ve organik ürün logosu kullanamazlar. Sertifika sistemi, ürünlerin organik standartlara göre üretildiğinin, işlendiğinin ve paketlenildiğinin garantisidir. Her ne kadar Türkiye’de pek çok ürün “kendiliğinden organik” olarak sınıflandırılabilirse de sertifikasız bir ürünün organik olarak tanımlanabilmesi mümkün değildir. (Güzel vd., 2007)

Türkiye’de organik tarım üretimi, dünyadaki gelişmelerin aksine önder çiftçiler öncülüğünde değil; Avrupa’daki organik tarım şirketlerinin temsilcileri aracılığı ile “sözleşmeli tarım” olarak başlamıştır. (Demiryürek vd., 2008) Az sayıda üreticiyle Ege Bölgesi’nde organik üzüm üretimi ile başlayan organik tarım, Avrupa ülkelerinden gelen talebin artışıyla yanı sıra Türkiye’de de pazarın oluşmasıyla gelişmiş ve organik üretim çeşitlenmiştir. Son yıllarda 200’ün üzerinde organik ürün üretimi yapılmaktadır. (Demiryürek, 2016). 2017 yılı verilerine göre organik üretim yapılan alan 500 bin hektara, organik geçiş sürecinde olanlar da dahil üretici sayısı da 75 binin üstüne ulaşmıştır. Ancak Türkiye’nin toplam tarım alanının 38 milyon hektarın üzerinde olduğu düşünülürse, organik tarımda değerlendirilen tarım alanı halen çok düşüktür. Türkiye’de organik hayvancılık ve süt üretimi de yapılmaktadır. (Demiryürek vd., 2006)

İç pazarın da yıllar içinde büyümesine rağmen organik ürün üretiminin çok büyük bölümü ihraç edilmekte ve Türkiye’de organik tarım ihracata bağlı yapısını korumaktadır. Türkiye’de organik tarımla ilgili istatistikler Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından tutulmakla birlikte veriler sağlıklı ve yetersizdir. Örneğin Bitkisel Üretim Değeri organik ürünler için hesaplanmamaktadır. Daha da kötüsü Tarım ve Orman Bakanlığı çeşitliliği çok artmış organik ürünlerin toplam üretim ve ihracat miktarlarını raporlamakta ve maalesef pek çok araştırmacı da bu toplam miktarları araştırmalarında sorgulamadan kullanmaktadırlar. Gecikmeli olarak yayınlanmakla birlikte organik ürünler ile ilgili en sağlıklı istatistikler ihracat değer istatistikleridir. **Tablo 56.1** ve **Tablo 56.2** sırasıyla 2016 yılında en çok ihracatı yapılan organik ürünleri ve ihracatın yapıldığı ülkeleri göstermektedir.

Tablo 56.1’den görüldüğü üzere Türkiye’den son yıllarda baharat, organik taze ve işlenmiş meyve ve sebzeler, organik hububat, endüstri bitkileri, yağlı tohumlar ve diğer çiğ ve işlenmiş ürünlerin ihracatı da gerçekleşmesine rağmen, halihazırda organik ürün ihracatının önemli bir kısmını Türkiye’nin geleneksel tarım ihracat ürünleri olan fındık, kuru incir, kuru üzüm ve kuru kayısı ile bunlardan elde edilen ürünler oluşturmaktadır. Toplam 77,8 milyon dolarlık ihracat ile Türkiye’nin toplam dünya organik pazarı içindeki payı da çok düşüktür. Organik ürün ihracatının yüzde doksandan fazlasının toplam 10 ülkeye yapıldığı **Tablo 56.2**’de görülmektedir. Bu ülkelerin kişi başına ulusal gelirin yüksek olduğu ABD, Almanya, Fransa, Hollanda, İsviçre gibi ülkeler olması organik ürün piyasasının yapısı ile de uyumludur.

TARIMSAL BİYOTEKNOLOJİ VE TÜRKİYE’DE DURUM

Tarımsal Biyoteknoloji bitkilerin, hayvanların veya mikroorganizmaların istenilen özelliklerini geliştirmek amacıyla kullanılan bir dizi bilimsel yönetime verilen genel isimdir. Modern biyotek-

TABLO 56.1
2016 Yılında En çok İhracatı Yapılan Organik Ürünler

Ürün	Tutar (Milyon Dolar)	Yüzde
Fındık ve Fındık Ürünleri	25,0	32,1
İncir ve İncir Ürünleri	18,7	24,0
Kuru Üzüm	12,5	16,0
Kayısı ve Kayısı Ürünleri	11,0	14,1
Meyve ve Meyve Ürünleri	6,2	8,0
Toplam	73,3	94,2
Diğerleri	4,5	5,8
Genel Toplam (Diğerleri Dahil)	77,8	100

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı İstatistikleri

TABLO 56.2
2016 Yılında En Çok Organik Ürün İhracatı Yapılan Ülkeler

ÜLKE	Tutar (Milyon Dolar)	Yüzde
ABD	14,4	18,4
Almanya	13,4	17,2
Fransa	11,5	14,7
Hollanda	10,6	13,6
İsviçre	6,4	8,2
İtalya	4,8	6,2
İngiltere	4,1	5,3
İsveç	3,1	4,0
Kanada	2,6	3,3
Japonya	1,2	1,6
Toplam	72,1	92,6
Diğerleri	5,7	7,4
GENEL TOPLAM (Diğerleri Dahil)	77,8	100

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı İstatistikleri

TABLO 56.3
2016 Yılında GDO'lu Ürün Ekim Alanları

Ülke	Üretim Alanı (milyon hektar)	Yüzde
ABD	75	39,5
Brezilya	50,2	26,4
Arjantin	23,6	12,4
Kanada	13,1	6,9
Hindistan	11,4	6,0
Toplam	173,3	91,3
Diğerleri	16,5	8,7
Toplam (Diğerleri dahil)	189,8	100,0

Kaynak: The International Service for the Acquisition of Agri-biotech Applications ISAAA (2017).

noloji moleküler işaretçilerin belirlenmesi yoluyla bitkilerin istenilen özelliklerini taşıyan genlerinin seçimi, bitki veya hayvan hastalıklarının tanımlanması, hastalıklara karşı aşı geliştirilmesi gibi pek çok alanda kullanılmaktadır. Biyoteknoloji on binlerce yıldır insanlar tarafından kullanılan klasik ıslah yöntemlerinin yerine iki yeni teknik sunmaktadır. İlki laboratuvar ortamında sağlıklı, hastalıktan arındırılmış, bitkilerin elde edilmesini sağlayan doku kültürü; diğeri ise bir organizmada bulunan istenilen bir genin bir başka organizmaya aktarılmasını sağlayan genetik mühendisliktir. Genetik mühendislik yoluyla elde edilen organizmalara Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar (GDO) adı verilmektedir.

Genetik mühendislik yoluyla elde edilen ilk ürünler 1990 yılında kullanılmaya başlanan peynir enzimi ve hamur mayasıdır. 1995 yılından itibaren gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde GDO'lu ürünlerin ekimi yapılmaya başlanmıştır. Hastalılara dayanıklı ve yabancı ot ve diğer zararlılarla mücadelede maliyetleri azaltan bitkilerin elde edilmesi GDO'lu bitkilerin üretimini de yaygınlaştırmıştır. Tablo 56.3'te dünyada GDO ekim alanları verilmiştir. 2016 yılı itibariye dünyada 189,9 milyon hektar alanda GDO'lu ürün ekimi yapılmaktadır. Bu alanın 75 milyon hektarı (% 39,5) Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunmaktadır. ABD'yi 26,4 milyon hektarla Brezilya, 12,4 milyon hektarla Arjantin, 6,9 milyon hektarla Kanada ve 6 milyon hektarla Hindistan izlemektedir.

Günümüzde pek çok GDO'lu ürün olmasına rağmen dünya ticaretine konu olan başlıca dört ürün soya, mısır, kanola ve pamuktur. Bugün dünyada yetiştirilen soya fasulyesinin % 75'i, pamuğun % 71'i, mısırın % 31'i ve kanolanın % 26'sı GDO'ludur (Tablo 56.4).

Türkiye'de medya aracılığı ile yoğun bir GDO tartışması yürütülmüş olmasına rağmen konunun teknik ve ekonomik boyutunu ele alan çalışma sayısı çok azdır. Türkiye'de bitki biyoteknoloji konusunda ilk çalışma 1995 yılında yapılmış, bu çalışmada bir yandan teknoloji transferi,

TABLO 56.4
2016 Yılında GDO'lu Ürünlerin Benimsenme Oranları (Yüzde)

Yöntem	Soya	Mısır	Pamuk	Kanola
Geleneksel	0,25	0,69	0,29	0,74
GDO	0,75	0,31	0,71	0,26

Kaynak: The International Service for the Acquisition of Agri-biotech Applications ISAAA (2017).

fikri mülkiyet hakları bir yandan da Türkiye’de mevcut teknik altyapı ve ekonomik olarak hangi ürünlerde biyoteknoloji yatırımı yapılması gerekliliği tartışılmıştır (Gözen vd., 1995). Biyoteknoloji yoluyla elde edilen ürünlerin Türkiye tarımındaki inovasyonu konusunda kültürel ve kurumsal engeller de söz konusu olabilmektedir (Güzel 2010). Türkiye’de yoğun bir şekilde yürütülen GDO karşıtı propaganda sonucunda 6 Mart 2010 yılında çıkartılan kanunla GDO’lu ürünlerin ekimi ve besinlerde kullanımı yasaklanmış; yalnızca hayvan yemi olarak kısıtlı sayıda izinle soya küspesi ve mısır ithaline izin verilmiştir. Bu kanun biyoteknoloji konusunda yürütülebilecek araştırmaları da kısıtlar niteliktedir (Çetiner, 2010).

Her ne kadar dünyada organik tarım ve GDO üretiminin birlikte yapılabilmesinin koşulları tartışılıyor ve birlikte var olmanın ekonomik olarak üretici ve tüketicilerin refahını artırıyor olduğunu gösteren çalışmalar yapılıyor olsa da (Furtan vd., 2007) bu konunun Türkiye tarımı açısından tartışılması mümkün değildir.

SONUÇ YERİNE

Türkiye’de tarımın sıkıntılarının olduğu bilinen bir gerçek. Kırsal alanda nüfusun azalması, gide rek artan nüfusun beslenme ihtiyacının ülke kaynakları ile giderilmesinin mümkün olmadığının sıklıkla dile getirilmesi maalesef sorunları çözmiyor. Türkiye diğer sektörlerde olduğu gibi tarım sektöründe de hızla dışa bağımlı hale gelmekte. Bu dışa bağımlılık bir yandan doğrudan tarım ürünleri ithalatının artması, diğer yandan temel girdilerin özellikle hayvan yemi ihtiyacının ithalat yoluyla karşılanması olarak karşımıza çıkmakta. Tarımda toplam faktör verimliliğinin durağanlaşması ister istemez dünyadaki yeni gelişmelerin değerlendirilmesi ve çözümlemelerimizde bu gelişmeleri de göz önüne almamız gerektiğini yüzümüze vurmakta.

1990’lı yıllardan günümüze tarımda gelişen organik tarım ve biyoteknoloji üzerinde durulması gereken iki fırsat. Organik tarım her ne kadar söylem olarak kulağa hoş gelse de bu üretim biçiminde maliyetlerin yüksek ve verimliliğin düşük oluşu bu ürünlerin fiyatlarının geleneksel ürünlere kıyasla çok daha yüksek olmasına yol açmakta. Organik tarıma olan talep büyük ölçüde ortalama gelirleri yüksek olan ülkeler ve tüketicilerden gelmekte. Bu haliyle de Türkiye’de organik üretim büyük ölçüde dış talebe bağlı olarak şekillenmekte ancak henüz küçük bir piyasa olmaktan öteye gidememekte. Kısacası organik tarımın geleneksel tarıma alternatif oluşturabilmesi henüz söz konusu değil.

Biyoteknoloji ve onun yaratabileceği fırsatlar ise ne yazık ki Türkiye açısından değerlendirme dışı. Hindistan, Çin ve İran da dahil pek çok ülke kendi biyoteknoloji araştırmalarını yaparken Türkiye kurulmuş laboratuvarları ve yetişmiş insan gücüne rağmen bu konuda da henüz çok geride. Önümüzdeki süreçte asıl tartışılması gereken, gelişen bilime ve teknolojiye kafa tutarak daha ne kadar geleneksel üretim biçimleriyle tarım yapmayı sürdürebileceğimiz olmalı.

KAYNAKÇA

- Çetiner, S. (2010). Genetiği Değiştirilmiş Organizma (GDO) Nedir? Sorular ve Yanıtlar-2, Erişim Adresi: http://research.sabanciuniv.edu/18128/2/Dışışleri_Dergisi_2.pdf Erişim Tarihi: 19.11.2019.
- Demiryürek, K. (2016). *Organik Tarım ve Ekonomisi*. Giresun: DOKAP Yayınları.
- Demiryürek, K. ve Güzel, A. (2006). *Extension in Organic Agriculture: The Case of Kelkit Turkey. Journal of Extension Systems*. 22 (1): 63-73.
- Demiryürek, K., Stopes, C. ve Güzel, A. (2008) Organic Agriculture: The Case of Turkey. *Outlook on Agriculture*. 37(4): 7-13.
- Furtan, W.H., Güzel, A. ve Bayaner, A. (1999). *An Examination of Agricultural Productivity and Returns to Agricultural Research in Turkey*. TEAE Yayınları.
- Furtan, W.H., Güzel, A. ve Weseen, A.S. (2007). Landscape Clubs: Co-existence of GM and Organic Crops. *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 55(2): 85-195.
- Gözen, A., Abak, K., Çetiner, S., Kasnakoglu, H. ve Güzel, A. (1995). *Türkiye'de Bitki Biyoteknolojisi Öncelikleri*. Yayın No: 2. Ankara: TTGV Yayınları.
- Güzel, A. (2010). Institutional and Cultural Barriers to Innovation in Turkey, Invited Seminar, Department of Bioresource Policy, Business & Economics, University of Saskatchewan, 19 Mart 2010, Kanada.
- Güzel, A. ve Demiryürek, K. (2007). Organic by Default: A First Evaluation. *Proceedings of the First Congress on Organic Agriculture in Turkey*, 18-19 Ekim 2007. Bahçeşehir University, İstanbul.
- IFOAM (2009). Definition of Organic Agriculture. Erişim Adresi: <https://www.ifoam.bio/en/organic-landmarks/definition-organic-agriculture> Erişim Tarihi: 19.11.2019
- ISAAA (2017). Global Status of Commercialized Biotech/GM Crops in 2017: Biotech Crop Adoption Surges as Economic Benefits Accumulate in 22 Years.
- Willer, H. ve Lernoud, J. (Eds.) (2018). *The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2018*. Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), Frick and IFOAM Organics International, Bonn.

Sürdürülebilir Tarım Türkiye’de Bir Alternatif Olabilir mi?

FERİDE DOĞANER GÖNEL

Türkiye’de tarım sektörü uzun süredir hızlı bir çözülme sürecinde. Türkiye’nin cari işlemler açığı, düşük yurtiçi tasarrufları, ithalata bağımlı sanayi ve ihracat yapısı ve orta gelir tuzağına girmiş olması, farklı alternatifler üzerinde düşünmesini gerektiriyor. Bu alternatifler arasında tarımın düşünülmesi için, Türkiye’nin son derece güçlü nedenleri ve kaynakları var. Bu noktada, *sürdürülebilir tarım*, yenilenebilir doğal kaynakları; ekonomik verimliliği ve ekosisteme yapabileceği katkıyı koruyarak, mevcut ve gelecek kuşaklara gıda, gelir ve iyi bir yaşam sağlamak alternatifi ile ortaya çıkıyor. Türkiye’de giderek artan, toprak erozyonu, yer altı sularının kirlenmesi, köylülüğün irrasyonel bir şekilde çözülmesi, artan maliyetlerle birlikte küçük çiftçilerin yaşam seviyesinin kötüleşmesi, plansız devam eden göç ve doğurduğu kentsel işsizlik, büyüyen enformel yapı ve artan gelir eşitsizlikleri gibi pek çok problemin çözülmesinde, sürdürülebilir tarım ciddi bir alternatif olabilir. Bu kısa çalışma, söz konusu alternatifi tartışmaya açmak amacıyla kaleme alınmıştır. Ancak alternatifi konuşmadan önce, Türkiye’de tarımın durumunu özetleyelim.

TÜRKİYE’DE TARIM BİTTİ Mİ?

Türkiye hem coğrafyası hem de yer aldığı iklim kuşağı nedeniyle, tarım yapma potansiyeli yüksek ekolojik bölgelere sahip bir ülkedir. Ancak 1980 sonrası uyguladığı piyasa-bazlı neoliberal politikaların sonucu, karşılaştığı krizleri aşma yollarından biri olarak, tarım sektörünü tasfiyeye girişmiş ve tarımdan kaynak aktararak sanayileşme ve kırsal kalkınma hedeflerinden adeta vazgeçmiştir. Bu durum açık bir şekilde telaffuz edilmemiş olsa da sonuçta 1980’de % 26,5 civarında olan tarımın GSYİH’deki payı, 2018’de % 5,8’e, buna paralel olarak istihdamdaki payı da 1980’de % 56’dan 2018’de % 18,4’e gerilemiştir. Türkiye’nin ekilebilir alanları ise, son 17 yıl içinde 24,4 milyon hektar azalmış, geri kalan ekilebilir alan içerisinde 4,5 milyon hektar, tarım toprakları vasfını kaybetmiştir. Buna karşılık Türkiye, tarihinde ilk defa 2014 yılında yurtdışından (Sudan), daha verimli toprak olduğu gerekçesiyle, 99 yıllığına tarım arazisi kiralamıştır. Bir zamanlar *tahıl ambarı* olarak nitelenen ve *Mezopotamya* mirasına sahip Türkiye’de, tahıl üretimine ayrılan arazi

2000'lerde 13,8 milyon hektardan 11,5 milyon hektara (World Bank, WDI), tahıl üretiminin % 67'si buğday olan Türkiye'de, buğday ekilen arazi 2000'lerde 9,4 milyon hektardan 7,7 milyon hektara gerilemiştir. Oysa içlerinde gelişmiş ülkelerin de olduğu dünyanın büyük buğday üreticilerinin buğday ekim alanlarını artırmaları ilginç olsa gerek (TMO, 2016: 35). Türkiye'de ise, tarım arazileri artan ölçüde kentleşme baskısı altında olup, geri dönüşü olmayacak şekilde tarım toprağı vasfını yitirmekte, böylece bu toprakların sulaması ve altyapısı için, önceden yapılan yatırımlar da atıl hale gelmektedir.

Buğday üreticisi üzerinden iç ticaret hadlerine baktığımızda da karşımıza çok parlak bir tablo çıkmıyor; 2002'de 1 kg buğday ile alınabilecek gübre miktarı 1,31 iken 2015'te bu rakam 1,01'dir. Üretici, pek çoğu ithal olan tarım ilacı ve mazot gibi girdileri, kurlardaki yükselmeye paralel olarak daha yüksek maliyetlerle edinmekte, böylece tarım giderek daha fazla dışa bağımlı hale gelmektedir. Üstelik 2018 yılından itibaren uygulamaya sokulan *sertifikalı tohum kullanma* şartı ile atalık tohumdan vazgeçildiğinden, bu bağımlılık artacaktır. 2002'den bu yana Türkiye'nin tohum ithalatına harcadığı döviz miktarı 3 katından fazla artarak 2018'de 179 milyon dolara ulaşmıştır. Türkiye'nin tarımsal hammadde ihracatının toplam ihracatımız içindeki payı 2000'lerin başından bu yana, % 1,12'den % 0,46'ya düşerken, tarımsal hammadde ithalatı % 3'ler seviyesindedir. Buna karşılık, gıda ihracatının toplam ihracattaki payı % 12,8'den % 11,8'e düşerken, gıda ithalatındaki payı ise % 3,9'dan % 5,56'ya yükselmiştir (World Bank, WDI). Özellikle tarımsal hammadde ticaretimizdeki dış açık giderek artmaktadır; 2000 yılında 300 milyon dolarlık tarımsal hammadde ihracatına karşılık 2 milyar dolarlık ithalat gerçekleşirken, 2016'da 650 milyon dolarlık ihracata karşın 5 milyar dolarlık ithalat söz konusudur; tarımsal hammaddelerde ihracatın ithalatı karşılama oranı % 15'ten % 13'e düşmüştür. Hammadde ithalatının işlenerek gıda ihracat artışına dönüştürüldüğü argümanı doğru da olsa, dış fazla veren gıda ihracatının ithalatı karşılama oranı 2000'lerin başından buyana düşüş göstermektedir.

Neoliberal politikalar, özellikle 1990'ların ikinci yarısından itibaren, devletin uzun yıllardır sürdürdüğü, tarımsal üretim ve pazarlama ağlarını da hızla ortadan kaldırdı. 2000 yılında Dünya Bankası desteğiyle uygulamaya konulan *Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP)*, reform paketi adı altında, tarım sektörünün sorunlarını çözmek bir yana, yukarıda anlatılan resmin ortaya çıkmasına ve Türkiye'nin pek çok bölgesinde nüfusun kırsaldan hızla uzaklaşmasına (*de-ruralization*) neden olmuştur (Keyder ve Yenil, 2011). Bu proje çerçevesinde, tarıma yönelik fiyat ve girdi destekleri azaltılırken devlete ait tarım işletmelerinin çoğu özelleştirme kapsamına alınarak ya tümüyle özel sektöre devredilmiş ya da işlevsiz kılınmıştır. Örneğin, özelleştirme öncesi yıllık üretimi 63 bin ton olan SEK'in özelleştirme sonrası süt üretimi önce 26 bin tona, 2016 itibarıyla da yaklaşık 19 bin tona düşmüştür. SEK işletmelerini satın alarak piyasaya çıkan çok sayıda küçük süt üreticisi kısa bir süre sonra yabancı ortaklı büyük yerli sermaye tarafından satın alınmış, daha sonra da yerli ortağın çekilmesiyle, süt endüstrisi yabancı sermayenin eline teslim edilmiştir. Kaldırılan desteklemelerin yerine getirilen Doğrudan Gelir Desteği kapsamındaki yıllık prim ödemeleri azalırken, kimi zaman ödemelerin gecikmeli yapılması ve bu desteklerden daha

çok büyük arazi sahiplerinin yararlanıyor olması (toplam çiftçilerin % 4’ü, 10 bin liranın üstünde desteklenerek, toplam desteğin % 40’ını almaktadır) sektörün sorunlarını daha da büyötmüştür (TİM, 2017). Hem AB hem de OECD karşılaştırmalarında Türkiye, kişi başına tarımsal desteğin en az olduğu ölkeler kategorisindedir.

İzlenen neoliberal politikalar sonucu karşı karşıya kalınan maliyet-fiyat sıkışması, üreticinin yerelle bağlarının çeşitli şekillerde kopması ya da değışmesi anlamına gelmektedir. Dünya tarım piyasasında söz sahibi olan ABCD şeklinde anılan *çokuluslu şirketler dörtlüsü* (ADM Co, Bunge, Cargill ve Louis Dreyfus) bu yerel üretim modelinin şekil değıştirmesinde son derece etkin ve aktif bir rol oynar. Örneğin Kuzey Ege bölgesinde zeytin üretiminin karşılaştırmalı üstünlüğü, yerel üreticilerin daha çok aile emeğini kullandıkları “geleneksel üretim tarzını” kullanma kabiliyetlerine dayanmaktaydı. Ancak mekanik hasat tekniklerinin devreye girmesi ile ortaya çıkan rakip bölgeler ve yüksek verim kaygısı, bir yandan aile işletmeciliğı ağırlıklı yerelliğın korunmasını güçleştirirken bir yandan da üreticilerin küresel değır zinciri içerisinde kaybolup gitmelerine ve gelir kayıplarına neden olmaktadır (Nizam, 2017). Aynı şekilde, Türkiye’de 1998’de 490 bin şeker pancarı eken çiftçi sayısı 2018’de 105 bine, ekilen alan da % 32,7 azalarak 339 bin hektara düşmüştür. Çiftçiyi korumak ve arz istikrarı adına getirilen dönemsel şeker kotasının karşısında, ağırlıklı olarak çokuluslu şirketler (örn. Cargill) tarafından üretilen ve görece daha ucuz olan nişasta bazlı şeker (NŞB) kotalarının artırılmak istenmesi, yerel üreticiyi zora sokarak, şeker üretmekten vazgeçme noktasına getirmektedir. Bunlara ilave olarak, 2018 yılında özelleştirilen şeker fabrikaları ve kaldırılan Şeker Kurumu sonrasında, şeker üreticilerini de süt endüstrisine benzer bir gelecek beklemektedir. Benzer örnekler, uzun tedarik zinciri içerisinde küçük üreticilerin, sanıldığıının aksine, gelir kaybı yaşayabileceklerini de gösteren örneklerden bazılarıdır. Bu arada, gıda güvenliğı adına önerilen entansif tarımın doğurduğu insan ve çevre sağlığı ile ilgili endişeler gündeme gelirken, bir yanda da verimlilik artışının kaçınılmazlığından söz edilmesi, gelişmekte olan ölkeleri (GOÜ) bir ikilemde bırakmaktadır. Kısacası, entansif tarım uygulamalarının kullandığı (pestisit, herbisit, insektisit, fungisit gibi) çeşitli kimyasallar hem toprağı hem yeraltı sularını, sonuçta insan sağlığını ciddi bir şekilde tehdit ederken, yine aynı yüksek verim kaygısı ile toprağın kalitesizleşmesi, münavebenin gereğı gibi yapılmaması, sürekli monoköltür ortamı gibi hususlar da tarımı bir yol ayırmasına sokmaktadır.

SÜRDÜRÜLEBİLİR TARIM NASIL BİR ÇÖZÜM OLABİLİR?

Bugün dünya tarım ve tarımsal girdi piyasasına, ABD, Hollanda, Almanya ve Fransa gibi gelişmiş ölkeler ve Bayer/AgraQuest, BASF/Becker, Underwood, Monsanto/BASF, Vimlorin/KWS ve Syngenta/Deere gibi firmalar hâkim olup, GOÜ’lerin tarım politikalarının şekillenmesinde oldukça etkilidirler. Biraz da bu nedenle, Türkiye dâhil pek çok ölkede, tarım üretiminin ilk halkası olan girdilerle ilgili özgün politika üretmede zorlanmaktadır. Bu durum karşısında, “neden gelişmiş ölkeler tarımı önemsiyor ve destekliyorlar?” veya “emek yoğun ve istikrarsız tarımın, gelişmekte olan ölkelere özgü olduğı savına ne oldu” soruları akla gelmektedir. Gıda sistemlerinin sağlıklı,

güvenilir ve istikrarlı olmasına duyulan ihtiyaç ve bu sistemin gelecek nesillere de aktarılması konusunda, kimi ülkelerin ciddiyetleri ve farkındalıkları, bu soruların cevabını veriyor.

Pek çok ülke gıda arz güvenliği, sağlıklı gıda, gelir dağılımındaki eşitsizliğin ve yoksulluğun azaltılması şeklinde, sürdürülebilir tarım konularını gündemlerine almış bulunuyor. Hatta, otuz yıla yakın süredir sürekli düşüşte olan tarımın, yeni bir paradigma olarak, kalkınmayla ilişkisinin yeniden keşfedilmesinden ve uluslararası gündeme geri dönmesinden bile bahsedilebilir (Byerlee vd., 2009). GOÜ'ler için alternatifler arasında düşünülen sürdürülebilir tarımın, "üretken, rekabetçi, verimli aynı zamanda yerel toplulukların doğal ortamını ve sosyo-ekonomik koşullarını iyileştirmeye yönelik üretim" şeklinde, çok boyutlu ve sofistike yönetim tekniklerini de kullanarak (toprak kalitesi, akıllı su yönetimi, tohum, enerji, atık yönetimi, tarımsal girdiler, sera gazı emisyonları, yerel kaynakların daha fazla kullanılması, ekolojik dayanıklılık ve tarımsal istihdam gibi), pek çok alanda çözüm getirebileceğine inanılmaktadır.

Türkiye açısından baktığımızda, yukarıdaki tanımın ilk kısmına, yani üretken, rekabetçi ve verimli olmaya odaklanmış bir politikanın, tanımın ikinci kısmını ihmal eden tutumu söz konusudur. Nitekim 2010'da yürürlüğe sokulan "Türkiye Tarım Havzalarının Üretim ve Destekleme Modeli", üreticileri sadece desteklenen ürüne yönlendirerek, verimliliği artırmayı hedeflemiş, ancak Türkiye'de bu uygulamanın, ülkenin ürün desenini ciddi şekilde değiştireceği, bunun da üretici aleyhine sonuçları olacağı düşünülmemiştir. Örneğin, verimliliği her iklim ve koşulda aynı olmayan mısırın tüm havzalarda destek kapsamında olması buna karşın şekerpancarının hâlâ kota kapsamında olup aynı desteği almıyor olması, akıllara mısır-pancar tartışmasını getirmektedir. Ayrıca havza modelinde, temel gıda maddelerinde kendine yeterli politikası adeta terk edilmiş, örneğin buğdayda sıfır gümrükle buğday ithalatına izin verilerek, teşvik zayıflatılmıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin bu modeli, yerelle barışık ve temel gıdada yeterli politikasını ön plana çıkartacak şekilde yeniden düzenlemesi, sürdürülebilir tarım açısından da son derece önemlidir.

Kaldı ki Türkiye'de sıkça karşılaşılan, aşırı kuraklık nedeniyle ekilebilir arazi kayıpları, aşırı sulama, gübreleme ve yanlış ilaçlama sonucu toprağın kirlenmesi, toprak kalitesini kaybetmiş arazinin tekrarlanan kullanımı gibi nedenlerle, uzun vadede tarımın verimliliği ve rekabet gücü risk altındadır. Bu nedenle sürdürülebilir tarım politikası, henüz doğallığını kaybetmemiş tekniklerin kullanıldığı, daha emek-yoğun, kaliteli, sağlıklı ve çevreye zararı olmayan yöntemlerle, uzun vadede söz konusu riski ortadan kaldırmak için kullanılabilir. Örneğin toprağın verimliliği için bitkisel (ürün) rotasyonun yanı sıra, toprak organik karbonunun mahsul kalıntıları ve biyosolidlerin kullanılması ile desteklenmesinin, toprağı geleneksel yöntemlere göre daha verimli kılacağına dair araştırmalar vardır (Lal, 2006). Bu konuda ilk akla gelen organik tarım yöntemidir. Türkiye'de, 2002'de 89.827 hektar olan organik tarım alanı 2018'de 7 katı büyüyerek 626.885 hektara, organik tarım yapan üretici sayısı da benzer şekilde 12.428 üreticiden 79.563 üreticiye çıkmıştır (TÜİK). 2018 yılı itibarıyla Türkiye'de yaklaşık 2,3 milyon ton organik bitkisel üretim yapılmakta ancak bu miktar, 54,6 milyon ton tahıl ve bitkisel üretim içerisinde henüz % 4,2'lik bir pay oluşturmaktadır. Yine de bu rakamlar, Türkiye'nin bu alana daha çok yatırım yapabilme

potansiyeli olduğunu göstermektedir. Özellikle GAP bölgesinde, uzun süredir işlenmemiş ve kimyasalların kullanılmadığı geniş toprakların varlığı, bölgeyi organik tarım merkezi haline getirebilir. Nitekim küçük ölçekli faaliyetler de başlamıştır:

Öte yandan, sürdürülebilir tarım çerçevesinde, Türkiye'nin sürdürülebilir bir sulama kültürünün olması, akıllı sulama teknolojileriyle daha yoğun tanışması; örneğin, düşük maliyetli damla sulama, arıtılmış atık su ve diğer su tasarrufu sağlayan teknolojileri kullanması, alana özgü ürün doğru saptandığı sürece son derece karlı ve verimli olacaktır. Nitekim Türkiye'de kullanılabilir su potansiyelinin % 72'sini kullanan tarım, ihtiyacının iki katı su harcamaktadır. Bu anlamda, sulama randımanı % 47 civarında olup yeni sulama projeleri de farklı bir çaba harcanmadığı takdirde sürdürülebilir olmayacaktır. Çoğunlukla (% 81) yüzey sulamanın yapıldığı üretimde, aşırı su kullanımı tarımı sürdürülebilir, verimli ve karlı olmaktan çıkartmaktadır. Oysa yapılan araştırmalarda, damla sulamanın verimliliği % 90'a çıkardığı ve % 30 su tasarrufu sağladığı gibi sonuçlara rastlanmaktadır (Çakmak vd.,2008). Damla sulama ise DSİ sulamalarında sadece % 0,1 oranında (yani 8,5 milyon hektarın 12 bin hektarında) yapılabilir (DSİ). Kısacası, sulama ile ilgili emeğin ve çabanın, sürdürülebilir tarım nosyonları çerçevesinde yönlendirilmesi, su tüketimi konusunda da fark yaratıp, tasarruf sağlayacaktır.

Sürdürülebilir tarım yöntemleri arasında ilk akla gelen organik tarım, kısmen kimyasalların kullanımını engelse de tek alternatif değildir. 2010'da yürürlüğe giren yönetmelik ile bir alternatif olarak sunulan İyi Tarım Uygulamaları (İTU), FAO tarafından "Mevcut teknolojinin güvenli ve sağlıklı gıdaların tarımsal verimliliğini artırmak, aynı zamanda ekonomik canlılığı, çevresel sürdürülebilirliği ve sosyal sorumluluğu sağlamaya yönelik optimal teknolojiyi de kullanan çiftçilik" olarak tanımlanır. İTU, geliştirdiği standartlar ve tutulacak kayıtlarla ürünlerin izlenebilirliğini, kontrolünü ve sürdürülebilirliğini sağlamayı amaçlar. İTU kapsamında, çiftçilere veya kooperatiflere, ürettikleri ürünü kendi adlarına sertifikalandırma olanağı verilerek, çiftçilerin teşvikli kredi ve desteklemelerden öncelikli yararlanmaları ve ürün sigortalamasında da gelişim sağlanmaktadır. Ancak bu uygulama çerçevesinde, zirai gübre ve ilaç kullanımının serbest olması ve kullanılacak ilaç ve gübre miktarının, sertifikasyonu veren kuruluşların kontrolünde olması kuşku yaratmaktadır. Ayrıca İTU kapsamında, Türkiye'deki tarımın yapısal problemlerine çözüm sunacak mekanizasyon teknikleri de üreticinin farkındalığı ve teknolojiyi nasıl kullanması gerektiğini bildiği takdirde işe yaramaktadır. Örneğin tarım üretimi, geleneksel olarak toprağın işlenerek ekime hazırlanması ve yabancı ot probleminin çözülmesiyle başlar, bu da bir miktar toprak kaybıdır. Oysa toprağı sürmeden ya da daha az sürülmüş toprağa tohumun doğrudan yerleştirilmesi ile hem erozyonun önleneyeceği hem de daha sağlıklı bir toprağın olacağı belirtilmektedir.

Son olarak, sürdürülebilir tarımın Türkiye için bir alternatif olabileceği konusunda üzerinde durulması gereken belki de en önemli nokta, istihdam konusudur. FAO, sürdürülebilir tarımsal üretim uygulamalarının, daha çevre-dostu ve kırsal toplumda daha insana yakışır iş fırsatları yaratacağı düşüncesindedir. Türkiye'de henüz bu konuda yapılmış detaylı analizler olmamasına rağmen, AB bünyesinde yapılan bazı araştırmalarda, örneğin 1990'larda doğrudan gelir desteği-

nin de yardımıyla, bazı ülkelerde organik çiftliklerin karlarının daha yüksek olduğu saptanmıştır (Offermann ve Nieberg, 2000). Karlılığın yanı sıra, emek-yoğun bir üretim olması, sürdürülebilir tarımı işsizliğin azaltılmasında bir alternatif yapmaktadır (Bianco, 2015, Finley vd., 2017). Özellikle genç işsizliğin yüksek olduğu ülkelerde, tarım üretiminin bir *kariyer* olarak planlanıp, finansal teşvik alacağı ortamların hazırlanması önerilebilir.

Sonuçta sürdürülebilir tarım, Türkiye'nin işsizlik, cari açık, enerji bağımlılığı ve su israfı şeklindeki problemlerinin çözümünde ve sağlıklı yaşam alternatifi sunmada, geliştirilmesi gereken bir strateji olarak düşünülmelidir.

KAYNAKÇA

- Bianco, A. (2016). Green Jobs and Policy Measures for a sustainable Agriculture. *Agriculture and Agricultural Science Procedia* 8: 346-352.
- Çakmak, B., Yıldırım, M. ve Aküzüm, T. (2008). Türkiye'de tarımsal sulama yönetimi, sorunlar ve çözüm önerileri, *TMMOB 2. Su Politikaları Kongresi*, 20-22 Mart 2008, Ankara.
- FAO (2019). Sustainable Food and Agriculture, Erişim Adresi: <http://www.fao.org/sustainability/en/> Erişim Tarihi: 19.11.2019.
- Finley, L., Chappell, M.J., Thiers, P. ve Moore, J.R. (2017). Does Organic Farming Present Greater Opportunities for Employment and Community Development than Conventional Farming? A Survey-based Investigation in California and Washington. *Agroecology and Sustainable Food System*, 42(5): 552-572.
- Keyder, Ç. ve Yenal, Z. (2013). Bildiğimiz Tarımın Sonu-Küresel İktidar ve Köylülük, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lal, R. (2006). Enhancing Crop Yields in the Developing Countries through Restoration of the Soil Organic Carbon Pool in Agricultural Lands. *Land Degradation and Development*, 17(2): 197-209.
- Nizam, D. (2017). Place, Food, and Agriculture: The Use of Geographical Indications in Olive Oil Production in Western Turkey. *New Perspective on Turkey*, 57: 3-30.
- Offermann, F. ve Nielberg, H. (2000). Economic Performance of Organic Farms in Europe. Dabbert, S. (der.), *Organic Farming in Europe: Economics and Policy* Erişim Adresi: <https://www.uni-hohenheim.de/i410a/ofeuro-pe/organicfarmingineurope-vol5.pdf> Erişim Tarihi: 10.06.2018.
- TİM-Türkiye İhracatçılar Meclisi (2017). Tarım Raporu 2016, Erişim Adresi: http://www.tim.org.tr/files/downloads/Raporlar/Tarim_Raporu_2017.pdf Erişim Tarihi: 18.05.2018
- TÜİK, Çeşitli Yıllar, www.tuik.gov.tr.
- World Bank (2018). World Development Indicators, Erişim Adresi: <https://datacatalog.worldbank.org/dataset/world-development-indicators> Erişim Tarihi: 19.11.2019

İnsana ve Doğaya Saygılı Yerli Üretim / Yerel Üretim

NİL DEMET GÜNGÖR

“Doğayla ilgili hiçbir anımız kalmadığında insaniyetin anlamını sonsuza kadar yitirmiş olacağız.”

ARNO GRUEN (2007)

Kendi varlıklarını tehdit edecek boyutlara ulaşmış bir çevresel-kültürel talana neden olan modern çağ insanlarının, bu yıkıcı davranışlarını kalkınma, gelişme ya da refah uğruna yapıyor olmaları derin bir ironi içermektedir. Çeşitli istatistikler, küresel büyümeyi sürdürme adına gerçekleşen talanın inanılmaz boyutlara ulaştığını göstermektedir.¹ Dünya kaynaklarının hızla tüketilmesi, doğa dengelerinin altüst edilişi, ekosistemlerin ve canlı türlerinin yer yüzünden silinmesi, yüzyıllık deneyimlerle elde edilen yerel bilgi ve birikimlerin korunamaması, küçük ölçekli-yerel-çevreci üretim biçimlerinin büyük sermaye karşısında “ekonomik” değerler ve kârlılık uğruna feda edilip yenik düşürülmesinin bedeli her geçen gün ağırlaşmaktadır.²

Ekolojik sınırları zorlayan gezegenimizde, siyasi iktidarlar kimi zaman çevresel sorunları yeterince önemsemeyip tehlikeleri görmezden gelmişler, kimi zaman da sermaye ile işbirliği içinde bu yıkımı hızlandırmışlar. Dünya Bankası’nın 1992 *Kalkınma Raporu* için hazırlanan bir çalışmanın bulguları, ekonomik büyümeyle ortaya çıkan çevre sorunlarının yine büyüme ve kalkınma yoluyla kendiliğinden çözüleceği görüşünün benimsenmesine yol açarak çevreyle ilgili “aciliyetin”

¹ Küresel Ayak İzi Ağı’nın 2018 raporuna göre dünyanın bir yıllık kaynakları 1 Ağustos 2018 tarihi itibarıyla tükendi. Rapor, 1970 yılında 29 Aralık tarihine denk gelen “Dünya Aşım Günü”nün her geçen yıl daha ileri bir tarihe doğru kaydığını ve tüketim-kaynak dengesinin gitgide bozulduğunu göstermektedir. 1970 yılında kaynaklar tüketimi karşılarken, 2018 yılında dünya nüfusunun mevcut tüketimini sürdürebilmesi için 1.7 dünyaya gereksinim duyulduğu hesaplanmıştır (Cumhuriyet, 2018). Ayrıca bkz. <https://www.overshootday.org/>.

² Çevresel-kültürel tahribatın artan boyutları gerçek zamanlı olarak çeşitli internet sitelerinden izlenilebilmektedir (bkz. <http://www.theworldcounts.com>; <http://www.worldometers.info>).

geri plâna itilmesinde etkili olmuştur (Stern, 2004: 1419-1420).³ 2008’de yaşanan küresel finansal krizin ardından ise iklim değişikliği gibi çevre sorunları tekrar hatırlanıp gündeme alınmış, Birleşmiş Milletler (BM) ve diğer uluslararası kuruluşların öncülüğünde “sürdürülebilir kalkınma” hedefleriyle uyumlu “çevre dostu” piyasacı politikalarla “yeni” bir kapitalist birikim sürecinin başlatılması öngörülmüştür.

“Yeşil Ekonomi”ye geçiş olarak adlandırılan bu sürecin daha önceki kapitalist birikim süreçlerinden en önemli “farkı” çevreyi büyümenin yeni “lokomotifi” olarak merkeze almasıdır (Hoşgör vd., 2016). Bu yaklaşım aslında çevre ve ekolojii “birikim ve büyüme” hedeflerine ikincil olarak ele aldığından çevre sorunlarının özünde yatan “aşırı tüketim” olgusuna karşı büyük ölçüde kayıtsız kalmıştır. Bu nedenle de güncel tartışmalar giderek alışılmışın dışına, ana akım dışı çözümlere ve düşünme biçimlerine doğru yönelmiştir. Bu yazıda bir yandan ekonomik kalkınmada büyümeye atfedilen tarihsel rol irdelenirken, ekonomik büyümenin anlamını, çevresel etkilerini ve bu etkileri bertaraf etmeye yönelik olası çözüm yollarını tartışan güncel akademik yazına değinilecektir; bu bağlamda Türkiye’nin yerli üretim politikalarının hangi değerler üzerine inşa edilmesi gerektiği ve bu doğrultuda nasıl bir yerli üretime ihtiyaç duyulduğu soruları çeşitli boyutlarıyla ele alınacaktır.

EKOLOJİK KRİZ VE BÜYÜMEYE FARKLI YAKLAŞIMLAR

Neoklâsik iktisat kuramlarının egemenliği altında gelişen iktisat bilimi uzun bir süredir ekonomik büyüme ile meşgul olup bu konuyu farklı açılardan ele alan yüzbinlerce makale ve çalışma üretmiştir. Bu üretkenliğin temel nedeni ekonomik kalkınmada ve toplumsal refahın artışında ekonomik büyümeye yüklenilen hayati rol ya da görevdir. Öte yandan, ekonomik büyümenin bu denli ön plâna çıkmasında neoliberal toplumsal düzenin yarattığı psikolojik etkenlerin de rol oynadığı düşünülebilir: mikro düzeyde kişisel kazanım, zenginlik ve mülk edinmeye verilen önem, makro düzeyde ise “büyüme” odaklı politikalarla ülkelerin zengin ekonomiler kulübünde yer alma istekleri ve dünya çapında güç elde etme çabaları... Arno Gruen (2007: 158), konunun psikolojik boyutunu irdelerken ölçülen “şekliyle [ekonomik] büyümenin, kendi mantığı içinde ölümcül bir bileşeni” olduğunu söylemekte ve büyümeyi “tehlikeleri de beraberinde getiren bir büyüklüğün peşinde kör bir kovalamaca”ya benzetmektedir. Böylece Gruen, “büyümenin, dünya açısından kendi kendini imha mekanizması olan bir saatli bomba gibi çalıştığını”nın farkına varamadığımıza işaret etmektedir (Gruen, 2007: 157).

Dünyadaki toplam üretimin artmasının toplam refah artışıyla eşdeğer olmadığı yeni bir tartışma olmamakla beraber⁴, özellikle iklim değişikliği gibi çevresel sorunların boyutlarının alarm

3 “Çevresel Kuznets eğrisi” olarak adlandırılan bu ilişkide çevre tahribatının kişi başına gelire önce artacağı, belli bir gelir eşiğine ulaşıldığında ise azalacağı ileri sürülmektedir. Ancak çeşitli çalışmalardan çıkan bulgular bu ilişkinin “kaçınılmaz” olmadığını göstermektedir (bazı örnekler için bkz. Panayotou, 1997; Stern, 2004; Türkiye için bkz. Akbostancı vd., 2009).

4 Dünyadaki kıt kaynakların dünya nüfusunun geometrik olarak (artan bir şekilde) artmasını kaldıramayıp felaketlere yol açabileceği uyarısı ilk 18. yüzyılda Malthus tarafından yapılmıştı. 1973 yılında yayımlanan Büyümenin Sınırları (Limits to

verici düzeylere ulaşması nedeniyle, büyümeyi yegâne hedef olarak benimseyen yaklaşımları sorgulayan görüşler artık daha sıklıkla ifade edilmektedir. Bir yandan, geleneksel (neoklâsik) ekonomik modellerin içinde “negatif dışsallık” olarak anılan çevresel etkiler için ekonomik hedeflerle ve piyasalarla uyumlu “yeşil” politika çareleri aranırken, diğer yandan “büyümeme” ya da büyümenin zıddı olan “küçülme” kuramlarına ilgi duyan akademisyenler sayıca çoğalmıştır⁵. Bu yaklaşımlar ekonomik faaliyetlerin ciddi çevresel tahribata yol açtığını kabul etmekle beraber ekolojik krize çözüm arayışlarında ve doğa ve insan arasındaki ilişkiye bakışlarında ayrışmaktalar.

Büyüme odaklı “Yeşil Ekonomi Modeli” 2008 yılında yaşanan küresel krizin ardından uluslararası kuruluşların da desteğiyle krizden bir çıkış yolu olarak sunuldu; Keynesçi “çevre dostu” yatırım harcamalarıyla “bir taşla iki kuşun vurulması” hedeflenmişti (Lean, 2008). Bir yandan “yeşil teknoloji”lere geçişle ekolojik krizin aşılması, diğer yandan da çoğunlukla az gelişmiş ülkelere yönelik mega altyapı proje yatırımlarıyla küresel ekonominin canlanması öngörülmektedir (Goldstein ve Tyfield, 2017). Ekolojik kriz bir “fırsata” dönüştürülerek hem uluslararası sermayeye yeni yatırım alanları yaratılacak, hem de gelişmekte olan ülkelerin (GOÜ’lerin) altyapı eksiklikleri giderilecekti; ama en önemlisi kapitalist birikim sürecinin devamlılığı sağlanacaktı. Ancak bu süreç, GOÜ’lerin daha çok borçlanmalarını ve borç aldıkları uluslararası kuruluşların belirlediği yeni koşullara uymalarını gerektirmekteydi (Tricarico, 2015). Görünen şu ki, 1990’lı yıllardan itibaren Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası’nın (DB) “yoksullukla mücadele” çerçevesinde geliştirmekte olan ülkelere pazarladıkları yapısal reformlar, bu sefer “üçlü kriz”⁶ olarak adlandırılan 2008 yılı küresel kriz sonrasında “ekolojik krizle mücadele” bağlamında, geliştirmekte olan ülkelere tekrar pazarlanmak istenilmektedir. Kimilerine göre, genişleme ve birikim hedeflerine sanayileşmiş ülkeler karşısında GOÜ’leri sürekli borç altında tutarak ulaşmaya çalışan bu “yeni” süreç “ekolojik emperyalizm”den başka bir şey değildir (Clark ve Foster, 2009).

Yeşil Ekonomi Modeli, “ekolojik krizi” neredeyse tek bir boyuta (iklim değişikliğine) indirgeyerek “ekolojik krizle mücadeleyi” karbon emisyonlarının azaltılmasıyla eşdeğer hale getirmektedir. Bunun için de tüm ülkelerde “karbon piyasalarının” oluşturulmasını teşvik etmektedir. Bazı ülke örneklerine bakıldığında buradaki asıl hedefin doğal kaynakları piyasalara bağlayarak sermayeye doğal varlıklar üzerinden yeni sömürü alanları yaratmak olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Karbon piyasası örneğinde, şirketler “emisyon ticareti” yapabilmekte, “kirletme hakkı”

Growth) başlıklı Roma Kulübü (Club of Rome) raporu da benzer şekilde gezegenimizin verili kaynaklarıyla mevcut büyüme düzeylerinin uzun süre desteklenemeyeceğini öngören bir çalışmaydı (Meadows vd., 1972).

5 Bu kuramlara ilişkin tartışmaları özetleyen Türkçe kaynak için bkz. Koyuncu ve Özer (2017). “Küçülme” tartışmaları belli bir olgunluğa ve teknoloji düzeyine kavuşmuş gelişmiş ekonomilerin daha çok gündeminde olmakla beraber, kalkınmada “geri kalmış” ülkelerin de güncel kalkınma stratejilerini belirlerken bu tartışmalardan faydalanabileceği önemli noktalar bulunmaktadır. “Küçülme” kuramını büyümenin zıddı olarak tanımlarken aslında bunun sadece nicel anlamda bir milli gelir azalması olarak düşünülmemesi gerekmektedir; bu kuram, içerdiği muhtelif fikirler altında, büyümenin niteliğini irdeleyen farklı anlayışları barındırmaktadır. Küçülme kuramıyla ilgili tartışmaları kapsamlı bir şekilde ele alan kilit bir çalışma için bkz. Latouche (2018 [2011]).

6 Birikim, meşruiyet ve ekoloji krizleri (akt. Hoşgör vd., 2016).

satın alabilmekte ve hidroelektrik santraller (HES'ler) gibi "çevreye nispeten az zarar veren" yatırımlarla "karbon kredileri" biriktirebilmekteler (Hoşgör vd., 2016: 34-35). Doğayı bir metaya dönüştüren bu süreçte, doğal kaynaklar insanların (özellikle sermayenin) ihtiyaçlarını karşılamak üzere var olan, değerleri piyasalar tarafından tayin edilen "doğal sermaye" konumuna itilmektedir; buna göre de doğa, ekonomik yararlar hizmet ettiği sürece ve ekonomik büyümenin sürdürülmesi (ya da kârlılığın devamı) için gerekli olduğu ölçüde korunmaya değer görülmektedir (Çoban vd., 2015).

Yeşil Ekonomi Modeli'nde çevresel sürdürülebilirlik hedeflerinin gerçekleşmesi büyük ölçüde piyasa sinyalleriyle hareket eden firmalar ve tüketicilerin daha çevreci (örneğin, enerji verimliliği daha yüksek olan) davranışlara doğru yönelmelerine bağlanmaktadır. Devletin görevi ise, büyüme ve kârlılık hedeflerini gözeterek, teşvikler ve düzenlemeler yoluyla şirketlerin "çevre dostu" teknolojilere ve yatırımlara geçmelerini özendirmektir. Tüketicilerin de *kendi istekleriyle* tüketim tercihlerini "yeşil" ürünlerden yana kullanarak bu sürece katılmaları beklenmektedir. Ancak bu, "isteğe bağlı" ve kademeli olarak temiz teknolojilere ve temiz ekonomiye geçiş stratejisi, çevre krizinin ivediliğiyle bağdaşmamaktadır. Dahası, enerji verimliliğini artırarak zararlı emisyonları azaltmayı hedefleyen çevre politikalarının ekolojik kriz ile mücadeleyle çelişen, tüketimi ve çevre sorunlarını körükleyici bir takım "geri tepme etkileri"ne de yol açabileceği tespit edilmiştir (*Jevons Paradoksu* için bkz. Santarius, 2012).

Bu modele alternatif olarak "büyümeme" ve "küçülme" kuramları altında toplayabileceğimiz diğer temel yaklaşım ise ekolojik krizi "aşırı büyüme" ile ilişkilendirerek krizden çıkış yolunu üretim ve tüketimin dizginlenmesinde (ekonomi ölçeğinin düşürülmesinde) bulmaktadır⁷. Bu yaklaşım altında gelişen literatür "büyüme" kavramını sorgularken ölçülen haliyle "büyümenin" aslında gezegenimiz için çok da faydalı olmadığı görüşünde birleşmektedir. Bu görüş, çevresel sürdürülebilirliğin büyüyen üretimle çeliştiğini ve gezegenimizin "yanlış formüle edilmiş bir büyüme fikrine olan yanlış inançtan dolayı tehdit altında" olduğunu savunmaktadır (Hueting, 2015: 21) Milli gelir hesaplamaları, büyümeyle beraber artan toplumsal eşitsizlikleri, çevreye verilen zararları, kültürel kayıpları ve daha pek çok yıkımı göz ardı etmektedir.⁸ Ekonomik faaliyetlerden doğabilecek refah kayıplarının büyüme hesaplamalarına yansıtılmaması, ölçülen büyüme sayıları üzerinden sağlıklı ulusal kalkınma politikalarının geliştirilmesini önlemektedir. Şişirilmiş, içi boş ya da "nitelsiz" ekonomik büyüme rakamları, büyüme üzerine kurulu genel refah inancı sayesinde, iktidarlar tarafından halkın gözünü boyamak için kullanılmakta, gerçek (kırılğan olmayan,

7 Bu makalede tek bir yaklaşım altına yerleştirilen büyüme alternatifi stratejiler birtakım farklılıklar göstermekle beraber mevcut üretim ölçeğinin sürdürülemez olduğu konusunda birleştikleri için bir araya getirilmiştir. Van den Bergh (2011, 2015) literatürde yer alan beş farklı küçülme stratejisini kendi önerdiği büyüme-sızlık stratejisiyle beraber karşılaştırmaktadır.

8 Ekonomik büyümenin yarattığı çevre kirliliğinin toplumsal sağlık üzerindeki olumsuz etkileri buna bir örnektir. Her ne kadar çevre kirliliği nedeniyle hasta sayılarındaki artışların genel refah üzerindeki azaltıcı etkileri tartışılmaz ise de bu durum ilaç şirketlerini ve sağlık sektörünün kârlılığını artırarak milli gelir (büyüme) rakamlarına olumlu yansıyabilmektedir. Buna benzer pek çok örnek verilebilir.

yaşama saygılı) bir kalkınmaya eşlik etmemektedir.⁹

Kalkınmayı ve refahı ekonomik büyümeyle (üretimden çoğalmasıyla) koşut tutan egemen görüş karşısında, “refah kaybı”, “geri kalma” ya da “gelişememe” gibi çağrışımlar yapan, “büyümeme” / “küçülme” kuramlarının tedirginlik yaratıyor olması doğaldır. İklim değişikliğinin yarattığı olumsuz etkilerin dünya çapında artık daha görünür ve hissedilebilir hale gelmesiyle büyüme odaklı egemen inanç yavaş da olsa kırılmaya başlamıştır. Ancak yapılan son çalışmalar (Turner ve Alexander, 2014; Steffen vd., 2018) gösteriyor ki çevre krizinin aşılması ve ekolojik dengelerin tekrar sağlanabilmesi için “yavaş” ya da “kademeli” stratejilerin uygulanması için artık çok geç olabilir.

“Küçülme” savunucularının ekolojik krize getirdikleri çözüm önerileri “yeşil ekonomi modeli” tarafından benimsenen “sürdürülebilirlik” hedeflerine kademeli geçiş stratejisinden çok daha radikal adımların atılmasını gerektirmektedir. Bu adımlar, mevcut sisteme getirilecek reformların ötesinde alışılmış pratiklerin ve politikaların dışına çıkılması anlamını taşımaktadır. En yüksek karbon ayak izine sahip olan (çevreyi en çok kirleten) sanayileşmiş ülkelerin bir an evvel “sürdürülebilir geri çekilmelerini” (küçülmelerini) plânlamaları gerektiği yönündeki uyarı buna bir örnektir. Yoksulluk, açlık, eğitimsizlikle boğuşan gelişmekte olan ülkelere uygulanacak borç moratoryumu (borçların ertelenmesi ya da tamamen silinmesi) ise bu ülkelere bir miktar nefes aldırarak daha çevreci kalkınma politikaları uygulamaları için bir fırsat yaratacağı düşünülmektedir. Bunun yanı sıra, haftalık çalışma saatlerinin azaltılması, iş paylaşımı, herkese vatandaşlık geliri ve sosyal güvenlik garantisi, sermaye vergileri ve borç affı, “küçülme” kuramıyla ve küçülme ekonomisiyle birlikte sıklıkla anılan sosyal politikalar (Kallis, 2017). Çevreyle ilgili en sık dile getirilen öneriler ise: karbon emisyonlarına ve kaynak tüketimine üst limitler konulması, altyapı projelerine moratoryum, çevreye zarar verecek mega projelerin durdurulması, kamu alanlarındaki reklamların azaltılması, kaynak kullanımına uygulanacak vergiler ve yeşil vergi reformu. Bunlarla beraber milli gelir yerine çevresel etkileri de içeren farklı ekonomik kalkınma göstergelerinin kullanılması ve toplumun çeşitli noktalarında yeşeren dayanışma kültürünün desteklenmesi de öngörülen politikalar arasında yer almaktadır (Kallis, 2017: 100-102).

Yaşanan ekonomik krizler/felaketler şimdiye kadar özellikle büyük sermaye için yeni birikim alanlarının yaratılabileceği birer “fırsat”a dönüşmüştür (Klein, 2015 [2007]). Ancak bu tür “fırsat”ların artık sınırına gelindiği, sistemin bir tükenme noktasına doğru ilerlediği inancı da

9 Bu nedenle kişi başına düşen milli gelirin dışında pek çok farklı refah göstergesi geliştirilmiştir. Çevreyle ilgili göstergelerden bazıları şunlardır: Çevresel Sürdürülebilirlik İndeksi; Çevresel Performans İndeksi, Çevresel Kırılganlık İndeksi, Sürdürülebilir ve Ekonomik Refah İndeksi; Yeşil Milli Net Hasıla (Aşıcı, 2002: 54). Bu konuda başka bir gelişme ise Dünya Ekonomik Forumunun Ocak 2018 toplantısında tanıttığı Kapsayıcı Kalkınma Endeksi’dir (Inclusive Development Index). Sosyal eşitsizlik, çevre tahribatı ve kaynak tüketimi gibi olguları da içeren bu endekse göre otuz hızlı büyüyen ülke arasından sadece altısı sosyal kapsayıcılıkta ilerleme kaydetmiş görülmektedir (Yeldan, 2018a). Bu gelişmelere rağmen geleneksel “büyüme” ölçüleri ekonomilerin genel durumunu yansıtan temel göstergeler olarak yerlerini korumaya devam etmekte, ülke performansları ve ulusal politikalar da bu değerler üzerinden belirlenmektedir. Öte yandan, büyümenin olumsuz etkilerini milli gelir hesaplarına katma çabaları bu yönde önemli bir gelişme olsa da bunun sadece “ölçülebilen”in egemenliğine hizmet etmemesine dikkat edilmesi gerekmektedir.

gittikçe yaygınlaşmaktadır. Sıklaşan ekonomik krizlerin eşliğinde artan çevre sorunları dünyadaki üretim/tüketim faaliyetlerinin eskisi gibi sürdürülemeyeceği yeni bir döneme girildiğine işaret etmektedir. Bu nedenle küçülme savunucularının sıra dışı, hatta “ütopik” olarak nitelendirilebilecek politika önerilerinin toplumsal tartışmalara konu olması ve uygulamaya konulması için çoktan uygun bir zemin oluşmuştur. Önerilen sürdürülebilir yaşam pratiklerinin bir kısmı uzun zamandan beri modern toplumların kıyılarında, hâlen varlığını sürdürmeyi başaran geleneksel yaşamın içinde veya tetiklenmiş birer savunma mekanizması olarak kentlerde ya da piyasaların hemen yanı başında karşımıza çıkmaktadır. Bu örneklerin her biri sürdürülebilir yaşam hedefine ulaşılmasında birer yol gösterici olarak değerlendirilebilir.

DEVLET-SERMAYE İŞBİRLİĞİNDE EKONOMİK-EKOLOJİK KRİZLER VE TÜRKİYE’YE YANSIMALARI

Çevresel Kuznets Eğrisi’nin betimlediği çevre-kalkınma ilişkinin aksine “kalkınma” kendi başına çevre sorunlarına bir çare olamamıştır. Pek çok ülkenin neoliberal politikalara geçtiği 1980’li yıllar, dünyada hem sermaye egemenliğinin hem de çevre sorunlarının boyut atladığı bir dönüm noktası niteliğini taşımaktadır. Özelleştirme, kuralsızlaşma (*deregulation*) ve devletin üretimden ve sosyal hizmetlerden geri çekilmesini de kapsayan neoliberal politikalar sadece ülke ekonomilerini değil insan ile doğa arasındaki ilişkiyi de dönüştürerek doğanın ticarileşmesini hızlandıran yeni olanaklar yaratmıştır. Bu süreçte neoliberal düzenin önemli örgütlerinden biri olan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), çevrenin korunması da dahil olmak üzere, uluslararası ticarete engel oluşturabilecek politikaların karşısında durmuştur (Çoban vd., 2015). Neoliberal dönüşümün bir parçası olarak uluslararası sermaye hareketliliğinin önündeki kısıtlar kaldırılarak kısa dönem, spekülasyon sermaye girişlerinin önü açılmıştır. Dışa açılma süreçleri bu politikaları uygulayan ülkelere bazı fırsatlar sunarken çoğu zaman da ülke ekonomilerini dışa bağımlı ve kırılgan hale getirmiştir. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesinin ardından ekonomik krizler daha sık ve daha derin olarak yaşanırken, kârlılığın ve sermaye birikiminin sürekliliği üzerine kurulu kapitalist sistem her seferinde içinde bulunduğu darboğazlardan devletin desteğiyle kendini yenileyerek çıkmayı başarmıştır. Krizlerin bedeli ise toplumun geri kalan kısımlarına artan eşitsizlik, yoksulluk ve çevresel yıkımın hızlanması olarak yansımıştır (Şenses, Öniş ve Bakır, 2013).

1980’li yıllardan itibaren Türkiye’de uygulamaya konulan neoliberal reçetelerin sonuçları diğer ülkelerin deneyimleriyle örtüşmektedir. Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi, Türkiye’de de yürütülen bu politikalar, yozlaşma, yolsuzluk, eşitsizlik, yoksulluk, kültürel kayıplar ve çevre kirliliği gibi ciddi toplumsal sorunlar eşlik etmektedir. Tüm bu olumsuzluklarla beraber Türkiye gösterdiği “üstün” büyüme performansı nedeniyle yükselen ekonomiler arasında yer almayı başarmıştır. Ancak ciddi boyutlara ulaşan dışa bağımlılık Türkiye ekonomisini dış şoklar karşısında kırılganlaştırmıştır. Tarım da dahil olmak üzere neredeyse her sektörde ithalata bağımlı hale gelmiştir (Sözcü, 2018). Ekonominin çarkı sermaye girişleri ve iç/dış borçların çoğalmasıyla dönmektedir. 2018’de yaşanmakta olan kriz de bu gelişmelerin bir sonucudur. Yeldan’a (2018b)

göre, sadece sermaye girişlerinin *yavaşlaması* bile Türkiye’yi ekonomik krize sokmak için yeterli olmaktadır. Türkiye örneğinin gösterdiği gibi, büyüme rakamları ülkelerin artan kırılganlıklarını ve yapısal sorunlarını kamufle edebilmekte ve böylece, “kriz patlayana kadar” her şeyin yolunda gittiği izlenimi yaratabilmektedir.

Türkiye’nin son dönemine bakıldığında dünya genelinde yaşanan eğilimlerle bazı paralellikler göze çarpmaktadır. Dünyadaki bu eğilimler ulusal düzeyde Türkiye’nin “yerli” kalkınma politikalarına da yansımaktadır. 2012’de Jim Yong Kim’in Dünya Bankası’na başkan seçilmesiyle, çevreyle ilgili endişeler bir kenara bırakılarak, rota “Dev Kalkınma” yaklaşımına doğru kaymıştır. Her ne kadar 2008 krizinden sonra ekolojik sürdürülebilirlik hedeflerini tutturmak için yeşil bir “Yeni Düzen”e geçilmesi öngörülmüş olsa da gerçekler çok daha farklı gözükmektedir. Yeni dönemde trilyon dolarlara varan dev altyapı projeleriyle “insanlık tarihinin en büyük yatırım patlaması” yaşanmaktadır; bu da ilan edilen küresel sürdürülebilirlik hedeflerine hiçbir şekilde ulaşamayacağı anlamına gelmektedir (Alexander, 2015). Gerçek hedefin sürdürülebilir kalkınma olmadığına dair şüphe bırakmayan bu gelişme Türkiye’de de Kanal İstanbul, 3. Köprü ve benzer “çılgın projeler”de karşılık bulmaktadır. Ciddi çevresel etkilere neden olabilecek¹⁰ bu tür mega projelerin çoğu Dünya Bankası’nın özendirdiği kamu-özel işbirliği (KÖİ)¹¹ yatırımları kapsamında “hazine garantili” olarak sürdürülmektedir. Bu şekilde projeye ortak olan yerli ve yabancı firmaların zarara uğramamaları devlet tarafından garanti edilmektedir (“200 milyarlık projelere 455 milyar Hazine garantisi,” 2017).

Türkiye, son dönemlerde ekonomik büyümesini ağırlıklı olarak altyapı/İNŞAAT sektörü yatırımlarıyla ve tüketim harcamalarıyla sürdürmüştür. İnşaat yatırımları genellikle iktidara yakın “yerli” şirketler tarafından dış desteklerle ve ithal malzeme ve teknolojilere bağımlı olarak gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla ciddi kaynak kullanımı gerektiren mega altyapı projeleri Türkiye’nin dış borçlarını ve cari açığını artırmakta ancak yerli teknolojilerin geliştirilmesinde kayda değer bir katkı sağlamamaktadır. Projelere ortak olan firmalar yüksek kazançlar elde ederken projelerin asıl amacı olarak gösterilen “kamusal fayda”nın yaratılmadığı da anlaşılmaktadır. Kamu yararı için yapıldığı söylenen pek çok yatırım projesinin gerçekte kimlere yaradığı, kimleri zarara uğrattığı ayrıntılı incelemelerle ve saha çalışmalarıyla açığa çıkmaktadır. Türkiye’de yenilenebilir/temiz enerji kapsamına giren farklı ölçeklerdeki hidroelektrik santral (HES) projeleriyle ilgili deneyimler bu konuda bazı çarpıcı örnekler sunmaktadır.

Temiz enerji üretimini teşvik etmek amacıyla verilen dış krediler ve karbon piyasalarından¹² elde edilebilecek yüksek kazançlar HES yatırımlarını özel sektör için oldukça çekici hale getirmiştir. Bir habere göre, “gıdadan tıbbi malzeme satan şirketlere, hatta spor kulüplerine kadar

¹⁰ Yüksek deprem riski, ormanların yok edilmesi ve ormanlık alanların rantta açılması vb.

¹¹ Public-Private Partnerships (PPPs). Ayrıca, bazı ülkelerde kamu finansmanı kuralları çerçevesinde uygulanan muhasebe yöntemleriyle PPP’lerin kamu borcunu gizlemek için bir araç olarak da kullanıldığı belirtilmiştir (Mühlenkamp, 2014).

¹² Türkiye’de yüzlerce proje, Kyoto Protokolü’nde yer alan emisyon ticareti mekanizmasından bağımsız olarak, Gönüllü Karbon Piyasası’nda işlem görmekte (Hoşgör, vd., 2016).

çok sayıda tüzel kişiliğin, ‘benim de bir HES’im olsun’ diye bu işe kalkıştığı” ve yatırım niyetleri olmayan “lisans simsarları”nın türediği ifade edilmektedir (Saygı, 2010). Son dönemlerde HES’lerin bu denli cazip hale gelmesiyle akarsuların bulunduğu bölgelerde dere kapasitelerini aşacak sayılarda HES projesinin yapıldığı ya da plânlanmış olduğu görülmektedir¹³. Hoşgör vd. (2016), Rize’nin İkizdere ilçesindeki HES projelerinin yörenin ekonomisini, ekolojisini ve kültürünü nasıl altüst ettiğini belgelemekte, su kullanım hakkı anlaşmalarıyla daha önce ortak kullanıma açık olan alanların nasıl özel sektöre ticari amaçlı olarak, 49 yıl gibi uzun bir süreliğine, devredildiğini açıkça ortaya koymaktalar. İkizdere halkı, su ve toprak kaynaklarının gaspıyla sonuçlanan HES projelerinin yöredeki yaşamı esas almadan sadece rant uğruna yapıldığına inanmakta ve bu girişimleri toplu eylemlerle ve bireysel hukuk mücadeleleriyle durdurmaya çalışmaktalar (Hoşgör, vd., 2016; Yavuz, 2011).

Planlama raporlarında HES projelerinin topluma temiz hava, çevre dostu enerji kaynağı ve istihdam olanakları gibi faydalar sağlanması öngörülmüştür; uygulamada ise HES’ler hava, su ve toprağın ticarileşmesine aracı olmaktadır, bulundukları bölgelerde çevresel ve kültürel yıkımlara yol açmaktalar. Sadece İkizdere’de değil, HES’lerin işletildiği pek çok ilçe ve yörede de ekolojik dengelerin bir daha düzeltilmeyecek şekilde bozulduğu ve yerel halkın geleneksel geçim kaynaklarından kopartıldığı görülmektedir. İnşaat çalışmaları sırasında dinamit kullanılması ve dereye bırakılması gereken can suyu miktarlarının düşük hesaplanarak derelerin kurutulması gibi uygulamalar bölgelerde ciddi ekolojik tahribatlara yol açmıştır.

Sadece verilen bu birkaç örnek bile yapılan yanlış uygulamaların HES’lerin kamu yararına işlemediğini ve yöre halkını büyük kayıplara uğrattığını açıkça göstermektedir. Enerji ve Tabii Kaynaklar bakanlığı bu projelerin Türkiye’nin artan enerji ihtiyacını karşılamak ve enerjide dışa bağımlılığı azaltmak için yapıldığını ileri sürmüştür, ancak birçok HES projesinin yabancı ortaklı olduğu ve dere sularının çok uluslu şirketlere devredildiği söylenmektedir. Derelerin Kardeşliği Platformu Yürütme Kurulu Üyesi Yaşar Aydın Türkiye’nin enerji ihtiyacının olup olmadığı tartışmasına girmediklerini, ancak “İstanbul’da daha ışıklı panolar olsun diye bu vadilerin yok olmasını” istemediklerini ifade etmiştir (akt. EMO, 2011: 50). Buna benzer örnekler HES’lerle sınırlı olmayıp çeşitli çalışmalara konu olmakta ve gazete haberlerine sıkça yansımaktadır.

Kapitalist sistemin yarattığı ekonomik-siyasi krizlerle boğuşan gelişmekte olan ülkelerde doğa, çevre ve kültürel değerlerin gerçek anlamda korunmaları (özellikle de Çevresel Kuznets Eğrisi ilişkisi çerçevesinde uzun dönemde kalkınmayla çevre sorunlarının düzeleceğine inanılıyorsa) bir “lüks” olarak gözükebilir. Ancak, bu değerleri dışlayan politika ve uygulamalara devam edilmesi yakın gelecekte ve hatta şimdi içinden çıkılması daha da zor olan çok boyutlu krizlere zemin hazırlamaktadır. Yerli üretim stratejileri esnek, sürdürülebilir, insana ve doğaya saygılı, yerel kültüre saygılı, ekolojik dengeli koruyan özelliklere sahip olmalıdır. Yerli ve yerel üretimi çoğaltmak ve geliştirmek için dışarıdan gerekli bilgi, fikir ve teknoloji alınmalıdır. Bu nedenle de

13 Devlet Su İşleri’nin 2017 faaliyet raporunda yer alan son verilere göre Türkiye genelinde 620’si işletmede, 62’si inşaat halinde ve 559’u ise inşaatına henüz başlanmamış olan toplam 1241 adet HES bulunmaktadır (DSİ, 2017).

yerli üretim politikaları geliştirirken kaynakların kıtlığı ve korunması gereken değerler göz önünde bulundurularak seçici davranılması gerekmektedir. Bu seçicilik doğa, çevre ve kültüre saygıyı içermeli, insani değerlerin geliştirilmesi ve çoğaltılmasında teşvik edici olmalıdır.

SONUÇ

Geliştirilen alternatif refah ölçülerine rağmen ve neyin büyüdüğüne bakılmaksızın, “ekonomik büyüme” rakamları ülkelerin küresel konumlarını ve yatırım cazibelerini belirleyen önemli bir ölçü olmayı sürdürmektedir. Ülke deneyimleri incelendiğinde, kalkınma ve ekonomik büyüme adına yapılan türlü faaliyetlerin çoğu zaman emek sömürsü, eşitsizlik, aşırı kaynak tüketimi, çevre kirliliği ve sağlık sorunları gibi birbiriyle bağlantılı birçok olumsuzluğu da beraberinde getirdiği görülmektedir¹⁴. Bu tür olumsuzluklar kimileri tarafından kalkınmanın doğal ya da kaçınılmaz bedeli olarak kabul edilmekte, çevrenin/doğanın korunmasını sermayenin kârlılık ve büyüme hedeflerinin yanında ikincil bir hedef ya da bu hedeflere ulaşmak için bir araç olarak görülmektedir.

Küresel kapitalist düzen, güçlünün güçsüzü sömürsü üzerine kurulu, ekonomik değerlerin öncelik taşıdığı, bu değerlere göre ülkelerin kazananlarla kaybedenler kulüplerine göre ayrıştırıldığı, küresel ve ulusal düzeyde eşitsizliklerin körüklendiği rekabete dayalı bir sistem olarak dikkat çekmektedir. Büyük sermaye ve destekleyicilerin devasa gücü ve egemenliği altında gelişen, kârlılığı esas alan bu sisteme eklemelenip evrensel-hümanist değerler doğrultusunda yerli ve çevreci üretim stratejileri geliştirebilmek oldukça zor gözükmemektedir. İnsanları temiz hava, temiz toprak, temiz su gibi yaşam kaynaklarından uzaklaştıran, doğadan koparan ve yabancılaştıran bir “kalkınma” gerçek bir kalkınma olarak düşünülemez. Böyle bir kalkınmanın mutluluk yaratmadığı mikro ve makro düzeylerde çeşitli örnekler üzerinden gösterilmiştir. Toprak, çevre ve yaşamsal olan her şeye saygıyla yaklaşan kalkınma politikaları ülkelere teknolojik çözümlerden çok daha az karmaşık ve daha etkili olabilecek seçenekler sunmaktadır. Kapitalizmin resmettiği rekabet içinde yarışan bireyler topluluğu imgesine tutunmak yerine paylaşımcı ve eşitlikçi bir toplumsal bilincin uyandırılması varoluşumuz devamı için elzemdir.

Arno Gruen’in belirttiği gibi, “[b]üyüme ifadesi olarak sayıların içine öylesine sıkışmışız ki, gerçeklikle[ri] ... göremiyoruz.” Büyüme istatistiklerine göre, “yıkımlar da aynen yapılanma[lar] ... kadar ‘değerli’!” (Gruen, 2004: 157-158). Yerli üretim bağlamında verdiğimiz örnekler de bunu doğrular niteliktedir. Paha biçilemez kıymetteki doğal ve kültürel varlıklar göz göre göre ve telafi edilemeyecek hızda kısa dönem “ekonomik yararlar” uğruna feda edilmektedir. Bu nedenle kalkınma politikaları belirlerken “sayıların içine sıkışıp” nicel büyüklüğe odaklanmak yerine insana ve doğaya saygılı gerçek bir gelişim hedeflenmelidir. “Küçülme” kuramı bize alışılmışın dışında bir bakış açısı sunarak tıkanmış olan politikalar ve pratiklerden çıkış yolları bulmamızı sağlamakta yardımcı olacaktır.

¹⁴ Çin için bkz. Reston (2015).

KAYNAKÇA

- Karar Gazetesi (13 Nisan 2017). 200 milyarlık projelere 455 milyar Hazine garantisi. Erişim Adresi: <http://www.karar.com/ekonomi-haberleri/200-milyarlik-projelere-455-milyar-hazine-garantisi-447771> Erişim Tarihi: 13.04.2017.
- Akbostancı, E., Türot-Aşık, S., ve Tunç, G.İ. (2009). The Relationship between Income and Environment in Turkey: Is There an Environmental Kuznets Curve? *Energy Policy*, 37(3): 861-867.
- Alexander, N. (2015). The World Bank: In the Vanguard of an Infrastructure Boom. Bretton Woods Project Briefing. www.brettonwoodsproject.org
- Aşıcı, A. (2012). İktisadi Düşüncede Çevrenin Yeri ve Yeşil Ekonomi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Yeşil Ekonomi*, (Der.) Ahmet Atıl Aşıcı ve Ümit Şahin. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Aşıcı, A. A. ve Şahin, Ü. (Der.) (2012). *Yeşil Ekonomi*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Clark, B. ve Foster, J.B. (2009). Ecological Imperialism and the Global Metabolic Rift: Unequal Exchange and the Guano/Nitrates Trade. *International Journal of Comparative Sociology*, 50(3-4): 311-334.
- Cumhuriyet (2018). 212 günde yedik: Dünyanın bir yıllık kaynakları 1 Ağustos itibarıyla tükeniyor. *Cumhuriyet Gazetesi*. (24 Temmuz 2018).
- Çoban, A., Özlüer, F., Erensi, S., Akdemir, Ö. ve Üstün, B. (2015). Türkiye’de Neoliberal Politikaların Ekolojiyi Kuşatması, Direniş ve Yeniden İnşa. TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi Mimarlık Semineri 2015 başlıklı seminerde sunulan bildiri, 5-6-7 Mart 2015, İstanbul.
- DSİ (2017). *DSİ 2017 Yılı Faaliyet Raporu*. Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü. Erişim Adresi: <http://www.dsi.gov.tr/docs/stratejik-plan/dsi-2017-faaliyet-raporu.pdf?sfvrsn=2> Erişim Tarihi: 18.11.2019
- EMO (2011). EMO HES’leri yerinde inceledi. *Elektrik Mühendisliği*. 441: 49-51.
- Goldstein, J. ve Tyfield, D. (2017). Green Keynesianism: Bringing the Entrepreneurial State Back in(to Question)? *Science as Culture*. 27(1): 74-97.
- Göztepe, Ö. (2018). *İlkel Birikim ve Acele Kamulaştırma*. İstanbul: NotaBene.
- Gruen, A. (2007). *İhanete Uğrayan Sevgi: Sahte Tanrılar*. İstanbul: Çitlembik Yayınları.
- Heuting, R. (2015). Neden çevresel sürdürülebilirlik büyük olasılıkla büyüyen üretimle birlikte ulaşılabilecek bir hedef değildir. *Yeşil Ekonomi: Küçülmek Güzeldir*, (Çev.) Seren Erengözgin. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Hoşgör, E., Ece, M. ve Konak, N. (2016). Yeşil Ekonomi ve Küresel İklim Değişikliği Politikaları: Türkiye’de ve Tanzanya’da Müştereklerin Gasplarına Karşılaştırmalı Bir Bakış. *Toplum ve Bilim*. Sayı 138-139: 26-50.
- Kallis, G. (2017). *In Defense of Degrowth: Opinions and Manifestos*. Ed. Aaron Vansintjan. indefenseofdegrowth.com
- Klein, N. (2015). *This Changes Everything: Capitalism vs. the Climate*. Penguin Books UK.
- Klein, N. (2015). *Şok Doktrini: Felaket Kapitalizmin Yükselişi*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Koyuncu, M., ve Özer, Ş. (2017). Büyümek mümkün mü? ‘Ekonomik küçülme Fikri’ Üzerine Tartışmalar. *Kalkınma İktisadının Penceresinden Türkiye’ye Bakmak: Fikret Şenses’e Armağan*, (Der.) Hasan Cömert, Emre Özçelik, Ebru Voyvoda. İstanbul: İletişim Yayınevi, 175-196.
- Latouche, S. (2011). *Kanaatkâr Bolluk Toplumuna Doğru: Küçülme Üzerine Yanlış Yorumlar ve Tartışmalar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lean, G. (2008). A ‘Green New Deal’ Can Save The World’s Economy. *The Independent*. (12 Ekim 2008).
- Meadows, Donella H., Meadows, Dennis L., Randers, Jorgen, Behrens III, William, W. (1972). *The Limits to Growth*. New York: Signet.
- Mühlenkamp, H. (2014). Public-private Partnerships and Government Debt. CESifo DICE Report 3/2014 Eylül: 24-30.
- Panayotou, T. (1997). Demystifying the Environmental Kuznets curve: Turning a Black Box into a Policy Tool. *Environment and Development Economics*, 2(4): 465-484.
- Reston, L. (2015). The Untold Cost of Chinese Economic Growth. *Forbes Magazine*. (2 Temmuz 2015).
- Santarius, T. (2012). Green Growth Unravelling: How Rebound Effects Baffle Sustainability Targets When the Economy Keeps Growing. Heinrich Böll Foundation and the Wuppertal Institute for Climate, Environment and Energy, Berlin.
- Saygı, G. (2010). Bir dereye 32 tane HES kurulur mu? Erişim Adresi: <http://ekonomi.haber7.com/ekonomi-haber/572559-bir-dereye-32-tane-hes-kurulur-mu> Erişim Tarihi: 22.07.2010

- Steffen, W., Rockström, J., Richardson, K., Lenton, T. M., Folke, C., Liverman, D., Summerhayes, C.P., Barnosky, A.D., Cornell, S.E., Crucifix, M., Donges, J.F., Fetzer, I., Lade, S.J., Scheffer, M., Winkelmann, R. ve Schellnhuber, H. J. (2018). Trajectories of the Earth System in the Anthropocene. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115(33): 8252-8259.
- Stern, D. I. (2004). The Rise and Fall of the Environmental Kuznets Curve. *World Development*, 32(8): 1419-1439.
- Şenses, F., Öniş, Z. ve Bakır, C. (Der.) (2013). *Ülke Deneyimleri Işığında Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sözcü (2018). Özden Güngör: 5 tarım ürünü dışında her şeyi ithal ediyoruz. *Sözcü Gazetesi*. (2018, Temmuz 17).
- Tricarico, A. (2015). Mega-infrastructure as 'structural adjustment 2.0. Heinrich Böll Foundation, Erişim Adresi: <https://za.boell.org/2015/11/05/mega-infrastructure-structural-adjustment-20> Erişim Tarihi: 2.11.2015
- Turner, G. ve Alexander, C. (2014). *Limits to Growth* was right. New research shows we're nearing collapse. *The Guardian*. (2 Eylül 2014).
- van den Bergh, J. C. J. M. (2011). Environment versus Growth — A Criticism of “Degrowth” and a Plea for “A-Growth.” *Ecological Economics*, 70(5): 881-890.
- van den Bergh, J. C. J. M. (2015). Büyümeye Karşı Çevre: “Küçülme”nin Bir Eleştirisi ve “Büyüme-sizlik” İçin Bir Savunu. *Yeşil Ekonomi: Küçülmek Güzeldir*, (Çev.) Serin Erengezzin, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Weintraub, A., Schwartz, E., ve Aronson, J. R. (Der.) (1973). *The Economic Growth Controversy*. Palgrave Macmillan.
- Yavuz, Y. (2011). Rize, İkizdere’de HES’lere geçit yok. Erişim Adresi: <https://odatv.com/ikizdere-de-heslere-gecit-yok-1008111200.html> Erişim Tarihi: 18.11.2019.
- Yeldan, E. (2018a). Dünya Ekonomik Forumu uyarıyor. *Cumhuriyet Gazetesi*. (31 Ocak 2018).
- Yeldan, E. (2018b). Türkiye’nin büyümesi sağlıksız niteliktedir. *Cumhuriyet Gazetesi*. (6 Haziran 2018).

Türkiye’de Üretim Kaynaklı Sera Gazı Salımları: Sektörel Bir Değerlendirme

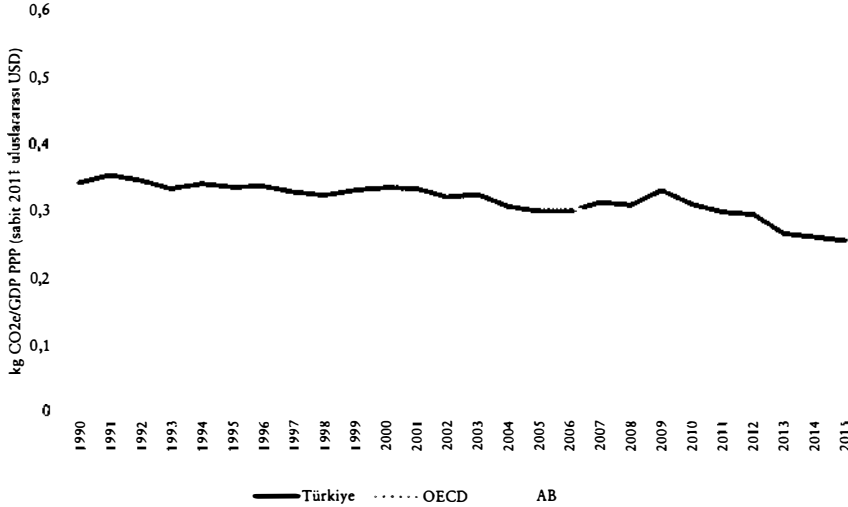
ONUR YENİ

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’nin (BMİDÇS) Paris’te gerçekleştirilen 21. Taraflar Konferansı sonucunda 2020 yılı sonrasının iklim değişikliğiyle mücadele çerçevesini ortaya koyan Paris Anlaşması kabul edilmiş, Türkiye de bu anlaşmayı 22 Nisan 2016 tarihinde imzalamıştır. Türkiye, bu çerçevede 2020 sonrasında iklim değişikliği ile mücadeleye vereceği katkıyı, hazırlanan Ulusal Katkı Beyanı (UKB) belgesiyle ortaya koymuş olup, olağan senaryoya göre (business-as-usual) 2030’da 1175 milyon ton düzeyine ulaşması beklenen CO₂ eşdeğeri (CO₂e) sera gazı salımını % 21 oranında azaltarak 929 milyon ton düzeyinde tutmaya çalışacağını açıklamıştır (UNFCCC, 2015). Ne var ki, Türkiye’nin üstlendiği bu katkının Paris Anlaşması tarafından öngörülen hedefler için yeterli olmadığı çeşitli kaynaklarda belirtilmiş ve UKB belgesinin hazırlanma yöntemine yönelik eleştiriler ortaya konulmuştur (Yeldan ve Voyvoda, 2015; Şahin, 2016; Turhan vd., 2016; CAT, 2017).

Türkiye’nin UKB belgesindeki öngörülerin gerçekleşmesi halinde ülke, 2015 yılında sera gazı salımlarında dünyada % 1’lik payla 20. sıradayken 2030’da dünya sera gazı salımlarının % 1,8’inden sorumlu olacak ve bu payla 11. sıraya yükselecektir. Bununla birlikte, kişi başına sera gazı salımı 2015 yılındaki 6 ton CO₂e’den 2030’da 10,9 ton CO₂e’ye çıkmış olacaktır (UoM Climate and Energy College, 2017). Söz konusu bu olası gelişmelerin Türkiye açısından çeşitli olumsuz sonuçları beraberinde getireceği düşünülmektedir. Bunun için en önemli gerekçe ise ülkemizin küresel iklim değişikliğinin etkilerinden en ağır şekilde zarar görecektir. Bununla birlikte, kişi başına sera gazı salımı 2015 yılındaki 6 ton CO₂e’den 2030’da 10,9 ton CO₂e’ye çıkmış olacaktır (UoM Climate and Energy College, 2017). Söz konusu bu olası gelişmelerin Türkiye açısından çeşitli olumsuz sonuçları beraberinde getireceği düşünülmektedir. Bunun için en önemli gerekçe ise ülkemizin küresel iklim değişikliğinin etkilerinden en ağır şekilde zarar görecektir. Bununla birlikte, kişi başına sera gazı salımı 2015 yılındaki 6 ton CO₂e’den 2030’da 10,9 ton CO₂e’ye çıkmış olacaktır (UoM Climate and Energy College, 2017). Söz konusu bu olası gelişmelerin Türkiye açısından çeşitli olumsuz sonuçları beraberinde getireceği düşünülmektedir. Bunun için en önemli gerekçe ise ülkemizin küresel iklim değişikliğinin etkilerinden en ağır şekilde zarar görecektir. Bununla birlikte, kişi başına sera gazı salımı 2015 yılındaki 6 ton CO₂e’den 2030’da 10,9 ton CO₂e’ye çıkmış olacaktır (UoM Climate and Energy College, 2017).

World Resources Institute’tan (2016) elde edilen en güncel verilere göre 1990-2012 döneminde Türkiye’nin birikimli sera gazı salımının dünya salımı içindeki payı binde 8 olarak gerçekleşmiştir. Öte yandan, 1850-2012 dönemi için ise Türkiye’nin birikimli karbondioksit salımının

GRAFİK 59.1
Türkiye, OECD ve AB'de Sera Gazı Salım Yoğunluklarının Gelişimi, 1990-2015

Kaynak: TÜİK, Eurostat ve World Development Indicators verileri kullanılarak yazar tarafından hesaplanmıştır.

dünya salımı içindeki payının binde 5'e karşılık geldiği görülmektedir.¹ Bu göstergeler her ne kadar gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye'nin iklim değişikliği konusundaki tarihsel sorumluluğunun düşük olduğunu gösterse de son yıllarda ekonomik büyüme, nüfus artışı ve şehirleşme gibi nedenlere bağlı olarak sera gazı salımlarında ciddi artışlar yaşanmıştır. BMİDÇS'in Ek 1 listesindeki ülkeler arasında Türkiye 1990-2015 dönemindeki % 123'lük artışla sera gazı salımını en çok artıran ülke olmuştur.² Bu durumun bir sonucu olarak Grafik 59.1'de görüldüğü üzere Türkiye'nin bu dönemde ürettiği çıktı başına yarattığı sera gazı salımında (sera gazı salım yoğunluğu) ciddi bir gerileme gözlemlenmemektedir. Oysa OECD ve AB'nin, dönemin başında Türkiye'ye göre çok yüksek düzeylerden başlayarak sera gazı salım yoğunluklarında önemli düşüşler sağladığı görülmektedir. Türkiye'nin sera gazı salımları konusunda harekete geçmesini geciktiren bir etken olarak "özel koşulları" tanınana kadar BMİDÇS'i onaylamaması ve bunu takiben Kyoto Protokolü'nü onaylamakta da gecikmesi ortaya çıkan bu durumun nedeni olarak gösterilebilir.³ Aradan geçen sürede birçok OECD ülkesi ve AB iklim değişikliğiyle mücadeleyle ilişkin kurumsal altyapılarını hazırlayıp gerekli önlemleri yaşama geçirdiklerinden sera gazı salım yoğunluklarını hızla azaltmayı başarabilmişken Türkiye'nin bu süreci iyi bir şekilde değerlendiremediği görülmektedir.

1 1850-2012 dönemi için yalnızca karbondioksit salımı verileri bulunmakta olduğundan bu veri kullanılmıştır.

2 Ek 1 ülkeleri 1992 yılındaki OECD üyelerinden ve geçiş ekonomilerinden oluşmaktayken, Ek 2 ülkeleri ise yalnızca OECD üyelerini içermektedir.

3 Türkiye, BMİDÇS'yi 2004, Kyoto Protokolü'nü ise 2009 yılında TBMM'de onaylamıştır.

TABLO 59.1
Türkiye'nin Sera Gazı Salım Miktarları (milyon ton CO₂e), 1998-2015

Yıllar	Toplam	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	İmalat Sanayi	Elektrik, Gaz, Buhar ve İklimlendirme Üretim ve Dağıtım	Ulaştırma ve Depolama
1998	276,43	52,89	75,98	63,08	12,50
1999	275,19	53,78	70,13	68,29	12,62
2000	295,10	52,32	76,02	76,19	13,28
2001	276,19	49,24	68,08	78,07	13,50
2002	282,86	47,51	77,56	72,47	12,89
2003	302,07	50,85	85,65	72,77	13,61
2004	312,81	52,65	88,17	73,64	16,56
2005	334,56	53,85	90,36	88,65	16,34
2006	358,86	56,09	99,26	94,57	17,68
2007	391,64	56,71	103,49	112,43	20,49
2008	388,32	57,62	87,33	117,30	18,90
2009	397,49	58,53	87,73	118,49	18,82
2010	402,07	60,65	99,03	112,43	16,52
2011	431,18	65,45	107,98	123,77	18,04
2012	442,99	57,94	110,93	124,77	21,64
2013	436,09	60,50	108,51	119,49	22,89
2014	448,79	61,30	110,28	130,61	24,81
2015	468,15	67,89	117,78	133,18	26,79

Kaynak: Eurostat Hava Salım Hesapları Veritabanı

Türkiye'nin sera gazı salımlarını sektörler özelinde incelemek yukarıda söz edilen eğilimlere ilişkin daha ayrıntılı bir resim çizmeye olanak sağlayacaktır. Bu çerçevede, Eurostat Hava Salım Hesapları 2015 yılı verilerine göre ülkenin toplam sera gazı salımlarının (karbondioksit, metan ve diazotmonoksit) yaklaşık % 74'ünden sorumlu olan *tarım, ormancılık ve balıkçılık, imalat sanayi, elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretim ve dağıtım* ile *ulaştırma ve depolama* sektörlerine odaklanmak yerinde olacaktır.⁴ Adı geçen sektörler, hanehalkı sera gazı salımlarının dikkate alınmadığı durumda en yüksek salım miktarına sahip sektörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan, anılan sektörlerin GSYİH içindeki payı 2015 yılında % 33 olarak gerçekleşmiştir.

⁴ Tarım, imalat sanayi ve enerji sektörlerine alt sektörler düzeyinde odaklanan daha ayrıntılı bir çalışma için bkz. Yeni (2019).

Tablo 59.1, Türkiye'nin sera gazı salımlarının toplamını ve incelenen sektörlerle dağılımını göstermektedir. Buna göre 1998-2015 döneminde ortalama salım miktarları göz önünde bulundurulduğunda tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörünün toplam sera gazı salımlarının % 16'sından, imalat sanayinin % 26'sından, elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretim ve dağıtım sektörünün % 27'sinden, ulaştırma ve depolama sektörünün ise % 5'inden sorumlu olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, ulaştırma ve depolama sektörü aynı dönemde sera gazı salımını yılda ortalama % 4,6 oranında artırarak salımlarını en hızlı artıran sektör olurken, onu % 4,5 ile elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretim ve dağıtım sektörü izlemiştir. İmalat sanayi ve tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörlerinin ise salımlarını sırasıyla yılda ortalama % 2,6 ve % 1,5 oranında artırdığı ortaya çıkmaktadır. Bu artış oranları söz konusu sektörlerin aynı dönemdeki yıllık ortalama büyüme oranlarının üzerinde seyretmiş olup sektörlerin sera gazı salım yoğunluklarında artışlara işaret etmektedir. **Tablo 59.2**'den de gözlemlenebileceği üzere **Grafik 59.1**'dekine benzer biçimde Türkiye'de üretimin sera gazı salım yoğunluğu 1998-2015 döneminde azalmakta olsa da ele alınan sektörlerin sera gazı salım yoğunluklarında artışlar yaşanmıştır.

Tablo 59.2'de gösterilen hesaplama sonuçlarının, Türkiye'nin sera gazı salımını azaltma konusundaki düşük performansının sektörel kaynaklarını göstermesi açısından önemli olduğu düşünülmektedir. 1998-2015 dönemi için incelenen sektörlerin tamamında salım yoğunluklarında artışlar gözlemlense de olumlu sayılabilecek bir gösterge ulaştırma ve depolama sektörü dışındaki sektörlerde salım yoğunluklarının azalmaya başlamış olmasıdır. Ulaştırma ve depolamada ise salım yoğunluğu artış eğilimini sürdürmektedir.

TÜİK Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri verileri, 2015 yılında Türkiye'de üretim değerine göre ulaştırma sektörünün % 51'lik bölümünü kara taşımacılığının oluşturduğunu göstermektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak kara taşımacılığı en yüksek sera gazı salımına sahip olan ulaştırma alt sektörüdür.⁵ Kara taşımacılığının hemen ardından ise hava taşımacılığı gelmektedir. 2000'li yıllar boyunca her iki sektör de hızlı bir gelişme göstermiştir. 2003-2015 yılları arasında kara ve hava taşımacılığının üretim değerleri reel olarak sırasıyla % 86 ve % 268 oranında artmış olup, Eurostat verilerine göre sera gazı salımları ise sırasıyla % 208 ve % 158 oranında artış göstermiştir. Sonuç itibarıyla, ulaştırma sektöründe gözlemlenen salım yoğunluklarındaki artışın kara taşımacılığı kaynaklı olduğu savunulabilir. Bu çerçevede, Türkiye'nin UKB belgesinde yer alan yük ve yolcu taşımacılığında karayolu taşımacılığının payının azaltılması ve daha temiz taşıma yöntemleri olan demiryolu ve denizyolu taşımacılığı paylarının artırılması hedefleri olumlu görünmekte olsa da karayolunun ulaşımdaki oldukça yüksek payı nedeniyle kısa ve orta dönemde bu geçişin sağlanması olası görünmemektedir. Öte yandan, Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı'nın (2017) 2017-2021 dönemini kapsayan Stratejik Planı'nda sektörden kaynaklanan sera gazı salımının hesaplanmasına yönelik faaliyetler "*ulaşımda çevre duyarlılığını ve enerji verimliliğini artırmak*" hedefinin içine yerleştirilmiştir. Önceki planlarda bulunmayan bu

5 Kara taşımacılığının % 94'ü karayolu taşımacılığından oluşmaktadır.

TABLO 59.2
Türkiye'de Üretimin Sera Gazı Salım Yoğunluğu (kg CO₂e/2003 TL), 1998-2015

Yıllar	GSYİH	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	İmalat Sanayi	Elektrik, Gaz, Buhar ve İklimlendirme Üretim ve Dağıtımı	Ulaştırma ve Depolama
1998	54,72	105,89	64,62	887,56	30,74
1999	55,94	121,18	69,91	1.020,57	31,02
2000	57,04	103,83	79,52	1.131,68	29,15
2001	60,00	111,26	87,19	1.306,73	30,76
2002	63,00	96,84	105,64	1.217,05	28,22
2003	64,54	109,95	106,89	1.130,68	29,23
2004	60,22	119,90	102,02	1.099,45	33,02
2005	59,71	108,77	96,54	1.156,64	30,76
2006	60,01	117,66	98,02	1.257,15	31,15
2007	62,41	124,52	98,16	1.378,24	34,47
2008	61,74	125,56	84,62	1.434,10	31,44
2009	63,69	119,62	90,43	1.603,33	34,32
2010	60,22	115,32	93,56	1.215,31	31,49
2011	59,68	119,55	88,12	1.391,40	33,84
2012	57,79	105,90	88,03	1.308,29	34,69
2013	51,55	109,09	76,28	1.164,78	34,21
2014	51,78	110,73	73,95	1.103,05	36,06
2015	49,71	113,80	73,52	1.065,60	36,18

Kaynak: TÜİK ve Eurostat verileri kullanılarak yazar tarafından hesaplanmıştır.

hedefin son plana konulmuş olması olumlu bir gelişme olmakla birlikte, bu plan da sektörün sera gazı salımının azaltılmasına yönelik bir hedef içermemektedir.

Öte yandan, sera gazları açısından en kirli sektör görünümündeki elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretim ve dağıtımı sektörünün salım yoğunluğundaki azalma Türkiye'nin birincil enerji arzı bileşimindeki dönüşümü yansıtmaktadır. Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) verilerine göre 2000'li yıllar boyunca doğal gazın toplam birincil enerji arzı içindeki payının hızla artmış olduğu görülmektedir. Bu eğilimin elektrik üretimindeki karşılığı ise doğal gazın payının 1998 yılında % 19,7'den 2015 yılında % 34,3'e yükselmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte kömürün elektrik üretimindeki payı aynı dönemde % 51,9'dan % 41,5'e gerilerken hidro dâhil yenilenebilir enerji kaynaklarının payı ise % 20,3'ten % 23,3'e yükselmiştir (IEA, 2018).

Her ne kadar anılan dönemdeki gelişmeler olumlu olsa da sektördeki en yüksek payın hâlâ kömürde olması ve Türkiye'nin kömür yakıtlı termik santrallerin teşviki yönünde izlediği enerji politikası, söz konusu sektörün daha az sera gazı salımı yapan bir yapıya geçişini zorlaştırmaktadır. UKB belgesinde yer alan enerji sektörü hedefleri incelendiğinde yenilenebilir kaynaklardan elektrik üretimine vurgu yapıldığı görülse de kömür yakıtlı termik santrallere ilişkin herhangi bir hedefe yer verilmemiştir. Öte yandan, TÜSİAD (2016, s. 93) tarafından hazırlatılan bir rapora göre 2013 yılında Türkiye'de fosil yakıtlara 1,3 milyar dolara varan teşvikler sağlanmış olup raporda bunların sadece ölçülebilen teşvikler olduğu belirtilmiş, gerçekte sağlanan teşviklerin ise bu rakamın oldukça üstünde olduğu ileri sürülmüştür. Ayrıca, aynı raporda 2016 yılında yapılan yasal düzenlemeler sayesinde özellikle yerli kömüre yönelik teşviklerin artırıldığı ve yenilenebilir enerjiye sağlanan desteklerin kömüre verilenlerden daha dar kapsamlı olduğu da ifade edilmektedir (TÜSİAD, 2016: 93-95). Oysa Türkiye'nin güneş, rüzgâr ve jeotermal gibi yenilenebilir enerji kaynaklarındaki yüksek potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda kömür yerine bu kaynaklara yönelik uygulanabilecek doğru ve yeterli teşvik politikalarıyla sektörde sera gazı salımının azaltılabilmesi, hatta buna ek olarak yaratılabilecek yeşil işler sayesinde ülkede istihdam artışına katkı sağlanması mümkün görünmektedir (Acar ve Yeldan, 2016; Kolsuz ve Yeldan, 2017).

İmalat sanayi salım yoğunluklarındaki düşüş eğiliminin, sektörün enerji kullanımı payındaki azalmayla ilişkilendirilebileceği düşünülmektedir. Sektör, 1998 yılında toplam enerji tüketiminden % 30'a yakın pay alırken 2014 yılına gelindiğinde bu pay % 23 civarına kadar gerilemiş görünmektedir (TÜSİAD, 2016). Bu gözlem, son dönemde yapılan bir çalışmanın bulgularıyla da paralellik taşımaktadır. Buna göre, 1995-2010 döneminde sektörün enerji yoğunluğunun sera gazı salımları üzerindeki arttırıcı etkisi azalmaya başlamıştır (Özçağ vd., 2017). Bununla birlikte, çimento ve demir-çelik sektörleri gibi yüksek enerji tüketimi yapan sektörlerin enerji tüketimi içindeki payının 2008 yılından itibaren hızla arttığı gözlemlenmiştir (TÜSİAD, 2016). Bu durumun, sektörün sera gazı salımındaki artışın nedenlerinden biri olarak salım yoğunluğundaki gerilemeyi yavaşlatmış olabileceği sektöre yönelik politikalar belirlenirken göz önünde bulundurulmalıdır. Bu konuyla ilgili olarak sektöre yönelik en önemli gelişme Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2012) tarafından hazırlanan 2013-2017 Strateji Planı'nın hedefleri arasında bulunan "İklim Değişikliği Kapsamında Sanayide Teknoloji İhtiyaç Değerlendirmesi ve Sera Gazı Azaltım Potansiyelinin Belirlenmesi Projesi"nin tamamlanması olmuştur. Proje kapsamında, çimento, demir-çelik, şeker, petrokimya, cam, seramik ve kireç sektörlerine ilişkin önemli bulgular ortaya çıkarılmış olup bu bulguların politika tasarımlarına yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte, sektöre ilişkin politika belgelerinde sera gazı azaltımına ilişkin hedefler bulunmamaktadır (TÜSİAD, 2016: 97).

Tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörünün incelenen diğer sektörlerden en önemli farkı, bu sektördeki sera gazı bileşimidir. Diğer sektörlerde karbondioksit en önemli sera gazı olarak karşımıza çıkarken, metan ve diazotmonoksit, tarım sektörünün toplam sera gazı salımının yakla-

şık % 80'ini oluşturmaktadır.⁶ TÜİK verilerine göre 1998-2015 döneminde Türkiye'de büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısındaki artış sırasıyla % 26 ve % 12 oranında gerçekleşmiş ve bunun doğal bir sonucu olarak metan salımında artış yaşanmıştır. Buna ek olarak, OECD'nin (2018) yayınladığı bitki besin dengesi verilerine göre Türkiye topraklarında aynı dönemde sürekli olarak bir azotlu bitki besin fazlası bulunmaktadır. Bu durumun sektörün diazotmonoksit salımını artırıcı yönde bir etkide bulunduğu düşünülmektedir. Ne var ki, tarım sektörü en yüksek sera gazı salımına sahip üçüncü sektör olmasına karşın Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (2018) tarafından 2018-2022 dönemi için hazırlanan Stratejik Plan'da sektörün sera gazı salımlarına ilişkin herhangi bir değerlendirme ve hedef bulunmamaktadır. Bu durumun sektörün sera gazı salımlarına yaptığı katkının azaltılmasının önünde en önemli engellerden birini oluşturduğu düşünülebilir. Ele alınan diğer sektörlerde sera gazı salımlarına ilişkin çeşitli konular belirli ölçülerde strateji belgelerine yansıtılmışken tarım sektörü için henüz hiçbir değerlendirmenin bulunmaması, soruna yönelik önemli bir farkındalık eksikliği olarak göze çarpmaktadır.

Bu bölümde yürütülen tartışma bağlamında, Türkiye'nin üretimden kaynaklı sera gazı salımlarını azaltabilmesi için zaman kaybetmeden harekete geçmesi ve uygun politikaları hızla uygulamaya koyması Yeldan ve Voyvoda (2015) tarafından gösterildiği üzere ülkenin uzun dönemli ekonomik büyümesinin olumsuz etkilenmemesi için bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar, Türkiye'nin UKB belgesinde 2030 yılına kadar sera gazı salımlarında bir azalma öngörülüyor olsa da ülkenin iklim değişiminden büyük ölçüde olumsuz etkilenecek olması bu belgedeki hedefin yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir. Çalışmada incelenen sektörlerle ilişkin ayrıntılı çözümlemelerin yapılması gerekmekte olup, bu sektörlerin sera gazı azaltım potansiyellerinin belirlenerek sektörlerle yönelik belirli hedeflerin oluşturulması ve bu hedeflere ulaşılmasını sağlayacak politikaların sorumlu kurumlar tarafından eşgüdüm içinde tasarlanması ve uygulanması gelecek kuşakların refah ve esenliği için büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Acar, S. ve Yeldan, A.E. (2016). Environmental Impacts of Coal Subsidies in Turkey: A General Equilibrium Analysis. *Energy Policy*, 90: 1-15.
- Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2012). 2013-2017 Stratejik Plan. Erişim Adresi: <https://strateji.sanayi.gov.tr/Handlers/DokumanGetHandler.ashx?dokumanId=54ee5586-7c04-415a-a6a0-f12d669da44b> Erişim Tarihi: 8.05.2018.
- CAT (2017). Turkey Climate Action Tracker. Erişim Adresi: <https://climateactiontracker.org/countries/turkey/> Erişim Tarihi: 17.04.2017
- Erdoğan, E. (2010). Turkish Support to Kyoto Protocol: A Reality or Just an Illusion. *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 14(3): 1111-1117.

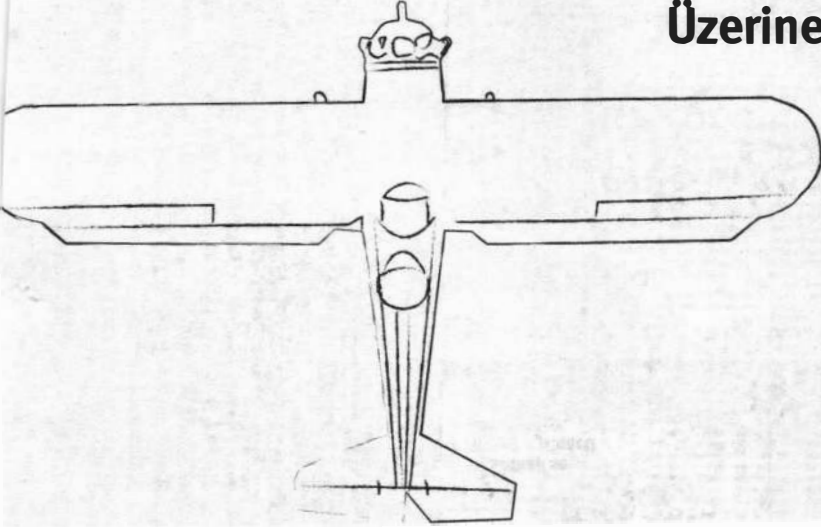
⁶ Geviş getiren hayvanların bağırsaklarındaki mayalanma sonucu metan salımı, toprak denitrifikasyonu sonucunda ise diazotmonoksit salımı ortaya çıkmaktadır. Hayvan gübresi ise bozulurken her iki gazın da salımına neden olmaktadır.

- Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı. (2018). 2018-2022 Stratejik Plan. Erişim Adresi: <https://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/2013-2017/GTHB%202018-2022%20STRATEJİ%CC%87K%20PLAN.PDF> Erişim Tarihi: 08.05.2018.
- IEA (2018). International Energy Agency Statistics-Turkey-Balances. Erişim Adresi: <https://www.iea.org/statistics/statisticssearch/report/?country=TURKEY&product=Balances&year=2015> Erişim Tarihi: 05.06.2018.
- Kolsuz, G. ve Yeldan, A. E. (2017). Economics of Climate Change and Green Employment: A General Equilibrium Investigation for Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 70: 1240-1250.
- OECD (2018). *Sustainable Agriculture-Nutrient Balances*. Paris: OECD.
- Özçağ, M., Yılmaz, B. ve Sofuoğlu, E. (2017). Türkiye'de Sanayi ve Tarım Sektörlerinde Seragazı Emisyonlarının Belirleyicileri: İndeks Ayrıştırma Analizi. *Uluslararası İlişkiler*, 14(54): 175-195.
- Şahin, Ü. (2016). Warming a Frozen Policy: Challenges to Turkey's Climate Politics after Paris. *Turkish Policy Quarterly*, 15(2): 118-129.
- Turhan, E., Cerit Mazlum, S., Şahin, Ü., Şorman, A. H. ve Gündoğan, A. C. (2016). Beyond Special Circumstances: Climate Change Policy in Turkey 1992–2015. *WIREs Climate Change*, 7: 448-460.
- TÜSİAD (2016). *Ekonomi Politikaları Perspektifinden İklim Değişikliği ile Mücadele*. İstanbul, Türkiye.
- Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı (2017). Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, Stratejik Plan 2017-2021. Erişim Adresi: <http://www.udhb.gov.tr/images/hizlierisim/e0e8096be3b7b23.pdf> Erişim Tarihi: 08.05.2018
- UNFCCC (2015). The INDC of Turkey. Erişim Adresi: http://www4.unfccc.int/Submissions/INDC/Published%20Documents/Turkey/1/The_INDC_of_TURKEY_v.15.19.30.pdf Erişim Tarihi: 13.12.2017.
- UNFCCC (2018). What are Parties & Non-Party Stakeholders? Erişim Adresi: <https://unfccc.int/process/parties-non-party-stakeholders/the-big-picture/what-are-parties-non-party-stakeholders> Erişim Tarihi: 10.04.2018.
- UoM Climate and Energy College (2017). Turkey INDC Factsheet. Erişim Adresi: http://climatecollege.unimelb.edu.au/files/site1/factsheets/Turkey_INDCFactsheet_UoM-PRIMAP_GWPSAR.pdf Erişim Tarihi: 03.07.2018.
- World Resources Institute (2016). CAIT-Country Greenhouse Gas Emissions Data Erişim Adresi: <http://datasets.wri.org/dataset/cait-country> Erişim Tarihi: 13.06.2018.
- Yeldan, E. ve Voyvoda, E. (2015). Low Carbon Development Pathways and Priorities for Turkey. İstanbul: WWF-Turkey and İstanbul Policy Center.
- Yeni, O. (2019). A Sectoral Analysis of Greenhouse Gas Emissions and Output Growth in Turkey. A. A. Wigley ve S. Çağatay (der.), *The Dynamics of Growth in Emerging Economies: The Case of Turkey*, 283-305. Oxon, New York: Routledge.

VERİ KAYNAKLARI

Eurostat Hava Salım Hesapları Veritabanı
 TÜİK Sera Gazı Emisyon İstatistikleri
 TÜİK Tarım Ürünleri Üretici Fiyat Endeksi Verileri
 TÜİK Üretici Fiyat Endeksi Verileri
 TÜİK Üretim Yöntemiyle Yıllık GSYİH Verileri
 World Development Indicators

DOKUZUNCU KISIM
Yeşil Üretimin Sürecinde
Üzerine Konuşulmayanlar

Yerli Üretimde Kadın Girişimciliği

MELTEM İNCE YENİLMEZ

Kadınların haneye ek gelir sağlamak için ücretli işlerde çalışma çabalarının artması, istihdam piyasasına girişini hızlandırmıştır. İş hayatında yeni iş alanlarının yaratılması ve kullanılmayan üretim potansiyelinin etkin hale getirilmesi için kadınlar girişimci olmaya teşvik edilmektedir. Bu bölümde, Türkiye’de yakın zamanda devlet tarafından sağlanan teşvikler ile daha da desteklenen kadın girişimciliğinin üretim serüveni ele alınmakta ve örnekler ışığında değerlendirilmektedir.

Ülkemizde dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi kadınlar girişimcilik konusunda erkeklerle göre dezavantajlı durumdadır. Türkiye kadınların girişimcilik konusunu ilk kez 1992 yılında İstanbul’da gerçekleşen bir sempozyumla kapsamlı olarak ele almış ve hem toplumun hem de kadınların ilgisini çekmeyi başarmıştır. Her ne kadar ekonomik, sosyal, kültürel ve politik değişimler kadın olma gerçeğini, baskın ataerkil yapıyı ve gerek iş hayatında gerekse toplum içerisindeki cinsiyet ayrımcılığını değiştirmiyor olsa da kadınlar bu atılımla beraber ‘girişimcilik’ kelimesini benimsemiş ve iş yaşamlarında uygulamaya başlamışlardır. Özellikle ekonomik şartların giderek ağırlaşması ve erkeğin gelirinin yetmediği durumlarda aile içi refahı artırmak adına kadınların çalışma yaşamına katılıp ek gelir getirebilmesi için girişimcilik kavramı kadınlar arasında daha da yaygın hale gelmiştir. Türkiye’de kadınların işyeri açmaları hususunda hukuki bir engel bulunmamaktadır. Ayrıca devlet tarafından sağlanan teşvik, destekler ve girişimcilik eğitimleri ile kadınlara pozitif ayrımcılık yapıldığı da görülmektedir. Yeni bir girişimin planlanması, gerçekleştirilmesi ve uygulanması risk ve çaba gerektirmesine rağmen; girişimci kadınların sayısı ülkemizde hızla artmaktadır.

POTANSİYEL KADIN GİRİŞİMCİLER VE GİRİŞİMCİ OLMA NEDENLERİ

Kadınların girişimci olma nedenleri incelendiğinde, itme ve çekme faktörlerinin önemli ölçüde etkin olduğunu gözlemlemekteyiz. Kadınları iş kurmaya iten faktörler arasında, ülkenin ekonomik konjonktüründen kaynaklanan işsizlik problemleri, esnek olmayan ve güvencesiz çalışma

koşulları, çalışma saatleri, eşit işe eşit ücret uygulanmamasından kaynaklanan cinsiyet ayrımcılığı ve “cam tavan” etkisi nedeniyle yükselme olanağı olmaması gibi nedenler sıralanabilir. Aile ve ev sorumlulukları arasındaki dengeyi daha rahat kurabilme, kendi işinin patron olma, başarıma arzusu ve bağımsız çalışabilme gibi çekme faktörleri de kadınları girişimci olmaya iten faktörler arasında yer almaktadır (Hisrich ve Brush, 1989; Yetim, 2008).

Kadınların yerel ekonomiyi kalkındırmada önemli bir aktör olduğu ise tartışılmaz bir gerçektir. Bu bağlamda, kadın girişimcilerin desteklenmesi, teşvik edilmesi ve güçlendirilmesi gerekmektedir. Ülkemizde son yıllarda gerek devlet eliyle gerekse sivil toplum örgütlerinin yardımıyla özellikle de kırsal alanda işgücünde yer al(a)mayan kadınların mikro finansman yöntemi ile gelir elde etmelerinin sağlanması için girişimci olmaları desteklenmektedir. 2017 yılı “Küresel Girişimcilik Raporu” (GEM) verilerine göre, Türk kadın girişimcilerin % 66,2’si başarısızlık korkusu ile yılmazken, % 44,7’si her işin altından kalkabileceğini düşünmektedir. 2006-2008 yılları arasında, kadın girişimci endeksi yaklaşık olarak % 3 iken, 2013-2016 yılları arasında yaklaşık % 9 olmuştur. Bu oranlar, kadın girişimciliğin sağlanan destekler ile daha da arttığının göstergesidir.

ÜRETİMDE KADIN GİRİŞİMCİLER

Kadınların girişimci olarak aktif bir şekilde iş hayatında yer alması açısından özellikle son yıllarda çeşitli kurum ve kuruluşlarca gerçekleştirilen çalışmalar mevcuttur. 2007-2013 dönemini kapsayan Dokuzuncu Kalkınma Planı’nda kadın girişimciliğinin desteklenmesi amacıyla bankalar kredi programlarını daha etkin hale getirmiş ve “Girişimci Destek Paketi’ni” devreye sokmuştur. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ‘Kadın Girişimciler Kurulunu’ kurmuştur. Kadınların iktisadi hayata katılımını daha da arttırmak, sahip oldukları işletmeleri büyütmeleri sağlamak ve rekabet ortamında ihtiyaç duydukları desteği vermek için Başbakanlık, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Bankalar (Vakıfbank, Ziraat Bankası, Halk Bankası), Türkiye İş Kurumu, KOSGEB İş Geliştirme Merkezleri, Sosyal Riski Azaltma Projesi, Çok Amaçlı Toplum Merkezleri, Girişimci Destekleme Merkezleri, Kadın Emekini Değerlendirme Vakfı, Kadın Girişimciler Derneği, Kadın Dayanışma Vakfı, Kadın Merkezi gibi kurumlar faaliyet göstermektedir (Toksöz, 2007: 75-76). Ayrıca yerel yönetimler, sivil toplum örgütleri ve Halk Eğitim Merkezleri de kadınlar için girişimcilik eğitimleri vermektedirler.

Türkiye’de iş dünyasına katılıp, girişimcilik alanında yaratıcı ve üretken kadınların sayısı her geçen gün artmaktadır. Devlet tarafından sağlanan teşvikler ile finansmanı, eğitimler ile yönetim ve pazarlama kısmında uzmanlaşan girişimci kadınlar hayallerindeki işleri yapabilmektedir. Kadın girişimcilerin başarılarını değerlendirmek açısından birçok örnek göstermek mümkündür. Katıldığı her iki girişimcilik yarışmayı da kazanarak devletten ihtiyaç duyduğu finansal desteği alan ve hayalini kurduğu istiridye ve reishi mantarını üretmeye başlayan Reyhan İşcan, kendi çevresinde de birçok kadına kendi işini kurması için rehberlik edip, destek vermektedir. Kendi yarattığı marka ile organik ürünler konusunda uzmanlaşan Pınar Kaftancıoğlu, bir çiftlikte ürettiği ürünleri ile ülke genelinde birçok kişiye ulaşmakta ve başarılı kadın girişimciler arasında

yer almaktadır. Ülkemizde propolis'in yetişmediğini ve Çin'den ithal edildiğini öğrenen Aslı Elif Tanuğur, arı sütü ve propolis'i kendi üretmeye karar vermiş ve kendi şirketini kurmuştur. Türkiye'de daha önce üretilmeyen bu ürünleri insan tüketimine uygun hale getirerek ülkemizde bir ilki başarmış olup, 'yılın kadın girişimcisi' ödülünü almıştır. Diğer taraftan, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın 'Tarımda kadın girişimcilerin güçlendirilmesi' projesi kapsamında açtığı eğitim programlarına katılarak, üretmeyi istediği silaj üretimi projesini hayata geçiren Harika Turgut, günlük 150-200 ton silaj üretimi ile taleplere yetişemediğini vurgulamaktadır. Zeytinyağı üretimine girerek bu sektörde birçok başarılar kazanan ve istihdam sağlayan Dr. Dilşen Oktay, başarılı kadın girişimciler arasında yer almaktadır. Çiçekçilik firması kuran Elmas Güner ise 25.000 m² açık alanda çiçek yetiştirmekte ve birçok kişiye istihdam sağlamaktadır. Zeynep Öztekin ülkemizde organik sebze ve meyve üretimine başlayan ilk girişimcidir ve şu anda birçok ülkeye ihracat yapmaktadır. Türkiye'de makine ile ağ dikme fikrini ortaya atan ve balık ağı üretimine başlayan Emel Aksoy Gündemir, bu alanda beş fabrikadan ikisinin sahibi olarak başarılı kadın girişimciler arasında yerini almaktadır. Türk havlularını, çocuk oyuncaklarını ve bebek kıyafetlerini organik olarak üretmek için kendi firmasını kuran girişimci Nur Beğen, şu anda birçok ülkeye ihracat yapmakta ve istihdam yaratmaktadır. Enstantif kurbağa yetiştiriciliği projesi ile birinci seçilen girişimci Sinem Güçlü, şu anda İtalya ve Fransa başta olmak üzere birçok ülkeye ihracat yaptığını ve üretime yetişemediğini belirtmektedir. Güneş enerjisinden elektrik üretmek için devletten destek alan ve kendi şirketini kuran Dudu Sözcüer, alanında ilk kadın girişimcidir. Hatice Demirbilek, yeşil yumurta üretimine başlayarak büyük bir tesis kurmaya hazırlanan bir kadın girişimcidir. Zuhâl Tüten ise solucanlar ile gübre üretimi yapan ilk kadın girişimcidir. Ülkemizde bu örnekler gibi çok sınırlı sermaye ya da devlet desteği ile işe başlayıp, risk alarak yerel ve/veya küresel piyasalarda başarı elde etmiş birçok kadın girişimci örnekleri mevcuttur.

SONUÇ

Ülkemizde son yıllarda yaygınlaşan ve kadınları girişimcilğe daha da teşvik eden örnekler, devletin kadın girişimciliğine yönelik politikaları, sivil toplum kuruluşlarının düzenlediği etkinlikler, projeler, uluslararası kuruluşların bu süreçteki rolleri kadınların girişimcilikteki başarılarını artıran etmenler olarak gösterilebilir. Kredi olanaklarına erişimde kolaylık sağlanması ve mikro kredi olanaklarının artırılması kadınları girişimcilğe daha fazla yönleltecektir. Bu bakımdan, özellikle çalışma hayatına yeni atılan kadın girişimciler iş fikirlerinin başarılı sonuçlara ulaşabilmesi için hibe veya kredi olanakları ile desteklenmelidir. Girişimci olmak isteyen öğrenim ve iş tecrübe eksikliği yaşayan kadınlar için uygulamalı girişimcilik eğitimlerinin sayısı artırılabilir. Bununla beraber, başarılı girişimci kadınların yeni iş kuracak veya kurmuş diğer kadınlara kariyer danışmanlığı yapması ya da yol göstermesi kadınları daha da cesaretlendirecek ve güven verecektir. Kadın girişimcilerin karşılaştığı sorunların, taleplerin veya önerilerin devlet ya da destek veren kuruluşlar tarafından dikkate alınarak çözüm üretilmesi de ülkemizde kadın girişimci sayısının artmasını sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- GEM (2018). Global Entrepreneurship Monitor 2017-2018 Report. Londra, Birleşik Krallık.
- Hisrich, R.D. ve Brush, C.G. (1989). *The Women Entrepreneur: Starting, Financing and Managing a Successful Business*. Lexington Books: ABD.
- Toksöz, G. (2007). İşgücü Piyasasının Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Analizi ve Bölgelerarası Dengesizlikler. *Çalışma ve Toplum*. 4(15): 57-79.
- Yetim, N. (2002) Sosyal Sermaye olarak Kadın Girişimciler: Mersin Örneği. *Ege Akademik Bakış*. 2(2): 79-92.

Sosyal Güvenliğin Tasarruf Sütununun Özelleştirilmesi Mikro ve Makro Beklentileri Karşılar mı?

ÇAĞAÇAN DEĞER

Türkiye’de kamuoyu tarafından bilindiği şekliyle sosyal güvenlik sistemi çalışanlardan alınan primlerle emeklilerin maaşlarının ödenmesi çerçevesinde çalışır. Dağıtım esaslı (pay-as-you-go veya PAYG) olarak bilinen bu sistemlerin açıkları 1990’larda tüm dünyada reform tartışmalarının merkezinde idi. Reform ihtiyaçları hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde 1990’lar ve 2000’lerde sosyal güvenlik reform dalgalarına öncülük etti.

Reform tartışmalarında yaşanan nüfus olgusu merkezi bir yere sahip. Toplum yaşlandıkça çalışıp prim ödeyen gençler (aktifler) ile emekli maaşı alan ileri yaşlı bireyler (pasifler) oranı giderek değişir. Aktif-pasif oranı olarak isimlendirilen bu oran, bir emekliye (pasife) yapılan harcamaların prim ödeyen kaç çalışan (aktif) tarafından finanse edildiğini gösterir. Prim oranları veri iken yaşanan nüfus aktif-pasif oranını pasifler lehine değiştirir. Sosyal güvenlik sisteminin prim gelirleri emekli maaşı harcamalarını finanse etmeye yetmemeye başlar ve sosyal güvenlik sistemi açık verir. Demografik dönüşümün ima ettiği açıklar, 1990’larda reform tartışmalarının önemli tetikleyicilerinden oldu (Sleebos, 2003; Palacios ve Pallares-Miralles, 2000; Roseveare, Leibfrits, Fore ve Wurzel, 1996).

Reform tartışmalarında merkezi bir yeri olan Dünya Bankası (1994) raporu iki tedbiri ön plana çıkarttı. İlk olarak, emeklilik hak ediş yaşının artırılması bir politika olarak önerildi. Böylece pasif sayısındaki artışın yavaşlatılması ve sistemin gelir-gider dengesizliğindeki bozulmanın önüne geçilmesi planlanıyordu. İkinci tedbir ise yeni kurumsal mekanizmalarla bireylerin tasarruflarını arttırmaktı. Bireylerin artan tasarrufları, ileri yaşlarda emeklilik finansmanı için alternatif kaynak sağlayarak kamu kurumlarına bağımlılığı azaltacaktı. Bu durumda kamu sosyal güvenlik sisteminde emekli maaşlarının düşürülmesi mümkün hale gelecek ve sosyal güvenlik sistemlerinin giderleri, dolayısıyla da açıkları düşürülecekti. Tasarruf mekanizmalarının yaratılmasının makro ölçekte büyüme etkisi olması da beklentilerden biri. Biriken fonlar fiziksel sermaye stoku artışı bağlamında yatırımlara kaynak teşkil etmesi beklenmekteydi. Artan sermaye stoku da ekonomik büyüme sağlayacaktı.

Türkiye'nin 1990'larda artan sosyal güvenlik sistemi açıklarına istinaden yapılan reformlar da bu çizgiyi izledi. İlk olarak emeklilik yaşı 1999-2002 yıllarına yayılan bir süreçte yükseltildi. Aynı dönemde 2001 yılı Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu ile gönüllülük esasına sahip, özel sektör tarafından yönetilen ve devlet tarafından desteklenen bir bireysel emeklilik sistemi (BES) oluşturuldu. Ortaya çıkan yapı, Dünya Bankası perspektifinde gönüllü özel tasarruflar ile dağıtım esaslı kamu sisteminin eşanlı varlığını içeren bir çift sütunlu yapı olarak düşünülebilir.

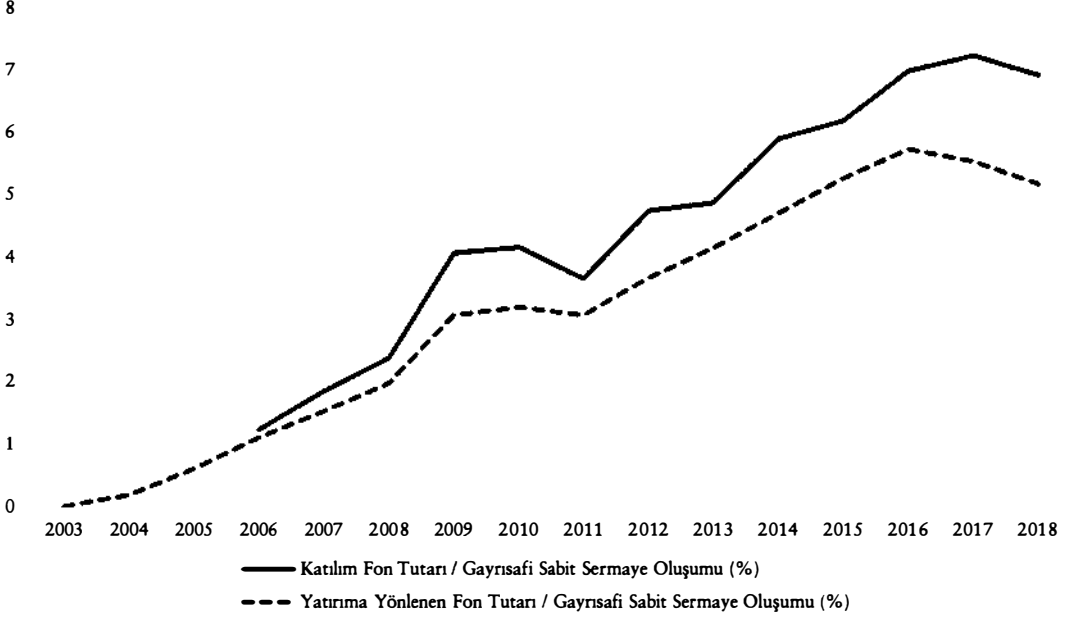
Reform tartışmaları yapan ve politika seçeneklerini inceleyen metinlerle tutarlı olarak BES'ten mikro boyutta ve makro boyutta beklentiler var. Makro boyutta, BES'in tasarruf artışına katkı yapması ve fiziksel sermaye stokuna katkı yapması bekleniyor. Mikro boyutta ise, bireylerin birikimlerinin emeklilik için kaynak yaratması beklenmekte. Benim ise bu beklentilerin mevcut sistemde karşılanabileceğine dair şüphelerim var. Bu metin, şüphelerimin kısa bir ifadesi olarak kaleme alındı.

İlk olarak makro resmi görmek için BES birikimlerinin olarak yatırım harcamalarının finanse etme becerisini **Grafik 61.1** ile inceleyelim. Grafikte 2003-2018 yılları için BES çerçevesindeki katılım fon tutarları ile yatırıma yönelen fon tutarlarının milli gelir istatistiklerindeki gayri safi sabit sermaye oluşumuna oranı yüzde değer olarak görselleştirilmiştir. Sistemin ilk yıllarında birikimlerin oldukça düşük olması ve sermaye oluşumuna oranla çok küçük kalması normaldir. Nihayetinde, çok genç bir sistemden bahsetmekteyiz. Bu oran 2016 yılında % 5 düzeyini aştı. Yani, BES'e yönelen tüm kaynaklar sabit sermaye oluşumuna gitse bile, bu kaynaklar yatırım finansmanı için güçlü bir araç haline gelmedi. Bu noktada sistemin çok genç olduğunu ve takip eden on yıllar içinde BES'in güçlü bir yatırım finansman aracı haline gelebileceği düşünülebilir. Fakat mevcut birikim düzeyinde BES'i güçlü bir yatırım destekleyici olarak görmekte zorluk çekiyorum.

Mikro boyutta sistemin beklentileri karşılaması noktasında da şüphelerim olduğunu belirtmiştim. Bu çerçevede ilk olarak tüketicilerin miyop oldukları, yani uzun vadeyi planlayamadıkları yönünde ampirik bulguları göz önüne almak gerekli. Tüketici miyopluğu tüketicinin karar anında geleceği ne kadar göz önüne alabildiği ile ilgili. Örneğin, akaryakıt fiyatlarının farklı yakıt verimliliğindeki araçların alımını nasıl etkilediğini inceleyen Busse vd. (2013) miyopluk için şu basit kriteri benimser: Tüketiciler araç satın alırken kararları gelecekteki akaryakıt fiyatlarından etkilenmez ise, tüketiciler miyoptur.

Benzer bir düşünce, bireylerin emeklilik için kaynak biriktirme kararlarına da uygulanabilir. Miyoplüğün emeklilik planlamasında sorun olması ve kamu sosyal güvenlik sistemlerinin varlığı için bir neden olduğu düşüncesi ilgili yazında mevcut (Pestieau ve Possen, 2008; Andersen ve Bhattacharya, 2011; Cremer ve Pestieau, 2011). Fakat Türkiye için ampirik bir inceleme bildiğim kadarıyla yok. Boş olan bu araştırma alanı çerçevesinde Türkiye için çok sert varsayımlarla bir çıkarım yapmak mümkün olabilir. Emeklilik Gözetim Merkezi Yıllık Gelişim Raporu 2016 sayfa 17 Grafik 16'ya bakıldığında, katılımcı isteğine göre sonlandırılan sözleşme sayıları görülmektedir. Bu grafikte, sonlandırılan sözleşme sayıları sözleşme kıdemine, yani sözleşmenin yürürlüğe

GRAFİK 61.1
BES Birikimlerinin Gayrı Safi Sabit Sermaye Oluşumunda Oranı (Yüzde)

Kaynak: Yazarın hesaplamasıdır.

Not: Gayrı Safi Sabit Sermaye Oluşumu değerleri TÜİK'in 2009 bazlı milli gelir serilerinden alınmıştır. Katılım Fon Tutarı ve Yatırıma Yönelen Fon Tutarı verileri, milli gelir verileriyle tutarlılık için her bir yıl içerisindeki en son tarihli gözlem olarak Emeklilik Gözetim Merkezi sitesinden alınmıştır. Erişim Adresi: <https://www.egm.org.tr/bilgi-merkezi/istatistikler/> Erişim Tarihi: 28.11.2019.

girdiği tarihten itibaren yürürlükte kaldığı süreye göre, verilmiştir. Göze çarpan nokta bireylerin sözleşme fesihlerinin sırasıyla 12 ay, 36 ay, 60 ay ve 120 ayda yoğunlaştığıdır.

Bu yoğunlaşma süreleri rastlantı değil. 4632 sayılı Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu'nda devlet katkısını açıklayan Ek Madde 1'e göre en az üç yıl sistemde kalan kişiler Devlet Katkısı Hesabı'nın % 15'ine, en az altı yıl kalanlar % 35'ine ve en az on yıl kalanlar % 60'ına hak kazanırlar. Yani sistemde devletin katkılarının katılımcılar tarafından garanti altına alındığı süreler 36 ay, 60 ay ve 120 aya karşılık geliyor. Bir önceki paragrafta Emeklilik Gözetim Merkezi verileri ile bu bilgi birleştirilince görülür ki, sistemden bir miktar ek getiriyi garantiledikten sonra bireyler sistemden çıkış yapmaktadırlar. Diğer bir deyişle Türkiye'de BES, emekliliği finanse eden uzun vadeli tasarruf aracı olarak görülmemektedir. Dolayısıyla BES gibi bir birikim sisteminin yaşamın emeklilik döneminde bir ek gelir sağlayabileceği yönünde şüphelerim vardır.

Mikro boyutta tasarruf mekanizmasının beklentileri karşılamasına dair şüphelerimin ikinci boyutu Barr'dan (2002) kaynaklanıyor. Emeklilik sistem reformlarındaki efsaneleşmiş noktaları irdeleyen Barr (2002), fonlanan ve dolayısıyla bireylerin kendi adlarına tasarruf yaptıkları

sistemlerin yaşlanan nüfus sorununa bağışık olmadığını vurgulamaktadır. Bu noktayı görmek için yaşlanan bir ekonomiyi düşünelim. Bu ekonomide şu anda genç olan bireyler emekliliklerinde kullanılmak üzere tasarruf yapmakta olsunlar. Gelecekte, bu bireyler yaşlı olacak ve emeklilik yaşamlarını sürdürmek için ellerindeki varlıkları bozdurmaya başlayacaklar. Fakat gelecekte bu varlıkları kim satın alacak? Elbette, gelecekte genç olan bireyler tasarruf amaçlı olarak bu varlıkların alıcısı konumunda olacaklar.

Fakat, nüfus yaşılanıyor ise gelecekte varlık piyasasında satıcı (emekli) sayısı ve alıcı (tasarruf yapan, genç çalışan) sayısı arasında bir dengesizlik oluşacaktır. Ekonominin geleceğinde emeklilerin sattığı varlıkların yeterli alıcısı yoksa bir servet erimesinin gerçekleşeceği açıktır. Diğer taraftan, az sayıda alıcının piyasayı *kabul edilebilir emekli maaşı gelirinde* dengelemesi için gençlerin tasarruflarının gerçekçi olmayan bir yükseklikte olması zorunlu olabilir. Her iki durumda da, bireyler bazında çok mantıklı gözüken bireysel tasarruf odaklı emeklilik sistemlerinin özünde, birey düzeyi ile ekonomi geneli arasında bir tutarsızlık olma ihtimali var. Gelecekte emekliliği finanse etmekte yetersiz kalan bireysel tasarruf fonları kamu kurumlarının müdahalesini gerektirebilir. Dolayısıyla başladığımız noktaya dönüyoruz: Yaşlanan nüfus ile kamunun ileri yaştaki bireylere destek harcamaları artıyor. Bireysel tasarruf mekanizmaları bunun önüne geçemiyor.

Toparlarsak; reformlar ile özel tasarruf mekanizmaları yaratılması sosyal güvenlik sisteminin orta ve uzun vadede bütçe açığı bağlamında rahatlayacağı yönünde umut vadediyor. Bu olumlu görüşe katılmakta zorlanıyorum. En azından Türkiye için sistem, büyümeye kaynak teşkil edecek büyüklüğe ulaşmadı. Sistem olgunlaştığında da böyle bir fonksiyonu yerine getirecek düzeyde birikimi sağlayamayabilir. Mikro düzeyde Türkiye’de bireylerin BES gibi mekanizmaları uzun değil kısa ve orta vadeli araç olarak kullandığını görüyorum. Dolayısıyla Türkiye’de BES tarzı sistemlerin emeklilik geliri yetersizliği ve sosyal güvenlik sistemi finansmanı sorunlarını *mevcut yapılarıyla* gideremediğini düşünüyorum.

Çözüm var mı? Üç nokta önemli. İlk olarak, on yıllardır söylendiği üzere tasarruf oranlarımız artmalı. Fakat tasarruf oranı artışının birey bazında önemli bir davranış değişikliği olduğu da kavranmalı. Tasarruf yapmak erken yaşlarda öğrenilen bir davranış. Dolayısıyla tasarrufun önemine dair kamu spotları yanlış kitleye hitap ediyor. Belki bazı okuyuculara komik gelecek ama tasarruf politikalarında çocuklara hediye edilen kumbaraların önemini tekrar düşünmekte fayda var.

İkinci olarak, Barr’dan (2002) ilham alan kaygılarım kapalı ekonomi varsayımı üzerine oturuyor. Kapalı ekonomide yaşlanan nüfus altında bugün tasarruf yapan bireyler yerli varlık alacaklar ve ileride yurtiçinde varlık satışı yapacaklar. Açık ekonomilerde durum nasıl olabilir? Yaşlanan bir ekonomi çok genç bir ekonomiden finansal varlık satın aldı diyelim. Genç ekonomi orta yaşa geldikçe tasarruf oranı artacak, varlık satın alma eğilimi artacak. Dolayısıyla varlık arz ve talebinde dengesizlik ortaya çıkmayacak. Bu bağlamda BES fonlarının uluslararasılaşması önem arz ediyor.

Üçüncü olarak, belirttiğim noktaların tamamı görüş maiyetindedir ve bilimsel araştırmalarla desteklenmemiştir. Türkiye’de özellikle tasarruf bağlamında miyopluk üzerine inceleme yok. BES fonlarının değerlendirilmesinde uluslararasılaşma üzerine akademik yazın varsa da ben bilmiyorum. Türkiye özelinde sosyal güvenlik sistemine dair bu ve benzeri noktaların akademik olarak acilen çalışılması gerektiğini düşünüyorum.

KAYNAKÇA

- Andersen, T. M. ve Bhattacharya, J. (2011). On Myopia as Rationale for Social Security. *Economic Theory*, 47(1): 135-158. DOI: 0.1007/s00199-010-0528-z.
- Barr, N. (2002). Reforming Pensions: Myths, Truths, and Policy Choices. *International Social Security Review*, 55(2): 3-36.
- Busse, M.R., Knittel, C.R. ve Zettelmeyer, F. (2013). Are Consumers Myopic? Evidence from New and Used Car Purchases. *American Economic Review*, 103(1): 220-256.
- Cremer, H. ve Pestieau, P. (2011). Myopia, Redistribution and Pensions. *European Economic Review*, 55(2): 165-175. DOI: 10.1016/j.euroecorev.2010.07.002.
- Dünya Bankası (1994). Averting the Old Age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth. *World Bank Policy Research Report*, Oxford: Oxford University Press.
- Palacios, R. ve Pallares-Miralles, M. (2000). International Patterns of Pension Provision. Technical Report, Social Protection Advisory Service. The World Bank. Washington DC.
- Pestieau, P. ve Posse, U. (2008). Prodigality and Myopia: Two Rationales for Social Security. *The Manchester School*, 76(6): 629-652. DOI: 10.1111/j.1467-9957.2008.01086.x
- Roseveare, D., Leibfritz, W., Fore, D., ve Wurzel, E. (1996). Ageing Populations, Pension Systems and Government Budgets: Simulations for 20 OECD Countries. Technical Report, OECD, Paris.
- Sleebos, J. (2003). “Low Fertility Rates in OECD Countries: Facts and Policy Responses”, OECD Labour Market and Social Policy Occasional Papers, No. 15, OECD Publishing, Paris, DOI: 10.1787/568477207883.

Küresel Üretim Zincirleri Kimin Zincirleri?

SEDAT ACAR

Son yarım yüzyıldır üretimin mekânsal örgütlenmesi ciddi bir dönüşüme uğramaktadır. 1970’li yıllarda başlayan bu süreç, temel olarak düşen kâr oranlarının yol açtığı birikim krizi ile baş etme çabalarını yansıtmaktadır. Krizin aşılması, Harvey’in (2010) işaret ettiği, Fordist döneme ait kitlesel üretim ve tüketim döngüsüne dayalı bazı ‘katılık’ların aşılmasını gerektirmektedir. Bunlardan ilki, daralan ve değişkenlik gösteren talep karşısında hantal ve âtıl kalan büyük ölçekli sermaye yatırımlarının azaltılması ve bilgisayar destekli üretim teknolojilerinin kullanılmaya başlanmasıdır. Emegın çeşitli biçimlerde denetimi (kısmi zamanlı, geçici ve güvencesiz esnek çalışma biçimleri ve iş sözleşmeleri) esnekliğin diğer bir ayağını oluşturmuştur. Bu gelişmelerin tamamlayıcı unsuru ise özellikle merkez (ileri kapitalist) ülkelerdeki firmaların ana ülkede Ar-Ge, tasarım ve pazarlama gibi temel yetkinliklere odaklanarak üretim sürecini kısmen ya da bütünüyle firma dışına aktarmalarıdır (*outsourcing*) (Milberg ve Winkler, 2013). Kapitalist akıl, iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmeleri de arkasına alarak, fabrika ölçeğini farklı coğrafyalara yayma eğilimindedir. Endüstriyel bölgeler ve bu bölgeleri de içeren küresel üretim zincirleri, firmalar açısından aşınan dikey bütünleşmenin yerel ve küresel ölçekte yeniden tesis edilmesine olanak sağlayarak esnek üretim ihtiyaçlarına cevap vermektedir.

Endüstriyel bölgelerin küresel üretim zincirlerine gittikçe daha fazla eklemlendiği söz konusu esnekleşme sürecinin çevre (geç kapitalistleşen) ülkelerdeki etkileri içinse madalyonun diğer yüzüne bakmak gerekmektedir. Bu husustaki eşitsiz gelişim dinamiklerine yer veren çalışmaları iki grupta toplamak mümkündür (Werner, 2018). Bunlardan ilki, üretim zincirleri içerisindeki çevre ülkeleri olumsuz etkileyen güç ilişkilerini tespit eden ve sorgulayan, ancak bir yandan da zincire katılan firma ve bölgelerin öğrenme ve yenilik becerilerini geliştirmeleri, daha yüksek ‘katma değer’ sağlayan alanlara geçiş (*upgrade*) yapmaları ya da çalışma koşullarını iyileştirebilmeleri için politika önerileri sunan çalışmalardır.¹ Bu gruptaki çalışmalar, büyük ölçüde ‘yenilik

¹ Bkz. Kaplinsky (2000), (2015); Bair ve Gereffi (2001); Humphrey ve Schmitz (2002); Nadvi ve Halder (2005); Pietrobelli ve Rabellotti (2011); Lund-Thomsen ve Pillay (2012); Plank vd. (2012); Alcacer ve Oxley (2014); Pyke ve Lund-Thomsen

sistemleri' ve bunun bölgesel uzantısı olarak düşünülebilecek 'endüstriyel kümelenme' yaklaşımları üzerine bina edilmiş olup kalkınmacı bir anlayışı barındırmaktadırlar (Acar ve Güneş, 2017).

İkinci grupta ise firma ve ağ merkezli bakış açısından ve kalkınmacı illüzyondan sıyrılarak 'dünya sistemleri' geleneğini sürdüren ya da Marksist emek-değer kuramını analizlerinin merkezi-ne koyan çalışmalar vardır. Bunlardan ilki, tekel rantlarını koruyan merkezi çevreyi 'görelî değeri' gün geçtikçe azalan üretim faaliyetlerine hapsettiğini ileri sürerek küresel (makro) hiyerarşilere vurgu yapmaktadır.²

İkincisi ise sözü edilen küresel hiyerarşileri gözetmekle birlikte analizlerini daha çok emek-sermaye ilişkilerine yoğunlaştıran çalışmalardır.³

Birinci gruptaki çalışmalar küresel üretim zincirlerine dair ciddi ampirik bulgular sunmaları nedeniyle önem arz etmektedir. Ancak, ikinci gruptaki çalışmalar, kapitalist birikim mantığını ve kalkınma retorliğini teşhir etmesi bakımından zincirlere dair daha radikal bir sorgulama yapma imkânı vermektedir. Aşağıda, sözü edilen katkılar ışığında daha çok çevre ülkelerin penceresinden küresel üretim zincirlerinin pratiğine dair bazı sorgulamalar yapılacaktır.

Küresel üretim zincirlerine katılmak çevre ülkelerin yerel üretim imkânlarını arttırır mı? Zincir içerisinde daha yüksek 'katma değerli' aşamalara geçiş ne derece mümkündür? Üretim zincirleri pozitif toplamı bir senaryoya imkân vermekte midir?

Büyük ölçüde merkez ülkelerden çıkan lider firmaların üretim aşamalarını mümkün olduğunca farklı mekânlara yayarak âdem-i merkezi üretim yapıları oluşturmaları, girişte bahsettiğimiz dinamiklerin etkisi altında olup rasyonel bir temele sahiptir. Bu yayılma, zincirlere katılan çevre ülkelerin yerel üretim ve istihdam düzeylerinde tabiatıyla artışlara neden olmaktadır. UNIDO verilerine göre 1990 yılında dünya imalat sanayi 'katma değer'inin % 21,7'sini 'gelişmekte olan ve yükselen' ekonomiler sağlarken, 2015 yılında bu oran % 43,7'ye kadar çıkmıştır. Bu üretimin % 76'sı ise başta Çin olmak üzere Hindistan, Brezilya, Endonezya ve Meksika gibi Asya Pasifik ülkelerinde yapılmaktadır (UNIDO, 2017).

Ancak, bu durum (tekелci) gücün de aynı ölçüde yayılmış olduğu anlamına gelmemektedir (Suwandi, 2015). Çok uluslu şirketler, üretimi yayarken yönetimi ve temel Ar-Ge faaliyetlerini merkezileştirmekte, yani ana ülkede yapmaya devam etmektedirler. Merkez ülkeler zincir içerisinde kârlılık düzeyi yüksek ve mülkiyet hakları ile korunan Ar-Ge, tasarım, pazarlama, satış ve satış sonrası hizmetler gibi gayri maddi alanlarda hâkimken, çevre ülkeler ağırlıklı rekabeti yüksek ve kârlılığı düşük fiziki (üretim ve montaj) aşamalarda yer almaktadırlar. Çevre ülkelerdeki firma veya bölgelerin zincirler aracılığıyla öğrenme becerileri de genelde yetersiz kalmaktadır. Üretim standartlarında belirli düzeyde bir ilerleme sağlanırken, yenilik performansları düşük kalmakta, kârlılığı daha yüksek segmentlere geçişleri ise ciddi kısıtlar/kısıtlamalar sebebiyle çok nadir gö-

(2015); Coe ve Yeung (2015); Knorringa ve Nadvi (2016); Giuliani vd. (2017).

2 Bu geleneğin en önemli temsilcileri Hopkins ve Wallerstein'dır (1994).

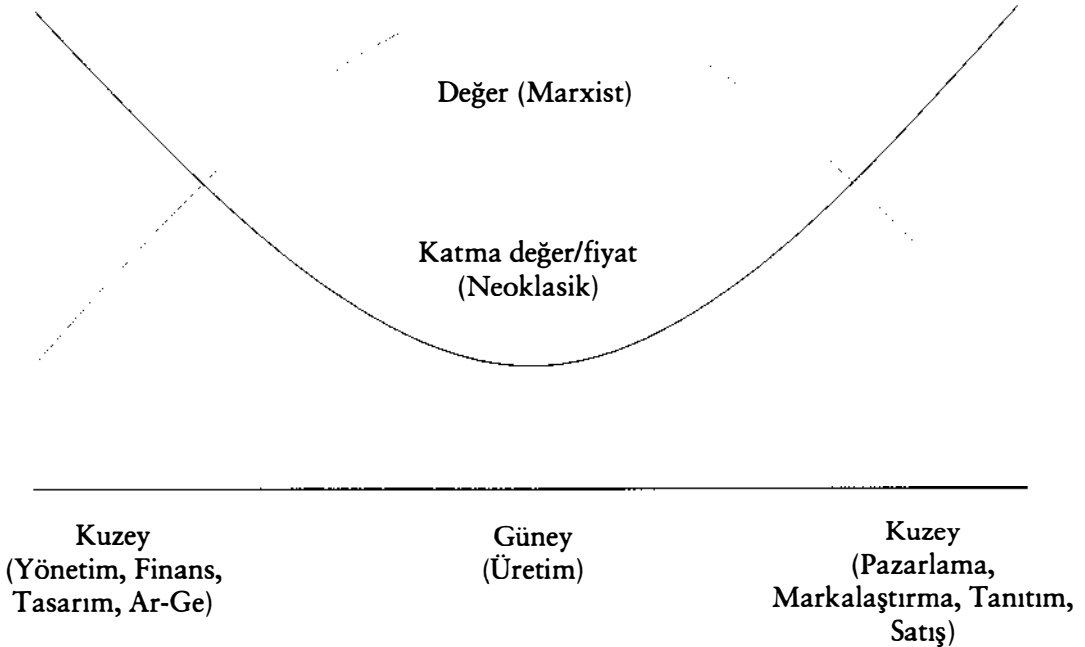
3 Bkz. Starosta (2010); Smith (2012); Suwandi (2015); Fuchs, 2015; Selwyn (2016); Quentin ve Campling (2018).

rılmaktadır (Kaplinsky, 2000; Giuliani, 2017; Bairs ve Greffi, 2001; Peters, 2008; Humphrey ve Schmitz, 2002; Alcacer ve Oxley, 2014)

Zincirlerdeki eşitsiz iş bölümü literatürde ‘*smile curve*’ olarak bilinmekte olup (Mudambi, 2008; Shin vd., 2012), bu eğride çevre ülkeler en düşük ‘katma değer’e denk gelen dip noktasına yerleştirilmektedirler. Marksist yazarlar zincir içerisindeki bu iş bölümünü kabul etmekle birlikte ‘katma değer’ kavramına haklı bir noktadan itiraz ederler. Fiyat ve kâr gibi kategorilerden ayrı tutulan değer, üretim sürecinde yaratıldığı ve zincirin maddi olarak üretken olmayan başka bölümlerinde tekil sermayeler tarafından bu değere el konulduğu kabul edilir. Dolayısıyla, mesele ‘katma değer’ (*value added*) değil ‘el konulan değer’ (*value captured*) olarak ele alındığında sözü edilen eğrinin simetrik olarak yer değiştirmesi gerekir (*sour smiley*) (bkz. Şekil 62.1) (Starosta, 2010; Smith, 2012; Lauesen ve Cope, 2015; Suwandi, 2015; Quentin ve Campling, 2018).

Smith (2012), buradan hareketle katma değere dayalı standart GSYİH verilerinin, çevre ülkelerde –ciddi bir emek sömürsünün eşlik ettiği– değer yaratımını olduğundan daha düşük göstererek bir çeşit illüzyona yol açtığını ileri sürmektedir. Bu ülkelerden elde edilen yüksek kâr-

ŞEKİL 62.1
Küresel Üretim Zincirlerinde “Değer” ve “Katma Değer/Fiyat” Düzeyleri

Kaynak: Lauesen ve Cope, 2015.

lar merkez ülkelerin ya da merkez ülke firmalarının konuştuğu vergi cenneti ülkelerin ‘katma değer’ine, yani GSYİH’sine dönüşmektedir. Smith, üretimi bütünüyle firma dışına aktaran Apple, H&M ve bazı küresel kahve firmalarının brüt kârlarının % 50’lerin üzerine çıktığını belirtir. Clelland (2014) ise *Apple* firması özelinde, çevreden merkeze aktarılan bu ‘karanlık (gizli) değer’in (*dark value*) başta Çin olmak üzere Asya ülkelerindeki emek ve çevre sömürsünün ürünü olduğunu belirtir. Standart emek verimliliği hesaplarında da benzer bir perdeleme söz konusudur. 2015 yılında ‘gelişmiş ekonomiler’de kişi başı imalat sanayi katma değeri, bir başka deyişle emek verimliliği ‘gelişen ekonomiler’dekinin 6,3 katı olmuştur (UNIDO, 2017). Çevre ülkelerde bas-kılanan ücretlerin imkân verdiği düşük ürün fiyatları, bu ülkelerin kişi başı katma değerlerini de düşük göstermektedir. Ancak, reel ücretler üzerinden hesaplanması durumunda, çevre ülkelerdeki emek verimliliğinin resmî rakamların üzerine çıkacağı aşikârdır (Smith, 2012).

Değeri bu açıdan ele almak, pozitif toplamı bir oyun kurgusundan sıyrılarak kalkınmacı anlayışı sorgulamayı da beraberinde getirir. Zincirde yaratılan değerın daha fazlasına el koyma isteği, sistemdeki diğer aktörleri oyun dışına iten ilişkisel bir süreçtir (Quentin ve Campling, 2018). Burada iki tür rekabet baskısından söz edilebilir. Birincisi, giriş engellerinin yüksek olduğu segmentlerde uzmanlaşmış firmaların paylaşım rekabetidir. Bu rekabet, çevre ülkelerdeki üretici (tedarikçi) firmaların (artık) değeri üzerinde ciddi bir baskı yaratır (Starosta, 2010). İkincisi ise ‘dünyanın ucuz atölyeleri’ (Knorringa ve Nadvi, 2016) konumundaki ülkelerin kendi aralarındaki rekabetleridir. Dibe doğru yarış (*race to the bottom*) (Rudra, 2008) olarak adlandırılan bu yıpratıcı süreç, çalışma koşullarını (ücretler, çalışma saatleri ve yoğunluğu, iş güvenliği ve sağlığı, sendikal haklar vb.) bozmakta ve ekolojik yıkımı hızlandırmaktadır (Acar ve Güneş, 2017). Dibe doğru yarışın dolaylı bir sonucu ise sürekli yeni ‘çevre’ler yaratılarak bu mekanizmanın derinleştirilmesidir. Foster (2011), Çin özelinde Kamboçya, Vietnam ve Bangladeş gibi ülkeleri buna örnek olarak vermektedir. Bu noktada, çevre ülkelerden çıkan ‘başarı hikayeleri’nin ya da değişen küresel hiyerarşilerin oyunun kurallarını değiştirmedğini belirtmek gerekir. Çin, Hindistan ve Endonezya gibi geniş bir emek rezervine sahip ülkelerin geleceğın merkezleri olması muhtemeldir. Bu süreç, tabiatıyla değer transferinde mekânsal yer değiştirmeleri beraberinde getirecektir. Ancak, sınıfsal güç dengelerinde bir yer değiştirme olası görünmemektedir. Nitekim, bulgular söz konusu ülkelerdeki yüksek büyüme performanslarına ülke içi gelir dağılımındaki bozulmanın eşlik ettiğini göstermektedir (Milanovic, 2018).

Küresel üretim zincirleri yerli üretim çabalarını nasıl etkilemektedir? Çok uluslu şirketlerin stratejileri ile ulusal politikaların uzlaştırılması ne kadar mümkündür?

Yerli üretim, üretim aşamalarının büyük bir kısmının ülke içerisinde gerçekleştirilmesi, girdi bağımlılığının azaltılması ve yerel işçiliğın kullanılması şeklinde tanımlanmaktadır (Tiryakioğlu, 2016). Burada sanayisizleşme riskinin bertaraf edilmesi ve ulusal teknolojik altyapının geliştirilmesi amaçlanmaktadır. Ancak, sermayenin hareket tarzının bu türden otarşik bir yönelimle çatışma halinde olduğu belirtilmelidir. Günümüzde küresel üretim zincirlerine yön veren ‘fabrikasız

şirket'lerin sayısında ciddi bir artış yaşanmaktadır.⁴ Türkiye'de de hazır giyim, küçük ev aletleri ve elektronik sektörlerindeki bazı firmaların fabrikalarını kapatarak üretim için genellikle Uzak Doğu'ya yöneldikleri görülmektedir. Bu sürecin temel motivasyonu düşük maliyet-yüksek kâr kombinasyonudur. Sözü edilen Türkiye menşeli firma yöneticilerinin beyanları % 10 ile % 30 arasında değişen ilave bir kârlılığa işaret etmektedir (Capital, 2011).

Sermayenin bu amaçlarla ulusal sınırların ötesine taşma arzusu, ana ülkede sanayisizleşme, istihdam kayıpları ve vergi tabanının erimesi gibi sorunlar yaratarak hükümetleri kaygılandırmaktadır. ABD başkanı D. Trump'ın son dönemlerde küresel ölçekteki ABD firmalarına ana ülkede üretim yapmaları yönünde baskıda bulunması, bazı gümrük vergilerinde artışa gitmesi ve vergi reformu ile şirketlerin vergi yükünü azaltması bu kaygılara iyi bir örnek teşkil etmektedir. Trump'ın "Amerika'da Amerikalıların elleri tarafından üretilen ürünler istiyoruz" şeklindeki beyanı (Euronews, 2017), hükümetlerin yerli üretim kaygıları ile sermayenin sınırsız kâr arayışı arasındaki çatışmaya işaretler. Son günlerde, Harley-Davidson'ın -AB'nin misilleme olarak ABD menşeli bazı ürünlere ek gümrük vergisi uygulaması sonrasında- üretiminin bir kısmını dışarıya taşıma karar alması bu bağlamda okunabilir (Reuters, 2018). Benzer şekilde, *General Motors*'un (GM) ana ülkede fabrika kapatma ve işçi çıkarma planlarına karşılık, "Meksika ve Çin'de ise kapanan bir şey yok. ABD, GM'yi kurtardı ve aldığımız teşekkür bu" (Washington Post, 2018) şeklinde sitem eden Trump, küresel üretim zincirlerindeki firmalar için önceliğin Amerika (*America first*) değil kendi bireysel kârları olduğu gerçeğini teyit ettirmektedir.

Büyük bir sermaye, teknoloji ve insan kaynağı gücüne ulaşan küresel firmaların bu süreçte ulusal kalkınma politikalarının dışına çıkmaları oyunun kuralı gereğidir. Yeung (2013), kalkınmacı devletin en başarılı örnekleri arasında gösterilen G. Kore ve Tayvan gibi ülkelerde bile devletin geçmişte uyguladığı seçici ve disiplinli politikaların sınırına geldiğini belirtir. Örneğin, G. Kore'de '*chaebol*' grupları hükümetin biyoteknoloji ve hizmet robotiklerine yatırım yapılması yönündeki taleplerine kayıtsız kalırken, her iki ülkedeki bilişim firmalarının da yatırım ve üretim amacıyla Çin'i tercih etmeleri hükümetleri rahatsız etmektedir. Literatüre 'küresel servet zincirleri' (*global wealth chains*) olarak yansıyan firma davranışları da bu bağlamda düşünülmelidir (Seabrooke ve Wigan, 2014). Firmalar küresel ölçekte tüzel yapılar oluşturarak transfer fiyatlaması aracılığıyla vergiden kaçınma yoluna gitmektedirler. Küresel firmaların kâr oranlarını arttırdığı bu oyunda ana ülkelerin vergi gelirleri azalırken, çevre ülkelerde yaratılan değer vergi cennetlerine aktarılması sonucunda dünya 'katma değeri'ne 'devasa' katkılar sunan 'adacıklar' türemektedir.⁵

4 Gereffi (1995) bu eğilimin emek yoğun endüstrilerde (buyer-driven) daha fazla görüldüğünü; sermaye ve teknoloji yoğun endüstrilerde (producer-driven) ise doğrudan yabancı yatırımların ağırlıklı olduğunu belirtir.

5 Zucman'ın (2015) hesaplamalarına göre, 2013 yılında hanehalkı finansal servetlerinin ortalama olarak % 8'i vergi cennetlerinde tutulmuştur. Bu da yaklaşık 5,8 trilyon Euro'ya karşılık gelmektedir.

Küresel üretim zincirlerinin emek gücüne yansımaları nelerdir?

Küresel üretim zincirleri tartışmalarına hâkim olan firma ve ağ merkezli bakış açısı, değer in temel kaynağı durumundaki emek gücünü görmezden gelme eğilimindedir (Rainnie vd., 2011). Üretimin kâr marjı düşük ve yoğun rekabete konu olan alt segmentlerdeki kısımlarının çevre ülkelere aktarılması, ücretler ve çalışma koşulları üzerinde ciddi bir baskı oluşturarak bu ülkelerdeki emekçiler açısından ‘küresel yoksulluk zincirleri’ne (*global poverty chains*) dönüşmektedir (Selwyn, 2016). Hükümetlerin rekabetçilik ve ekonomik büyüme konusundaki iştahları da buna katkı sunmaktadır. Diğer taraftan, taşeron çalış(tır)ma biçimleri emek ve sermayeyi fiziki olarak birbirinden ayırarak emeğin uzaktan kontrolüne imkân verirken örgütlenme becerilerini de ellerinden almaktadır (Pattenden, 2016). Afrika, Asya ve Latin Amerika ülkelerinde düşük ücretlerle, güvencesiz ve ağır koşullarda çalışan milyonlarca insan bu zincirlerin karanlık yüzü olarak karşımızda durmaktadır. Çocuk, kadın ve göçmen işçi emeği ‘değer zincirlerine’ daha fazla değer katmanın araçları olmaktadır (Xue ve Chan, 2013; Pyke ve Lund-Thomsen, 2015; Fuchs, 2015; Knorrington ve Nadvi, 2016; Quentin ve Campling, 2018). İşçi intiharlarıyla gündeme gelen dünyanın en büyük fason üreticisi konumundaki Hon Hai/Foxconn şirketinin yöneticisi, “bir milyon hayvanı yönetmenin [kendisinde] baş ağrısı yaptığını” ifade ederek (Business Insider, 2012) çalışanlarını hayvanlara benzetirken, küresel üretim zincirlerindeki değer yaratma mekanizmasına da ışık tutmuş olmaktadır.

Elbette, çevre ülkelerdeki emeğin merkezdekilerle ikamesi şeklinde işleyen ‘küresel emek arbitrajı’nın (Roach, 2003) merkez emeğine de yansımaları olmaktadır. Merkez ülkelerde imalat ve hizmet sektörlerinin çeşitli dallarında meydana gelen çözülme buralardaki emek gücünün üzerinde, Selwyn’in (2016) benzetmesiyle, ‘Demokles’in Kılıcı’ gibi durmaktadır. Oluşan emek rezervi, firmalara çalışma yoğunluğunu arttırma, ücretleri düşürme ve esnek çalışma biçimlerini dayatma imkânı sunmaktadır. Bu süreç, hareket kısıtlarını aşmayı başaran çevre emeğinin merkez ülkelerde göçmen veya mülteci statüsünde daha görünür duruma gelmesi ile birleşince bir yandan emeğin bir bütün olarak örgütlü hareket etme yeteneği azalmakta, diğer yandan ayrıştırıcı sağ popülist yönetimler için uygun bir zemin oluşmaktadır (Akçay, 2017a).

Diğer taraftan, yapay zekâ ve robotik teknolojilerindeki gelişmelerin bahsi edilen küresel düzeydeki iş bölümünü dönüştüreceği tezi ‘sanayi 4.0’ tartışmaları kapsamında artan biçimde işlenmektedir. Bu bağlamda, merkez ülkelerde geliştirilen bu teknolojilerin emek talebini düşürerek (belirli sektörlerde) imalatın yeniden yer değiştirmesine olanak vereceği ve çevre ülkelerin göreceli ücret avantajının gerileyeceği ileri sürülmektedir (De Backer vd., 2016; Fratocchi, vd., 2016; Dachs vd., 2017; Müller vd., 2017). Üretimin merkez ülkelere dönüşüne (*backshoring-reshoring*) ilişkin ampirik bulgular halihazırda oldukça yetersiz ve çelişkili (Marin, 2018) bir görünüm arz etmektedir. Ana eğilim karşısında henüz marjinal kalan bu örneklerin⁶ çoğalması, küresel üretim zincirlerine belirli ölçülerde etki etme ve üretimin mekânsal örgütlenmesini dönüştürme potansiyeli yaratabilir.

⁶ Üretimini bu teknoloji ile Almanya’ya taşıyan bir firma için bkz. Gigaset (2018)

Bununla birlikte, teknolojik gelişmelerin kapitalizme içkinliği düşünüldüğünde gerek merkez gerekse çevre ülkelerde yabancı olunmayan bir sürecin daha da yoğun bir şekilde tekrarlanacağı söylenebilir. Vasıflı-vasıfsız emek kompozisyonu ve talebinin değişmesi, işsizliğin yaygınlaşması, ücretlerin baskılanması ve uzun vadede kâr oranlarının yeniden ve hızlı bir düşüş trendine girmesi kaçınılmazdır (Akçay, 2017b). Bu tür sorunlara çare olarak sunulan; robotların vergilendirilmesi, belirli işlerde minimum insan kotası uygulanması, negatif gelir vergisi ve evrensel temel gelir düzenlemeleri yapılması, devletin son işveren merci olması ve daha geniş sosyal güvenlik ağları oluşturulması gibi bazı öneriler (WEF, 2016) geçmiş dönemlerin sosyal devlet uygulamalarını andırmaktadır. Sistemin özüne dokunmayan bu türden müdahalelerin bir hükmü yoktur.

Küresel üretim zincirlerinin gerek makro gerekse sınıfsal düzeyde yol açtığı sömürü ilişkilerinin ortadan kaldırılmasına yönelik kapsamlı bir reçete bu yazının sınırlarını aşmaktadır. Bununla birlikte, meselenin söz konusu ilişkileri yeniden üreten, aynı zamanda maskeleyen kalkınmacı bir anlayışla çözülemeyeceği aşikârdır. Küresel üretim zincirleri, değer transferinin aşağıdan yukarıya gerçekleştiği hiyerarşik yapılardır. Bu sebeple, zincirdeki yer değiştirme senaryolarına değil, bağımlılık ve sömürü ilişkilerine odaklanılması önem arz etmektedir. Benzer şekilde küreselleşme karşıtı, korumacı veya sağaltıcı tutumların da uzun vadeli bir karşılığı yoktur. Farklı bir paradigmayla yola çıkarak insanlığı saran zincirleri her noktasından kırmak gibi bir zorunluluk bizleri beklemektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, S., ve Güneş, B. (2017). Sihirli bir araç olarak endüstriyel kümelenmeler. *Mülkiye Dergisi*, 41(2): 99-122.
- Akçay, Ü. (2017a). *Küreselleşme, sağ popülizmin yükselişi ve sol*, Erişim Adresi: <http://baslangicdergi.org/kureselleşme-sag-populizmin-yukselisi-ve-sol/>, Erişim Tarihi: 10.06.2018.
- Akçay, Ü. (2017b) *Sorun kapitalizm, robotlar değil*, Erişim Adresi: <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/05/29/sorun-kapitalizm-robotlar-degil/>, Erişim Tarihi: 29.06.2018.
- Alcacer, J., ve Oxley, J. (2014). Learning by Supplying. *Strategic Management Journal*, 35(2): 204-223.
- Bair, J., ve Gereffi, G. (2001). Local clusters in global chains: the causes and consequences of export dynamism in Torreon's blue jeans industry. *World Development*, 29(11): 1885-1903.
- Business Insider (2012). Ceo of Apple partner Foxconn: 'managing one million animals gives me a headache', Erişim Adresi: <http://www.businessinsider.com/foxconn-animals-2012-1>, Erişim Tarihi: 29.06.2018.
- Capital (2011). *Fabrikasız Şirketler*, Erişim Adresi: <https://www.capital.com.tr/is-dunyasi/arastirmalar/fabrika-siz-sirketler>, Erişim Tarihi: 10.06.2018.
- Coe, N. M., ve Yeung, H. W. C. (2015). *Global production networks: Theorizing economic development in an interconnected world*. Birleşik Krallık: Oxford University Press.
- Dachs, B., Kinkel, S., ve Jäger, A. (2017). Bringing it all back home? Backshoring of manufacturing activities and the adoption of Industry 4.0 technologies. *MPRA Paper*. No: 83167.
- De Backer, K., Menon, C., Desnoyers-James, I., ve Moussié, L. (2016). Reshoring: myth or reality?. *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*, No: 27, Paris: OECD Publishing.
- Euronews (2017). *Trump: Amerikalıların elleri tarafından üretilen ürünler istiyoruz*, Erişim Adresi: <http://tr.euronews.com/2017/02/18/trump-amerikalilarin-elleri-tarafindan-uretilen-urunler-istiyoruz> Erişim Tarihi: 10.06.2018.

- Foster, J. B., McChesney, R. W., ve Jonna, R. J. (2011). The global reserve army of labor and the new imperialism. *Monthly Review*, 63(6): 1-31.
- Fratocchi, L., Ancarani, A., Barbieri, P., Di Mauro, C., Nassimbeni, G., Sartor, M., ... ve Zanoni, A. (2016). Motivations of manufacturing reshoring: an interpretative framework. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 46(2): 98-127.
- Fuchs, C. (2015). *Dijital Emek ve Karl Marx*. Çev. T. Emre Kalaycı ve Senem Oğuz. Ankara: NotaBene Yayınları.
- Gereffi, G. (1995). Global production systems and third world development. Ed. Stallings, B., *Global change, regional response: The new international context of development*. Newyork: Cambridge University Press.
- Gigaset (2018). Gigaset is the first manufacturer to move its smartphone production from Asia to Germany, Erişim Adresi: https://www.gigaset.com/hq_en/cms/news-detail-ag/news/detail/News/gigaset-is-the-first-manufacturer-to-move-its-smartphone-production-from-asia-to-germany.html, Erişim Tarihi: 30.06. 2018
- Giuliani, E., De Marchi, V. ve Rabellotti, R. (2018). Do Global Value Chains Offer Developing Countries Learning and Innovation Opportunities?. *The European Journal of Development Research*, 30(3): 389-407.
- Harvey, D. (2014). *Postmodernliğin durumu, Kültürel değişimin kökenleri*. Çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları.
- Hopkins, T. K., ve Wallerstein, I. (1994). Commodity chains: construct and research. (Ed.) Gereffi, G. ve Korzeniewicz M. *Commodity chains and global capitalism*, ABD: Praeger.
- Humphrey, J., ve Schmitz, H. (2002). How does insertion in global value chains affect upgrading in industrial clusters?. *Regional Studies*, 36(9): 1017-1027.
- Kaplinsky, R. (2000). Globalisation and unequalisation: What can be learned from value chain analysis?. *Journal of Development Studies*, 37(2): 117-146.
- Kaplinsky, R. (2015). Technological upgrading in global value chains and clusters and their contribution to sustaining economic growth in low and middle income economies. *UNU-MERIT Working Paper Series*, 027.
- Knorrina, P., ve Nadvi, K. (2016). Rising power clusters and the challenges of local and global standards. *Journal of Business Ethics*, 133(1): 55-72.
- Lauesen, T., ve Cope, Z. (2015). Imperialism and the transformation of values into prices. *Monthly Review*, 67(3): 54-67.
- Lund-Thomsen, P., ve Pillay, R.G. (2012). CSR in industrial clusters: An overview of the literature. *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 12(4): 568-578.
- Marin, D. (2018). Global Value Chains, the Rise of the Robots and Human Capital. *Wirtschaftsdienst*, 98(1): 46-49.
- Milanovic, B. (2018) *Küresel eşitsizlik: Küreselleşme çağı için yeni bir yaklaşım*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Milberg, W. ve Winkler, D. (2013). *Outsourcing economics, global value chains in capitalist development*. New York: Cambridge University Press.
- Mudambi, R. (2008). Location, control and innovation in knowledge-intensive industries. *Journal of Economic Geography*, 8(5): 699-725.
- Müller, J., Dotzauer, V., ve Voigt, K. I. (2017). Industry 4.0 and its impact on reshoring decisions of German manufacturing enterprises. *Supply Management Research* (165-179). Springer Gabler, Wiesbaden.
- Nadvi, K., ve Halder, G. (2005). Local clusters in global value chains: exploring dynamic linkages between Germany and Pakistan. *Entrepreneurship & Regional Development*, 17(5): 339-363.
- Pattenden, J. (2016). Working at the margins of global production networks: local labour control regimes and rural-based labourers in South India. *Third World Quarterly*, 37(10): 1809-1833.
- Pietrobelli, C. ve Rabellotti, R. (2011). Global value chains meet innovation systems: are there learning opportunities for developing countries?. *World Development*, 39(7): 1261-1269.
- Plank, L., Rossi, A., ve Staritz, C. (2012). *Workers and social upgrading in "fast fashion": The case of the apparel industry in Morocco and Romania* (No. 33). *Working Paper, Austrian Foundation for Development Research (ÖFSE)*.
- Pyke, F. ve Lund-Thomsen, P. (2015). Industrial clusters and social upgrading in developing countries: Towards an analytical framework. *CBS Working Papers*, No: 1.

- Reuters (2018). Trump threatens Harley-Davidson over European production move, Erişim Adresi: <https://www.reuters.com/article/us-harley-davidson-tariffs/trump-threatens-harley-davidson-over-european-production-move-idUSKBN1JM1AF>, Erişim Tarihi: 29.06.2018.
- Quentin, D., ve Campling, L. (2018). Global inequality chains: integrating mechanisms of value distribution into analyses of global production. *Global Networks*, 18(1): 33-56.
- Rainnie, A., Herod, A. ve McGrath-Champ, S. (2011). Review and positions: Global production networks and labour. *Competition & Change*, 15(2): 155-169.
- Screpanti, E. (2014). *Global imperialism and the great crisis: the uncertain future of capitalism*. Newyork: Monthly Review Press.
- Seabrooke, L. ve Wigan, D. (2014). Global wealth chains in the international political economy. *Review of International Political Economy*, 21(1): 257-263.
- Selwyn, B. (2016). Global Value Chains or Global Poverty Chains? A new research agenda. *CGPE Working Paper*. No: 10.
- Shin, N., Kraemer, K.L. ve Dedrick, J. (2012). Value capture in the global electronics industry: Empirical evidence for the "smiling curve" concept. *Industry and Innovation*, 19(2): 89-107.
- Smith, J. (2012). The GDP illusion: value added versus value capture. *Monthly Review*, 64(3): 86.
- Stanley, M. (2003). Outsourcing, Protectionism, and the Global Labor Arbitrage. *Morgan Stanley Special Economic Study*.
- Starosta, G. (2010). Global commodity chains and the Marxian law of value. *Antipode*, 42(2): 433-465.
- Suwandi, I. (2015). Behind the veil of globalization. *Monthly Review*, 67(3): 37-53.
- Tiryakioğlu, M. (2016). Türkiye Ekonomisinde Ge Kalkınmanın ve Yerli retim Ekonomisi Politiei. *Ege Academic Review*, 16(2): 177-196.
- UNIDO (United Nations Industrial Development Organization) (2017). *Industrial Development Report 2018. Demand For Manufacturing: Driving Inclusive and Sustainable Industrial Development*, Viyana.
- Washington Post (2018). Trump's rage-tweets and spin over General Motors layoffs ring hollow, Erişim Adresi: https://www.washingtonpost.com/blogs/plum-line/wp/2018/11/27/trumps-rage-tweets-and-spin-over-general-motors-layoffs-ring-hollow/?noredirect=on&utm_term=.020e6ff1f1fe, Erişim Tarihi: 10.12.2018
- Werner, M. (2018). Geographies of production I: Global production and uneven development. *Progress in Human Geography*, 1-11, 0309132518760095.
- World Economic Forum (WEF). What happens when robots take our jobs?, Erişim Adresi: https://www.weforum.org/agenda/2016/01/what-happens-when-robots-take-our-jobs/?utm_content=bufferab9e8&utm_medium=social&utm_source=facebook.com&utm_campaign=buffer, Erişim Tarihi: 10.11.2018
- Xue, H. ve Chan, A. (2013). The Global Value Chain: Value for Whom? The soccer ball industry in China and Pakistan. *Critical Asian Studies*, 45(1): 55-77.
- Yeung, H. W. C. (2014). Governing the Market in a Globalizing Era: Developmental States, Global Production Networks and Inter-firm Dynamics in East Asia. *Review of International Political Economy*, 21(1): 70-101.
- Zucman, G. (2015). *Vergi Cennetleri: Ulusların Gizli Zenginliiei. İstanbul: Yordam Yayınları*.

Küresel Değer Zincirinde Türkiye

ELİF TUNALI ÇALIŞKAN

İnsanlık tarihi boyunca yaşanan teknolojik gelişmeler bugünkü talep ve arz koşullarını ortaya çıkaran sanayi devrimlerini yaratmıştır. 1700'lerin sonlarında buhar gücünün üretim sürecine entegrasyonu ile başlayan Birinci Sanayi Devrimi bizleri mekanizasyonla tanıştırmıştır. 1870 yılında elektriğin kullanılmaya başlamasıyla montaj hattı, üretim bandı ve yığın üretim kavramları üretim sistemlerini dönüştürmüş ve böylece İkinci Sanayi Devrimi başlamıştır. Birinci ve İkinci Sanayi Devrimi arasında geçen süre neredeyse 100 yıldır ve bu iki devrim de dünya genelinde doğrudan üretim sistemlerini etkilemiştir. 1969 yılında başlayan Üçüncü Sanayi Devrimi'yle birlikte bilgisayarların hayatımızdaki rolü günden güne artmış ve bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler hız kazanmıştır. Otomasyona geçiş olarak da adlandırılan bu dönemde üretim süreçlerinde artık basit düzeyde de olsa robotlarda kullanılmaya başlamıştır. İkinci ve üçüncü sanayi devrimi arasında geçen süre yine yaklaşık olarak 100 yıldır. Ancak bu kez yaşanan gelişmeler doğrudan üretim yapısını etkilemenin yanı sıra dolaylı olarak tüketim yapısını da etkilemiştir. Aynı dönemde küreselleşmenin de etkisiyle çok uluslu şirketler ticaret sahnesinde ön plana çıkmaya başlamış ve çeşitlenen tüketici taleplerini karşılamaya çalışmışlardır. Günümüzde, Endüstri 4.0 olarak adlandırılan Dördüncü Sanayi Devrimi'nin tam da ortasındayız ve bugün vatandaşlığa sahip ilk yapay zekâ olan Sofia'ya sahibiz. Sanayide yaşanan bu devrimle birlikte, neredeyse tüm sektörler bir dönüşüm içine girmiştir. Tarımda teknoloji kullanarak üretim ve verimlilik artışları sağlamaya çalışıyoruz. Laboratuvarlarda organlar üreterek insan sağlığını tehdit eden hastalıklarla mücadele ediyoruz. Üç boyutlu yazıcılar ile yapılan köprüleri kullanıyoruz. Sürücüsü olmayan araçların lojistik sektöründe yaratacağı etkileri tartışıyoruz. Marsa yolculuk için çalışmalar yapıyoruz. Ve bu yazı kaleme alındığında NASA tarafından güneşe Parker Solar Probe ismi verilen güneş inceleme uydusunu gönderme hazırlıkları yapılıyor. Uzun yıllardır insanlar, bilgisayarlar ve robotlar üretim süreçlerinde bir arada çalışıyorlar. İşte tam da bu yüzden içinde bulunduğumuz dönem bazen robotların çağı olarak ta adlandırılıyor. Schwab'a (2016) göre, küresel dönüşüm dijital dönüşüm altyapısına bağlı olarak gerçekleşmektedir. Küresel çapta yaşanan bu dönüşümün genel olarak dikkat çekici iki yönü bulunuyor. Birincisi, Üçüncü ve Dördüncü Sanayi Devrimi arasında

geçen sürenin bu kez neredeyse diğerlerinin yarısı kadar yani sadece 50 yıl olmasıdır. İkinci ise, bu Sanayi Devrimi'nin diğerlerinden farklı olarak hem üretim hem de tüketim yapısını doğrudan etkilemesidir. Bu da bize teknoloji geliştikçe teknolojiye uyum sürecinin de kısılacağını ve ülkelerin ticaret kapsamında birbirleriyle daha çok entegre olacağını göstermektedir.

Teknolojide yaşanan gelişmeler hem üretim hem de tüketim yapısını etkilediği için dünya ticareti de özellikle Üçüncü Sanayi Devrimi ile birlikte yeni bir dönüşüm döngüsüne girmiştir. Tüketiciler teknolojiyi daha yakından takip etmekte bu nedenle tercihlerini hızla teknolojiyi daha fazla içeren mallara yöneltmektedir. Artık üretim sistemleri üretici odaklı değer zincirlerinden ağırlıklı olarak hızla değişen talep koşullarını yansıtan tüketici odaklı değer zincirlerine doğru yönelmiştir. Talep koşullarında yaşanan bu hızlı değişim ürün yaşam döngülerinin de kısalmasına neden olmuştur. Firmalar bu değişime ayak uydurabilmek için hem teknolojik ürün üretimine ağırlık vermekte hem de üretim maliyetlerini azaltmaya çalışmaktadır. Buna bağlı olarak, pek çok küresel şirket üretim aşamalarını parçalayarak hammaddesi bol, üretim maliyetleri düşük ve iç pazarları geniş ülkelere kaydırmaya başlamıştır. Bir başka deyişle, günümüzde değer zincirleri coğrafi olarak genişlemektedir (Gereffi, 2015: 2). Dördüncü Sanayi Devrimi ile özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler hızlanmış ve üretim aşamalarının parçalanıp ülkeler arasında dağıtılmasına, üretim ve ticaret maliyetlerinin düşmesine neden olmuştur. Böylece uluslararası iş bölümü ve uzmanlaşma da yeniden şekillenmeye başlamıştır. Dünyadaki yeni ticaret düzeninde ülkeler arasındaki rekabet artarken aynı zamanda ülkelerin birbirlerine karşılıklı bağımlılıkları da artmış ve dünya ekonomisi daha entegre hale gelmiştir. Tüm bunların etkisiyle her geçen gün daha fazla ara malı ticarete konu olmuş ve ithal ara girdilerin ihracat içerisindeki payları da artmıştır. Bu da gündeme küresel değer zinciri konusunu getirmiştir.

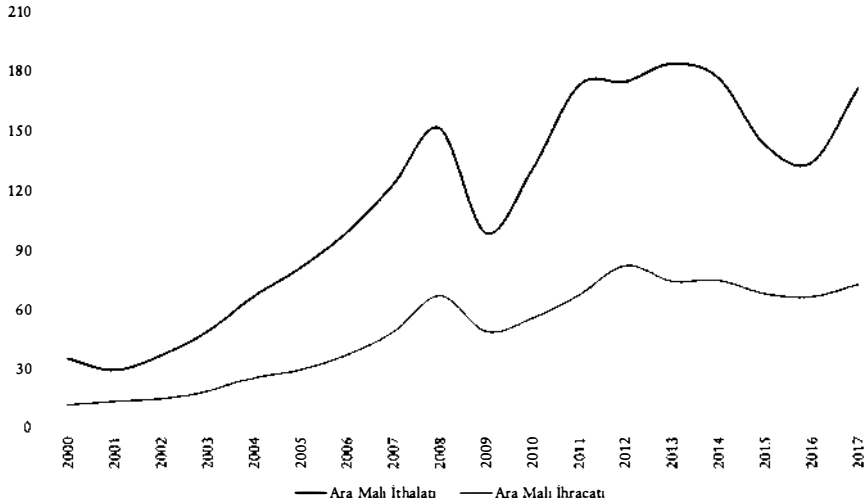
Küresel değer zinciri, en genel tanımıyla üretim süreçlerinin parçalanarak ardışık üretim aşamalarının her birinin başka ülkelerde gerçekleştirilmesidir. Günümüzde özellikle teknolojik ürünlerin imalat ve montaj aşamaları farklı ülkelerde gerçekleştirilmektedir. Her ülke ürün nihai hale gelene kadar ürüne katma değer ekleyerek kendi ekonomilerine katkı sağlamaktadır. Akıllı telefonun planlaması ve tasarımı bir ülkede yapılırken, başka ülkede üretilen işlemciler ve başka ülkede üretilen yarı iletkenler kullanılarak bu akıllı telefonun montajı bambaşka bir ülkede yapılmaktadır (Worldbank, 2017: 1). Bu karmaşık üretim sistemi dünya ticaret yapısının yeniden şekillenmesine ve uluslararası iş bölümünün yeniden oluşmasına neden olmuştur. Ülkeler bu iş bölümündeki rollerine göre uzmanlaşırken, bir başka ülkeden ithal ettikleri ara girdiler ile ihraç mallarını üreterek küresel değer zincirine katılmaktadırlar (Dağıstan, 2017: 825).

Ülkelerin uluslararası iş bölümündeki rolleri de katma değer yaratma oranlarına göre belirlenmektedir. Örneğin, A ülkesi B ülkesine bir bilgisayar ihraç ettiğinde, nihai ürünün değerinin ne kadarı A ülkesinin firmalarından gelmektedir? A ülkesinin sağladığı katma değer ne kadardır? Başka hangi ülkelerin firmalarının ürettiği ve ihraç ettiği hafıza kartı, ekran kartı, işlemci ya da yazılım hizmetleri gibi ara girdiler bu bilgisayarda kullanılmıştır? Diğer ülkelerin yarattığı katma değer ne kadardır? Eğer sadece A ülkesinin B ülkesine yaptığı nihai mal halindeki bilgisayar ihracatının değerine bakarsak, A ülkesinin üretim sürecindeki katkısını abartmış oluruz. Küresel

değer zinciri verimlilik ve istihdam artışının itici güçlerinden biri olarak görülmesinin yanında aynı zamanda teknoloji ve bilginin de ülkeler arasında hızlı geçişini de sağlamaktadır (Worldbank, 2017: 1). Bu süreçte, teknoloji düzeyleri görece yüksek olan ülkelerin yarattıkları katma değer kaçınılmaz olarak daha yüksektir. Teknoloji düzeyleri daha düşük olan ülkeler ise, kendi paylarına düşen üretimi ve ihracatı yapabilmek için gerekli olan teknolojileri diğer ülkelerden ithal ettikleri için görece olarak daha düşük katma değer yaratmaktadırlar. Bu karmaşık sistem her ne kadar teknolojinin ve ardında yatan bilgi birikiminin ülkeye gelmesini sağlasa da düşük ve orta teknoloji ürünler üreten ülkeleri genel olarak ithal ara girdilere bağımlı hale getirmiştir. Bu tarz ülkeler üretimlerini ileri teknoloji ürünler kaydırmaya çalıştıkça ithal ara girdi gereksinimleri de genellikle artmaktadır.

Türkiye'nin bu iş bölümündeki yerine bakıldığında, daha çok düşük ve orta teknoloji ürünlerin üretiminde uzmanlaştığı görülmektedir. 1980'lerden itibaren liberalleşme sürecine giren Türkiye, pek çok kriz ve spekülasyon sermaye hareketleriyle karşı karşıya kalmıştır. Neoliberal ekonomik düzendeki ucuz döviz bolluğunun ithalatı ucuzlaştırması da eklenince, Türkiye özellikle ara ve yatırım mallarında dış girdi bağımlılığı haline gelmiştir. **Grafik 63.1** Türkiye'de ara malı ithalatındaki ve ihracatındaki gelişimi göstermektedir. 2000 yılında 11,6 milyar dolar olan ara malı ihracatı 2017 yılında 73 milyar dolara, 2000 yılında 36 milyar dolar olan ara malı ithalatı ise 2017 yılına gelindiğinde 171,5 milyar dolara yükselmiştir.

GRAFİK 63.1
Türkiye'de Ara Malı İthalatının ve İhracatının Gelişimi (Milyar Dolar)

Kaynak: TÜİK.

Bu grafik Türkiye'nin üretiminin ara malı ithalatına dayalı olduğunu göstermekle birlikte tek başına yeterli bir gösterge değildir. Durumu daha net ortaya koyabilmek için daha detaylı analiz imkânı sunan girdi çıktı tablolarından yararlanılabiliriz. Girdi-Çıktı tabloları, ekonominin hem bir bütün olarak hem de sektörler arası alışverişleri göz önünde tutarak incelenmesine fırsat vermektedir (Aydoğuş, 1999: 15-18). TÜİK tarafından en son yayınlanan girdi çıktı tablosu 2012 yılına aittir. 2012 tablosundaki 64 sektör daha sağlıklı yorumlar yapılabilmesi için çalışma kapsamında toplulaştırılarak 21 sektöre indirgenmiştir. Bunun yanında, küresel değer zincirinde ve günümüz dünyasında teknolojinin rolü yadsınamaz olduğu için girdi çıktı tablosundaki ilgili sektörler OECD'nin bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT) sektör sınıflaması kullanılarak toplulaştırılmış ve bu sayede *BİT Üretim* ve *BİT Hizmetler* olmak üzere 2 yeni sektör oluşturulmuştur. **Tablo 63.1'**de bu 2 BİT sektörünün kapsadığı alt sektörler yer almaktadır.

Bu kapsamda toplulaştırılan 2012 girdi çıktı tablosu ve 2012 ithalat girdi çıktı tablosundan elde edilen ithal girdi payları ve dikey uzmanlaşma payları **Tablo 63.2'**de sunulmuştur. Tablonun ilk sütununda yer alan üretimde ithal girdi payları, ithal girdi değerlerinin toplam üretime bölünmesiyle elde edilmiştir. Tablonun ikinci sütunu ise, sektörlerin dikey uzmanlaşma paylarını vermektedir. Dikey uzmanlaşma payları, ihracatın içerisindeki ithal ara girdilerin payını ölçmek için kullanılan yöntemlerden biridir. Sektörel dikey uzmanlaşma payları Hummels vd.'nin (2001) yöntemi kullanılarak elde edilmiştir.

Tablo 63.2'nin ilk sütununda yer alan üretimde ithal ara girdilerin paylarına bakıldığında en yüksek ithal ara girdi kullanan sektörlerin imalat sanayi sektörleri olduğu görülmektedir. Üretimde en çok ithal ara girdi kullanan imalat sanayi sektörleri, rafine petrol ürünleri, ana metal sanayi, kimyasal ürünler, kauçuk ve plastik ürünler ve motorlu taşıtlardır. BİT üretim sektöründe kullanılan ithal ara girdilerin bu sektörün üretimi içerisindeki payının % 24,8 olması dikkat çekicidir. Buna karşılık BİT hizmetler sektörü tabloda en düşük ithal ara girdi kullanımına sahip sektördür. Ancak bu sektörün toplam üretim değerinin de diğer sektörler arasında göreceli olarak daha düşük olduğu unutulmamalıdır. Üzerinde durulması gereken bir başka sektör ise, tarım sektörüdür. Her ne kadar tablodaki sıralamada alt sıralarda yer alsada da tarım sektörünün yıllar içerisinde üretiminde daha fazla ithal ara girdi kullanılmaya başlanmıştır. Buradaki tabloda yer verilmemiş olsa da aynı yöntem kullanılarak Türkiye'nin bir önceki girdi çıktı tablosu olan 2002 girdi çıktı tablosu kullanılarak yapılan hesaplamada tarımda kullanılan ithal ara girdilerin payının % 2,3 olduğu görülmüştür. 2012 yılına gelindiğinde ise, bu oran % 5'e ulaşmıştır. Analiz detaylandırıldığında sektörün üretimi için en çok kullanılan ithal ara girdilerin kimyasal ürünler ve rafine petrol ürünleri olduğu belirlenmiştir. Her iki sektörün de üretiminde en çok ithal ara girdi kullanılan sektörler arasında olduğunu belirtmiştik. Bu durum diğer sektörlerle göre daha düşük ithal ara girdi kullanan tarım sektörünün aslında başlı başına ele alınması gerektiğinin bir göstergesidir.

Sektörlerin dikey uzmanlaşma paylarını gösteren **Tablo 63.2'**nin ikinci sütununu incelendiğinde, sektör sıralaması değişse de üretimdeki ithal ara girdi kullanımına benzer şekilde imalat

sanayi sektörlerinin yine üst sıralarda yer aldığı görülmektedir. İhracatları içerisindeki ithal ara girdilerin payı en çok olan sektörler; ana metal sanayi, motorlu taşıtlar, tekstil imalatı, BİT üretimidir. Bir başka deyişle, bu sektörler aslında ülkemizin küresel değer zincirinde yarattığı katma değer için ithal ara girdileri yoğun olarak kullanan sektörlerdir. Bu durumda ülkemizin küresel değer zincirinde yarattığı katma değer düşük olmasına neden olmaktadır.

Bu durumun pek çok nedeni bulunmaktadır. Dünya ekonomisinde 20. Yüzyılda yaşanan değişimler sonucunda ülkeler hızla dışa açılma sürecine girmişlerdir. Bu süreçte kendilerine özgü itici güçleri belirleyip ekonomi politikalarını bu doğrultuda şekillendiren ülkeler önemli kazanımlar elde etmişlerdir. 1970’li yıllarda Fordist üretim sisteminin krize girmesi ve küreselleşmenin etkisiyle esnek üretim sistemine geçiş üretim ilişkilerinin yeniden şekillenmeye başlamasına yol açmıştır. Sonuçta modern rekabet kavramı ortaya çıkmıştır. Gelişmiş ülkeler üretimde yenilik yaratma ve öğrenme süreçlerine dayalı esnek üretim yapıları ile ticaret sistemlerini de değiştirerek rekabet üstünlüğü sağlamışlardır. 1980 sonrasında Türkiye’de, dünyada yaşanan gelişmelere paralel olarak ithal ikameci politikalardan ihracata dayalı politikalara geçiş yaparak dışa açılma sürecine girmiştir. Bu süreçte ekonomik krizler ve spekülasyon sermaye hareketleriyle karşılaşmasının yanında üretim ve ticaret yapısının tarımdan sanayiye yönelmesi ile Türkiye ekonomisi yapısal bir dönüşüm süreci içerisine girmiştir. Sanayileşmenin arttığı dönemde dünyadaki ve ülkemizdeki sermaye hareketleri sonucunda ucuz ve bol hale gelen döviz, ithalatın daha cazip hale gelmesine neden olmuştur. Ara girdilerin ithalatı kolaylaşmış, bu ürünlerin yerli üreticileri piyasadan çekilmeye başlamış ve cari açık hızlı artış dönemine girmiştir. Türkiye özellikle enerjide ve ileri teknoloji ürünlerinde dış girdi bağımlısı haline gelmiştir.

2000 sonrasında yaşanan teknolojik gelişmelerin de etkisiyle dünya genelinde artan sanayileşme eğilimi Türkiye’de de görülmüştür. Ancak artan sanayileşme ile birlikte üretimde kullanılmak üzere ithal edilen ara girdilerde de artış yaşanmıştır. ABD tarafından başlatılan ticaret savaşları ve kurlarda yaşanan artış ithal ara girdilere ulaşmayı zorlaştırmış ve üretim maliyetlerinin artmasına neden olmuştur. Sonuçta cari açık artmaya devam etmektedir.

Türkiye’nin küresel değer zincirinde daha etkin olabilmesi, daha yüksek katma değer yaratabilmesi ve düşük cari açık hedeflerine ulaşabilmesi için ithal ara girdi bağımlılığının azaltılması ve üretimde verimliliği arttıracak çözümler yaratması gerekmektedir. Küresel ekonomiyle bütünleşme sürecinde her ne kadar yurtdışı katma değer yaratma kapasitemiz artmış olsa da özellikle ileri ve orta teknoloji sektörlerde katma değer yaratma kapasitemiz halen düşüktür. Düşük teknoloji sektörlerden orta ve ileri teknoloji içeren sektörlerle geçiş yaptıkça da ithal ara girdilere olan talebimiz artmaktadır. Kurlarda yaşanan gelişmelerde göz önüne alındığı bu durum teknoloji yoğun sektörlerde üretim yapmamızı zorlaştırmaktadır. Bu kapsamda 2017 yılında hız kazanmaya başlayan yerli üretimi özendirici politikalara devam edilmelidir. Sektörel yatırım kararları verilirken ileri teknoloji içeren sektörlerle ağırlık verilmesi gerekmektedir. Türkiye’nin öncelikle stratejik alanlarda kısmi ithal ikameci politikalar uygulayarak bağımlılığını azaltıp uluslararası iş bölümündeki rolünü katma değeri yüksek orta ve ileri teknoloji ürünlerinin üretiminde uzman-

TABLO 63.1
BİT Topplulaştırma Anahtarı

BİT Üretim	BİT Hizmetler
Bilgisayar ile Elektronik ve Optik Ürünler	Yayıncılık hizmetleri
Elektrikli Teçhizat	Sinema filmi, video ve televizyon programı yapımıcılık hizmetleri, ses kaydı ve müzik yayımlama; programıcılık ve yayıncılık hizmetleri
	Telekomünikasyon hizmetleri
	Bilgisayar programlama, danışmanlık ve ilgili hizmetler; bilgi hizmetleri

Kaynak: OECD BİT sınıflandırması kullanılarak oluşturulmuştur.

TABLO 63.2
Üretimde İthal Girdi Payları ve Dikey Uzmanlaşma Payları

	Üretimde İthal Girdi Payları	Dikey Uzmanlaşma Payları
Tarım	5,0	0,0045
Madencilik	7,0	0,0035
Gıda imalatı	10,5	0,0144
Tekstil İmalatı	12,2	0,0575
Kereste ve Ağaç Ürünleri	13,8	0,0013
Kâğıt Ürünleri	23,7	0,0045
Rafine Petrol Ürünleri	68,2	0,0330
Kimyasal Ürünler	30,6	0,0247
Kauçuk ve Plastik Ürünler	28,6	0,0220
Diğer Metalik Olmayan Mineral Ürünleri	9,9	0,0063
Ana Metaller	31,4	0,0983
Fabrikasyon Metal Ürünler	14,3	0,0168
BİT Üretim	24,8	0,0427
BYS makine ve ekipmanlar	21,0	0,0250
Motorlu Taşıtlar	28,3	0,0657
Mobilya	12,9	0,0085
Elektrik, Gaz, Su	19,9	0,0015
İnşaat	6,6	0,0023
Taşımacılık	7,6	0,0271
BİT Hizmetler	3,2	0,0001
Hizmetler	3,6	0,0056

Kaynak: 2012 Girdi Çıktı ve 2012 İthalat Girdi Çıktı Tabloları kullanılarak yazar tarafından hesaplanmıştır.

laşma aşamasına dönüştürmesi hedeflenmelidir. Bu amaçla ithal ara girdilerin yerli üreticilerine verilen destekler arttırılarak, yerli üretim özendirilmelidir. Daha önce sözünü ettiğimiz akıllı telefon örneğinden yola çıkarsak, hedefimiz nihai ürün montajı yaparak düşük katma değer elde eden bir ülke değil, işlemciler, kameralar, yazılımlar gibi ara girdileri üreterek yüksek katma değer yaratan ve küresel değer zincirine bu yolla katılan bir ülke haline gelmek olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aydoğuş, O. (1999). *Girdi-Çıktı Modellerine Giriş*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Dağıstan, N. (2017). Küresel Değer Zincirlerinin Türkiye'nin Dış Ticaret ve Üretim Yapısına Etkileri. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi Özel Sayı (ICMEB17)*. 824-835.
- Hummels, D., Ishii, J. ve Yi, K.-M. (2001). Nature and Growth of Vertical Specialization in World Trade. *Journal of International Economics*, 54 (1): 75-96.
- Gereffi, G. (2015). Global Value Chains, Development and Emerging Economies. UNIDO Research, Statistics and Industrial Policy Branch Working Paper 18/2015, Viyana: UNIDO.
- Schwab, K. (2016). "The Fourth Industrial Revolution", World Economic Forum, Cenevre, İsviçre.
- Worldbank (2017). Global Value Chain Development Report 2017: Measuring and Analysing The Impact of GVCs on Economic Development, Washington.

Bana Marka Değerini Söyle, Sana Ekonomik Büyümeni Söyleyeyim

NEBİLE KORUCU GÜMÜŞOĞLU

Neden marka değeri üretmekte üst sıralarda değiliz? Ya da biraz daha iyimser açıdan bakmaya çalışırsak, neden “Dünya’da En Değerli 500 Marka (2018)” listesine giren bir markamız henüz yok. Aslında Türkiye olarak tarihsel perspektif açısından umutsuz olmamızı gerektirecek bir durum yok. Tarihte yerli üretim ile ilgili adımlar atılmış olmasına karşın bunlar sürdürülebilir olmadığından belki de yerli üretimimiz ve oradan da dünya piyasalarına açılan marka değerlerimiz konusunda arka sıralarda kaldık. Dünya öyle hızlı, bilgi öyle çabuk geliyor ve yayılıyor ki bu küresel dünyada artık tutunmak, adını duyurmak için her yerde çokça duyduğumuz “start-up, girişimcilik, inovasyon” gibi kavramlara hak ettiği değeri vermek gerekiyor.

Akla ilk gelen ve Türk kültürünün keşfettiği en önemli yiyeceklerden birisi olan yoğurdun ilk defa nasıl yapıldığı ile ilgili yeterli bilgi olmamakla birlikte 10. Yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan Türkçenin ilk sözlüğü olarak bilinen *Divanü Lügati’t-Türk* ve Balasagunlu Yusuf Has Hacip tarafından yazılan *Kutadgu Bilig* adlı eserlerde “yoğurt” kelimesine rastlanmaktadır (Et ve Süt Kurumu, 2018). Yoğurt Avrupa’ya ilk kez 16. Asırda Fransa Kralı 1. Fransuva’yı tedavi amaçlı olarak Türkler tarafından götürülmüştür. Yoğurt sonrasında 20. Yüzyılın başlarında geniş alanlara yayılmıştır. Hatta bir dönem pastörize olarak eczanelerde bile satılmıştır. Amerika’da ise 45-50 yıldır tanınmaktadır. Faydası böylesine kabul görmüş Türk kültürünün keşfettiği bir yiyecekte dahi, dünyaca tanınan bir Türk markamızın olmaması, Avrupa ve Amerika’da yoğurdun Greek yoğurt olarak bilinmesi, biz nerede yanlış yapıyoruz sorusunu akla getiriyor. Şu anda 10 yıldır Amerika piyasasında bulunan ve pazar payının büyük bir bölümüne sahip olan *Chobani* girişimi de Türkiye asıllı bir girişimci olan Hamdi Ulukaya tarafından kurulmasına rağmen Greek yoğurt olarak Pazarda yer almaktadır.

Yine Türk topraklarında doğan bir başka girişime örnek taksi dolmuş girişimidir. Doların ilk devalüasyonu olan, dünya ekonomik buhranı döneminde (1929), taksiciler de işsiz kalmaya başladıklarında ilk dolmuş fikri Türkiye’de Aşçı Halit isimli bir lokantacının girişimiyle doğmuş-

tur (Uzmanlar, 2018). Şu anda benzer bir yapıyla çalışan Uber, Lyft gibi markaların başarıları dünya’da konuşulurken, Uber 2019’un en değerli 100 Marka listesinde, 2018’e göre % 51 büyümeye ile en fazla büyüyen 8. Şirket olarak, 81. sıradan 53. sıraya yükselmiştir. (Statista, 2019) İnovatif fikirlerin geliştirilip değerlendirilip markalaşması belki artık daha da önemli hale gelmiştir. Çünkü yılların emeğiyle, yatırımıyla gelişen markalar bile yeni inovatif fikirlerle doğan markaların piyasa değeri olarak arkalarında kalabilmektedir. Facebook’un 2019 verilerine göre, dünyanın 6. en değerli markası olması buna verilebilecek ilk akla gelen örneklerden sadece birisidir.

O halde, girişimlerimiz, inovatif fikirlerimiz, ürünlerimiz olmasına rağmen neden marka değerlerimiz yok sorununun çözüm arayışını, yapıcı politikalar geliştirerek markalarımızın sayısını ve ekonomik değerlerini artırıp ekonomik büyümemize de katkı sağlayabiliriz. Çünkü marka değerlerine sahip olabilmekle ekonomik büyüme arasında pozitif bir korelasyon olduğu açıktır. Bu gayeyle yol alırken, eksiklerimizi görerek ve o doğrultuda politikalar üreterek belki ileride biz de fikrimizi/ürünümü/markamızı dünya raflarında görür ve gururla milli ve yerli üretimimizi destekleriz.

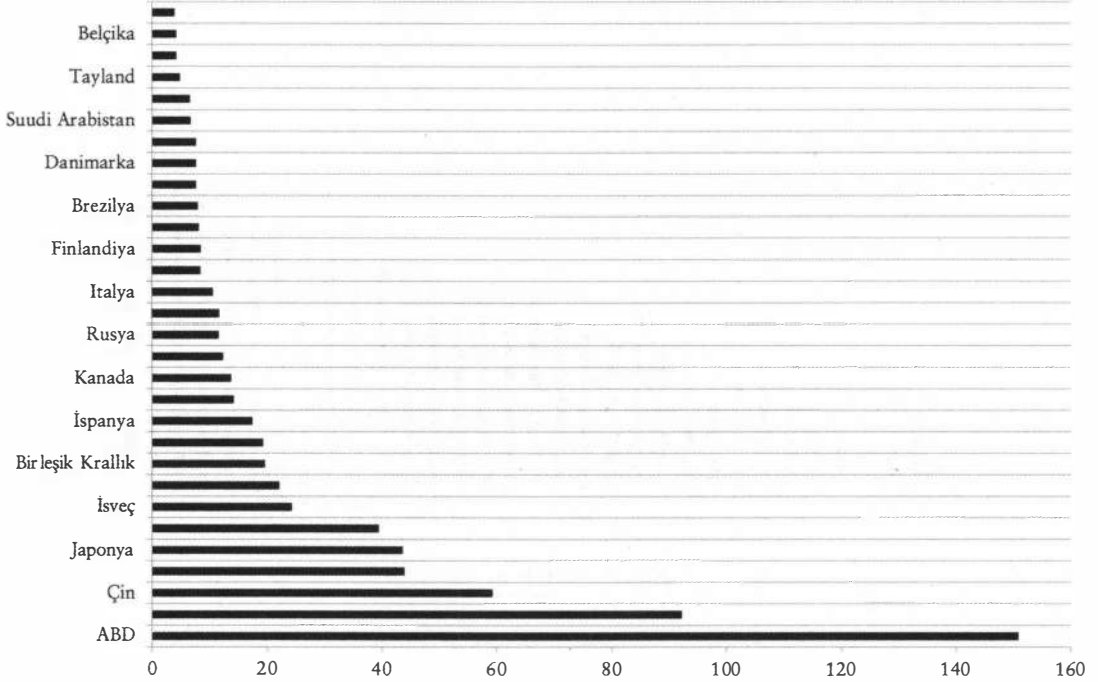
Dünya genelinde yavaş yavaş Ar-Ge harcamalarına ayrılan bütçelerin farklı start-upları desteklemeye ayrılmaya başladığını görmekteyiz. Sıklıkla konuşulan geleceğin meslekleri konulu tartışmalarda, gelecekte şimdiki meslek anlayışının kalmayacağı gayet açık. Belki gelecek nesillerin birçoğunun sabah gidip akşam evine döneceği bir işi olmayacak, bunun yerine istediği mekândan çalışılabilecek, farklı platformlarda meslekler türeyecek. Bilginin böyle hızlı gelişip el değiştirdiği bir dünyada elbette ki hayatta kalmak için gerektiği gibi kendimizi geliştirerek, yeni fikirler, yeni start-uplarla marka değerimizi oluşturarak teknoloji ile rekabet edebiliriz. Dünyanın ilk İnovasyon Merkezi sayılabilecek Cambridge Innovation Center¹, 1999 yılında MIT (Massachusetts Institute of Technology) mezunları Timothy Rowe ve Andrew Olmsted tarafından, 250 m² üzerinde MIT yakınlarında (Kendall Square) kurulmuştur. Girişimciler, 2001 yılında, büyüklüğü 1700 m² olan yeni bir ofis kurmuşlar ve 2004 yılında 75 firma ile 6.600 m²’lik bir ofis ile yollarına devam etmişlerdir. Aralık 2006’da çıkan bir yangınla 5 hafta kapılarını kapatmak zorunda kalan merkez, MIT’nin sağladığı yeni bir alanda, 150 firmanın çalışmalarına aksatmadan devam etmiştir. 2013 yılında, Google’da içlerinde bulunduğu, 500’den fazla firmaya ev sahipliği yapan merkez günümüzde büyüklüğünü 8.400 m²’ye çıkarmış ve MIT’ye yakın, şehrin merkezinde yer almaktadır. Bu başarının ardında elbette üniversite iş birliği ve desteği göz ardı edilemez. Böyle bir merkezin, 2018 verilerine göre dünya çapında en değerli 100 markanın 55’ine sahip olan, en değerli 500 marka değerine bakıldığında (Grafik 64.1), 150,8 milyar dolar ile ilk sırada yer alan, değeri 20,4 trilyon dolar ile dünyanın en büyük ekonomisi olan Amerika Birleşik Devletleri’nde yer alması tabii ki tesadüf olamaz.

Buradan hareketle, yerli üretim, markalaşma, girişimcilik, inovasyon gibi kavramların, biriyle birlikte anlaşılan ve işlevlik kazanan kavramlar olduğu görülmektedir. Verilere istatisti-

¹ Cambridge Innovation Center hakkında bilgi için bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Cambridge_Innovation_Center, Erişim Tarihi: 14.07.2018.

GRAFİK 64.1

En Değerli 500 Markaya Göre Ülkelerin Sahip Olduğu Toplam Marka Değeri (Milyar Dolar)

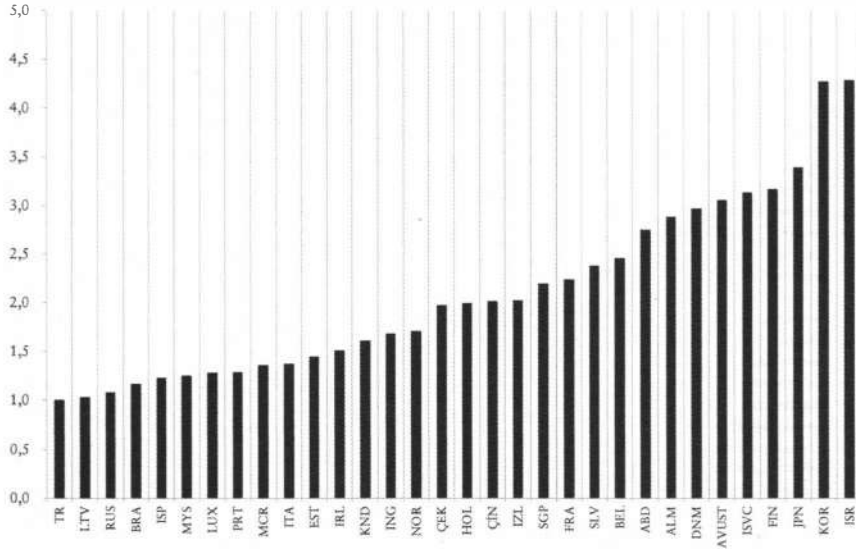
Kaynak: Visual Capitalist, 2018.

ki açıdan baktığımızda “veriler bu durumda ne söylüyor” dan yola çıkarak mevcut durumumuzun tablosunu, teknolojinin temel belirleyicileri arasında yer alan bazı faktörleri kullanarak çıkarıp buradan uygun politika önerilerini üretebiliriz.

Buradan hareketle, teknolojinin temel istatistikleri altında sayılan, Ar-Ge harcamalarının GSYİH'daki yeri, bilimsel ve teknik dergi makale sayıları, yüksek teknoloji ihracatı, patent başvuruları, marka başvuruları, Ar-Ge sektöründeki toplam araştırmacı ve teknisyen sayısı gibi istatistiklerle Türkiye'yi ve diğer ülkeler arasında bulunduğu konumu incelemeye çalışacağız.

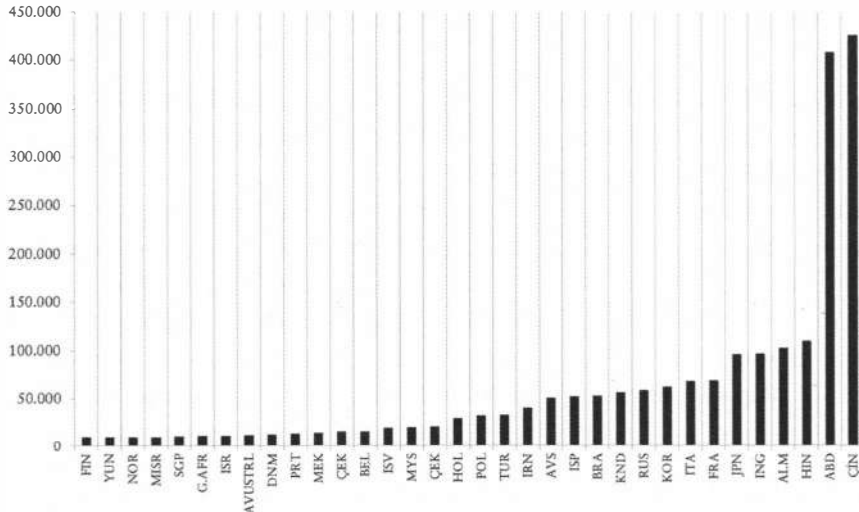
Teknolojinin temel belirleyicileri arasında, ilk sırada yer alan *Ar-Ge harcamalarını (GSYİH'nın yüzdesi olarak)* incelediğimizde, 2014 yılına ait dünya genelinde ulaşılabilir tüm ülke verilerini dahil ettiğimiz bir örneklemede, ortalama 1,08 olarak bulunmuştur. Ortalamanın üzerinde 30 ülke yer alırken, ortalama harcamanın altında kalan 51 ülke olmuştur. Türkiye, Grafik 64.2'ye göre, 1,01 ile ortalamaya yakın ve 32. sırada yer almaktadır. GSYİH'sına göre Ar-Ge harcamalarına en yüksek pay ayıran 10 ülke sırasıyla, İsrail, Güney Kore, Japonya, Finlandiya,

GRAFİK 64.2
Araştırma ve Geliştirme Harcamalarının GSYİH'ya Oranı (%)

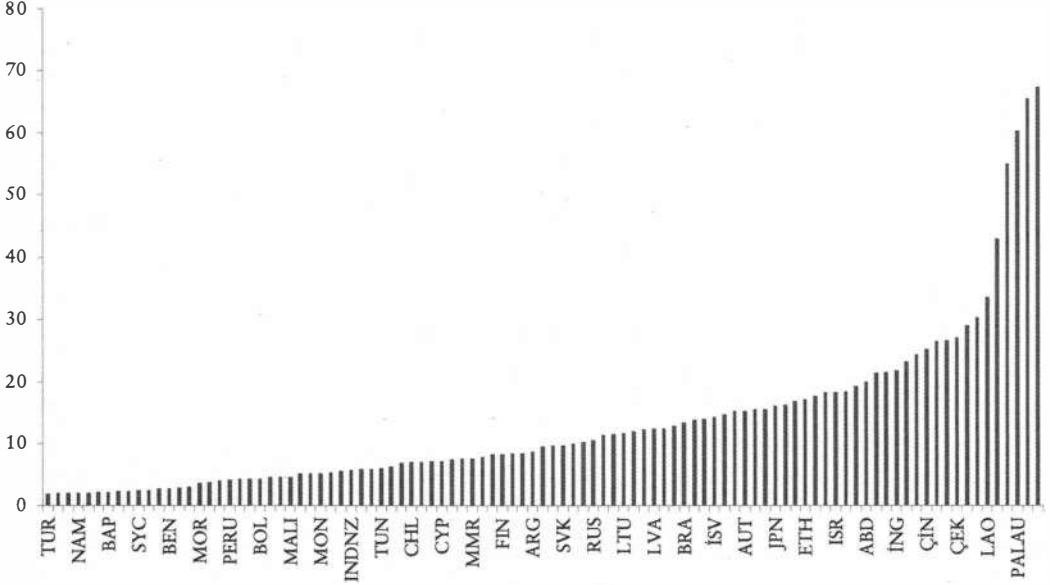
Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

GRAFİK 64.3
Bilimsel ve Teknik Dergi Makalesi

Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

GRAFİK 64.4
Yüksek Teknoloji İhracatı (Mamul Mal İhracatı %)

Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

İsveç, Avusturya, Danimarka, Almanya, Amerika ve Belçika (ülke isimleri grafiklerde, kolaylık olması açısından kısaltma olarak kullanılmıştır) olarak sayılabilir.

Teknolojinin bir başka göstergesi olan *Bilimsel ve Teknik dergi makalesi* faktöründe, 2016 yılına ait verisine ulaşılabilen 195 ülke sıralanmış ve ortalama 11.729 olarak bulunmuştur. Grafik 64.3'ten de görüleceği gibi, bu listede Türkiye 33.902 ile 16. sırada ve ortalamanın üzerinde yer almaktadır. En yüksek 10 ülke sırasıyla, Çin, Amerika, Hindistan, Almanya, Birleşik Krallık, Japonya, Fransa, İtalya, Güney Kore ve Rusya'dır.

Bir diğer belirleyici olan, *yüksek teknoloji ihracatı* göstergesinde, 2016 yılına ait verilerde 177 ülke arasından 129 tanesinin verisine ulaşılmış ve ortalamada yaklaşık 15 milyar dolar olan yüksek teknoloji ihracatında, Türkiye yaklaşık olarak 2 milyar dolar ile 37. sırada yer almıştır. *Yüksek teknoloji ihracatı (mamul mal ihracatı %'si olarak)* incelendiğinde, Grafik 64.4'ten de görülebileceği gibi, 2016 yılına ait 128 ülke verisine ulaşılmış ve ortalama 10,5 olarak bulunmuştur. Türkiye 2,03 ile 99. sıradadır.

Grafik 64.5'te belirtildiği gibi, yapılan *marka başvurularında*, 2016 yılına ait verisine ulaşılabilen 132 ülke ortalaması, 23.878 olarak bulunmuş ve Türkiye, 108.313 ile 7. sırada yer almaktadır. İlk sıradaki ülkeler sırasıyla, Amerika, Hindistan, Güney Kore, Brezilya, Japonya ve Meksika'dır. Yapılan marka başvuruları, yurtiçinde yerleşikler ve yerleşik olmayanlar olarak

incelendiğinde ise yurt içi yerleşikler tarafından yapılan marka başvuruları sayısında, 2016 yılına ait veriler baz alındığında, Türkiye 94.574 ile yine 7. sırada yer almaktadır. Yurtiçinde yerleşik olmayanlar sıralamasında ise 13.739 ile 20. sıradadır.

Yapılan *patent* başvurularında, **Grafik 64.6**'ya göre, yurt içinde yerleşik yaşayanların 2016 yılına ait verileri incelendiğinde, Türkiye, 6.230 ile 19.902 ortalamasının altında, 12. sırada yer almaktadır. Çin'den yapılan başvuru sayısı Amerika'dan yapılan patent başvuru sayısının yaklaşık olarak 4 katı kadar olmuştur. Türkiye'nin üzerinde sırasıyla Çin, Amerika, Japonya, Güney Kore, Almanya, Rusya, İran, Fransa, Birleşik Krallık, Hindistan, İtalya bulunmaktadır. Yapılan patent başvurularında, yurt içinde yerleşik yaşamayanların 2016 yılına ait verileri incelendiğinde, Türkiye 618 ile verisine ulaşılabilen 113 ülke arasında 35. sırada yer almaktadır.

Grafik 64.7'de de görülebileceği gibi, *araştırmacı* sayıları incelendiğinde (1 Milyon kişi başına düşen) 2014 yılına ait verilerine ulaşılabilen, ortalaması 2.448 olan 63 ülke arasında, Türkiye 1.157 ile 38. sırada yer almaktadır. En fazla araştırmacı sayısına sahip 10 ülke sırasıyla Danimarka, Finlandiya, Güney Kore, İsveç, Singapur, Norveç, Japonya, Avusturya, Lüksemburg ve Hollanda şeklinde sıralanabilir.

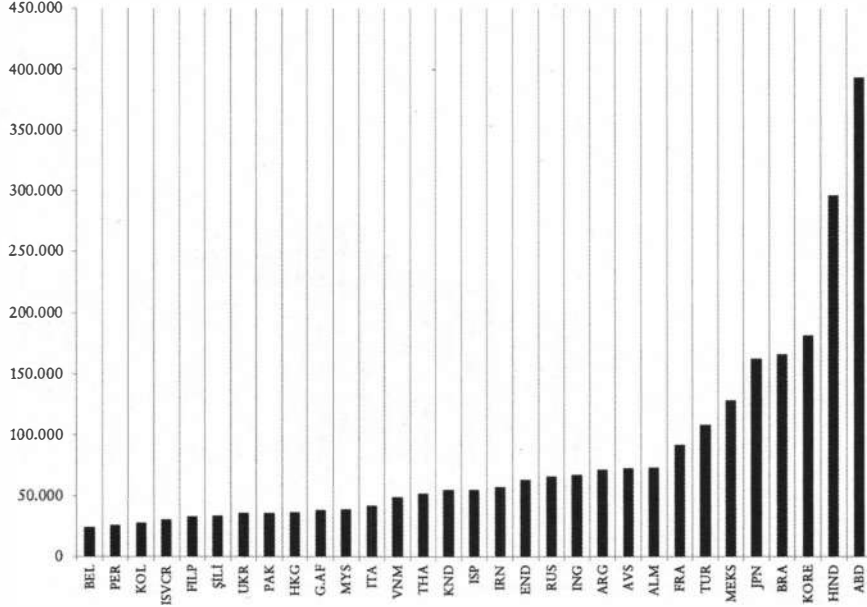
Son belirleyici olarak *teknisyen* sayılarına (1 Milyon kişi başına düşen) bakıldığında, **Grafik 64.8**'e göre, Türkiye, ortalaması yaklaşık 59,9 olan 44 ülke arasında 208 ile 29. sırada yer almaktadır. En fazla teknisyen sayısına sahip 10 ülke sırasıyla Lüksemburg, Slovenya, Almanya, Çek Cumhuriyeti, Fransa, Birleşik Krallık, Güney Kore, İspanya, İrlanda ve Malta şeklindedir.

Grafik 64.9'da belirtilen dünyanın en büyük 10 ekonomisine sahip ülkelere baktığımızda, Brezilya dışında tüm ülkeleri, 2018 yılına ait dünya çapında en değerli 100 marka sayısının ülkelere göre dağılımının verildiği **Grafik 64.10**'da görebilmekteyiz. Hatta en değerli markalara sahip olmakla, ekonomi büyüklüğü arasında pozitif bir ilişki görülmektedir. Tabii ki, ekonometrik açıdan, ülkeler büyük ekonomilere sahip oldukları için mi dünyaca değerli markalara sahipler, yoksa marka değerleri olduğu için mi ekonomileri büyük, nedensellik ilişkisi kısmı ayrı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte, ekonomik büyüklükleri ile marka değerine sahip olma arasında pozitif bir korelasyon öngörülebileceği de açıktır.

IMF raporuna (2018) göre, Türkiye, cari GSYİH baz alındığında, Dünya'nın 17. ekonomisi, satın alma gücü paritesi dikkate alındığında Dünyanın 13. ekonomisi olarak yer almaktadır. Bu verilerle, sahip olduğumuz genç nüfusla, yerli üretim ve girişimcilğe verilen değer ve politikalarla Türkiye'nin de Dünyada bir marka değeri olması gerekli teşviklerle hayal olmamalıdır.

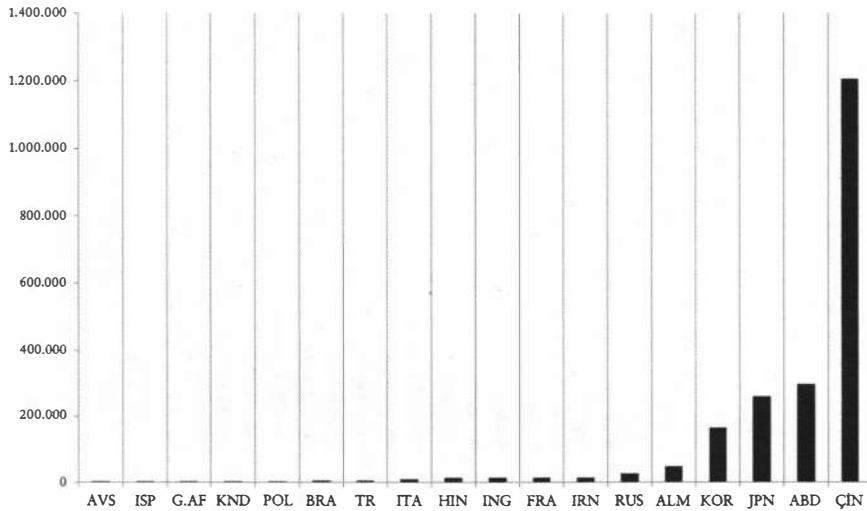
Sonuç olarak, teknolojinin faktörlerinden de hareketle, Türkiye'nin ortalamanın altında kaldığı alanlarda geliştirici politikalarına öncelik vermesi yararına olacaktır. Ar-Ge harcamalarının payının artırılması, yüksek teknoloji ihracatının (mamul mal ihracatı yüzdesi olarak da bakıldığında) geliştirilmesi, yapılan patent başvurularının ve araştırmacı sayılarının iyileştirilmesi yönünde yapılacak politikalara öncelikle önem verilmesi, geliştirilmesigereken alanlar arasında sıralanabilir. Bu geliştirici politikaları yaparken de Cambridge İnovasyon merkezi örneğinden de hatırlanacağı gibi, başarı için çıkılacak yolda üniversitelerin desteğini almak, birlikte yola çıkmak oldukça değerlidir.

GRAFİK 64.5
Marka Başvuruları (Adet)

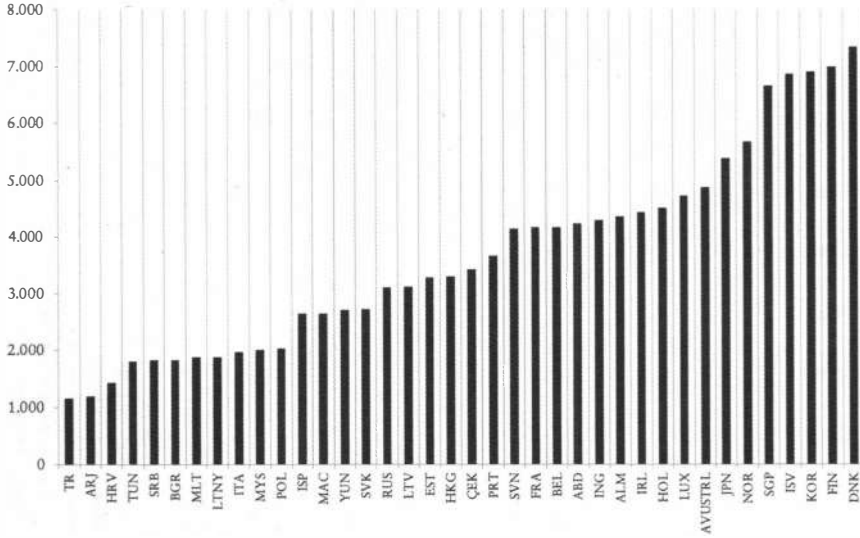
Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanarak yazar tarafından derlenmiştir.

GRAFİK 64.6
Yerleşikler tarafından Gerçekleştirilen Patent Başvuruları

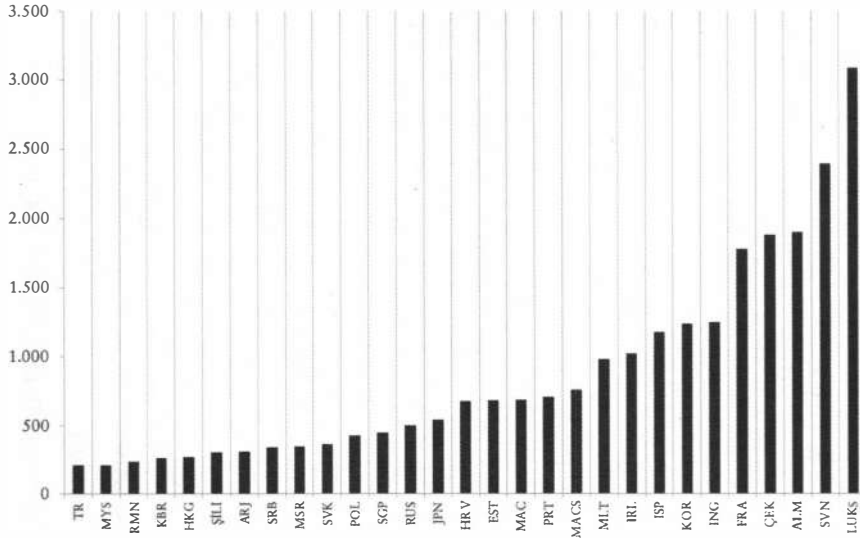
Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanarak yazar tarafından derlenmiştir.

GRAFİK 64.7
Araştırmacı Sayıları

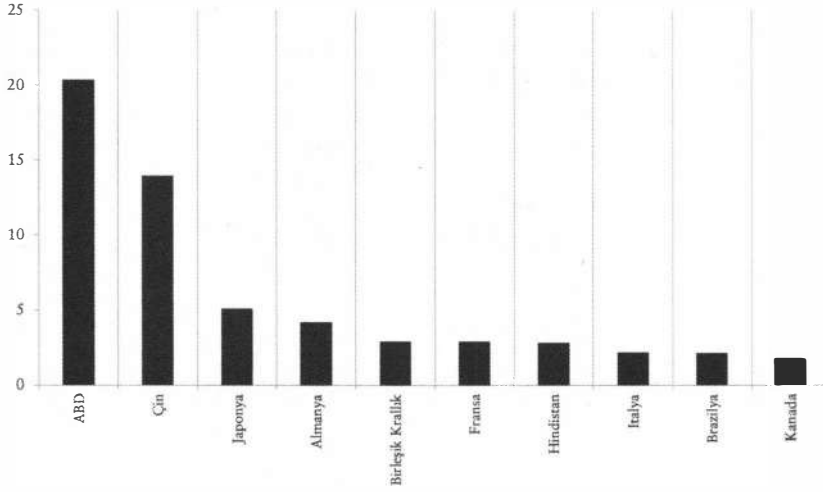
Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanarak yazar tarafından derlenmiştir.

GRAFİK 64.8
Teknisyen Sayıları

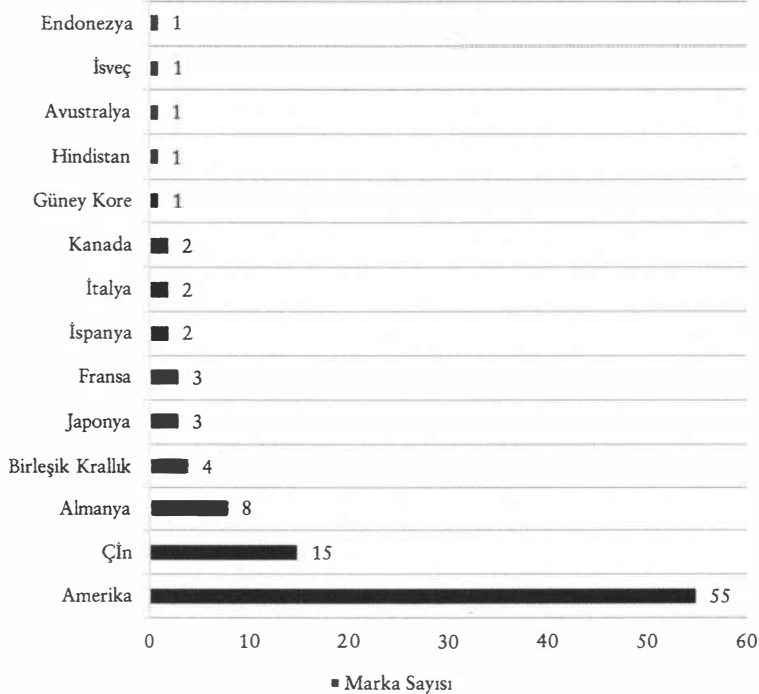
Kaynak: Dünya Bankası verileri kullanarak yazar tarafından derlenmiştir.

GRAFİK 64.9
Dünyanın En Büyük 10 Ekonomisi (2018, Trilyon Dolar)

Kaynak: WEF, 2018.

GRAFİK 64.10
2018 Yılına Ait Dünya Çapında En Değerli 100 Markaya Sahip Ülkeler

Kaynak: Statista, 2019

KAYNAKÇA

- Et ve Süt Kurumu (2018). “Yoğurt Hakkında Bilmek İstedikleriniz- Tarihçesi”, Erişim Adresi: <https://www.esk.gov.tr/tr/10954/Tarihcesi> Erişim Tarihi: 10.07.2018.
- IMF (2018). “Report for Selected Countries and Subjects”. IMF World Economic Outlook Database, Nisan 2018.
- Statistica (2019). “The World’s Most Valuable Brands 2019” Erişim Adresi: <https://www.statista.com/chart/14022/brandz-worlds-most-valuable-brands/>, Erişim Tarihi: 14.07.2019.
- Uzmanlar (2018). “Türkiye’de İlk Dolmuş Taksiler Nasıl Ortaya Çıktı”, Erişim Adresi: <https://www.uzmanlar.com/otomotiv/otomobil-tarihi/turkiyede-ilk-dolmus-taksiler> Erişim Tarihi: 12.07.2018.
- WEF (2018). “The World’s Biggest Economies in 2018” Erişim Adresi: <https://www.weforum.org/agenda/2018/04/the-worlds-biggest-economies-in-2018/> Erişim Tarihi: 14.07.2018.
- World Bank (2018). <https://data.worldbank.org> Erişim Tarihi: 14.07.2018.

Sporda Yerli Üretimin Yol Haritası

ONUR BURAK ÇELİK

Spor, günümüzde artık sadece eğlence ya da spor olsun diye yapılmıyor. Özellikle uluslararası spor organizasyonları bazen politik gerginlik yaşayan ülkelerin birbirleri ile hesaplaştıkları, bazen yoksul ülkelerin zengin ülkelere başkaldırabildikleri, bazen haritada yeri bile bilinmeyen ülkelerin seslerini tüm dünyaya duyurabildikleri, bazen de bir doğal afet, ekonomik kriz ya da iç savaş ile psikolojik çöküntü yaşayan toplumların moral bulduğu bir platform olmuştur. Uluslararası sportif başarılar yüzde yüz yerli sporcular ile elde edildiği zaman da ayrı bir gurur kaynağı olmuştur. Uluslararası organizasyonlarda başarılı sporcular yetiştirmek ise ancak uzun vadeli planlar ve yatırımlar sayesinde mümkün olabilir.

Ekonomi literatüründe yer alan araştırmalardan biliyoruz ki Olimpiyat Oyunları, Dünya Kupası, atletizm şampiyonaları gibi büyük organizasyonlarda uluslararası sportif başarıyı belirleyen en önemli iki faktör kişi başına düşen GSYİH ve nüfustur.¹ Nüfus, yetenekli sporcuların seçileceği insan kaynağının büyüklüğünü belirler. Eğer ülke nüfusu yüksek ise yetenekli sporcu sayısı da bu oranda yüksek olur ve bu sporcuların keşfedilmesi nispeten daha kolaydır. Nüfus bakımından küçük olan ülkelerde insan kaynağı az olduğu için yetenekli sporcuları bulup ortaya çıkarmak daha zor ve daha maliyetlidir. Bu noktada gelir devreye girer. Ülkede kişi başı GSYİH yüksek ise gerekli harcamalar yapılarak yetenekli sporcular tespit edilebilir. Buna ek olarak gelir, sporcuların yetiştirilmesi için gerekli olan altyapı, tesis, donanım ve teçhizatın temininde önem arz eder. Geliri yüksek olan ülkeler yaptıkları yüksek harcamalarla sporcularına daha fazla ve daha kaliteli tesis, donanım ve imkânlar sunarak uluslararası alanda başarıya ulaşmalarına büyük katkı sağladılar. Hem nüfusu hem de geliri yüksek olan ülkeler uluslararası spor organizasyonlarında büyük başarılar elde ederler. Daha da önemlisi bu şekilde yetiştirilen sporcularla kazanılan sportif başarılar istikrarlıdır ve süreklilik gösterir.

1 Emrich vd., 2012; Vagenas ve Vlachokyriakou, 2012; Forrest vd., 2010; Wu vd., 2009; Li vd., 2008; Lui ve Suen, 2008; Rathke ve Woitek, 2008; Bernard ve Busse, 2004; Churilov ve Flitman, 2004; Hoffman vd., 2004; Johnson ve Ali, 2004; Lins, Gomes vd., 2003; Tcha ve Pershin, 2003; Lozano vd., 2002; Condon vd., 1999.

Bu bilgiler ışığında Türkiye'nin uluslararası spor organizasyonlarında başarı sağlayabilmesi için gerekli olan en önemli iki faktörden birisi zaten mevcuttur. Seksen milyondan fazla nüfusuyla Türkiye, yetenekli sporcuları ortaya çıkarabilmek için gerekli olan insan kaynağına sahiptir ancak aşağıda sunulan tablolardan ve grafiklerden de anlaşılabacağı üzere bu kaynak verimli olarak kullanılamamaktadır.

TABLO 65.1
Yıllara Göre Federasyonlara (Futbol Hariç) Bağlı Lisanslı Sporcu Sayısı, 2007-2014

Yıl	Kadın	Erkek	Toplam	Toplam Sayının Nüfusa Oranı
2007	352.060	910.831	1.262.891	0,018
2008	406.731	1.062.621	1.469.352	0,021
2009	449.046	1.172.303	1.621.349	0,022
2010	492.465	1.272.291	1.764.756	0,024
2011	553.000	1.398.216	1.951.216	0,026
2012	664.293	1.666.866	2.331.159	0,031
2013	846.854	1.970.919	2.817.773	0,037
2014	989.778	2.229.546	3.219.324	0,041

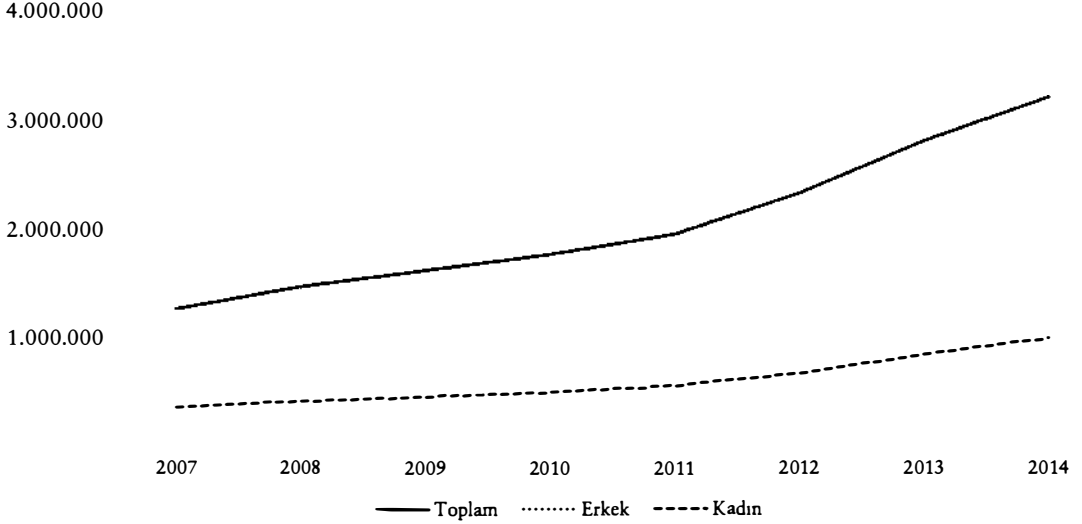
Kaynak: TÜİK Sporcu İstatistikleri.

Ülkemizde 2007'den 2014'e kadar olan dönemde hem kadınlarda hem erkeklerde futbol haricindeki federasyonlara bağlı lisanslı sporcu sayıları artış göstermektedir. **Grafik 65.1**'den de görüleceği üzere 2011'den itibaren bu sayının artış hızında da bir artış olmuştur. Ancak yıllara göre ülke nüfusuna oranladığımızda her ne kadar 2007 yılında % 1,8 olan oran yükselme eğiliminde olsa da 2014 yılında toplam nüfusun sadece % 4,1'i lisanslı sporcudur.

Bu istatistiği daha da derinleştirirsek, futbol haricindeki lisanslı sporcular arasında faal olanların toplam nüfusa oranı 2007'den 2014'e inişli çıkışlı bir grafik çizse de bu oran 2014'te binde 6,2 oranında kalmıştır. Seksen milyondan fazla olan nüfusun sadece % 0,62'sinin lisans sahibi faal sporcu olması bu ülkenin potansiyelini yansıtmamaktadır.

Barındırdığı yetenekli sporcu potansiyeli tam olarak ortaya çıkarılamamış yüksek nüfus miktarı bize sadece bazı büyük spor organizasyonlarda ortalama bir başarı elde etmemizi sağlamaktadır. Ülke başarısının daha yukarılara çıkabilmesi, elde edilen başarıların tesadüf olarak kalmaması ve kalıcı hale gelebilmesi için kişi başı gelirin de yükselmesi gerekmektedir.

Kişi başı gelirin artırılması için yapılması gerekenleri bu konunun dışında bırakırsak, ülkenin zenginleşmesiyle spora yapılacak yatırımların da artması beklenebilir. Nitekim ülkemizde de özellikle futbol başta olmak üzere, bütün spor dallarında alt liglerde mücadele eden takımlar için

GRAFİK 65.1**Yıllara Göre Federasyonlara (Futbol Hariç) Bağlı Lisanslı Sporcu Sayısı, 2007-2014**

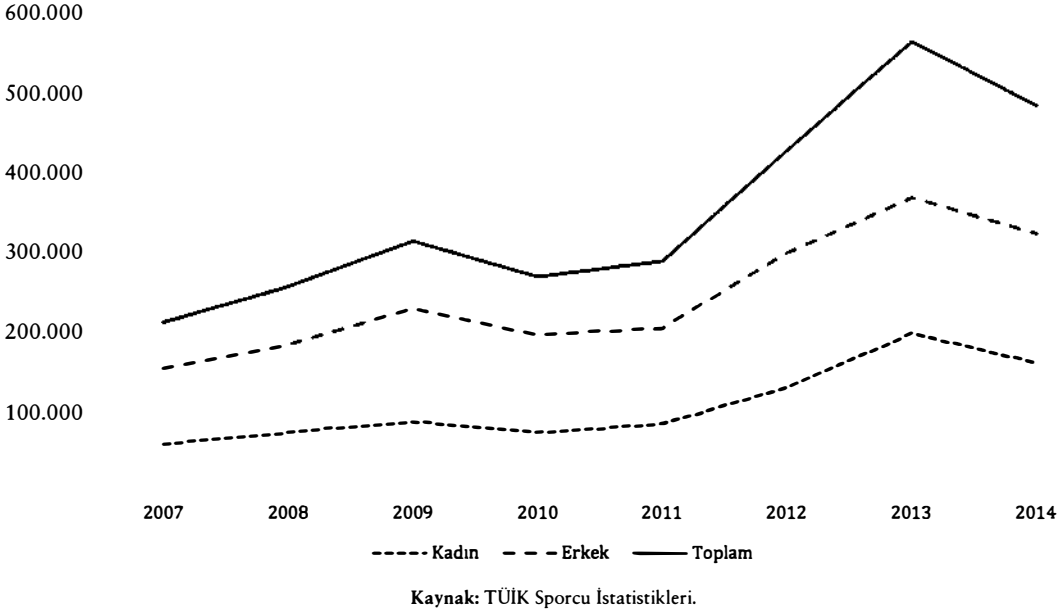
Kaynak: TÜİK Sporcu İstatistikleri.

TABLO 65.2**Yıllara Göre Federasyonlara (Futbol Hariç) Bağlı Faal Sporcu Sayısı, 2007-2014**

Yıl	Kadın	Erkek	Toplam	Toplam Sayının Nüfusa Oranı
2007	56.651	152.785	209.436	0,0030
2008	72.083	182.954	255.037	0,0035
2009	85.726	226.942	312.668	0,0043
2010	72.542	195.315	267.857	0,0036
2011	83.123	204.294	287.417	0,0038
2012	130.218	299.289	429.507	0,0057
2013	196.931	369.125	566.056	0,0074
2014	160.801	324.529	485.330	0,0062

Kaynak: TÜİK Sporcu İstatistikleri.

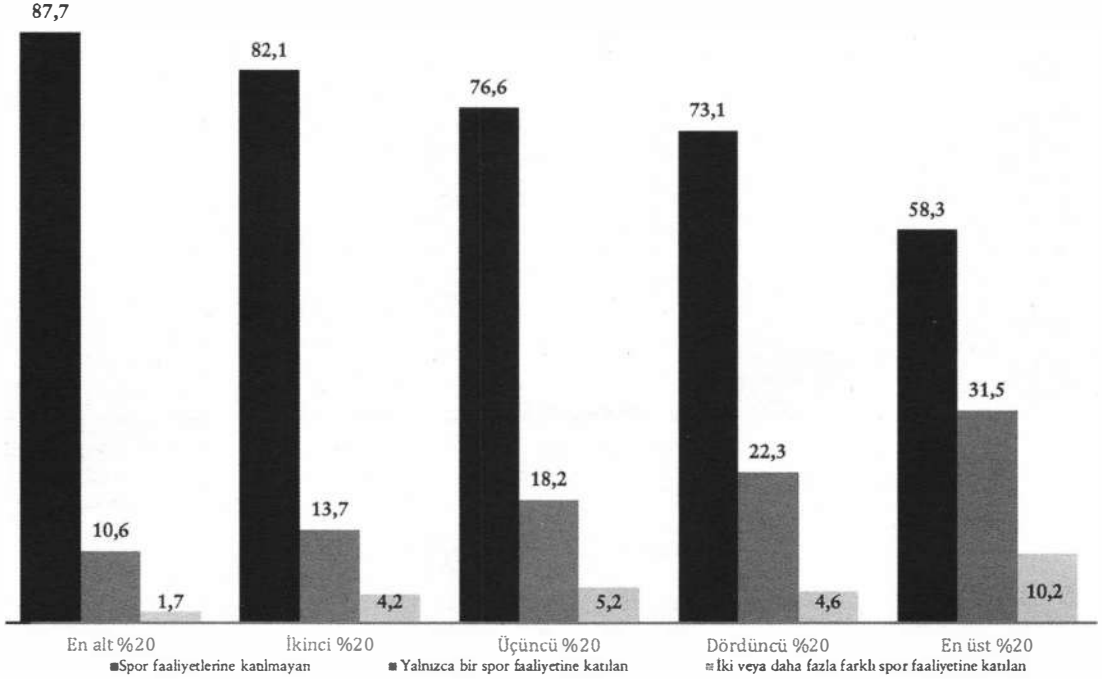
GRAFİK 65.2
Yıllara Göre Federasyonlara (Futbol Hariç) Bağlı Faal Sporcu Sayısı, 2007-2014.

bile yeni stadyumlar, spor salonları ve tesisler inşa edilmekte, yıpranmış olanlar yenilenmektedir. Son yıllarda gerek özel sektörün gerek spor kulüplerinin gerekse de kamunun altyapı ve tesisleşmeye önem vermesinin ve yatırımlarda bulunmasının uzun vadede sportif başarılarla olumlu etkisi olacağı kesindir. Bu tesislerde sportif faaliyetler için sunulan imkânlar yetenekli sporcuların daha kolay keşfedilmesine fırsat tanır. Buna ek olarak, **Grafik 65.3**'te gelirin yükselmesi ile birlikte spor faaliyetlerine aktif katılımın da arttığı görülmektedir. Böylece kişi başı gelirin artmasının ikinci bir etkisi ise ülkede daha fazla kişinin spora yönelmesi ve spora daha fazla vakit ayırmasıyla yetenekli bireylerin keşfedilmesini kolaylaştırmasıdır.

Burada bahsedilen iki faktör dışında sportif başarıyı belirleyen başka faktörler de bulunmaktadır. Bunlardan ilki toplumda bir spor kültürünün var olmasıdır. Uluslararası spor organizasyonlarında sürekli başarılar elde eden ülkelere bakıldığında spor yapmak toplumda günlük yaşamın bir parçasıdır. Amerika Birleşik Devletleri'nde kış aylarında bile -20 derecede gece yarısı parklarda ve sokaklarda koşan insanlar görebilirsiniz. İtalya'da bir köy yolunda aracınızla ilerlerken karşınıza bir grup bisikletçi çıkarsa şaşırırsınız. Hollanda'da küçük bir köyde bile okulda öğrencilerin teneffüse çıktıklarında okulun hemen yanındaki çim sahada futbol oynadıklarına şahit olursunuz. Sporda başarılı addedilen ülkelere bunun gibi pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Uluslararası Olimpiyat Komitesi tarafından Yaz Olimpiyat Oyunları'na ev sahipliği

GRAFİK 65.3
Gelir Dilimine Göre Referans Ayında Spor Faaliyetlerine Katılım Oranı, 2006.

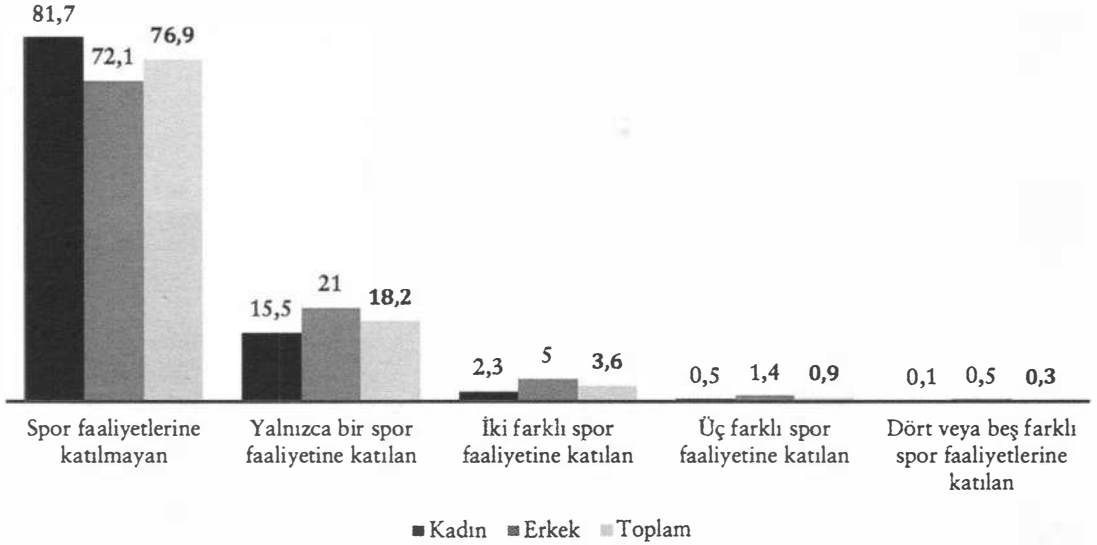

Kaynak: TÜİK Spor İstatistikleri, 2007.

yapacak şehre karar verilirken dikkat edilen en önemli kriterlerden birisi de o ülkede yaygın bir spor kültürünün olup olmadığıdır. Ülkemizin Olimpiyat Oyunları'na ev sahipliği yapamamasının nedenlerinden birisi de toplumumuzda yerleşik bir spor kültürümüzün olmamasıdır. Maalesef ülkemizde spora katılım genellikle izleyici olarak futbol ve basketbol gibi belirli sporlarda yoğunlaşmıştır. Grafik 65.4'e baktığımızda Türk toplumunda her yüz kişiden 77'sinin herhangi bir spor faaliyetinde bulunmadığı, sadece 18 kişinin bir spor dalı ile aktif olarak ilgilendiği görülmektedir. Dikkat çeken bir başka istatistik ise spor faaliyetlerine katılımı cinsiyet farklılığıdır. Kadınlarda spora aktif katılım erkeklere oranla daha düşüktür.

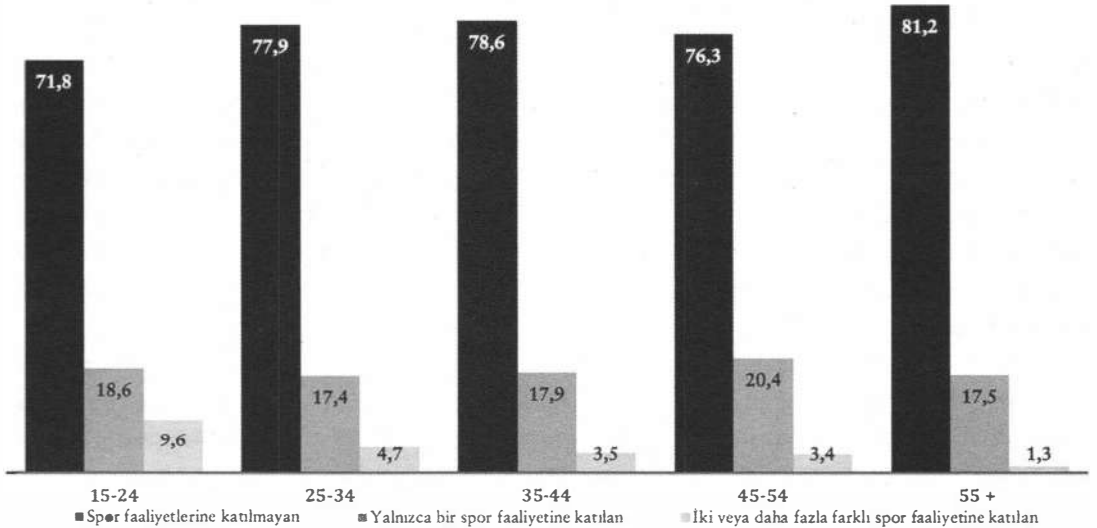
Grafik 65.5'te yaş gruplarına göre spor faaliyetlerine katılım oranları gösterilmektedir. Sporda başarılı olmak için spora yönelimin ve eğitimin küçük yaşta başlaması oldukça önemlidir. Maalesef ülkemizde 15-24 yaş arasında genç nüfusta her yüz gençten 7'si hiçbir spor faaliyetine katılmamaktadır. Ayrıca yaş ilerledikçe spor faaliyetlerine katılım azalmakta, toplum spordan daha da uzaklaşmaktadır. Bu istatistik de daha önce bahsettiğimiz ülkenin nüfus potansiyelinin yeterince değerlendirilememesi ve ortaya çıkarılamaması sonucunu teyit etmektedir.

GRAFİK 65.4
Cinsiyete Göre Referans Ayında Spor Faaliyetlerine Katılım Oranı (Yüzde), 2006.

Kaynak: TÜİK Spor İstatistikleri, 2007.

GRAFİK 65.5
Yaş Grubuna Göre Referans Ayında Spor Faaliyetlerine Katılım Oranı (Yüzde), 2006.

Kaynak: TÜİK Spor İstatistikleri, 2007.

Olması gereken ise toplumun çoğunluğunun, gencinden yaşlısına, aktif ve düzenli olarak spor yaptığı, bunu günlük yaşamın bir parçası haline getirdiği bir spor kültürünün yerleşmesidir. Bu, bugünden yarına değiştirilebilecek bir durum değildir. Bunun için spora aktif katılımın teşvik edilmesi, ilkokuldan itibaren her seviyede eğitimin önemli bir parçası haline getirilmesi, çocukluktan başlayarak bireylere spor yapma alışkanlığının kazandırılması gerekmektedir. Bunun başarılması için ebeveynlerin teşviki, belediyelerin şehirlerde uygun altyapıyı hazırlamaları, Millî Eğitim Bakanlığı'nın ve öğretmenlerin spora eğitim müfredatında daha fazla ve daha etkili olacak şekilde yer vermeleri, siyasilerin ve politika yapımcıların sporun toplumda günlük hayatın bir parçası olarak yer almasında etkisi olacak her türlü karara ve uygulamaya destek olmaları şarttır. Kısaca toplumun her kesiminden gelecek katkılarla uzun yıllar sürecek bir sürecin kararlılıkla sürdürülmesi gerekmektedir. Bunun bir devlet politikası haline getirilmesi ile sağlanacak olan süreklilik bu süreci kısaltabilir. Bu sürecin sonunda toplumda yer eden spor kültürü ile spora yeteneği olanların ortaya çıkarılması daha da kolaylaşacaktır. Spora aktif katılımın günlük hayatın bir parçası haline getirilmesi hem toplum sağlığı açısından hem de profesyonel spora yönelim açısından çok büyük fayda sağlayacaktır.

Sporda uluslararası başarıyı etkileyen bir diğer faktör de coğrafi konum ve iklim koşullarıdır. Denize kıyısı bulunmayan, dağlık bir coğrafi yapıya sahip bir ülke su sporlarında büyük bir dezavantaja sahiptir. Yıl boyunca hiç kar yağmayan Afrika ülkelerinin Kış Olimpiyat Oyunları'nda madalya kazanmaları pek de olası değildir. Ülkemiz bu açıdan avantajlı bir konumdadır diyebiliriz. Üç tarafı denizlerle çevrili, büyük göl ve akarsularımızın yanında yüksek karlı dağların da var olduğu, dört mevsimin yaşandığı bir coğrafyada 1936'dan bu yana 17 kere katıldığımız Kış Olimpiyat Oyunları'nda Togo, Zimbabve gibi Afrika ülkeleri ile aynı seviyede olup bugüne kadar tek bir madalya bile kazanamamış olmamız coğrafi ve iklim koşullarının sağladığı avantajlardan yeteri kadar faydalanılamadığının açık bir göstergesidir. Bu noktada yine yetersiz tesis ve altyapı sorunu karşımıza çıkıyor. Kış aylarının sert geçtiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki tesis eksikliği yetenekli sporcuların keşfedilmesinin ve bu sporcuların kendilerini geliştirip uluslararası müsabakalarda rekabetçi olabilmelerinin önündeki en büyük engeldir.

Türk spor tarihinde uluslararası alanda elde edilen başarılarda pay sahibi olan sporcular buzdağının sadece görünen kısmıdır. Görünmeyen kısmını keşfetmek, ortaya çıkarmak, değerlendirmek, geliştirmek, madalya kazanır hale getirmek için yapılması gereken çok iş var. Altyapı, tesis ve donanımların geliştirilmesi, iyileştirilmesi ve ülke çapında, sadece şehirlerde değil ilçelerde hatta köylerde dahi, yaygınlaştırılması gerekmektedir. Bununla birlikte büyük bir toplumsal hareket ile spor yapmanın günlük hayatın bir parçası haline getirilmesi de buzdağının daha fazla kısmının görünür olmasını sağlayacaktır. Elbette ki yapılması gerekenler sadece bunlar değildir ancak bu kadarını bile başarabilirsek devşirme sporcularla değil, yerli üretimimiz olan millî sporcularımızın kazanacağı madalyalar ve kupalarla göğsümüzün kabaracağı pek çok mutlu günlerimiz olacaktır.

KAYNAKÇA

- Bernard, A. ve Busse, M. (2004). Who Wins the Olympic Games: Economic Resources and Medal Totals. *The Review of Economics and Statistics*, 86(1): 413-417.
- Churilov, L. ve Flitman, A. (2006). Towards Fair Rankings of Olympic Achievements: The Case of Sydney 2000. *Computers & Operations Research*, 33(7): 2057-2082.
- Condon, E., Golden, B. ve Wasil, E. (1999). Predicting the Success of Nations at the Summer Olympics Using Neural Networks. *Computers & Operations Research*, 26(13): 1243-1265.
- Emrich, E., Klein, M., Pitsch, W. ve Pierdzioch, C. (2012). On the Determinants of Sporting Success – A Note on the Olympic Games. *Economic Bulletin*, 32(3): 1890-1901.
- Forrest, D., Sanz, I. ve Tena, J.D. (2010). Forecasting National Team Medal Totals at the Summer Olympic Games. *International Journal of Forecasting*, 26(3): 576-588.
- Hoffman, R., Ging, L.C. ve Ramasamy, B. (2004). Olympic Success and ASEAN Countries: Economic Analysis and Policy Implications. *Journal of Sports Economics*, 5(3): 262-276.
- Johnson, D. ve Ali, A. (2004). A Tale of Two Seasons: Participation and Medal Counts at the Summer and Winter Olympic Games. *Social Science Quarterly*, 85(4): 974-993.
- Li, Y., Liang, L., Chen, Y. ve Morita, H. (2008). Models for Measuring and Benchmarking Olympic Achievements. *Omega*, 36(6): 933-940.
- Lins, M., Gomes, E., de Mello, J. ve De Mello, A. (2003) "Olympic Ranking Based on a Zero Sum Gains DEA Model," *European Journal of Operational Research*, 148(2): 312-322.
- Lozano, S., Villa, G., Guerrero, F. ve Cortes, P. (2002). Measuring the Performance of Nations at the Summer Olympics Using Data Envelopment Analysis. *The Journal of the Operational Research Society*, 53(5): 501-511.
- Lui, H-K. ve Suen, W. (2008). Men, Money, and Medals: An Econometric Analysis of the Olympic Games *Pacific Economic Review*, 13(1): 1-16.
- Rathke, A. Ve Woitek, U. (2008). Economics and the Summer Olympics: An Efficiency Analysis *Journal of Sports Economics*, 9(5): 520-537.
- Tcha, M. ve Pershin, V. (2003). Reconsidering Performance at the Summer Olympics and Revealed Comparative Advantage. *Journal of Sports Economics*, 4(3): 216-239.
- Vagenas, G. ve Vlachokyriakou, E. (2012). Olympic Medals and Demo-Economic Factors: Novel Predictors, the Ex-Host Effect, the Exact Role of Team Size, and the "Population-GDP" Model Revisited. *Sports Management Review*, 15(2): 211-217.
- Wu, Jie, Liang, L. ve Yang, F. (2009). Achievement and Benchmarking of Countries at the Summer Olympics Using Cross Efficiency Evaluation Method. *European Journal of Operational Research*, 197(2): 722-730.

Dizin

2008 Krizi 86, 172, 195, 198, 247, 249, 487
4. Sanayi Devrimi 431, 441, 444, 450

Adil Ekonomik Düzen 199-201

AŞf Büyükyuğrul 372, 373

Ağır Sanayi Hamlesi 200

Airbnb 308

Akıllı

Fabrikalar 91, 308, 431, 449, 451, 453

Sanayi 115, 117, 118, 120

Aktif-Pasif Oranı (Sosyal Güvenlikte) 507

Albert Einstein 408

Alibaba 308

Alparslan Türkeş 199

Alternatif

Kamusalılık 215

Refah Ölçüleri 489

Anadolu Kaplanları 388

Ara Mali

İthalatı 102, 118, 154, 157, 161, 162, 174, 257,

388, 458, 459, 462, 525, 526

Yerleştirilmesi 151

Arap 11, 14, 16, 196, 274, 312, 411

Araştırma Geliştirme (Ar-Ge) 46, 48, 97, 100, 101,

108-110, 115, 117, 119, 123, 124, 127, 136-147,

153, 154, 168, 219, 223-226, 235-237, 242, 258,

268, 271-273, 277, 279, 281-285, 298, 299, 302,

310, 311, 315, 327, 328-331, 340, 352, 374, 377,

380, 388, 389, 393-400, 405-409, 412, 416, 417,

513, 514, 532, 533, 536

Ar-Ge

Destekleri 123, 136, 138, 141-145, 147, 281,

283, 331, 417

Harcamaları 119, 123, 138, 139, 141, 146, 147,

235, 310, 311, 340, 380, 396, 397, 399, 412,

532, 533, 536

Merkezleri 139-145, 225, 226, 279

Artırılmış Gerçeklik 453

ASELSAN 268, 315, 327

Askeri 36, 184, 198, 268, 350, 370-372, 393-396,

400, 408, 415

Asya Ülkelerinin Yükselişi 249

Ata Nutku 371-373

Avrupa 4, 5, 7, 13, 14, 28, 37, 49, 50, 73, 75, 79,

128, 158, 159, 169, 197, 198, 200, 206, 209,

249, 259, 274, 281, 321, 322, 351, 367, 373,

378, 382, 386, 387, 396, 404, 407-409, 411, 431,
434, 448-450, 461, 468, 469, 531

BDDK 19, 62, 64, 306

Bebek Endüstriler 121, 123, 128, 313

Beceri Uyuşmazlığı 25, 26, 28

Beşerî

Kaynaklar 314

Sermaye 5, 6, 14, 22, 28, 46, 48, 88, 163, 191-

193, 207, 208, 231, 233, 234, 236-238, 243, 289,

337-341, 386, 405, 437-439, 441, 443-445

Beşinci Nesil Bilgisayarlar Konsorsiyumu 353

Bilgi 5, 6, 13-17, 22, 28, 46-78, 51, 100, 104, 122,

124, 127, 128, 132, 137-140, 143, 144, 147, 154,

156, 158, 166, 167, 191, 193, 194, 197, 200,

211-213, 218, 220, 229-231, 234-237, 241-243,

249, 258, 259, 263, 264, 267, 268, 271, 276,

281-283, 285, 286, 291-293, 297-299, 306, 308,

314, 320, 328, 333, 334, 337-339, 341-343, 352,

361, 385, 386, 389, 390, 393-395, 398, 404, 405,

409, 411, 412, 415, 416, 418, 427-432, 434, 435,

437-441, 443, 444, 449, 451, 452, 457, 458, 460,

481, 489, 509, 523-526, 531, 532, 542

Altyapısı 193

Teknolojileri 100, 314, 343, 352, 390, 395, 416,

418, 431

Toplumu 333, 337, 341, 343, 385, 389, 390, 428,

440, 444

İletişim Teknolojileri (BİT) 143, 197, 235, 236,

390, 404, 405, 415, 427, 431, 437, 440, 449,

523, 524, 526

Bilgisayar ve Elektronik 267, 397

Bilim

Politikası 281, 286, 322, 352, 444

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (BSTB) 136, 138-

141, 144, 145, 219, 226, 373, 498

Teknoloji Politikası 131, 286, 352

Bireysel Emeklilik Sistemi 508, 509

Bireyselleşmiş Ürünler 308

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 369, 370

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve

Sözleşmesi (BMİDÇS) 493, 494

Biyoteknoloji 125, 274, 277, 399, 467-469, 471-473,

517

Borç Dolarizasyonu 64, 67

Bulut Teknolojileri 308, 452

Bütünleşik Eğitim 314**Büyük**

İşletme 153, 156

Resesyon 19

Sermaye 37, 201, 202, 350, 369, 481, 485, 489

Veri Analizi 92, 308, 404, 428, 449, 451, 452

Büyüme 3-5, 7, 9, 12, 14, 19, 20, 31-33, 35, 37-39, 41, 43, 47, 57, 58, 61-63, 65, 66, 76, 78, 84, 85, 87, 92, 94, 95, 107, 113, 119, 125, 128, 131, 134, 135, 159, 179-182, 184-200, 214, 217-220, 233-239, 250, 251, 259, 266, 268, 271, 273, 281, 286, 310, 312, 320, 321, 324, 335-337, 342, 349, 350, 353, 354, 357, 358, 360-363, 385, 389, 390, 417, 433, 437, 444, 447, 458, 468, 481-487, 489, 494, 496, 507, 516, 518, 532

Kuramı 12, 234

İstikrar 184-186, 217, 266,

Cari

Açık 21, 33, 43, 61-65, 67, 117, 154, 157, 159, 184, 188, 214, 219, 231, 238, 301, 310, 312, 316, 320, 325, 447, 448, 458, 480, 527, 528

Denge 301

Carl Bosch 407

Cemal Ünlü 421, 422

Cemil Bey (Bkz. Tanburi Cemil) 421-423

Cep Telefonu 327

Charles Stine 408

Çeçen Kızı 422

Çevre Ülke 61, 66, 238, 247, 249, 268, 415, 417, 447, 513-519

Çevresel Kuznets Eğrisi 482, 486, 488

Çevrim 247, 249, 251, 253, 258, 260, 428, 431

Çıkar Çatışmaları 313

Çift Kullanımlı 400

Çin 3, 5, 12-15, 73, 75, 84, 85, 87, 116, 172, 173, 202, 230, 249, 250, 252, 254, 255, 259, 273-275, 279, 283, 312, 315, 357, 359-362, 384, 388, 404, 406, 417, 418, 434, 440, 447, 448, 473, 514, 516, 535, 536

Ekonomisi 13, 36, 211, 250, 307, 359, 360, 418, 483

Çocuk İşçi 56, 208

Çok Uluslu Şirket 48, 238, 430, 488, 514, 516, 523

Dağıtım Esaslı Sosyal Güvenlik 507, 508

Değer 3-5, 19, 21, 22, 26, 28, 35, 56, 57, 59, 61, 65-67, 73, 75, 76, 86, 97-104, 108, 111, 112, 135, 147, 154, 157, 159, 160, 162, 166, 167, 170, 188, 193, 196, 200, 202, 205, 217-220, 223, 226,

238, 242, 243, 248, 250, 265-268, 271, 272, 273, 276, 278-283, 285, 293, 294, 302, 308, 311, 319, 322, 329, 331, 333, 338, 339, 352, 361, 373, 378, 380, 395, 405, 406, 423, 433, 438, 439, 441, 442, 449-452, 458, 461, 462, 469, 477, 484, 487, 507, 508, 513-516, 518, 519, 523-529, 536

Zinciri 100-103, 147, 160, 218, 238, 248, 267, 272, 273, 278, 282, 285, 308, 433, 442, 450, 477, 523-529

Ağları 101, 103, 104, 452

Atölyeleri 101, 103, 104,

Devlet 4, 6-9, 12, 20-23, 31, 33, 36, 51, 56-59, 79, 103-105, 117-124, 127-129, 134, 135, 138, 147, 166-169, 173, 180-185, 189, 196, 200, 201, 209, 214, 215, 219, 223, 225, 226, 233, 241, 242, 248, 249, 263, 267, 274, 281, 282, 285, 286, 289-292, 294, 297, 298, 300, 309, 313, 314, 323, 324, 329, 335, 337, 340, 349, 350, 352-354, 359, 361, 362, 367-369, 371, 377, 379, 381-383, 388, 389, 394, 395, 399, 411, 412, 416-418, 429, 441, 444, 445, 457, 458, 460, 461, 471, 476, 484, 486, 487, 503-505, 508, 509, 517, 519, 532, 544, 547

Destekleri 119, 123, 138, 298, 379, 417, 418, 458

Destekli Kalkınma 119, 123, 379, 417, 418, 458

Müdahaleciliği 7-9, 233, 313, 349, 352, 388, 417, 461

Politikaları 282, 329, 409, 457, 547

Yardımları 121-123, 127-123, 168, 169

Devletçilik 7, 180, 367, 368

Devrim Arabaları 212, 242

Dış

Denge 35, 36, 39, 41, 301

Girdi Bağımlılığı 253, 525, 528

Sermaye Girişleri 35-37, 39, 41, 43, 320

Ticaret 33, 35, 66, 97, 102, 123, 125, 127, 128, 131-133, 135, 153, 165, 167-170, 173, 174, 180, 183, 196, 197, 230, 250, 252, 257, 281, 313, 327, 352, 388, 403, 411, 443, 457, 459, 462

Ticaret Açığı 66, 133, 168, 457, 462

Dışa Bağımlılık 20, 21, 50, 133, 146, 179, 181, 231, 257, 263, 264, 314, 315, 329, 355, 371, 373, 390, 416, 443, 457, 462, 472, 476, 486, 488

Dijital Dönüşüm 192, 278, 308, 404, 428, 431, 444, 523

Dikey Uzmanlaşma 526-528

Dinamik Karşılaştırmalı Üstünlükler 313

Doğrudan

Gelir Desteği 121, 476, 479

Yabancı Sermaye Yatırımları 135, 146

- Yabancı Yatırım 115, 116, 158, 231, 276, 457, 461, 517
- Doğurgan Devlet 286
- Donald Trump 79, 116
- Dördüncü Sanayi Devrimi 16, 17, 91, 95, 105, 307-309, 523, 524
- Döviz İkamesi 301
- Du Pont 407-409
- Dünya
- Bankası 19, 26, 84, 85, 87, 138, 139, 144, 145, 161, 169-171, 173, 218, 273, 338, 386, 412, 415, 476, 481, 483, 487, 507, 508, 534, 535, 537, 538
 - Ekonomik Forumu 25, 192, 214, 312, 441, 444, 460, 485
 - Fikri Mülkiyet Örgütü 49, 272
 - Kupası 541
 - Sistemi 247-249, 259
 - Ticaret Örgütü (DTÖ) 45, 102, 136, 165, 381, 486
- Düşük
- Gelir Tuzağı 218
 - İşgücü Maliyeti 218
- Eğitim 3-5, 7, 9, 12, 17, 21, 22, 23, 26, 28-31, 33, 80, 88, 100, 104, 112, 119, 123, 127, 144, 162, 163, 182, 191, 192, 199, 202, 203, 205-209, 213, 220, 231, 234, 236, 237, 242, 243, 247, 258, 259, 260, 286, 289, 290, 294, 314, 319, 320, 322, 324, 325, 329, 330, 333-335, 337, 338, 340-345, 354, 355, 358, 372, 385, 404, 405, 406, 408, 409, 411-413, 427-435, 437-445, 453, 460, 485, 503, 504, 505, 545, 547
- 4.0 427, 428, 432
- Politikaları 22, 28, 88, 104, 119, 290, 329, 342, 344, 405, 406, 443, 444
- Reformu 258, 259
- Eklemeli Üretim 308, 453
- Ekolojik Kriz 260, 482-486
- Ekonomi Politik 191, 195
- Ekonomik Bahçevanlık 297-299
- Büyüme 31-33, 35, 57, 58, 65, 87, 109, 115, 118, 119, 134, 135, 157, 159, 179, 217, 223, 233, 337, 342, 349, 360-362, 389, 437, 444, 481, 482, 484, 485, 487, 489, 494, 499, 507, 518, 531, 532
 - İstikrar 8, 19, 22, 31-33, 120, 185, 188, 291, 301, 320, 460
 - Kalkınma 20, 21, 199, 224, 282, 350, 482, 485
 - Milliyetçilik 198, 200
 - Özgürlük 192, 334-337
- Emek 4, 5, 25, 26, 28, 36, 83, 86, 88, 109, 159, 182, 192, 197, 200, 206, 207, 210, 215, 218, 220, 229, 230, 247, 257, 302, 333, 421, 447, 460, 477, 478, 480, 489, 514-519
- Emeklilik 372, 507-510
- Emek-Yoğun 83, 88, 252, 478, 480
- Endonezya Otomobil Sanayii 381
- Endüstri 4.0 21, 116, 220, 268, 390, 404, 449, 523
- Enerji
- İthalatı 462
 - Verimliliği 314, 462, 484, 496
- Enşasyon 19-22, 31, 32, 62, 157, 185, 186, 189, 301, 306
- Enformasyon Teknolojisi 308, 450, 452
- Erken Sanayisizleşme 35, 61, 65, 66, 71, 73, 79, 92, 94, 115, 217, 220, 418
- Eşitsizlik 8, 31, 319, 325, 362, 475, 484-486, 489
- Etibank 263
- Etki Analizi 118, 138, 139, 141, 143-145, 147, 224, 226, 279
- Facebook 308, 532
- Faktör Donanımı 197
- Fayda-Maliyet Analizleri 128, 129
- Fikri ve Sınai Haklar 45, 169, 196
- Finans Odaklı Büyüme 217
- Finansal
- Krizler 37, 61-64, 67, 202, 482
 - Küreselleşme 195, 197, 198, 200, 202
- Finansallaşma 174, 217
- Fiziki Sermaye 4-6, 229, 231, 337
- Friedrich List 56
- Gayri SaŞ Yurtiçi Hasıla (GSYİH) 55, 107, 157, 309, 390, 412
- Geç Sanayileşme 7
- Geleceğin Üretimi 192, 193
- Geleneksel Beceriler ve Zanaatlar 11, 12, 14, 15
- Gelişmekte Olan Ülkeler 15, 17, 25, 28, 46, 56, 60, 64, 65, 71-75, 91, 92, 115-117, 120, 121, 131, 158, 159, 170, 182, 189, 191, 197-199, 217, 238, 250, 271, 274, 285, 379, 388, 404, 406, 415, 418, 427, 457, 471, 477, 483, 485, 488, 507
- Genel Denge 229-231, 236
- Genetiği Değiştirilmiş Organizma (GDO) 468, 471, 472
- Geri Bağlantı 243, 248, 264, 267
- Gıda Güvenliği 323, 477
- Girdi 4, 5, 11, 12, 22, 33, 36, 39, 41, 49, 66, 76, 98, 99, 102, 103, 108-111, 113, 115, 132-134, 138, 145, 157, 158, 162, 167, 168, 174, 179, 219, 220, 235, 237, 238, 253, 279, 280, 298, 323, 327, 330, 352, 355, 368, 378, 447, 448, 458,

- 460, 467, 468, 472, 476-478, 509, 516, 524-529
Çıktı Tablosu 134, 526
Tedarik Stratejisi Eylem Planı (GİTES) 157, 158, 161, 167, 168
- Girişim 14-16, 36, 46, 55, 59, 60, 79, 119, 120, 124-127, 136, 139, 141, 144-146, 154, 155, 158, 169, 191, 195, 202, 223, 224, 226, 227, 242, 258, 259, 263, 266-268, 273, 274, 276, 279, 286, 289, 290, 291, 297-300, 310, 315, 328-331, 334, 335, 337, 342-344, 350, 353, 359, 361, 368, 370, 377-379, 381-383, 394, 422, 432, 434, 444, 461, 462, 488, 503-505, 531, 532, 536
- Girişimci
Destek Paketi 504
Devlet 286
- Girişimcilik 16, 55, 59, 141, 144, 259, 266, 274, 276, 279, 297, 300, 329-331, 335, 337, 343, 344, 432, 503-505, 531, 532
Eğitimi 330, 503-505
Ekosistemi 274, 279, 297, 329, 330
- Gizlilik 46, 47, 394
- Göç 22, 181, 191, 192, 197-199, 209, 308, 321, 328, 421, 447, 467, 475, 518
- Gölcük Tankeri 367, 368, 371-373
- Gölge Ekonomi 55, 56
- Görev Temelli Çerçeve 237
- Güvenlik 13, 21, 29, 51, 136, 191, 199, 209, 226, 235, 238, 291, 293, 394, 396, 452, 485, 507, 508, 510, 511, 519
- Haliç 369-371
- Hava ve Uzay Taşıtları 265, 266
- Havza Üretimi 478
- Hayal Ekonomisi 339
- Hayal Kurma 322, 333, 335, 339, 341, 342, 344, 345
- Hizmetler Sektörü 3, 65, 71, 88, 92, 97, 98, 107-113, 238, 247, 390, 528
- Huawei 417
- Hukuk Sistemleri 169, 182, 324, 337, 339, 360, 363
- Hukukun Üstünlüğü 122, 129, 161, 333, 339, 345, 389
- Iraksama 61, 63, 65-67
- Işıksız Fabrikalar 308
- İcat 116, 233, 235, 333, 334, 340-342, 408, 421, 428, 434
- İç Pazar 79, 80, 87, 118, 120, 132, 134, 354, 378, 380, 382, 384, 469, 524
- İhracat 3, 13, 33, 35-37, 41-43, 51, 58, 66, 67, 80, 86, 87, 98-100, 104, 115, 117-120, 123, 125, 133-135, 138, 139, 145, 146, 153, 158-162, 165-168, 170, 171, 173, 174, 180, 183, 184, 217-220, 231, 235, 238, 250-254, 256, 257, 264, 273, 281, 285, 291, 299, 301-303, 306, 310, 314, 322, 327, 329, 331, 337, 360, 362, 373, 379, 380, 382, 383, 386, 388, 390, 403, 407, 411, 416, 442, 443, 457, 458, 460, 462, 467, 469, 470, 475, 476, 505, 524, 525, 528, 533, 535, 536
- İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı 369, 370
- İklim Değişikliği 322, 482, 483, 485, 493, 494, 498
- İktisadi
Büyüme 3, 5, 12, 122, 124, 125, 128, 129, 237, 259, 324, 325, 334-338, 342, 385
Planlama Konseyi 291
Planlama Kurulu 291
- İleri
Bağlantı 315
Geri Bağlantılar 243, 264, 267
Teknoloji Üretimi 416, 457
- İletişim Araçları 265
- İmalat
Sanayi 26, 63-66, 71-80, 87, 91-93, 95, 98, 99, 103, 104, 107-111, 113, 115, 117, 121-123, 125, 128, 134, 135, 146, 151, 160, 162, 167, 172, 191, 217, 218, 220, 236, 250-252, 254, 256, 264-266, 273, 290, 291, 299, 315, 362, 386-389, 403-406, 412, 427, 428, 431, 442, 443, 451, 495-498, 514, 516, 526, 528
Sanayinin Hizmetleşmesi 103, 104, 107, 108, 110, 111
- İnovasyon 19, 119, 120, 136, 147, 162, 193, 194, 220, 223-227, 273, 274, 276, 278, 279, 292, 297, 327-331, 339-341, 358, 360, 362, 394-396, 398, 399, 461, 472, 531, 532, 540
Politikası 223, 292, 327
- İnsan Kaynakları 390, 405, 406
- İnsana ve Doğaya Saygılı Üretim 481, 488, 489
- İran Otomobil Sanayii 382
- İslamafobya 198
- İstihdam 15, 21, 25, 26, 29, 30, 33, 51, 57, 65, 72, 73, 76, 77, 79, 91-95, 107, 111, 112, 115, 122, 123, 127, 139, 142, 145, 146, 153, 156, 197, 217, 219, 263, 265, 285, 308, 316, 330, 331, 342, 349, 354, 377, 378, 385, 386, 390, 403, 406, 428, 430, 432, 434, 435, 441, 443, 475, 478, 479, 488, 498, 503, 505, 514, 517, 525
Piyasası 503
- İstikrar 8, 9, 19, 20, 22, 23, 31-33, 62, 67, 117, 120, 151, 158, 159, 161, 167, 179, 181-188, 192, 214, 217, 218, 220, 231, 233-235, 266, 276, 291, 319, 320, 321, 340, 389, 406, 432, 460, 477, 541

- İsviçre Peyniri Modeli 241, 244
 İş Bölümü 66, 131, 142, 248-250, 297, 309, 374,
 428, 448, 454, 515, 518, 524, 525, 529
 İşçilik 322, 457
 İşgücü Maliyeti 82, 84, 86, 88, 115, 212, 218, 220, 388
 İşgücü Niteliği 325, 438
 İşsizlik 28, 29, 33, 59, 88, 115, 119, 133, 192, 198,
 206, 214, 233, 264, 312, 475, 480, 503
 İthal
 Girdi Bağımlılığı 253, 355, 448
 İkameci Sanayileşme Stratejisi (İİSS) 131-135, 146
 İkamesi 7, 36, 117, 123, 128, 131-136, 143, 144,
 182, 231, 248, 249, 257, 274, 276, 370, 380,
 458, 467, 528, 529
 İthalata Bağımlılık 33, 80, 218, 259, 310, 327, 411,
 413, 442, 475, 486
 İzmir İktisat Kongresi 263
 Japon
 Bilgisayar Sanayi 353
 Otomobil Sanayi 351
 Japonya 4, 7, 9, 14, 48, 169, 200, 226, 230, 231,
 236, 252, 254, 255, 259, 274, 281, 291, 312,
 313, 340, 349-356, 378, 379, 384-386, 389, 431,
 434, 438-441, 448, 470, 533, 535, 536
 Kadın
 Emegi 504
 Girişimci 503-505
 Kalkınma 11, 12, 15, 17, 19-23, 31, 33, 36, 59, 71,
 72, 87, 94, 95, 107, 117, 119, 121-123, 125, 127,
 131-133, 135, 146, 151, 154, 165-168, 174, 180,
 181, 186, 196, 199, 200, 205, 206, 212, 214,
 217-220, 223-226, 234, 250, 259, 271, 276, 282,
 283, 286, 289-292, 294, 302, 307, 313, 314, 323-
 325, 333, 335, 337-339, 344, 345, 349-351, 357,
 360, 378, 379, 381, 385, 386, 388-390, 405, 411,
 412, 417, 418, 433, 439, 443, 444, 458, 460,
 462, 475, 478, 481-489, 504, 514, 516, 517, 519
 Planı 167, 168, 174, 196, 214, 385, 388, 389,
 405, 411, 460, 504
 Kalkınmacı Devlet 166, 289, 291, 294, 350, 517
 Kamu 4, 7-9, 22, 23, 25, 32, 33, 36, 37, 39, 50, 51,
 55-57, 65, 67, 118-129, 132, 139, 141, 144, 145,
 147, 151, 166-169, 173, 180, 183-186, 189, 194,
 201, 207-210, 214, 215, 218-220, 225, 263, 264,
 266-268, 246, 279, 289-294, 298, 301, 302, 306,
 319-322, 325, 328, 331, 335, 350-353, 355,
 358-362, 368, 377-379, 381, 383, 390, 395, 405,
 415-418, 422, 430, 434, 444, 461, 485, 487, 488,
 507, 508, 510, 544
 Alımı 485
 Dengesi 301
 Ekonomi Politikası 263
 Hizmetleri 22, 122, 124, 126, 127, 291, 390
 İhale Kanunu 219
 Kesimi Yatırımları 32
 Kurumu 124, 145, 279, 289-294, 361, 507, 510
 Müdahaleleri 122, 124-127, -129, 267, 268
 Sanayi Kuruluşları 264, 267
 Özel Ortaklığı 302
 Özel Sektör İş birliği 276, 292, 352, 355
 Kapalı Ekonomi 195, 201, 229, 328, 510
 Kapitalist Üretim 213
 Kararmalar 241
 Karbon Piyasaları 483, 487
 Kârlılık 36, 115, 133, 166, 183, 185, 266, 268, 377,
 409, 479, 481, 484, 486, 489, 514, 517, 547
 Karmaşık Üretim 192, 524
 Katma Değer 3-5, 8, 9, 19, 21, 22, 25, 26, 28, 30, 56,
 57, 59, 61, 62, 65-67, 72-80, 86-88, 92, 98-100,
 109-112, 121, 127, 154, 160, 162, 163, 167, 193,
 202, 217-220, 223, 226, 250, 251, 258, 265, 267,
 272, 281, 283, 285, 291, 294, 302, 309, 310,
 314, 322, 323, 327-331, 334, 337, 339, 344, 352,
 373, 390, 403, 406, 412, 416, 417, 431, 442-444,
 447, 448, 454, 458, 462, 463, 513-517, 524, 525,
 527-529
 Zincirleri 66, 442
 Yüksek Ürünler 162, 167, 281, 310, 344
 Kayıt Dışı Ekonomi 55-60
 Kaynak Dağılımı 49, 218, 313
 Kemer Sıkma Politikaları 198
 Kendiliğinden Örgütlenme Biçimleri 16, 282,
 Kış Olimpiyat Oyunları 547
 Kimya 49, 159, 160, 168, 172, 173, 373, 387, 403,
 407-409, 411-413, 429, 433, 435, 458, 468, 477,
 479, 498, 526-528
 KOBİ 20, 113, 123, 141, 142, 195, 201, 202, 224,
 276, 328, 331, 388
 Kitlesel Fonlama 17
 Kore Otomobil Sanayi 379, 381
 Korporatizm 353
 Korumacılık 7, 33, 71, 72, 79, 80, 87, 116, 117, 125,
 171, 174, 195, 213-215, 233, 273, 354, 378-380,
 382, 383, 418, 519
 KOSGEB 119, 136, 144, 154, 156, 281, 329, 504
 Kredi Hacmi 35, 39
 Kriz 19, 22, 31, 33, 36, 37, 41, 43, 61-65, 67, 72,
 76, 78, 79, 86, 92, 115, 116, 128, 134, 151, 154,
 156, 170-172, 179, 181-187, 195, 197, 198, 202,
 212, 213, 215, 217, 234, 247, 249, 260, 266,
 310, 312, 320, 321, 368, 381, 388, 408, 412,
 475, 482-488, 513, 525, 528, 541

- Kuraklık 478, 493
- Kurumlar 3, 5-9, 17, 20, 22, 23, 26, 28, 50, 56, 58, 67, 87, 107, 115, 118-124, 126-129, 138, 141, 145, 152, 154-156, 169, 180-184, 186, 193, 194, 196, 199, 202, 223-226, 235, 236, 238, 242, 243, 248, 249, 253, 259, 260, 268, 273, 278, 279, 281, 286, 289-294, 298, 300, 302, 306, 321, 328, 329, 339, 340, 341, 350, 352, 354, 355, 357-363, 370, 374, 381, 382, 389, 405, 407-409, 411, 413, 427-430, 434, 435, 443, 445, 452, 460, 472, 477, 494, 499, 504, 507, 510, 531
- Kurumsal
- Çerçeve 9, 23, 126, 193, 202, 259, 357, 361
- Ekonomi
- Kalite
- Küçük İşletme 153, 154, 156
- Küresel
- Değer Zinciri 35, 100, 104, 108, 160, 166, 170, 193, 238, 248, 272, 276, 278, 281-283, 285, 405, 433, 477, 523, 524, 526-529
- Girişimcilik Endeksi 59, 504
- İmalat Sanayi 80
- Kriz 62, 76-, 78, 79, 197, 483
- Üretim Zinciri 218, 442, 513-519
- Küreselleşme 4, 14, 71, 72, 76, 115, 116, 128, 147, 195, 197-202, 213-215, 250, 274, 279, 282, 319, 320, 325, 337, 384, 388, 437, 444, 519, 523, 528
- Kyoto Protokolü 487, 494
- Latin Amerika 31, 73, 75, 119, 123, 135, 182, 198, 199, 418, 518
- Liberalizm 198, 214
- Liyakat 20, 227, 321, 331, 429
- Makroekonomik İstikrar 31-34, 291, 301, 460
- Malezya Otomobil Sanayi 380, 381
- Marka 15, 117, 161, 167, 202, 219, 226, 230, 235, 272, 273, 289, 290, 299, 300, 329, 345, 377, 381, 382, 389, 396, 412, 413, 421-423, 504, 531-533, 536, 537, 539
- Markalaşma 219, 272, 300, 389, 412, 532
- Mavi Yaka 115, 197
- Merkez
- Ülke 37, 39, 61, 115, 249, 415, 416, 514, 516, 518
- Bankası 22, 23, 37, 43, 188, 293, 321
- Mesleki Eğitim 26, 28, 30, 104, 123, 127, 435, 440, 441
- Mevlevihane Peşrevi 422
- Miktarsal Genişleme 37, 43
- MİLGEM 368, 373
- Milli
- Görüş 195, 196, 199, 200, 201
- İktisat 367, 368
- Otomobil 377-384
- Misyon Odaklı Politika 286
- Miyop (Tüketici) 508
- Mukayeseli Üstünlük 242, 243
- Mühendislik Eğitimi 330
- Mülkiyet Hakları 6, 7, 45, 124, 129, 165, 214, 299, 329, 330, 337, 338, 357, 359, 360, 362, 472, 514
- Müştebbis Devlet 289, 292
- Necmettin Erbakan 199
- Nesnelerin İnterneti 308, 451, 452
- Niteliksiz Büyüme 484
- Nominal Ücret 85
- Nüfus 3-5, 17, 22, 23, 49, 91, 162, 179-182, 192, 207, 208, 233, 237, 312, 320, 324, 333, 357, 438, 439, 441, 444, 472, 476, 481, 482, 494, 507, 510, 536, 541-543, 545
- Oda-Borsa Sistemi 242
- OECD 21, 22, 26, 27, 29, 66, 98-100, 160-162, 206, 209, 250-252, 254, 255, 281, 311, 342, 343, 385, 386, 437-440, 443, 457, 461, 462, 477, 494, 499, 526
- Olimpiyat Oyunları 541, 544, 545, 547
- Operasyonel Teknoloji 308
- Optik Aletler 265
- Orfeon 421, 423
- Orfeos 421, 423
- Organik 11, 172, 323, 407, 408, 413, 467-470, 472, 478-480, 504, 505
- Tarım 323, 467-469, 472, 478, 479
- Orta Doğu 3, 16, 162, 198, 199, 200, 274, 382
- Orta Gelir Tuzağı 21, 22, 63, 236, 264, 322, 337, 345, 445, 447, 475
- Orta Teknoloji
- Tuzağı 281-286, 309, 314
- Ürün 217, 525
- Orta Üst Gelir Grubu Ülkeler 63, 73
- Osmanlı Devleti 4, 367, 371
- Otomotiv 116, 142, 143, 158-162, 168, 212, 273, 274, 283-285, 315, 353, 362, 378, 382, 383, 388, 396-399, 403, 418, 433, 435, 458
- Yan Sanayii 143, 315
- Otonom Üretim Süreçleri 308
- Ölçek Ekonomileri 101, 118, 158, 161, 200, 316, 351, 355
- Ölçme 235, 265, 324, 338, 339, 342, 432, 438, 461, 526, 339, 342, 432, 438, 461, 526

Örgütsel

Kapasite 289, 293, 294

Öğrenme 289, 292-294

Özel

Kesim Yatırımları 32

Sektör 7-9, 32, 33, 65, 116-119, 121, 122, 124-129, 135, 136, 138, 141, 142, 162, 180-182, 184, 186, 263, 276, 286, 289-294, 302, 306, 309, 314, 315, 321, 328, 349, 350, 352, 353, 355, 370, 377, 378, 389, 405, 416, 434, 476, 487, 488, 508, 544

Özelleştirme 37, 39, 218, 268, 323, 415, 416-418, 476, 486

Özerklik 267, 306

Özgürlük 192, 194, 214, 215, 238, 285, 333-340, 344, 345

Pareto Optimal 229

Paris Anlaşması 493

Paşabahçe 263

Patent 45-51, 119, 124, 139, 140, 145, 235, 259, 272, 281, 299, 329, 360, 362, 363, 394, 408, 460, 461, 533, 536, 537, 540

Pendik Tersanesi 373

PİSA Testi 5, 162, 237, 323, 338, 342, 343, 345, 438, 443-445

Piyasa

Belirsizliği 267, 268

Güçleri 46, 183, 263, 266, 267, 290, 313

Piyasaya Giriş Engelleri 264

Plak 360, 421-423

Politika

Eşgüdümü 286

Karışimleri 192

Tasarımı 194, 257, 271, 278, 289, 292, 294, 498

Transferi 266, 267

Uygulaması 50, 79, 117, 136, 170, 188, 258, 314, 383, 388, 485

Popülist 31, 115, 195-199, 201, 202, 518

Popülizm 33, 195, 196, 197, 201, 202

Proje Bazlı Teşvik Sistemi (PBTS) 117, 127, 219, 352

Proses Envanteri 243

Prototip Geliştirme 299

Rasyonelleştirme 351

Reel Ücret 83, 85, 184, 448, 516

Refah Toplumu 354

Rekabet 7, 9, 19, 20, 36, 39, 43, 45, 47, 48, 51, 80, 83, 85, 88, 103, 116, 121-129, 132-134, 136, 138, 151, 154, 158, 162, 163, 166, 168-171, 179, 180, 184, 192, 194, 200-202, 215, 218, 220,

229-231, 233, 242, 249, 253, 258, 266, 268, 271, 274, 276-279, 282, 290, 297-299, 306, 307, 309, 311-315, 321, 323, 328, 333, 334, 336, 337, 339, 341, 345, 351, 352, 354, 355, 361, 373, 374, 378-380, 382-386, 389, 390, 394, 404-406, 408, 409, 415-418, 427, 428, 431, 433, 434, 437, 438, 441, 443, 444, 445, 448, 454, 457, 460, 461, 463, 478, 489, 504, 514, 516, 518, 524, 528, 532, 547

Gücü 36, 39, 43, 83, 85, 88, 121, 127, 133, 134, 230, 231, 266, 271, 274, 278, 306, 307, 309, 314, 315, 334, 337, 339, 341, 355, 374, 383, 386, 389, 404-406, 409, 527, 432, 433, 441, 460, 478

Politikaları 121, 122, 126, 129, 169, 460

Rekabetçilik 9, 47, 116, 125, 127, 129, 162, 163, 184, 192, 194, 201, 202, 218, 220, 229-231, 290, 321, 352, 378, 380, 384, 385, 404, 406, 415, 418, 437, 438, 441, 443, 445, 457, 478, 518, 547

Rostow 11, 12

Rusya 87, 198, 359, 535, 536

Rüzgâr Türbini 315, 316

S.4 Liseleri 258, 433, 434, 435

Saat 17, 56, 86, 88, 92, 208, 265, 330, 354, 355, 395, 482, 485, 504, 516

Sanayi 4.0 25, 33, 91, 247, 249, 258, 259, 385, 404, 406, 427, 428, 431, 433-435, 447-454, 518

Devrimi 11-17, 91, 95, 104, 105, 197, 202, 237, 274, 276, 307-310, 416, 431, 441, 444, 450, 523, 524

Katma Değeri 65, 72-76, 78-80, 217, 218, 250, 251, 431, 516

Kongresi 369

Politikası 71, 80, 115, 117-124, 147, 167, 168, 215, 219, 274, 276, 278, 286, 313-315, 349, 350-356, 388, 454

Teşvik Yasası 266

Teşvikleri 118, 266

Yatırımları 263, 353

Sanayileşme 7-9, 11, 14, 19, 25, 26, 28, 35, 36, 65, 66, 71-74, 79, 83, 86, 87, 91, 92, 94, 95, 117, 121-123, 131, 134, 144, 146, 147, 165, 168, 181-183, 185, 191, 197, 199-201, 217, 218, 220, 238-249, 257, 260, 263, 264, 274, 276, 286, 313, 333, 337, 349-351, 354, 368, 369, 378, 379, 382, 418, 443, 444, 447, 467, 475, 483, 485, 528

Politikaları 36, 72, 79, 165, 181, 182, 200, 217, 220, 248, 257, 378

Sanayileşmiş Gelişmekte Olan Ülkeler 73

Sanayinin Dijitalleşmesi 308

- Sanayisizleşme 73, 76, 79, 80, 91, 92, 94, 95, 115, 191, 217, 220, 238, 319, 323, 418, 448, 516, 517
- Satın Alma
Gücü 83, 234, 336, 536
Paritesi 83, 84
- Savunma 21, 33, 49, 116, 117, 120, 136, 142, 153, 166, 168, 170-173, 226, 241, 242, 268, 286, 290, 315, 322, 393-400, 423, 458, 484, 486
İleri Araştırma Projeleri Ajansı (DARPA) 290, 291
Sanayi 117, 120, 142, 153, 242, 268, 315, 393-396, 398-400, 423, 458
- Schneider 56, 60, 209
- Schumpeter 125, 233, 234, 236, 334, 341, 358, 416
- Seçici Sanayi Politikası 313-315
- Sektörel
Kompozisyon 71, 107
Sera Gazı Salımları 493-499
Verimlilik 107, 109
Sera Gazı Salım Yoğunluğu 494, 496, 497
- Sermaye Birikimi 5, 6, 28, 32, 35, 36, 213, 220, 233, 238, 247-249, 263, 314, 337, 338, 360, 367, 437, 439, 441, 443-445, 447, 486
- Sınai
Kalkınma Bürosu 291
Mülkiyet Kanunu 259
- Sınıf 73, 112, 123, 154, 157, 171, 173, 181, 182, 195, 197-199, 202, 211, 213, 215, 218, 230, 250, 252, 253, 263, 267, 319, 323, 329, 330, 342, 359, 373, 379, 381, 386, 387, 403, 412, 428-430, 432, 434, 453, 469, 516, 519, 526
- Sivil
Özgürlük 333-339, 344, 245
Toplum 126, 129, 283, 331, 504, 505
- Siyasal
Süreç 313
Yoksullar 199
- Siyasi Mobilizasyon 199
- Smile Curve 515
- Solow 233
- Sosyal
Adalet 205, 210
Güvenlik 13, 209, 485, 507, 508, 510, 511, 519
Kalkınma 357
- Spor
Kültürü 544, 545, 547
Katılım 545
- Strateji 7, 9, 21, 23, 26, 30, 31, 62, 72, 79, 116, 117, 121-129, 131-135, 142, 146, 147, 151, 154, 156-158, 166-168, 174, 189, 192, 219, 220, 223, 226, 231, 250, 258, 268, 271, 276, 284, 285, 289-293, 297-300, 302, 304, 313-315, 325, 350, 353, 354, 360, 363, 369, 390, 393, 394, 405, 416-418, 428, 437, 441, 447, 460, 462, 480, 483-485, 488, 489, 496, 498, 499, 516, 529
- Stratejik
Sanayi Planı 302
Sanayi Politikası 313
- Sulama 467, 476, 478, 479
- Sümerbank 263, 264, 268
- Sürçmeler 241
- Sürdürülebilir Tarım 475, 477-480
- Sürdürülebilirlik 31, 61-63, 95, 107, 111, 113, 118, 125, 132, 165, 183, 185, 186, 193, 194, 218, 219, 258, 271, 276, 291, 301, 302, 306, 314, 325, 327, 331, 358, 360, 362, 389, 405, 433, 437, 439, 443, 458, 462, 463, 467, 475, 477-480, 482, 484-488, 531
- Şedaraban Saz Semaisi 422
- Şeker Fabrikaları 263, 477
- Şişe Cam 263
- Tanburi Cemil 421-423
- Tarım 7, 11-13, 15, 17, 21-23, 29, 37, 71, 83, 92, 95, 107, 109, 121, 125, 158, 159, 168-172, 180-185, 191, 208, 209, 213, 247, 253, 263, 267, 271, 277, 289, 294, 322-325, 358, 369, 370, 386, 399, 400, 411, 428-430, 467-470, 472-480, 486, 495-499, 505, 523, 527, 528
- Tarifeler 102-104, 159, 161, 165, 166, 168-172, 231
- Tasarruf 11, 41, 43, 61-67, 134, 157, 179, 180, 183, 184, 229, 231, 301, 302, 309, 314, 320, 325, 335, 475, 479, 507-511
- Açığı 301
- Oranı 41, 43, 63, 64, 67, 185, 320, 510
- Yatırım Dengesi 301
- Taş Plak 421-423
- Tedarik 101-103, 142, 157, 161, 167, 173, 297, 359, 389, 393, 394, 404, 448, 449, 453, 454, 458, 461, 477, 516
- Zinciri 477
- Tekel 21, 45, 46, 47, 49-51, 124, 180, 194, 195, 200, 201, 231, 368, 369, 514
- Teknik Bilgi Birikimi 264, 409
- Teknogirişim 136, 297-300
Bahçevanlığı 297, 300
- Teknoloji 3-9, 11-14, 16, 17, 26, 28-31, 45-51, 66, 76, 78-80, 83, 85-88, 91, 92, 94, 95, 97, 100, 102, 104, 105, 109, 115-120, 125, 126, 131-136, 138, 139, 141, 143, 144, 146, 147, 156, 157, 158, 161, 162, 166-168, 174, 192, 193, 195-198, 200-203, 217-220, 224-226, 229-231, 233-238, 249-254, 257-260, 263-268, 271, 273, 274, 276-

- 286, 290-292, 294, 297, 299, 300, 302, 306, 308-311, 313-315, 322, 323, 325, 327-331, 333, 334, 337, 339, 341-344, 351-355, 358, 360, 362, 373, 374, 385-390, 394-396, 399, 400, 403-406, 415-418, 427, 428, 430-435, 437, 438-440, 442-445, 447-454, 457, 458, 460-462, 467-469, 471-473, 479, 483, 484, 487, 489, 498, 499, 513, 516-519, 523-526, 528, 529, 532, 533, 536, 536
- Açığı 12, 13, 236
- Bileşenin Yapısı 460
- Geliştirme Bölgeleri (TGB) 138, 139, 141, 167, 220, 225, 281-283, 329, 330, 352, 390, 460
- Grupları 76, 86
- Politikası 131, 237, 276, 278, 286, 291, 310, 314, 352
- Temelli Girişimcilik 328, 330, 331
- Transferi 45, 47, 48, 49, 51, 158, 236, 273, 281, 330, 351, 405, 457, 471
- Teknolojik**
- Bağımsızlık 315
- Değişim 125, 131, 133, 134, 218, 220, 281, 437, 444
- Öğrenme 282, 283
- Soştikasyon 284, 285, 302
- Yayılma (Diffusion) 315
- Yetenek 135, 315
- Telekom 49, 101, 102, 110, 112, 286, 327, 352, 415-418, 423, 440, 526
- TELETAŞ 415-417
- Temel Bilimler 311, 330, 408, 409, 411, 413, 429
- Temel**
- Eczacılık 160, 265, 387, 412
- Gelir 309, 519
- Termik Santral 497, 498
- Test Aletleri 265
- Teşvik 7, 9, 20-22, 31, 33, 36, 43, 46, 57, 60, 66, 71, 116-123, 126, 127, 131-136, 138, 141, 143, 144, 146, 147, 157-159, 166, 168, 181, 183, 188, 199, 202, 219, 220, 231, 258, 259, 264-267, 278, 279, 289-294, 302, 306, 314, 322, 323, 331, 335, 344, 351, 352, 359, 362, 368, 369, 379, 381-383, 389, 390, 404-406, 411, 457, 458, 461, 478-480, 483, 484, 487, 489, 497, 498, 503-505, 536, 547
- Tıbbi Aletler** 265
- Ticaret** 6, 12, 13-15, 17, 21, 33, 35, 36, 45, 58, 65-67, 71, 80, 92, 94, 97-99, 102-104, 116, 117, 119, 120-123, 125, 127, 128, 131-133, 135, 146, 151, 153, 156-160, 165-170, 172-174, 180, 181, 183, 188, 193, 196, 197, 200, 202, 214, 217, 220, 230, 231, 233, 236, 238, 243, 248, 250, 252, 257, 273, 274, 281, 286, 289-291, 294, 313, 327, 335, 351, 352, 359, 363, 370, 378, 379, 381, 385, 388-390, 403, 407, 411, 430, 443, 457, 459, 461, 462, 471, 476, 484, 486, 487, 523, 524, 527, 528
- Diplomasısı 119
- TIMSS 237, 338, 342, 345
- Tohum 398, 323, 467, 469, 476, 478, 479
- Toplam Faktör Verimliliği 11, 12, 32, 63, 110, 235, 237, 357, 360, 362, 467, 472
- TRIPS 45, 48, 50, 51, 165, 166
- TÜBİTAK 119, 136, 137, 141, 144, 145, 281, 283, 298, 329, 331, 416
- Türk Havacılık Sanayi (TAI) 268
- Türk Malı 167
- Türkiye 3-5, 7-9, 15, 19-23, 25, 26, 28, 29, 31, 33, 35-37, 39, 41, 43, 45, 50, 51, 56, 58-67, 71, 75, 76, 78-80, 83-88, 92, 94, 95, 98, 99, 102-105, 107-110, 113, 116-121, 123, 126, 127, 131, 133-136, 138, 139, 141-144, 146, 147, 152, 154-163, 165, 167-174, 179-189, 191-196, 198-201, 203, 205, 206, 208-210, 212, 214, 217-220, 223-226, 233-238, 241, 242, 247-250, 252-259, 263, 264, 266-268, 271, 278-281, 283-286, 290, 292-294, 297-301, 303, 306, 307, 309, 310-316, 319-325, 327, 328, 336, 338-342, 344, 345, 354-358, 362, 363, 368, 371-374, 377, 383, 385-390, 403-405, 407, 409, 411-413, 415-418, 422, 427, 433, 434, 438-445, 447, 448, 454, 457, 458, 460-462, 467-469, 471-473, 475-480, 482, 486-488, 493-499, 503-505, 508-511, 517, 523, 525, 527-529, 531, 533, 535, 536, 542
- Ekonomisi 3, 19, 33, 35, 36, 37, 41, 43, 61, 63-65, 67, 107, 113, 131-135, 139, 141-144, 146, 174, 179, 180, 184, 187, 189, 212, 218, 234, 236, 238, 239, 242, 264, 278, 289, 294, 301, 302, 306, 309, 319, 320, 325, 357, 358, 368, 371, 390, 448, 454, 486, 528
- İstatistik Kurumu 63, 79, 88, 92, 107, 138, 141, 142, 145, 152, 154-157, 168, 174, 206, 235, 242, 257, 265, 281, 310-312, 325, 327, 387, 403, 441-443, 459, 478, 494, 496-498, 509, 525, 526, 542-546
- Sanayi Stratejisi Belgesi 146, 167
- Teknoloji Geliştirme Vakfı 283
- TÜSİAD 214, 218, 249, 404, 433, 498
- Uber 101, 293, 308, 532
- Ulusal**
- Katkı Beyanı 493
- Standartlar ve Teknoloji Enstitüsü 290
- Uluslararası**
- Olimpiyat Komitesi 544
- Rekabet Gücü 314, 315, 386, 389, 405, 406, 409

Ticaret ve Sanayi Bakanlığı 291, 378
 Üniversite Eğitimi 162
 Üretim Maliyetleri 83, 404, 524, 527
 Üretim Reform Paketi 218
 Üretimin Yapısı 35, 39, 43, 94, 192, 193, 209
 Üst Gelir 63, 64, 71, 73, 76, 86, 404

Vergi Kaçırma 57, 208, 209
 Verimlilik 4-9, 11, 12, 21, 22, 26, 31-33, 57, 63, 72, 76, 78, 86, 88, 91-93, 107, 109-113, 121, 123, 125, 128, 129, 131, 133, 135, 147, 159, 182, 184, 185, 186, 200, 220, 224, 233-237, 265, 267, 276, 291, 292, 302, 306, 309, 314, 322, 338, 351, 354, 357, 358, 360, 362, 378, 386, 388, 404, 406, 408, 431, 433, 447, 448, 452, 462, 467, 468, 472, 475, 477-479, 484, 496, 508, 516, 523, 525, 527, 542

Wallerstein 248, 249, 514
 Washington Uzlaşması 72

Yabancı Sermaye 133, 135, 136, 146, 147, 157-162, 217, 309, 350, 458, 476

Yakınsama 61, 63-67, 91, 92, 94, 95, 191, 236, 412, 453

Yapay Zekâ 197, 202, 259, 273, 308, 353, 428, 450, 453, 518, 523

Yapay Zekâ Etiği 259

Yapısal

Dönüşüm 30, 32, 71, 134, 167, 181, 191, 218, 253, 264, 274, 276, 307, 313, 442
 Sorunlar 28, 79, 217-219, 250, 259, 301, 306, 307, 309, 312, 412, 487

Yaratıcı Yıkım 233, 333, 334, 358, 344

Yasa Dışı 56

Yatırım 4, 6, 7, 9, 11, 19, 20, 22, 23, 31-33, 37, 39, 41, 43, 46, 48, 61-65, 67, 73, 105, 115, 116, 119, 121-129, 132, 135, 136, 146, 147, 151, 153, 157-162, 165, 166, 168-170, 184, 185, 188, 192-194, 201, 202, 217-220, 231, 234-236, 243, 248, 249, 253, 258, 263, 265-268, 273, 276, 286, 290, 292, 298, 301, 302, 308, 309, 313-315, 319, 320, 322-325, 331, 333, 337, 338, 340, 342, 349, 353, 360, 362, 367-370, 377, 378, 382, 386, 388-390, 395, 398, 399, 405, 411, 415-418, 431, 444, 447, 450, 457, 461, 462, 472, 476, 478, 483, 484, 487-489, 507-509, 513, 517, 525, 529, 532, 541, 542, 544

Ortamını İyileştirme Koordinasyon Kurulu (YO-İKK) 126

Teşvik Politikaları 258

Yeni Sanayileşme Stratejisi 7, 9, 117, 131, 134, 168
 Yeniden Dağıtım 20

Yenilenebilir Enerji 120, 158, 214, 314, 315, 497, 498
 Yenilik 7, 11, 45-51, 92, 94, 95, 119, 125-127, 129, 132, 133, 136, 138, 141, 144, 146, 147, 153-155, 168, 194, 218, 220, 223, 226, 233-237, 242, 258, 266, 268, 272, 279, 281-286, 289, 290, 292, 294, 297, 308, 314, 333-335, 337-345, 354, 358-361, 363, 385, 386, 389, 390, 394-396, 398, 404, 405, 407-409, 428, 430, 432, 434, 441, 444, 449, 460, 468, 513, 514, 528

Destekleri 136, 146, 147, 282

Sistemi 49, 281-283, 513

Yenilikçilik 125, 133, 223, 226, 385, 405

Yerel Üretim 168, 415, 418, 477, 481, 488, 514

Yerli

Katkı Oranı 167, 310, 312, 315, 316

Otomobil 114, 212, 225, 226, 315, 377, 379, 380, 458

Üretim 3, 11, 23, 26, 30, 31, 33, 35, 36, 43, 55, 57, 59, 60, 97, 98, 102-105, 107-111, 115-118, 120, 121, 131-134, 136, 146, 147, 151, 153, 157, 165, 167, 168, 174, 191, 193, 194, 196, 202, 211, 214, 215, 219, 220, 224, 226, 227, 229-234, 237, 241, 242, 244, 247-250, 253, 257, 259, 260, 289-292, 294, 301, 302, 306, 319, 327, 333, 349-351, 353, 355, 356, 382, 383, 413, 415, 417, 418, 421, 423, 428, 437, 438, 442-444, 448, 457, 458, 460-463, 481, 482, 488, 489, 503, 516, 517, 529, 531, 532, 536, 541, 547

Yerli ve Milli 36, 156, 191, 194, 195-202, 217-220, 368

Ekonomi Modeli 219, 220

Yerleşirme Yürütme Kurulu 219, 462

Yeşil Binalar 314, 315

Yeşil

Devrim 467

Ekonomi Modeli 483-485

İşler 333, 498

Yetenek Geliştirme 315

Yoksulluk 122, 198, 199, 205-209, 233, 259, 263, 324, 357, 478, 483, 485, 486, 518, 541

Yolsuzluk 324, 325, 360-363, 486

Yumuşak Politikalar 192

Yüksek Katma Değer 9, 21, 26, 28, 30, 62, 88, 163, 193, 219, 250, 258, 267, 310, 322, 323, 327-331, 334, 337, 352, 390, 403, 442-444, 458, 462, 527, 529

Yüksek

Teknoloji Girişimcisi 268

Teknoloji Yatırımları 264, 322

Teknolojik Ürün 300, 302, 327, 328, 330, 331, 458, 460, 462, 524

Teknolojili Endüstriler 385-390

Zenginleştirilmiş Gerçeklik 308

ZTE 417

Üretken bilim insanı Murad Tiryakioğlu bu eserinde yerli, yeşil ve yenilikçi üretim gibi ülkemiz için çok önemli bir konuyu, değerli uzmanların özlü yazıları eşliğinde ele alıyor. Kitap, son kırk yılda gündemden düşen sanayileşme, tasarruf, teknolojik gelişme ve devletin rolü gibi kavramları vurguluyor; yerli üretim kapasite ve yeteneklerinin geliştirilmesi çağrısı da yaparak çok önemli bir katkıda bulunuyor.

Fikret Şenses, ODTÜ

Elimizdeki, Türkiye ekonomisinin en önemli sorunlarından biri olan sanayileşme (sanayileşmeme-sanayileşme) konusunu tüm boyutlarıyla öğrenmek ve tartışmak isteyenler için Türkiye'nin en yetkin akademisyenlerinin katkılarıyla hazırlanmış bir temel eser. Murad Tiryakioğlu sanayileşme ve 'yerli üretim' üzerine sözü olan herkesi bir araya getirme başarısı göstererek Türkiye'de sanayileşme sürecinin nasıl geliştiğini, nelerin başarıldığını, hangi fırsatların kaçırıldığını, başarıların ve başarısızlıkların nedenlerini, hangi politikaların neden ve nasıl uygulandığını veya uygulanmadığını ve nelerin yapılabileceğini, yapılması gerektiğini anlatan bir eser derlemiştir. Bu eser sadece iktisatçıların veya akademisyenlerin değil, memleketin hayati sorunları ile ilgilenen herkesin okuması gereken ve zevkle okuyacağı bir eser.

Erol Taymaz, ODTÜ

Yurtiçinde üretilen mal ve hizmetlerin pek çoğunun üretiminde on yıllardır ithal girdi bağımlılığı yüksek bir ülke olarak bilinen Türkiye'de, girdi/ürün tedarik zinciri ağlarının uluslararasılaştığı ve karmaşıklaştığı ekonomik küreselleşme ortamında acaba mal ve hizmetlerin üretiminin yerli ve milli hale getirilmesi gerekli midir, mümkün müdür, hangi politikalar ile mümkün hale getirilebilir ve bunun Türkiye ekonomisi açısından ne gibi veya ne ölçüde olumlu etkileri olabilir? Elinizdeki bu kitapta, Türkiye'nin seçkin iktisatçılarından 65'i, işte bu zorlu sorulara farklı açılardan çok yönlü analitik yaklaşımlarıyla cevaplar arıyorlar. Onların değerli kısa analizlerini okuyarak, genelde küreselleşme ile özellikle dış ticaret, sanayileşme, kalkınma ve teknoloji politikaları ilişkisi hakkında daha fazlasını merak etmeye, araştırmaya, okumaya ve düşünmeye istek duyacaksınız.

Aykut Kibritçioğlu, Türk Alman Üniversitesi

Türkiye ekonomisinin en temel sorununun kendini yüksek cari açıkla gösteren dış kaynak bağımlılığı olduğu makro ekonomistler tarafından sıkça gündeme getirilir. Bunun bir uzantısı olan yetersiz, verimsiz yerli üretim konusu, yüksek katma değerli sanayi üretiminin cılız kalması çerçevesinde biriken konuları ele alan eserler ise nispeten az sayıda kalmıştır. 'Türkiye'nin Yerli Üretimi ve Politik Ekonomisi' bu eksiği tamamlayan bir eser. Birbirinden değerli yazarların katkılarını içeren referans niteliğinde bir eser olmuş.

Ege Yazgan, İstanbul Bilgi Üniversitesi

COVID-19 sonrası büyüme ve istihdam gündeminin temel meselesi altyapı ve üretim hatlarında bir yeşil yenilenme olacak. Bir nevi, Türkiye'nin sanayileşme meselesini bir bütün olarak masaya yatırmamız gereken, bugün elimizde olan kapasite ile nereye nasıl sıçrayabileceğimizi tartışacağımız bir dönem. Halen bir taraftan virüsle birlikte yaşamayı öğrenirken, bir taraftan da bir aşı ya da ilaç bulunduktan sonra bugünlerden çıkışın nasıl olabileceğini ciddi bir biçimde düşünmeye, şimdiden başlamak gerekiyor. Doğrusu 'Türkiye'nin Yerli Üretimi ve Politik Ekonomisi' kitabı bu konuda başlayacak tartışmaya ciddi bir perspektif sağlamak üzere, tam zamanında basılıyor.

Güven Sak, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi & TEPAV

KAPAK: SELAHATTİN ALAN TARAFINDAN TASARLANAN ALAN-2 (Nu.D-36) EĞİTİM UÇAĞININ ÇİZİMİ.

(KAYNAK: İSMAİL YAVUZ ARŞİVİ, MUSTAFA KEMAL'IN UÇAKLARI, TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, S. 113.)

ISBN: 978-605-399-561-6

www.bilgiyay.com

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Bilgi ve Toplum